LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.7905
CH
1923
no. 3-5

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUL 1 1 1975

JUL 5 1977

JUN 8 977

SEP 5 1978

SEP 5 1978

JUL 1 1980

JUN 2 3 1980

JUL 7 1982

JUN 2 4 1982

FEB 9 1983

L161—O-1096

3

В. В. ВОРОВСЬКИЙ

Повноважний представник С. С. Р. Р. до Італії, забитий наймитом фашистів в Лозанні 10 травня 1923 р.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИНЬКО

№ 3

ЧЕРВЕНЬ 1923

Друкарня - Літографія
«КНИГОСПІЛКИ»
Харків, Нетеч. наб., 14.

Д. У. Д. № 3514. Зам. № 2147 Т. 3050

891.7905
CH
1923
no. 3-5

ЗМІСТ.

	Стор.
Ол. Досвітній—Американці	1
Ол. Донченко—Зелене болото	18
Д. Загул—Гимн-Прокламація	22
П. Тичина—Вітер з України	24
Гн. Хоткевич—Дарабов	25
В. Сосюра—Поезії	49
Л. Українка—Ось у ночі пробудились думки	50
» —Калина	51
В. Сазанський—Євген Григорук	52
Є. Григорук—Боротьба	54
» —Nocturne	55
» —Неначе сон	55
М. Терещенко—Онуки	57
Г. Коляда—Час	58
О. Копиленко—Ессе homo	59
І. Дніпровський—Протест	69
В. Чередниченко—Поетки брудбіллі	72
М. Кожушний—Сільські комунари	74
В. Поліщук—Ніч	75
М. О. Скрипник—Начерк історії пролетарської Революції на Вкраїні	76
С. Вітик—Східня Галичина й Східні кордони Польщі.	116
І. Кулик—Економичні чинники французької інтервенції	122
Проф. С. Остапенко—Вічний революціонер (Донбас).	129
Акад. Д. І. Яворницький—Народній музей в Катеринославі	153
Акад. Д. І. Багалій—Наукова спадщина М. Ф. Сумцова.	163
Ф. Дунаєвський—Професійний добір та його соціяльне значіння	172
Проф. О. Федоровський—Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині	186
А. Ковалівський—Питання економично-соціяльної формули в історії літератури	195
Ол. Дорошкевич—Ідеологичні постаті в українській літературі після Шевченка	216
Марк Терещенко—Театр мистецтва дійства	227
В. Міяковський—В. Б. Антонович перед слідчою комісією.	234
М. Любченко—Всеєвропейська хвиля реакції. (Замість міжнароднього огляду)	245
Науково-мистецька хроніка	257
Бібліографія	280
Листи до редакції	298
Об'яви.	
Портрети—В. В. Воровського, Є. Григорука, Групи письменників «Гарт».	

ОЛ. ДОСВІТНІЙ.

АМЕРИКАНЦІ. [1)]

І.

Це було в ті часи, коли майже всі країни земної кулі безпосередньо чи ріжними побічними шляхами були втягнені в світову війну. Це було тоді, коли багато „великих держав" зовні намагалися виявить свою міць і непоборність, рішучу сміливість і упертість, багатство і роскіш,—а в середині фактично були вже трухляві, підточені гробаками промислової немочи, згнилі в своїй мілітаристичній силі і вщерть виснажені матеріяльно й морально.

Це було тоді, коли, здавалось, на передодні величньої розвязки світового герцю, одна з великих країн, учасниця тої бійки, імперіяльна Росія прокинулась—змела в мент увесь верх царської олігархії, роспочала внутрі себе невідому до цього робітничому світу запеклу боротьбу за владу класів, каст, груп і партій.

Початок цього відноситься до пізнього літа й початку осени 1917 року.

Він роскриє перед читачами ту картину боротьби, яка провадилася по-за кулісами держав—з одного боку Азії, представниками імперіялізму, і з другого—робітничої класи.

Хто переможе?

Про це передбачливо говорить існування робітничої республіки—єдиної поки що в світі.

ІІ. „РЕМБРАНДТ".

Хто був на океані в часи літньої тиші, той знає, що таке океанська спека. Та спека, коли жадний вітрець, жадна хмарка не перешкоджає сердито-гарячому сонцю своїми палячими промінням палити все, що тілько появиться на зверхні велетенських вод.

В цей час і сам велетень Тихий Океан, мов зачарований тепловими промінням сонця, стоїть непорушно проти

[1)] Уривок з роману „Американці", що незабаром буде надруковано окремою книжкою в-вом „Червоний Шлях".

ясно-мутного неба, скам'яніло створивши з свого поверху безкрайно-зеркальну оваль.

Здавалось, що океан помер на який час, або відпочиває проти сонця, підставивши йому свій кришталевий живіт, в середині якого, невідомо для зверхнього глядача, кишить морське життя.

Навіть сріблясті павутиньо-крилі рибки—і ті замовкли під верхнім накриттям теплої води, боячись порушити цю океанську божественну тишу.

Лише людська відвага не рахується з моментами відпочинку природи і мов на злість їй пускає на терен океану свої машинові вигадки, борців з водною стихією.

Непомітною здалека смугою, глибоко прорізуючи змертвіле тіло океану, по зверхні його летів пароплав.

„Рембрандт", пасажировий Стемп-шип Голанського акційного товариства, намагався скористати з цієї тиші океану, аби прийти на місце призначення на кілька день раніш і цим заощадити як собі, так і своєму господарю економії в видатках.

Він був вже на пів дороги з Фріско [1]) до Йокогами.

Проміння сонця оскаженіло, але спокійно палило поверх пароплаву, мов зосередивши всю міць свого жару на цій єдиній жертві серед безмежної водної пустелі.

Вдень на палубу не з'являлась ні одна майже жива душа, як не рахувати двох напівголих малайців, що час від часу шустро сновигали по палубі, обливаючи її з кишок океанською пінястою водою. Одначе, за кілька хвилин після кожної купелі сонце випарювало цю вохку прохолоду і з запакльованих та засмолених палубових прощілин слизилась густо-земна смола.

Так що-дня од ранку до вечора йшла уперта боротьба двох малайців з безмилосердною спекою.

Пасажирам було мало до того діла. В таку жароту вони відпочивали собі в прохладних вінтельованих електрикою салонах, каютах, забавлялись ріжними іграми, палили безперестанно запашні й вонючі цигарки та люльки і... кому о тім сказано „на роду"—грали у флірт.

Пасажирів на „Рембрандті" було не дуже.

Першу класу складало десяток американців „місіонерів", як вони себе трактували. Це молодь 25—30 років, досить жвава, моторна, яка не гаяла часу „без діла". Їх доба була росподілена, мов механізм годинника: час їжі, палення люльок і читання газет, вчення сходу, мов, гра в ріжні американські спортивні забави, а по святах додавались релігійні співи і служба божа, яку вони завше правили або в 2-й або в 3-й класі, де знаходили охочих глядачів і слухачів їх релігійного „преставлення".

---

[1]) Сан-Франціско.

В другій класі було більш двох десятків реемігрантів росіян, кілька студентів китайців та ріжнонаціональних мандрівників до Австралії, Сінгапуру—шукачів долі.

В третій класі були виключно китайці-робочі. Це були вже трудові інваліди, котрих не потрібував вже капіталістичний звір. І вони їхали тепер до свого краю доживати останні дні.

Пасажири цієї класи ніколи не заходили до двох перших і не виявляли жадного інтересу до будь-якого єднання з тими....

Вони сиділи в своїй загальній каюті, стогнали від немочи, грали в свої китайські гри—карти, кісточки, та часами мигикали свої сумні китайські пісні.

Проте, перша і друга класи були в повсякчаснім єднанні. Особливо те єднання було між місіонерами й росіянами.

Єднання те виникало на грунті вчення американцями російської мови. Спочатку росіяне дивились на це як на забаганки „семів", але коли дізнались дійсної причини цього, як і самої мандрівки американців, де-які російські реемігранти запально вчили своїх учнів, хоча останні й виявляли в тому цілковиту нездатність. Особливо яскраво це виявляв вже сивенький, хоч по суті і молодий ще „місіонер".

Він що вивчить чи зазубрить, на другий день все цілком забуває.

Що це?—питає по-англійськи свого учня молодий франтуватий росіянин, вказуючи на воду....

„Вата"—відповідає той...

— Але ж ми три дні повторювали з Вами, що це „вода"—і знов „вата". Це ж чорт-зна що! От йолоп, осляча голова!—додає він по російськи....

— А це що?—показує він стіл....

Той хвильку міркує, потім похапцем відповідає—„стил" [1]).

— Не стил,—а „стол".

Йому краще б вчитися хохлацької мови у Северина, і у них не „стол", а стіл і певно не „вода", а вата... звертається він до инших емігрантів земляків.

Ті регочуться....

Але не глядючи на такі неуспіхи, американці уперто вчились російської мови.

Росіяне пасажири дізнались від місіонерів, що вони їдуть до Росії допомогти цій молодій республіці в війні з німцями та в „організації Республіки". Америка, що оповістила тепер війну Германії, не могла спокійно віднестись і до сучасної молодої Росії, як вона відносилась до царської. Тому вона і вирядила свій дипломатично-місіонерський цвіт, аби ці громадяне „вільної" Республіки допомогли як в військах організацією розваг, так і новим керовникам—для загальної мети—побіди альянсу над середніми державами.

---

[1]) По-англійськи стил—ще.

Отже, після цього чи могли росіяне реемігранти спокійно чи неуважно віднестись до вчення семами російскої мови?

Правда, серед реемігрантів росіян були і такі, що кепкували з такої вигадки Америки і підозріло іронично ставились до самої мети поїздки місіонерів. Але більшість земляків прозивали кепкунів вар'ятами і захоплювались доброзичливістю старшої республіканської сестри Росії—Америки.

Одноманітність життя пасажирів „Рембрандта", розбивало радіо пароплаву, яке що-дня давало мешканцям пароплаву мати багато відомостей з землі, і таким чином мати з нею постійний звязок, бути в курсі справ де що діється. Ці щоденні радіозвістки адміністрація пароплаву вивішувала в салонах.

В цих звістках всього потроху: про курс валюти на Лондонській і Нью-Йоркській биржах, про безглузді страйки ціни на продукти, про приїзд до президента Сполучених Штатів двоюрідної тітки, про хід світової війни, про хід подій Російської Революції.

Пасажири I і II класи захоплювались останніми відомостями. Ріжноманітність цих звісток викликала горячкові змагання серед російських реемігрантів та настирливі запити з боку місіонерів, котрі допитувались про всі деталі, що виникали з кожної звістки про хід Революції.

Особливі дискусії виникали межи кепкунами и останньою більшістю російських реемігрантів. В такі часи в другій класі утворювалось два табори. Один, як-би здавалось побічному слухачеві,—бажав загибелі молодій Республіці, другий—її розцвіту.

Так, як поверхово здавалось, тяглися дні „Рембрандців".

III. ЖЕРТВА.

Одного дня серед тиші на палубі розлігся жалібний згук дзвона. В свята, коли він кликав на богослуження, що впорядковували місіонери, він був бадьорий і рішучістю нагіпнотизовував віруючих йти до молитви, тепер же він розбуджував навіть у атеїстів якісь плаксиві почуття і торкав за душу, мов віщуючи якесь нещастя.

На роспаленій палубі з'являються мешканці пароплаву. Вони притискувались до перил і зазирали на другий бік пароплаву, де за машинним корпусом на катрашці III класи чулась метушня.

„Рембрандт" поволі спиняв хід, а коли замовк жалібний дзвін він цілком спинився.

Кришталева поверхня моря швидко забрала в себе круги, що лишив від спину пароплав і над океаном запанувала тиша.

— Мрець,—промовив хтось серед скупчених біля борту І класи пасажирів.

— Це, певно, хоронять померщого третього дня китайчика,— не то погрозливо не то зі злістю пояснив студент-китаєць.

— А чому тримали три дні в таку спеку?—звернувсь до нього франтуватий росіянин...

— Тому що порядок такий—буркнув англієць, мандрівник до Австралії.—Такий морьский звичай. Коли за три дні не буде землі, спустити в воду... До того держуть на льоду— пояснив він і перехилився за борт, щоб разглядіти процедуру.

Всі мовчали і слідкували за приготуваннями біля борту третьої класи.

Звідтам на перегнутих через борт канатах спускали ящик, що мав вигляд труни, з просверленими дірками.

Ось ящик вже над поверхом води... Один край його нахиляється все ниже й ниже і врешті напів злазить у воду...

В просверлені дірки його булькає вода, ось вже вона перестає булькотіти, і ящик втопає більш у воду... Мент гойдається, потім перехиляється одним кінцем вниз і, мов санчата з гори, пірнає навкісь в глибину океану.

Дзвін знову зателенькав жалібну одходну...

На поверсі води з'являються водяні овальні смуги... Пароплав здрігнувши корпусом забурлив... Загув тягучим густим ревом—рушив...

За хвилину він вже летів попередньою ходою, мов би нічого не трапилось...

— Ось вам, Ема, яскравий покажчик жертви благодійности тих, кого ви безглуздо і безмисно захищаєте— звернувсь до молодої пані один з пасажирів, що скупчились біля борту. І він вказав рукою в напрямку, де мав пірнути мрець.

— Ви розумієте трагедію історії цього китайчика,— продовжував джентльмен.—Він, певно, пару десяток літ віддавав свої сили на акціонерів, животів гирш скотини і, ймовірно, врешті гадав, що його тіло, по звичаю прадідів, буде поховане в рідній землі... А, може, ще міркував добитись до рідної околиці і там мирно дожити останні дні свого життя...

— О, знову починається,—іронично промовив до сусіда один з емігрантів, кивнувши головою в бік того, хто почав розмову.

— Дивись, дивись на ту піну, що з'являється по-над бортом пароплаву,—хутко відповідав сусід,—як вона зникає відразу, так і філософія Северина піде прахом, як-би не намагавсь він на свою оптацію.

Молодий росіянин Северин, який почав балачку, замовк на хвилину, задумливо дививсь на безкраїй простір океану... Згодом продовжував почату розмову.

— Марно. Капіталістична огида всюди знайшла б його. Вона б і там все-їдно не дала б йому померти спокійно....

Там знайшлися б місіонери з шахрайськи придбаними ланами, копальні з акціями, плантації, прядильні, мандарин з повинністю—всі, всі вони заявили б претензію на його і потягли кожен у свій бік...

— Ну і яке це має відношення до померщого?— спитала Ема.

— А те, що той китайчик добре зробив, що тут помер, принаймні океан забрав його без жадного протесту і вимог... А там його смерть наклала б новий тягар на його близьких ріжними обов'язками всім, починаючи від брамін і до цвинтарника...

Джентльмен замовк і нервово кинув через борт докурену цигарку.

— Цьому ніхто й не перечить, Северин,—звернулась до нього пані.—Але сказане зовсім не має нічого спільного з нашими росходженнями в тактиці. Віки створили громадські умовини і одним скоком їх замінити не можна. Треба еволюційного переходу, щоби змінити психологію людства, досягти кульмінаційного пункту в промисловості.

— Гляньте, панове, звідки б могли взятись оті чайки серед океану,—голосно промовив сам до себе один з англійців, мандвірників до Австралії, вказуючи рукою через борт...

Поруч пароплаву, мов повітряні дозорці, неслось двоє чайок, які час від часу про щось перекликались між собою, ніби вели суперечку, скілько днів мандрівки їм лишилось до землі...

— Певне вони безперестанку летять з пароплавом з Гонолулу,—знову запитав хтось з росіян-емігрантів.

Малаець-служка, який в цей час лощив мідяні скріпи перил і спинився на мент, подивився уважно на чайок і тих, хто розмовляв про них, усміхнувся і промовив крученою англійською мовою: „чайка, мачта відпочивай", затим швидко почав терти мідяну скріпу, замигикав веселу малайську пісню, певне про чайку, бо час від часу кидав голосом у бік чайок.

— Подивіться на дерево, хіба воно відразу росте з зернятка.—На дуба. Або на будову хати, хіба її будують, не заклавши фундаменту? Та й то, щоби десь жити до нової будови, лишають стару, аби десь зімувати.... А по вашому все зруйнуй, а нової будівлі ще немає...

— А чи не краще зовсім зруйнувати таку будівлю, яка погрожує завалитись і придушити мешканців її, що довгого часу була джерелом хороб, причиною каліцтва поколінь?— запитав Ему юнак, який цілий час майже не цікавився процедурою за бортом і тільки під час розмови підійшов до гурту.

—Маєте рацію, Льова,—звернулась до того Ема,—одначе, це можливо там, де дозволяють кліматичні умовини... ну в Африці чи що, в краях, де холоду нема і потреба хатньої будівлі не так почувається гостро, як у нас в Росії.

Але психологію людства в мент не переробиш. Для того треба поступовий перехід. І в даному разі ви всі цілком стоїте на хибному шляху,—відповідала вона юнакові.

— Чи не правда, Стьопа,—звернулась вона до одного з емігрантів, вже літнього віку особи, що цілий час безжурно дивився то на Северина, то на Ему і мовчки пихкав люльку.

Той на хвильку вийняв люльку з рота, безцеремонно виплюнув під ноги жовто-зелену слизину і продувжував пихкати люльку, ніби цим сказавши: ось відповідь.

— Та що ти хочеш їх переробити?—напосів на Ему один з емігрантів, брюнет з закрученими до гори вусами аля Вільгельм,—горбатого могила виправить... Це ж маніяцтво марити про перебудову людства, яке жадного розуміння про це не має.

— Пішла машина!.. Віктор пішов у полеміку... Бути біді! з'іронізував хтось з компанії... А ну, ну читайте лекцію про діагностику...

Почувся легкий сміх...

А дідок, ніби в відповідь, продовжував: „Коли лікар не може зробити діагноз хорому, він пристосовує перші найліпші засоби і ліки, що в його силі й розумінні... Відразу цілющих бальзамів нема на світі—це аксіома. Ми ж не віримо в Христові чудеса. А коли більшовики вірять в них, то хто піде з ними,—хіба дійсно безглузді... З запалом протарабанивши це, брюнет злісно зиркнув на Северина і Льову і нервово зарухав плечима.

Розмова почала набірати спірного характеру. Бесідників обступили і інші емігранти, що вийшли на палубу.

Ну гаразд,—звернувся Северин до брюнета. Ось ваші меншовики і співучастники есери зараз чи хвалять молоду Республіку?— За панібрата з генералами, поміщиками, сенаторами, фабрикантами...

Правда ваша, робочий не дуже досвідчений в керуванні своєю країною; не мав в цім ніколи практики... Але ж дайте, панове добродії, хоч раз в житті і їм попрактикувались, спробувати керувати собою і творити так життя, як це потрібно працюючим...

Дідок знову не стерпів і, отштовхнувши кілька сусідів, протиснувся до Северина:

— Та що ми, варьяти чи що—дозволити робити експерименти з живими істотами?,—закивав він руками перед самим обличчям Северина... Що це чурбани чи що? Ваш більшовицький марксизм так далеко зайшов, що так і проситься в дім божевільних.

І дідок зі злістю й огидою на обличчі крутнувсь на місці.

Стьопа, що цілий час мовчазно, але нервово пихкав свою люльку, нетерпляче вихопив її з рота і круто повернувся у бік дідка й брюнета, злісно подивився на них і промовив:

— Льокаї, мерзота, а що ж ви мовчите про той кривавий експеримент, що протягом тисяч літ виробляють пануючі класи над робочим людом? Харкнути вам у пики, а не витрачати слів на переконання. І він з огидою плюнув на долівку у бік опонентів. Потім встромив люльку в рот, запахкав і пішов геть.

— Межи всіма запанувала тиша.

— Правильно,—гукнув Льова і, крутнувшись на одній нозі, пішов навздогін Стьопи.

— Джентльмени, прошу!—гукав малаєць, який стояв вже кілька хвилин перед бесідниками і тримав кишку в руці, щоб поливати ту частину палуби, де скупчилися емігранти. Він вже скінчив поливати один бік палуби.

Всі почали поволі росходитись.

Сонце вже схитнулось з полудневого обрію і на останці дня палило свою океанську жертву з спокійно-гострою насолодою.

На палубі вже нікого не було. Лише два малайці своїми кишками захищали пароплав від Агні.

IV. „БІЛЬШОВИКИ".

Подібні суперечи не раз виникали межи реемігрантами росіянами. Майже завше вони кінчалися якимсь інцідентом, що єдиний втихомирював і розганяв їх.

Ці сварки виникали, головним чином, межи купкою більшовиків та меншовиків з есерами. Майже що-дня яка звістка з подій Росії, чи про більшовицьку агітацію за припинення війни, чи за установчі збори, про відносини нового уряду до автономій України, Грузії то-що давала мешканцям другої класи тему до суперечок. Правда, завше більшість була проти трьох більшовиків—Северина, Льови і Міро, лише один Стьопа, анархіст-індивідуаліст, був на боці більшовиків.

Ця трійця більшовиків на пароплаві жила якимсь окремим, нікому з инших пасажирів невідомим життям.

Вони майже завше сиділи по своїх каютах і з'являлись серед инших лише в часи їди, нового радіографного бюлетеню...

— „Навчаються методів керування державою",—іронізував серед инших пасажирів брюнет, коли о тім хто порушував питання.

Одна лише Ема, меншовичка, иноді заходила до каюти Северина. Але всі знали, що вона закохана в йому і межи ними існують інтимні особисті відносини.

Серед меншовиків її инакше не називали, як швидкою жертвою любови до більшовика. І останні часи на неї почали вони дивитися скоса, бо в її змаганнях по своїх меншовицьких партійних справах у неї частенько почали проглядати більшовицькі „химери".

Одначе, Ема була надто звязана з меншовиками, в її переконанні надто міцно сиділи наслідки довголітнього меншовицького виховання.

Поскілько в нашому романі Ема відограватиме не абияку ролю, як і Северин, Льова, Міро та Стьопа,—познайомимось ближче з нею, як і з останніми чотирьма суб'єктами.

Ема з походження єврейської сім'ї, м. Єлисавета на Херсонщині. Ще з дівочо-юнацьких літ, завдяки сусідству робітників з заводу Ельворті, вона була захоплена революційним духом.

І як більшість робітництва заводу були пройняті пропагандою есерівщини, вона ще тоді була вже викинута за ріжні виступи з гімназії. Скоро після того брала участь в терористичній організації в Одесі, куди післали її батьки продовжувати вчення. Там її схоплено і за малолітство (їй було всього 16 років), віддано в дім виховання, звідки вона, як належить, і втекла до Київа. Там брала активну участь в пропаганді серед друкарів і трамвайщиків. Часи вбивства провокатором Богровим Столипіна вона була одною з кільцевих бойовки, що мала намір знишення всієї царської свити разом з царем. Це несподіване вбивство в часи облави випадково дало в руки поліції де-кого з бойовки, як схоплено було і її зі зброєю в руках. Вислано до Сибіру. Звідти їй вдалось втікти до Америки. В „Новім Світі" попала в оточення меншовиків, котрі й виховали з неї гарну меншовичку.

Тепер, після п'ятилітнього перебування там, вона повертала до Росії. На пароплаві здибалась з Северином. Протягом двох тижнів мандрівки вона, як губка, вбірала в себе „більшовицький" марксизм. І не дивно. Марксизм, що вона проходила в своїй партії, тепер в поясненні Северина здавався їй зовсім в иншому світлі. І от, крок за кроком вона почала розуміти дійсність його в революційному розумінні, не як побічного засобу боротьби, як вчили її в організації, а як головної підвалини в боротьбі, як конечної мети боротьби за соціялізм.

Северин, молодий емігрант, теж пройшов еволюцію не тілько меншовизма та есерівщини, а й націоналізму.

Будучи української сім'ї, під впливом специфичної літератури, він, як сангвінична натура, став націонал-революціонером. Ще молодиком він рішив віддати своє життя визволенню своєї пригнобленої нації. За активною пропагаторською роботою на Кавказі серед кубанського козацтва він був схоплений і висланий до все того ж добродійного, всіх

приймаючого Сибіру. Разом з кількома політичними засланцями йому теж пощастило втікти до Америки. Там, працюючи серед своїх земляків, встряв у круговорот ріжних партій. Одначе, спочатку ні одна з них не розвязувала його національних проблем, хоча під тягарем капіталістичного гніту він вже був цілком захопленим соціялістом. Нарешті, невелика група соціялістів прозвала себе більшовиками, захопила цілком його, в їх революційному соціялізмі він відчув розрішення своїх гнітючих національних питань.

Після того як він, мов губка воду, вбірав в себе величню науку соціялізму, революційний марксизм,—йому не раз ставало ясним, як мізерний був його попередній шлях однобокого націоналізму, як не бачив він лісу з-за дерев, так і з-за його—величньої справи визволення всього людства.

Тепер з доручення федерації більшовиків Америки їхав він до краю, щоби прилучитися до борні за працюючих і роскрити перед ними націоналістичну завісу.

Його партійними товаришами були Льова і Міро.

Льова, молодий хлопець, втік до Америки перед огидою рекрутчини. Тут, у Новім Світі, приставши до організації більшовиків, він головним чином проводив оригінальну пропагаторську роботу в своїому голярському офіці. В барбярні він ловчився завше услуговувати робітникам, инші колеги-майстрі поважали його за це, бо їм завше було вигідніше услуговувати панам, з яких вони діставали більш відсотків за роботу. І тут під згук ножниць і бритви він розводив „крамольні“ більшовицькі теорії перед клієнтами робітниками. Ті любили ходити до цього молодого анархіста, як прозивали його... І не один десяток за час перебування Льови в голярні вийшов с-під його бритви американськими „більшовиками“.

Тепер він їхав до Росії, яку покинув чотирі роки тому. В цей час йому не було ще й 22-х років.

Міро, француз з роду, син комунара, що загинув від диких катів на вулиці Роз'є біля Монсо, під час першого катування реакціонерами комунарів.

Мати хлопцем вивезла його до Америки. Тут він попав серед оточення російських робітників, вивчився не тілько мови, але пізнав і ввесь хід визвольного та соціялістичного руху в Росії.

Йому було зараз 48 літ, але він теж настояв перед товаришами, щоби і його пустили до Росії.

— Я одинокий, батько мій помер за першу Комуну, хай я помру за другу.

І от на пароплаві ця трійця була притчею во язицєх инших пасажирів.

Стьопа, що завше тримавсь їх боку, був анархіст, так принаймні він себе рекомендував. Це була поважна, спокійна

людина, що завше мовчала і лише в часи великих суперечок своєю лаконичною лайкою до противної трійці заспокоював хвилювання суперечників.

На пароплаві до його чомусь всі ставились з великою пошаною, не глядючи на його грубість.

Але хоча він себе і вважав анархістом, одначе, він ніколи не виявляв у своїм розумінні безладних комбінацій в революційній тактиці, методах боротьби і мети їх, як виявляли инші його американсько-російські колеги.

Трійця вважала, що він випадково попав в список анархістів і всякий час намагалась виявити його остаточну соціялістично-революційну позицію та прилучити до свого кола.

V. РАДІО-ГРАМА.

— А все-ж поки-що їм не можна роскривати наших завдань,—лагідно говорив Міро, звертаючись більш до ліжка, ніж до Северина і Льово, що сиділи на ньому.—Треба все-таки їх остаточно виявити, а вірити взагалі не слід нікому до самої смерти...

—Та хто перечить тов. Міро,—одповів Северин,—здається ми досить вже упевнились, що їх цілком можна рахувати своїми і про це треба тілько попитати їх самих. Не забувайте лише, що нас надто мало, щоби виконати наші плани. А остання депеша, як бачите, говорить нам, що без Еми тут на пароплаві ми мало що зробимо, коли взяти під увагу, що серед місіонерів дуже добрий шпіонаж поміж самих себе...

— Так, так, Міро, боятися нічого,—упевняв того і Льова.

Розмова йшла в каюті Северина. Міро сидів на складному пароходовому стільчику біля столика, на якому були розложені ріжні папери, а Северин і Льова, за відсутністю стільців—на ліжкові.

Це було одно з їх інтимних засідань...

— Гм... Гаразд... Але доки не буде згоди, ні слова про депешу і основні завдання,—згодився Міро.

— Часу не будемо гаяти; Льова, піди поклич,—звернувся до того Северин.

Льова миттю зник з каюти. Міро тим часом зладив папери, поклав на поличку і почав мовчки набивати свою люльку.

Северин взявся за читання японського букваря.

За кілька хвилин в двері почувся стук, і на заклик Северина в купе увійшла Ема.

Вона трохи здивувалась присутности Міро... Вона зачервоніла і ніяково подивилась на Северина, мов питаючи: чому в наше інтимне особисте життя вводиш третю особу?

Але мов у відповідь на те, Міро пересів на ліжко і запрохав її сісти на його стілець.

Увійшов Стьопа, а потім Льова. Останні теж розмістились на ліжкові.

Хвилину була урочиста мовчанка. Ема, стримуючи хвилювання, важко дихала, а Стьопа поважно пихкав люльку і з цікавістю поглядав то на Ему, то на дзеркало проти ліжка, в якому відбивався Северин.

— Товаришу Стьопа і товаришко Ема—порушив, мовчанку Северин,—ми закликали вас сюди, щоби раз назавжди виявити ваше відношення до нас і покінчити з тим непорозумінням, що існує межи нашими і вашими поглядами... Ви знаєте нашу програму і поскілько за час подорожі вам цілком стала відомою наша позиція і тактика що до революції в Росії... За час подорожі і ми вас дізнались і бачили перелом у ваших переконаннях...

Тут Северин подивився на Ему... Зараз ми вас рахуємо своїми... Час вимагає не роспорошення, а єднання сил, бо ворог надто сильний...

От, щоби роз'язати це—ми і закликали вас, аби потім більш ніколи не підіймати про це питання...

Северин скінчив і почав скручувати цигарку.

Ема і Стьопа мовчки дивились один на другого, мов питаючи—кому починати.

Товариші—порушила мовчанку Ема,—мушу вам признатися, що кілька часу вже я хтіла сама про це прохати, але я не зважувалась, тому що час від часу поверхово, незалежно від теперішніх моїх переконань і відречення від старої своєї школи,—иноді по інерції суперечу в де-яких випадках вам серед инших пасажирів... І я не раз себе ловила на тому... Це якась дивна внутрішня ніяковість перед не так давніми товаришами по партії... Але тепер я порішила назавжди пірвати з старим своїм і цілком прилучитися до вас, поскілько це не буде суперечити вашим рішенням...

Вона зачервонілась і змовкла. Стьопа де-який час мовчки пихкав своєю люлькою, але зміркувавши, що так він не розвяже мовчанку, що знову запанувала, підвів схилену голову, вийняв люльку з рота, обвів всіх поглядом і промовив:

—Ех ви, чудаки! Чого вам ще треба? Одмовлення від назви анархіст? Для чого те? Наколи ви не вбачаєте в моїх поглядах і міркуваннях жадних протилежностей вашим міркуванням і переконанням,—чи ж не досить цього, щоби рахувати своїм?

Принаймні я так гадаю. І коли не кажу вам: прийміть мене в свої шереги, то лише тому, що не бачу в тім потреби... От приїдемо до Росії, побачимо самий терен боротьби і коли буде в тому потреба—тоді инша річ, а наколи цього вимагають обставини зараз, наколи зараз треба боротьби—я цілком у ваших шерегах... І Стьопа відкинувся спиною до стінки каюти й запихкав люлькою...

Северин поглянув на Міро, той хитнув головою в знак згоди...

Льова аж підплигнув на ліжку, ляснув в долоні і весело гукнув! чудово! За такі речі на цім тижні поголю Ему аж два рази.

Всі усміхнулись.

Міро, покажить товаришам депешу,—звернувся Северин до того...

У Еми заблищали очі, а Стьопа перестав пихкати: обоє слідкували за рухами Міро, котрий діставши папери і поклавши на коліна, почав порсатись у них. Нарешті він витягнув радіограму і подав її. Стьопа і Ема з цікавістю прийнялись за читання її.

Тим самим машинним шрифтом, що що-дня вивішувались радіо-звістки на пароплаві, в депеші було написано:

Пасіфик рейс Гонолулу—Йокогама.
Рембрандт. Міро Селар.
„Багажовані Рембрандті дванадцать кіп товару 174375582 грос 84300+5839647 дюжин наш багаж передати Токіо комісіонеру 54349—38530 грос в Сеул комісіонеру 47439+18003 склада Йокогами переслати Шанхай 208 паків 213649 фунт коконів—742256+20403 Калькута 1057041 фунтів 749956+друга—якість 33600193 грос. Телеграфуйте Чікаго.
Кріксон".

Стьопа і Ема підвели від депеші голови і незрозуміло дивились на товаришів.

— Що... гадаєте втягнути нас в гешефти?—промовив Стьопа і загадково усміхнувся.

— Невже иншого виходу нема видістати коштів, як оце комісіонерство?—звернулась Ема до Міро і якось здивовано поглянула на Северина, на обличчі якого грала усмішка.

Міро мовчав і щось шукав у паперах... Потім витяг і подав Стьопі і Емі шматочок тоненького жовтого паперу...

Росшифровка,—коротко промовив Северин.

Ема нервово схопила папірець і обоє знову накинулись читати.

Наспіх писаним почерком на папірці було написано:

„З дванадцяти місіонерів, що їдуть на Рембрандті є один наш—Сегаль. Увійдіть в контакт; адреси товаришів: Токіо, вул. Сю-я-сі 15, Рудза; Сеул, вул. Лі-я 85, д-р Коя; Шанхай, Брод-Вей 114-Фучан і Суа-вен; Калькута, Брітан Роад—35, Говід Рош. Лишайтесь Йокогамі.
Кріксон".

Ема подала папірець Міро. У неї сяли очі і вона часто дихала.

Міро так пихкнув люлькою, що повна каюта наповнилась димом, який прожогом почав втікати в відчинене віконце. Він потягнувся, що аж захрущало в ліктях, мов расправляючи закляклі кістки до роботи...

— Чудово!—промовив він.—Ну, а далі?

— Це одна з останніх депеш,—промовив Северин. Ввесь час подорожі ми тримаємо контакт з Америкою по радіо і, як бачите, під виглядом комерційних справ. В Японії ми повинні заснувати осередок, що керував би соціялістичним (більшовицьким) рухом в Азії. Для звязку подано низку адрес товаришів в країнах, де в першу чергу треба роспочати роботу і зносини. В Росії наші товариші ведуть завзяту боротьбу, яка має конечну ціль захоплення влади. Буржуазія намагатиметься, доки існує західній терен, натиснути з боку Азії. Ми повинні не допустити цього і паралізувати удар в спину, а одночасно розвернути комуністичну пропаганду в Азійських краях, цих дійних коровах європейсько-американського імперіялізму. В Скандинавії теж організується такий осередок.

Наше завдання в Азії розвинути революційну акцію по цілому материку. До приїзду в Йокогаму треба виробити остаточно план роботи. Тут на пароплаві їде тов. Сегаль. Треба ввійти з ним у контакт. Вагу його участи кожен розуміє. Але треба обережно. Нема сумніву, що серед місіонерів є й шпики американського імперіялізму....

Северин передихнув.

— Ну, так у чім же справа?—запитала нетерпляче Ема.

— А от у чім,—продовжував Северин.—Цю справу повинна взяти на себе Ема... Треба все поставити в спосіб флірту....

Ема зачервоніла.

— Отже,—пояснив Северин,—це буде найбезпечніший початок для одводу очей другим місіонерам.... Як роспочати, це все, гадаю, не трудно вигадати.

— Звичайно, — розговорився мовчазний Стьопа. — Місіонери після обідньої кави сидять за газетами, шахматами в курильні. Підемо й ми. А Ема вже знатиме, що їй треба буде робити.

— Сьогодні вночі Сегаль мусить бути неодмінно або у мене, або у вас в каюті,—звернувсь до Еми Северин...

Коли товариші покинули каюту, де лишався лише Міро і Северин, останні нашвидку закінчили переписування шифру, а після того, як і Міро вийшов, Северин взявся за початe вчення японської мови.

VI. СЕГАЛЬ.

Після полудневої кави товариші одинцями, а де-хто по двоє увіходили до смокінг-руму [1]).

Серед густого тютюнового диму ледве можна було розглядіти американців. Де-які з них запально грали в доміно, шахмати, де-хто просто палив люльку, дивлячись на гру колег, а инші читали газети, що невичерпуючим запасом були приховані з „землі“ практичним завхозом пароплаву.

Ема і Стьопа протиснулись в середину залі до канапи, звідки найкраще можна було чути розмови присутніх. Вони теж взялись до читання газет.

Сивенький місіонер, той, що так завзято вчився російської мови, запрохав Северина на пару шахмат...

— О! На фронті разом з більшовиками роблять заколот і бешкети українці,—прочитав у газеті в голос один з Семів [2]).

— Що то за українці?—запитав Северина сивенький, беручи своїм конем Северинову пішку.

— Що їм треба?—протягнув він, поклавши взяту пішку в шуфлядку.

— А то, бачте, містер Грік, нація вроді айришів [3]) в Англії. Вони царизмом були зрусифіковані і територіяльно анексовані. А тепер у Революцію домогаються собі автономії чи незалежности... як от Ірландія в Англії.

— А чому ж вони тепер того домагаються в час війни? Хіба не можна почекати кінця її, доки буде знищено ворога?—знов запитав сивенький і скривився, побачивши, що Северин захопив своєю королевою і коня і гармату.

— Хто його зна,—усміхнувся Северин,—певно їм нема діла до війни, мовляв—раз нема царя, чому ж не даєте нам свободи... ну, от і роблять бешкет разом з більшовиками.

— А правда те, містер Северин,—звернувся до того той місіонер, що прочитав звістку,—що російські більшовики це просто злодюги і бандити, ходять нечесані з довгим волосям, немиті, брудні, якісь страшні дикуни?

Де-які американці зацікавились, що відповість на це рошен, [4]) і повернули голови в його бік...

— А як ви гадаєте?—звернувся Северин до того, хто запитав його,—чи я подібний на розбишаку, нечесану, брудну людину?

Той мовчав.

— Ну, от такі й більшовики.

Американці усміхнулись. Вони подумали, що рошен шуткує.

---

[1]) Курильня (по-англійськи).
[2]) Дядя Сем—така алегорична назва американців.
[3]) Ірландці.
[4]) Росіянин.

— А страйк трамвайщиків у Фріско [1]) все триває і набірає все більших розмірів,—продовжував подавати з газет звістки все той же сухорлявий місіонер.—Газета сповіщає, що третій тиждень страйку дасть користь муніціпалітету. Майор міста гадає, що трамвайова лінія Акційного Т-ва перейде до міста.

— Як ви гадаєте, що вийде з цього, містер Люк,—звернувсь сухорлявий до мовчки сидячого на канапі джентльмена.

— Звичайно,—відповів той,—ті шість мілійонів, що заробляє Т-во, перейдуть у касу муніціпалітету. Згідно контрактової умови оренди межи Містом і Т-вом, наколи трамвай не ходитиме три тижні по яким-би то не було обставинам,—город має право забрати лінію в свої руки.

— А як ви гадаєте, колеги,—звернувсь до них молодий місіонер, що цілий час мовчазно читав газети, — наколи лінія перейде до міста, чи виграють робітники, чи поліпшає їх становище?

— Чому ні, містер Сегаль,—відповів тому Люк, адже ж робітники будуть робити вісім годин одразу, як вони того домагаються, а не з перервами, як тепер було.

Емігранти повернули голови в бік того американця, до якого відносилося ім'я Сегаль.

Бездоганне убрання, вихолене обличчя, огрядна здорова фігура Сегаля надавали йому вигляд швидче фабриканта, ніж робітника...

Так майнуло в думках де-яких товаришів росіян. Лише його розумно-замислений позір був контрастом тупим безмисним позірам його колег.

Сегаль хвилину помовчав на відповідь колеги, а потім неуважно перелистуючи газету кинув у бік Люка:—Та воно то так, одначе все ж будуть робити вісім годин і діставати тих самих долара і п'ятнадцять центів на добу... Доля їх навряд чи поліпшає...

— А хіба місто заінтересоване, щоби відібрати трамвай від Акційного Товариства?—запитала Ема, звертаючись до Сегаля?

— Бачите, місс,—промовив Сегаль, відкладаючи на бік газету,—Акційне Т-во протягом дев'яти років дуже конкурує з містом. Тодішній майор Фріско дозволив Т-ву прокласти лінію трамвая поруч муніціпальної і Т-во, збудувавши кращі трамваї, утворивши ліпші умовини для пасажирів, цілком відбиває публіку од муніципальних трамваїв. Ну, ясно—місто й заінтересоване взяти трамвай в свої руки. А цей випадок зі страйком дає йому де-які шанси до того.

— А то, без допомоги міста, хіба страйк так довго тягнувся б?—вставив Люк.

— Як-то?—зацікавилась Ема.

---

[1]) Сан-Франціско.

— І так буває,—усміхаючись відповів Емі Сегаль,—наколи страйкарі вийдуть за межі публичної пристойности і спокою, муніципалітет різними засобами примусить їх до роботи... А в данім разі місто зацікавлене в страйку. майор не звертає уваги ні на публічні бої бастуючих з страйкбрехерами, від чого останніх везуть до цвинтарю, ні на напад на трамвайні вагони.... Иноді сама поліція допомога...

— А робітники певне міркують, от де добрий майор,— іронично вставила Ема.

— Так... всяко думають,—двозначно відповів Сегаль.

— А от в Чикаго, так за два дні задавлено страйк. Там майор міста не забарився прислати кінних, і ті швидко упоралися з страйкарями—піддержувала розмову Ема з Сегалем...

— Хм... Мабуть Чикаґський муніципалітет не так був зацікавлений в страйкові, як Сан-Франціський,—відповів Сегаль, разгортаючи другу газету.

— А ви з Чикаго?—запитав він Ему.

— Еге! А ви з Нью-Йорку?

Межи Сегалем і Емою зайшла розмова про Нью-Йорк, Чікаго і взагалі всю Америку.

Инші американці теж встрявали в розмову, але Ема більш говорила до Сегаля. Місіонери відразу відчули ігнорацію до себе і з заздрістю поглядали на спокійного Сегаля, яким так зацікавилась гарненька кучерява міс „рошен".

Стьопа, Северин і Льова поволі покинули смокінг-рум.

Сегаль і Ема ще довго суперечили між собою з-за якогось музею в Джерсі. Врешті Сегаль запропонував вийти на палубу дивитись на красоти заходу.

— Природа зближає людей, а то ще тут посваримось з першого разу,—додав він, ідучи слідом за Емою до виходу.

На палубі вони вибрали найкраще місце і довго сиділи, глядючи на червоно-бурий захід і перекидаючись окремими фразами.

——

Вночі, коли всі поснуть, Сегаль буде у мене в купе,— сповістила Ема Северину. Межи місіонерами їде два спеціялісти по шпигунських справах, тому треба бути обережними. Ми так і порішили, що Сегаль буде до мене залицятись. Так треба про людське око.

— Ну і бісів містер Сегаль!—підморгував за вечерею колегам сивенький місіонер... Бач яку гарненьку емігрантку підчепив! Біг-ме я заздрю йому...

Місіонери реготали і мовчазно їли бівштекси. Сегаль теж хитро усміхався і підморгував сивенькому.

Вночі, лягаючи спати, сивенький, який мешкав в одній каюті з Сегалем, подивився на порожнє ліжко того,—загадково кивнув головою і, натягаючи на себе ковдру, голосно промовив:

— От так Сегаль. І випаде ж щастя.

ОЛ. ДОНЧЕНКО.

ЗЕЛЕНЕ БОЛОТО.

(ПОЕМА)

Мерехтінням, мерехтінням,
Сизим куревом весни
Кинув людям—тіням
Сни.
Кинув людям—тіням
В болото, в баговіння.
Манівцями, дорогами
З перемогою
День.
Ой, багато, багато
На свято
Йде;
Ой багато, брате,
Пісень гуде.
Кришталево далеке узгірря
Хтось чесав золотим гребінцем,
Допрядало свій дим надвечірря,
Ніби стомлене чаром лице.

Билось сердце в житах перепелкою,
Колисало, як сон, позолоту.
Мов утома з шарлату виделку
Застромила в стіжок околоту.

За шляхами криваві коралі
Розгубила на заході ватра.
Ночі, ночі лани чекали
І світанку осяйного завтра.

Ворушились віконця червоні
В убогих селянських хатинах,
Мов терли очі долонями,
Як перед сном дитина.
Дихала теплим житом
Тиха липнева ніч,
Сіяла з синього сита
Дріт золотавий у вічі.
Нивами, перелогами
Сиза пара голубів;
Ні, не маю вже змоги
Мовчати тобі.
Нитками золотистими
Наші зіниці сплелись,
Повну шию намисто
Гне до землі.
Ні, не маю вже змоги,
Пісне моя,
Хочеш—спільними дорогами
Підем—ти і я...
В місто шумливе,
До електро-машин,
Кинем на згадку нивам
Зелений дим.
Зазімовились очі—
Слово шелеснуло: годі...
... Ні, вона не хоче
Кудись сьогодні.
Будувати будем
Церкву червону,
А що скажуть люди
Про мене вдома?
Не було ще такого,
Як ти кажешь, ніколи...
А покину ж на кого
Матусю й поле?
А на кого ж я кину
Овечок, корівку?
Ні, коханий, єдиний,
Ніколи, до віку!..—

Слова, мов сокира,
Врубалися в груди,
Та хіба вільні крила
Орел забуде?
— Прощай, іду я
І не вернуся,
Нехай цілує
Тебе матуся,
Нехай голубить, в губи цілує,
Хай очі сяють їй променисто—
Прощай, іду я
Від тебе в місто.
Не можу бути, не можу,
В зеленім болоті,
Спомин душу трівожить
Про безнадійне: „годі".

— —

Вітер хлюпає на ниві,
Стеле плисом, оксамитом,
Гублять маки сміхотливі
Цвіт між буйним житом.

Йду самітньо між хлібами...
Тиша. Втома. Спить трівога.
В далечінь біжить дорога
З телеграфними стовпами.

Вітер курявий і спека;
Прилива до мізку кров.
Швидче! Мріє вже здалека
Місто з банями церков!
Зелені, блакитні бані
Величньо на сонці сплять...
Попи й дяки п'яні
Вночі—до дівчат.
За бороду бога
Смикає коммол,
Тягне старого
З неба до долу...

— —

Наближують захід ворони,
Вартують когось димарі.
Розхрістане місто канони
Складає вечірній зорі.
І хтось невідомий проходить
По вулицях кроком важким,
Здається: здрігнулись заводи
Карнизів хитанням п'янким.
Вечірні червоні канони,
Заводів німі тропарі,
Ой, хто заховає, схороне
Вінчальне моління зорі?..
Хтось прихилився так близько, близько,
Хтось ніжно до мене звик.
... Огневі розгублює бризки
В вечірній тиші паровик.
Дзвінко, чітко сонний тротуар
На рахівниці кидає мій крок
... Від ріллі в степу білий пар,
В садках в селі вишневий сок...
На рахівниці тротуар: цок, цок, цок...
Над будинками, над заводами,
Місяць—мідний гак...
(Шкода, шкода мені,
Що все скоїлось так.)
І снує, снує в вікно
Якісь дивовижні мережі,
Це було так давно-давно,
А спомин і досі бентежить...
Хтось прихилився близько-близько,
Хтось ніжно до мене звик...
— В темряві червоні бризки
Губить, губить стихаючи паровик...

Травень 1923.

Д М. З А Г У Л.

ГІМН—ПРОКЛАМАЦІЯ.

Благословенний піт!
Благословенний труд!
Благословенна рука
трудівника!
В поті обличчя здобувається хліб,—
(надії не дадуть).
Прилипла ти до праці,
як той поліп,
людино,—
Хто цього не бачить, той осліп,
хто цього не знає,—
хай згине!
Селянине!
Цупко чіпляйся чепіг,
не шкодуй ні рук, ні ніг,
працюй на себе і працюй на всіх!
Як тільки злізе останній сніг,
висушить сонце болото,—
виходь на переліг,
на роботу!
Не шкодуй ні м'язів, ні поту!
Благословенний плуг і коса!
І вчасна на полі роса!
Молот і серп і плуг—
наш приятель-друг!
Ори і сій!
І жди дощу з гори,
повний надій на сторицю—
матимеш жито-пшеницю!
Вставай до сходу сонця,
обходь свій двір,
дивися, як блідне огонь сузірь,
погоду вгадуй і мірь!
Дивися: кільчиться, сходить
твоє зерно—

І вірь,
що вродить воно—
не тільки твоїй рідні,
не тільки для твого дому
і більше нікому—
ні!
плід матері-землі
для всіх!
Не ти його кільчив, а сонце й дощ!
Не ти зогрівав його—
праця—тільки й твого!
Хай не зменшається сила
могутнього плеча,
щоб доля на поле твоє не носила
вогню й меча!
Доглядай добра землі!
Ти вартовий, ти робітник, ти не пан.
Хай зникне з голови твоєї
власницький дурман!
Хто має більше, ніж треба,—
грабіжник.
Хто иншим не дає, голодним, а для себе,—
той убивця!
В'яжи, молоти свій сніп!
В поті лиця здобувається хліб.
Прилипни до праці, як той поліп,
людино!
Будь не рабом!
Громадянином будь!
Благословенна рука
робітника і рільника!
Благословенний піт!
Благословенний труд!
Хай буде наша трійця свята:
Праця, любов і знання!
Їхнє єднання—
наша мета.

П. ТИЧИНА.

ВІТЕР З УКРАЇНИ.

Миколі Хвильовому.

Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він замахнеться раз—
рев! свист! кружіння!
і вже в гаю торішній лист,
як чортове насіння...
Або: упнеться в грузлую ріллю,
піддасть вагонам волі—
ух як стремлять вони по рельсах,
аж нагинаються тополі!..
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Сидить в Беньґалії Рабіндранат:
нема бунтарства в нас: людина з глини.—
Регоче вітер з України,
вітер з України!
Кріз шкельця Захід мов з-за ґрат:
То похід звіря, звіря чи людини?—
Регоче вітер з України,
вітер з України!
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він корчувату голову з Дніпра:
не ждіть, пани, добра:
даремна гра!
Ах,
Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління,
і землю,
землю свою.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

ДАРАБОВ.

Береги Черемоша ворушили ся: усе керманичівське населенє висипало до ріки, і стукіт сокир розлягаєть ся в повітрю, переплітаючи ся з характерним гуцульским плавачковим. „О-о! О-о“! Завтра довгожданна повінь, кінчут дараби.

От давно, ще весною певне збита дараба. Єла си вже псувати, бо розсихаєть ся повязанє. Її тручєють у воду по двох пільгах, але щось не йде: і позаростало і пов'їдало си.

— Боже помогай.

— Гєкувать за Боже слово. Най і вам Бог помагаєт.

Душ шість вовтузять ся коло дараби, але гяяба струтити: лиш тріщить, а не посуваєть ся нї на цаль. Де ж: ціла талба на березі та ще й від весни.

— Відей пільги сухі,—догадався хтось.

Найблизший до ріки зняв кресаню зачернув нев води і почав бризкати на дарабу. Другий бив по воді цапінов, підіймаючи дощ бризків, просвітлених сонцем. Дараба була суха і всисала в себе воду, як губка.

Потім знов узяли ся за кіле, і уперлися плечьми й під командний крик „Го-о!“—разом наперли. Знехотя, скриплючи усіма суставами, здвигнула ся дараба з місця, єла си подавати, але помалічьку дуже.

Тимофій несе молоду вільху на плечьох. Здоровенний, мов смерека, незграбний і невковирний хлопище. Бачив я його пару разів ще тогид, а се от тепер учора на відпусті, дивлюсь—у ростіцкому кожусі.

— Шо се ви ростіцкий кіптар убрали?—питаю.

— А віддав-сми си у Ростоки,—жартує Тимофій.

— Давно?

— Та вже буде зо три тижні.

— А за кого?

— За цесу молодицу.

Від редакції. „Гуцульські образки“ Гн. Хоткевича вміщено редакцією без ніяких змін, з метою зберегти стиль автора й характер оповідання.

За Тимофієм шпетненько виступала гарна молодиця, поблискуючи не дуже невинними очима, і усміхалася.

Отсей Тимофій ніс тепер вільху на кілє. Цибатий, здоровенний, сєгав ногами по шєжневи, як бузьок.

— Тимофійку, Бог би ті здоровєчька примножив. Поможи, браччіку.

Тимофій зупиняєть ся на хвильку, потім легким рухом скидає дерево з плеча і підходить до дараби. Відмовити в помочі, коли аж уже просять—се не в звичаях керманичівських. Поправив ремінь, узяв кіл і став, підважившн.

— О, тепер то вже певно піде!—зажартував я, натякаючи на силу Тимофія.

— Та то шє ни знати.

Але справді: чи то Тимофій так добре наляг, чи то троха змочили ся пільги, але талба пішла тепер ліпше. За дружнім потиском, під звичний крик: „О—о". яким повні сьогодня береги Черемоша, сунула ся, скриплючи, й скоро плюснула в воду. Місце глибоке, хвилі рвуть—і от уже дрожить, от уже готова нестися, от уже запаморочена, охоплена. Але борзо перекинув оден з гуцулів цвайку, просилили ків. Уже закидають камінєм

Тимофій знов узяв свою вільху на плечі, пішов. По дорозі замахнувся ударити стару жидівку, що йшла мимо, а та погрозила йому кулаком.

— Но-но! Тепер шяндарі близько.

— А що ми жандар изробит? За жида, кают люде, гріха нима.

Я йду з Тимофієм. Він притишує кроки, бо би инакше хіба бічи за ним довелося.

— Кілє хочете робити?

— А кілє.

— Коли мете йти?

— Та завтра.

— Рано?

— Ой рано!

— А як?

— Та відев о семій вже тра рушати. А шо—до міста хтіли-бесте?

„До міста"—се означає до Вижниці. Бо то треба знати. Як фірман говорить „до міста", се буде Косів; троха нижче по Черемошу, де судовий повіт Кути, „до міста" то буде власне до Кут, ну а от в устах керманича місто—се Вижниця. До неї йдуть усі дараби, се пункт, звідки потім уся гуцулія вертає домів по-через верхи. Тут побирають усі гроші, бо в Вижниці сидять ті жиди, що тримають сплави; тут же ті гроші пропиваються і то часом до ґрейцара, звідси вивозиться уся „культура"—оті „дзиґарі" передпотопові, оті маґнесові „сцизорики", оті чудернацькі „анзихкарти", що втикаються потім за образи і бачиш нараз в гуцульскій хаті обіч суворого

чорного лиця Миколая французську кокоту в більш ніж легкоміснім костюмі.

Умовляюся з Тимофієм, що „паду“ завтра на його дарабу. Міні справді давно вже хотілося спробувати їзди дарабов: то ж так красиво мусить виглядати, коли поміж зелено-темними верхами швидко летить вузонька зґрабна дараба, увихаючися межи камінєм, а напереді гуцул мов граєть ся довжелезною важкою кермою. Бистрий, дужий, далекоокий він мов родився для сеї роботи. Справді, гуцул не знає упертої витревалости, він усе бере з налету, мов яструб. Волить весь висилитися відразу ніж крок за кроком чогось добувати ся. Дикун.

В дороблюванню, в накопичуванню дрібних фактів, в досяганню за помічу мурашиної праці є щось з машиновости сучасного віку, безіндивідуального, загальникового. А гуцул—дикий індивідуаліст, і волить напружити ся, зїсти одразу всю свою силу, аби потім, вивернувши черево, здобувати утрачене. І дараба як не мож ліпше відповідає сій вдачі гуцула. За одень день, переїхавши „до міста“, гуцул витратить стілько енергії, стілько мускульної сили, що дійсно відтак мусить надолужати тижнями.

І потім ся небезпека, ся потреба напруження, гостре чування всіма змислами, чування знов так само ґвалтовного і одноразового. Щоб в критичну хвилину не стратити духа, щоби бути готовим кожду мить на якусь несподіванку і уміти на неї реаґувати.

— Дараба—се переділи душя—каже гуцул.—Ік нев їхаєш —одну половицу душі на цим свікі маєш. а другу на тим.

Отже, цілком природно, що людині, котра побувала в такій метафізичній ситуації, вільно відтак трошка довше посидіти в коршмі, а сіно скосити лиш коло хати, а у верьху наймити.

О семій рано я вже над Черемошем. Черемош сонний і тихий. Журкотить то там то там коло каміня, плюскають ся хвилі коло кашищь, але ріка мов дрімає, злегка дріжучи на вільнійших плесах. Сідаю на камени близько-близько води— і одразу зачаровує мене чарівниця-ріка. Ще ніжить ся в пів-сні, як красавиця в білому ліжку; ще лежать довгі синяві тіни від прибережних вільх. Тихо світить ся і звучить ранок. Звідкись прилинув роскішний запах трав. Могутним луком пролетів доокола голови заблуканий ранний чміль. І ростуть, ростуть крила, якась невиразна, може неістнуюча навіть мельодия кріпне, десь в душі, а уста півроскриваються, як би похлипути, вібрати в себе хотів, всіма пятьма змислами охопити сю непонятну красу. Що на мене впливає? Що ж отсе легким дрощем переходить від стіп до голови? Що підперає під груди, мов би заплакати хотілося, роскрити обійма й шепотіти, і потім молитись, упавши на коліна та застигнувши в благоговійній екстазі?

Боже Краси! Ти, всюдасущий, великий однако і в дрібній пісчиночці пустині, і в чинах могутного духа, і в русі руки прекрасної женщини, і в тоскнім поклику далеких дзвонів! Ти, що чаруєш і велиш поклонятись собі на кождім місці землі і неба і вселенної! Ти, що приходиш, свавільний, ідеже хощеши, що показуєш своє променисте лице з лахманів базарної голоти, з ассирійських румовищ, з гидотних подій гріха і з забутої луки готицького будинку. Ти, що в морях так само свобідно купаєшся, як в найтихшім джерельці лісовім, що сяєш дьяментами в крилі метелика і в зірці невідомій, умершій на небозводі перед ранком—Ти! Ти, вічний, всемогутний, раб і владика, ніжний як сльоза печалі, і гнівний, мов вибухший вулькан—да приідет царствіє Твоє і да будет в нім воля Твоя!

Простеляється берегами чийсь омофор; разом зі струями ріки тече щось, прекрасне і усьміхненне, припливає он-звідтам, з тих далеких голубих гір, само голубе, і прозрочисте і сьвяте. Став би, роскрив серце і купався би, як в сонечних променях, як в ласці любимої людини, як в звуках прекрасної музики.

Он купа хлопчиків стягають платви до купи на будучу дарабу. Удають дорослих: спльовують крізь зуби сикаючи, так само недбалим рухом поправляють крисаньки на головах, повагом, хитаючися в толубі, ідуть - і сьмішно так дивитися на сих людей в міньятурі. От оден замісць, зарубавше сокиру, тягти кльоц до місця, сів на нього верхи і бовтає по обох боках ногами, покрикує як на коня. А другий, кинувши своє дїло, забрів аж по пояс у воду і хоче вивернути товариша. І регочуть оба, аж Черемош будиться.

Он виходять над берег керманичі. То оден, то другий. Чухаються, поглядають на сонце і знов вертають т'хатам кому близько. А як ні, то сідають або лягають на березі, щось говорять. Потім устане який, цюкне щось на дарабі—от так собі, як маляр пендзлем по викінченій картині—і знов лягає у холодку.

— Фатуру маєш?

— А сночі шє Мошко дав.

— Кіко везеш?

— Шісдесєкь і-штири.

То є шістдесять і чотири „кубіки". Я завше лиш широко отворяв очі і безрадно, тупо розводив руками, приглядаючися до якої степени цинічно хазяіни-жиди обшахровують гуцула кермянича на кождім, буквально на кождім кроці. Се щось таке попросту незрозуміле по своїй нахабности, що дійсно чоловік стає, мов дурний перед тим огромом. Мілліони, буквально мілліони зароблених, крівавo зароблених гроший переходять непомітним, невловимим шляхом в кишені паразитів, а з того воздвигаються по містах жидівські каменицї, товсті

жидівки їдуть „до Карлсбаду і Марієнбаду“, а гуцул – от сидить на березі, витягає букату кулеші, їсть, ховаючи свою „фатуру“ за ремінь. В тій „фатурі“ стоїт шісдесєкь і штири, а в дійстности дараба може удвоє більша. Всі части кубіка, хоч би їх було 0.99—відкидаються. З гуцула беруть на йкус дідчю „кранкасу“, з котрої ніхто ніколи не мав помочи ані на грейцар; з гуцула відтягають за все, а потім, як прийде до раху..ку, попросту дають йому половину грошей, а як не хоче брати, кидають йому „фатуру“ в очі з плюгавою лайкою і кажуть іти брати гроші де-инде. І так з дня на день, з року на рік от уже пів-століття. А розібьється дараба—сам винен, утонув—сам винен, взяли тобі кльоци пів-города—сам винен. Все, кожду дрібничку, кождий крок гуцула уміє виссати павук, наливається кровью і відпадає потім, переїздить десь до міста: „я потшебує дзєці учиць“, учити на те, аби були ще ліпшими пьявками, ніж їх тато. І ніколи нічого для того народа, з котрого жив! Ні одного ґрейцара на якусь інституцію, ні дрібочки серця. Гуцул-хлоп, свиня, мармула, паскуда і не сьміє прийти на ґанок, коли жид визискувач уже вибудував собі будинок з ґанком. Хтось доглядає там душу в гуцулі, поезію, нужду, потребу осьвіти; експльоататор жид бачить лиш матерьял для визиску, бездушний інвентар, brudne narzędzie pracy, котре треба зужиткувати до останку, а потім обгадивши, викинути й забути о нім в гляданю нового.

І коли приходять всі ті тисячі фактів до голови, коли стане перед тобою все те в великім історичнім масштабі—темніють і осувають ся гори, мрякою застиляєть ся небо, мутним стає серебро Черемоша, і Бог Краси ховає засмучене своє лице за великий зелізний кайдан народний.

Сема година давно вже минула. Я так гадаю, що повинна вже бути девьята—а над Черемошем все ще нема життя, все ще бродять мов без цїли поодинокі постаті гуцулів.

— Шо це нема повени? Може й не буде?

— А чьїму би не була? Буде.

— Та коли ж вона буде? Сема давно вже минула.

— Вода приходит ид'нам коло десєтої.

Тоді я лиш зрозумів, що Тимофій попросту не орієнтував ся в годинах. Умів лаяти ся по-волоськи, умів хапати дівок, щоб пищали, умів ще багато річей, але дзигаркове лице завше було для него темним і загадковим і він дивився в нього, як корова. О зміні годин і о їх порядку не мав найменчого понятя, тому ляпнув міні першу ліпшу цифру, котра прийшла йому на ум, не пеклуючи ся о наслідках. А що сам точно знав коли ме йти, повінь, видко було з його відсутности: от скілько виглядаю—Тимофія нема.

Знов сідаю на камени, очі любовно ходять по всім що доокола. Велетні гір оступили долинку, мов у горсточці її тримают. Змія Черемоша повилася далеко далеко й срібною

лускою тремтить до сонця і в близьких камінях хлюпотить. На високій царинці дві молодиці скидують з островєниць сіно й розтріпують блідо-зелені його шматки під промені горячі. І чути аж сюда дзвінкі їх голоси, скочують ся бренящими струмками в долину і грають ся зі сріблом Черемоша.

Але от... мов здрігнуло ся щось по над рікою. Якась струя невидима проленула, искра якась десь народила ся і згасла, але вість о ній перелітає от якимись незрозумілими шляхами по-над оба береги—і сколихує сонність. Десь біжить уже хтось, підіймають ся дрімлючі у холодочку постаті, скорше цюкає запізнена сокира, і Бог зна звідки виповзають над Черемош постаті керманичів. Зі шварами, з кілєм і вічною нерозлучницею „дорньїнков".

Надходить повінь!

Серединою Черемоша просверлює ся сіра струя. Вона росте й ширить ся і скоро займає всю ширину ріки. Вода стає каламітною, уже несуть ся тріски, поблискуючи білими своїми черевцями, плине всяке берегове сміття. Он зірвався перший ковбок: десь лежав коло води близько і мов чекав лиш на перший поклик—росхитався й пішов.

Що-хвиля вода стає все більш і більш каламітною, брудні кімьяхи перевалюють ся через камінє і ростуть невпинно.

Ще якихось пьять-десять хвилин і повінь прийшла!

Ріка стала грізною. Там, де ще так недавно ніжно шелемкотіли прозорі і делікатні струмочки між камінєм — рветься тепер через верх руда масса і біснує ть ся й клекотить. Уже виросла дивно, уже покрила найвище камінє, а ще росте на очах, і росте рев і злість, і шал якийсь приходить.

І берегами росте суєта й трівога. Нараз все ожило. Мов над Нілєм візбравшим. Стежкою з гори збігає гуцул з важенною кермою на плечах і кричить. На готових уже дарабах перебігають то туди то сюди люде, борзо щось роблять і перегукують ся.

— Продубелтуй, Ива', перенну талбу-у!

— Нічьо-нічьо!

От проскочила вже перша дараба. Жібьївска. Ревнивим і допитливим поглядом супроводить її сотня очей по обох боках Черемоша, а вона летить серед погусклих, мов чир, болванів, серед перехрестних моцних криків.

— Попусти швару, Васи'! Швару-у!...

— Ни тручєй, я тьї кау! Мой. Я тє навчю тручєти!

— А дзьобню де с поґів, ти?

— На сохари.

І заварило ся, заворушило ся все над Черемошем. Там відчалює якась дараба, там біжить хтось з домашних, несучи страву, там плаче хлопчина, що не хотять його брати „у місто". Крик, суєтня, дзвони сокир і те оригінальне, плавачівське:

„Е-о!.. О е!.. Е-о!..

Я скочив на свою дарабу. Маріка, жінка Тимофієва, так і спала тут, на двох ковбчіках. Миколай, властитель дараби, і Тимофій щось кінчали, порозуміваючи ся без слів. Жінка Миколаєва он перелазить через воринє з бесагами—теж іде до міста.

Дараба стояла на глубокім і то ще передом на воду: варт лиш було відвязати швару—сама піде. Миколай став на передну керму, Тимофій на березі відплутував швару.

— Пускати?

— Пускай.

Швара ляснула, звившися, на ковбки, дараба рвонула ся вперед, аж ледве Тимофій скочив. Миколай сильно бье вириваючи ся на струнку—а я стою мов очманілий, не знаючи що зо мною робить ся.

Весь сьвіт зачав крутитися доокола мене! В якімось дивнім танци переплутували ся знайомі контури гір, і я не міг пізнати де що стоїть. Церква опинила ся нараз по праву руку від мене, Заріче танцювало десь зліва, потім в одну хвилю перемінили ся місцями, гори почали кудись усувати ся взад, під ногами клекотіла вода, а ковбки гремілі і перебірали ся, на каміню, як клявіші, так що трудно було стояти і утримувати рівновагу. Взагалі щось надзвичайне й незрозуміле, аж хочеть ся скочити на тверду знайому землю і віднайти себе, віднайти центр, якусь певну точку, де око могло би зупинити ся.

Потім поволи все якось приходить до рівноваги. Я зрозумів нарешті, що гори стоять на місци, а то дараба танцює й несеть ся по хвилях. Певною точкою, на котрій можна було оперти око, були от керманичі, жінки їх, сама дараба. Я глубоко зітхнув і поринув весь в відбіранє нових, дивовижних вражінь.

Тимофій мочить кілє: то ворожка якась керманичівська—кілє не може бути сухе. Миколай, виплівши на широке місце, підвисшує столец, вбиваючи клинчик. Молодиці лаштують своє фантє на сохарах, причім Маріка, турбуючи ся о своє лудінє, що хвилі знов і знов підбігає до сохара та поправляє: все їй здаєть ся, що то кожух якось не так висить, то на чоботи вода бризкає, то що сохар не міцно стоїть і готов повалити ся. А як, сидючи на ковбках, не догледїла і замочила кінець запаски у воду—бідканю не було кінця.

— Та ви розстеліт по ковбку, то воно вісхне,—радить Параска.

— Йой матіночько почорнієт, бигме почьорнієт.

— То єк би чим инчим умочив, то би ретенно почьорніло.

Се Тимофій відзиваєть ся. І усі його жарти завше такі, невковирні, як і сам він невковирний якийсь. Голос має такий, що коли б жиди під Єрихоном мали подібні труби, то би повалили стіни кріпости з двох раз. Нікого не мине на березі, щоби не ляпнути дотепом, щоби взагалі чим-будь не зачепити. Навіть дівча мале, що збирає тріски по берегу.

— Ей ти, дурлепо! Я ще маю скєгнути тобі тоту, шо стєгає си та покласти жеребец!

І регоче сам із себе. А як регоче, то голос ще довго дуднить, калатаючи ся об гір убоча, поки не згине в шумі збаламученого Черемоша.

Повертаючи кермою, в трудних місцях задирає одну ногу, і тоді стає подібним до величезного бузька.

Невковирний, дійстно невковирний якийсь. Та й не диво: ґєді у него не було, а неня по-межи люде . валєла си та й напрєтала їх пєтьох від ріжних батьків: дві донці та синів трох. Росло то все як бурьян на толоці, бурешку по городах крало, часом фантину йку з вориня пощастило стягти. От і повиростало.

Але все инше, мабуть, в порядку у цего Тимофія, бо от Маріка все якось ненароком то плечем зачепить чоловіка, то кине якимсь словом. Упруга, здорова, жадна житя гірська красавиця грає кождою жилкою і, мабуть, не дуже перєбірає самцем.

Тимофій підсів до жінки і морскає їй по виду долонею.

— Не знаю, шо то си стало, шо суда гладка, а суда—о!—і веде шаршавою долонею вверх по лици, зачіпаючи за ніс.—Але я буду йкось направєти, шоб і суда була така сама.

Маріка відбиваєть ся і шурхає чоловіка під бік. Він її, вона знов його. Він перекинув її собі на ліву руку і щось почав шепотіти на вухо. Вона лежала, випнувши ся і слухала того шептаня, а вся поза і безвладність упругих гнучких членів говорили, що часто мабуть отак лежала ця Маріка на мужеських руках і слухала шептів.

Друга пара, Миколай з Парасков—се вже инші люде. Статочні солідні ґазди. Молоді ще, але якась певність рухів і сьвітогляду, якась порядність показуєть ся з них. Миколай певно знає собі ціну.

Мабуть все, за що лишь береть ся, виходить як слід, за порєдком, по розумови; мабуть має довірє у всіх людей з котрими лиш сходиться, і поволи приходить до маєтку. І жінку собі під пару знайшов: тихо ласкава, любовно стежить за своїм Миколайком розумними очима, і щирим другом і вірним товаришем буде йому назавше. Гарний і чистий союз.

А гори за горами виринають з невідомої далені, одна краща другої, одна другої яснійша. Що хвилі мінять ся краєвиди. що хвилі нове захопленє, нова радість заволодіває душею. Танець гір під чарівним змахом невидимого жезла в шумі Черемоша й піні гребенів.

Тимофій все ж зрозумів нарешті, що занадто, мабуть багато бавиться з жінков. Пішов, узяв у Миколая передну керму. Широко почав замахувати, неначе стараючи ся відробити дармуванє. Вигляд його і без того комічно серьозний,

що хвилі ставав ще серьознійшим. Як же—перед веде! Мабуть наближало ся якесь небезпечне місце, бо ось Тимофій підкотив холошні, а нам велів переходити на передну талбу та сокотити ноги.

Маріка каприсувала.

— Аби мнов гоцкало—волію тут бути.

— Ти!—крикнув Тимофій.—Кажу тобі сда йди! Не вмієш дарабов ходити, то слухай.

А Маріка перекривляла:

— І-га! Не вмію. Диви си їк файно ходжу,—і вихиляючися гнучким станом, як змійка, почала ходити по дарабі, кокетливо ховзаючи ногами.

— А я ті кажу сда йди! Ти хочеш з водов жертувати? Дідько би ногу вхопив та й вже.

Пішла на передну талбу, але забула кожух на ковбчику.

— Та взми кожух, бо тє хороба западе!

Але за хвилину минулися жарти Марійці. Ковбки затурко тіли по каміню, вода з-поміж них почала бризкати вище зросту чоловіка. Десь близько впереді ревло.

— Сокотіт си! Кашиця!, що сили крикнув Тимофій.

Дарабу кидає з каміня на камінь і здавало ся що хвилі!—що вона от-от розірветь ся. Вода реве, а все біжить перед очей з шаленою бистротою.

Як стіна виросла перед нами кашиця. Дараба несеть ся прямо на неї. Душа завмерла. Я глянув на Тимофія. Він, червоний, напружений навалював ся цілим тілом на керму, широко роззявивши рот, мов хотів пожерти когось. Але соломинкою здавала ся важка керма на могутних хвилях, і дараба летіла на кашицю.

Як муха перелетів Миколай з задної талби на передну, ухопився за керму, і ще може встиг два рази ударити разом з Тимофієм, як дараба бевхнула з цілою силою в кашицю, але—на спасінє наше—не передом, а боком. Ми всі попадали, хтось із жінок крикнув. Хвіст дараби завернуло, гримнуло ним так, що вся талба збила ся в кочілце, задна керма хруснула, мов трісочка, поломився й столец, а ковбки, наче подавлені змії, повзли безладно і повагом через камінє.

Всі були бліді. Справді, удар ся дараба передом—її би роскололо на двоє, а все що на ній помісили би ковбки на кашу.

Як завше всі необзнайомлені люде, я був несьвідомий небезпеки і почав бігати дарабою аби урятувати хоч кавалок задної керми, але Тимофій заревів на мене як віл:

— Стійте на місци! Я ни позволєю!

Я став і тогди лиш помітив, що вся задна талба ростріпана і ковбки танцюють безладно, переволікаючи ся через камінє, налазючи оден на другий і штовхаючи ся. Іти по них було річию немислимою. Але ще на тому не був кінець,

бо що-йно відійшли ми від кашиці, як дараба злізла на якусь здоровенну камінюку і вся перехилила ся, поринаючи половиною у воду. Тимофій аж сплюнув.

— Мой! А я ше хтів по-через него йти.

— Добрі би ми були—тільки й сказав Миколай.

Тимофій почав пояснювати.

— Та єк завидів, шо суда струнка добра, та їк узєв махати, їк узєв...

Потім накинувся на жинку.

— А що? Тепер знаєш єк дарабов ходити? Знаєш? і звертав ся до мене.—А то вна мене напастує, єк чєсом прийду без нічого: ти, каже, по дурному ходиш. А тепер знаєш?

Маріка була переполохана і мовчала. Аргумент переломленої керми промовив до неї дуже переконуючо. А як же—така деревина, що не піднести,—а вгоріла мов тріска!

— Ає! То так може бути, шо всі керманичі прійдуть, а я оден ні. Всі! А я лишь самий ні.

І справді. Очевидно тут, на ріці панує якась инша льогіка і якісь инші закони. Як їдуть десь дорогою вози та трафить ся випадок—скілько лайки, скілько сварні, скілько взаємних обвинувачувань. А тут—от же, властиво кажучи, вина вся по стороні Тимофія: забалакав ся занадто з жінкою і не відвернув в пору, наслід-ком чого занесло зад на кашицю і вломило керму. Потім прийшла йому фантазия йти по-через камінь, не минав його здалеку—і знов мало не впали в біду. А Миколай не сказав ні слова докору.

Бо тут, на воді все відносить ся на рахунок Божої волі. Дійстно: в такій роботі як ся, де від одної секунди залежить часом житє людське, дуже трудно вимагати від людини, аби вона власне в сю хвилину заховала всю притомність і гострість всіх своїх почувань. Чоловік може бути дуже розважним в усі инші секунди, може завше орієнтуватися дуже добре, але власне в цесу хвилю шос му си стане, якесь помраченє хвилеве—і от уже по всьому. Був добрий керманич, сто дараб звіз і навіть о камінчик не черкнув, а от прийшла така хвиля якогось затемніння—і готове нещіськє. Очевидна Божа воля. Тому гуцул не каже ніколи, що добре йшов дарабов, а все зараз покличеть ся на Божу волю, бо то лиш вона, а не людське умінє тут важить.

Але задної керми нема, а впереді ще стілько небезпечних місць, а дараба „в четверо талбий". Настрій на дарабі стає пригноблений. Оба керманичі похмурі, і ми, пасажери, вже боїмо ся їх зачіпати.

Треба ловити си. Але береги все неприступні, ріка вузька.

От трохи поширшало. Берегом ростуть лози, полого. Керманичі направляють дарабу на берег і вона тикаєть ся

носом в камінє. Миколай скакує зі шваров на сухе, обплутує якусь смерічку—і, натягнувши грубий шнур, дараба поволи завертає.

Але таки за вузько й тут. Дараба стала поперек ріки, упершися в оба береги, і загатила ріку. Вода наперла, затріщало, заклекотіло... Знов небезпека!.. Або розірве дарабу або, як витримає, налетять другі дараби—і готовий гайташ.

В одну хвилину Миколай уже на дарабі. Розвязує грубий гакар. Тимофій возить ся коло другого. Десь, не знати звідки, взяло ся якесь хлопья, вирнуло з лозовин, хотіло розвязувати й трету, останну звязь, але Тимофій як гавкнув на біднє, то воно з переляку мало не впало у воду.

Два гакарі розвязані, талби тримають ся лиш на однім. Дараба згинаєть ся, ломить ся—і зад її заносить вода на місце. Керманичі тримають за гакарі з усіх сил, аби не далеко розігнало; потім підтягають талби на місце, вьяжуть знов гакарі і—сідають.

От тут видко було гуцула у цім сидіню.

Сидять так спокійно, так безмятежно, мов-би давно вже прибули на місце і не мають анічогісінько до роботи. Тимофій зробив собі „циґаро“, вийняв сірку і шукав по гачьох найсухішого місця. Найшов десь не в дуже приличній околиці і чіркав там сірником. Миколай сидів мовчки. А вода плине і плине мимо, уходить животворна сила, от та, що тягне сі дараби „до міста“, годує сих гуцулів і їх експльоататорів. Ще пів-години—і вже по повени, вода спаде, повитикаєть ся сховане камінє, і тогди би вже дарабов не пішов. Збирай своє фантє, вьяжи дарабу і йди до дому спати та чекай другої повени за три дни.

А керманичі сидять, неначе їм нічого й не грозить. Спокійні, поважні, як сфінкси. Навіть не порозумівають ся за поміччу слів.

— Та там лежит,—нараз буцім-то ні з того ні з сього говорит Миколай, але се лиш відповідь на ту гадку, що однаково займає тепер голови обох гуцулів: де взяти задну керму.

—Та там лежит,—каже Миколай—і в тім уже і запит, і відповідь і все. Миколай при тій фразі киває головою в лози. Я іду—дійсно лежить готова-готовісінька керма, але як міг її аж тут, в гущавині, досить далеко від берега помітити Миколай, що був усе занятий—се для мене остаєть ся загадкою.

І в сій фразі „та там лежит“ була вже й відповідь: лежить, мовляв, але що з того. Коби ґазда до неї був, то може можна би спитати, а так самим узяти—як же таки? Може чоловік збив уже собі дарабу, керму налагодив та й пішов, в надії, що все готове, а ми мали би заробок його знищити? Все те і багато ще де-чого иншого було в тих двох словах, і я подивував ся, які то бувають змістовні слова на сьвіті.

А на березі в лозах давно вже стоїть мале хлопья. Великий драний кожух укриває усе дрібоцьке тільце зашкарублим чотирокутником, та як би дахом телятко прикрили. Маленьке гарне личко без єдиної виразної риси—наче розведеним чорнилом хто помалював недбало брови, очі, смужечку рота. Стоїть, аборіґен, і дивиться, а в очах стілько спокою й поваги, як у семидесятлітного старця.

— А хто вам велів тут ловити си?

Сказано се було надзвичайно поважно. Я думав, що керманичі або розсміють ся або в найліпшім разі з'їґнорують сю чотирокутну повагу, але на моє здивованє Миколай, сам Миколай цілком серьозно спитав.

— А тебе, хло, хто послав? Меренчук?

— Ає. Тут нимож си ловити. Вин сам ме скоро пускати.

— А ци ти не видиш, шо ми си поломили?

—Ми нічьо, хло, ни зробимо,— вмішуєть ся Тимофій,— ми лиш си направимо та й идемо.

А міні сьмішно слухати, як двоє здоровенних гуцулів, з котрих кождий міг би роздавити се хлопьятко на нігті, от виправдують ся. Мабуть тут серед гір людину починають поважати ще в дитині. І треба було бачити, як поважно трималося те хлопья, яким сьмішно-серьйозним тоном давало поради, а в додаток нарешті, аби запевнити всіх у своїй власти, росказало випадок:

— Йік ото колис імили си тут ікіс, а я прибіг тай кау: а хто вам тут велів ловити си? А вни збештали. А я пішов тай-сми исказав Меренчюковому. Та вин нічьой ни робив, лиш зайшов позад смерек, тай перекєв швару. А вода була май-май. Дарабу єк ухопило тай понесло гет-гет тай ади-генде посадило на камінє. То вни по кавальчикови розберали дарабу та й збивали наново.

Хлопчкик серьозно говорить, керманичі серьозно слухають, а повз нас біжут дараби одна за одною. Керманичі перекликаються з нами односложними фразами.

— Де?—кричать нам, питаючи ся де власне стало ся нещіскє. Миколай розуміє і відкликуєть ся.

— Пид кащицев—і дараба пролітає. За пару хвиль з-за закрута беззвучно виховзує друга, третя. Як на картині!

А вода йде та й іде, а мої керманичі сидять мов на храмі й нічого, от нічогісінько не предприймають. Я дивуюся й не розумію. Коли ж ми поїдемо, і чи поїдемо взагалі, і що вони собі думають?

От мчиться, мов поїзд поспішний здоровенна дараба, в сім чи вісім талбий. На дарабі ціле село народу, лиш церкви бракує. Передних кермій дві, задна одна та й ще одна лежить на дарабі в запас.

Мої керманичі прокидають ся мов від елєктричної искри.

— Та бій си Бога, Палійчику, давай керму!—кричить не своїм голосом Тимофій. Миколай теж щось кричить. На великій дарабі счиняєть ся метушня. Крики.

— Мой наперед! На середину! Упопереки давай, упопереки! Та не туда, бій си Бога!

Все треба було зрозуміти й зробити в одну хвилю, поки дараба не пролетить нас, бо инакше керма пішла би на воду і там уже з неї нема ужитку.

Але Палійчук в одну мить з'орієнтувався. Забіг з одним кінцем керми на середину, а за другий почав пхати на воду. Важка керма сунулася і скоро плюхнула у воду троха повисше нас. Палійчук ще попхнув її ногою, і вона, пересікаючи воду, понирала у хвилях. Тимофій весь звис над водою.

— Наша!—крикнув він, коли запевнився, що керма вже не втече. Скоро витяг її на дарабу і почав прилагоджувати з Миколаєм.

— Се брат Тимофія, Палійчук, —казала Маріка і стежила очима за упливаючою дарабою і чомусь усьміхалася. Палійчук мабуть щось кричав, бо вимахував подертою своєю крисаньчиною.

Керманичі вовтузять ся коло керми, щось підтесують, ладнають. Тепер тільки зрозумів я олімпійський їх спокій. Мовчки, не сказавши оден одному ні слова, не поглянувши навіть оден на одного — вони вже порозумілися; „там ззаду ще має плисти велика дараба, а на ній, і ти і я, бачили ми запасну керму. От будемо просити, аби дали". І все. По що ж були слова?

І преклонився я перед великим Словом труда землі. Перед тим, що от зводить десь, звідкілясь, з ріжних країв трудящихся людей—і дає їм можність порозумітися, пізнатися, обходитися з мінімумом слів. Як часто в житю доводилося міні дивуватися. От іде прохожий. Він з иншого села, иншої держави, иншої народности навіть. Кплять собі трошки з него парубки урви-голови якась жінка порсне сьміхом з дивного капелюха, дітвора здійме вереск, а дорослі люде з удаваною рівнодушністю і погано схованою цікавістю поглядають на чужинця. А він іде, мов не чує дотепів і сьміхів—сам же так висміював чужинців у своїм селі.

Потім стане, скине тягар з плечей, обітре піт.

Той мовчки, той з вітанєм підходять господарі, баба з відрами стане, дітва, поприщулювавши очі та висолопивши язики, обсяде. Розглядають, мовчать. Але коли сей чужинець—труженик, коли окружаюча товпа відчує в нім свого брата—за хвилю ви не пізнаєте ситуації. Десь якісь спільні інтереси навьяжуть ся, доконче вишукається серед оточення хтось, хто був в тих краях, а то й у тім селі; баба якась буде питатися, чи не знає прохожий її чоловіка, що пішов саме у ту сторону, може не цілком у ту саму, але взагалі десь, не знати де,

занесла його лиха година. Підійдіть сюда за півгодини—уже забрав хтось до хати, зійшлися сусіди, слухають як у якимось незнанім краю так усе вигоріло, що від сірника, от який є сірник малий, горять цілі ліси, а у другім незнанім краю хороба є на скотину, що лиш перейде скотина травою—і вже! Ратиці пухнут, у яснах дїри пороблять ся, ні їсти товарина не може, нічо в світі.

— Ой Господи, Господи, Боже мій, Боже мій,—зітхає вже якась баба і похитує головою—а ти дивиш ся і віриш в брацтво всіх трудящихся.

І тут, в сім гуцульськім єднанню без слів, в сім моментальнім порозумінню з пролітаючою мимо дарабою, в сім послусі невідомому начальникові великої всемирної Армії Труда я відчув туж саму гармонію і преклонився.

Керма прилагоджена, Миколай ударив пару разів по воді, пробуючи—добре. Можна йти.

— Пиду троха висше подивити си, ци не йдут дараби, та й будемо повертати,—і Миколай направляєть ся йти.

— А не повернете си тут,—авторітетно заявляє хлопья.

— Ні?

— Так кємую, шо ні.

— А може, йк Бог даст, повернемо си.

Миколай шурнув у лози, але скоро вернув, біжучи. Значить дорога чиста, можна йти.

Скочив до передної керми,—„Пускай!"—крикнув. Тимофій відвязав швару, і дараба поволи почала завертати ся.

До остатної хвилі дійсно не можна було сказати, чи повернеть ся щасливо чи ні—і лиш, як ударився передний кінець у протілежний берег—тоді тільки ясно стало, що ми знов ризикуємо загатити собою ріку. Хлопья казало правду.

Знов розвьязуванє гакарів, знов переломлена дараба вихиляється на всі боки, знов підхоплює її сильна хвиля. Тимофій гребе, що аж мускули тріщат, стараючи ся випрямити дарабу в просту лінію, але вода не пускає і рве дарабу на дві части. На однім лиш гакарі тримаєть ся все.

Я ухопився за середний гакар, з усіх сил тягну д'собі, але моя поміч на сій воді важить тілько, що й комаха. Другий гакар далеко, і нема змоги ухопити ся за него та притягти талбу на місце. І уже весь зад почало заносити на берег, дараба викривилася, одним-однісінький гакар тріщав і що хвилі міг тріснути, уже наближалася катастрофа—як Миколай скочив у воду і підставив груди.

Мов у скалу вдарила дараба у ті гуцульскі груди, нелюдським напруженєм сил Миколай здержував напір всеї води і задну часть дараби. Передна талба тим часом вирівнувала ся, молодиці і я змогли нарешті ухопити ся за лівий гакар трохи притягти. Миколай скочив ид'нам, засилив гакар,

засилив другий, потім почав прикручувати. З него текла вода, був аж по плечі мокрий.

Але біда не ходить одна—нас доганяла друга дараба. Була з довгого дерева, ішла рівною струнокою і тому швидко почала нас здоганяти.

— Гамуй, браччіку, гаму-уй!—кричить Тимофій.

На тій дарабі старенький гуцул з хлопчиком. Гамує, тоб-то направляє дарабу то в той бік, то в той, лявіруючи між камінєм, але було вже запізно, і дараба нас помітно доганяла.

— Направєй в середину мо-ой!—кричить Тимофій, але і в середину направляти пізно вже, тай вдарити в бік небезпечно, бо можна одірвати—і старенький гуцул, борзо бючи кермою, пускає свою дарабу побіч нашої.

Ідуть тепер разом дві дараби, заповняючи усю ширину ріки. Ні та ні та не користає з правдивого фарватера, і тій і другий що хвиля може трафитися катастрофа.

— Йой браччіку солоденький, дав би тьї Бог шєстя... Тручєй, браччіку, тручєй... Йой тручєй, браччіку, тручєй...

А Миколайко й без того вже тручєє: майже ліг на дарабу і одпихує оту другу взад. Дараба поволи-поволи починає одставати, от уже передом уперлася в зад нашої. Миколай ухопився за передну керму тої дараби, а старенький гуцулик за задну нашої і відтручуються взаємно.

От уже можна потроху бити кермою. Старенький гуцулик з видимим трудом ворушить тяжкою деревиною, але гамує і поволи починає відставати.

А чому ж ми його не пустили вперед?—питаюся я. Міні дивно, чому будучи в однаких умовинах, от власне ми пішли вперед, а гуцулик проти того не протестував, а навіть помагав.

Миколай оповів міні цілу теорію—чому наша дараба має йти борше, отже значить однаково ми знов подогонили би того дідочка, хоч би й пустили вперед, і знов я дивуюся—як вони з дідом те порозуміли обидва відраз, без слів.

Тепер плилося уже спокійно. Очі вже звикли до безперервної зміни берегів, до непостійного краєвиду, до шуму води і фонтанів перед лицем. Тимофій із жінков сідают їсти, я теж витягаю свої припаси, щось краю ножиком. Відкраявши кладу ніж собі на коліно. Дараба гоцнула на камени, ніж сховзнувся з коліна, порснув між кльоци і булькнув у воду.

У мене була мабуть дуже глупа фізіономія в сю хвилю, бо Маріка почала реготатися. І довго потім не могла заспокоїти ся. Коли бачила кого на березі, кричала:

— А пан ножик згубив!

— Утопив, а не згубив,—поправляв її чоловік.—То на дорозі си губит.

Черемош стає спокійніший, не так уже реве і можна розмовляти не кричучи. Між жінками йде розмова, все на ту ж тему, однакову для всіх станів, вічну як сама женщина—

про убранє. На жінках були ріжні кіптарі: на одній ростіцкий, а на другій криворивський, отже Парасці було цїкаво, кілько платиться кіптар у Ростоках.

— Мій коштує девїть левів.

— О! Лиш девїть? А у нас по дванаціт і по тринаціт.

— Ба! А в нас і по двациіт!

Тимофій тим часом уминає кулешу з бриндзьов, плямкаючи як праником по воді.

— Дай міні бриндзі,—каже Маріка.

— Шо? Ци я тї маю давати ци ти мині?—і Тимофій ірже з власного жарту.—А вна таки раз си відважила та й мині дала. Ги-ги-ги!

— Та й шо?—задерикувато перекривляє Маріка.

Дараба йшла в якихось сутках з каміня. Тимофій перестав їсти та так, з букатою кулеши в руці та з роззявленим ротом і застиг—дивив ся. Дараба чéркнула кінцем задних бервен об камінь. Тимофій покрутив головою.

— Мику!—крикнув до товариша.—А я йк иду тут, то в мене зад ни бєт. Бо я йду вусом, а потому перетинаю та й завертаю. Ніколи зад ни бєт хучь би йка довга дараба.

— Але ж бо не широка, спокійно відповідає Миколай.

Устє ріки. Справоруч надпливає Білий Черемош. Справді його вода якась яснійша, і довго видно, як вона, не змішуючи ся з водою Чорного Чоремоша, іде разом.

Води стає багато, береги роздвинули ся, навіть мов гори понижчали.

— Ци тепер ни буде вже бирше бити?—питає ся котрась з жінок, але керманичі лиш відмахують ся руками: мовляв, ще на вашу долю вистане.

Он впереді оголена червона гора. Висліди польської господарки: вирубати гет ліс до найменчої деревини і предоставити вітрам повну свободу звіяти тонку верству землі нанесену віками на камінє. Ідучи горами, часто можна подибати такі сліди польського ґосподарювання в краю. Там, де рубали ліс німцї, чужі люде—там ліс росте і через 30 літ можна знов рубати; там же, де торкинулася братня рука—мов дикі номади або сарана пройшла.

І гуцула очевидно болить отаке руйнуванє, бо от Миколаєва жінка, дивлючись на кріваво-оголену гору, зітхає чомусь сумно.

— Ей, Господи, з таким шкрапітєм.

Вільно вже йде дараба. Не гоцкає її, не тріпле, минула потреба напружувати ся всіма змислами. Тимофій вважає за обовязок пояснювати міні всякі особливости краєвиду. От величезний камінь при березі. Ударяючи ся об него, вода викрутила дно, і там тепер глубоко. Тихо стоїть вода у тім місці наче озерце темне посеред брудно-бурхливих хвиль Черемоша. Аж дивно дивити ся.

— Ту така глибінь, шо пуду дає,—пояснює Тимофій.— Икос я таки умисневі готував-сми сім-шіжневу латку, жертюґу. Тай-сми пускав тут. Тай шош-оннаково дна ни досеґ. Лиш так десь трішьки.

— А ж бо брешеш не ладно,—чутно чийсь голос зберега. Там курить ся віковічна гуцулська ватерка, сидять якісь постаті в камяних непорушних позах.

Де-б не сів гуцул, хоч на пів години—зараз кладет ватру. Часто вона зовсім і непотрібна йому, от лиш аби люльку закурити—а кладе. Якийсь культ вогню.

— А ж бо й брешеш не ладно.

— То бреши сам, коли міні не даєш,—огризаєть ся Тимофій.

На березі мовчать. Дараба тихо пропливає мимо великого каміня... Хтось сплюнув на березі, винявши люльку від зубий.

— Там браччіку сімнаціт шєжнів.

— Кіко?

— Сімнаціт!—протяжливо кричать з берега, бо наша дараба вже просунула ся гет далеко.

Якась втома від навалу вражінь. Стілько їх. Трошки би замкнути очі, трошка би відпочати, аби уміти знов тішити ся повно. А то шкода. Дивна красота, море її—а очі переховзують ся напів-рівнодушно і стомлений мозок каже: ну і нехай, ну і нехай.

— Товарница!—пояснює Тимофій. Йому дуже подобала ся роля Черемошового чічероне. Товарниця—се малесенький доплив Черемоша, от ніби трошка більший потік.

— Звіци отакі мацюцькі дарабки йдут. То йк питают—звидкив то таке мале, то кажут: „з Товарници“,—і якесь призирство до тих мацюцьких дарабок чуєть ся в голосі Тимофія, що от іде великими дарабами на великій ріці.

І Марійка також відчуває потребу щось міні пояснити.

— А он з тої хати ґазда то вбив чоловіка, жінчиного брата ніби.

— Чим же він його?—питаю ся і самому міні дивно—чому я власне се питанє задаю. Хіба не все одно, чим убили людину?

— А сокиров.

— А шо хіба чоловіка трудно убити? Йо! Плюнути!—відзиваєть ся Тимофій. Він уже перейшов на передну талбу і поволи, лінивими рухами перекидує кермов.

— Засов!—кричить він звідтам.—Ото-то си називає засов. Нахта там, сировица, силь, олива—все!

Миколай перейшов до жінки на ковбок, сів обіч.

— Шос ми так слабо,—і стріпує плечима.

— Ше б ни було слабо, йк цілу дарабу грудима спер на такі воді. Миколайку—взми кожух на себе,—і ластила ся і заглядала в очі. Потім, понизивши голос, говорила, що

в усім винен Тимофій.—Коби був Лєччінов бирше тримав... Такий з него керманич.

Але Миколай боронив товариша.

— То на одно би вийшло—ци я би тримав ци Тимофій. Бо йк пішов зад тай завертає тай завертає.

Скоро Ростоки. Маріка лагодить ся уже злізати, бо то її родиме се ло. Стала знов веселою і говорить-говорить без кінця. Що лиш на око впаде.

— А то-то видите йка дорога йдет по-над сам Черемош: тут тогид чоловік так і влетів у саму воду.

— Як же то си стало?

— А вин їхав возом, мав муку, силь, вовну, все. А тут бачите йке бердо. А йкийсь чоловік идет тай кае: дай я ті, каже, коні зведу, а то тут страшно. Тот кричіт—не руш! Най сами йдут!—а цес таки до коний. А вни си злєкли та в Черемош.

— І пропали?

— Все пропало.

— А сам ґазда?

— Та вин штрик из воза та й си врєтував. Витак суд був з тим чоловіком, шо коні тримав.

— Та й шо?

— Половицу коштів виддав, а половица так і пропала.

Уже Ростоки. Маріка перегукується зі своїми ростіцкими людьми, причім не забуває оповісти про кождого всякі детайлі.

— А ото-то, ото-то дивіт ци, дивіт ци—онтот чоловік, шо сидит онтам на кашици, то йк був парубком, то такий був пєниця, завадій, шо страх. Усєкого зачепит, вібє. Он там на дорозі, дес пид Риздво ци коли, то за малим шо не вбив стару жинку. Такий був поганий на-світі чоловік, шо страх. А витак узєв та й си вженив з одовицев, що мала аж шестеро ґітей.

— Ого! А то чьо так?

— А вна ґрунт мала. Тай си вженив, то присєг вид горивки на пєть літ. А єк минуло пєть літ, то вже присєг амінь вид усего. Та тепер такий ґосподар, шо нема на цілї Ростоки по-над него.

Від разу уриває і плещучи в долоні кричить:

— А он мама моя! Мама моя!.. Тимофійчику, срібний! Лови си тут де. Лови си. А то міні далеко буде т'хаті.

— А до чого би я тут си ловив?

— До чого? До...

Вона не вимовила останнього слова, але всім на дарабі ясно, о якім предметі йде річ, і всі сьміються. А Маріка все говорить, говорить. І про то, що у них у селі жінка мала вісімдесєкь і сім років та й привела детину; і про то, що їх сусіда має дваціт і троє ґітей, а дваціт і четвертим кєжка.

Тут, в Ростоках Черемош повний, тече в низьких берегах. Вибравши спосібне місце, ловимо ся. Тимофій збираєть ся помочи жинці нести фантє та якісь дрова: кавалки поламаного стільця, керми то що.

— Та не бари си, хло!—перестерігає його Миколай і сідає з жінкою шос похарчювати троха.

Група молодиць на березі. Вибухи реготу роскочують ся звідтам і вереск. Якась стара баба водить перед.

— Ей пане! Пане!—кличе мене і вимахує руками і вся рух та живість.

— Шо мете доброго говорити?

— А шо пане—ци би си ни здала вам іка молодичька. От цеса повненька.

— Та би си здала, чьїму ні.

— Насту! А-но суда! Нїм чьоловіка ше діждеш.

Настя сьмієть ся. Сьміють ся молодиці.

— Та йди, дурна. Хіба ти ни знаєш, шо з паном то найліпше. Бо наш руснак скребет дуже.

Молодиці регочут, аж за боки беруть ся. А баба звивається поміж ними і вже оповідає, як чоловік приходить зі сплавачки.

— Та вже віпостит ци, віпостит. Жинка му вечерьїти лагодит, а вин сарака, все коло постілі. Промітат!.. „Та я, кае, ни хочу вечерьїти“...

А потім знайшла довгий вузький камінь—і що вже вона з ним не показувала: і квітками квітчала, і слова найласкавійші промовляла. Молодички аж з реготу падають, а сами то одна, то друга додадуть такого перцю, що за малим гори не регочуть.

— То вни на старість то-то шєнують, шо за молоду полюбляли.

Ідуть дараби рікою. Баба, розшаливши ся, підбігає до берега, виставляє камінь, і кричить до керманичів. Молодиці заливають ся реготом, що дзвенить і купаєть ся в хвилях. Впрочім одна пробує зупинити.

— Шо-шо вже, а так робити невільно. Бо то, знаєте, раз так було, шо показувала отак одна молодиця керманичам. А вни си борзенько зловили до берега та усі за нев. Та дотив вганєли, дотив вганєли, докив піймали. Та взєли зі собов на дарабу та то оден, то другий, то третий, то четвертий, то оден, то другий, то третий, то четвертий. Шо з неї вже й сукровиці течют, а вни свої, ає.... Жєртувати мож, але так, то вже ні.

Та баба не звертає на се уваги. А я дивую ся... Що за жарти, що за розмова. Десятої долі того при других умовинах було би досить, аби викликати найгіршу огиду, обридливість. А от тут, на тлі сих зелено-синих верхів, під шум Черемоша, в сих простих, природних відносинах— то все було таке ж

само просте й природне. От хіба тільки, що з більшою веселостею та запалом говорило ся про одну з функций людського орґанизма, але зараз же по тім розмова переходила на телиць, курей, на ґосподарство, відтак знов за ініціативою веселої баби вертала до передної теми. Все переплітало ся сьміхом, живою потребою сьміяти ся. Просто все.

Баба пішла. Молодиці почали вихваляти її веселість та охоту уділяти тої веселости усім.

— Вони такі завше. А єк, кажут, були молоді, то не було по-над них дівчини у в селі.

— А кіко я си наплакала через них—Божечьку сєтий! Бо я ни тутешна, нікого тут ни знала, нічьо в світі. То йк зійдемо си, було, до роботи і баба з нами, то вна шо-будь укнет, всі си сміют, а мині все си здає, шо то з мене, бо я чужинська. Та зайду за хату та плачу, плачу. А богдай же бесте уночі так си смієли, їк отце у днину!—було кажу, бігме шо не брешу.

А он і Тимофій вже вертає. Але диво-дивненьке! Не сам, а з жінков! По що бере жінку зі собою? Чи то справа яка у місті? Чи може сама Маріка захотіла?

Так ні, бо гнівна, аж кипить. Іде, рвучи ногами, нікуда не дивить ся. Що за комбінация—не можу догадати ся.

Але молодиці прозорливійші від мене і Гордієв вузол рубають відразу влучними словами. Показало ся все дуже просто.

— Дивіт ци, дивіт!—шепотят одна другий.—До міста зі собов берет.

— Шо ж вин—на дарабі буде ци єк?

— Чїму на дарабі? А в місті?

— Ігій! Де у місті? На людєх?

— Я шо не любю до міста йти,—задерикувато вставляє кирпатенька.—І виспати си з чоловіком нема де.

А ще дві молодиці то вже схилили ся одна одній до вуха і шепочуть. Та не дуже по-тиху, не дуже.

— Йой, люде!.. Та де то видане—три тиждні єк си пибрали—а вже жінку бити.

Кума підморгує.

— Йк би ни було за шо...

— А то було? Шо вна собі шош там ис шандарем? То-то лиш Госпіть без ґріха. Ніби то вже ви, Анночько люба, ни маєте парубочька на розвагу.

Молодиці хіхочут.

— Такі то вже сі Ростоки. Вільно любитися тут. Вітри таки віют з гір...

Пора рушати. Керманичі вже на місцях, Тимофій розмотує швару.

— Ей! Пане!—кричить Миколай до мене. Я біжу на дарабу.

Маріка лиха на весь світ. Сидить на ковбчіку і гризе тріску зі злости.

— А шо? Не гонні таки вид нас пити?
— Та то мині ади таке, шо хучь у воду йди.
— Ов? Чьо ж то так?
— А так.
— Нема шо: чоловік каже—треба слухати ся.
— Ігій! Та то таке гирке, шо би-м го не їла.
— То лиш тепер. А витак приголубите.
— Ає! Я би го шє порубала на маленькі чічки. Пху.

Тимофій, видимо, одержав піррову побіду. Щось лащить ся до жінки, заходить з ус!х боків.

— Та ци чуєш, Марі, я ті шос искажу,..

Але Маріка відвертаєть ся капризним рухом і сопе. Мабуть рахувала на відсутність чоловіка з села.

І знов плинуть береги, нешумним танком окружають ся гори, вода плеще поміж ковбками.

І бє керма, тихо занурюючи ся у хвилі, і якийсь спокій, і втома. Уже притупили ся нерви на вражіня, уже минає краса неоцінена—хочеть ся чогось нового.

І Черемош підіймає рукавичку. Він все повний несподіванок і ображаєть ся, коли йому докоряють в недостачі.

От берегом іде жінка і кричить щось. Я не розбираю слів та зрештою не звертаю уваги: мало хіба іде жінок дорогою і кожда з них може кричати.

Але керманичами, бачу, заволодіває неспокій і—нараз—несподівано для мене ми—ловимо ся...

Що таке? В чім річ? Не розумію.

— Чо си ловимо?
— А пид Сокильським загата.

Гуцульський телеграф в руху. То була баба, а се йде чоловік шляхом.

— Ци є пид Сокильским загата?—кричать керманичі.

Чоловік довго щось викрикує, але голос ростріпуєть ся по хвилях, зрештою попросту не вмію слухати. Як-не-як порозумів лише одно: що загата, правда, була, але тепер нема, прорвало.

— Отже йдемо,—кажу Николаєви.
— Ні.
— Як то ні? Адже чоловік каже, що нема вже загати.
— Йк би їм усім вірити було мож.
— А чому ж ви тій жинці повірили?
— А то така жинка, шо мож їй вірити.

Стоїмо під берегом. Вражіне таке, мов перечікуємо дощ. По-при нас летить дараба.

— Чо си ловили?—кричать звідтам.
— Загата пид Сокильським.

Дараба переганяє нас і теж ловить ся. За нею друга, трета—і скоро весь берег засіяв ся дарабами. Керманичі позіходили ся, позакурювали. Хто лиш іде дорогою, усіх

питаються—чи є загата під Сокильським. Але відповіді такі ріжнородні, що нічого не розбереш: одні кажуть, що загата є, другі, що нема, треті знов, що є, лиш за Сокильським. Керманичі все то вислухують, але роблять свої виводи з того, якесь середне аритметичне. Де-хто рішаєть ся іти, і ми в тім числі.

Дараба зриваєть ся з місця і відразу летить—ловили ся бо під крутим берегом. Але керманичі не зовсім спокійні і всіх питають ся, навіть товаршів своїх, що стоять ще при березі дарабами.

— Ци є?

— Нма, нма! Я сам зараз иду!

Вода велика, дараба іде борзо, керманичі як орли поглядають вперед: чуєть ся напружене. На небо наскочили хмарки, одразу похолодало, і Черемош зробив ся чорним. Неприві́тним чимось дихнуло все доокола, ворожим.

І нараз, Бог зна звідки і яким способом, стало ясно, що загата таки є і що ми летимо прямо на неї, без усякої можливости запобічи. Береги високі, неприступні, всюда каміне, ловити ся нема жадного способу, бо би розбив ся гірше як у загаті.

Серце починає трівожно завмирати. О тім Сокильськім стільки наслухав ся чоловік, стільки людських жертв узяло божище тих скель, що стріча око-в-око та ще при услівях загати ставала гостро цікавою. І цікаво було дивити ся на керманичів. Несли ся зі своєю дарабою вперед. Як випаде удар, щó станет ся з їх дарабою, щó зрештою станеть ся з ними самими і з їх жінками—нічого невідомо. А може бути все найгірше... І тому впивають ся очима вперед, ловлять найменші ознаки будучої небезпеки і готовлять ся відпирати. Всіма жилами свого мускулистого тіла, всім скупленем своєї уваги...

От уже Сокільське впереді!

Височенна скеля. Обриваєть ся в Черемош. Ріка робить тут закрут і бьеть ся цїлою силою в скалу, ревучи по каміню, що повиставляло свої спини геть на цїлу ширину. Під самою скалою аж чорно.

Так ось він, Сокільський! Ось місце те звязане з історією усієї Гуцульщини, з опришківством, з іменем Довбуша! Ось місце, де, утворений уявою поета, стоїть «на саміськім скруті біломаймурний легінь».

І гуслі маймурні тримає
У маймурових він руках
І грає він на них... а грає,
Що сум збірає тя та жах.

Дійсно, тут може розбужувати ся фантазия, звідси може зачерпнути натхнення і нарід-поет і артист. Звідси близько до якихось тайн природи, звідси так ясно чути ті голоси,

котрих може ніде більше не учуєш. Бог-Творець тут колись говорив. Прогреміли його глаголи давними віками, воздвигли гори, піски по пустинях розсипали, снігом і ледом укрили кінці землі, але відтак позаростали травами, позамощували ся камінєм в улицях міст, затихли в нових заглушивши ся шумах. Але тут ще чуєш предвічний той голос Господень, і клонить ся дух твій в покорі і смиряєть ся бунт.

Так ось він Сокільський... Скілько жизней гуцульских, скілько жертв! То відвічні лови Княгині Сокільської.

Як сонце за Дїл вже сїдає,
І мракнуть всї гори вже сном,
Лиш той ще Сокільський сияє,
Мов з золота кутий шелом—

тоді виходить на сам-верх вічно прекрасна княгиня і стоїть, мов викута з мрамору.

І коси, як золото ясні,
Пустила вітрам на роспліт.
А долом жасний та глубокий
Той Черемош дикий гутить,
Як сокіл, як той бистроокий,
Що совма на лови летить.

Кедровою дарабою по тім Черемоші плине молодий керманич. Вже пора-б йому зупиняти ся, десь, вже пора-б йому приставати на ніч—але що-ж як гая княгиня, там, високо на горі

Почала косу чесать,
А чешучи косу, як море,
Чудесних пісень співать.

І керманич забув і про дарабу і про цілий світ—дивить ся на ту княгиню, не зводить очей.

А Черемуш, братя, глубокий,
А Черемуш дикий як біс,
А Черемуш, братя, по скоках
Розбиту дарабу поніс.

Я, признаю ся, тої княгині не бачив; зрештою може вона там і стояла, на горі, але тут не до того було, щоби розглядати ся за княгинями.

Дарабою гримнуло об камінє, бризки і піна застелили світ, нас почало шарпати в усі боки—і як ми вискочили з того пекла, чому ми там не розбили ся на тріски—того я не в силі зрозуміти.

І зараз же за закрутом, де ріка росходить ся троха ширше—очам представила ся надзвичайна картина.

Вся ріка була загачена дарабами та ковбками, кільки око сягнуло. Дараби повбивало в берег, покрутило, поломило, поростріпувало; окремі кльоци поставило сторч, позахарастрило ними кожду діру. Вода реве поміж тими всіма загатами, а люде мов мурахи бігають і кричать і суєтять ся в якійсь смертельній тревозі.

Жінки перестрашені. Параска, як на Бога, дивить ся на свого чоловіка, вірючи, що з ним їй нічого не станеть ся, Маріка починає русти.

— А не перестанеш мой!—ревнув на неї Тимофій, але так ревнув, що Маріка відразу вмовкла.

Наша дараба летить з невтриманою силою в тоту кашу з ковбків.

— А ци є по під Волошінов струнка?—кричить Миколай від задної керми.

Тимофій лиш крутить головою на знак, що нема.

— Бий в середину! Бий! – і Миколай в одну мить перелітає на перед, а мині кричить на бігу:—На Бога дайте зад на воду! На воду зад!

Я гребу кільки сили заднею кермою, а передна ще дає два-три моцних удари, відтак звинним рухом вихоплює деревину з гнізда Миколай. З розгону бье дараба в загату, аж всі ми ледве не падаємо. Миколай знов уже коло мене, бє кермов, „даючи зад на воду“—і ми стаємо.

Якось дивно... Отже й по всьому? І нічого важного не сталося? І не довело ся рятувати житя ні собі ні кому иншому? І в тім вся небезпека? Я не розумів того, що наш випадок—оден з найщасливійших і що не всі, далеко не всі кінчають ся так лагідно.

На ріці був надзвичайний шум, вода реве, сокири торхкотять як град, гуцули перегукують ся, кричать. Якийсь хлопчик перебігає дарабами і, поховзнувшися, падає у воду. На щастє встиг схопити ся руками за ковбок, але однаково би не врятував ся, бо тягло ноги під дарабу. Хтось поміг.

А Миколай десь уже там, напереді. Мабуть є надія розібрати гайташ, бо всі гуцули там, на передних дарабах. Миколай належить до людей з ініціативою, Тимофія уживають як силу.

— Тручєйте, браччіки! Тручєйте!—кричить аж під небеса верескливий чийсь голос. Се мабуть вириваєть ся перша дараба. А скоро вирветь ся—може піти вся загата, як лід, і потім може знов захряснути, ще гірше.

— Рубай гакарі!.. Рубай, а то я рубаю!

— Та пусти! Шо тримаєш... солений!

І все збило ся, все змішало ся в купу, і нічого вже неможна розібрати.

Але на щастє загата наша була так щасливо скомбінованою, що за першою ж дарабою всі пішли рівномірно, одна за одною. Напростували розломані члени, скриплючи неймовірно, і поволи-поволи, дараба за дарабою счезали за поворотом. Тепер, дав би Бог, другої загати не зробити, коли так багато рядом іде.

Але Бог милував, милував. Вийшли на широке—нема небезпеки. Куда не глянеш, чи взад чи вперед—дараби,

дараби, дараби, дараби... Жовті подовгасті рухливі плями на темній воді.

Тимофій знов відзискав охоту пояснювання. З серьозним видом оповідає міні, що.—

— Пруску дарабу ліпше везти. Довіз—добре, а розсипав—ніч отобі за те не буде. Бо тоті ковбки не пропадут—оннаково їх визбірают. А жидівська—кола му онного не привезеш—мусиш штраф платити.

Сонце зайшло. Порозгублювали ся дараби і ми самі пливли серединою широкої почорнілої ріки. Були ми всі мокрі, троха перемерзли. Так хотіло ся усім тепла і сьвітла.

Пізно уночи ловили ся в Вижниці...

В. СОСЮРА.

* * *

Маґнолії лімонний дух,
солодкі мрії олеандри...
А в небі огневі ґранати,—
і мисли зоряно цвітуть...
О, моря гул!..
О, моря гул!...
І шарудіння хвиль на пляжі...
А десь панелі ще в снігу,
й морозу огневі масажі...
Ми хвилі любим,
хвилі любим,
самі народжені од хвиль...

О, притули вишневі губи
ти до моєї голови...
Хвилини бій...
Хвилини бій...
Я чую, як біжать секунди,
я бачу космоси в траві,
— в твоїх очах заграви бунту...
Маґнолії лімонний дух,
солодкі мрії олеандри...
А в небі огневі ґранати,—
і мисли зоряно цвітуть...

Крим. 1923.

Л. УКРАЇНКА.

Ось у ночі пробудились думки:
„Спиш?"—мені крикнули—і залюбки
кров мою пить почали, як вампіри...
П'ють без ваги, без жалю і без міри...
Ось налетіла одна промениста,
як метеор безпричальна, вогниста—
і пролетіла... її не спинить...
Чую, що погляд мій гостро зорить,
пильно пронизує темряву чорну,—
не подолати її необорну!
Думка пролинула, зсунулась тьма,
ось уже ясної й сліду нема...
Тільки даремно горять мої очі:
тьму освітити немає в них мочі...
Темно... Ох, мучать як думи вампіри!
Годі, лижіть! всею силою віри
я узброяюсь тепер проти вас,
слушний, бажаний настав тепер час.
Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли б я тую віру зламала—
віра б зламалась у власне життя,
в вічність матерії, (розвитку і) в світа буття.
Власним очам я б не вірила й слуху,
я б не впевнялась ні тілу, ні духу,—
се ж бо для віри найвищая віра!
Думка питає: „І віра та щира?"

3/XII 1905 р.

Л. УКРАЇНКА.

КАЛИНА.

Козак умірає, дівчинонька плаче:
„Візьми ж мене в сиру землю з собою, козаче!“
— Ой, коли ж ти справді вірная дівчина,
буде з тебе на могилі хороша калина:
як упадуть роси на ранні покоси,
то не в мою домовину, а на твої коси...
А як стане серце припікати, гріти—
хай не в'ялить моїх костей, тільки твої віти.
— Ой, що ж тобі, милий, з того за потіха,
щоб я мала червоніти серед мого лиха?
Ой, що ж тобі, милий, з того за відрада,
щоб я мала процвітати, як мені досада?
Чи то ж тобі стане миліш домовина,
як я буду зеленіти німа деревина?
— Ой, так не затужить і рідная ненька,
як ти, моя калинонько, моя жалібненька...
Ой, ще ж над миленьким не зросла й травиця,
як вже стала калиною мила жалібниця.
Дивуються люди і малії діти,
Що такої пригодоньки не видали в світі.
„Чия то могила в полі при дорозі,
що над нею калинонька цвіте на морозі,
що на тій калині листя кучеряві,
а між цвітом білесеньким ягідки криваві?“
Шуміла калина листям зелененьким:
„Ой, що ж то я німа стою над моїм миленьким?
Поки ніж не крає—дерево не грає.
А хто вріже глибоченько, тому заспіває.
А хто вріже гілку, заграє в сопілку,
то той собі в серце пустить калинову стрілку.

20./VI.1901 р.

В. САЗАНСЬКИЙ.

Євген Григорук.

У час гострої боротьби за радянську культуру вибув з наших лав один з палких борців у найважливішій, найвідповідальнішій галузі—видавництві радянської книжки—Євген Максимович Григорук.

Завзятий революціонер, переконаний комуніст, поет і мистець „книжник", Євген ще в вісім років лишився без батька й матері. Маючи притулком ще й досі живого діда-селянина на Балтщині, т. Григорук виніс важкий тягар життя батрака-наймита, працюючи в куркулів і по „економіях".

У тяжких умовах злиденного життя найшов він час і учитися. І учився з надзвичайним успіхом. 1916 р. на вісімнадцятому році життя скінчив вищу початкову школу в Балті й того ж року склав вступний іспит у Феодосівський Учительський Інститут.

Вибух революції—і Євген не може всидіти в Інституті. Опинившись за гетьманщини в Умані, Євген звязується з запільною організацією лівих есерів („борьбистів") і приймає жваву участь в її праці. У час жовтневої реакції виступає він, не звертаючи уваги на велику небезпеку, в місцевому „Пролеткульті", як ярий прихильник пролетаріяту й ворог гетьмана й Петлюри.

Смуга фронтова, в якій перебувала Умань, пересунулась і довелось залишити місто. Євген залишив мляву партію „борьбистів". Він явився до комітету більшовиків і заявив:

— Я ваш і з Вами.

Залишивши місто останнім, він приходить в Умань першим—на панцернику, зі зброєю в руках.

Удруге довелось роспочинати організаційну справу, і Євген знов на панцернику, де й був поранений. Мусив від'їхати лікуватись до Київа. Там тимчасово працює в Просокульті та Наркоматі Зовнішніх Справ; як зовсім одужав, їде на фронт комісаром полковим.

У час відомого відступу червоних з України в 1919 р. Євген лишається на запіллі, їде до Феодосії, складає іспити за інститут, добуває там відповідні документи й вертає до Київа. Звалюється од тифу. Виходить з лікарні вже після

радянського перевороту й знов із головою поринає у любу йому працю в Губнаросі й політичному управлінні КВО, яко Начредвидату.

Навала польської шляхти—і Євген член правобережної „тройки" ЦККП(б)У й завідуючий її видавничим відділом. Після перемоги над білими де-який час він був секретарем Київського Губкому, а далі Завгубвидатом (потім Крайвидатом).

Саме на цій посаді він найбільше прислужився Радянській владі й компартії. Його розмах у роботі, відмінна вперстість і любов до книжки були причиною того, що Крайвидат досяг великого розвою й збільшив продукцію української радянської літератури. Як талановитого робітника, його покликано було спочатку членом Колегії Всеукрвидату, а потім Державного Видавництва РСФРР.

Занадто кипуча нервова натура Євгенова ніколи не вдовольнялась досягненим. Працюючи у Видавництві, він одночасно сам перекладає на українську мову, редагує, безліч читає й готується до лекторської праці у вищій школі.

Не даючи собі ні на хвилину відпочинку, Євген увесь час горів у туберкульозі. Вже надто пізно одержав він відпуск до Криму. Там і скончив свої дні. Скінчив тоді, коли його втрата найбільш відчувається...

Палко закоханий у книжку, Євген не мав часу сам її творити, бути автором. Лише крадькома він віршує, виявляючи свою справжню поетичну натуру. Скромність не дозволяла йому друкуватися. Зрідка, за настирливими вимогами товаришів, подавав він щось до друку (прикладом перший з наведенних тут віршів, що побачив світ уперше в Київському журналі „Коммунист"). Лишились невідомі, нерозібрані папери, що чекають ще свого видавця. З них вибираємо де-що...

Боротьба жертви уносить... Але червоний шлях стелеться далі.

Євген Григорук.

БОРОТЬБА.

Холодний день... І пусто скрізь...
І перший, чистий сніг...
Хтось через вулицю з воріт
Трівожно перебіг.

Ревіли досвіта гудки,
Та не пішов ніхто,
І місто повнеє життя,
Мов смертю повито.

Смеркає... Кожен в самоті,
Заліз в закуток свій.
Навис над містом, як мара,
Страшний, останній бій.

Вітер вулицями віє,
Снігом рве вперед, назад,
По-під мурами чорніє,
Тінь похмурих барикад.

Ледве чутно тихий гомін,
Під ногами сніг рипить.
Пронизав фабричний комин
Потемнілую блакить.

Ідуть!
— Нахились, нахились!..
І власного серця не чуть,
І руки за люфу взялись.
Держись!..

І бились завзято... І бились
всю ніч
До зорі...
Вогнисько пожежі світило на січ
До зорі...
І полум'ям вітер кружав у горі.

На ранок скінчилось... В холодні сніги
Поліг не один головою...
Червоним знаменом крутила
юга
Над юрбою.

Октябр 1920.

NOCTURNE.

Каже місяць срібні роги
Понад полем...
Біль, неначе злі остроги,
В серце коле.

Перед мене чисте поле
—Місто ззаду...
Вже не вирости ніколи
Тому саду.

Чистим лугом, жовтим яром,
Темним лісом,
Пронеслась червоним жаром,
Остpим списом.

Світ шаблями дико дзвоне,
Вкрився палом,
В небо полум'я червоне,
В небо встряло.

Всесвіт крила охопили
Революцій—
Згиньте всі, хто стратив сили,
Хто в розпуці.

Хто жив лиш власним болем,
Пріч з дороги...
Місяць каже понад полем
Срібні роги.

Харків, літо 1921.
(липень).

Неначе сон... Було колись...
В бою стискали міцно зброю,
А потім—прапори вились
І дружньо в ногу йшли
юрбою...

Неначе сон... Повітревком...
Палкі промови і дебати...
А потім вороги кругом—
І довелося утікати...

На мітингу... Хвилює люд,
Мов не завод це, а окопи.
О, ці безштанники возмуть,
Твердині найміцні Європи!

Матер'ялізм... Верхарн...
Расін...
Кант... Гегель... Моцарт...
Бах... Спіноза...
А потім—втома... Кокаїн,
І божевільности загроза...
Жінок без ліку... Гидко як!..
І скрізь ні крихточки кохання...
Фантом-дійсність дасть кон'як,
І мрії розквітча зарання...

Харків, 1921 (липень).

Прозора осінь закрутила
Покірно-п'яний листопад.
Пройшла, листям прошелестіла
І не оглянешся назад.

Лиш непомітно здрігнуть плечі
І нижче схилиться чоло...
Тимчасом ллє навколо вечір
Своє рожево-синє скло.

Червона мідь квітчає світи...
Осіннім думам в унісон,
Наздожене, прошепче вітер,
Що все розвіється, як сон...

Що побудує грудень вежі,
І заспіва юга пісні,
На тих стежках і дальніх межах,
Де ти ходила по весні.

Харків—осінь 1921.

Мигтить і стелиться без краю
Гаями латаний килим,
І ліс над шляхом сповиває,
Немов серпанок—сивий дим.

Прогуркотить над виром
сонним.
І полустанком кане в ліс,
А потім стало, монотонно:
Перебирає стук коліс.
Все далі... й хоч біжить
без краю,
Але подітись ніде з ним,
Бо серце, як ліса, проймає
Спраги старої сивий дим.

1921. Падолист. Москва.

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО.

ОНУКИ.

І ми страждаєм, як і ти,
далекий батьку, діду!
І хай міняються світи,—
а в нас ридають біди,
голосить лихо...
Доля,—
вона однакова для всіх;
не утіче од мук земних
ніхто, ніхто, й ніколи!
(Ні автомобілем,
ні аеропланом,
ані думкою—туманом).

Пропелером розум,
а серце мотором
у вирій підносять,
угору!
І скоро досягнем
до инших печалів,
горітимуть стяги
на вищих вокзалах.
Розміряти б метром
прийдешнє, майбутнє—
о, страшно у нетрях
просторів безлюдних!
В космичних робітнях
і зараз ми тужим;
так ясно у вікнах,
а в душах...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Горизонт під окуляром,
а під ложечкою ссе...
Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Материк аеропланом,
а під ложечкою ссе...
Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Гартувались комунізмом,
а під ложечкою ссе...
Маєм усе,
і нічого не знаєм!

Конторам,
і
лобораторіям—
загибіль...
Біль,
жах—
у наших черепах
од їхніх цифр!
Ах,
пф,
однаково терновий шлях
для всіх...
Клінікам,
і
обсерваторіям—
загибіль...
Біль,
жах—
у наших стомлених серцях
од їх!
—
—
Однаковий терновий шлях
для всіх...

Г. КОЛЯДА.

Ч А С.

Чорна ніч...
До гори по башті або скелі!
Звідти
в синьому тумані
голубий краєвид!
Тиха річ.
Чорна ніч...
...На синьому небі коло-
шлях,рейки чавунні на
ньому,—
день і ніч,
день і ніч
потяг
біжить по шляхові синьому.
Потяг—час.
Коло рейок—безмежність.
Кочегари до печі вугілля
р-раз!
— Зникла сумежність.
День і ніч,
день і ніч.
потяг гуркоче довкола.
Чи кур'єрно?
Чи ні?
Потяг—час.
Кочегари ганяють сокола,
Летять віки...
Віки за віками.
Чи то—швидкий птах?
Чи то—ріка з комишами?
Летять віки.
Віки за віками...
Чи це тільки в нас?
Чи так саме й за нами
день і ніч,
день і ніч
потяг гуркоче довкола.
Чи кур'єрно?
Чи ні?
Потяг—час.
Кочегари ганяють сокола.

Харків—Травень—23.

О. КОПИЛЕНКО.

ЕССЕ НОМО.

УРИВОК.

...Ми зійшлися з ним на тому, що для мене революція це—музика. Яка—невідомо, але обов'язково музика. Може симфоничний оркестр, може військовий, а може... мелодія на скрипку. Бо я страшенно люблю музику, особливо скрипку!

А для нього революція—це могутня життьова проблема, на вирішення якої він вирішив присвятити все своє життя.

Так принаймні він говорив мені.

Оце ті ланцюги, що звязали тепер міцно наші істоти.

Вечорами Тарас (він найшов у старовинному календарі, що по-грецкому ім'я Тарас значить—рухливий, метушливий) прохає мене грати йому на скрипку якусь річ глибокого змісту, або імпровізувати щось, але грати те, чого він ще не чув.

Він сидів тоді поглиблено-мовчки і уважно слухає, а потім росповідав мені враження.

Ось йому здавалось, що він величезний кріваво-червоний карбункул, на великому міцному тілі. Вертиться могутнє колесо, захоплює те тіло, воно летить, летить—карбункул ятриться, лопається, як гарячий протуберанець, але замісць лави з нього витікає гній.

І Тарас робився сумний, а у мене в конурі ставало сіро, темно і нудно.

Инколи він говорив, що він чайка, або альбатрос, що над безоднею моря носиться, квилить над бушуючими хвилями, та боїться кинутись у вир, поринути, й літає голодний, тужний.

І у мене в кімнаті під згуки скрипки так було тоскно!..

Кімната у мене надзвичайно романтична. Вона в підвальному поверсі—кухня бувшого хазяїна будинку. Напівтемна, нагадує печеру десь на високій горі, а гуркіт вулиць—то грім обвалів і громовиць. Я часто фантазував: мені здавалось, що я великий Прометей, вирвався з неволі і сховався в печері на верхівлі найвищої гори і в самотині готуюсь до нового виступу—нести в грудях людству іскру полум'яну.

Але реальність моєї кімнати надто неприємна! Наприклад, відчиняти вікно в ній ніяк не можна, бо коли повійне вітрець,

тоді пил, лушпайки з насіння і брудний папір, що ними забруднено вулиці міста, летять прямо мені на стіл.

А бувають і такі непорозуміння, що хтось іде собі по вулиці, плюне випадково і прямо в моє вікно—слина й повисне на шкло.

Такі неприємості бували... Звичайно рідко.

Тарас любив музику, любив мою скрипку, а я не любив його філософичних проблем революційної дії.

І коли він приходив до мене вночі (раніш як о 1 годині ночи він не приходить—бо у нього є свій принціп) і починає росповідати про свої нові відкриття в галузі ріжних поліпшень громадського життя—мені робилось нудно і я починав грати на скрипці.

Я люблю тільки одно питання, питання мистецтва. Ще змалку я цікавився ним, зокрема музикою, але цікавився по своєму. В дитинстві мені хотілось знати, відкіля і як робиться згук. З цією метою я розбив скрипку, балабайку і порізав гармонію. Це була офіра, що я приніс богу знаття і для вирішення питання мистецтва.

Тепер я вирішую його теж майже такими засобами.

. . . . . .

Віра...

До мене часто, майже що дня приходила Віра і щоразу вибачалась за турбування і скаржилась на долю. Я помітив, що такі дівчата, як вона та її подруги, хочуть бути слабенькими, безпомічними.

Але у Віри чудесні блакитні очі, що їх не можна було порівняти ні з якими людськими скарбами. Такі блакитні, що можуть навіть сперечатись не тільки з бірюзою а навіть з тоскним по чомусь далекому весіннім небом.

Вона росповідала мені про все. Про те, що вона любить бантики чіпляти на свою біляву голову, любе гарні капелюшки, одіж гарну і духи.

Росповідала, як випадково вона зустріла мене і як тепер рада цьому.

А я дивуюсь її відвідуванню мене, бо завжди сижу мовчки і слухаю і боюсь догоркнутись до неї, бо вона така маніжна, тоненька і легка, як пелюстки квітки. Я почував це тоді, коли вона сідала біля мене близько, близько...

Віра теж любить мистецтво, музику, а особливо театр. Вона бетзямно закохана в нього, це її найукоханіша мрія і вона стремить всією душею на сцену.

—Ах, я не можу так, як ви, мені треба комфорт, настоящє життя і я тільки можу мріяти про драматичну студію. Бо я так стомлююсь на службі і уже післяобід не можу нічого робити. О, як би не оця революція, що змусила мене служити і розстроїла наше життя, я дуже давно була в Москві в Художньому Театрі, а тут що ж, та ще тепер. Ах, таке життя!..

Так говорила Віра, а я слухав і мовчав. І любить вона мистецтво „настояще“, а не якісь тендейційні сурогати. Чита тільки старих класиків та закордонних письменників, а укоханий її поет—все таки Надсон.

Хвильового ж і Тичину взяла у мене читати (а може й не читала) тільки тоді, коли я запевнив її, що Хвильовий американець, а Тичина поляк і твори їхні—переклади на нашу мову.

... Я люблю блондинок. Не знаю чому я люблю їх, може тому, що всі класичні, самі красиві жінки в світі, були блондинки, але цей факт, тільки тому, що я теж блондин, робиться в розумінні Тараса фактом фатального значіння в моїм житті. І він серйозно і щиро, за допомогою ріжних теорій доповнення, контрастів і инших, запевняє мене, що над всіма феноменальними людьми висить Дамоклів меч.

Можливо! Звичайно, факт сумний, але поки що я цю частку свого життя прожив чудово...

. . . . . .

II.

В офіційному часописі Центрального Комітету Комуністичної Партії, за лютий місяць 1921 року, у відділі протоколів і постанов, надруковано:

„Тов. Тарас Скорак, исключается из рядов Коммунистической Партии за преступное неисполнение партийной дисциплини, за интеллигентский подход к партийной работе и как лишний балласт в партии“.

Того ж вечора Тарас писав у своїому щоденнику так: (він дає читати й мені):

„Знову життя повернулось до мене спиною. Подла баба фортуна майнула й зникла, залишивши мені розбитий келих, в якому раніш шумовало вино. Та я не надіну скорбну тогу і не посиплю пеплом голову. Хочу працювати далі і докажу, що я не лише інтелігент і баласт в нашій революційній дійсності, а величина, з якою заставлю рахуватись усіх. Ще побачимо! „Сміється той, хто сміється останній“.

Нехай мене робітники погнали з трибуни за те, що в промові я ухилився в бік від теми, а потім назвав їх темною отарою. Але я не кину настоювати, що слово Революція—це не просте слово, а найглибша суб'єктивна субстанція масового розуміння, яка все ж не може бути виявлена одними економичними законами, тілько філософичною підосновою головних моментів історичного життя.

Скоро про себе нагадаю!..

Але, як некрасиво повернулось до мене життя! По невідомій асоціації мені зараз пригадався той злий випадок

в тюрмі, коли мене кинули в камеру до ріжних злочинців. Хоча я до них поставився і дуже добре і ввічливо, все вони налагодили зі мною штуку, яку проробляють майже зо всіма новими в'язнями. Було так: оголосили, що в одного з в'язнів десь зник ніж. А ніж в тюрмі це цілий клад. Почали шукати і не знайшли. Тоді один з них—„ширмач" Круть заявив, що йому здається, ніби украв той ніж я. Скільки я не відмовлявся, не вірили й примусили поклястись на ікону. Зняли ікону, а мені зав'язали очі, і сказали, щоб я клявся і цілував тую ікону. Я поклявся, а замісць ікони, один з них підставив мені для поцілунку голу задницю, і коли я поцілував її, в цей мент мені розв'язали очі.

А на другий день вся тюрма знала про це і мені не давали спокою.

Чому така дивна асоціяція виникла зараз, ніяк не розумію і т. инш."

. . . . . .

Тоді Тарас уже не скаржився мені на те, що його викинули з партії—поступили з ним нечесно. Бо він говорив, що зможе доказати їм, що зрозумів і відчув сучасність глибше за тих формалістів.

Пам'ятаю, прийшов він до мене вночі. Я помітив, що він почав трохи товстіти, добріти і рухи у нього стали поважніші, розміреніші, ніж раніш. Приходив навіть чисто виголений, в свіжих сорочках і завжди в нових краватках.

Між иншим, Тарас старовинного українського аристократичного роду: дід у нього був, правда, грек, але оженився на якійсь родичці гетьмана Полуботка. Цим зокрема Тарас і доказував свій потяг до особливого естетизму і свою тонкість почуття. А в той час він міг своє життя поліпшити, бо, як інженір, мав добру посаду і навіть почав їздити на автомобілі.

Стомлено росповідав мені про свої останні роботи. Працював він над вирішенням питання про всесвітню революцію, задопомогою філософії і математичних формул.

Говорив повільно, впевнено, з замилуванням собою. Вставав і швидко ходив із кута в кут кімнати, і його висока постать діставала головою до стелі.

У мене маячило в очаях, наче він качався як маятник, а коли росповідав, то мені здавалось, що він читає мені дитячі книжки з пригодами.

Говорив, що робота партії, звичайно, неправильна, бо зовсім не тими шляхами треба йти до всесвітньої революції, щоб не було того, що було в нас.

Перш за все у нього філософично-суб'єктивний підход до слова.

—Саму душу, душу слова ти не розумієш!—хвилювався він, хоча я й не сперечався з ним.

—От візьмемо слово Чека. Тут почувається зразу звязок з колесом, з колесом революції, що знищує все старе і веде людство до нового життя—це надзвичайне слово, влучніш якого придумати не можна для ілюстрації цієї установи!

З цього і ще де-яких слів (Пуп—а є пуп землі, в старовинній митології) Тарас виводив майже ввесь принціп боротьби, всю теорію—як можна побороти контр-революцію. Додавав він тілько ще таку математичну формулу:

Коли з числа забитих і покалічених в часи імперіялістичної війни і Великої Революції вичислить кубичний корінь і поділити на інтегровану цифру загальної культурности людей, тоді і будемо мати математичну основу, яку й мусимо пристосувати до боротьби з капіталом.

А от такі слова, як „Угні", що нагадують індуські слова, ці слова вказують на містичні підвалини всієї революції. І ще багато він приводив мені і роскладав нових слів і доказував свою теорію.

III.

Я по весні гублю спокій свого життя. Мені хочеться чогось невідомого—широких просторів, фіолетових далів, важких жирних степів, землі, землі свіжої чорної безкрайної!

І коли я не витримував, коли мене здушать вулиці, я нестямно біг за місто, за парк, падав на землю і притулявся до неї. Тоді мені хочеться бути змієм, плазувати чревом по її сильних крижах, рити кігтями, цілувати в нестямі й жазі...

А на обрії я бачив, як чорніли борозни і на них колупались люди.

Здивовано дивився сторож будинку, де я живу, коли я вибігав зі свого підвалу, брав у нього сокиру і починав рубати дрова по дві години під ряд з таким запалом, що у мене на руках лопалися водянки.

Инколи я просиджував десь за парком цілу ніч і бачив, як сивіли у ранці білі шляхи на обрію, у душу простягали руки і хотілось, як келих вина, випити і небо, і зорю,—щоб упитись до безтями.

А вдома я брав скрипку і щось невідоме грав—грав весняні гімни і притискував до себе скрипку так, як я б хотів притиснути—степ. А потім біг заробляти копійки уроками і вчитись.

...Я навіть не помітив, що довгий час до мене не приходила ні віра ні Тарас. Бачив тілько раз, як вони удвох їхали на автомобілі. Віра сиділа близько біля нього, і у неї розкучерявилось волосся і розжеврілось обличчя. Я пішов здивований далі...

А одного разу увечері я пришов до дому, а вони сиділи у мене. Тарас ходив по кімнаті і напружено щось росповідав.

Очі Вірини мені завжди нагадували сизо-лілову далеч степу, а тоді вони були якісь особливо таємничі і холодні, як крижаний північний бігун. А Тарас росповідав далі:—Да... так ось головні проєкти моїх будівель, над якими я працюю тепер. Але трохи ухилюсь в бік: коли проведуть в життя мою теорію про безкровну математично-розраховану всесвітною революцію, тоді треба буде зробити так, щоб не тілько ми, а ввесь космичний світ знав про неї. Для цього нам треба поставити на землі декілька величезних статуй Перемоги і Волі, розміру, приблизно як половина земної вісі.

Скажіть мені, чому побідила наша червона армія всіх зовнішніх і внутрішніх ворогів? А тому, що вона схожа на богатирів старих часів. Ви думаете її випадково одягли в лицарські шлеми? Ні—тут глибокі таємні підвалини. Візьмемо такий приклад: Буденний з своєю частиною тілько тоді почав перемагати ворогів, коли армію свою одягнув у шлеми. Оці шлеми є містична підоснова нашої перемоги.

Так от статую такого лицаря в шлемі з червоною зорею ми й поставимо на бігунах і в инших місцях нашої планети.

Над конструкцією цього лицаря і працював тоді Тарас, а особливо над його установкою. Він думав його збудувати по принціпу башти Татліна.

—Розуміете величя цієї будови!—закінчив він патетично-театральним вигуком.

Віра дивилась на нього з благоговінням, а потім промовила:

—Ви знаєте, а я ніяк не можу розібратися у всіх оцих словах і назвах сучасних. Маркси, Енгельси всякі „коми“ і „дели“. У нас на службі єсть комсомольці Ах, вони такі нечепурні, нечемні, а завжди говорять про ріжну роботу, спорять про Маркса. Хлопці з дівчатами пообнімаються і ходять по коридорах—так негарно. Я пробувала говорить з ними, так вони не звертають на мене ніякісінької уваги...

Тарас починав їй щось росповідати, а мені хотілось упасти і сміятись, сміятись, сміятись, як нестримному Сатиру...

...Від мене вони пішли вечеряти в ресторан „Прогресс“, а потім катались на автомобілі.

Із ввічливости, мабуть, запрошували і мене.

IV.

Знову я довго не бачив Тараса. Одного разу проходячи мимо будинку, де жила Віра, помітив, як вони пішли з нею туди і це мене надзвичайно здивувало... А може він приходив до мене, бо я ніколи майже не був дома.

Весняна повінь переповнювала мене вщерть, і я радів нікому невідомою радістю. Свою енергію я виливав в фізичну працю, в скрипку, або біг за місто.

Весняна повінь лилась великими джерелами з кутів, зо всієї обширі світу, підхоплювала мене і на крилах радости несла, я ходив і усміхався і часто бачив, як на вулицях мені незнайомі люди теж усміхались, і я, засоромившись, червонів.

Коли я не йшов за місто, тоді, звільнившись від занять, ходив блукати по місту.

Дивився на садки огорожені дротом, замісць паркану і думав, думав...

Холодні зіми поїли паркани. Потопили паркани в пічках, так званих „буржуйках".

Згадував, як я ще рік тому ламав паркани, дерев'яні ворота, отхожі місця, щоб хоч трохи нагріти свою кімнату і зварити незмінну пайкову пшоняну кашу.

Тоді зо всіх вікон великих шостиповерхових і малих будинків міста висовувались дратуючі чорні пальці димарів, закопчували вікна, карнизи будинків, а кімнат не пагрівали. Люде одягали на себе все тепле, що можна була одягнути і мерзли. А пальці з димарів наче сварились майбутньому, посилали у височінь дим; і здавалось мені тоді, що він кличе всіх кудись вперед—бо він породження Революції.

Тарас сперечався зі мною. Він запевняв, що ці пічки є одна з хроничних болячок нашої дійсности, яка залежить від неправльно поставленого питання з постачанням і невмінням використати теплову енергію. Можна б було робити нові винаходи, здобувати иншими засобами тепла.

Він був тоді ще в партії і дуже критично ставився до її роботи. Виступав там з ріжними проєктами, з яких ні один не був затверджений, і він лаявся і говорив, що його не хочуть зрозуміти.

На його погляд революція засіяла болячками всю нашу країну: поруйновала будинки, позапльовувала, позабруднювала міста—немає грошей. Але разом з тим кожне повітове місто мало свою газету, декілька політосвітів, ріжні копіси, десятки культкомісій, а не мали паперу писати „входящіх" та „ісходящіх". Революція—це стихія, смерч, шквал, а ми в 20-му віці мусимо все робити точно,—скрізь потрібна математика, формула, точний учот.

Немає глибини підходу, не винайдено з самого початку тих розумових меж, за які можна виходити.

Це було його твердження, і він починав викладати якісь надзвичайні формули, числа, говорив про них по три години.

І я ходив по місті допізна. На вулицях продавали барвінки та инші квіти, і люди, люди без кінця.

Найбільш мою увагу звертали на себе жінки. Чудово одягнені, підфарбовані з кокетуюче закинутою головою. Деякі особливо вражали мене своїм обличчям, я оглядався і

дивився тоді уже не на обличчя, а на спину і міцно охоплені гарною сукнею стегна, що нахабно рухались з кожним кроком.

Які далекі мені ці жінки! Скільки не стремлю роспізнати їхне життя по обличчю, не можу. Як сфінкси замкнені. І мені згадувався каламбурний парадокс Оскара Уайльда, що „женщина—це є сфінкс без загадки".

Але які зрозумілі мені були ці „сфінкси" тоді, коли вони ходили в лантушаних спідницях, в салдатських чоботах, а літом в дерев'яних сандаліях, які ми називали „копитами". Тоді, коли по дві години стояли ми рядом, в черзі за півхунтом житнього хліба або за обідом в Радянській їдальні, вони тоді були такі близькі і я їх чудово розумів.

Инколи бувало, що я в задумі доходив до площі Пролетарської Рози, від якої у всі кінці міста розбігаються багато вулиць і вуличок. Частина вулиць іде до центру міста, до великих шумних вітрин, побіля яких стьожкою черви сунуться люди, а частина в темні й тихі околиці. З темної вулиці виринає непомітно невідомий „сфінкс" і несподівано підходить:

— Гражданін, ви скучаєте, пайдьомтє!

Так просто говоре, як ванько запрошує—„гаспадін, паєдем".

Майне обличчя! нафарбоване, напудрене, виснажене з глибоко запалими очима.

Цього „сфінкса" я цілком розумію, але кидаюсь у бік, а він хриплим баритоновим контральто кричить мені вслід:

— Сволоч! ...його в душу мать. Баїтся, святой! Будто не хочет!—і знову лайка.

А я тоді біг до дому.

Але я вже не міг терпіти більше свого підвалу. Навіть уже здавалось мені, що я зовсім не люблю великого міста, а люблю—степ.

А що я більше люблю, чи степ, чи велике місто? Незнаю.

Очі Віри мені нагадували голубий степ... А чому б їм і не нагадувати, коли тоді була весна, травень, а я виріс серед степу, а у Віри чудесні очі...

V.

Ні Тарас, ні Віра довго до мене не приходили. Та я й не жалкував, мені було однаково. Я зненавидів тоді місто—мені здавалось, що на власних раменах я ношу всю оту вагу шостиповерхових будинків, а вони байдуже так дивляться на мене.

І бачив я, що одквітли каштани в алеях парку і пелюсточки білі падали на землю—мертві. Це проходила весна...

Але я вирішив тікати до дому на сéло до батьків, а там косити, в'язати, упиватись степом. Бо у моє вікно летів пил з бруку й лушпайки, а каміння таке гаряче, зле...

... Одного разу прийшов увечері до мене Тарас. Прийшов з обличчям винного в якомусь злочині і не з тими само впевненними рухами, що завжди.

Я помітив в його зовнішньому вигляді кардинальну зміну. В руках тримав він стек і рукавички, одіж була особливо гарна. Завів собі англійські вусики і проділ по середині, і від нього несло духами.

Прохав мене не дивуватись, що не заходив, бо він останній час дуже працював над ось чим.

Всім відомо, яку данину людьми взяв тифус у нас під час боротьби і голоду. То це величезна кара!. І homo sapiens, переможець пролетаріят, і його здобутки можуть залежати від якоїсь там тифозної воші.

Так от він, Тарас Скорак, хоче врятувати людство від цього зла! Він працює над великою книжкою під назвою:

„Тифозна воша і пролетарська революція".

Це буде великого значіння твір, який будуть брати майже за основу для вивчення історії революції, етики і мистецтва. Він розвяже багато пекучих питань всесвітнього значіння.

Він же разом хотів прикласти до цього і свою теорію сучасної словотворчости—її суб'єктивно – філософському глибінь і значіння для сучасности. Бо є багато слів, які просто самі говорять за себе без ніяких тлумачень.

Далі розмова перейшла про Віру, я відчув, що оце причина приходу Тараса.

— Ти зрозумій, яке у неї прагнення до мистецтва, зокрема до театрального, яке глибоке природнє почуття естетизму. Ти знаєш, я її називаю золотокудра Ізольда. Що—влучно?

Він повідомів мене, що вони покохали один одного і порішили одружитись.

Між иншим, щоб не ображати її батьків, вони, повінчаються в церкві, але ж я знаю його погляди і, звичайно, тут не може бути й речі про якусь там зміну їх. Просто по стратегичних і тактичних міркуваннях треба трохи поступитись ними. І Вірочка навіть примусила його надіти на шию хрестика, щоб доказати батькам, що він не безбожник.

— Ну, що ж, люди вони старі, старого закалу. Нове їм непотрібне, а мені ж це дрібниця!

Тарас запрохав мене першим шафером, Вірочка цього дуже хотіла, щоб я обов'язково взяв із собою скрипку, а вони ще дістануть на той вечір піаніно.

У Тараса горіли очі, були уже різкі рухи. Він ще повідомив мене, що вони будуть жити у Віриних батьків, поки-що, а зразу після весілля їдуть на курорт—він уже все устроїв.

Стиснув міцно мені руку і зник.

А мені хотілось упасти на ліжко й сміятись, сміятись, сміятись до безтями.

А на другий день я плюнув на все, взяв під пахву скрипку, поклав у торбинку ноти і пішки пішов до дому у своє село, за 100 верст від цього мілійонноокого вовкулака міста. Знав, що мене зустріне там матуся—у неї зморшки на чолі, на щоках під очима. Буде дивитись на мене оксамитом таких лагідних очей і говоритиме:

— Ти ж там голодував, бо схуд ото бач як—і обов'язково захоче торкнутись до моєї голови цупкою рукою. А йшов я довгими нашими шляхами, нивами поміж

хлібами,

хлібами,

хлібами...

Виходив з якогось села у ранці і серед роспещених, налитих соками ланів ставав і грав на скрипку невідому серенаду, або величний гімн і славу Кучерявому Пану.

І коли ранок точе з неба червоний зоряний мед і цівкою його в груди ллє, я граю гімн простіру, бо—це

далена,

далена,

далена така...

І я думав:

— Феноменальна людина я, чи Тарас—чи це непорозуміння!..

Ще й досі цього питання не вирішив. Але гадаю, що публікація про Тараса могла стосуватися не тільки до його.

І. ДНІПРОВСЬКИЙ.

П Р О Т Е С Т

Крові Воровського й тих, що проллють свою в наступний час—присвята.

І.

Ще в килим не звернулась кров,
ще пульс мигтів і капав на долівку...
Як лев
моторошний,
страшніший у крові,
ніж був живий,
і кидав жах на лона королев.
Шматками радія дротяно-щоглий ліс
хапав засмагло вість за вістю...

ІІ.

І їх не кликали наказами столиці.
Не караван, не лави—повідь.
Бліді
в серця зім'ятий біль вп'яли,
і як вали,—
а на росписаних, напружених полотнах
на місто вип'ялись—
немов леви поклали лапи.
І будівничі буднів гасла
позастигали:
от-от з полотен кров закапа.
Краї одягнено в жалобу.
...І затрусивсь і зблід у вікнах побут...

III.

І п'явками в лице провідника:
тому залізом звук на камінь.
І мов запраглі до оази
на перехват слова екстазні
із уст його,
очами пнуться в саме горло,
вухами в гору.
Музика
шану мертвому.
Тріпоче повідь:
смерть за смерть.

IV.

І чорні літери з пахучих гнізд
скакали хутко в мідні гранки
і наливалися в слова залізні,
що кинув вождь кривавими коралами
і ті, яких не вимовила повідь.
І докликавсь, татакав телеграф,
і по степах рипучими возами.
Мов чаша розлилась з чавунного заводу—
кривава вість із чорної Лозанни
у степ, у грунт, аж до самого споду,
де Революція до лав, що йшли з-за брам,
криві роти й залізні руки брала...

V.

І повезли вози, й застукав телеграф
дихання стиснутих, палючих
резолюцій
на перебій,
на вперейми:
—за сонце Рад
Ми
на найлютіший, на чорніший бій...
і затопляли Раднарком
од плугу з степу, од машин
і з нетрів рудників:

—Не віддамо нікому
і односердні груди
на смерть фашизма...
І клекотів, і домагавсь Везувій
аж до споду:
мобілізуй!... мобілізуй!...
степи й заводи...

VI.

Й хапало радіо радянські ультимати,
й була в них сила—
а звідусіль
Росія,
Україна
розносила,
доносила
і голосила:
спаяні, єдині,
злучені—
ждемо—коли,
коли
лавами на європейські столиці.
І з шовку графського
озуємо онучі—
і прапори комун бентежних
на мури веж...
І б'ються до столиць
навперейми,
на перебій—
гудуть в степах трівожні телеграфи:
Ми...
Ми...
на смерть...
на бій...

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО.

ПОЕТКИ БРУДБІЛЛІ.

Одну з них, за все її життя, ніхто не назвав поеткою. Проте вона була нею всім своїм єством. Як дійсна поетка, вона мислила образами. А її душа вся була прагнення світлого красивого життя... Що наповнювало її серце невгомінним сумом, безмежною тоскою. Тоскою... Сумом... Чорною журбою поета, що не знає меж, не відає дна...

Не затопити тоски вогневими сльозами. Не вколисати суму журно-жалібними співами. Не обдурити журбу примарою особистого щастя. Хіба ж тоска і сум, і чорна журба поета знає межі, відає дно?..

Поетка працювала в напів-темному льоху. Там і жила: цеб-то спала та їла у шкарбанах на босу ногу. В підіткнутій завжди захлюстаній спідничині та білій вишиваній сорочці. Повсякчасно схилена над великими темно-деревляними ночвами її постать.

Напівтемно. Вохко. Густе повітря з ріжноманітних запахів людського поту, мила і пари. Плями калюж на цементовій долівці. Купи брудної білизни: сухої долі, мокрої—на ослоні. У кутку плямує ліжко червоно-біло-жовто.

Піниться білий шум у ночвах... Летять бризки навкруги...

Дзвенить, переливається пісня... Журлива... Не видно обличчя... Коси запнуто білою хусткою. А душа... Вся душа роскрита в словах, сповідається в мелодії.

Слова малюють життя в світлих покоях, де що-дня купаються й одягають чисту, пропахану ніжними пахощами білизну, а один до другого ставляться так любляче-пестливо... Голублять руками... Милують очима... Вколисують словами... І цілують... І цілуються...

Мелодія—сама тоска, один сум... Тоска, що переривається вибухами риданнів... Кривавих риданнів. Сум, що переповненний прокльонами—наріканнями на долю лиху до богатьох й пестливую до инших. Ридання. Прокльони. Нарікання...

І знов пекучо-чарівні малюнки того привабливого життя... Ось пахуча, майже чистісінька, білизна, по якій де-не-де темніють плями... Одна... Друга... Ще і ще... Ось тут... Он там...

Їх треба знищити. Які ж ті плями? Звідкіля? Яким чином?.. Звичні, чи випадкові?...

Непоборна потреба зазирнути в те далеке, щасливе життя чужих... Життя, відоме з чорного ходу, уривками. Хоч по плямах утворити його. І поетка з плям брудної білизни в своїй уяві оживлює яскраві образи, слова, вчинки, оточення...

Бо хіба ж може поетка не творити? Хай живе вона в льоху серед помий та брудної білизни... Дарма. Ніщо не може завадити її творчості. На те вона й поетка.

Хто здолає закинути їй, що джерелом її творчости для неї з'являються... купи брудної білизни?

Хто кине їй докір? Хто пошле догану? Хто одважиться?

. . . . . .

. . . . . це була перша. А другу ще змалечку прозвали поеткою. Вона була тендитною істотою, захованою від життьової боротьби мурами панської родини. Геніяльні твори поетів і музик всесвіту поетка натхненно передавала в словах, співах і грою на піяніно. Лише про сум... Тільки про тугу... Її вбрання знало лише чорну й білу фарби.—Ознака постійної жалоби її духа за прекрасно-радісним життям на землі.

Її очі одверталися від всього грубо-одвертого, яскравих фарб, страждання людей, гидкої вбогости...

Жила замкнувшись в собі самій. У неї, як і в кожного поета, серце було переповнено невгомонним сумом, безмежною тоскою. Тоскою... Сумом... Глибокою тугою поета, що не знає, якими вогневими слізьми залити тоску? Якими журно-жалібними піснями вколисати той сум? І якою примарою особистого щастя можна обдурити чорну журбу?

І вона творила... Бо не творити була не в силі. Як і кожна поетка.

Але світ, де жила її душа, був иншим... Постаті в сніжно-ясних вбраннях, осяяні красою власної жертви на користь своєї душі. Святі. Праведники. Пустельники. Мученики. Перші часи християнства. Егоїзм, возведений в ореол святости. От був світ її духа, привабливе життя її мрій.

Її поеми повні були тих образів, осяяних сяйвом воскових свічок по церквах... Та Жовтень порушив тую творчість.

Галасливий, брудно-кривавий, з кулеметами повстань, розстрілами чека, реквізиціями й евакуаціями, грізний Жовтень!

Виселили. Реквізували піяніно для школи... Ціла родина в одній кімнаті. Ніжні руки поетки примушені прати, прибірати, мити й варити... І коліра суконь не має змоги дотримуватися.

А навколо нові люде... Нові владарі життя. Ті, для яких не існує нічого зі старих звичаїв, законів, моралі... Одверто-щирі в особистому житті. Всі, як один... Певні-переконано в своїй правді, у власному праві.

З жахом невимовним дивиться на них поетка. Тужливими зойками пронизана її творчість... Слізним острахом за чистоту власної душі квилить її серце... А слова, слова малюють ідеали соціялізму, керуючись плямами на білизні комуністів... Відповідальних робітників... Активних діячів... Плями брудної білизни?

А хіба це є чим иншим, коли копирсаються в подробицях особисто-інтимного життя окремих осіб? Ні, сумніву немає!

Джерелом творчости поетки стала брудна білизна. Це— так. Бо не творити поетка не в силі. На те вона й поетка.

І по плямах брудної білизни малює жахливі уявлення майбутнього життя в соціялістичних країнах... І довго і гірко ридає в нестямі під враженням тих уявлень...

А після складає поезо-молитви до бога з благанням рятунку рабів своїх.

М. КОЖУШНИЙ.

СІЛЬСЬКІ КОМУНАРІ.

Ми—машини,
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика,
Усипана зорями.
Сини славних незаможників,
Наймити ображені
І з очами-зорями
Шляхами терновими
Все собі покоримо.

Далеч нам показує
Зоря-п'ятикутняя,
Закладем підвалини
Мурами-бетонами
Будові Майбутнього.
Ми—машини,—
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика,
Усипана зорями.

В. ПОЛІЩУК.

НІЧ.

Глибока ніч, як смертна таємниця,
Осілася над містом чорним димом,
Взяла тепло і випила:
Похолоділи руки дня,
Застигли земні груди.
Насипано рукою щедрою
Багатства у кубло —
(Тут висидять комуну)—
Ну, повна яма перлів золотих—
Кругленьких лихтарів:
Позападали між домами.
Дома, хатки—у куцюбаби грають,
Виходять і ховаються у тьму.
Гуртами вікна йдуть.
Ось поблизу тоненькі стіни
і поверхи переплелися
в чорну сітку, бо світло
широко тече із вікон:
Ввесь дім—один лихтар...
Там люде сплять тепер, чи
думають, чи очі вибірає
праця...
І он-де люди, і аж під обрій
люди...
І там, де тонкими уколами
Од голок лихтарів
Пришито місто краєм до полів,
Там, де тонкі світляні крапки
Мішаються із зорями дрібними
І переходять в небо—
І там вони окремо дишуть,
А місто в'яже в ціле.
Потомленеє робітництво
Останню дань любові оддає.
Десь там, у цій темноті,
Моя обрана спить,
А може лямпу присуває;
І вже за тисячу верстов
Мої батьки згасили каганця.
Тризубом чорним церква лізе.
Чиє немудре серце,
Іще проб'єш, прокляте капище?
Дерев'я поблизу шаріють і мовчать.
Місто—кубло якогось велетня,
Що полетів ловити здобич,
Чека його порожнє, оніміле
Та зберіга сліди.
А електричні світлячки
Розлізлися поміж галуззям вулиць.
З вокзала звук ростявся у горі—і змовк.
Чи мила спить?
Тьма колихається, як шовк:
Гуляє ніч.

М. О. СКРИПНИК.

Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні [1]).

VII. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У ПЕРШОМУ ПЕРІОДІ СВОГО ІСНУВАННЯ.

Таким чином з початком лютого 18 року на всьому терені України було скинено владу поміщиків та буржуазії, і натомісць запанувала влада Рад.

Всупереч всім сумнівам і розмовам, буцім-то Україна повинна йти иншим шляхом соціяльного розвитку, ніж робоче-селянська Росія, всупереч всім центробіжним силам, як також і всій інерції націоналізму, що повинен був розвинутися в наслідок царату і влади поміщиків та буржуазії—кінець кінцем в результаті жорстокої, хоч може не дуже довгої, лише кількамісячної боротьби вся влада у містах перейшла до рук рад робочих і салдатських, а по селах—селянських депутатів. В центрі була вища державна установа ВУЦВИК і уряд його—Народній Секретаріят.

Придивимося до фактичних відносин у цей перший період Радянського будівництва на Україні. Цей період ще й досі має свій вплив на дальший хід подій, хоч майже зовсім не має документів: вони згоріли в пожежі революційної боротьби.

Владу робітників та селян в дійсності було скорше декларовано на Україні, аніж проведено. Наче по наказу та й в дійсності по наказу капіталу зупинилися всі індустріяльні підприємства, всі копальні, фабрики і заводи. Пролетаріят станув перед загрозою безробіття. Вся технична адміністрація підприємств не лише за страх, а навіть за совість, як вірні слуги своїх велико-буржуазних володарів, псувала машини, перешкоджувала діяльності пролетаріяту. Щоб забезпечити себе від безробіття, щоб забезпечити індустрії дальшу продукцію, а республіці дальше існування,—робітники повинні були незалежно від своєї волі, а не тільки по вказівках більшовиків, самі навіть меншовики, навіть безпартійні незалежно від тої чи иншої політичної діяльности об'єктивно примушені були перейти

[1]) Початок див. «Червоний Шлях», ч. 1.

від робочого контролю, що його вони проводили в 17 році, до активного роспорядження справами виробництва. Такий хід подій мав місце у Росії, він же був обов'язковим і для України.

Мені, як колишньому секретареві Петербурзької Ради Фабрично-Заводських Комітетів, а потім на Україні, як Народньому Секретарю Праці, згодом до того ж і Промисловости, довелося бачити, як робочі організації, незалежно від того, де вони працювали, повинні були братися за цю справу. Перший період Радянської влади на Україні—це був також період боротьби робітників за саме існування індустрії і цю боротьбу можна було провадити лише єдиним шляхом переходу підприємств з рук саботуючої зграї буржуазних запроданців до роспорядження робітничих Фабрично-Заводських Комітетів та їх рад.

Перевести це в життя було страшенно важко. Саботаж всієї техничної, фінансової, взагалі службової інтелігенції зробив становище занадто прикрим. Кожна фабрика, кожний завод, кожний біжучий рахунок фабричного підприємства був цитаделлю для буржуазії: звідтиля уперто боролася вона проти пролетаріяту.

Особливо важкими були обставини для цієї роботи в Донбасі, де крім пасивного й активного саботажу підприємців, проти робітників стояли озброєні терористичні загони білогвардійців з Дону. Мені пригадується де-кілька прикладів, як робітники приводили до ладу свою копальню або свій завод. Підлатають, налагодять, запрацюють,—а завтра зі зброєю в руках ідуть проти отрядів офіцерні та юнкерів, а коли ті пошкодять підриємство, зруйнують і відступлять,—знову наводять лад, знову беруться до зброї і так декілька разів.

Цей масовий героїзм робітників нашої країни, які одночасно боролися і за Радянську владу і за охорону продукційних сил республіки з молотом в одній, з рушницею в другій руці, мабуть ще не має собі прикладів в історії. Завдання Радянської влади в даному разі полягало в тому, щоб, спираючись на маси працюючих, оформити їхню працю і допомогти їм націоналізацією підприємств і додатковим натиском на буржуазію та її прихильників з боку центральних радянських органів керування.

Радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої «всієї влади Рад на місцях». Це були окремі самостійні ради, комуни на місцях, що вони виникали майже без всякого звязку з иншими й з центром, організуючи, як могли, силу працюючих—у містах владу робочих, на селах владу сільської бідноти.

Звичайно, було багато помилок, звичайно, це була ріжнобарвна картина будівництва, але вона такою була і в Росії. Вона такою і повинна була бути на перших кроках самостійного життя робочих та селян, що вперше тільки тепер почали будувати його своїми власними руками та власним розумом.

Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї ріжноманітности: на історії, напр., Радвлади у Старобільську, де була власна Рада Народніх Комісарів, чи у Сумах, що мали свій Радянський Народній Секретаріят (це, між иншим, показує сфери впливу, бо влада у Старобільську приймала назву, що була в Росії, а в Сумах ту, що була на Україні). Все це дрібниця, а головне те, що у першому періоді Радянської влади на Україні широкі верстви робітництва та навіть селянства вже прокинулися від сну, пережили хворобу націоналістичного угару, видужали й виявили величезну енергію до будування життя власним розумом і своїми силами.

Одним словом, це були перші кроки влади робочих та селян в будівництві свого життя. Вони мали свій вираз в постановах ВУЦВИК'у і місцевих рад; і їхня ріжниця з російськими лише в тому, що всі ці постанови ми приймали в огні жорстокої громадянської боротьби, а вона у нас була більш пекучою, ніж в Росії.

ВУЦВИК об'єднував майже всю Україну. Але об'єднання йшло досить туго. З Одещини в ВУЦВИК'у були лише поодинокі представники, а Румчерод, як інституція, існував окремо й окремо вів свою боротьбу, свою діяльність до самого наступу германських військ, навіть не входючи ні в які зносини з ВУЦВИК'ом України і розглядаючи Одещину, як окрему Радянську республіку. Ті центробіжні сили, що спочатку були заглушені у Кривдонбасі за часи одвертої боротьби проти ЦР в кінці січня, з початку лютого знову в повному розмірі виявилися й там. Як сказано було, найбільш видатні т. т. з Кривдонбасу стояли на грунті відокремлення Донецького басейну та Криворіжського району від України.

Поки контр-революція загрожувала Радянській владі, поки вона в формі УЦР вела наступ на робітників, доти партійні й радянські організації Кривдонбасу працювали разом в згоді з ВУЦВИК'ом, навіть вели роботу в його складі; але перемога над УЦР знову руба поставила перед ними питання про форми дальшого об'єднання і, забуваючи про небезпечне міжнародне становище, виходючи з місцевої обласної діяльности, т. т. кривдонбасовці вже в кінці січня та в перших числах лютого 18 року на 3-му З'їзді Рад Криворіжжя та Донбасу постановили це питання, і хоч представники ВУЦВИК'у навели багато доказів про те, що боротьба з ворогом ще не кінчилась, що ще гостро стоїть вона і український націоналізм ще не залишив своїх намірів захопити під свій вплив, під свою владу всю Україну і Кривдонбас в тому числі, все-таки ці слова,—а як раз тоді радянські частини взяли Київ,—мали тільки тимчасовий вплив для багатьох кривдонбасовців.

Союз, що склався на першому З'їзді Рад, тепер вже для них не мав свого істотного значіння, і 3-й Обласний З'їзд Рад Кривдонбасу більшістю голосів виніс постанову заснувати

Радянську Республіку Криворіжжя та Донецького Басейну, обібрати, не входючи до складу України, свій ЦВИК, щоб мати свій власний рабоче-селянский уряд (ЦВИК Кривдонбасу). Одначе, і ЦВИК Кривдонбасу і його Раднарком лишилися тільки організаційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та інші жили своїм окремим самостійним власним життям і майже не визнавали свого центру.

Не знаю, чи можна нарахувати 2-3 міста на Україні, де б робітництво могло провадити без перешкод свою організаційну господарчу працю. І однак же ми бачимо, що економичну організацію Радянська влада першого періоду розвинула досить широко на Україні: цьому сприяло те, що організаційний рух фабрично-заводских комітетів, що почався у Петербурзі під кермаництвом більшовиків, провадився також і на Україні під значним впливом та ідеологичним керовництвом більшовиків.

Особливі обставини на Україні й инший ніж у Росії склад робітництва наслідком своїм мали те, що у радах фабрично-заводських комітетів у Катеринославі, Одесі та по инших місцях досить велику кількість складали анархісти, анархо-синдикалісти та инші їм співзгучні елементи. Це вносило непевність, нездатність до організаційної праці в широкому розмірі й досить великі суперечки в самих радах фабрично-заводських комітетів.

Це також приводило до більшої відокремленості фабрично-заводських комітетів та їхніх рад від профспілок місцевих і центрбюро, де за весь час 17-18 років—навіть пізніше по багатьох місцях в значній більшості були меншовики, але й в професійних спілках революційний вплив вже виявлявся в Київі, Харкові, Катеринославі.

Обласна рада Народнього Господарства, що її було засновано в початку січня 1918 року в Харкові, спиралася цілком на робочі організації і провадила вже досить широку працю. Значіння цієї праці було не менше, ніж по инших окраїнах федерації, бо ці ради народнього господарства впливали на всю роботу робітничого контролю, націоналізації підприємств на Харківщині, Катеринославщині, Донбасі, Криворіжжі.

Значно менше було зроблено в галузі фінансовій. Правда, навіть у Петербурзі з кінця 17 року державний банк відмовився виконувати роспорядження Уряду, і призначеному Радянською владою директору державного банку в Петербурзі т. Ю. П'ятакову прийшлося спиратися на збройну силу, аби перемогти перешкоди банківських саботажників.

Що до України, то тут революція майже зовсім не зачепила фінансових сил буржуазії. Всі банківські організації залишилися в руках буржуазії. Будь-якої націоналізації банків, навіть будь-якого контролю над їхньою діяльністю з боку Народнього Секретаріяту, чи то з боку місцевих рад проведено не було.

Також у руках буржуазії залишилася преса й так зване самоврядування. Місцеве самоврядування—земства та місцеві думи Радянська влада першого періоду не роспустила. Вони залишалися поруч місцевих рад, вели переговори з радами, виконували свої біжучі обов'язки, навіть збирали податки з тих, хто признавав за собою обов'язок ці податки вносити.

Оскільки по де-яких місцях було заявлено про роспуск місцевих дум, остільки це були лише заяви, а в дійсності місцеві думи фактично існували і після відступу червоної гвардії знову вибивалися наверх, а ці місцеві думи майже скрізь були у своїй більшості з меншовиків та есерів, при значній кількості кадетів та позапартійних із дрібної буржуазії.

Ця буржуазна організація мала в своєму роспорядженні певні засоби для впливу на масу і для боротьби. Це були соціял-угодовські партії, преса, самооборона.

Напевно неможна указати з усієї світової історії подібного прикладу, де дрібнобуржуазні, так звані, соціялістичні партії грали більш ганебну ролю, аніж меншовики та есери на Україні. Підтримуючи контр-революційний уряд весь час до його скинення, навіть борючись проти цього скинення, як то було у Київі та на південно-західньому фронті, Катеринославі і т. и., вони вели каїнову роботу зради інтересів працюючих.

Після переходу влад до рук робочих рад, меншовики грають ролю соціялістичних агітаторів на послугах у буржуазії.

Поруч з буржуазною інтелігенцією, що вона провадила саботаж у всьому економичному життю і перешкоджала робочим організувати господарство, меншовики працюють над тим, щоб роззброїти духовно робітництво, деморалізувати його, внести недовір'я до своїх сил,, до своєї партії, до своєї класової мети.

Меншовицька агітація в кінці 17-го і на початку 18 року на Україні це була найбільш отруйна, деморалізуюча агітація, вона більш всього перешкоджала робітництву організувати свої сили.

Найулюбленішим засобом боротьби для меншовиків, звичайно, була провокація. Як тільки для влади Рад почувалася загроза, як тільки збройна сила контр-революції починала посуватися на міста, як тільки після упертого бою червона гвардія повинна була відступати, навздогін революційним бойцям у спину, як Каплан у Леніна, стріляла ця соціял-буржуазна банда на чолі з есерами та меншовиками.

Вона гальмувала евакуацію військ та військового майна, ставала, де могла, на перешкоді, вживала всі засоби, всяку ганебну інсинуацію і демагогію, аби тільки нашкодити Радянській владі і допомогти буржуазній владі, именно як владі буржуазії.

Ця картина мала місце і в Київі, і в Харкові, і в Катеринославі, і по всіх инших містах, і можна ще раз повторити наведені вже слова, що пролетаріят на Україні в перший

період влади своїх рад не зумів використати для боротьби зі своїми ворогами певної зброї червоного терору. Всі соціял-зрадницькі партії меншовиків та есерів і вся инша ріжнобарвна політична челядь буржуазії мали повну свободу діяльности при владі рад і, звичайно, звертали її проти більшовиків, проти рад.

Преса—і одверто буржуазна, і соціял-патріотична, грала ту ж саму ролю. Цікаво було б тепер підібрати тодішні буржуазні,—кадетські, меншовицькі, есерівські та инші часописи, щоб зрозуміти який барвистий вінок клевети, інсинуації, шантажу, демамогії і провокації плела ця контр-революційна преса, аби підрізати сили пролетаріяту в його боротьбі.

Треба одверто признати, що не перевівши націоналізації друкарень, не закривши ні одного буржуазного чи иншого контр-революційного часопису, Радянська влада зробила велику помилку, за яку потім прийшлося росплачуватися кров'ю працюючих робітників та селян.

Як на додаткову силу буржуазії в часи цієї боротьби, треба вказати на так звану самоохорону по містах. В кожному куточку, де проживала буржуазія, вона була зорганізована під офіційним назвиськом «самоохорони» від грабіжництва, від нападів розбишак. Але труслива буржуазія навіть своє життя і майно сама не може захистити. Велика кількість офіцерів, що залишилася без місця і без служби після самочинної демобілізації багатьох військових частин, або ті, що дезертували, самі були до послуг буржуазії. На ті гроші, що їх збірали домові комітети з буржуазних кварталів, буржуазія завела дружини самоохорони, що підлягали роспорядженню домових комітетів, а кінець кінцем місцевим думам. Під ріжними назвами, маючи ріжну організацію, складаючись з офіцерів, юнкерів, студентів, так звані дружини самооборони складали досить значну силу дійсної білої гвардії, що існувала й вела свою діяльність по містах навіть в ті часи, коли робочі ради тримали владу в своїх руках. Зрозуміло, що всі ці отряди буржуазної самоохорони виступали зі зброєю в руках проти червоної гвардії, проти робітництва.

Заходи військової радянської влади на місцях: обов'язкове роззброєння, роспорядження про здавання всієї зброї комендантам то-що, звичайно, де в чому зменшували сили мійської контр-революції, але дружини самоохорони залишалися озброєною організованою білогвардейською силою у тилу червоної гвардії.

Тепер, озираючись назад, бачиш всі ці помилки.

Захопити банки, закрити буржуазні часописи, роспустити буржуазні організації, роззброїти буржуазні сили—ці вказівки Маркса не було виконано на Україні під час горожанської війни 18 року, це пішло на користь ворогам пролетаріяту.

Однак, треба не забувати, що цього зроблено не було не тому, що цього не встигли зробити, що для цього не мали

сили. Цьому перешкоджала як невеличка відсоткова численність пролетаріяту на Україні, так і досить великий вплив ремісництва у складі міського пролетаріяту, а з другого боку—досить швидкий хід подій, що вони примушували у запалі боротьби рушати фронт вперед і назад, залишати зміцнення тилу невеличким силам місцевого свідомого робітництва.

Щоб докладніше з'ясувати всі обставини, що в них йшла боротьба, треба накреслити картину взаємовідносин на селі, звичайно, занадто загальними рисами, бо для повного розгляду подій на селі і всього процесу диференціяції селянства та боротьби на селі треба писати окрему розвідку.

Місто після Жовтневої Революції дало українському селу багато десятків, а може й сотен тисяч салдат, що повернулися з фронту, або з міста, де вони були під впливом революційних обставин, революційних подій, більшовицької агітації і пропаганди.

Гасла: «земля та воля»—«вся влада радам» були загальними гаслами широких мас салдатства і все більше й більше поширювали свій вплив у війську після Жовтневої Революції. Тому демобілізація війська дала українському селу тисячі і тисячі найбільше енергійних та реолюційно-свідомих робітників, що, співчуваючи більшовикам, стали новою силою на селі поруч з українськими соціял-патріотичними спілками та просвітами. Додамо ще до того, що майже всі ці салдати вернулися з фронту зі зброєю в руках—тому вони могли протистати зорганізованій соціял-патріотичній диктатурі куркуля на чолі з націоналістичним вільним стрілецтвом.

Вже в кінці січня 18 року, числа 20-го, як я мимоходом згадував раніш, ВУЦВИК України скликав у Харкові першу Всеукраїнську Конференцію Селянських Депутатів переважно з сел Харківщини, Полтавщини, Чернигівщини, Кременчужчини та Катеринославщини. Ця конференція вже цілком стояла на грунті Радянської влади, підтримуючи більшовицькі лозунги. Губерніяльні з'їзди селянських делегатів, що їх тоді було скликано по ріжних губерніях, теж давали вже більшість прихильникам та співчуваючим Радянській Владі.

Націоналістичний чад не довго міг застилати очі селянина пролетаря та незаможника. Хід подій давав йому ясні вказівки, куди йти та за що боротися, і селянин знайшов свій прапор і взяв свою зброю.

Цей процес на Україні проходив, одначе, занадто важко. Лише і у 22-році ми стаємо на певний шлях в цьому відношенні, а за часи першого періоду Радянської влади цей процес тільки намічався. Сили двох таборів громадянської війни лише визначалися і лише починали мобілізуватися, але вже й тоді серед селянства були досить широкі й значні кола, що боролися зі зброєю в руках за владу Рад. Це вони поповняли шереги пролетарської червоної гвардії, це вони в сірих шинелях салдат складали революційні полки, що в лютому-березні-квітні 18 року

боролися за владу Рад під керовництвом Кіквідзе, Орлова, Павлова та инших; це вони посилали своїх делегатів на губерніяльні з'їзди та на другий Всеукраїнській З'їзд Рад, а решта, крім найбільш заможніх хліборобів,—вона вже розчаровано дивилася на ЦР, вже не підтримувала її, відсахнулися від неї,—побачивши нікчемність її промов та заяв, її обіцянок, хоч ще й не станула доконче на революційний шлях боротьби.

VIII. ЗОВНІШНІ ВІДНОСИНИ РАД. УКРАЇНИ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ.

Пролетарська революція в Росії і на Україні відбулася, як наслідок всесвітньої імперіялістичної війни, і була героїчною спробою закінчити її пролетарським повстанням. Починаючи революцію, партія більшовиків мала завданям кинути заклик до змучених війною мілійонів бойців - боротися за закінчення війни, але розвиток світової пролетарської революції йшов поволі.

В кінці 17-го, початку 18-го років перед нами стояла озброєна сила імперіялізму—з одного боку антантівського, який штовхав буржуазну владу Росії на червневий наступ і потім підтримував контр-революційну боротьбу проти Рад, що не хотіли війни, а з другого боку—імперіялізму германського, який хотів використати революцію, аби перемогти, заклювати свого ворога, такого ж імперіялістичного крука.

Берестей Литовський був місцем зустрічи представників двох світів: з одного боку—революції, а з другого—гнобительського войовничого імперіялізму германського.

Історія цих переговорів всім відома і тут зачепити слід її остільки, оскільки треба з'ясувати, яке становисько склалося для України у ході цих мирових пероговорів, як поставилися до них ріжні класи України, що боролися на ній за владу.

Ще за часи війни з самого її початку найбільш послідовні українські націоналісти-шовіністи, що знаходилися за кордоном був. Росії, станули цілком на бік Австро-Германської імперіялістичної лінії. Так званий «Союз Визволення України» покладав усі свої надії на перемогу Германії, розвинувши досить значну й широку агітаційно-пропагандистську діяльність серед військових полонених, що знаходилися в Германії та Австрії. Іхньою метою було—на підставі військової перемоги Германії над Росією заснувати під протекторатом переможної Германії окрему від Росії Українську державу, хоч би під королівством якого-будь з принців германських або австрійських.

Після Жовтневої Революції, коли ентузіязм революційних героїв-пролетарів прогнав владу УЦР з усієї території України, загнавши її керовників у невеличкий закуток на північному заході,—там у Рівно-Дубно стрінулися представники двох течій українського націоналізму і в радісних обіймах визнали повну згоду своїх бажань. УЦР і «Союз визволення України» наддніпрянської, після того як радянські війська взяли Київ, заключили

фактично союз, і це був союз на грунті признання шовіністами з УЦР орієнтації на германський імперіялізм проти радянської революції. Ще до того велися темні зносини УЦР з урядами Германії та Австро-Угорщини про участь УЦР в переговорах по заключенню мирного договору, а також ще більш темні зносини але сепаратну від радянської Росії мирову угоду України з Германією та Австрією.

На зраду діячів УЦР мав вплив ще один факт: Радянський Уряд України, як тільки перший З'їзд Робочих, Салдатських та Селянських Депутатів зорганізував його, повинен був не лише організувати сили для озброєної боротьби з УЦР на території самої України, про також прийняти на увагу і міжнародні обставини радянської революції і своїми заявами та виступами паралізувати діяльність контр-революційних представників УЦР також і в цій взкордонній галузі. Тому в кінці грудня 17-го—початку січня 18 року ВУЦВИК та Народній Секретаріят постановили прийняти участь у мирових переговорах, що вела Радянська Росія з Германією у Берести-Литовському.

Представниками Українського Радянського Уряду поїхали: т. т. Шахрай, Ведмедів. Володимир Затонський, що мав також їхати, залишився у Петербурзі, бо увійшов до складу Раднаркому РСФРР, як представник Радянської України. Завданням нашої мирової делегації було: від імени робітників та селян України заявити, що УЦР не визнається урядом України і не має права ні виступати від її імени, ні приймати від її імени яких-будь договорів. Наша мирова делегація повинна була бути у складі російської делегації і спільно з нею і у повній з нею згоді всі свої заяви та виступи направити до використання мирових переговорів, як засобу агітації за боротьбу проти імперіялізму.

Не буду тут приводити всіх деталів. Треба лише згадати, що поруч з тим, як Українська Радянська мирова делегація приймала офіційну участь в Берестейських переговорах, представники УЦР одночасно пробували у Берести-Литовському майже таємно, не приймаючи ніякої офіційної участи в мирових переговорах. Австро-германські генерали та дипломати тримали представників УЦР так, на всякий випадок, наколи переговори з Радянською Республікою буде зламано. Германський імперіялізм розглядав тоді, що буде йому корисніше—чи заключити мирову угоду з Радянською республікою на всьому терені бувшої Росії, коли їм удасться ошукати у переговорах представників рад (на що генерали тоді сподівалися), чи закликати з заднього ходу для окремої угоди представників Української ЦР, які вже давно стояли на поготові для виконання ролі активних саботажників революційних переговорів.

Завоювання України для германського імперіялізму значило не лише здобуття нової потрібної сировини та харчу для продовження війни, не лише здобуття грунту для дальшої імперіялістичної експансії, а також значну економичну перемогу

над державами Антанти: в промисловості Україна в більшій своїй частині підлягала капіталові антантовському, бельгійському та французському. Завоювання України, приховане запрошенням з боку представників самого українського уряду під приводом підтримання «законного» уряду, це, звичайно, був найбільш корисний шлях для германського імперіялізму.

Після того, як радянська мирова делегація,—російська вкупі з українською,—з обуренням, зневагою і призирством відмовилася підписати мирову угоду, і через т. Троцького заявила своє знамените «ні миру, ні війни», германський уряд тоді дає з одного боку наказ своїм військам сунути збройно на Петербург, а з другого боку вступає в офіційні переговори з представниками Української Ц. Ради.

Представники Української ЦР підписали з Німеччиною договір, по якому фактично вся влада на Україні переходить до рук німецьких окупантів, що становилися фактичними власниками залізниць і всього господарчого майна України. Весь договір був зрадницьким випадом проти робоче-селянської революції: германський фронт після цієї згоди зразу ж пересувався на тисячу верств на схід.

Радянська Росія, не маючи можливости виставити для боротьби стару здеморалізовану армію, починає організувати свою армію—червону армію, але для цього потрібний був час. Вона погоджується підписати важкий Берестейський договір з метою одержати передишку для організаційної підготовки.

Скільки кричала вся буржуазія проти цього кроку Радянської влади, як галасували есери, меншовики і вся инша російська соціял-шовіністична братія проти важких його умов! Як на цьому грунті хотіли есери навіть заснувати так званий волжський фронт,—але як вся українська і російська буржуазія вкупі з дрібно-буржуазними «соціялістами» навмисно забуває про те, що в Бересті було підписано не один, а два мирових договори. Перший, підписаний більшовиками, лише визнавав ті лінії кордонів, що провів уже озброєною рукою на карті бувшої Росії германський імперіялізм, маючи на меті збудувати нові сили для боротьби і не віддаючи імперіялізмові ні жодної краплі влади, завойованої робітниками і селянами під час Жовтневої Революції, а другий договір наперед віддавав германському імперіялізмові тисячі верств нових грунтів, запрошував півміллійонну германсько-австрійську армію для окупації України і фактично віддавав до рук германського імперіялізму владу.

Як повинна була Радянська робоче-селянська влада на Україні поставитися до цих двох договорів? Зрозуміло революційні робітники і селяне з призирством і прокльонами зустріли звістку про згоду УЦР з германським капіталізмом проти радянської революції. Запрошення окупаційної армії—це була політична загибіль українського націоналізму, і після того він воскреснути знову не міг—це було завершення діялектичного процесу його розвитку у свою протилежність.

У боротьбі Радянської Росії з германським імперіялізмом вся революційна Радянська Україна, донецькі шахтарі, чи незаможні селяне безумовно були на боці робоче-селянської Росії, душею з російськими робітниками і селянами за їх долю і будучину.

Але така відповідь, зрозуміла для кожного скільки-небудь свідомого робітника і революційного селянина, ще зовсім не розвязувала питання про те, як поводитися керовникам радянської революції на Україні в обставинах Берестейського миру. В Бересті Литовському Радянську Росію примушено було підписати угоду про те, що вона визнає Україну по-за межами Росії, як окрему Державу. Багато революціонерів робітників стало перед питанням: коли ми тут на Україні визнаєм правильність Берестейського договору Радянської Росії, чи не буде це значити також, що ми повинні признати правильність другого Берестейського договору, підписаного УЦР, чи не повинні ми тоді визнати УЦР—урядом Україні, як примушені були по Берестейському договору визнати її урядом наші російські товариші, а коли ми—робочі та селяне не можемо визнати своїм урядом УЦР, коли ми не хочемо віддати власній буржуазії владу, що лише зараз її завоювали зі зброєю в руках, ціною крови богатьох сотен робітників і селян, чи не буде це значити, що ми тим самим зраджуємо ту лінію, що її провадили наші товариші в Росії, чи не будемо ми цим шкодити пролетарській революції. Такі питання революційної тактики ставали перед робочими та селянами. Їх треба було розвязати.

Треба роздивитися зараз, які політичні взаємовідносини склалися в початку радянської революції до Берестейського договору між Радянською Україною і Радянською Росією принціпово й фактично.

Вже в початку нашого начерку було показано ріжні погляди ріжних груп українських більшовиків в справі про державне об'єднання України, як також було з'ясовано принціпову лінію, що її проводив ЦК більшовицької партії через РадНарком РСФРР в національному питанні взагалі і що до України зокрема.

Широкі маси революційного робітництва й селянства не хотіли відкоремлення від робоче-селянської Росії ні під час спільної боротьби, ні в радості, ні в печалі.

Спільна мета, спільна боротьба, спільний ворог—велика і дрібна буржуазія, спільні принціпи боротьби за соціялізм, за світову революцію—все це об'єднувало робітників і селян України і Росії, не викликаючи ніяких непорозумінь, ніяких конфліктів, ніякої «дипломатії». Радянська Україна, як республіка в спільній республіці рад,—за це ми боролися і це здобули перемогою над УЦР.

Після Берестейського договору обставини перемінилися. При одній меті, при одному програму більшовики Росії і України, знаходячись в ріжних обставинах, мали перед собою ріжних

ворогів і повинні були виробляти окрему тактику. Для Росії Берестейський договір значив продовження існування Радянської влади,—для України її скасування; для Росії договір значив можливість організації робоче-селянської Червоної Армії, для України—насилав армію окупантів і давав організацію контр-революційним буржуазним та куркулівським силам; для Росії він забезпечував диктатуру пролетаріяту, для України диктатуру буржуазії проти пролетаріяту, проти незаможнього селянства; в Росії більшовицька партія підписала і визнала й суворо проводила ці умови Берестейського договору і боролася проти лівих есерів, що виступали проти цього договору; на Україні—українські есери з УЦР проводили свій Берестейський договір, борючись проти робітників і селян. Тому більшовики на Україні, як і взагалі всі робітники та селяне, не могли визнати Берестейського договору, оскільки він значив для України визнання УЦР урядом України, визнання влади буржуазії, самоліквідацію Радянської влади на Україні.

Але з другого боку невизнання Берестейського договору мало цілком неодинакове значіння в Росії й на Україні. В Росії невизнання йшло з боку лівих есерів і мало на меті фактично боротьбу проти диктатури пролетаріяту — це був власне бунт селянської примітивної революційної психології проти суворого шляху, що ним примушена була йти революція. Правда, де-які гуртки комуністів у Росії були проти визнання Берестейського договору, але від цього помилкового «лівого комунізму» відмовилися незабаром всі товариші, а партію лівих есерів логика революційної боротьби від словесного невизнання тактики Радянської влади в справі миру привела незабаром до озброєної боротьби проти Радянської влади, до повстання в 7-му місяці 18 року, до дальшого фактичного союзу зі всією контр-революцією. Невизнання Берестейського договору для Росії значило боротьбу проти диктатури пролетаріяту, а невизнання Берестейського договору для України значило боротьбу проти диктатури буржуазії.

Таким чином, инакші політічні міжнародні обставини на Україні, ніж у Росії, примушували революційний пролетаріят, а насамперед більшовицьку партію, знайти власні шляхи для спільної з російськими товаришами боротьби за спільну мету.

Далі ми наведомо де-які факти з боротьби ідей, переконань та пропозицій, що мали місце у більшовицькому таборі у першій половині 18-го року, а зараз лише зформулюємо в загальних рисах факти, що виявилися для всієї більшовицької організації на Україні. Партія Комуністів - більшовиків України відмовилася солідаризуватися з російськими «лівими комуністами», що протестували проти Берестейського договору, навпаки—українські більшовики визнали підписаний Радянською Росією Берестейський договір кроком, який примушено було зробити, кроком неминучим, і потрібним і корисним для Радянської республіки Росії.

З призирством і огидою українські більшовики відповідали на промови українських лівих есерів про те, що Радянська Росія, підписавши Берестейський договір, «зрадила» Радянську Україну.

Навпаки, представник Радянської України т. Затонський на 4-му Всеросійському З'їзді Рад в офіційній промові своїй від імени Радянської України признав, що робітники і селяне Уркаїни цілком згідні з таким кроком російських робітників і цілком підтримують їх тактику у боротьбі з світовим імперіялізмом.

Але визнаючи цей договір, ми на Україні мали перед собою фактичне відокремлення України від Росії та необхідність боротьби за владу Рад, яку ми що-йно перед тим завоювали.

Визнання підписаного Радянською Росією Берестейського договору для українських робітників та революційних селян ніяким чином не могло значити—визнання другого Берестейського договору, підписаного УЦР.

Завданням робітників і селян на Україні було перемогти українську буржуазію і скинути її владу—УЦР. Тактика бішовицької партії тоді повинна була бути тактикою здобуття влади пролетарями і революційними селянами України і захисту її від старої влади.

Зрозуміло, що це викликало безумовну необхідність не визнати ні другого Берестейського договору, підписаного УЦР, бо він віддавав владу на Україні в руки буржуазії,—ні викликаної тим договором германської окупації України. Боротьба з УЦР і з наступом германських окупантів, боротьба з ними під лозунгом влади Рад це, безумовно, був єдиний шлях більшовицької партії на Україні.

Радянська влада України перед підписанням договору зробила заяву германському урядові, що вона згідна прийняти навіть ті важкі економичні умови, які прийняла УЦР, і цілком приєднатись до російського Берестейського договору з тою умовою, аби Германія не втручалася у внутрішні справи на Україні і відмовилася від будь-якої окупації. Але це було невигідно німецькому імперіялізмові і на цю пропозицію германський уряд зовсім не відповів. До його послуг були локаї з ЦР, що віддавали йому Україну у повне володіння, і це як раз відповідало його завданню—завоювати Україну, а діячі з УЦР давали йому для цього легальні можливості.

Озброєна боротьба проти УЦР і проти наступу германських окупаційних військ повинна була початися, і вона велась на протязі трьох місяців.

Ведучи цю боротьбу, українська більшовицька організація і Радянський уряд України повинні були скерувати її так, щоб не втягнути до неї російських робітників і селян, що важким Берестейським договором лише зараз позбавилися війни і мали можливість організувати свої сили. Берестейський договір, підписаний Радянською Росією, значив: мир для Росії—війна на Україні.

Не провокувати Радянську владу Росії на нові військові бої з германським імперіялізмом, а навпаки своєю боротьбою на Україні, затримавши наступ германських військ, дати час російським робітникам і селянам зорганізувати свої сили для захисту Радянської влади. Нашу боротьбу на Україні проти уряду УЦР та наступу германського війська ми повинні були вести не від імени російської республіки, не від спільного імени нашого з російськими робітниками і селянами, а від власного імени, на нашу власну відповідальність, від імени самостійної Радянської України. Так Радянська Україна повинна була логікою боротьби і відношенням класових сил стати на шлях власної самостійности, як Українська Соціялістична Радянська Республіка, незалежна від Росії в своїй боротьбі проти УЦР та германського імперіялізму. І це було остаточно признано на другому Всеукраїнському З'їзді Рад у Катеринославі березня 18 року.

IX. БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ГЕРМАНСЬКИМ ІМПЕРІЯЛІЗМОМ.

(лютий—квітень 18 року).

В наведених попереду розділах нашого начерку з'ясовуються умови, в яких довелося Українській Радянській Республіці боротися за своє існування з наступаючим германським імперіялізмом та ЦР.

Додамо ще до того, що Радянська Україна майже не мала часу для організації своїх сил. 8 лютого радянські червоногвардійські загони після жорстокого бою визволяють Київ, а вже через три тижні німецькі війська на чолі з гайдамаками знову його захоплюють. Таким чином робітництво і революційне селянство України мають для організації своїх сил, для захисту своєї влади з початку 18 року лиш 2—3 тижні для Правобережжя, місяця два для Київщини і Одещини, місяців 4—5 для Харківщини, Катеринославщини і Донбасу. Лише 25 січня Радянський уряд видає декрет про зформування всіх червоногвардійських чет в регулярне військо під назвою червоного козацтва—декрет, що його, одначе, виконати не встигли. Тому єдиною силою нашою у боротьбі з гайдамаками і німецькими окупантами на Україні були наші робочі червоногвардійські загони та де-які військові частини з демобілізованих фронтових військ.

Подамо коротеньку характеристику організації наших військових сил за ті часи. Треба сказати перш за все, що ми не досягли необхідної централізації. Народній Секретаріят військових справ на чолі з т. Юрієм Коцюбинським та його помішником Богдановим після організації у Харкові первісних радянських збройних сил, у тому числі першого полку червоного козацтва,

у Київі став осередком організації червоноармійських чет на Київщині, на Правобережжю та почасті на Чернигівщині та Полтавщині. Це був почасті польовий штаб червоногвардійських загонів, почасті Упраформ (управління по формуванню). Окремо від нього, але в звязку з ним стояли військові частини, що відходили з південно-західнього фронту. З них активними, боєздатними були лише де-які частини на чолі з тов. Кіквідзе, [1]) Павловим та де-якими иншими.

Червоногвардійські загони, що їх організував Секретаріят військових справ, приймали участь у визволенні Київа з під влади ЦР, але незабаром примушені були його залишити.

Загони т. Берзіна мали инше призначання—вони були кинуті знову у Росію. Червоногвардійські напіванархичні чоти Ремньова, найменше дисципліновані і, кажучи мовою дальших років, найбільш партизанські, після наказу Народнього Секретаріяту повинні були залишити Київ, а сам Ремньов під погрозою арешту, передачи до суду, відійшов з Київа до Чернигова. Загін Муравйова і його бронепотяг згідно наказу, одержаного з Петербургу подався до Одеси, де Муравйова було призначено командуючим військами.

Таким чином озброєні сили Київського району—це були лише де-які червоногвардійські загони, зорганізовані ще перед тим в Київі, а потім в Полтаві, Чернигові і в тому числі перший полк червоного козацтва, ріжнобарвні, малосильні, малодисципліновані, нецентралізовані, майже не озброєні червоногвардійські чоти київських робітників, з яких боєздатними були лише загони з арсенальців. З останніх особливо молодь була по духу свойому справді революційною і потім десятками з ентузіязмом гинула в боротьбі, але в більшості своїй загинула раніш, аніж боротьба могла перекувати її в боєздатну силу. Військові частини підведенно-західнього фронту—це були у великій більшості своїй здеморалізовані, дезорганізовані маси. Ніколи не забуду, як під час боїв під Бердичовим де-кілька сот революційних салдат вже третій день билися з наступаючим німецьким корпусом, а повз них по залізниці проходили один за одним потяги з великими юрбами втікачів, салдат, що прагнули лише одного—до дому, не бажаючи приймати ніякої участи у кривавій боротьбі, що проходила біля них у де-кількох кроках. Як тоді один поранений молодий червоногвардієць підбіг до потягу і в запалі кричав до кілька сот юрби салдат: «Сволота, сволота; ви не люде—ви сміття. Тут умирають товариші». І як потяг пішов далі, а лише де-кілька десятків салдат знялося з потягу і залишилося, щоб прийняти участь у нерівному бої і в ньому загинути.

---

[1]) Загинув у 19 році, одстрілюючись кулеметом від деникінців, і своєю смертю викликав такий запал дивізії, що червоноармійці кинулися на сильніші у п'ять раз частини білогвардійців і розтрощили їх.

В організаційному осередку бувшого «Искомитюза» «(Исполнительный Комитет Юго-Западного фронта)» вдалося, однак, зформувати де-які частини, що були фактично єдиним озброєним формуванням проти наступаючих на Київ германських військ.

Беручи загалом кількість хоч якої організованої сили червоної гвардії Київського району за часи германського наступу, можна прийняти, як найбільше, до 3 тисяч. Напевне, таку ж кількість збройних сил мав і другий військовий осередок України в тодішні часи — Одеса. Зрозуміло, сюди не входять окремі червоногвардійські чоти, що були тоді в кожному губерніяльному чи повітовому місті, навіть по селах. Вони потім кожний окремо боролися і гинули в цій боротьбі з наступаючим ворогом. З таких червоногвардійських загонів можна пригадати, наприклад, червоноармійський загін т. Кулика в Умані, та инших.

Крім червоногвардійського загону в Харкові та Катеринославі, військовим осередком був також, так званий, Центральний Штаб Червоної Гвардії у Луганську, що потім відограв значну ролю і поруч з цим штаб т. Овсієнко-Антонова, що вів боротьбу проти Краснова та його частин, і майже одночасно з визволенням Київа, після жорстоких боїв у Донбасі під Микитівкою, Дебальцевим, Царським Курганом та Сулином, розбив Красновські війська і міг прийняти участь в цій боротьбі. Проти наступаючої ворожої півмілійонної окупаційної армії боєздатних досвідчених в імперіялістичній війні салдат з усіма засобами військової організації імперіялізму Радянська Україна стояла необ'єднана, з осередком в кожному місті, з майже неозброєними загонами робітників, що вперше приймали участь в військовій боротьбі.

При таких умовах, при такому відношенні сил не те треба виясняти, чому владу Рад на Україні роздавила окупація германського імперіялізму, що своїм каблуком наступив на Україну, а треба дивуватися тому, що з такими невеличкими майже неозброєними і незорганізованими силами можна було вести боротьбу на протязі 3-х місяців.—Це можна було перевести лише дякуючи співучасті широких шарів робітництва і революційного селянства, дякуючи надмірній революційній енергії і безупинному революційному ентузіязмові робітників і селян.

Історія дальших величезних подій заховала у нашій пам'яті глибокі сліди цих героїчних вчинків, і хоч отруйна агітація опанувавшої Україну буржуазії кинула на могилу великих борців першої української революції багато наклепів, але мійські робітники, селяне Радянської Республіки, оглядаючись назад, на цю величну боротьбу, що провадили невеличкі гуртки революціонерів-робітників і селян, з пошаною згадають їхній героїзм.

Операційний план наступу гайдамаків і германських військ на Київ у початку 18 року був той же самий, як після того в початку 19 року у Петлюри, а потім ще в 20 році у польського війська: військовими демонстраціями на бердичівському напрямкові затримати озброєну радянську силу, а потім ударити

на Київ у Коростенському напрямку, а почасті по шосе з Житомиру. В боротьбі під Бердичовим наступ 40-тисячної германської армії після 3-х днів бою зломив революційну енергію і ентузіязм радянських частин.

Зорганізований Народнім Секретаріятом Комітет Охорони Революції в складі т. т. Примакова, Коцюбинського, Скрипника, Бакинського послав київські червоногвардійські частини на Коростенський напрямок, але на Житомирському напрямкові сил не було.

В Київі велася страшенна контр-революційна агітація меншовиків, російських есерів та націоналістів на чолі з редакцією «Нова Рада». Фактично озброєних сил у Радянської Республіки було менше, аніж навіть озброєної самоохорони буржуазії і домових комітетів. На підступах до Київа була велика кількість германських військ. Доля радянського Київа була вже вирішена. Дарма т. Євгенія Бош ще за кілька годин до свого від'їзду з Київа на зібранні Київської Ради Робочих Депутатів робила заяву про те, що Київа не буде здано, не може бути здано. Це було лише виявлення волі робочої класи до захисту Радянської влади, але не його можливости. Радянська влада залишила Київ.

Одночасно з наступом германського війська почався наступ війська австрійського на Одесу. Прихильний до авантуристичних кроків командвійська Одещини—Муравьов з початку лютого протестував проти того, щоб Київ був зданий, але за Київом неминуче йшла Одеса. Це була сумна сторінка історії. Муравйов зі своїм бронепоїздом пробився на Полтаву. Одеські червоноармійці після багатьох сутичок відступили по ріжних напрямках. Треба згадати тут участь комуністичного загону одеської молоді, що в скаді лише 300 чоловік відступив з Одеси і майже цілком загинув у боях.

Радянський уряд з Київа від'їхав до Полтави. Всі його завдання звелися до організації бойових сил, до формулування завдань боротьби. В Полтаві відбулася невеличка конференція замість призначеного з'їзду, і вона постановила зібрати другий з'їзд Рад у Катеринославі. Найбільше значіння мала спроба внести єдність керовництва військовими подіями. З ініціятиви ВУЦВИК'у було скликано нараду з усіх великих центрів—Одеси, Київа, Кривдонбаса. Перед наступом величезної ворожої озброєної сили потреба єдности виявилася у всій її необхідності. Народній Секретаріят мав на меті об'єднати керування всіма озброєними силами, призначивши командвійськами т. Овсієнко-Антонова. Нарада відбулася без представників Кривдонбасу (Донецько-Криворіжської республіки). Кривдонбасовці думали тоді, що можна відбити, відтягнути можливість наступу німецького війська простою заявою, що Кривдонбас не належить до України. Справа в тому, що по Берестейському договору східній кордон України не був скільки-будь ясно означений, цеб-то його треба було установити мечем і вогнем військових подій.

Події незабаром показали товаришам необхідність прийняти участь в боротьбі, і допомога цього нашого пролетарського центру була найбільш енергійною, мала найбільше значіння.

Призначення командвійськами т. Овсієнко-Антонова не принесло ні більшої зорганізованости, ні сили і при децентралізації червоногвардійських загонів мало більш декларативне значіння, але все ж воно внесло єдність кроків до організації єдиного центру.

Радянська Україна, крім червоногвардійських загонів і військових частин бувшого південно-західнього фронту, що складали наші озброєні сили, поруч з ними мала ще в наслідок від царату військові частини чехо-словацького корпусу, який був організований царатом для боротьби проти німецького імперіялизму, подібно тому, як німецький імперіялізм складав загони українців і поляків для боротьби з російським царатом. Теперь виявилося, що ще за часи боротьби за Київ керовники чехо-словацького корпусу мали таємні зносини з наступаючим ворогом, щоб передати їм мости через Дніпро. Революційний настрій чехо-словацьких мас не дозволив цього зробити.

Після падіння Київа виникло питання про те, яким шляхом вести відступ. Два напрямки стояло перед нами. Один — на Бахмач, Конотоп, Брянськ, другий—на Полтаву, Харків. Чехо-словацькі керовники самочинно захопили майже всю дорогу і дали наказ відступати через Полтаву на Харків. Розглядаючи це питання, Народній Секретаріят признав це дуже шкідливим для революції кроком: Харків, досить великий пролетарський центр, мав свою зорганізовану червону гвардію, що могла все ж таки боротися проти наступаючих ворогів, а відступ чехо-словацьких військ в напрямку на Харків, правда, не збільшував, як ми думали тоді, кількости наших сил, але він зменшував силу відпору на Ніжинсько-Бахмацькому напрямкові, де місцевий пролетаріят не мав стільки реальних умов для організації боротьби, як на Харківскому напрямку. Відступ чехо-словаків на Харків широко відчиняв ворота для німецького наступу на Брянськ, потім Курськ, а там і на Москву, а значіння нашої боротьби було робити, яко мога більше, перешкод наступу німецького імперіялістичного війська на цітадель пролетарської революції— Радянську Росію. Тому Народній Секретаріят признав необхідним повернути чехо-словаків з лінії Полтава—Харків на лінію Ніжин—Конотоп. Мені довелося мати самому відносно цього велику суперечку з керовниками чехо-словаків. Лише проста погроза озброєної боротьби привела їх до порядку, і чехо-словацький корпус повернув на Бахмач—Конотоп.

На Бахмацькому напрямкові загинуло багато товаришів червоногвардійців, навіть цілі загони їх. Хто тепер згадає їх прізвища? Загинули й ті товариші, що знали про них. Але вони свою ролю виконали. Наступ германських військ у найбільш небезпечному для нас напрямкові, прямо на столицю радянської

республіки, було затримано і він пішов далі на південь України, де проти нього були на кожному місці революційні робітники й селяне.

На цю боротьбу і на всю дальшу боротьбу робітників і селян України з гайдамаччиною і германською окупацією великий вплив мав другий Всеукраїський З'їзд Рад, що відбувся в Катеринославі в другій половині березня 18 року.

Перша думка була—скликати його в Київі, чому завадив наступ німців; далі гадалося скликати його в Полтаві, нарешті,—в Катеринославі. Хоч 2-й Всеукраїнський З'їзд Рад відбувся вже в атмосфері наступу окупантів, що зайняли майже половину всієї України, але він зібрав більше півтори тисячи представників рад робочих та селянських депутатів з усієї України. Треба підкреслити, що тут були представники не лише з України, що ще не була окупованою, а навіть з тих її частин, що були під владою окупантів і УЦР.

Так присутніми були представники з далекої Волині та Поділля, хоч лише окремими одиницями. З'їзд розбився на три майже рівні по значності і по кількості частини: більшовиків, лівих есерів і прихильників українських націоналістів: українських есдеків, уесерів і т. и. Але перед тим як характеризувати боротьбу на другому З'їзді Рад треба зараз з'ясувати внутрішнє становище, ті ідейні течії, що склалися в тодішні часи в партії і виявилися на другому З'їзді. Ці часи майже не мають своїх письменних документів.

Історія цієї боротьби майже не відома для більшости молодих товаришів, най тому мені не докорять, що я трохи зупинився на цьому менті революції. Як вже подано було вище, з самого початку Жовтневої Революції, навіть до неї, на Україні склалося фактично три течії. Після Берестейського договору вони виявилися найбільш яскраво, найбільш виразно. Годі було думати, що „лівий комунізм" лише в Росії був досить численний і не знайшов би грунту тут у нас на Україні в тих неясних складних обставинах, що їх з'ясовано раніш.

Дійсно, після 4-го Всеросійського З'їзду Рад серед лівих комуністів в Росії пішов розвал. Більшість їх вже тоді зрозуміла, що боротьба проти Берестейського договору не дає користи пролетаріятові і веде цілком до ліво-есерівської тактики. Фактично ця ліво-комуністична течія партії після четвертого З'їзду загубила свою фізіономію і цілком з усією партією робила спільне діло. Залишилися лише невеличкі групи, які стояли на своїй позиції і думали, що треба фанатично боротися проти берестейської тактики, але в Росії їхня діяльність не мала під собою ніякого грунту і вони перейшли на Україну. Це були товариші: П'ятаков, Бубнов, Косіор й инші. Най мені товариші не закидають, що я згадав їхні імена; ці товариші досить велику і значну працю проявили потім на Україні і для всієї справи світової революції, щоб можна було їм нагадувати тодішні помилки: в

тому і єсть сила комунізму, що він, даючи тверді підстави для наших жадань і бажань, приводить остаточно до спільного шляху всіх тих, хто відхиляється тимчасово і помилково на де-який мент. Значіння має тут не тимчасове відокремлення, а загальна лінія комунізму. В ті часи ці товариші, бажаючи боротися проти германського імперіялізму, думали, що найліпшим пунктом приложення їх сил єсть Україна,—і вони тут свою працю зробили.

Зовсім иншу ролю грали другі супротивники Берестейського договору—російські ліві есери, що також, не згоджуючись з берестейською лінією Російської Радянської Республіки, кинулися на Україну, щоб тут провадити свою тактику. Це ліві есери: Браун, Шафман і инші, але відносно їх далі.

Наші товариші приїхали на Україну (а т. Ю. П'ятаков вернув знову на Україну) в час, коли як раз треба було установити тактику більшовицької партії, і вони внесли свою долю у справу її усталення. Таким чином у часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад склалася наша ліва течія, яка в ті часи мала приблизно такий зміст:

„Російський Берестейський договір єсть помилка. В Росії він прийнятий. Але тут, на Україні, треба його фактично поправити. Значіння має лише озброєна боротьба. Треба боротьбу робітників і селян проти германського імперіялізму почати на Україні, а потім в Росії, бо германський імперіялізм хоче обмежити і задавити пролетарську революцію; боротьбу на Україні треба вести не рахуючись з тим, який це вплив буде мати на зносини Росії з Германією. Треба одверто заявити, що українське робітництво і селянство зовсім не звязані в своїй боротьбі Берестейским договором і будуть вести боротьбу за владу всіма засобами і шляхами до остаточної перемоги як на території України, так і далі на всьому фронті революції". Представники цієї течії в ті часи скептично відносились до всіх намірів і заходів до організованого об'єднання біжучої боротьби, виходячи з того погляду, що, як вони думали, в дійсності робітники і селяне вже переконані, вже мають силу і волю боротьби, готові на смерть за владу Рад.

Поруч з цією течією на Україні була досить значна по кількості протилежна група, що мала свій вираз у так званій Катеринославській точці зору. Єдности не було у неї. Загалом її можна характеризувати так: „Треба робити всі висновки з берестейської лінії нашої партії. Україна—відрізаний шматок радянської території. Ми від неї відмовилися і чим скорше ми залишимо на ній боротьбу, тим ліпше. Завоювання половини України Ц. Радою свідчить, що українські працюючі маси ще не дозріли до радянської революції. Треба перейти на инший грунт, признати російський Берестейський договір не лише для Росії, а також для України, треба припинити боротьбу, що не має ніякої доцільности, лише губить наші сили. Приходиться визнати УЦР урядом України і в її межах вести державну діяльність,

щоб потім в разі розвинення робочого руху і приєднання до нього селянства далі боротися за соціялістичну революцію".

На другому З'їзді Рад у фракції виразником найбільш правої течії цього погляду був голова Кременчуцького виконкому т. Богуславський, що прямо й одверто заявив: „треба припинити боротьбу, ввійти в згоду з ЦР, аби лише виговорити існування рад, як осередків організації робочих мас".

Не треба думати, що ці ліквідаторські погляди мали тільки поодиноких прихильників. Пригадую, що навіть у Радянському урядові—Народньому Секретаріяті саме перед другим Всеукраїнським З'їздом відбулося засідання, де обговорювалася дальша діяльність. Два погляди, дві резолюції стояли на обговоренні. Катеринославський погляд мав своїми представниками народніх секретарів: т. т. Квірінга, Лугановського, Лівщиця і инших.

Більшістю цих голосів було прийнято таку пропозицію, внесену т. Квірінгом: „Признати необхідним боротьбу з УЦР. Признати, що Радянська влада в сучасний мент не має під собою ніякого грунту. Увійти з УЦР в згоду на слідуючих умовах:

1) щоб ради робочих депутатів були залишені, як осередки організації робочих мас;

2) щоб не було ніякого переслідування більшовиків і була забезпечена легальна можливість їхньої діяльности".

Ці резолюції було опубликовано у червні 18 року за часи першого З'їзду КП(б)У.

Треба додати, що більшість присутніх членів Народнього Секретаріяту стояла за цю резолюцію. Мені, як голові тодішнього робоче-селянського уряду, прийшлося заявити, що я не можу дати дальшого ходу цій постанові, тому, що уряд не в повному складі. На слідуючому засіданні всіх членів уряду з участю т. Овсієнко-Антонова—народнього секретаря військових справ, т. Клименка, Іванова Андрія і всіх инших членів уряду Народній Секретаріят відкинув цю пропозицію і більшістю прийняв точку зору так званого центру, що вже її подано вище.

На другому Всеукраїнському З'їзді склалася досить оригінальна ситуація. З'їзд зібрав, як сказано, понад півтори тисячи представників з усієї України, з усіх губерній, навіть з Волині та Поділя. Штучність окремих державних організацій, як то Кривдонбасу та Одещини, на сьому з'їзді виявилася в повному розмірі. Від Одещини, окупованої майже цілком австро-німцями, особливо від території Криворіжжя та Донецького басейну представники були з усіх місць. Найбільш численне представництво було від рад Донбасу та Криворіжського району з губерніями Харківською та Катеринославською.

Як подано вище, на з'їзді утворилося три майже рівнозначні частини: більшовицька, ліво-есерівська і співчуваюча їм та українсько-націоналістична, або, як ми звали її тоді, гайдамацька.

Більшовицька фракція з'їзду по кількості делегатів теж роспадалася майже рівно на згадані вже три течії: лівих, центру

і правих—катеринославців; таким чином дійсно комуністичний погляд мав на з'їзді не тільки менше половини, а навіть менше третини всього складу з'їзду. Але перед лицем позапартійних старовинна більшовицька дисципліна і єдність виявилася в повній силі.

Старовинна дисципліна і єдність програму завджи примушувала всіх більшовиків всі свої думки і пропозиції обговорити перш всього в фракції. Тут ліва комуністична течія проти берестейської лінії російських більшовиків зустрінула спільний відпір і з боку центру і з боку прихільників катеринославського погляду, а ліквідаторські погляди т. т. Квірінга і Богуславського величезною більшістю було відкинуто.

Отже фракція більшовиків після внутрішнього свого обговорення виступила, як єдина сила. На з'їзді стояло два питання: про відношення до українського Берестейського договору і до російського Берестейського договору.

Дві сили стояли одна проти другої: більшовики—представники робітництва і революційного селянства з одного боку і з другого боку у-есдеки, у-есери та, так звані, на з'їзді гайдамаки—прихильники українського націоналізму.

Між ними стояла третя, середня, як завжди, дрібно-буржуазна група, що мала своїми виразниками російських лівих есерів. Ця компанія займала тоді зрадницьку позицію. Російські ліві есери у ті часи мали иншу позицію, аніж з початку Жовтневої Революції: ми мали перед собою поодиноких діячів з есерів, як наприклад, т. Терлецький,—тепер член КПУ, що знайшли в собі досить сміливости, послідовности і революційности, щоб проти волі своїх бувших партійних товаришів піти за пролетарською революцією з більшовицькою партією і вступити у бій з УЦР. На такий шлях, як тов. Терлецький, вступила згодом ціла течія лівих українських есерів (т. Качинський, Ганенко та инші).

Взагалі українські ліві есери і тоді, як і потім, стояли на иншому грунті, аніж ліві есери російські. Весь час підтримуючи більшовиків у боротьбі за ради, відмовляючись від згоди з контрреволюційними силами, вони були близкі більшовикам.

У першій половині 18-року на Україну з Росії кинулися всі ті, хто не був згідний з берестейською тактикою Радянської влади і більшовицької партії,—не лише ліві комуністи, а також ще в більшому розмірі російська ліво-есерівська група. У часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад зібралися тут майже всі групи активних членів російської партії лівих есерів – Браун, Фішман і инші. Натхненні злобою до берестейської лінії Радянської влади, чекаючи часу, поки логіка життя і боротьби не переведе їх до стану одвертих ворогів революції, російські ліві есери тим більше ремствували на більшовиків, що більше самі заплутувалися у питанні знайти кращий вихід з тодішньої ситуації. І не можна було навіть пізнати, проти кого у них

більше злоби—проти наступаючого на Україну германського імперіялізму чи проти російської Радянської влади. Фактично на другому З'їзді утворився ніжний зворушливий союз між російськими есерами і гайдамацькою частиною З'їзду. Він мав свій вираз у єдиному злобному голосуванні проти більшовицьких пропозицій. Майже третину з'їзду складали праві у-есери та у-есдеки,—члени ріжних селянських спілок, гуртків то-що. Це були щирі вороги Радянської влади і щирі прихильники УЦР. Зрозуміло, вони не виступали з прямими заявами про свою прихильність до ЦР. Лише критика, демагогія, не договорені фрази, фактичні спроби використати другий З'їзд Рад для боротьби проти рад були поки-що їхньою зброєю. Це були ті „діячі", що при наступі гайдамацьких загонів підіймали повстання проти червоної влади, нівечили залізниці, спиняли потяги, робили напади на окремі червоногвардійські загони і на поодиноких представників Радянської влади, як, наприклад, в Катеринославі такий замах зробили на мене два члени з'їзду з числа гайдамаків [1]).

Таким чином кількість течій і партійних фракцій на з'їзді фактично робила неможливим прийняти будь-яку резолюцію, лінію; так, проти признання правильности Берестейського договору російської Радянської влади для Росії, обов'язково висловлювались з одного боку де-які комуністи, а також ліві есери, а з другого боку їх підтримали у цьому всі українські есери та есдеки; цеб-то проти признання могла скластися більшість з'їзду.

Проти признання Радянської влади на Україні, як єдиного шляху до влади для українських робітників і селян, могли виступить представники правої Катеринославської течії, а їх підтримали українські есери та есдеки. Але проти признання Берестейського договору голосували всі комуністи та ліві есери.

Ліві есери рішуче і категорично одстоювали голосування кожного з цих питань окремо, напевно, бажаючи, щоб з'їзд не міг зробити ніяких дійсних революційних вказівок робітництву та селянству і тим дискредитувати більшовиків, а потім вже виступати керманичами революційного руху на Україні, направляючи його, зрозуміло, проти російської Радянської влади. Цей випад треба було відпарирувати, і це було зроблено в той спосіб, що більшовики обговорили свої погляди у фракції. Треба ще додати, що на другому Всеукраїнському З'їзді потрібно було ще об'єднати сили що до взаємовідносин України і Донбасу. Керовники Кривдонбасу спочатку навіть висловлювалися проти участи рад Кривдонбасу на другому Всеукраїнському З'їзді, незалежно від того величезна більшість рад Криворижжя та Донецького басейну мали своїх представників і це було фактичне розрішеня цього наболівшого питання.

---

[1]) Один з них—Полторацький у 1904 році сидів разом зі мною у тюрмі. Що значить громадянська війна!

Цей мент можна вважати за поворотний для товаришів Кривдонбасу.

Питання всеукраїнського державного об'єднання проти всіх ворогів було розвязане. Потім на дальших з'їздах ще мали місце де-які відгуки цих непорозумінь, але це були лише відгуки.

Більшістю голосів фракція прийняла наведену вище точку зору революційного марксизму, що правильно розвязував для робітників на Україні національне питання згідно вказівкам 6-го З'їзду більшовицької партії і дальшій тактиці ЦК, а також визнала одночасно і необхідність Берестейського договору для російської Радянської влади і необхідність озброєної боротьби робітників та селян на Україні. В тому і виявилась класова єдність більшовицької партії, що перед найгострішим питанням життя і боротьби—Берестейським договором для Росії та озброєної боротьби для України, при всіх росходженнях і ріжних заявах, у всіх членів нашої партії виявилася повна дисципліноваиість і єдність проти инших класових організацій, проти куркулівського націоналізму і дрібно-буржуазного есерівства. І більшовики виступили одностайно й одноголосно. Всі сподівання російських лівих есерів, що вони у лівих комуністів знайдуть своїх прихильників були поганою аритметикою. І такою ж марою залишилися надії лівих есерів, що вони знайдуть грунт у революційному селянстві.

Попередня боротьба і наступ германського імперіялізму на Україну розрізали українське селянство на дві рівні половини: з одного боку, заможне селянство—куркулі, хлібороби, що мали оборонців своїх інтересів у прихильників до ЦР у-есерів та у-есдеків,—ті самі заможники, що незабаром скинули оту ж Центральну Раду та її прихилиників і вибрали свого гетьмана,—а з другого боку, незаможне революційне селянство, що знаходилося тоді під впливом лівих есерів, але в мент рішучої боротьби за життя повинно було піти разом з нами, піти за радянським табором. Ліві есери хотіли провести третю лінію між гайдамацькою контр-революцію та пролетарською революцію, але в рішучий мент представники революційного селянства за ними не пішли, бо не хотіли загубити владу Рад.

Внесена більшовиками резолюція одночасно висловлювала відношення з'їзду до революційної боротьби, яку вела російська Радянська влада з германським імперіялізмом і одночасно до ЦР і до завдання боротьби українських робітників і селян за Радянську владу на Україні. Перед такою резолюцією ліві есери зупинилися. Члени з'їзду—революційні селяне та поодинокі робітники, члени партії лівих есерів та співчуваючі їм по цьому питанню майже одноголосно виступили разом з більшовиками. Проти цієї резолюції голосувала, зрозуміло, гайдамацька частина з'їзду, і керовникам лівих есерів залишилося або вкупі з гайдамаками виступати против більшовиків і навіть частини представників власної партії і тим самим підтримати УЦР, за

германський імперіялізм проти українского робітництва і селянства, або станути тут разом з селянами і робітниками, що пішли за більшовиками.

Дрібно-буржуазна істота есерівства виявилася тут цілком ясно. Вони заявили свій протест і утрималися від голосування. Цій перемозі більшовиків на другому з'їзді Рад допоміг ще один факт. Як сказано вже було раніш, з лав у-есдеків та есерів за ці часи революції випадали поодинокі робітники та більш менш великі угруповання, що спочатку виступали як ліві у-есдеки та у-есери, поки не приходили до комунізму. За часи другого Всеукраїнського З'їзду серед його делегатів була така група лівих у-есдеків на чолі з т. Врублевським, що його потім влітку 8 року, як члена комуністичної партії більшовиків України, розстріляли гетьманці. Ця невеличка група лівих у-есдеків, що вже з початку революції йшла цілком з більшовиками, за часи з'їзду розвинула досить жваву енергійну діяльність серед позапартійних членів з'їзду робітників та селян, що знаходилися ще під впливом націоналістичних ідей.

Таким чином по головному питанню з'їзду, що установлював всю його фізіономію і виявляв позицію українського робітництва та селянства у величезній боротьбі між робочою владою та імперіялізмом, більшовикам завдяки класовій пролетарській дисципліновано сті та партійній єдності вдалося завоювати і закликати до єднання революційних гасел всі представлені на з'їзді маси позапартійні і ліво-есерівскькі і навіть де-які елементи, ще натхнені угаром націоналістичного впливу. Це мало свій відгук на всій дальшій боротьбі на Україні.

Гегемонію пролетаріяту в боротьбі за Радянську владу, що мала місце вже з початку Жовтневої Революції на Вкраїні, українське селянство виразно прийняло на другому З'їзді і визнало її надалі в боротьбі проти гетьманщини і Директорії в 18-му році, а після повстання куркулівського селянства в 19-му році в пазурах контр-революції Денікина та Врангеля селянство України остаточно висловилося за диктатуру пролетаріяту в робоче-селянській республіці.

Не будемо тут подавати всіх постанов другого Всеукраїнського З'їзду Рад. Для більш детального ознайомлення з ними надсилаю читачів до збірника матеріялів та документів пролетарської боротьби на Україні, що його мав видати наш Істпарт. Тут лише нагадаємо, що крім резолюції про відношення до Берестейського договору і до наступу германського імперіялізму на Україну і крім заяви про вперту боротьбу на Україні з буржуазною диктатурою, крім заяви про державну самостійність України у цьому, з'їзд прийняв резолюції, що установлювали завдання боротьби відносно землі, відносно індустріяльних підприємств і т. д. Ці резолюції цілком виявили ту ж лінію, що проводив Всеросійський З'їзд Рад за часи Жовтневої Революції.

Треба ще додати, що в одній з резолюцій другого Всеукраїнского З'їзду між иншим була постанова, що може, здавалося, не робила великих змін у становищі Радянської влади на Україні, але виявила рішення з'їзду по головному становому питанню біжучого менту. Справа в тому, що за часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад, виступаючи одверто й озброєно проти буржуазної диктатури УЦР за владу рад, наші товариші, однак, ще не вирішили собі питання, яким же шляхом повинен йти розвиток революційного руху на Вкраїні. Питання про відношення пролетарської частини України—Донецького басейну до загального українського об'єднання, де-яке росходження в цьому питанні за часи першого З'їзду ще знаходилися в невиразному становищі. Перед нашими товаришами стояла можлива перспектива тої середньої лінії, що далі через три роки виявилася на Далекому Сході у заснуванні Далеко-Східньої Республіки, де влада робітників і селян існувала де-який час в формі демократичної республіки. Ця переходова форма існує і в Бухарі, де заснована Бухарська Радянська Республіка являється демократичною, а не соціялістичною. Тому діячі нашого першого З'їзду Рад, оголошуючи владу робітників і селян, ухвалили для домашнього об'єднання українських робітників та селян ту ж назву держави, як і дрібно-буржуазні революціонери з УЦР.,—цеб-то назву Української Народньої Республіки, але вкладали в цей титул инший зміст, надавали йому инше класове значіння й розуміння. Другий Всеукраїнський З'їзд Рад, підкресливши цю ріжницю, заявив, що робітники і селяне України завжди розглядали засновану ними Українську Народню Республіку, як форму влади Рад на Україні. Щоб цю позицію робітників і селян України захарактеризувати не теперішніми нашими політичними термінами, а тодішньою офіційною формуліровкою, подаєм тут наказ ВУЦВИК'у українській делегації на надзвичайний загальноросійський з'їзд рад, як його надруковано у «Збірнику постанов та роспоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Республіки», виданому в Таганрозі року 1918-го: «Центральний Виконавчий Комітет Рад Робочих, Салдацьких та Селянських Депутатів України постановляє послати своїх представників на загальний федеративний Всеросійський З'їзд Рад і доручає своїм делегатам керуватися слідуючими положеннями: 1) Працюючі маси України і Центральний Виконавчий Комітет Рад України заобов'язують своїх делегатів виступати на з'їзді з енергійним і декларативним протестом проти 8-го пункту мирового договору, який безпосередньо направлений проти Радянської влади на Україні, але, приймаючи на увагу інтереси розвитку соціяльної революції і вважаючи необхідними утримання і зміцнення соціялістичного Петербургу і Москви, яко вихідних пунктів світової революції, ЦВИК з свого боку не знаходить бажаним висловлюватися проти ратифікації мирового договору Російської Федерації з Германією і Австрією і доручає своїм

делегатам висловитися за ратифікацію цього мирового договору. 2) Що до умов договору відносно УНР, ЦВИК знову повторює свою ранішу постанову про згоду Української Народньої Республіки та її Радянської влади прийняти умову мирового договору, що заключений з Германією і Австрією від імени УЦР, але при обов'язковій умові повного невтручання Германії і Австрії у внутрішнє життя України. 3) Робоча класа і всі працюючі маси України підтримують свою громадянську війну зі своїми внутрішніми ворогами—українською буржуазією та її Центральною Радою і всіма, хто її підтримує. 4) ЦВИК Радянської України доручає своїй делегації перед лицем загально-федеративного з'їзду і всього світу виступити з заявою, що працюючі маси України завжди розглядали УНР, як соціялістичну республіку, яка звязана з загально-російською робітниче-селянською республікою федеративними звязками, що коли ратифікація договору російської федерації з Австро-Германією формально рве федеративний звязок федерації з Україною і УНР стає самостійною республікою,—внутрішній звязок радянських республік залишається в повній силі. ЦВИК рад України від імени всіх працюючих України висловлює певність, що у дальшій боротьбі пролетаріяту на Україні і всіх країн у близькому будучому федеративний звязок знову збудується і всі радянські республіки зіллються в одній соціялістичній федерації.

X. ОСТАННІ КРОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ.

Другий Всеукраїнський З'їзд Рад відбувся під час наступу германо-гайдамацьких військ, коли фронт проходив уже недалеко від самого Катеринослава. В самому Катеринославі тоді майже весь час велася „мала війна" анархістичними чотами, що виступали самочинно і вже тоді більше шкодили нашій боротьбі з ворогами революції, аніж допомагали цій боротьбі. Обібраний другим Всеукраїнським З'їздом Рад ЦВИК і його уряд--Народній Секретаріят мав лише 2-3 засідання в Катеринославі, де обговорювалася організація дальнішої боротьби з наступаючим ворогом. Після того невеличка кількість членів ЦВИК'у, його президії і Народнього Секретаріяту переїхали до Таганрогу, а більшість членів ЦВИК'у, як і членів з'їзду, було кинуто в тил германського війська для організації збройної боротьби або на територію, що залишалася ще під владою рад, для організації військових сил.

Подамо тепер коротенький нарис нашої боротьби з гайдамаччиною і австро-германськими військами після залишення Київа,—лише поодинокі риси героїчної боротьби, що потрібує ще свого історика.

На правобережжі опір прихильників радянської революції і боротьба проти наступаючого імперіялізму могли тривати лише небагато часу. Також недовго тривала боротьба в Одесі,

Миколаїві, де революційне робітництво дало досить численні загони, але де ще більшість робітництва була спантеличена меншовицькою агітацією і при наступі германських військ утримувалася від безпосередньої військової боротьби. Червона гвардія робітників і робочої молоді Одеси, Миколаїва і других міст все-таки на де-який час затримала своїми партизанськими виступами похід окупантів, більшість тамтешніх товаришів загинула в тих боях, де-яка частина відступила, почасті морем, до Криму, почасті по залізниці—на Кривдонбас, Олександрівськ, Катеринослав. Червоногвардійські загони, що відступили з Київа в напрямку на Полтаву мали де-які сутички в Гребінці, Лубнях, Ромодані і стягалися до Полтави. В Полтаві вже почалася об'єднуюча організаційна праця призначеного головним камандуючим військами т. Антонова-Овсієнко, але боротьбі під Полтавою пошкодила багато зрада коменданта Полтави, що за часи боїв перейшов на бік гайдамаків, завдяки чому в Полтаві загинула досить велика кількість червоногвардійців.

Що далі на схід, то більше сил для боротьби давало робітництво, то більш жорстокою ставала боротьба.

Центри формування сил червоної гвардії заклалися в ті часи в Харкові, Луганську і Катеринославі (зрозуміло, тут мова йде про головні центри, бо кожне місто чи містечко уявляло з себе тоді своєрідний центр, що власноруч провадив боротьбу на своїй території). Боротьба за Харків вже була більш упертою. Штаб червоної гвардії за півроку діяльности Радянської влади в Харкові розвинув досить широку працю. Вже в кінці 17 року і з початку 18 року Харків дав значну кількість червоногвардійців, що вирвали з рук ворога перемогу Радянській владі в боях і на заході під час наступу на Київ і на півдні—на Ростов.

Але Харків не тільки був центром радянського будівництва і революційної праці більшовиків,—він одночасно був центром меншовицької контр-революційної деморалізаційної агітації. Тут були головні керовники меншовицької партії на Україні: Рубінштейн, що потім з денікинцями втік за кордон, Сан та інші,—і праця цих діячів контр-революції мала свій вплив: де-які верстви Харківського робітництва не стільки принціпово, скільки виходячи з місцевих тимчасових своїх інтересів (на них меншовики й грали), відходили від боротьби, а в справі про евакуацію засобів боротьби та продукції на радянську територію Росії навіть йшли проти заходів радянського уряду.

Так чи инакше, а в Харкові, завдяки діяльности штаба червоної гвардії, склалися досить значні сили під військовим керовництвом головного командуючого—Овсієнко - Антонова; тут же під Харковом відбулися найбільш жорстокі за весь цей період бої, і тут же революційні робочі мали найбільш серйозні за цей період поразки. Начерк цей не ставить завданням змалювати детальну історію військових подій, боїв під Люботином, під Барвинковою, під Ізюмом—досить тільки сказати, що відношення

сил було дуже певним: значна порівнюючи з попередніми силами і, однак, нечисленна, порівнюючи з німецькою силою, червона гвардія, що доходила до кількости трьох тисяч і навіть більше, мала перед собою декілька десятків тисяч німецького дисціплінованого війська, що пройшло школу західнього фронту—а ззаду вона весь час почувала пасивну зраду меншовиків і активну зраду петлюрівців.

Німецьке командування мистецькими стратегичними ходами розривало наш фронт на декілька частин, розбиваючи кожну частину окремо, одну за одною. Тут серед багатьох инших товаришів загинув у бою найбільш видатний організатор оборони т. Чудновський. Під Славянськом та Ізюмом німецький наступ, захопивши залізничні шляхи, розрізав головні сили наших військ, і вони повинні були, залишивши потяги і бронепотяги, пішки пробиватися до Донбасу. Всі зорганізовані у Харкові червоногвардійські сили, розбиті в попередніх боях, роспорошилися. Лишки їх відступили почасті через Білгород на Курськ, через Богодухів до Вороніжа, а більша частина—до Донбасу, де вони стрінулися з відступаючими з Катеринославу та инших міст червоногвардійськими загонами гірняків. Бойова діяльність на Катеринославському напрямкові спочатку була не такою значною: це були сутички невеликих загонів, аж поки лінія фронту не дійшла до Криворіжжя, де робітництво дало велику кількість бойців. Коли ще ворожі сили не зайняли Харкова, в нашому штабі навіть були думки і надії про можливість контрнаступу, але невпинний рух німецько-австрійської військової навали, що хмарою насувалася з заходу, иноді зупинявся операціями наших загонів і навіть рушав назад на захід, але залізна п'ята німецького імперіялізму придавлювала всі спроби використати ці місцеві перемоги, і хвиля окупації котилася все далі, все ширше заливаючи останні клаптики радянської території на Україні.

Весь цей період боротьби червоної гвардії на Україні був добою так званої „ешелонної" війни. Лише иноді наші червоногвардійські чоти йшли по звичайних шляхам, а в більшості відступ і наступ відбувався по залізницях. В цьому була в деякій мірі причина переваги німецької тактики над операційними планами штабу червоної гвардії. Скільки військових авторитетів – в тому числі і наших, радянських, потім глузувало з цього ешелонного засобу війни. Скільки раз доводили вони небоєздатність таких військових ешелонів.

Але ж кожна організація армії, кожне взаємовідношення між ворожими силами має відповідні засоби війни, і, дивлючись ретроспективно, треба сказати, що нормальні класичні форми наступу і відступу, коли б вони вживалися в час боротьби червоної гвардії з окупацією у березні-травні 18 року, були б не то некорисними чи шкідливими, а просто непосильними неможливими для нас. Треба було незначну кількість замінити

більшою ініціятивою окремих військових одиниць і більшою рухливістю і здібністю до перебросок. Коли потім в процесі розвитку громадянської війни досить значну ролю грали так звані „тачанки“ і автозагони, то в початку 18 року в червоній гвардії таку ж саму ролю грали військові ешелони, їхня рухомість а також надзвичайність, несподіваність і навіть завзята необачність іхнього наступу, що иноді мала великий вплив на наступаючого ворога, звиклого до зовсім инших, масових, регулярних, „наукових“ засобів війни. Можна, напр. згадати, як під Олександрією зненацька кинутий військовий ешелон червоногвардійців прорвався по-за залізницею в тил німецьких військ, зчинив добрий бешкет і навів навіть панику на ці дисципліновані імперіялістичні війська. Таких прикладів можна привести не один. Тому, згадуючи цей „ешелонний період“ війни, можна, звичайно, бідкатися, що ми не мали можливости пускати в хід хоч би ескадри літаків і взагалі все те багатство військової техніки, що зараз єсть у червоної армії, але треба сказати, що червона гвардія вживала всіх техничних засобів, що були під рукою і мала досить героїзму вживати їх в безумовно прикрих несприяючих обставинах, затримуючи все-таки на тижні і місяці наступ ворога.

Після залишення Київа та Катеринославу і переходу фронту на власну територію Донбасу до гірняцького металургичного району починається третій період військової боротьби робітників та селян України з українською контр-революцією та германським імперіялізмом.

Цей третій період має вже инші риси, що відріжняють його від попередніх двох. Перш усього боротьба перейшла на територію, де скупчилися десятки і сотні тисяч кревних пролетарів,—майже цілком застрахованих від демагогій дрібно-буржуазних меншовиків, які весь час агітували, що, мовляв, більшовики вивозять з України в Росію індустрію, майно і всі багатства. Тут, у Донбасі, ця агітація не мала свого відгуку серед робітництва. Шахтар вже бачив наступ контр-революційних білогвардійців, коли красновські банди займали шахти і руйнували їх до щенту. Громадська війна вже проводила тут кривавою рукою свій фронт і вже встигла викувати з простого заліза робочої маси тверду міцну крицю пролетарської волі,—не поодинокі гуртки, не окремі нахтненні ненавистю до експлоататорів пролетарі, не лише чоти героїчної, готової завжди на самопожертву молоді йшли тут до лав червоної гвардії, піднялося майже цілком все робітництво. Тут, у Донбасі, в квітні-травні 18 року жорстокі закони громадянської війни перекували пролетарську червону гвардію у новий чинник революції—революційну робоче-селянську червону армію, і це явище було одним з грандіозніших досягнень творчого пориву революції. Весь Донбас у квітні кипів. Сюди зійшлися всі передові сили революційного селянства і робітництва з усієї України. Сюди через

гайдамацько-германський фронт з захопленої вже імперіялізмом території пробивалися останні гуртки наддніпрянської червоної гвардії, тут зійшлися всі найбільш енергійні і видатні працьовники робітничого руху всіх сел і міст, всіх країв України, апарат Народнього Секретаріяту Центрального Виконкому на чолі з Народніми Комісарами: Бубновим, Коцюбинським, Богдановим та иншими.

Штаб Овсієнко- Антонова, бувший штаб червоної гвардії Катеринославу та Харкова, нарешті центральний штаб червоної гвардії Донбасу після скликаної Народнім Секретаріятом в кінці березня 1918 року наради в Луганську об'єднали свою діяльність, скупчили свої сили для однієї мети, для одного діла. В той час як Правобережжя відбивалося від ворога коло двох тижнів, тоді як середню полосу України германський імперіялізм заняв через місяць, на окупацію пролетарської цітаделі України— Донбасу він повинен був витратити майже два місяці, хоч територія цього останнього клаптику української землі була тільки десятою частиною всієї України. Кінець кінцем імперіялістичні війська розбили робітництво. Буржуазна влада знову опанувала Україну.

Перед тим як кінчити цю історію останніх кроків Радянської влади на Україні в 1918 році і говорити про дальніший рух червоної гвардії та змагання за владу рад на Україні, треба тут подати відомості про загальні факти, що скерували діяльність більшовиків і взагалі усього робітництва і революційного селянства на шлях дальнішої боротьби за часи гетьманщини.

Після відходу Радянської влади повстало питання про дальнішу організацію сил, про вияснення завдань, тактики і боротьби пролетаріяту. Зрозуміло, що всі ці завдання повинні були взяти на свої плечі робітники, а значить — партія більшовиків. На передодні відступу з останнього шматка радянської території України у Таганрозі 19—20 квітня 18 р. відбулася партійна нарада комуністів-більшовиків, членів ВУЦВИК'у рад України і робітників з окупованих і ще неокупованих місцевостей України. На нараді були присутні 69 товаришів. Головували на ній 19 квітня Ю. П'ятаков, і 20 квітня М. Скрипник. Секретарем обох засідань був тов. Ізаков-Крейсберг, якого в 19 р. розстріляли денікінці. Нарада поставила своїм завданням збудувати тимчасовий центр для підготовки з'їзду партійної організації комуністів-більшовиків України, прийняла більшістю 34-х голосів назву для партії комуністична партія більшовиків України. Відносно організаційних форм партійної діяльности нарада обговорювала дві резолюції і відкинула першу—т. Квірінга, що мала такий зміст: «заснувати автономну партію, що має свої ЦК і свої з'їзди, але підлягає загальному ЦК і з'їздам РКП», і прийняла другу—пропоновану декількома товаришами, як Ю. П'ятаковим, Бубновим і т. и.: «заснувати окрему самостійну Комуністичну Партію, яка матиме свій ЦК і свої партз'їзди і буде звязана з РКП через міжнародню комісію 3-го інтернаціоналу». Цю

резолюцію прийнято 35 голосами проти 21 голосів за першу і одного, що утримався.

При обговоренні питання про тактику партії на Україні нарада відкинула геть пропозицію т.т. Квірінга і Лівщиця—представників катеринославського погляду. Після того 15 прихильників катеринославської точки зору, вже характеризованої вище, залишило нараду, мотивуючи, однак, це лише «потребою свого спішного від'їзду, а не принціповими росходженнями». При голосуванні нарада прийняла тези т. М. Скрипника 26 голосами при 23, що голосували за П'ятакова, 2 утрималòся і 3 прихильники катеринославського погляду заявили, що не приймають участи в голосуванні.

Заснувавши центр з 7 чоловік під назвою «організаційне бюро по скликанню конференції партійної організації комуністів-більшовиків України» і постановивши запросити до обласного Донецько-Криворіжського басейну і головного комітету соціял-демократів України (після того була додаткова постанова ввести представника від партійного угрупування бувших робітників Румчероду), нарада постановила скликати першу конференцію на 20 червня 18 року і доручила організаційному бюро увійти в переговори з ліво-українськими соціял-демократами що до питання про об'єднання, а також виробити проект програму партії і представити партійній конференції. Не думаю, що буде зайвим, коли я подам тут для характеристики позиції нашої партії тези обох груп відносно тактики партії, що, як вже згадано вище, голосувалися на нараді.

ТЕЗИ тов. СКРИПНИКА (26: 23).

1) «Захоплення території України наступаючими німецько-гайдамацькими військами і військова поразка української Радянської влади привели до того, що на Україні утворилася диктатура контр-революції, що являється виразником волі та інтересів української буржуазії і союзного з нею германського імперіялізму, який окуповав Україну. Ця контр-революційна диктатура, скерована проти робітничої класи і селянства, не користується підтримкою яких-будь широких верств українського населення і спирається виключно на силу багнетів германських військ і наймитів з гайдамацьких банд.

2). Ця контр-революційна диктатура буржуазії своєю діяльністю підіймає на боротьбу найбільш відсталі верстви селянства, з'ясовує справжній характер зрадницької агітації меншовиків і есерів і знову ставить перед кожним робочим і селянином задачу озброєної боротьби за Радянську владу. Таким чином перемога контр-революції являється цілком військовою, а не політичною, і пролетаріят знову має грунт для успішної боротьби за соціяльну революцію.

3) Ця боротьба на Україні неминуче приймає форму інсурекційного (повстанчого) руху. Маси підіймаються в окремих

місцевостях України, і рух зливається в загальну пожежу повстання.

4) Цей неухильний і самим ходом класових відношень викликаний зріст повстання пролетаріят направить на перемогу його комуністично-революційних відношень в міру його класової партійної організації, яка не допустить того, щоб дрібно-буржуазні партії стягли маси робочої класи і біднішого селянства, що повстають на боротьбу, на шлях загально-національної боротьби з чужоземними завоювателями, на шлях класової згоди і фактичного відмовлення від класової боротьби і класової мети пролетаріяту.

5) Тому завданням комуністичної партії більшовиків України являється утворення класової партійної організації пролетаріяту та керування нею в справі організації і проведення повстання робітничої класи і селянства проти диктатури контр-революційної буржуазії.

6) Партія повинна рішуче відмежуватися від меншовицько-угодовських течій, які признають, що соціяльну революцію на Україні ліквідовано, і пропонують політику—стати на шлях роботи в межах буржуазного парламентаризму, а організаційно—поставити своїм завданням виключно біжучу роботу організації, агітації і пропаганди, що в крайньому разі лише в будучині приведе до революції.

7) Але разом з тим партія повинна не менше рішуче відмежуватися від есерівської течії чистого інсуректизму, що висуває єдину задачу—організацію повстанських актів хоч би й відірваних від масових груп. При чому утворення партійної організації має для цієї течії значіння лише постільки, поскільки ця організація необхідна для проведення повстання.

8) Проводячи свою роботу і організацію повстання робочих і селян України, КП(б)У повинна з'яснувати масам всю залежність успіхів цього повстання від того, що Радянська влада заховається і зміцниться в Російській федерації та від дальнішого розвитку світової соціялістичної революції.

ТЕЗИ т.т. БУБНОВА, П'ЯТАКОВА, КОСІОРА, ІЗАКОВА і КОЦЮБИНСЬКОГО (23: 26)

1) Політичний лад, що установлюється на Україні після захоплення її території озброєними загонами австро-германського імперіялизму і Київської буржуазної ради, являється ладом військової диктатури. Ця диктатура цілком здійснює панування імперіялізму центральних держав Європи, при якому значіння буржуазної Ради не може не бути другорядним, завдяки чому і роля її в цьому імперіялістичному союзі підлягає ролі урядів центральних держав.

2) Германський імперіялізм після разгрому в даний мент військової сили Радянської влади на Україні не тільки відбудує

всевладність поміщиків і капіталістів, не тільки задушить експлоатовані маси українського народу, але й в корні зруйнує продукційні сили країни, висмоктавши все необхідне для продовження імперіялістичної війни на заході, харчування для армії і сировину для військової продукції.

3) Військовий лад і грабіжницька економична політика завоювателів робоче-селянської України, в край погіршить положення працюючих, викличе гостре незадоволення і образу проти імперіялістів, загострить волю робочих проти капіталістів, селян—проти поміщиків і куркулів, і тим самим зміцнить повстанчий рух на Україні.

4) Зростаюче повстання робочих і селян проти ярма германсько-гайдамацьких завойовників являється лише окремим ментом боротьби експлоатованих класів проти світового імперіялізму. Це явище ставить розвиток і результат повстання на Україні в тісний звязок з долею міжнародньої робочої революції. Разом з тим повстанчий рух пролетарів і напів-пролетарів України підтримуватиме розвиток революції в міжнародньому маштабові і не може не вплинути на зміцнення центральної Радянської влади на півночі Росії.

5) При таких умовах основним завданням партії являється організація озброєного повстання пролетарсько-селянських мас України проти гнобителів. Партія повинна заховати всі свої сили для зміцнення масових організацій, для розвитку широкої агітації, заклику до озброєної боротьби з германо-гайдамацькими бандами і допомагати організаційно і фактично партизанським чотам, прямуючи до внесення найбільшої організованости в їхню повстанчу роботу.

6) У звязку з утворенням Ц. Виконкомом Рад України уряду повстання в формі особливого Народнього Секретаріяту зі спеціяльним призначенням, при виконанні партійними організаціями означених задач менту, вони повинні координувати свою діяльність з повстанчою діяльністю робоче-селянського уряду України. Зокрема—вся військова технична робота пролетарських організацій повинна провадитись під керовництвом Народнього Секретаріяту».

Одночасно з партійною нарадою комуністів-більшовиків відбулося останнє засідання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в Таганрозі—здається, 17 квітня 18 року. На цьому засіданні ВУЦВИК ухвалив перекинути майже всіх своїх членів у тил ворогові для організації повстання і для заснування військових революційних комітетів по містах та селах України. Лишок кинуто було до червоногвардійських загонів, а всі права і обов'язки ВУЦВК'а і Народнього Секретаріяту передано повстанчій дев'ятці—Повстанчому Народньому Секретаріятові, що склався з 4-х комуністів-більшовиків, одного лівоукраїнського есдека (Врублевського), 4-х лівих есерів. Завданням цього Повстанчого Революційного Народнього Секретаріяту

було надсилання емісарів на Україну, організація революційно-військових комітетів, згідно з планом операцій, піддержання з ними звязку. Після липневого повстання лівих есерів у Москві перший з'їзд КП(б)У постановив розірвати з лівими есерами, роспустити Народній Секретаріят і його функції передати партійному Центральному Революційному Комітетові. Організаційну, цетральну, партійну і військово-революційну працю таким чином партія перенесла після військових подій в березні—квітні 18 року за кордон України—в Москву з передніми пунктами в Орлі та Вороніжі, а потім на демаркаційну лінію—х. Михайлівський і инше.

Трагедія трьохмісячної героїчної боротьби українського робітництва та селянства з буржуазною диктатурою ЦР і наступаючого германського імперіялістичного війська прийшла до свого закінчення. Тисячі і десятки тисяч робітників і селян вкрили трупом міста і села України, складаючи барикади, що на них спинявся ворожий наступ контр-революційних військ. Боротьба була жорстока. Напруження сил було остаточне. Великі були жертви—і не перемоги, а важкі поразки викликало повстання цього періоду. Але історія визволення завжди пишеться кривавими рядками, і та шляхетня кров, що лилася у боротьбі за революцію, і ті жертви не були даремними. Боротьба червоногвардійських загонів на Україні мала своїм наслідком єдине бажання українського робітника і революційного селянина до боротьби; по-друге, вона спинила наступ германських військ на Радянську Росію, бо треба згадати, що Берестейський договір не означив східній кордон контр-революційної України і західній кордон Радянської Росії, а значить кордон повинен був пройти там, де його накреслить кривава рука германського імперіялізму. Нарешті, велике і політичне і військове значіння для дальшої боротьби Радянської влади мали ті сили, що відступили з України на територію Радянської Росії декількома шляхами. Відступали українські червоногвардійці після боїв на Україні переважно в напрямках на північ: в чернигівському напрямкові, куда відступали правобережні загони, київська і чернигівська групи червоногвардійців; там вони склали першу повстанчу дивізію, що розвинула свою діяльність у демаркаційній полосі; там, між иншим, знаходилися і червоні козаки т. Примакова. Другий напрямок відступу червоної гвардії це був з Харкова на північ під Курськ, де склалася друга українська повстанча дивізія. Третій напрямок відступу це був почасті з Харкова по залізниці до Вороніжу, а почасті з Донбасу через Мілерово теж на Вороніж. Треба додати, що цим напрямком відступала досить велика кількість анархичних зграй, що тоді приймали кольор червоної гвардії, але на ділі лише гальмували справу боротьби, лише їй шкодили. Саме на вороніжському напрямкові, як і на инших, приходилося, крім спроб роззброювати, иноді озброєною рукою боротися з ними, як то було, наприклад, у С., де анархичні

банди, відступаючи з України, на день чи на два затримувалися у місті. Але це була піна на хвилях революції. Головна маса сил, що відступила з України цим напрямком—це були дійсні, чесні революційні пролетарі та селяне—червоногвардійські-чоти та салдати бувшої царської армії. Тут біля Вороніжу вони переформувалися і склали 8 армію, ставши її головним осередком. Треба лише нагадати, що славетня дивізія Кіквідзе, що й досі існує під цим ім'ям, склалася з товаришів, що відступили тоді з України на Вороніж.

Четвертий напрямок відступу йшов через Таганрог на Ростов. Після великих і довгих боїв під Батайськом на північному Кавказі там вони склали головний осередок військ Кубансько-Чорноморської Радянської Республіки. Як історія України, так і історія Кубанщини, Чорноморщини і всього північного Кавказу в 18 році ще чекає своїх дослідників. Велетенський похід червоної гвардії через гори на Катеринодар, не менш величезний марш серед повставших козаків та обдурених горців, грандійозна боротьба на Кубані, на Тереку—по всій пустелі від Кубані до Астрахані і врешті заснування злишків червоних сил—нової червоної робоче-селянської 11 армії—це одна з яскравіших сторінок громадської боротьби цього періоду.

Нарешті, останнім напрямком відступу радянських сил з України це був просто шлях з Донбасу через Лихую на Царицин. Це був головний шлях відступу. Після десятків боїв кривавих і жорстоких—населення пролетарської цітаделі України побачило перед собою неминучість контр-революційної імперіялістичної окупації. Воно вже знало, що це значить. Сюди з південного сходу вже приходили добровольці-білогвардейці. Вони знали, що буржуазна контр-революція з заходу несе для пролетарів таку ж долю, як контр-революція зі сходу. Донбас спочатку боровся і утримував наступ ворога, а далі перед всім робочим населенням повстала перспектива неминучої необхідности загального відступу. Піднялися десятки і десятки тисяч робітників зі своїми жінками і дітьми, з усім своїм злиденним майном і рушили з Донбасу. Це було нове велике переселення народів. Відступали не лише загони молоді, чоти поодиноких бойців—це рушив загалом весь пролетаріят Донбасу. Біля 200.000 душ чоловіків, жінок і дітей вийшло з Донбасу, шукаючи шляху на ту територію, де править Радянська робітниче-селянська влада. Перед керовниками центрального штабу червоної гвардії Донбасу, а саме перед т. т. Ворошиловим, Артемом, Межлауком та иншими стало питання установити шлях і порядок відступу прямо на схід повз залізницю Лихая—Царицин, але це значило пройти декілька сот верстов території, занятої в більшості заможнім донським козацтвом, що вороже й контр-революційно ставилося до Радянської влади. Иншого шляху не було. На півдні і на півночі та з заходу півколом вже оточували кінні авангарди німецьких військ, і от вздовж залізниці на Царицин,

маючи ззаду німецькі війська, базуючись на залізницю, два місяці, кожен день, вранці і увечері, вдень і вночі, борючись з білогвардійськими бандами, відступали наші товариші з Донбасу. Спочатку це були неорганізовані сили, поодинокі загони, що установлювали кожний свою дисципліну і своїх командирів, але боротьба загартовувала їх, бо кожний знав, що хто відстав від щільної маси—гине, що тільки об'єднанням сил можна відбитися ззаду, справа і зліва і пробитися туди на схід до вільної Волги. Так у боротьбі, в пожежі боїв, в огні нападів контр-революції, з цієї 200 тисячної маси, що спочатку нагадувала лише зграю людей, виковалася могутня дисциплінована, нахтненна революційною свідомістю і пролетарською волею сила, що стала далі під командуванням тов. Ворошилова основним осередком формування 10-ої і 9-ої армій. Далі вона на протязі майже року боронила Радянську владу від донських білогвардейців.

Так революційні робітники і селяне, що відступили з України у 18-му році, склали головні осередки 8, 9, 10, 11 армій червоних, що далі славетно боролися за радянську революцію, а повстанчі дивізії на півночі України на демаркаційній лінії між гайдамацькою Україною і радянською Росією склали армії, що потім були реорганізовані в 12, 13 червоні армії. Дальша історія цих армій всім відома, їм можна не соромитися своїх попередників 18 року і тих сил, що з них вони виникли в пожежі революції.

Треба вже кінчати цей нарис військового відступу наших сил з України в останній мент боротьби проти окупації германського імперіялізму та буржуазії ЦР. Але не можна не згадати ще один напрямок відступу, напрямок трагедії, крови і гибелі—це напрямок відступу з Донбасу на південний схід—з Луганську на Сулин і Олександрово-Грушевку. Сюди відступило декілька десятків тисяч червоногвардейців, але вони не дали початку якій-будь новій червоній робоче-селянській армії, їх доля була суворою—тут же на шляху відступу всі вони й загинули. За часи цього відступу трохи раніш Ростов і Новочеркаск вже захопила донська контр-революція. Ще за часи перебування ЦВИК'у і Народнього Секретаріяту України в Таганрозі і в Ростові, здається, генерал Улагай підняв проти влади Рад повстання козаків та калмиків, захопив Новочеркаський і підступив майже до самого Ростову. Тоді по згоді з донецьким радянським урядом Народній Секретаріят кинув проти нього червоногвардійський загон імени Народнього Секретаріяту. Це вже не історія, а епопея. Загон імени Центрального Виконкому затримав у кілька десятків раз численішого ворога, а потім підтриманий, зорганізований т. Сирцовим та иншими т. т. силами донських козаків, відбив чорну зграю Улагая і визволив знову Новочеркаський. Але після відступу наших сил з Таганрогу, після того як білогвардейці захопили Ростов, коли вздовж Дону під Батайськом біля місяця станув фронт, становище перемінилося. Ударні колони німецьких

військ розрізали тоді наші сили на поодинокі групи. На заході від групи, що відступала з Донбасу в південно-західньому напрямкові, стояла величезна сила германського війська, з північного заходу нависала германо-гайдамацька кіннота, на півдні у Ростові, куди спочатку прямували вони, вже панували білогвардейці, на півночі відрізували їх від армії Ворошилова німецько-козацькі війська, а зі сходу, наче вибух,—коло повстань контр-революційних заможніх козаків. У чорному колі контр-революційних сил всі лягли головою за революцію. Лише спогади поодиноких товаришів, що вирвалися живими звідтіля, залишили нам спомини цих трагичних днів. Наче вовки на облаві, кидалися донецькі шахтарі з боєм на всі боки і всюди зустрічали переможні сили буржуазної челяді. Гинули тисячами. Біля дванадцяти тисяч червоногвардейців захопили тут в полон білогвардейці і тут відбулися самі ганебні акти контр-революційного буржуазного терору. Полонених червоногвардейців тримали в Олександро-Грушевському чи то Сулині у вимбарях, де їх охороняла ростовська і новочеркаська молодь з гімназистів, студентів та инших учнів. Бажаючи навчитися командувати пролетарями і боротися з ними, ця свідома дипломована, «культурна,» «золота» буржуазна молодь робила собі забавку з того, що вигоняла сотні полонених червоногвардейців на зогорожене колючим дротом невеличке поле, де потім брала їх на мушку, як зайців, а тих, хто ще залишався в живих, підпалювала, поливши гасом і нафтою ці тюрми-вимбарі, і вони всі загинули в цій пожежі. Лише поодинокі товариші тоді врятувалися та й тих треба довго відшукувать, щоби вони росказали про цей буржуазний терор. Скільки галасу було з боку освіченої світової буржуазії проти пролетарського червоного терору. Як і тепер кричать всі прихильники буржуазного демократизму проти того, що 15 членів ЦК так званої партії есерів за їхню зрадницьку діяльність і терор проти керовників Радянської республіки присуджено до кари на голову. 15 чоловік—і 12 тисяч під Олександрово-Грушевськом і тисячі і десятки тисяч инших—яке порівнання! Але це—буржуазні наймити, це освічені локаї світового капіталізму, а то—то були прості революційниі пролетарі і незаможні селяне.

Кров'ю і залізом, вогнем і одчаєм провели наші червоногвардійські сили лінію кордону Радянської території на мапі бувшої Росії. Радянська влада на Україні загинула. Німецький імперіялізм придушив озброєною рукою її прихильників. Її війська були за кордоном. Під протекторатом германських генералів та під захистом багнетів півмілійнної германсько-австрійської армії знову повстала диктатура буржуазії, диктатура крови і заліза, знову мов у пропасниці затанцювала перед німецькими вже панами Центральна Рада, вклоняючись «союзникам» і показуючи селянству замість землі—язика.

А потім гетьманщина заснувала свою владу на Україні, а одночасно—там, у темряві підпілля, на дні суспільного життя,

революція готувала свої сили до дальшого повстання, до дальшої боротьби за визволення працюючих. Щоб зхарактеризувати становище тодішнього настрою, я подам тут уривки з відозви ЦКП(б)У до робітників і селян України:

«Чорна темна ніч нависла над Україною. Пожадливе вороне злетілося зі всіх сторін та розшматовують наший рідний край, кожний хоче вирвати собі шматок, кожний хоче поживитися, кожний хоче получити свою долю в багатій здобичі...

Вогнем та мечем проходять німці та українські кати по селах та містах України. Артилерійським та кулементим вогнем відповідають вони на бажання робітників та селян; села—палять, розстрілюють робітників та селян, в тюрмах, повнісінько наших товаришів, стогін стоїть над Україною. Крик бідняків, яких мучать, б'ють, розстрілюють, катують. Капіталісти та поміщики вертають після своєї перемоги. Горе бідакові. Горе робітникові та селянинові. Чорна темна ніч повисла над Україною.

Але знову збіраються трудящі маси з силою, знову вони складають свої ради, знову строяться в штурмові колони та готуються нанести свойому смертельному ворогові страшний, смертельний удар. Серед чорної ночи блискають вогні. Від часу до часу чутно глухі удари грому. Темні хмари нависли над нашим краєм. Наближається страшна буря. І душно перед нею. І багато людей тратить рівновагу та готові вже зараз, негайно, не дожидаючись сусіда, не об'єднавшись, не згуртувавшись, без звязку, поодиноко битися з добре озброєним, зорганізованим, численним, мицно-дисціплінованим ворогом. Але поодинокі виступи неминуче кінчаться катастрофою. Їх розбиває сильний та хитрий ворог. Гуртки повстанців він стирає з лиця землі і тим зменшується наша сила, дезорганізується наша підготовча робота, розстроюються наші ряди. Так наступати не можна. Ми знову іменем комуністичної партії більшовиків України попереджаємо Вас, товариші: не робіть помилок, не давайте проклятим ворогам нашим—поміщикам та капіталістам, як українським так і німецьким, при допомозі своїх вояків розбити наростаючий генеральний штурм, наростаюче генеральне повстання. Ми заявляєм Вам: тільки в загальному озброєному повстанні всіх робітників та селян України—спасіння. Кожний робітник, кожний селянин повинен бути готовий на смерть, повинен пройнятися тою гадкою, що він або умре в красивій славетній боротьбі за визволення робітників та селян України від страшного гніту германо-гайдамацьких катів, або буде жити в совітській робоче-селянській Україні...

Тому кожний робітник, кожний селянин повинен бути готовим зі зброєю в руках вмерти за відновлення Совітської влади на Україні... Буря вже близько. Ми всі повинні бути готовими до цієї хвилі. Готуйтеся до головного удару з усіх сил. Діставайте зброю, організуйтесь в отряди, батальони та полки,

утворюйте воєнно-революційні комітети, утворюйте свої штаби, готуйтеся до штурму, буря надходить...

Будьте на поготові. Організованість, згода та обережність з одного боку, сміливість, твердість та готовність вмерти за владу Совітів, за владу робітників і незаможніх селян—з другого боку, повинні бути вашими гаслами. Буря надходить. Щоб не застала вона Вас несподівано! Хай ніхто не ухиляється від боротьби—всі повинні битися з ворогом, всі повинні йти на штурм, всі повинні битися з поміщиками, капіталістами, гайдамаками та німцями. Пам'ятайте: всім, хто проти нас—проти робітників та селян України—смерть! Хай не останеться ні одного поміщика, ні одного банкіра, ні одного капіталіста, ні одного генерала, ні одного німецького салдата, хто посмів обернути зброю свою проти нас. Але пам'ятайте також, що серед німецьких військ єсть багато наших товаришів, таких самих робітників та селян, як і ми. Частина з них буде під час штурму на нашім боці, і цих ми повинні прийняти, як товаришів. Кожний німецький салдат, який одмовиться стріляти в робітників та селян України, повинен найти в нас найкращих, найщиріших товаришів, але всякий салдат, хто б він не був, німець чи австрієць, венгер чи українець, турок чи румун, русин чи руський, що підняв руку на брата свого—смертю умре. Ніякої помочи, ніякого милосердя, ніякої милости. Або—або. Або з нами, або проти нас. Коли з нами—наш товариш, коли проти нас—наш ворог, а для ворогів у нас не буде пощади. Як сталевою стіною ми повинні стати, товариші, сталевою, непоборимою. Штурм наближається, і ми повинні бути готовими до генерального, загального, могутнього, невдержимого та несокрушимого штурму».

В підпіллі пригніченої України йшло будування нових сил для боротьби за революцію. Ворог кинув до в'язниці тисячі бойців. Тисячі бойців гинули, але шлях до перемоги був намічений правильно. Робітнича класа України, спираючись на революційне селянство, готувалася до нової боротьби за Радянську владу,—за свою владу.

С. ВІТИК.

Східня Галичина й східні кордони Польщі.

В лютім ц. р. зажадала Польща від держав Антанти остаточного вирішення справи своїх східніх кордонів. Прем'єр міністрів Сікорський і міністр закордонних справ Скршинський в своїх нотах до Антанти поставили рішуче домагання признання Польщі тих самих границь, які вона одержала на підставі рижського договору. Зажадали отже українських земель: Холму, Волині, Полісся, Підляшшя й східньої Галичини.

Польські міністри виступили з таким рішучим жаданням, бо уважали, що тепер для них найбільш слушний час, щоб дістати ті землі. Франція, яка загналась по вугілля для своїх капіталістів аж в Рур, потрібує Польщі для держання в руках Німеччини й оборони Європи перед походом революції зі Сходу. Англія, занята справою Туреччини й Мосула, готова до всяких концесій, а в Італії прем'єром міністрів є Муссоліни, який відноситься з живими симпатіями до польських націоналістів і готов віддати Польщі українські землі за економичні концесії та оборону перед наступом Червоних Армій.

Як відомо, кордони Європи вирішує тепер побідоносна Антанта і для цих справ виконавчим органом назначила Раду Амбасадорів, засідаючих в Парижі.

Польський уряд докладав великих старань, щоби справа східніх кордінів мала для нього корисне вирішення. Таємними дорогами робили заходи у держав Антанти ріжні впливові особи і польські дипломати, а прем'єр міністрів Сікорський звернувся з особистим листом до Пуанкаре з жаданням підтримки домагань Польщі.

Справа східніх кордонів Польщі, а головно справа східньої Галичини на міжнародній арені не була так легка, щоби Польща могла проковтнути її без труднощів. І своїм положенням між сходом і заходом Європи, й своїми природними багатствами є Східня Галичина дуже важним тереном, а її бувша державна приналежність дала державам Антанти привід до ріжних вирішень і нагоду до широких торгів.

Ще царська Росія зачала війну 1914 р. між иншим й за Східню Галичину, маючи на меті оперти свої границі о гори

Карпати. Тайні угоди між Англією, Францією і царською Росією признали Росії цілу Східню Галичину і частину Західньої аж по Карпати. Всім нам є ще в живій пам'яті, як саме на території Східньої Галичини відбувались найтяжчі бої, як пересувались туди боєві лінії, як в горах Карпатах цілими роками змагались з собою армії осередніх держав і армії царської Росії.

Війна скінчилась, а побідниками вийшли держави Антанти. Розбита Австрія мусила прийняти смертельний вирок Сен-Жерменського миру, а переможена Німеччина дістала свій присуд в страшнім для себе т. зв. Версальськім мирі. На сході упав давно царат і червоним промінням світив похід революції, повставали радянські республіки. Побідники налякались червоного марева і, як охоронний вал проти походу революції, створили польську державу, яка мала стояти на сторожі, як жандарм, не тілки проти революції, але також і проти Німеччини.

Але ж бо й між побідниками, Англією і Францією, які поділились сферою впливів, довго тривала суперечка, як великою має бути Польща. Англія довгий час усіх докладала трудів, щоби Польща, як васал Франції, не була занадто сильна, тож намагалась створити Польщу лише в її етнографичних межах. Франція натомісць при допомозі Клемансо давала Польщі всяку мілітарну й матеріяльну поміч та докладала усіх зусиль, щоби зробити з неї як найбільш могутню державу.

Найбільшим старанням ново-повставшої Польщі було дістати під своє панування територію Сх. Галичини, однак справа ця не була так легка. Українське населення Сх. Галичини, яке по роспаді Австрії озброїлось і проголосило свою державну окремішність під назвою—Західня Українська Республіка, стояло дев'ять місяців, від 1 листопаду 1918 року до липня 1919 р., в боротьбі з польськими арміями. Доперва армія Галєра, дістявши зброю від Франції, своїм наступом на Сх. Галичину спричинилася до упадку Зах. Укр. Республіки. І аж тоді Найвища Рада Антанти рішенням з 25 червня 1919 р. дозволила польській армії тимчасово окуповати Сх. Галичину, зазначаючи, одначе, що державне становище сеї території вирішить Антанта згідно «з волею населення».

Мировий договір, заключений 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен між побідною Антантою та Австрією, проголосив, що держави Антанти перейняли від Австрії формально всі права суверена над Сх. Галичиною.

На нараді 8 грудня 1919 р. в Парижі Найвища Рада Антанти, приступаючи до означення провізоричних (попередніх) границь Польщі від сходу, означила також границю між Польщею та Сх. Галичиною (т. зв. лінія Керсона) і ствердила, що Сх. Галичина лежить поза границями Польщі.

В часі походу Червоних армій на Польщу 11 липня 1920 року, в Спа наказала Антанта польському міністрові Грабському

згодитись на скликання мирової конференції до Лондону, на якій мала вирішитись також справа Сх. Галичини при співучасті її делегатів.

Договором, заключеним 1 серпня 1920 р. в Севрі поміж побідною Антантою та Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією, визначено границі між Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією та сх. Галичиною, як окремим державним організмом.

На инших засіданнях держави Антанти займались статутом для сх. Галичини, але Польща його не прийняла.

Навіть Ліга Націй постановою з 23 лютого 1921 р. сконстатувала окупаційне становисько Польщі над сх. Галичиною, а на конференції в Генуї 1922 р. Лойд Джордж поставив справу вирішення приналежности Сх. Галичини на порядок денний, чому спротивилась рішуче Франція.

Очевидно, не з мотивів справедливости, але з економичного та політичного інтересу Сх. Галичина повних 5 літ була предметом торгу поміж тими двома побідними державами.

Не треба додавати, як непевно почувала себе Польща в справі анексії Сх. Галичини. Одержавши рижським договором ще Холм, Волинь, Полісся і Підляшшя, докладала Польща усіх дипломатичних зусіль, щоби всі ті українські землі одержати від держав Антанти, як сплату векселя за подавлення революції.

І що не вдалося їй так довгий час зробити, те осягнула Польща вирішенням Ради послів 14 березня 1923 р. Англія, Франція, Італія і Японія дали свою згоду на признання суверенности Польщі над тими українськими землями. В нагороду одержала Англія від Франції концесії в Мосулі, Італія також дістала концесії, а крім того корисний договір на експлоатацію нафтових теренів в Сх. Галичині. І так побідники, поділившись добичами, помирились в справі Сх. Галичини.

Як недавно Греція, так тепер Польща дістала в своє посідання великі чужі території; питання лише, чи для Польщі; подібно як для Греції, цей дар Антанти не буде мечем Дамокла. І то тим більше і скорше, що Польща, створена з метою погрози для Німеччини та оборони Європи перед революційним Сходом, загорілася великодержавними тенденціями, „як справжня“ імперіялістична держава.

Польща, одержавши від своїх протекторів суто-українські землі, дістала не аби-яку здобич. Територія, яку вона захопила, виносить в просторі 206.873 клм. з населенням 13 548.000, з якого тільки 1.289.000 поляків. Ця нова територія так само велика, як етнографична Польща, а своїми багатствами і своїм положенням творить з Польщі відразу велику державу.

Польща найбільше добивалась Сх. Галичини, якої посідання дає їй підвалини економичної і політичної сили на міжнародній арені. Не диво тому, що на засіданні варшавського сойму перем'єр міністрів Сікорський заявив, що: «хто ставить в сумнів

приналежність Сх. Галичини до польської республіки, той ставить в сумнів принціпові підстави міжнароднього значіння Польщі».

Східня Галичина має 55.300 км. простору з населенням 5.450.000 (—74.4% українців, 12.3% євреїв, 12.1% поляків, 1.2% німців).

Економічно Польща через Сх. Галичину експлоатує величезні природні багатства, а саме:

Сх. Галичина має 3.500.000 гектарів орної, а 100.000 гектарів городної землі. Пересічна продукція в р. р. 1905—1914 була:

пшениці	4.661.000	метр. сотнарів
жита	4.627.000	» »
ячменю	2.583.000	» »
вівса	4.589.000	» »
картоплі	40.207.000	» »
струкових ростин	1.090.000	» »
кукурузи	837.000	» »
гречки	532.000	» »
проса	164.000	» »

Додати треба, що в Сх. Галичині залишились ще великі латифундії польських магнатів і графів.

В 1910 р. Сх. Галичина мала:

коней	681.000	штук
рогатої худоби	1.552.000	»
овець	306.000	»
кіз	10.000	»
свиней	1.318.000	»

Сх. Галичина продукувала:

соломи	42.860.000	метр. сотнарів
сіна	14.270.000	» »
конюшини	5.800.000	» »
буряків	4.190.000	» »
паші	1.434.000	» »

Перед війною Сх. Галичина збирала річно:

ріпаку	82.000	метр. сотнарів
маку	5.000	» »
апиту	1.500	» »
льняного насіння	43.000	» »
прядива	66.000	» »
коноплян. насін.	95.000	» »
„ прядива	118.000	» »
хмелю	9.000	» »
цукр. буряків	3.000	» »
тютюну	34.000	» »

Ліси Сх. Галичини виносять 1,450.128 гектарів; в Карпатах є праліси з припасами будівельного дерева. Перед війною продукувала Сх. Галичина 6.000.000 куб. метрів дерева,

З промислових виробів Сх. Галичина має будівельне каміння, цеглу, гончарство, вапну, бурий вугіль. Річна

продукція бурого вугілля виносила 500.000 метр. сотнарів, а торфовища обіймають понад 200.000 гектарів простору.

В Сх. Галичині є також великі багатства соли, здовж Карпат є сотні джерел соли, а найважніщі розробки соли є в Дрогобичі, Стебнику, Ляцкім, Болехові, Долині, Калуші, Делятині, Лончині й Косові. Продукція соли виносила річно 1.000.000 сотнарів.

В Калущині добувається також каїніт, який має ще лише Нимеччина, а на Поділлю фосфорит.

Вже ті природні багатства надають Польщі сили, але коли зважити, що Польща загарбала в Сх. Галичині ще й 686.000 моргів нафтових теренів, то вона справді стає як першорядний фактор і конкурент на міжнародній арені, де за панування над світом боряться великі нафтові трести.

Вздовж цілих Карпат тягнуться нафтові смуги в виді підземних нафтових озер. Нафтові терени лежать на Лемківщині, в Горличчині, Ясельщині, Короснянщині, Саночині, в українській части Березівського повіту, в Добромильщині, в повіті Ліським, Угорським, Старосамбірським, Турчанскім, Стрийським, Долинським, Калушським, Надвірнянським, Киломийським і Косівським. Найбільша продукція нафти є на Підкарпаттю в Бориславі, Тустановичах, Східниці і инших громадах Дрогобицького повіту.

В Сх. Галичині продукція нафти виносила 1913 р.—11.136.000 метр. сотнарів, а 1909 р.—20.770.000 м. сотн. Від 1908-1910 р. Галичина була на 3 місці серед нафтових країн цілого світу. Продукція нафти з Сх. Галичини грала в час війни велику ролю, бо майже виключно галицькими нафтовими продуктами під час війни постачали Німці не тільки територію Австрії, Німеччини й Болгарії, але також окуповані території Бельгії, Сербії та давньої царської Росії. Завдяки галицькому бензинові осередні держави вели також воздушну й підводну війну.

Бувший австрійський міністр Гомон обчисляв, що Сх. Галичина за часи війни продукувала річно 8.500.000 метр. сотн. нафти, а хоча з причини польсько-української війни, а опісля через недбалу польську господарку продукція нафти в Галичині підупала, то все ж таки Польща нафтою і її продуктами рятувала свої кепські фінанси, нафтою робила залежною від себе Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, а почасти й Швайцарію. В Італії через галицьку нафту, бензин і парафін здобула Польща для себе в початках свого існування зброю, а в однім з договорів спонукала Італію, за часів прем'єра Нітті, відсилати до Польщі в замкнених вагонах полонених давньої Австрії, а між ними й українців проти їх волі і всупереч міжнароднім правам про воєнних бранців.

Послідним вирішенням Антанти з 14 березня 1923 р. Франція дістає майже монополь на галицьку нафту в Польщі, а певну кількість теренів одержує осібно договором Італія.

Додати треба, що Борислав, Трускавець, Дзвиняч, Старуна і Поляна продукують ще земний віск, який до 1907 р. добувано лише в Сх. Галичині, а доперва пізніше також в Румунії й Баку.

Зваживши, що тими багатствами і нафтою Польща набирає великого міжнароднього значіння, зрозуміло стане, чому вона ставила на Сх. Галичину величезну ставку.

Але ж бо Сх. Галичина і своїм положенням грає світову ролю. Залізничі шляхи Сх. Галичини звязують безпосередньо широкий Схід з Заходом. Увесь транзит, перевіз усіх товарів з Чехо-Словаччини, Німеччини, Австрії, Франції, Швайцарії і Італії на широкий Схід Радянської України і Совітської Росії направляється через Сх. Галичину, так як в давній Австрії галицькі залізничі лінії були найбільш оживлені.

Польща, не маючи Сх. Галичини, стратила б не тільки міжнародне економичне значіння, але й політичне, і перша—ліпша навіть—сусідня держава, маючи перевіз товарів через Сх. Галичину, не журилась би існуванням Польщі. Без Сх. Галичини Польща була б стратегично відділена від Румунії та в далекім віддаленні від Угорщини стала б вона державою смирною, малою, а без тих великодержавних мрій перестала б своїми военними ватагами непокоїти усіх сусідів.

КІНЕЦЬ БУДЕ.

Від редакції. Автор статті гр. С. Вітик до останнього часу стояв на чолі того українського табору, який провадив і провадить боротьбу з нашим «Червоним Шляхом» будування нового суспільства. Гр. С. Вітик належить до тої генерації старих галицьких громадських діячів, які в 1919 році стали одним фронтом з наддніпрянцями проти пролетарської революції на Україні. Той факт, що гр. С. Вітика, який до останнього часу був членом Галицької Національної Ради, в свій час було обрано головою Трудового Конгресу в Київі, яскраво свідчить про те, яку ролю відогравав гр. С. Вітик в протиреволюційному русі на Україні. Лише події останнього року, що привели до повного краху ілюзійних надій на Лігу Націй, внесли де-яке прояснення в голови галицького громадянства старої генерації. Але прояснення це й «орієнтація» на Радянську Україну, на «Червоний Шлях» нового суспільства буває ріжна. Одні приймають її, виходячи з глибокого й щирого переконання в тому, що єдиний шлях до визволення галицьких робітників і селян—це шлях пролетарської революції, тоді як «орієнтація» других подиктована лише тактичними міркуваннями, виходячи з факту існування Радянської України. У перших «орієнтація» на «Червоний Шлях» випливає з визнання помилковости своєї попередньої позиції, у других вона є лише тактичним кроком—замиренням на час. Редакція не береться судити про те, які міркування привели гр. С. Вітика до «Червоного Шляху», й дає місце його статті лише зогляду на актуальність порушеної в ній теми.

І. КУЛИК.

Економичні чинники французської інтервенції.

Мілітаризм з суто економичного погляду е для капіталу першорядний засіб задля реалізації надвартости, тоб-то полем для нагромадження її.
Роза Люксембург.
„Нагромадження капіталу".

Французи вклали в українську промисловість найбільше капіталів від капіталістів будь-яких країн. До того ж ці вклади припадають до найранішого періоду розвитку української важкої індустрії — 1856-1887 років. Таким чином не буде помилки, коли запевняти, що прилив французьких капіталів безпосередньо спричинився до розвитку української великої промисловости. Крім того, французькі капітали вкладалися, головним чином, у кам'яновугільні, залізничі й залізооброблюючі підприємства. А тому найбільш капіталізовані й рентабельні галузі української промисловости були в руках французів. А звідси й зацікавленість французького капіталу в багатствах України й вплив на господарче життя—були майже безмежні. Частина Франції в порівнанні з усіма иншими закордонними капіталами, що були вкладені до гірничої, металооброблюючої промисловости старої Росії—складає 32,6%. Почнемо з металургійної промисловости. В старійі Росії до неї було вкладено французами всього 139.184.3 тисяч карбованців. З цієї суми на самі лише південні округи (тоб-то Україну) припадає 111.896.8 тисяч карбованців, тоб-то більше 4/5 всієї суми. До того ж ще французський капітал був у цій окрузі наймогутнішій,—його вкладано переважно в підприємства з гамарнями. Таких підприємств, де французський капітал брав участь, на півдні було 10:

1. «Акц. Т-во Російський Гірничий металургійний Уніон».
2. «Акц. Т-во Криворіжських руд». Двоє цих товариств існували на підставі французських статутів.
3. Акц. Т-во «Російський Провідан» у Маріуполі (на підставі бельгійських статутів.)

Розділ книжки І. Ю. Кулика, що її в скорому часі має видати ДВУ.

4. «Донецьке Т-во по виробництву заліза й литтю криці».
5. «Таганрогське металургійне Т-во».
6. «Російсько-Бельгійське Т-во».
7. «Південно-Російське Дніпрянське Т-во» (4, 5, 6 й 7— на підставі російських статутів; акції розміщені за кордоном й мали обіг за кордоном).
8. «Т-во Брянського рейкоштабарного, рудневого й механичного заводу».
9. «Донецьке Юр'ївське металургійне Т-во».
10. «Нікополь-Маріупольське гірниче металургійне Т-во».

Брали участь французькі облігаційні капітали в підприємствах Донецького Т-ва по виробу заліза й криці, Донецько-Юр'ївського Металургійного Т-ва й Т-ва Брянського рейкоштабарного, рудневого й механичного заводу [1]). На долю українських металургійних підприємств, де приймали участь французькі капітали, припадало 78,8% всієї виплавки чавуну на півдні й 52,6% виплаву чавуну старої Росії. Коли взяти на увагу, що в справі «Продамету» «керуючу ролю відогравали французькі капітали, як найбільші спільники», тоді буде зрозумілим запевнення Оля, що «вся політика металургійної промисловости керувалась французькими капіталами» [2]). Далі йдуть французькі капітали, що брали участь в українській кам'яновугільній промисловості. З 21 підприємства, де було французьких капіталів 102.968.1 тисяча карбованців, 14 припадає на Донецький басейн з 81.855.6 т. карб. Чотирі з цих підприємств вели свою справу на підставі французьких статутів. Здобич кам'яного вугілля в підприємствах, де брали участь французькі капітали, складає на 50,9 всієї здобичі Донбасу в 1915 році [3]).

В «Продвуглі» рішаюче слово належало представникам французького капіталу. Що ж торкається залізорудних підприємств України, то їх було в руках французьких капіталістів двоє: 1. «Акційне Т-во Рудників Дубової Балки». 2. «Нове Т-во рудників Кривого Рогу».

Було також одно підприємство по здобичі марганцевої руди—«Анон. Гірниче промислове й комерційне Т-во».

Велику участь брали французькі капітали і в металообробляючій промисловості на півдні («Акц. Т-во Франко-Російських заводів», «Акц. Т-во Миколаївських заводів і верфів», заводи Гартмана, Олександрівські заводи сільсько-господарчих машин, Миколаївські заводи й верфі, Брянські рейкоштабарні й инші). Не будемо зупинятись докладно на незначних сферах прикладення французьких капіталів на Україні—в текстильній промисловості («Т-во джутового виробництва в Одесі»), в мійських підприємствах (трамваї, телефони, електрика й газове освітлення й т. и.), в харчовім і смаковім виробництві (Тростянецький,

[1]) П. В. Оль «Иностранные капиталы в России» П. 1922, стор. 13.
[2]) Ціт з книги сторінка 14.
[3]) Ціт. з книги стор. 18 – 19.

київський і инші цукрові заводи), в шкіряних заводах («Т-во Південно-Російського шкіряного виробництва») й инших. Відзначимо лише найголовніший для нас мент, що з чужоземців лишень самі французські капіталісти вклали такі величезні капітали—(5.000.0 міл. карбованц.) у Північно-Донецьку залізницю, а також у Чорноморську (3.000.0 міл. карб.). значну участь також брали французські капітали й в Московсько-Київо-Вороніжських залізницях. Це відбилось на угоді Франції з Директорією УНР в 1919 році.

Таким чином, Франція, більше від инших імперіялістичних країн, зацікавлена, аби повернути економичну гегемонію над Україною, бо вона вклала найбільшу суму капіталів в українське народне господарство. Тому й військове втручання французських імперіялистів у внутрішні справи України було найупертішим й затяжним.

Заслуговує уваги й той факт, що Франція поперед від усіх инших країн Антанти визнала самостійність України під пануванням Центральної Ради. Сталося це в той час, коли в Росії вже панувала Радянська влада, а на Вкраїні відчувалось наближення активної боротьби між Радами й Центральною Радою. Вже в грудні 1917 року Центральна Рада одержує листа від Табу, керовника французького військового представництва в старій Росії, в якому яскраво виявляються прагнення Франції накласти свою лапу на українське багатство. В одному з перших листів (від 18 грудня 1917 року) ми знаходимо рядки:

«Я вважаю за свій обов'язок не чекати офіційного мандату, а прохати побачення з вами, аби не гаяти цінного часу й не опинитися перед несподіванкою, коли б надійшов час дії, а підготувати матеріяли до майбутніх дискусій відносно фінансової й техничної допомоги, що спільники змогли б дати Україні, аби допомогти її величезній роботі організації й відродження» [1]). В такому ж дусі формульовано й останні документи цієї доби, що з'ясовують відношення Франції до дрібнобуржуазного шовіністичного уряду України. Характерно, що англійські аналогичні документи зформульовано багато лагідніше. Тут не говориться ані про грошову, ані про техничну «допомогу», а виключно про «утворення доброго управління, про підтримку ладу й боротьби з Центральними Державами, ворогами демократії й людскости» [2]). Це й зрозуміло, бо Англія менш від инших держав затратила капіталів на українську промисловість.

В добу німецької окупації України, французські сили концентрувалися в Румунії. Після германської революції 1918 року Франція пильно стежить за історичними подіями, що розгортались

---

[1]) Цітуємо в перекладі з французького тексту й українського, наведених у книзі В. Винниченка «Відродження Нації» ч. 2, Київ—Відень, 1920 р. стор. 232—234. (курсів мій).

[2]) З листів англійського посла Піктона Баге; «Відр. Нації». Винниченко стор. 242—243.

на Україні. З одного боку вона входить в неофіційні зносини з Директорією Української Народньої Республіки (2-ге видання Центральної Ради), що роспочала повстання проти гетьманщини та проголосила самостійність України, а з другого—підтримувала уряд гетьмана Павла Скоропадського, що стояв фактично за «Единую Неделимую» монархичну Росію. Як видно з сути справи, Франція не зацікавлена в обов'язковій політичній незалежності України. Французи охочі були підтримувати кожний навіть протилежний ворожий табор, але, як реальні політики, вони обмежувалися тільки обіцянками, вичікуючи, на чиєму боці буде перемога—чи на боці гетьманщини, чи Директорії. Ідея «Единой Неделимой» природньо була придатніша задля французьких імперіялістів, тому й симпатії до гетьманщини були більші, аніж до Директорії. В. Винниченко з приводу цього збентежено констатує:

... «Ено почав закидати Директорію загрозливими телеграмами, вимагаючи від нас негайного припинення ворожих операцій проти гетьмана, бо в противному разі на нас будуть вислані французькі війська.

Нас це дивувало й обурювало. Бо ще організовуючи повстання, ми ввійшли в неофіційні зносини з представниками Антантив Румунії; вони гаряче нас підтримували в наших заходах і обіцяли навіть допомогу проти гетьманщини й німців» [1]).

В цю добу участь Франції в боротьбі між гетьманом і Петлюрою далі загроз і обіцянок не йде. Франція вважає за найкраще самостійну політику й захоплює своїми військами (вкупі з своїми наймитами греками, поляками й румунами) побережжя Чорного моря—Одесу, Миколаїв, Крим [2]). Французи навіть з бійкою вибивають з цієї округи війська Директорії, але не для того, аби передати в ній владу гетьману,—вони окупують побережжя й встановлюють там свою військову диктатуру. Тільки після того як гетьман був остаточно розбитий, Франція погоджується скласти угоду з Директорією на ганебних для останньої умовах. Дійсний текст цієї угоди до сих пір не був оголошений. Зміст його в загальних рисах приблизно такий:

1. «Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці.

2. Україна бере на себе обов'язок виплатить Франції, що належать їй борги старого царського й тимчасового уряду.

3. Виплата відсотків гарантується тією частиною прибутків з залізниць, що належать українському урядові.

4. Директорія мусить за рік організувати трьохсоттисячну армію.

---

[1]) В. Винниченко «Відродження Нації» Ч. III стор. 152.
[2]) У Грудні 1918 року.

5. Вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України на протязі п'яти років з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом французського уряду» [1]).

Такі ж приблизно пакти угоди зазнача й В. Виниченко в цітованій його нами книзі (Ч. III, розділ X). Тут звертає на себе увагу пакт про залізниці, що на будову їх французські капітали витратили великі кошти (дивися цітату П. В. Оля на 2 стор. оцієї статті). Що ж торкається лівобережжя, осередку гірничої й залізовиробничої промисловости, то цю округу французи намірялися забезпечити за собою шляхом підтримки російських контр-революційних банд, що там оперували.

«Коли німецьке військо примушене було лишити Донецький водозбір, останній зробився об'єктом для захоплення з боку держав згоди[2]).

...Денікин і Врангель з'явились... зброю намірів англо-французького імперіялізму в відношенні що до України»[3]).

---

[1]) Беремо ці пакти з ноти т. Раковського, що була адресована Пішону 26 лютого 1919 року; нота ця оголошена в «Красной Книге» Ком. Закордонних справ УСРР. Ч. I («В защиту Советской Украины») Харків, 1921 р. стор. 15. В другій ноті ми знаходимо таку оцінку французької політики на Україні: «англійські й французські капіталісти, що прибули до Одеси, вже скупили більшість акцій Олександрівського, Корюківського й Мезенівського цукрових товариств. Вони скуповують акції й инших т-в. Але це ніщо в порівнянні з тими вчинками, що зробив Петлюра, аби одержати військову допомогу від Франції проти українських робітників та селян, що повстали. Ці умови вже відомі нам, але поскільки з ними Директорія таїться від вас, ми примушені повідомити їх вам.

Перша умова: Франція одержує концесію на 50 рок. на всі українські залізниці. Тоб-то на протязі півстоліття залізниці України, а вкупі з ними півмілійона залізничних службовців та робітників підпадають під владу французького капіталу. Володіючи залізницями, Франція зробиться повновладним господарем всього економичного й політичного життя України. Франція буде рішати, який тариф мусять платити українці за провіз по залізниці. Вона буде рішати, де належить відкрити, або зупинить завод. Вона буде призначати, куди вивозить український хліб.

Друга умова полягає в тому, що Україна бере на себе зобов'язання виплатити борги царського й тимчасового буржуазного уряду Керенського.

Третя умова: за певність виплати відсотків Україна мусить дати Франції гарантії.

Четверта умова: Директорія мусить за рік організувати 300.000 армію. Ця умова свідчить не тільки про намір Франції втягти Директорію в війну з Росією, але ще й бажання проливати кров українських робітників та селян на війні з Німечинною, або з другими країнами, з якими Франція буде ворогувати.

П'ята умова: вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України протягом 5 років, з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом представників французського уряду. Остання ця умова остаточно оберегає Україну в французьку колонію.

(«Крас. книга», стор. 17)

[2]). М. Павлович, «Украина, как об'ект международной контр-революции», стор. 9.

[3]). Там же, сторінка 6.

Взагалі, російській контр-революції на Україні Антанта й Франція зокрема були прихильніші давати реальну підтримку, аніж національно-українській. Наскільки мало були зацікавлені французи в існуванні самостійної України, можна було бачити по тому наказу, що був виданий генералом д'Ансельмом після того, як була складена угода між Францією й петлюрівською Україною, 7-го лютого 1919 року. Наводимо цей цікавий документ цілком:

«Загальний наказ Ч. 28.

Генерал д'Ансельм одержав від 15 січня 1919 року командування арміями південної Росії, а також військовими одиницями чужоземних націй.

Франція й спільники не забули зусиль, що зробила Росія на початку війни й тепер вони прийшли до Росії, аби дати надійним елементам і патріотам можливість видбудувати в країні лад, що давно вже знищений страхіттями горожанської війни» [1]).

Франція коли й робила допомогу петлюрівщині, то вона дбала лишень про повернення капіталів, що були вкладені в українську промисловість. Звичайно, що петлюрівський сепаратизм був їй не доречі. Тому й мають підставу петлюрівські скарги на «двозначну політику Антанти» й на те, що «Європа не тільки нам (тоб-то петлюрівцям—І. К.) не допомагала й сама полохалась большовиків, але навіть останні наші збереження амуніції відібрала й лишила нас з голими руками» [2]).

Останні скарги ген. Капустянського відносно обеззброєння й пограбування румунами (зрозуміло, що з відома й дозвілу Антанти) петлюрівських загонів, що пересовувалися (також з відома Антанти) через румунські й польські землі. Вже цей факт доказує, що французи не давали змоги зайвому зміцненню українських шовіністичних угруповань. Іхня міць потрібна була французам лишень задля боротьби з Радянською владою, але не для самостійного існування України. Аналогичні скарги ми зустрічаємо в одного з директорських прем'єрів—У. С.-Д. І. Мазепи:

«Армія Денікина, що добре озброєна при активній допомозі Антанти, захопила всю лівобережну Україну й вчинила напад на українську армію. Нічого не допомогли протести українського уряду до Антанти. Денікин мав від Антанти carte blanche відносно України» [3]).

Після поразки, що була нанесена франко-антантським військам Радянською владою в березні 1919 року, та в наслідок роскладу антантських салдат, французи примушені були лишити Україну. Але вони продовжують активно боротися проти

---

[1]) В. Винниченко, ціт. книг. ч. III, стор. 267-268. (Курсів мій).

[2]) Ген. Капустянський «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Львів 1921 р., стор. 23—24

[3]) І. Мазепа, «Большовизм і окупація України», Львів—Київ 1922 р., стор. 76.

Радянської України, чинити їй шкоду, виявляючи при цьому на диво впертість.

«Французське командування перед тим, що лишити м. Одесу, захопило українські й російські військові плавниці й транспорт, навантажені харчами й иншим майном» [1]).

Французи й греки не раз обстрілюють береги Радянської України; особливою жорстокістю відзначився обстріл мирного населення м. Херсону 2 березня 1919 року [2]).

Французська флота довгий час блокує радянське Чорноморське побережжя, час від часу обстрілює його, затоплює плавниці мирних рибалок [3]) і т. и. На протязі всього 1919 року Антанта, і в першу чергу Франція, організовує на Україні контр-революційні шовіністичні банди, постачає денікинську авантюру, нацькóвує проти Радянської України Польщу й Румунію. Така активна контр-революційна політика Франції в відношенні що до України продовжувалась аж до 1921 року. Рідко, щоб будь-яка то змова проти Радянської України, або бандитський виступ, хоч мало що визначний, обходились без участи в тій чи иншій мірі французських імперіялистів. Французький капітал найскаженіше захищає свої прибутки, бо їх він на Україні одержував більше, аніж капітали останніх імперіялістичних держав.

---

[1]) «Красная Книга» ч. 1 з ноти т. Раковського французькому міністрові закордонних справ, стор. 30.

[2]) Подробиці цього обстрілу—дивись ноту т. Раковського 2 квітня, «Красная Книга» ч. 1, стор. 28—30.

[3]) Дивись ноти від 21 квітня, 29 травня, 22 лютого 1919 року, «Красная Книга», стор. 31, 37, 38—39.

ПРОФ. С. ОСТАПЕНКО.

Вічний революціонер.

(ДОНБАС).

I.

Донбас—це та ділянка українського господарства, де добувається земляний вугіль, залізна та марганова руда, де виробляється чавун, залізо, сталь та все, що з того всього майструється. Скорочено—Донбас то нова енергетична ділянка нашого господарства, ділянка, в якій полягає найбільша наша сила.

Саме близько коло порогів, по обох берегах Дніпра, багато верст на захід і на схід від порогів (це площа кількох повітів-округів Катеринославщини та Донщини), глибоко під поверхнею родючої землі лежать поклади земляного вугілля, залізної та марганової руди. Поклади ті зібрано за всі довгі мілійони літ попередньої історії нашої землі. З того менту, як люди-виробники навчились користати для свого господарювання оті поклади (а сталось те по всьому світі недавно, а у нас то й зовсім недавно), увесь світ, ціле громадське господарювання змінилося на краще, стало иншим, і поспіх господарювання став спірним та швидким.

Діставши донбасівський вугіль на поверхню землі, його вживають для ріжної господарської работи, але перш за все та більше всього його обертають у теплову енергію, котра криється в ньому і котрої в такій безмежній кількості потрібно нам в повсякденній роботі та у повсякденному житті.

Ось вже кілька десятків років енергія Донбаса в ріжноманітних формах могутніми струмками росходиться по господарському тілі та творить основи до успішного господарювання України, змітаючи далеко за пліт все старе, негодяще, закоріниле, непотрібне.

З енергії Донбаса перш за все повстали оті українські залізниці, що заступили собою чумацькі та козацькі шляхи та „столбовые дороги“ московських царів, по котрих повзали та скрипіли волові вози, трохи скоріш бігали козацькі коні. То були негодящі засоби до транспорту, вони не могли вгнатися за розвитком господарства і через те їх заступили сучасні українські залізниці, які за один рік перевозять всякого господарського добра та людей більше, ніж всі чумацькі валки та

козацькі ватаги за всю попередню історію разом. Лишень на передодні війни залізниці України перевезли поверх п'яти мільярдів пудів господарського вантажу. І ту роботу українські залізниці справили і справляють за поміччю донбасівського вугілля. Отже, залізниці являються першим могутнім втіленням енергії та сили Добасу,—з його вийшло їх тіло: 20.000 верст рейкового шляху, 200.000 вагонів 5.000 паровозів. Донбас же, що кожної хвилі вливає в залізниці ту енергію, що надає їм життя—енергію руху: Донбас подає залізницям вугілля для палива, яке обертається в енергію руху. В 1913 році, напр. для тої цили Донбас подав лишень українським залізницям 248 мілійонів пуд свого вугілля.

Отже, через тіло та повсякденну роботу українських залізниць донбасівська енергія щільно западає у всяку щілину сучасного українського господарювання: немає у нас зараз ні одної такої господарської роботи, певну частину котрої не складала б робота українських залізниць. Тому можемо сказати, що зараз кожна робота на Україні справляється за поміччю енергії Донбасу. Енергія Донбасу вже входить часткою в кожнісіньку роботу на Україні так само, як і українська пшениця та инша спожива-енергія з поля хліборобської ділянки.

Енергія Донбасу тонкими і широкими безперестаними струмками розбігається по всьому господарському тілі України, дає йому міць, силу, збиває його в одну могутню постать цілої великої машини, де найменша і найбільша частина залежить від всіх инших, де поспіх одної частки визначається й залежить від належного поспіху других. Енергія Донбасу збиває міцно до купи всіх виробників на Україні, становить поспіх господарювання кожного з них в залежність від поспіху роботи всіх других, збиває їх в одну працюючу пролетарську громаду, бо з тої ж донбасівської енергії повстає і постать пролетаря.

Донбасівська енергія не тільки лучить кожного виробника України в одну господарюючу громаду в границях України, але ж та сама енергія Донбасу лучить нас і з цілим сучасним світом і мостить шлях до нового світу.

II.

Ось поглянемо, якими ще шляхами, крім залізничного, транспортового струмка, стелеться енергія Донбасу по господарському тілі України.

Найбільша сила донбасівського вугілля споживається тут же в самому Донбасі на вироб заліза та сталі, з котрих готується всяке виробниче приладдя та машини. До чого зараз не доторкнешся—скрізь є залізо, яке пристало просто чи посередньо: або готується з заліза та сталі, або готується за поміччю приладдя, струменту та машин, яких зроблено з заліза і сталі чи за поміччю заліза та сталі. Залізом та сталею перейнята тепер

кожна наша робота, кожен наш вироб-продукт, як би далеко всі вони не ріжнились поміж себе зовнішньою формою, складом, якістю та конечним призначенням чи вжитком. Отже, можемо сказати, що всякий сучасний вироб вбирає в себе якусь певну частку заліза та земляного вугілля. Між иншим, і всі наші сучасні хліборобські вироби в процесі виробництва вбирають в себе вже значну долю заліза та вугілля—донбасівської енергії; посередньо кожна українська пшенична паляниця в значній долі являється витвором донбасівської енергії—заліза, сталі та вугілля, хоча як на око так і на смак зовсім не нагадує їх, так само, як і донбасівський шахтар та донбасівський металист на перший зір не нагадують українського хлібороба.

Заліза та сталі в тому стані та вигляді, в якому вони зустрічаються у сучасному виробничому та споживчому вжиткові, нігде на світі не має. Винайдено його лишень в т. з. залізній руді, тоб-то в ріжних сполученнях з иншими природничими елементами, або ще простіш—в сполученні з землею. Залізо з тієї землі-руди зараз витоплюється велетенським теплом, від котрого залізо ростоплюється на воду, витікає, знову захолоджується і набірає властивостей чавуну. Тою самою силою знову із чавуну готується залізо та сталь, а з них вже все, що потрібується для вжитку людей. Виготування заліза та сталі із землі-руди настільки складна річ, потрібує такої великої сили труда одноразово та такої сили виробничого й наукового знання, що ніколи і ніякий окремий чоловік сам по собі чи з «родиною», як то він часом може зробити в хліборобській роботі, нічого вдіяти не може, тоб-то ніколи не може зробити заліза. Отже, залізо зараз готується лишень на металургійних заводах. Таких заводів в нашому Донбасі мається 18. За рік роботи вони можуть дати 250 милійонів пудів чавуну, виготувати з нього стільки ж заліза та сталі й виробів, які з них готуються. Сучасний металургійний завод, як виробничий заклад, уявляє собою ціле велике місто: він складається з багатьох відділів-цехів, кожен з котрих сам по собі уявля є цілу фабрику; обов'язково є відділ доменний або гутний, де з землі-руди витоплюють чавун; у кожному з инших відділів готуються самі найменші й самі найбільші залізні вироби, як кажуть,—від голки, цвяха, леміха, аж до корабля; частина відділів працює день і ніч без зупинки на протязі кількох років; самих машин-двигунів на такому заводі буває коло 100.000 HP (машинових кінних сил—умовна механична міра); людської робочої сили така фабрика-завод потрібує десятки тисяч чоловік, що безпосередньо працюють в ній, та ще більше число робітників, що працюють на ту фабрику посередньо, готуючи для неї всякий матеріял-сирівець, що вживається в роботі тієї фабрики; до такої фабрики кожен день підходить і відходить кілька десятків вантажних великих поїздів.

Отже, через залізо й сталь та через ті вироби, які з них готуються на наших металургійних фабриках, енергія Донбасу

ще щільніше ніж вугіль сама по собі западає у всї щілини нашого сучасного господарювання та життя. Енергія Донбасу в формі заліза збірається в нашому господарстві все в більшому та більшому розмірі і лишається в наших господарських послугах, так би мовити, вічно, бо енергія в формі залізних виробів не швидко тратиться з нашого ужитку,—залізний вироб ужитковується велике число літ. За поміччю заліза ми, як і увесь инший світ, настільки посунули наперед наше господарство, що коли б довелось позбутися заліза, ми неминуче і негайно повернули б знову до колишнього бідацького дикунського стану, коли чоловік-виробник гірким потом здобував якийсь мізерний тварячий спожиток.

Ось яка в загальних рисах сила енергії Донбасу, що стелеться по господарському полі України, переносить її на звершок сучасного господарювання й ставить Україну в перші ряди господарюючої громади. Але не на тому кінець справи.

III.

Поруч з тим, як міняється енергетика господарювання, як міняється спосіб засвоєння й ужитку енергії, поруч з тим, як міняються способи продукції господарського добра та його росподілу поміж людьми, міняються й відношення поміж людьми, які безпосередньо і посередньо в'яжуться з господарюванням, міняються класові відношення, міняється форма та сила соціяльної експлоатації, міняються форми класових змагань, класової боротьби і визволення, міняються люде й ціле їх життя. Або скорочено ось так: на основі змін виробничої господарської енергетики міняється й соціяльна, громадська енергетика. І тут Донбас—велетенська постать в українській громаді.

Поглянемо на класу виробників. Перед тим, як виріс на Україні Донбас, класа виробників складалася майже виключно з т. з. «вільних хліборобів» та всякого гатунку ремесників. Загальними ознаками тої виробничої групи було: 1. Всі вони суть дрібні власники, хазяї, як кажуть. У сні і на-яву кожен з них стремить до власности. 2. Всі оті дрібні власники терпіли немилосердну експлоатацію, визиск з боку цілої капіталістичної системи, що оточувала їх господарювання. Ступінь цієї експлоатації по формулі Маркса $(\frac{m \cdot 100}{v})$ всіх дрібних власників взагалі, навіть при їх мізерній продукційності праці й при мізерному господарському достаткові, доходила тих же пересічних розмірів, що й у пролетарів, а ступінь експлоатації незаможника переходила всяку міру й уяву і лишала далеко по-за собою колишню панщину. Його, незаможника-власника, тоб-то власника, що в змаганні за власність неминуче тратив свою власність, котра спадала нижче певного середнього рівня, що його оточував, скубли зі всіх боків, «як Сидорову козу»: з нього

тягнув пан-поміщик, сусіда-куркуль, крамар-грошовий, піп, уряд, взагалі тільки лінивому він не попадав під руки і тільки ліниий не виганяв з нього до останньої краплі поту. 3. Всі ті виробники не мали і не могли мати ані класової свідомости, а ні класової або професійно-виробничої організації. Всі вони ніяк не знали сути і сили сучасної капіталістичної експлоатації. Навіть буржуазної культури до них западало як на макове зерно. Звичайна грамота—і та попадалась їм мізерними клаптиками. Жили вони, індивідуалісти-власники, по-одинці, в межах невеликих сільських громад, працювали по-одинці, змагались по-одинці, а коли вже через міру допікало, гуртом палили сусіднього пана. Отже, разом все те мало своїм неминучим вислідом те, що пересічний рівень їх господарського достатку (певна форма зарплати), що діставався їм в кінці класового змагання, котре вони несвідомо провадили в повній темноті та неорганізованості, був найнижчий за всі.

Подібно до того, як Донбас орудує иншою виробничою енергетикою, аніж дрібні хлібороби та ремесники, справляє на инший лад господарську роботу,—і донбасовський виробник-пролетар, шахтар і металіст, не подібні до виробників, що складали господарську і соціяльну основу на Україні до того часу, поки в складі українського господарства не було Донбасу. Загальні ознаки донбасівського пролетаря, подібно до всієї сім'ї пролетарів, можна позначити скорочено ось так: 1. Він ні в якій мірі не є і не може бути ані особистим власником, ані господарем, а ні хазяїном: поки живе капіталізм, він завше працює в чужому господарстві, в чужому виробничому закладу. Він працює разом і завше з кількома тисячами таких само виробників, як і він. Самий заклад, в котрому він працює, і робота, котру він там справляє, самі по собі і до кінця переконують його, що особистим приватнім власником він ніколи бути не може,—про те йому не може й приснитися, а не то, щоб того він міг свідомо прагнути. Сама робота та громадські стосунки, без всякої книжної науки твердо вчать його про те, що його робота, поспіх його господарювання, його доля міцно і назавше скуті із долею всієї громади пролетарів. Він дошукується не власности особистої, а роботи в громадському закладі та своєї долі в тому добрі, котре творе громада виробників. Він—цілий громадський чоловік—то є його найважніща властивість. 2. Що до визиску, експлоатації донбасівських пролетарів, то вона до кінця наявна і безпосередня—їх безпосередньо експлоатує цілий капіталізм через ту роботу, котру вони все життя справляють у фабричних закладах. Та експлоатація справляється на очах та очевидячки перед цілим світом. Перед донбасівським пролетарем немає нарізного господаря хазяїна-сусіда, що часом сам щось працює, або принаймні керує господарюванням, ні перед нім цілий світ капіталістів, котрих він безпосередньо, як хазяїв і ввічі не бачить, бо

на певному закладі їх заступає управитель-директор. Він знає то й кожен день з цілою громадою пролетарів змагається за свою долю і за поборення цілої капіталістичної системи експлоатації. 3. З господарських виробничих та класових основ пролетаріят неминуче організується у професійні спілки, що беруть початок на фабриці і тягнуться аж до цілого світу пролетарів для того, щоб відстоювати спільно свої кожнодневні класові інтереси, одночасно з тим пролетаріят неминуче організується у класову політичну партію для політичного змагання й боротьби за владу і поборення цілої капіталістичної системи господарювання.

Переходимо тепер до характеристики Донбасу числами.

IV. ВУГІЛЬ.

Числова історія виробу донбасівського вугілля значиться (в мілійонах пудів) ось так:

в	1860 році	6	в	1900 році	672=370
»	1870 »	15	»	1910 »	1020=557
»	1880 »	86	»	1913 »	1544=843
»	1890 »	183=100	»	1914 »	1683= 92

Ось розміри тої нової енергії, котрої не було знано до 1860 р. тоб-то до скасування панщини.

Розвиток продукції тої енергії від 1860 року аж до часу війни (1914 рік) збільшився у 28050 разів, а з 1890 до 1914, тоб-то за останні передвоєнні 24 роки, збільшився у 920 разів. Швидкість надзвичайна.

Отой швидкий темп розвитку продукції донбасівського вугілля сам красномовно говоре про слідуючих дві речі: 1) значіння енергії донбасівського вугілля в господарюванні на Україні; 2) як буйно розвивалося українське господарство, ступаючи з форми натурального (нетоварового) в форму товарового, з поміщицько-хліборобського в капіталістично-фабричне, з індивідуалістичного в пролетарське, громадське.

Коли ту енергію, що криється в показаних мілійонах пудів донбасівського вугілля, перевести на поняття роботи, яку вона кожнодневно справляла на полі українського й російського господарства, і далі ту роботу порівняти з роботою чоловіка, то, при всіх других належних умовах, те порівнання покаже, що енергія донбасівського вугілля що-річно прибавляла роботи, рівної до роботи кільканадцяти мілійонів чоловік, а коли взяти на увагу, що за поміччю донбасівського вугілля справлялась така робота, котрої ніяким числом людей самих по собі (без вугілля) взагалі справити не можна, то значіння донбасівського вугілля набирає такої ціни в нашому сучасному господарюванні, що його ні до чого не можна порівняти—так воно велике. При цінуванні добасівського вугілля важно також знати, що найбільша маса енергії того вугілля, що його в системі господарювання вживано, не тратиться, а переходить

в такі форми енергії, в такі господарські речі та властивості, котрі акумулюються і довго, коли не вічно, хороняться і прислужуються в господарській роботі: більша частина тої велетенської гори земляного вугілля, що його з 1860 року видовбано з шахт Донбасу, не взираючи на те, що її всю цілком спалено, в инших формах ще й сьогодня ужиткується в нашому господарстві і ще довго надалі ужиткуватися буде. Тому й сьогодня, коли здається, що Донбас ніби спить, його велетенську силу ми кожну хвилю відчуваємо в нашій роботі, в нашому господарстві, в нашому поспіхові до нового світу.

Донбасівська вугільна енергія росходилася по всьому велетенському терені б. російської імперії. Але головна маса тої енергії ужиткувалась, і при тому з господарської точки погляду найбільш доцільно, в межах самої наддніпрянської України.

Ось, наприклад, в 1913 році донбасівський вугіль розійшовся в таких розмірах (мілійони пудів і %%):

на Україні	865	70,8%
в Центральній Росії	148	12,0%
» Чорноземній »	140	10,7%
на Північному Кавказі	30	2,0%
» Поволжжю	30	2,0%
» Поліссі	21	1,5%
» Прибалтиці	17	1,0%
» Уралі	2	

По ознаці споживачів, в межах всієї б. імперії, вугіль той росходився ось в такій пропорції:

залізницям	320	міл. п.	27%
металургійним фабрикам	266	» »	22%
цукроварням	62	» »	5%
метальовим фабрикам	42	» »	4%
пароплавам	45	» »	4%
всім иншим фабрикам	148	» »	12%
всім иншим споживачам	309	» »	26%

Ступінь дійсного корисного вжитку (коефіціент справжнього використання енергії) вугілля на ріжних сучасних закладах доходить ріжної сили. Так напр., на залізницях із споживаного вугілля на корисну роботу обертається лишень 6%, а на металургійних заводах аж 70%. Отже важно знати, на що або куди росходився донбасівський вугіль в межах самої України. Показане вище число (865 міл. п.) донбасівського вугілля на Україні в тому ж році розійшлося ось в такій пропорції:

металургійним фабрикам	55,5%
залізницям	17,5%
цукроварням	5,0%
метальовим фабрикам	3,0%
всім иншим фабрикам	8,0%
пароплавам	1,5%
всім иншим споживачам	9,5%

Отже, на Україні вугіль спожито в найкращий, найбільш доцільний спосіб.

Енергія Донбасу в формі вугілля, наситивши в міру самий Донбас і всі виробничі заклади на Україні, росходилась далеко за межі України,—на яких 1500—2000 верст,—і там так само, як і на Україні, немилосердно палила старосвітський лад. На всьому просторі б. російської імперії не було більш актуального енергетичного джерела, ніж Донбас: по енергетичній силі з Донбасом не міг, як і надалі не зможе, стати поруч ані Урал, ані Кавказ, ані Домброва (польський донбас). Щоб уявити силу Донбасу в господарстві б. імперії, досить знати, що вся довга смуга залізниць, що криє цей колосальний терен і тягнеться через увесь Сибір аж до самого Владивостоку, повстала з енергії Донбасу і в значній долі нею ж напитується зараз.

Оцю донбасівську енергію, що криється у вугіллі, дістає нам з далеких глибин землі перший український пролетар-шахтар.

В 1913 році у вугільних шахтах Донбасу працювало 170000 шахтарів. Кожен шахтар за рік роботи пересічно виносив 9000 пудів вугілля. По тодішній риночній ціні (пересічно для всіх сортів донбасівського вугілля) це складало 1440 рублів, або, значить, 1440 пудів пшениці. Робітник-хлібороб в той саме час за рік своєї роботи (пересічно для цілої України) давав всякого господарського добра на 375 пудів пшениці.

Отже, з того слідує, що спірність роботи шахтаря була вже майже у 4 рази більша за спірність роботи хлібороба-виробника.

Відносно високою спірністю роботи українського шахтаря навічно заглушено кріпацько-хліборобську Україну, заглушено до смерти колишнє дикунське життя і тою ж спірною роботою українського шахтаря революційним шляхом твориться вільний пролетарський світ на Україні.

А теперь ближе поглянемо на ті відношення, які складались поміж донбасівським шахтарем та капіталістом, що стояв супроти нього, тоб-то тим новим паном, що у класових стосунках силою своєї постаті заступив на цій ділянці господарювання українського поміщика.

І ті стосунки в такій же мірі виразні, як і донбасівська енергія, на котрій вони повстають.

Згадані попереду 9000 пудів вугілля, що стаються в кінці річної роботи донбасівського шахтаря, або ринкова ціна того вугілля(ринкова ціна на шахті в Донбасі) 1440 рублів чи еквівалентно 1440 пудів пшениці росщіплялись ось на такі частки:

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
1. шахтареві, як зарплата (*v*)	2261,0	361,8
2. матеріяли, що тратяться за вугільною роботою . . .	843,7	135,0

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
3. амортизація капіталу та всі інші виробничі витрати	4309,7	689,4
4. додаткова вартість (m) .	4690,3	750,6
	9000	*1440*

Отже, з поданих чисел (а числа ті має кожен добре запам'ятати) слідує, що

1. загальна вартість (ринкова ціна) вугілля складалася з ось таких двох часток: т. з. собівартости (4309,7) та додаткової вартости (4690,3). Коли загальна ціна вугілля 100, то собівартість в ній 48 і додаткова вартість 52.

2. В складі собівартости зарплата складає 50 (кругло) відсотків.

3. Як звісно, всю додаткову вартість (m) загрібає капіталіст—вугільний король. Коли порівняти m до v, згідно формули К. Маркса, щоб знайти, який ступінь експлоатації, визиску, справлявся над шахтарем, то будемо мати:

$$\frac{m}{v}, \quad \frac{m.\ 100}{v} = \quad = \frac{46903 \times 100}{22610}$$ або, кругло, 200%

Для часу К. Маркса в англійських класово-виробничих стосунках той ступінь експлоатації пролетаріяту досяг тільки 100%. Приблизно той самий ступінь експлоатації англійський шахтар терпів і в 1913 році. Отже, ступінь експлоатації українського шахтаря в порівнянні з англійським у двічі більший.

Ті ж числа обертаються і ось в такий обрахунок:

1) донбасівський пролетар-шахтар кожних два дні працював на капіталіста та на зріст загального господарського добра, за поміччю котрого становиться скрізь спірнішим господарювання, і один день на себе власно та на утримання сім'ї, що була за ним;

2) коли в Донбасі річно працювало 170000 шахтарів, то, значить, 50000 з них працювало на те, щоб утримати здатними до роботи всіх шахтарів, а 120000 на капіталістів та на підвищення господарського поспіху;

3) як господарський достаток в формі **зарплати** всіх 170000 шахтарів, що працювали цілий рік (що то за праця, показано далі), сягав 61.506.000 пудів пшениці, то господарський достаток в формі **додаткової вартости**, що цілком присвоювалась капіталистами, сягав 127.502.000 пудів пшениці;

4) скільки саме було отих капіталистів—королів донбасівського вугілля, що ділили поміж себе показану додаткову вартість, про те точних статистичних відомостів немає. Але справжніх великих капіталістів коло виробу донбасівського вугілля не могло плутатися більше, як 1000. Отже, прийнявши це число і припустивши, що на особистий річний прожиток кожного з них вистарчило б 6.000 пуд. пшениці (це занадто щедро—та нехай), а, значить, на всіх разом 6.000.000 пуд. пшениці,

маємо, що з річної додаткової вартости, що творилась донбасівськими шахтарями, лишалось не менш як 120.000.000 пуд. пшениці або, значить, відповідно рівний господарський капіталістичний еквівалент. Оцей лишок йшов на накоплення капіталу в Донбасі. Так було напередодні війни та соціяльної революції, в 1913 році, а в кожному з попередніх років та частка була остільки менша, оскільки менше шахтарів працювало в Донбасі та оскільки спірність їх роботи була менша за ту, яка була в 1913 році.

Ото така класово-господарська сила Донбасу, з енергії котрого повстає пролетарська Україна.

На тій додатковій вартості, на тій енергії шахтаря ріс Донбас, росла нового виробничого й класового стану Україна.

Яку ж силу тратив для того шахтар?. В яких умовах справлялась його работа? В яких господах він жив?

В історії нашої хліборобської работи була панщина. В Донбасі теж була, своя своєрідна панщина, коли не саме пекло, гірше которого й придумати не можна—біблейська фантазія, яка складалась в умовах хліборобської роботи, лишається далеко позаду того.

З самого початку робота шахтаря набула собі на Україні слави, як робота каторжна. В той час, як зачиналась шахтарська робота в Донбасі, хліборобська робота, хліборобське господарювання ще не поспіло виділити з себе в належній мірі пролетаризованого робітника. Зате була вже сила народу в „бігах", тоб-то „безпашпортного" котрого, чекала каторга, за котрим гнався жандар російського царя. Отож перша шахтарська робота в Донбасі справлялась отим самим революційним на той час народом. Того першого шахтаря швидко змінив звичайний шахтар-пролетар.

Шахтар справляє свою роботу глибоко під землю, і глибина ця часом міряється на версти, а завше на сотні саженів Отже, там глибоко під землею в норі взагалі не може бути тих властивостей, які є на всякій иншій роботі: там не може бути „вільного повітря", там замало навіть звичайного повітря; там зовсім нема звичайного світу—там вічна ніч; там повно отрутного та зривного повітря, яке кожен раз через який час зриває частину того підземого царства, руйнує дорогі заклади, убиває на смерть або смертельно калічить шахтарів; там мокро, вохко, завше і скрізь тече вода, млосно та гаряче до того, що працювати припадає голими або напівголими; шахти—нори, де саме справляється робота, маленькі й вузенькі, без належного простору, тому шахтарі працюють напівлежачи на колінах, рачки, завше в найтрудніших станах постаті; світ там фабрикується спеціяльними каганцями, від которих не зривається зривне повітря; сірників, або якого иншого звичайного вогню та тютюну там мати не можна, бо зірве. Такі є звичайні умови роботи шахтаря. А те все разом покривається звичайною проявою у

шахтарській роботі—періодичними вибухами та зривами в шахтах, котрі занкічуються смертю та каліцтвом шахтарів. В тій роботі вже наперед звісно, скільки з загального числа шахтарів має бути нагло забито і скільки сиріт має залишитися від тих т. з. „нещасних случаїв.“ Це загальна ознака шахтарської роботи по всіх краях, де та робота провадиться. В багатих краях, як от Бельгія, Німеччина, Англія, Америка вугільні шахти оздоблено й краще застосовано відповідним приладдям, струментом та машинами, аніж у нас.

Отже в таких умовах роботи тратиться більш ніж де здоровля і щоб його хоча в якій мірі повернути, робітникові треба мати відповідні умови відпочинку. Але у нашого шахтаря й цього не було.

Вугільні копальні наші закладались в степах, мало залюднених, і близько коло шахт не було значних людських оселень і зовсім не було місцевих робітників,—вони приходили зі сторони, з густих залюднених та на хліборобській роботі збіднілих виробників. Ті робітники оселялись тут же коло шахт в т. з. „промислових селах“, які складались з наритих землянок, набудуваних часових і тривалих казарм та домів і в ближчих селах та місточках в сусідах. В 1913 році в таких селах мешкало шахтарського народу 374.256 душ. Пересічно навколо одного шахтарського закладу купчилося 342 душі, а навколо більших закладів їх купчилось кілька десятків тисяч. З показаного числа мешкало в казармах 72.279, в домах—61.118 і вся решта в сусідах. Отже навіть в 1913 році донбасівський шахтар не мав належного помешкання для відновлення страченого в шахті здоровля, бо, як то показано, головна маса шахтарів містилась в казармах (а вони були гірші за салдатські казарми) та по сусідах в селах, де знову та сама тіснота і скупченість. А на початку життя Донбасу та справа мала ще більш жахливий вигляд.

Один з вугільних капіталістів у своїх спогадах (справа ходить десь про вісьмидесяті роки) малює помешкання донбасівських шахтарів ось такими словами:

„Шахтарські господи були справді жахливі. Панська скотина часом мала кращі помешкання, ніж наш шахтар. Живуть вони в землянках, тоб-то просто у ямках, яких вирито в землі та прикрито зеленим же дахом. Тут не було ані полу, ані підлоги,—замісць всього того були земляні призьбочки навколо. Ті самі призьбочки ужиткувались і за стола. Отоплювались ті землянки тими самими чавунцями, в яких тут варилось страву. До того всього землянка завше була повна народу вщерть—одна зміна робітників в землянці, друга—в шахті, і землянка завше повна народу.“ Отже і тут ані світу, ані простору не було ніякого.

З поданим описом шахтарських помешкань сходиться опис, який було складено на ті самі помешкання земськими

статистиками. В одному з них значится ось таке: „Землянки копаются при самих шахтах. З верху їх зовсім не видно: їх присипано землею. Повітря та грязнота тих землянок невиносима навіть літом. Землянки тісні та людно заселені. На голубовській копальні, напр., землянка мала 10 сажень завздовшки і 3 сажені завширшки, і літом в ній мешкало 18 чоловіка, а зімою—60. Вікон або зовсім не було, або як і були, то не більш як півтори п'яди. Тому в самий ясний день в тих землянках темно. Коли ж дощ, то по стінах тече вода. Повітря завше вохке і тхне цвіллю. Коли посидиш в такій землянці з годину, то виходиш з неї одурілим і з слабою головою."

Отже, вилізши з-під землі після пекельної роботи, шахтар мав набратися сили до нової хомутівки, «упряжки» в подібних помешканнях. Ось такими жахливими жертвами починала твоpитися дорогоцінна для нас енергія Донбасу. Щоб створити ту енергію і хоча трохи затримати віку, шахтар мусів на якийсь час кидати шахту та шукати «ремонту» на якійсь иншій зручнішій роботі,—скоріше всього на хліборобській. Тому як тільки підходящі умови робочого ринку наставали, число шахтарів на цей час сильно зменшувалось, і, навпаки,—як тільки умови ті зникали, шахтарська армія труда знову повертала до шахт і землянок, знову приносила себе в жертву, щоб підняти з-під землі енергію Донбаса.

Ото з таких умов праці складалась та колосальна додаткова вартість, що показано вище, в таких умовах роботи почав зростати новий громадянин—шахтар, гордість України.

Поруч з показаним належало б переказати, яку пекельну боротьбу витерпів донбасівський шахтар в класових кожноднев-них сутичках та в революційній боротьбі зі своїм класовим противником—капіталістом, та до того тут не вистарчає місця: нехай то буде зроблено в окремій розвідці.

А тепер підемо на другі ділянки Донбасу, не менш могутні, аніж вугільна. Але перед тим кілька слів про вугільні «донбаси» в других краях.

V. ВУГІЛЬНІ «ДОНБАСИ» В ДРУГИХ КРАЯХ.

Про один з таких донбасів, де зараз з найбільшою силою врізався французький імперіялізм, ми склали коротку статтю в першому числі «Червоного Шляху» і спеціяльну брошуру,—це про німецький Донбас або Рур.

Земляний вугіль не скрізь є і не скрізь добувається там, де він є. Найбільш значні фактичні вугільні ділянки господарства маються в Німеччині, Бельгії, Франції, Англії та Спол. Штатах Америки.

Енергетична сила цих донбасів і основні виробничі та класові властивості тотожні скрізь до нашого Донбасу. Тому тут ми звернемо увагу лишень на розміри їх продуції.

Кожен з названих далі донбасів давав річний вироб вугілля в мілійонах пуд.:

	німецький	англійський	американський	француз.	бельг.	україн.
1880	2912	9107	3955	1165	1041	96
1890	4354	11259	8729	1581	*1258*	183
1900	5770	13956	14923	2027	1450	*672*
1910	9474	*16392*	*29623*	*2300*	1481	1020
1913	11692	17819	31266	2449	1550	1544
1914	9862	16469	28230	1818	1020	1683
1916	9868	16153	33190	1321	1045	1751
1918	9790	14117	37531	1602	848	534
1922	*7950*	*15544*	*25481*	*2632*	*1289*	*423*

Отже, десь 50 літ тому в 1880 році, найбільшу вугільну ділянку господарства мала сама стара капіталістична країна Англія: її річний вироб вугілля вже тоді доходив 9.107.000.000 пуд. Слідом за нею по розміру вугілля стояли Сп. Штати Америки, далі Німеччина, Франція, Бельгія і нарешті Україна. Починаючи ж з 1900 року перше місце в світі по виробу земляного вугілля (десь близько коло 50% світового виробу) належить Сп. Штатам Америки, де в 1918 році вироб дійшов аж 37.531.000.000 пуд., а на 1923 рік очікується, коли брати на увагу вироб за перші 4 місяці, далеко більше того рекордного виробу.

З 1880 року по 1913 продукція вугілля збільшилася в число разів (кругло):

В Бельгії	в . . 1	в Німеччині	в . . 4
» Франції	» . . 2	» Америці	» . . 8
» Англії	» . . 2	» Україні	» . . 18 разів.

В 1922 році числилося досі обчисленних вугільних покладів:

в Сп. Штатах Америки . .	2.000.000.000.000. тон (тона—62 пуд.)
» Німеччині (до війни) . .	410.000.000.000. »
» Англії	190.000.000.000. »
» Австро-Угорщині . . .	44.000.000.000. »
» Франції	17.000.000.000. »
» Україні.	20.000.000.000. »

Отже, на кілька поколінь і того, що досі винайдено, вугілля вистарчить. А до того часу, як вугілля стане недостарчати, пролетарський геній знайде инше енергетичне джерело. Отже, клопотатися, що вугільні поклади зменшуються,—нема чого.

VI. РУДА ЗАЛІЗНА ТА МАРГАНОВА.

Під тею ж землею Донбасу тільки на правому березі Дніпра лежать великі поклади залізної та марганої руди, з котрої витоплюється чавун, робиться залізо та сталь.

Поклади залізної руди залягають у Кривому Розі, коло річки Жовтої, на гряниці Катеривославщини і Херсонщини, а поклади марганової коло міста Нікополя, що коло самого берега

Дніпра. По других містах Донбасу також є поклади залізної руди, але вони зовсім незначні як по кількості, так і по якості руди.

Наша залізна руда має надзвичайну добротність: вона містить в собі пересічно аж 62% заліза, тоб-то з кожних 100 пуд. тої землі можна витопити 62 пуди заліза. По других краях залізна руда значно бідніша в порівнанні з українською. Ось, напр., французська містить заліза 30%, англійська 25%, шведська коло 60%, іспанська 50%, німецька 30%, норвежська 30%, чехо-словацька 30%, австрійська 30%, а пересічно для цілої Європи 36%, в Америці 30—50%. Само собою розуміється, що більший відсоток заліза в руді має дуже велике значіння, бо тоді тратиться менш труда та матеріялів для виробу чавуну, тоб-то він є дешевший. Яке то саме має значіння, показується далі при розгляді нашої металургії.

Числова історія виробу нашої руди значиться ось так (мілійонів пуд. на рік):

	залізної		залізної	марганової
		1895	59,2	2,2
1870	1,3	1900	210,0	5,4
1880	2,7	1910	260,0	10,8
1890	22,9	1913	420,0	16,1

На цій роботі було ув'язано, в 1913, 24.000 пролетарів такого ж самого стану, як і вугільні шахтарі.

Пересічна зарплата (по залізній руді), в 1913, цього пролетаря була 390 рублів і на один пуд складала 2,3 копійки.

Класова експлоатація на цій ділянці (на пуд), в 1913 році, укладається ось в такі числа:

1. зарплата (v) 2,3
2. амортізація і др. витрати . 1,3
3. собівартість 3,6
4. додаткова вартість (m) . . 4,4
5. риночна ціна 8,0

$$\frac{m.\ 100}{v} = \frac{4{,}4 \times 100}{2{,}3} = 191$$ чи кругло 190%,

тоб-то ступінь експлоатації тотожній до вугільних шахтарів.

В инших важніших краях вироб залізної руди, в порівнанні з Україною, позначався ось такими числами (мілійонів пуд.):

	Сп. Штати Амер.	Швеція	Німеччина	Англія	Франц.	Австро-Угорщ.
1880	428	45	447	1110	168	67
1890	980	53	680	863	204	126
1900	973	112	752	775	219	151
1905	1608	159	1158	870	332	217
1910	3364	317	1752	944	890	276
1913	3428	538	2200	992	1350	300

Далі буде показано, скілько з тої руди вироблено заліза, а зараз поглянемо, які саме запаси покладів залізної руди маються

у важніших краях Європи. В 1922 році ті резерви доходили ось таких розмірів (в мілійонах тон; 1 тона=62 пуди):

	руди	заліза в ній	%	вироб в 1922 р.
Франція	7720	2700	36.4	14
Англія	5800	1700	23.0	13
Швеція	1350	820	11.1	4
Україна (разом з керченською рудою)	1520	635	8.6	
Іспанія	955	470	6.3	5
Німеччина	1310	460	6.2	6
Норвегія	365	140	1.9	
Чехо-Словакія	330	110	1.5	
Австрія	240	85	1.2	
Люксембург	270	80	1.1	4
Прочі європ. країни	600	200	2.7	
Разом	20460	7400	100%	

Відносно марганової руди треба знати, що головне її значіння в сучасній продукції сталі в тому, що без певної примішки маргану зовсім не можна виробити певних вищих сортів сталі, та те, що поклади тої руди по всьому світі значно менші, ніж залізної руди,—тому вона значно дорожча. В 1910 році по всьому світі її було вироблено лишень 128,9 міл. пуд.

Поміж важнішими краями, де є поклади тої руди, вироб той розподілявся ось так (міл. пуд.):

Британська Індія	49,6	
Кавказ	33,8	
Бразилія	15,7	
Україна	10,8	
Сп. Штати Америки	9,3	
Німеччина	8,9	128,1
всі прочі краї		0,8
разом увесь світ		128,9

Отже, український вироб займає почесне місце, особливо, коли взяти на око, що з всіх країн, що виробляють залізо і, значить, потрібують марганової руди, тільки Німеччина та Америка мають трохи (не до повної потреби) тої руди власного виробу, а також і те, що всі инші країни, де продукується марганова руда, крім позначених двох, цілком експортують свою руду, тоді як на Україні головна маса того виробу споживається власною металургією і лишень незначна решта експортується.

VII. ЗАЛІЗО ТА СТАЛЬ.

В центрі Донбасу стоїть найбільша краса і могутність українського господарства—маталургійна індустрія, 18 металургійних фабрик, де з руди і за поміччю вугілля, виробляється залізо та сталь, тоб-то матеріяльна основа оздоби спірного

господарювання, спірної роботи. Наш вік це є «вік заліза»: на що зараз не поглянь—воно залізне або зроблене за поміччю заліза; ось навіть такий продукт, як наша думка, стає незграбним, як тільки випадає залізна чи стальна машина або струмент. Абсолютно скрізь і у всьому залізо, яке просто чи посередньо западає у нашу роботу і ціле наше життя,—це треба твердо знати для того, щоб належно цінувати оцей центр нашого Донбасу. Он погляньте, як залізом оковано навіть таку ділянку господарювання, як хліборобська індустрія: плуг, рало, борона, трактор, сіялка, серп, коса, жниварка, молотарка, віялка, жорна, вальці, млин, віз, хата і все, що в хаті,—все оковано або змайстровано залізом та сталлю; самий хлібороб добре підкутий залізом, обутий та озутий річами, яких змайстровано залізом, і на той світ він отправляється не без заліза: його домовину майструється залізним та стальним струментом і скріплюється тим самим залізом. А чим звязано та до належного господарського ладу доведено роботу найменшого виробника-хлібороба з цілим господарським світом.? Залізниці, пароплави, авто, аероплани, мости і тунелі, телеграф, телефон, радіо—все то залізне, всім тим технично сполучаються найменші частки світового господарювання. Українську пшеницу та цукор в значній долі родить зараз не «божа воля», як ще часом де хто з хліборобів ще міркує, а донбасівське залізо та сталь: врожай і цілий добробут українського хлібороба вже визначається Донбасом, його продукцією заліза та сталі, А надалі той Донбас поставить український врожай та добробут всіх виробників в повну залежність від своєї власної енергії.

Що ж до других фабричних ділянок нашого сучасного господарювання, то вони цілковито окуті залізом та сталлю, і про те нема чого й нагадувати—то зовсім наочна річ. Залізниці, напр., певно тому й звуться так тому, що все їх тіло залізне; на фабриках всі машини, приладдя та струмент стальові та залізні; міста і вся робота та, що в них провадиться, з ніг до голови оздоблені залізом.

Залізо, залізо,—залізо скрізь й у всьому.

Першим основним продуктом металургії являється чавун. Розмір річного виробу цього продукту показується ось такими числами (в мілійонах пуд.):

1874	0,4	1900	90
1880	0,9	1910	120
1890	13	1913	189
1895	34		

Чавун далі перероблюється в залізо та сталь.

На тих самих фабриках,—у відповідних відділах, цехах—чавун далі обертається в залізо і сталь, тоб-то у відповідні зовсім і напівготові залізні та стальні вироби. В порівнанні з чавуном ці вироби складають 72—75%.

В нижчезазначені роки вироб заліза та сталі на донбасівських металургійних фабриках показано ось в таких розмірах (міл. п.):

1903	68	1910	98
1908	75	1913	141
1909	88	1914	145

В цілях загальної уяви та характеристики подамо, які саме вироби—по групах - виходили з цих наших фабрик. В 1914 році було вироблено (міл. пуд.): рейок всяких 34, серед того рейок для залізниць—28, двотаврових сволоків 13, всякого фасонного виробу 41, листового заліза 20, дахового заліза 6, обіддя для залізничних возів і паровозів 2, залізничних вісів 0,9, спружинної сталі 0,2, всякого універсального заліза 1,5, струментної сталі 1.110 пуд., рейкових накладок та підкладок 2, труб чавунних 3, труб залізних 4, мостів 1,1, жолобчастої сталі 1. Серед виробів числяться і такі, як: казани, скати для вагонів та паровозів, тендери, залізні колеса, парові казани, вагони, паровози, крани, парові машини, станки, хліборобське приладдя та всякі инші машини.

Місячна виробна спроможність всіх 18 металургійних фабрик розрахована на (в тисячах пуд.): 21,020 чавуну, (на рік це складає 252 мілійони пуд.), 17,810 півпродукту і 15,330 готового продукту, тоб-то 183 мілійони пуд. заліза і сталі.

По окремих фабриках показана місячна виробна спроможність 1913 р. розкладається ось так (тисяч пуд.):

	чавуну	півпродукту	готового продукту.
Олександрівська	2850	2000	2000
Гданцівська	480	480	
Дніпровська	2350	2460	2050
Катеринославська . . .	500	700	500
Донсько-Юр'ївська . . .	1600	1400	1100
Кадієвська	650	650	
Нік.-Маріупольська . . .	900	1000	1060
Юзівська	2000	1500	1300
Ольховська	550	550	
Петровська	2600	2400	2000
Провіданс	1100	1000	800
Таганрогська	830	150	680
Макіївська	1200	1100	900
Дружківська	1100	1100	1300
Костянтинівська	360	500	400
Краматорська	950	100	400
Сулінська	400	650	540
Керченська	600	70	300

Щоб показаний вироб чавуну справити, потрібно страти на місяць мілійонів пуд.

вугілля	15
коксу	27
руди	36
флюсів	14
доломіту	0,8
силу робочих .	97500 чоловіка
роботу HP . .	550000 механичних сил.

В показаній вище роботі по виготуванню заліза та сталі в Донбасі в 1913 році було фактично увязано 68283 робітника-пролетаря, 354 інженіра, 1217 техників, 1834 конторщика.

Робітники-пролетарі по важніщих відділах і цехах росподілялись ось так:

домни	10569	15,6%
вироб півпродукту . . .	7817	10,2%
» готового прод.	15266	22,6%
виливка	8877	13,1
другі цехи	5521	8,1
нецехові роботи . . .	13021	19,9%
«нові» роботи	1246	1,7%
по-за межами фабрики .	5966	8,8%

Класова експлоатація, визиск цих робочих металистів Донбасу в 1913 році значиться ось такими числами:

1. зарплата (v)	33,4	міл.	рублів.
2. матеріяли (по ринковій ціні) . .	108,9	»	»
3. амортізація капіталу	9,7	»	»
			152,0
4. додаткова вартість (m)	39,9		
5. ринкова ціна виробу на фабриці .	187,9		
			227,8

Отже, з того маємо

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{39{,}9 \times 100}{33{,}4}$$

тоб-то кругло ступінь експлоатації 120%. При тому треба мати на оці, що в кишені залізних королів Донбаса, крім показаного, попадала також значна доля тої додаткової вартости, що складалась при виробі вугілля та руди, бо більшість металургійних донбасівських фабрик одночасно була хазяями і тих закладів, тоб-то мали «свої власні» вугільні й рудні копальні.

В капіталістичному центрі Донбаса було два зразкових об'єднання капіталістів: «Продуголь» і «Продамет». Вони були настільки міцно і для своїх цілів настільки доладно організовані, що найкращий американський концерн, картель чи синдикат міг би позаздрити їм: вони командували цілим виробом і ринком в повній капіталізмові приступній мірі.

Орудував в Донбасі капітал всіх національних мастей, тоб-то інтернаціональний, як йому й подобає по його властивостях. Тут були англійські фунти стерлінгів, франки бельгійські і французькі, німецькі марки, американські долари і російський рубель. Зараз ми не маємо під рукою точних відомостів про те, скілько саме і якої саме національної масти капіталу було в Донбасі, але загально можна твердо зауважити, що російський рубель,—хоча то й було в його «володіннях»,—дуже сильно там затирався своїми приятелями-конкурентами. Найстаршим по кількості, а значить і по впливу був там французський та бельгійський капітал, який випер звідтам англійський капітал, що забрів в Донбас першим, в самому початку його історії. В останні ж передвоєнні роки німецький капітал сильно намагався витиснути з Донбасу французський капітал і мав в тому поспіх. Американський долар, як і російський рубель, зайшли в Донбас в найменшій відносно мірі. Другою загальною ознакою для донбасівського капіталу являється те, що багато «чужоземних» капіталістичних товариств користались уставами «своїх» держав, капітал і остаточні рахунки показували у своїх власних валютах,—франках, фунтах стерлінгів та провадили бухгальтерію і відчитність на чужоземних мовах, мали своєї власної масті управителів та інженірів. Французьку, англійську та німецьку мову можна було чути в Донбасі, як звичайну річ. Навіть назви багатьох закладів Донбасу показано у відповідних французських та англійських словах. Так було усівся інтернаціональний капітал у виробничих порах Донбасу, щоб збірати колосальну додаткову вартість. І цей момент тісно вплітається в класову боротьбу на Україні взагалі і соціяльну революцію зокрема.

Крім перечислених ділянок Донбасу, в ньому є ще ось такі, як: важка хемична, соляна, машинобудівельна взагалі і хліборобського машинобудування зокрема, керамична, живого срібла та інші, яких ми тут розглядати не будемо, що вони, крім хемичної, не складають органичного енергетичного ознаку Донбасу, як визначеної енергетичної висоти нової доби господарювання. Що до важкої хемичної донбасівської ділянки, яка безпосередньо звязана вугільною та залізною ділянкою, то слід зауважити, що вона почала у нас складатись у галузь індустрії лишень в часи війни. В ближчій будучині вона має стати визначною ділянкою донбасівської роботи, бо в ній також криється нова енергетика, котра тільки зараз після війни починає набирати могутньої сили й командного господарського значіння.

VIII. ЗАЛІЗНА ДІЛЯНКА ДОНБАСУ В ДРУГИХ КРАЯХ.

Річний вироб чавуну в мілійонах пуд.:

	Сп. Штати Америки	Німеччина	Англія	Франція	Бельгія	Світ.
1880	237	168	464			
1890	570	*288*	489			
1900	*854*	527	477			
1910	1692	903	633			
1913	1919	*1177*	649	323	154	4357
1916	2359	700	564	92	8	4052
1918	*2425*	658	571	*81*	0	3928
1920	2293	*354*	505	205	66	3451
1921	*1042*	465	*165*	208	56	2052
1922	1693	543	309	318	100	3106
	очікується (по роботі першого кварталу):					
1923	*2441*		480	220	110	3507

Що до виробу заліза та сталі в донбасах других країв, то подавати тут чисел ми не будемо, бо той вироб весь час складає такий же відсоток до виробу чавуну, як і у нас, і, значить, той вироб легко уявити по поданих числах чавуну.

Тепер порівняємо, які зміни стались на «донбасах» за час війни.

IX. ЩО СТАЛОСЬ НА «ДОНБАСАХ» ЗА ЧАС ВІЙНИ.

В ділянці виробу вугілля зміни стались ось такі:

	1913	1916	1918	1921	1922
Америка . . .	31266	33190	*37531*	29062	*25481*
Англія . . .	*17819*	16153	*14117*	16157	15544
Німеччина . .	*11692*	9868	9790	8345	*7950*
Франція . . .	*2449*	*1321*	1602	2380	2632
Україна . . .	1683	*1751*	541	*356*	423

Отже, американський вугільний донбас мав великий зріст за весь час війни і дійшов найвищої точки в мент складення версальського миру, в послідуючі ж два роки після цього миру, тоб-то з-за зміни одної форми війни на другу, американський вугільний донбас стратив свою силу на 7—20% в порівнанні з його станом в 1913 році.

Англійський—увесь час ступнево тратить свою силу, яка в останній рік теж спадає на 20% проти 1913 року.

Німецький—до кінця 1922 року спав на 30%, а зараз. в 1923 році, французами трощиться до кінця, і наскільки його буде строщено, зараз сказати неможливо, але, безперечно,—коли не зовсім, то в дуже значній мірі: так склалась діялектика після Версалю.

Французький—увесь час війни спадав, а після Версальського миру знову повернув до стану 1913 року. Але Рурська справа знову загрожує йому упасти ще далі того, як він спадав до Версальского миру.

Що до англійського вугільного донбасу, то треба зауважити, що він увесь час балансує свій стан за рахунок всіх других донбасів.

Що до виробу чавуну, то маємо:

	1913	1916	1918	1921	1922	
Америка . . .	1919	2359	*2425*		*1042*	1693
Англія	*649*	564	571	*165*	309	
Німеччина . .	*1177*	700	658	*465*	543	
Франція . . .	*323*	92	*81*	208	*318*	
Україна	*189*	186		2		

Отже, з поданого слідує, що залізна ділянка американського донбасу до часу Версальського миру збільшилася в силі майже на 20%, а в 1921 році, тоб-то за два роки затишку війни, він упав майже на 50% в порівнанні з станом 1913 року, а в 1922 році значно підправився в порівнанню з станом 1921 року. Вироб чавуну в Америці в 1921 році знизився до тої норми, яку він мав 20 літ тому. Але в біжучому 1923, знову очікується рекордний вироб в розмірі 2441 мілійонів пуд.

Англійський—увесь час війни ступнево, але незмінно тратить свою виробну спроможність і в 1921 році, тоб-то через два роки після Версальського миру, упав в таку яму, в якій він вже не був 50 літ; в 1922 році він поспів піднятися лишень до тої норми, яка у нього була аж в 1870 році. В біжучому році він надіється піднятися до норми, яку він мав в 1900 році, тоб-то 23 роки тому.

Німецький—за час війни спав майже на 50% в порівнанні зі станом його в 1913 році; після Версальського миру почав було ще далі спадати, але з 1922 року став упевненно знову підніматися і набрав було самого найкращого відносного стану в порівнанні зі всіми донбасами світу: йшов рівною упевненою стопою до свого довоєнного стану. Надалі і його доля залежить від кінця Рурських подій, що їх він викликав своєю господарською могутністю.

Французський—за час війни спав аж у 4 рази; після Версалю поправився, але ще не дійшов до стану 1913 року, а в біжучому році при найкращих умовах має знову упасти до стану 1900 року, тоб-то на 23 роки назад, а при гірших—упаде до нуля.

Український—до передкінця війни тримався на рівні стану, що його було набуто до 1913 року; в час горожанської війни спав до нуля. Зараз—стоїть на дорозі до видужання й дальшого могутнього росцвіту. Але вимагає, як господарська ділянка, що має славу «вічного революціонера»,—пильної, напруженої, безперестанної уваги своїх тепер вільних господарів, вимагає найбільшої шани, енергійної підтримки. Він віддячить у непорівнане число разів, дасть енергію до найскорішого господарського поспіху та до повної волі. Отже всі плечи під Донбас!

X.

Повернемо ще раз в Донбас.

З поданого раніш маємо, що в 1913 році в Донбасі працювало:

1. Шахтарів вугільних 170000
2. Шахтарів рудних 24000
3. Металистів-металургійників . . . 70000

Разом самих кваліфікованих пролетарів 264000

Всі оті пролетарі разом в 1913 році видали, в мілійонах рублів або пудів української пшениці

додаткової вартости

на вугільній ділянці	. .	127,5
» рудній »	. .	18,5
» залізній »	. .	39,9
разом	. .	*185,9*;

зарплату одержали

за вугільну роботу	. .	61,5
» рудну »	. .	9,6
» залізну »	. .	33,4
разом	. .	*104,5;*

загальний ступінь їх визиску, експлоатації доходив рівня

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{185{,}9 \times 100}{104{,}5}$$ кругло *180%*;

загальна ринкова ціна донбасівського виробу позначалась *490,8,*

а та її частина показаної ринкової ціни донбасівського виробу, що виходила за межі самого Донбасу на обмін з иншими ділянками світового господарства, позначалась . . *381,9.*

Це був той господарський (по ринковій ціні виробу) еквівалент, який ставив Донбас супроти других ділянок господарства і вимагав від них роботи на таку суму, щоб між ними та Донбасом стався закінчений господарський обмін, господарський стик або ув'язка.

Пересічно на одного робітника Донбасу припадало:

додаткової вартости . . . . . *704* руб.
зарплати . . . . . *400* руб.
ринкової ціни виробу . . . . . *1860* руб.

Отже, всі показані коефіцієнти на одного робітника Донбасу—додаткової вартости, зарплати, ринкової ціни виробу—являються найвищими в нашому господарстві, являються найвищими, коли рівняти їх з такими самими коефіцієнтами, складеними для кожної иншої ділянки українського господарства,—

це тому, що спірність роботи донбасівського пролетаря, продукційність його праці вища за продукційність инших українських пролетарів.

На залізній ділянці американського донбасу, а саме на тій частці її, що стоїть в Пенсільванії (там працювало в показаному році 501,169 металистів-металургійників), в 1920 році, річно на одного робітника припадало

додаткової вартости . . . . 5580 руб.
зарплати . . . . . 3448 »
ступінь експлоатації був

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{5580 \times 100}{3448} = \ldots 160\%$$

ринкова ціна продукту, котрий за рік роботи видавав згаданий американський металист в Пенсільванії, була . . . . . 9960 руб.,

тоб-то американський металист-металургійник, в порівнянні з металистом-металургійником нашого Донбасу, видавав додаткової вартости у 9 разів більше (5580 : 586), одержував зарплати у 8 разів більш (3448 : 491), а ступінь експлоатації у нашого був 180% і у американського 160%, тоб-то був близько рівний.

Отже, рівень спірности роботи в нашому і американському донбасі сильно росходиться, всякі инші властивості тих донбасів також сильно росходяться, але одна властивість тут і там лишається рівною чи близько рівною—це ступінь експлоатації пролетаря. Ось цим моментом наш Донбас ріднить нас з цілим пролетарським світом до повної тотожности. А з цього моменту виходить увесь стрій всієї громадської надбудови, всіх класових суперечністів. І в цьому моменті наш Донбас рівняє нас з найвищим звершком сучасного і наступного світу.

Отже, цей мент треба мати на оці, коли ми цінуємо наш Донбас, як найважнішу ділянку нового пролетарського господарства. В порівнанні з донбасами в других краях, як от німецьким, англійським та американським, розміри енергії, котру він досі видавав, є менші, аніж в показаних донбасах, складові частини енергії нашого і показаних донбасів також ріжняться своєю формою, але взаємні внутрішні стосунки тих частей та ув'язка всієї енергії Донбасу з иншими ділянками господарства і загальний, командний вплив донбасівської енергії що до всіх инших ділянок і цілої системи господарства в нашому Донбасі, як і в других, є ті самісінькі. Американський Донбас, напр., видає більше ніж наш вугілля у 20 разів і заліза у 15 разів, але це має лишень значити, що всі другі ділянки американського господарства, які приймають на себе енергію донбасу, у стільки ж разів більше за відповідні ділянки нашого господарства, а зовсім не те, що сама відносна енергетична сила донбасу в межах

американського господарства у стільки разів більша,—ні, як раз ні—там вона точнісінько та сама, що й у нас.

З поданих в попередніх рядках чисел видно, що зараз наш Донбас ніби завмер, його колосальна енергія, його колосальне господарське добро ніби костеніє, а разом з тим костеніє і та донбасівська енергія, що накопилася в оздобі нашого господарства за всі попередні роки роботи Донбасу. Але Донбас не завмер навіки і не може завмерти, стратитись зовсім,—він стоїть і напружено жде тому, що на всіх других ділянках нашого господарювання зараз нема того енергетичного еквіваленту, за котрий вони всі разом могли би прийняти його донбасівську енергію, його роботу,—вони не мають на обмін відповідної роботи. Отже, приспано роботу на всіх других ділянках, а тим приспано і цілий Донбас і спірність всього господарювання. Поки всим можливим розгоном не працює наш Донбас, доти перед нами загроза—стратити до краю спірність нашого господарювання і впасти у велику біду. Отже, маємо поспішити піддати всі плечі під величну постать Донбасу, нашого «вічного революціонера», від котрого всі другі ділянки відстали так, що примусили його майже зовсім стати, спинити свою роботу.

Донбасом поборемо злиднів і класових ворогів. Отже, пильний зір на найвищу ділянку українського господарства, на найбільше енергетичне джерело новітнього господарювання, на ділянку, з котрої повстає нова вільна Україна, на ділянку, з котрої повстає громадянин нового щасливого світу.

Від редакції. Вміщаючи економичну характеристику Донбасу, редакція з метою повного освітлення ролі в господарстві і революції «Вічного революціонера» в слідуючих числах журналу містить політичну характеристику Донбасу й його участь в революційній боботьбі.

АКАД. Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ.

Народній музей в Катеринославі.

Народній музей в Катеринославі, порівнюючи з другими російсько-українськими музеями, не є такий давній: він збудований в 1905 році заходами Катеринославського губернського земства на спомин місцевого земського діяча, О. М. Поля. О. М. Поль був в історії т. зв., Новоросійського краю дуже видатна особа. Він винайшов близько с. Кривого Рогу залізну руду, після чого довго, гаряче й уперто домагався од російського державного уряду з'єднання залізною дорогою Криворіжського району з донецьким районом, де були великі поклади кам'яного вугілля, без подвозу якого до Кривого Рогу не могло бути розробки залізної руди. Далі він же здобув на Катеринославщині асбест, цеб-то гірний лен, графит, чи хоч аспид, гранат, малахит. Укупі з тим той же О. М. Поль зібрав чималу колекцію місцевої старовини, яку він або купував у ріжних осіб, або ж викопував з могил, яких так багато по нашому краю.

Після смерти О. М. Поля в 1890 р. Катеринославське губерське земське зібрання зробило постанову вшанувати ім'я такого діяча пам'ятником тільки не таким, які звичайно ставляться, а музеем, маючи на меті між иншим і те, що в той музей неминуче попаде і вся та колекція древностів, яку небіжчик зібрав на протязі усього свого життя.

Будування музею було скінчено в 1905 році, а колекція небіжчика О. М. Поля, як виявилось, далеко була од музею. Пішла навіть чутка, що спадщиця колекції має намір продати її в Англію, в Лондонський Королівський Музей. Чим же тоді і як наповнити великі залі нового музею в Катеринославі.

Зроблено було постанову урядити в Катеринославі археологичний з'їзд. На той з'їзд скликати російських та закордонних археологів, роскопати кілька могил в ріжних місцях Катеринославщини, здобути, яко мога більше, церковної старовини, закупити, де можна, приватні колекції древностів, стягти звідусіль побільше етнографичного матеріялу, зібрати старі архивні документи і все те виставити в новому будинку музея. Усе було зроблено в широкому маштабі. Бракувало тільки колекції древностів самого небіжчика О. М. Поля. Як тільки до неї не підходили місцеві власті, вона усе ж таки не давалась їм

у руки. Тільки після закриття археологичного з'їзду і після довгих заходів пощастило колекцію О. М. Поля перевезти до музею.

Тим часом роскопки могил в ріжних місцях Катеринославщини і після археологичного з'їзду робились, як і до з'їзду археологів; з церков, як і раніш, вибірались для музею усякі коштовні речі; добувалась старовина за гроші; добувалась вона також, як казали колись запорожці, і „штучним образом".

Так катеринославський музей імени О. М. Поля все більше і більше збагачувався і поширювався. За часів Радянської влади для музею настали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув собі стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значінню хіба музеям Москви та Петербургу в Росії.

В музеї, як було, так і тепер дев'ять відділів: передісторичний, скифський, грецький, тюркський, запорожській, церковний, етнографичний, природничий, архівний.

Опріч того, в музеї багата книгозбірня спеціяльно для археолога та природника. В передісторичному відділі велика сила ріжного кам'яного знаряддя—сокир, молотків, ножів, точильних камінів, усякого посуду з каміння, землі, глини без орнаменту і з ріжним орнаментом, починаючи од самого примітивного „ногтьового" й кінчаючи складним орнаментом „ялинкою".

Найбільшу частину цього коштовного й багатого матеріялу добуто з могил кам'яного віку, яких так багато насіяно на степах минулого Запоріжжя, що на сто могил в якій-небудь місцевості запевно вісімдесять могил будуть кам'яного віку, неолітичної доби. Немало також цього матеріялу знайдено на місцях передісторичних стоянок та майстерень. Одну з таких майстерень знайдено в самому Катеринославі, в так званому Потьомкинському саді. Другу знайдено на острові Стрільча Скеля, супроти третього дніпрового порога, Лоханського.

В тому ж таки передісторичному відділі багато усяких річей з бронзи. Мечі листовидні, з обох боків гострі, кельти, цеб-то невеличкі з двома вушками для прив'язування ручки лопатки—копати землю. Сокіри, серпи, фібули, або застібки для плащів, обручки, чи хоч браслети, гладенькі, або ж з змійками на обох кінцях, або скручені спираллю. Люстерка ріжної величини, з орнаментом і без орнаменту, з ручкою і без ручки. Між иншим на ручці одного великого люстерка досить гарно зроблені лев та дикий кабан.

Де-що із усього цього багатства викопано на місцях майстерень бронзового віку, яких недавно знайдено на Катеринославщині.

Одна така майстерня найдена в хуторі Іванівці, Верхньодніпровського повіту, коло садиби землевласника Ераста Бродського, за 10 верстов од залізничної станції Ерастовки. То була велика майстерня, в якій знайдено багато ріжних бронзових річей, а вкупі з ними і так звані матриці, цеб-то формочки для

вливання в них ростопленного металу,—міді та олива, з яких потім того виходили серпи, кинджали, кельти, шпильки до голови і также инше.

Друга така майстерня бронзового віку знайдена була на острові Таволжанському, що стоїть серед Дніпра, супроти с. Августиновки Катеринославського повіту.

В скифському відділі звертає на себе особливу увагу невелика срібна таріль з чудовим орнаментом. На лицевій стороні тарілі, як раз по середині, сидить скиф верхи на коні. Вище цього скифа-вершника фігура скифа, який схилився внизу і лагодить свій лук. Далі направо фігура оленя, трохи попсована тоді як копали могилу. Ще далі три фігури баранів коло дерева, а за ними пречудова фігура коня, якого веде скиф, держучи в лівій руці спис. Нарешті, фігура лева, який ухопив за шию оленя і пригнув його до землі. Усі фігури зроблені дуже гарно. На всьому почувається рух, експресія і рука видатного майстра. І манера виробу і сама композиція фігур нагадує нам усе те, що вироблено на відомих скифських вазах із Чортомлицької та Куль-обської могили.

Також мимоволі звертає на себе увагу кожного одвідача музею великий бронзовий казан, 19 вершків заввишки, $16^1/_2$ вершків в діаметрі, на десять відер води, викопаний в могилі коло великого села Токмаківки Катеринославського повіту.

Це один з тих великих метальових казанів, про які каже ще отець історії Геродот: «Коли скифи задумають принести жертву своїм богам, то вони роблять слідуюче: обдирають жертовну животину, счищають м'ясо з кісток і кладуть його в казан свого роблива, коли такі попадуться під руку; найбільш вони схожі на лесбійські чаші» [1]).

Єсть також багато других, золотих, срібних, бронзових річей, яких викопано на Катеринославщині. Так: перстені, сережки, пречудові золоті з каміннями намистечка, золоті дитячі дзвоники і таке инше.

В Грецькому відділі багато ріжних речей з глини, каміню, міді, бронзи, золота. Єсть бронзовій барельєф Геракла, бронзові статуетки Сатира, Кинокефала, бронзова миска молодого Діониса (Вакха), глиняна маска Пана, терракотова группа Ероса та Психеї, терракотові статуетки хлопчика, який душить орла, крилатої дитини, що сидить на вівці, вагітної жінки в плащі з дитиною на руках, жінки з яблуком в лівій руці, скифа в гостроверхому ковпакові на голові.

З дрібних річей—золоті сережки, перстені, фібули, або застібки, монети, багато усяких намистечок із скла, яшми, сердолику, геширу, янтарю, гірного хрусталю.

Дуже багато усякого посуду—вази, амфори, лекитоси, унгвентарії, або флакони, ампули, епіхізиси, або ж глечики,

[1]) Геродот, Москва, 1885, 323, 324, 334.

прохуси, ритони, патери, фіали, або кубки, лекани, гибрії, скифоси, лакримарії, абсльозниці, лямпочки, алавастри—всього цього досить багато.

В Тюркському відділі велика сила ріжного матеріялу, викопаного з могил місцевого краю. Мало хто з російських археологів звертав увагу на численні могили тюрків-кочовників, які колись мешкали в наших степах. Більшість археологів хапалась за скифські могили, де багато коштовного та показного матеріялу. Отже ніде стільки не зібрано могильного матеріялу для змалювання побуту тюрків, цеб-то хазар, печенігів, тюрків та половців, або кулганів, як в катеринославському музеї. Тут тюрк і дома, і в степу, і на війні. Тут він і сам, і вся його худоба, цеб-то кінь, корова, коза і його манастать, і його озброєння, і колисниця, які клались з ним у могилу. Тут і його багата, парчева та шовкова одежа, в якій він був одягнутий на той світ, і самий каюк, в якому він, замісць труни, був покладений у могилу. Тут иноді і монети з вірною датою, з якої видко, коли саме жив на світі той кочовник-тюрк.

А ось тобі і портрети умерших тюрків, так званих кам'яних баб, які звичайно ставились на могилах небіжчиків: умер чоловік, висікали з каміню фігуру чоловіка і ставили її на могилу над прахом чоловіка; умерла жінка, висікали фігуру жінки і також ставили зверху могили небіжки. А той кам'яний портрет, чи чоловіка чи жінки, однаково звався на тюркській мові «баба», цеб-то «предок». Початок тих кам'яних «баб»—далеко-східній край Сибіру, росквіт, найкраща обробка—Славяносербський та Бахмутський повіт був. Катеринославської губернії.

На підставі цього матеріялу історик може намалювати правдиву і яскраву картину життя тюрків, які жили в наших степах, запевне мали вплив на наших предків і сами од них могли чимало чого позичити, тим паче, що наші давні літописці так мало нам сказали про побут цих самих тюрків.

В Запорожському відділі цілі скарби усякого добра. Тут і одежа—червоні та сині жупани із тонкого сукна, шовкові, шалеві слуцького та перського виробу пояси, сукняні, червоного цвіту, з турецького кармазину шаровари, на які пішли дванадцять аршин сукна,—«штани,—як казали запорожці, з достатку». Далі багата козацька зброя—гармати, можчири, цеб-то мортири, мушкети, тромблони, пістолі, списи, шаблюки, келепи, або ж бойові гостроносі молотки для рукопашного бою, натруски, порохівніці з вирізаними на них роками та прізвищами майстрів і з ріжними, дуже гарними й затійними орнаментами, із яких можна скласти цілого альбома певного народнього українського орнаменту.

До зброї належали також сідла, чудові чапраки, розшиті сріблом та шовком, вуздечки та рондики з дорогими камінням та з золотими бляхами.

Опріч того, булава, перначі та палиці, — ознаки влади кошового, полковника та инших високих чинів на Запоріжжі.

Тут портрети видатних осіб запоріжського війська, які здобули собі слави, або дома, в Січі, або ж в полі, на війні.

Ось два портрети братів—Якова та Івана Шиянів, які зробили за свій кошт в церкву іконостас. «Сей патретъ снято съ ктитора Ивана Шыяна и поставленъ здѣсь при томъ мѣстѣ, гдѣ труды его всему обществу на иконостасѣ видны. 1784 года генваря 9 числа».

Так написано на одному портреті; так само написано і на другому, тільки замісць йменя «Іван» поставлено «Яків».

Обидва брати без борід, з вусами,—у одного на голові чуприна, у другого чуприни немає, один узутий в червоні чоботи, другий у чорні, один з шаблею в руці, другий без нічого, у одного шапка у руці, у другого надіта на палицю, на кожному зверху сукняний жупан, а під жупаном шовковий «з травами та розводами» каптан.

Як що який-небудь історик, або археолог, або ж художник, а чи який артист захотів би дізнатись у що і як саме одягались та узувались запоріжці, то подивись на портрети братів Шиянів і побачиш усе до найменшої дрібниці.

Хто писав ці обидва портрети з братів Шиянів, невідомо.

А ось портрет запорожського полковника Павла Руденка, писаний в свої часи художником Боровиковським [1]). Це найдорожчий із усіх портретів. Він мимоволі звертає на себе увагу кожного, хто вступає в запорожський відділ музею. Полковник Руденко намальований в шапці в сукняному жупані і в шовковому білому каптані, в чорних чоботах, з палицею в руці. Після скасування Січи полковник Руденко правив за пана маршалка Алексапольського, теперь Новомосковського повіту, Катеринославської губернії, був навіть і за бургомістра в Полтаві, і в ті часи, видимо, художник Боровиковський і писав з нього портрет.

Єсть ще портрети гетьманів Хмельницького та Мазепи, полковників Колпака, Миклашевського, Кисіля, Гонти, обозних Василя та Стефана Родзянки.

Єсть ще цілих п'ятнадцять портретів так званого Мамая. Мамай був запорожський козак половини XVIII століття і уславився тим, що скрізь, де тільки міг, губив усіх, хто не був козаком, або мужиком, особливо ненавидів дуків, він усе награбоване добро роздавав бідним людям. Після того як пани спіймали Мамая і скарали його, з'явився другий козак Харченко, який, користуючись славетним іменням свого попередника, теж назвався Мамаєм і довго робив те ж, що робив і справжній Мамай.

Через те портрети Мамаїв широко були росповсюджені, до одного Мамая додавалось ще кілька козаків; малювався степ,

---

[1]) Три аршини заввишки і два завширшки.

товсте, велике та гілясте дерево; на гільці дерева порохівниця; до дерева прив'язана коняка; тут же коло дерева, на землі, сидить Мамай і грає на кобзі, перед ним пляшка горілки і чарка-корячок, або ж михайлик, а в самому низу картини ще й вірші:

«Се козак запорожський,
Ні об чим не туже:
Як люлька є й тютюнець,
То йому й байдуже.
Він тільки те й знає:
Коли не п'є, так воші б'є,
А все не гуляє».

На де-яких картинах вірші довгі, складні й дуже сміхотворні. Серед самої кімнати в запорожському відділі стоять дуже гарні, арабського виробу скрині, оздоблені перламутрами та слоновою кісткою, з яких дуже штучно та красовито пороблені сонце, зорі, ялинові шишки, високі вазони і в вазонах роскішні квітки.

Велике диво в запорожському відділі—це ще люльки козацькі; їх тут не десятки, а цілі сотні. І череп'яні, і пенкові, і сталеві і слонової кости, оброблені золотом, сріблом, міддю, обсаджені камінцями самоцітами, склом ріжнього цвіту, иноді з короткими чубуками, а иноді з чубуками три аршини завдовжки.

Єсть і тавлинки для табаку та ще й з датами ріжних років XVIII століття. Не одною тільки люлькою утішався запорожець: де-які і тютюн курили і табаку вживали. «Ріжок (набитий табаком) мозок прочищає, а люлька душу звеселяє»—казали в такім разі запорожці.

Теж немалу втіху находили запорожці і в горілці. А ось і штоп горілки, викопаний в могилі запорожця. Штоп давнього виробу темно-зеленого скла, був запечатаний смолою, під штопом лежала мідна монета 1736 року. Для проби із штопа улито було одну чарку,—горілка дуже смашна, дуже кріпенна.

Перелічити усе добро, яке виставлене в запорожському відділі, дуже трудно. Одно тільки можна сказати, що історик Запоріжжя ні в якому иншому музеї не найде стільки козацького добра, як в Катеринославському Народньому Музеї.

В Церковному відділі теж дуже трудно перелічити усе те, що в ньому є. Одних церковних чаш більш дев'яноста, євангелій більше ста.

Єсть велике євангеліє, яке важить пуд і п'ятнадцять фунтів; воно надруковане в Москві, в 1745 році, оправлено в срібну оправу, густо через огонь позолочену і прикрашену роскішними емалями та камінцями самоцвітами, офіроване в запорожську церкву с. Романкова запорожським козаком Савкою Соломкою.

Рядом з таким великим євангелієм лежить євангеліє звичайного розміру, та тільки воно не друковане, а рукописне помічене 1592 роком. Це так зване учительне євангеліє;

до нього ще прикладено апокрифи про богородицю та Миколу чудотворця; в ньому багато і окремих слів і цілих виразів українських і через те воно дуже корисне для кожного лексив кографа, а найбільш українського. Його розглядав і ним користувався відомий російський учений, славист, академик В. М. Перетц.

Велике враження робить катапетасма, цеб-то шовкова завіса на царські врата, з трьома величезними і показними фігурами Василія Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого. Усі постаті на завісі написані олійними фарбами і зроблені з обох боків, через що їх бачили і ті, які стояли в середині церкви, і ті, які були у вівтарі. Завісою дуже був захоплений відомий російський професор А. В. Прахов, великий знавець церковної старовини, який доводив, що він ніде не бачив такої завіси за все своє життя.

Чимало єсть також і образів, які звертають на себе увагу кожного одвідача музею.

Тут же ікона Євстафія Плакиди в великих оленячих рогах замісць звичайних рямців. Про Євстафія Плакиду існує така легенда: пішов він у ліс на полювання, довго в лісі полював, нарешті заблудився і ніяк не міг вибратись з густого та великого лісу. Знесилений од голоду, він упав навколюшки і почав гаряче молитися Богу. Бог почув його молитву, послав йому оленя і той олень, з хрестом між рогами, вивів ловця з лісу, після чого Євстафій Плакида, римський вояка, не будучи християнином, прийняв христову віру. Запорожці написали образ святого Євстафія і, замісць рямців, вставили його в великі оленячі роги у купі з головою оленя. Цей образ висів на іконостасі в церкві села Зеленого, і звався у селян «рогатий бог». Єсть ще й такий образ: намальована на холсті зовсім нагая жінка з довгим волоссям; перед нею стоїть обернувшись спиною, в широченних червоного кармазину шароварах, з чуприною на голові, запорожець; він підняв угору очі й каже: «Не введи мене во искушеніе, но избави мене от лукавого».

Супроти цієї ікони висить ікона на великому холсті: «Вінчання богоматері», з одного боку богоматері стоїть архангел Михаїл, а з другого—Варвара великомученица, яка писана з цариці Катерини. Св. Варвара—точнісінько тобі цариця Катерина, горда, велична, пишна.

Ця ікона із походної церкви, яка слідувала за царицею Катериною, коли вона з Київа приїздила до Катеринославу в 1787 році, а з Катеринославу удалась до Криму, після чого повернула назад до Полтави, Харкова, Москви й Петрограду.

Повертаючись назад, цариця подарувала увесь іконостас своєї похідної церкви гр. П. Завадському, де він і зберігся в церкві с. Паньки, Новомосковського повіту Катеринославської губ. Усі образи для тієї церкви писав відомий художник Левко Боровиковський. Не так давно місцевий священник Микола

Аврамов підмалював увесь цей іконостас і згубив його на віки, опріч трьох ікон, які ще не були підправлені і попали до міста Катеринославу в музей.

Серед инших ікон звертає увагу ікона народження богоматері, чудового італійського письма XVII віку. По техниці, по композиції та по яркості красок—це дуже хороша та дорога картина.

В етнографичному відділі—одежа, обув'я, усяка домова манастать, цеб-то: миски, ложки, кочерги, чаплії, заслінки, скрині; потім ріжна струментація шевців, ткачів, ковалів, шапувалів, далі вози, плуги, борони; опріч того, неводи, риболовні сітки, рогелі, хватки, верші. Усе те, що треба для селянина, і чи той селянин українець, росіянин, німець, болгарин, волох, грек, усе те більш-менш зібрано по губернії і виставлено в музеї.

В де-яких селах Катеринославщини дівчата та молодиці здавна та тепер розмальовували й розмальовують у себе сухими фарбами коміни, сволоки, слухові вікна, скрині і таке инше. Розмальовка робилася дуже ярко, цвітисто і складно,—найбільше квітки, трава, деревце, рідко птах, або чоловік. І це є справжня народня художня творчість. Таких малюнків зібрано в музеї до тисячи. На це ще, оскільки відомо, ніхто із українських етнографів не звертав уваги і не збірав такого матеріялу. Тільки незадовго до війни приїздив з Петрограду до Катеринослава відомий український етнограф професор Х. К. Вовк і здивований тим, що він побачив в місцевому музеї, вивіз і собі для був. столичного Музею Олександра III-го декілька зразків такого малювання.

Тут же багато виставлено глиняних, полив'яних та розмальованних мисок, полумисок, глечиків та кухликів.

Коло цього посуду, виставлений український весільний стіл, на якому лежать коровай, лежинь, шишки, а зверх його уткнуте у глечик з пшеницею ще й гільце або вільце, без якого не буває ніякого весілля.

А далі од весільного столу—там ціле зібрання писанок з ріжним орнаментом: бочоночки, ялинки, грабельки, гарбузячий цвіт, сорок вісім клипців, баранячі роги, стрючки, повна рожа, качині шийки, звізда, заячі вушка і таке инше.

Писанки--це теж дуже коштовний і цікавий матеріял для того, хто інтересується чисто народньою художньою творчістю. Це надзвичайний продукт народньої творчости, яка росповсюджена скрізь, де живуть слов'яне. Коли пильно додивляєшся до малюнків на цих писанках, то мимоволі будеш уражений і правильністю, і художністю, й великою ріжноманістю мотивів, які часто мають свій початок в дуже давні дохристиянські часи.

Орнаментика писанок, яка виникла із художніх потреб чоловіка, звернула на себе увагу ріжних учених, українських, російських та чужоземних археологів та етнографів [1]), які

[1]) Українські та російські—Сумцов, Вовк, почасті Косач, Литвинова, чужоземні—Вольский, Ванкель.

написали про те де-кілька коштовних дослідів, а проте ті досліди ще далеко не останнє слово науки про писанки.

В природничому відділі—рослина і живина, чи, як там кажуть, флора й фауна місцевого краю. Тут і звірі, і птацство, і гади, і комахи. Єсть сім'я вовків, дикі коти, дикі кози, лисиці, зайці, бабаки, харсуни, видри, ласки і другі.

Із птацства—дрохви, орли степові, орли-грифи, орлани, баби-птиці, колпиці, лебеді, павичі, качки, журавлі, стрепети, пугачі, круки. Опріч того, безліч усякої дрібноти—соловейки, синички, сплюшки, жайворонки, посмітниці й инші.

Із гадів—чорні гадюки, сірі гадюки, ужаки, полози, жовтобрюхи. Єсть один жовтобрюх трохи не три аршини завдовжки, якого піймали у дніпрових плавнях, де річка Підпільня і де коло берега річки була остання, так звана, Нова Запорожська Січа.

Єсть і всякі павуки, наприклад: кара-курт, цеб-то чорний павук, або вовк-павук, невеличкий, чорний, лиснючий, як тая доспіла тернина, а в тім дуже страшний і згубний: од нього гинули цілі стада скоту. На щастя він з'являється в степу, не що літа, а через десять, п'ятнадцать років, періодично.

Усі ті звірі, усі птахи, гадюки, комахи виставлені в музеї не по казенному, як звичайно, одно за одним, порода за породою, а так, як вони живуть в своїй природній обставі—в лісі, в траві, в норі, в дуплі дерева, на гілках дерева, на скелі, в річках, озерах.

І вся та обстава коло звіря, чи птиці, а чи гадюки зроблена не тільки гарно, а, певно, артистично рукою талановитого, щирого, безутомного, тепер уже умерлого, а проте на віки незабутнього співробітника музею, М. І. Підосинникова.

В архівному відділі—багато ріжного архівного матеріялу, тільки він не з так давніх часів—XVII, XVIII і початку XIX століття. Цей матеріял ще жде своєї розбірки і свого опису і через те спинятися на ньому і казати про те, яку він має вартість, ще передчасно.

Катеринослав
1923 р. 12-V.

АКАД. Д. І. БАГАЛІЙ.

Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова.

І.

Головною рисою наукової діяльности Акад. М. Ф. Сумцова являється його надзвичайно колосальна наукова продукція. Трудно знайти иншого автора, який би видав стільки праць, як М. Ф.: кількість їх переходить за 800; з цього боку М. Ф. нагадує з сучасних українських письменників лише Акад. А. Ю. Кримського. Зміст і розмір праці М. Ф. дуже ріжноманітний. Численно переважають невеличкі статті, замітки, роскидані по часописах, особливо по газетах, головним чином Харківських, але є багато і окремих книжок, розвідок, відбитків з часописів. Чим пояснюється ця головна риса його наукової творчости? Куди більше стремління у широчінь, а не в глубочінь. Певну відповідь на це кардинальне запитання дав у свойому прекрасному докладі про праці М. Ф. по українському письменству його учень проф. М. А. Плевако, на урочистих зборах [1]), улаштованих катедрою Історії України і присвячених вшануванню світлої пам'яти керовника її етнографично-літературної секції. На думку проф. М. А. Плевако, М. Ф. не міг, не мав часу і спромоги звертатися до переробки і доповнення своїх наукових дослідів, бо захоплювався новими темами, яких вимагав розвиток тих наукових галузів, проводарем-ініціятором яких, як напр., в історії українського письменства, або української етнографії він був; иноді він був примушений обмежитися тим, що ставив тему, зібравши до неї численний бібліографичний матеріял, сподіваючись, очевидно, що їх розроблять його наступники; і так воно справді й бувало; і цим пояснується велика сила його маленьких розвідок і заміток, виданих не окремими кни-

[1]) І. Я. Айзеншток надрукував в первій книзі «Червоного Шляху» свій реферат про праці М. Ф. Сумцова по історії українського письменства, в якому зробив примітку, що катедра історії України не вшанувала пам'яти керовника своєї секції. Це не є так, бо на урочистім засіданні 25 березня, яке було улаштоване катедрою, було прочитано п'ять наукових докладів: Д. І. Багалія, М. А. Плевако, К. Т. Німчинова, В. В. Ветухова, С. О. Таранушенко і спомини Шаховського, ще 4 було перенесено на спеціяльне засідання катедри на 31-е березня—асп. Ткаченка, Єрофеєва, Тиховського, Данковської.

жечками, а в часописах і в газетах. Друга причина цього роспорошення його праць лежала в конкретних обставинах місцевого провінціяльного видавництва: треба було користуватися усіма можливостями, щоб де-небудь приткнути свою працю, бо Харківський Університет, де працював небіжчик, не мав коштів на видання книжок наукового загального змісту, а лише допомагав молодим вченим друкувати їх дисертації, і багацько років не видавав свого наукового органу («Записок»), та й не давав ще до того ніякого гонорару. Нарешті і сам М. Ф. охоче друкував свої праці в таких органах, як часопис «Киевская Старина», або «Южный Край», бо мав таким чином більш широку авдиторію, хоч і мусив до неї пристосуватися і надавати своїм працям більш популярного змісту й характеру.

II.

Наукова діяльність М. Ф. Сумцова була тісно звязана з його громадською працею. Вона була остільки ріжноманітна, що ще за життя його викликала потребу в її підсумках. Такі підсумки були зроблені в його 25 і 30-літній ювилеї—у 1900-1905 р.р. Вже на першому ювилею була зроблена висока оцінка і наукової і громадської праці М. Ф. науковими інституціями і окремими діячами. Славнозвісний академик Ягич з Відня привітав ріжноманітність його наукових праць, в яких, казав він, освітлюються з великим хистом найважніші пам'ятники письменства. Знаменитий галицький діяч і поет Франко висловлював таке бажання: «нехай же вам не забракне сил і внутрішнього вогню ще і в дальших 25 роках орати той широкий переліг, на якому ви вже тепер являетесь одним з найвидатнійших робітників». Акад. А. Кримський писав: «я так багато навчився з ваших прекрасних праць». Мною було указано на значіння науково-популярних творів М. Ф. для селянства, а саме, не може бути міцної культури без піднесення культури селянства. До 1900 р. за 25 років М. Ф. надрукував 286 творів. Серед них виділяються монографії по історії українського письменства XVII стол. (про Лазаря Барановича, Голятовського, Гизеля, Вишенського), по історії українських апокрифів; окрему групу займають праці по українській народній словесності і етнографії (напр., «Культурныя переживания», «О свадебных обрядах», «Современная малорусская этнография)», по історії мистецтва («Леонардо да Вінчі») по російській літературі («Одоевській). Взагалі кажучи, вже в 1900 році М. Ф. заняв почесне місце серед українських вчених в усіх оних галузях знання.

III.

Минуло 5-ть років і на 30-літньому ювілею знов була зроблена оцінка його діяльности, а самому ювіляру присвячена окрема книжка, де його товариші, і учні вмістили про нього свої

праці. Цікаво, що тут ми бачимо праці не лише українських і російських вчених, а й слов'янских і, що особливо характерно, на їх рідних мовах. Історично-філологичний факультет підкреслював його глибоку прихільність до прогресу і просвіти на підвалинах широкої суспільности й гуманізму.

Дякуючи своїх слухачів-студентів за їх привітання, М. Ф. сказав: «много еще сохранилось доброжелательства у русских людей, и я смотрю на это доброжелательство, как на залог лучшего будущего и нахожу в нем нравственную опору для настоящей моей ученой и общественной деятельности». Одповідаючи проф. Зайкевичу, М. Ф. Сумцов сказав: «я дуже дякую Вас за Ваші щирі привітання. В них я чую відгук того громадського бажання, щоб зняті були кайдани з української мови, щоб в нашім занедбанім краї панували істина та справедливість». Від одного селянина було прислано такого вірша:

Потрудився тридцять років
Ти, шановний добродію;
Знаю й розум твій глибоке
Зерна правди,—добра сіє.

Число праць М. Ф. за це п'ятиріччя ще значно збільшилося. І після 30-літнього ювілею особливо в послідні 5 років М. Ф. працював з великою енергією й напруженням, не глядючи на свою хворість, літа і страшенно скрутні обставини життя – і матеріяльні і моральні. Переобтяжений викладанням лекцій раді насушного для своєї великої сім'ї, він працював, не покладаючи рук, і 15-го вересня 1922 року умер з книжкою в руках. В похоронах його прийняли участь Наркомос, ІНО, професори і студенти, школи і курси, де він викладав, кооперація і взагалі все харківське українське громадянство. За труною йшов оркестр школи червоних старшин, було багацько промов і біля ІНО і на кладовищі. Тут знов було зроблено в трете громадську оцінку його, яко вченого і громадянина. Число усіх праць М. Ф. у цей час виросло до 800.

IV.

Проминуло півроку зо дня смерти М. Ф. і за цей час було виготовано багацько спеціяльних наукових докладів про ріжні сторони наукової і громадської діяльности М. Ф. яких було зачитано на 3-х урочистих засіданнях: на одному засіданню «Научного Общества» і на двох засіданнях катедри історії України. Розглянуті були папери небіжчика як у його родини, так і серед рукописів катедри Української історії. Виявилося, що після смерти М. Ф. залишилася дуже велика і цінна наукова спадщина, яку ми мусимо зберегти, розібрати і вжити усіх заходів, щоб надрукувати те, що не побачило світу за його життя. Сам небіжчик М. Ф. ще за життя, коли працював при катедрі, яко керовник її етнографично-фольклорної літературної-української секції надіслав до катедри свій власноручний відчит

про свої праці, як надруковані так і ненадруковані за 1918-1922 р. до 1-го квітня. Цей відчит має таку наукову вагу, що його неодмінно треба буде видати, що я зараз і роблю.

«Стара латинська приказка [1]),—говорить він у своїому відчиті,—що під час галасу і колотнечі наука замовкає, знайшла собі яскраве підтвердження в останні роки війни, революції, страшенної дорожнечі, скасування приватніх і кооперативних видавництв. Все це кепсько відбилося на науковій продукції. Особливо це помітно на Україні. Багато видатних наукових діячів померло: Волков, Широцький, Науменко, Сушицький. Багато наукових інституцій або зникло цілком або стало мовчазним, в тому числі найбільш, здавалось, міцні Київські і Львівські за браком діячів і коштів. Тим, кому доля судила залишитися на сцені життя, здається, треба напрягти не тільки усі сили для наукової діяльности, але одночасно поставити її на видноті, прилюдно, для громадського підрахунку, для загального ознайомлення і взаємного підтримання. Сучасний стан науки на Україні ясно вимагає сполучення старих керовників з молодими силами і з широкими верствами суспільства, просвітами, кооперативами. Зупиняючись на такій думці, я і відчитуюсь зараз самохіть перед катедрою Української історії, як член цієї наукової інституції, в додаток ще найбільш близької до моїх наукових інтересів і студій, які теперішнім часом йдуть виключно в межах українознавства.

Мої розвідки за останні 4 роки поділяються на друковані і рукописи. Що до друкованих розвідок, то, як автор, я заздалегідь скажу, що не зовсім ними задоволений, бо иноді траплялося друкувати нашвидку без такого, як слід, оброблення, але гаятися було неможливо, і моя надія на нові кращі видання почасті знайшла вже для себе виправдання відносно хрестоматії українського письменства. Надруковані книжки усі вже давно розійшлися і тепер перероблені або значно доповнені мною для нових видань, коли до того дійдеться.

Надруковані праці. 1) Сковорода і Ерн («Літ.-Наук. В.» 1918 № 1); 2) Начерк розвитку укр. літературної мови. Х. 1918 р.; 3) Етнографический очерк населения Харьк. губ. Х. 1918 р.; 4) Хрестоматія укр. письменства. Х.; вид. 1918; 5) Пам'яти Нечуй-Левицького («Южн. Край», 1918, № 57); 6) Слобожанщина і Шевченко (в збірн. творів Шевченка, вид. «Рух», 1918); 7) Пам'яти Ф. К. Волкова («Южн. Кр.», 1918, № 71); 8) Порфірій Кореницький (вид. «Рух», 1918 р.); 9) Слобожане. Іст.-етногр. розвідка, Х. 1918, 240 стор.; 10) Укр. нар. словесність, (вид. «Рух», 1919; 11) Я. І. Щоголів (при збірн. творів Щ., в вид. «Рух», 1919); 12) Куліш, «Южн. Край», 1919, № 88), 13) Куліш, («Рідне Слово», 1919 №№ 41, 42, 43); 14) Куліш. (Монографія,

[1]) Він, очевидно, мав на увазі відому поговірку, що inter arma silent musae.

П. 1919, 54 стор.); 15) Вплив Шевченка на письменство («Вісти», 1921, 11 березня); 16) В. Г. Короленко. Некролог. (Бюлетень Т. П. 1922 № 2); 17) Революційний зміст «Щоденника» Шевченка (Бюлетень № 5); 18) Велетень думки і слова (Потебня) Х. 1922; 19) Увага на дві поезії Щоголіва («Наше минуле», 1919;) 20) Покажчик тем для студій над Шевченком, 1922; 21) Слово о полку Ігоря в українських студіях, 1922; 22) Географія України, 1922; 23) Хрестоматія українського письменства, 1922.

II. Рукописи. 1) Рослини в українському народньому світогляді (написано було для Союз-Банку; рук. у Проф. Таліева); 2) Спогади старого професора; 3) Збірник українських сучасних оповідань на 2 томи (рук. у б. ред. Союз-Банку В. А. Рубінського); 4) І. Я. Франко, рук. на 3 аркуш. (написано для Всевидату; Рукоп. у Г. Коцюби); 5) Дев'ять розвідок про Потебню (для бюлетеня про Потебню; були надруковані); 6) Начерки української філософії в 20 відділах, арк. на 15—20 (написано для Всеукраїнської Академії Наук; рукоп. у автора); 7) Український гумор, арк. на 5 (рукоп. у автора); 8) Погляди на укр. націон. характер. Збірка відозв (рукоп. у автора); 9) Сучасні наукові діячі, арк. на 10 (рук. у автора); 10) Сучасні укр. поети. Характеристика творчости аркуш. на 5 (рукоп. у автора); 11) Хв. К. Вовк на 1/2 аркуш. (рук. в ред. «Наука на Украине», надрукована); 12) Нові українські словники (рук. тамже); 13) Історичні пісні і думки, арк. на 10 (рук. у автора); 14) Кладовище рукописів (надруковано в «Науке на Украине»); 15) Українські народні революційні пісні, аркуш. на 5 (рук. у автора); 16) Рецензія на книжку Мамонтова «Педагог, як мистець»; 17) Українське жіноцтво, як національний фактор, арк. на 2 (рук. у автора); 18) Історія українського театру XIX стол., арк. на 7 (рук. у Всевидаті); 19) Брак любови і милосердя. Нарис з історії культури і моралі, арк. на 3 (не закінчено, рук у авт.); 20) Гра в мака. Етнографична розвідка на 1/2 арк. (рук. у автора); 21) Філософські паралелі до Сковороди, арк. на 3—Вовелар, Аміель, Герцен, Л. Толстой і др. (частина рукопису у автора, частина у Всеукр. Ак. Наук)». Таким чином, рукописи роспорошені по 6 місцях.

Звертаючи увагу на теми, які розроблював М. Ф. Сумцов, ми бачимо, що майже усі вони торкаються українознавства і серед них декілька таких, які мають велике значіння, як «Начерк української філософії». Звертають на себе увагу і такі праці, як українські революційні пісні. Кажучи взагалі, М. Ф., як ми бачимо, відкликався у своїх розвідках на потреби сучасного совітського життя, спричинився до утворення сучасної української культури.

В другому документі—відчитові М. Ф. катедрі за першу половину ми знаходимо де-які пояснення до цих праць.» Проф. М. Сумцов,—пише небіжчик,—закінчив і здав Всевидату для друку 1922 року історію українського театру XIX ст.». Ця розвідка мусить увійти в видання «Український театр в минулому

і сучасному», яке підготовлено і здано до друку М. Ф. Сумцовим укупі з проф. Я. А. Мамонтовим, проф. О. І. Білецьким і М. А. Розенштейном розміром в 17½ друк аркушів. Далі проф. Сумцов зібрав біля ста відозв про український національний характер, зробив з приводу цього доклад в засіданні катедри української історії, здав короткий відчит в часопис «Наука на Украине» і продовжує цю роботу, доповняючи її новими матеріялами і систематизуючи їх в залежності від часу і національности авторів. Закінчена цілком для друку розвідка «Українські революційні народні пісні XVII—XIX в.». Ця розвідка поширює славнозвісне закордонне видання Драгоманова «Політичні пісні українського народу» 1883—1885 років тими новими матеріялами, що повиходили після 1885 року. Теж цілком закінчено невеличку розвідку про сучасний культ сонця, як він відбився в новішій російській і українській поезії, мистецтві й науці в звязку з старим світоглядом митичним і художнім. Поруч з цим автор підкреслює нові риси в поглядах і почуттях, звязаних з сонцем, як творчою силою Всесвіту. Закінчено і надруковано Всевидатом в додатку до 4-го видання української літературної хрестоматії «Покажчик тем для студій над Шевченком», усього 150 №№ з поясненнями і бібліографією для кожної теми, як допомога слухачам Іно і Соцвиху. Закінчено і надруковано розвідку про «Слово о полку Ігоря» в пристосованню до українських шкіл, з додатком перекладу Руданського і поправками цього перекладу». Далі М. Ф. перелічує й инші свої надруковані праці і каже, що ним приготовлено до друку низку відозв про нові книжки для «Науки на Украине». Зараз ці рецензії, коли часопис цей припинився, взяті родиною М. Ф. й ждуть, як і инші його рукописи, свого слушного часу, коли їх можливо буде надрукувати.

Нарешті, цікаво буде привести зміст ще однієї записки М. Ф. до катедри української історії—його пояснюючої записки до складеного ним проекту про колективну працю для катедри.

«В передовых культурных странах,—писав він,—особенно в Германии и Америке научные коллективные работы получили большое распространение и во многих областях знания виразились в чрезвычайно ценных вкладах. Далеко слабее это движение выражено в России, вследствие слабого развития науки и малочисленности выдающихся ученых и совсем слабо, почти вполне отсутствует на Украине, по причине крайне ограниченого числа деятелей науки и полного отсутствия материальных средств. Неудивительно, что накопилось множество неудовлетворенных задач и потребностей, особенно на Украине. Что ни шаг, то пробел, недостаток, почти полное отсутствие научного творчества, духовное оскудение и нищенство средств. Создать такую коллективную работу, которая отвечала бы вполне научным потребностям момента, очень трудно и вряд-ли

возможно, но подойти к ней подготовительным путем необходимо, не откладывая в долгий ящик и с теми небольшими силами, какие имеются еще на лицо, что сможет сколько-нибудь поддерживать научную жизнь. Еще в 1808 году, более 100 лет тому назад, один из выдающихся украинских деятелей того времени, Ломиковский, сделал опыт украинской исторической энциклопедии, составил «Словарь малорусской страны», изданный лишь в конце века, в 1894 году, в VI—VIII книгах «Киевской старины». Разумеется, этот словарик в два печатных листа (36 страниц) имеет лишь теперь историческое значение. С того времени накопились громадные новые материалы—археологические, исторические, юридические, этнографические, со множеством новых об'яснений, и новый словарь нужно подготовлять постепенно, по карточной системе, так чтобы он был одновременно словарем по истории, этнографии, археологии, искусству и в таком словаре, естественно, должны будут работать все члены кафедры украинской истории. Для членов собственно этнографической секции остается ряд отделов по фольклору, этнографии, литературе и языку, в области последнего, в пределах так называемой этимологии, при чем необходимо проследить историю слов в историческом ходе жизни украинского языка по его памятникам, что представляет огромный интерес для изучения психологии народа». Катедра висунула другу тему для колективної праці—складання «хрестоматії по українознавству», куди частково повинна була увійти і та тема М. Ф. Склав М. Ф. і пояснюючу записку про підготовку аспірантів. «Число аспирантов,—писав він там,—кажется, может быть лишь крайне незначительным, ограничиваться отдельными единицами, так как черпать неоткуда; нет людей, нет средств, нет пособий і вся тяжесть подготовки ложится на нескольких лиц, обремененных годами, трудами и нуждой. Подготовлять можно только того, кто уже сколько-нибудь подготовлен ранее, имеет интерес к науке и готов действительно трудиться. Эту подготовку я считаю нужным связать с теми работами, которые аспирант наметил ранее в бывшем университете, в связи с прочитанными им книгами. Вместе с тем необходимо будет установить часы бесед и личных совещаний, по меньшей мере, один или два раза в неделю, чтобы следить за ходом занятий аспиранта и помогать ему советами и указаниями. Это требует со стороны руководителя затраты энергии и труда и, следовательно, оплаты, без которой трудно ожидать успеха». Така була невсипуща праця М. Ф. в межах катедри історії України. Одночасно ж він провадив ще більш енергійну персональну наукову працю, про яку свідчить неведений вище реєстр його розвідок.

Звернемося нарешті до змісту ще одного невиданого твору М. Ф-ча, який знайдемо в його паперах і який має дуже велике значіння для його біографії і для історії культурного відродження

Слободської України,—це його «Спогади» про своє життя, немов коротка його автобіографія.

«На моїм українстві,—каже М. Ф.,—почасті відбилася сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі виросли на грунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини». І справді, «Спогади» М. Ф. являються одночасно і його автобіографією на грунті українського відродження, і історією цього відродження в Слобожанщині, остільки вони були тісно звязані між собою. М. Ф. згадує перш за все про українські впливи на нього своєї рідної Боромлі на Охтирщині, де був невеличкий маєток його батьків, які збудували й будинок. На сволоку цього будинку зберігся давній напис, зроблений по українському стародавньому звичаю: «создался дом сей рабом божиим Семеном Сумцем». Сумці колись належали до козацької слобідської старшини, але дрібної, до дрібних землевласників і додержувалися у свойому житті простих українських звичаїв і світогляду. Вони мали родичів і серед селянства. В сім'ї М. Ф. розмовляли по-російському, але мати з великою любовію оповідала йому українські казки і жила по стародавньому: лікувала старими заходами, відшептувала зуби, коли вони боліли і т. инш. «Тут,—признаєтсья М. Ф.,—криється джерело мого пізнішого наукового етнографизму, любови до народнього слова й побуту: в гомоні лісу я чув лісовика». М. Ф. присвятив свою новішу етнографичну розвідку «Слобожане» матері своїй. Цікаво, як він сам ставився до цієї розвідки,—він дивився на неї, як на заповіт своїм землякам. «На цю розвідку,—каже він, слідкуючи за Шевченком,—я дивлюсь як на мій заповіт живим і ненародженим моїм землякам, слобожанам на Україні і не на Україні сущим». Ось характерний уривок з цієї передмови, який яскраво малює нам ідеологію М. Ф.: «Російська держава, протягом віків усе більше поширюючись, обхопила безліч країв і народів. Коли, було, подивишся на мапу, то одразу в вічі кидався її величезний розмір. Здавалась вона незмірно могутньою, але пішла розруха і страшенно великий будинок, який складали сотнями літ, повалився за декілька місяців. Вийшло це нечуване в історії з'явище через те, що краї і народи були пригноблені. На їх гнобительство державний нарід задарма тратив сили, не дуже турбуючись що до власного поліпшення. Усі потрібні реформи відкладалися, як то кажуть, в довгу скриньку. Людям без кінця морочили голову обіцянками. Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий числений по людності край—Україна—був знищений гнобительством уряду, заборонами мови і школи, утисками і деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людности призвичкою запобігати перед урядом, попсований зросійщиною школою—низчою, середньою і вищою,—пристосованою для того, щоб викорінити усяке національне місцеве почуття і всяку

національну місцеву свідомість. Очевидно, на Україні життя мусить піти иншим шляхом». Тут виявлений повний світогляд Мик. Ф—ча, Генезу якого він і дав в своїх «Спогадах» [1]).

Рано почалися і письменні українські впливи на М. Ф-ча. З дитячих літ він ознайомився і полюбив твори Котляревського й Квітки. В студентські часи знав багацько уривків з Енеїди. Знаємо також, що М. Ф. закінчував видання творів Квітки, роспочате О. С. Потебнею. Він виучив на пам'ять цілий збірник українських пісень і поезій, виданий у 1866 році. Українське життя у Харкові з 1875 до 1905 року,—згадує М. Ф.,—було дуже мляве: празникували раз на рік лише Шевченківські роковини. Збіралися у О. С. Потебні, але коли він у себе, в своїй квартирі (бо був хворий і не міг читати лекцій в університеті) почав читати приватний курс для знайомих про байку, з Петербургу був зроблений про це од Міністерства Освіти запит. В таких прикрих умовах трудно було,—каже, М. Ф.,—працювати по українознавству. І не дивно, що в охранці було заведено «діло про проф. Сумцова»—про його конспірацію. В 70-тих роках М. Ф. зробив подорож до Київа, щоб познайомитися з київськими видатними українськими вченими, як В. Б. Антонович і инші. Згадуючи про це, М. Ф. каже: «яскраво відбилася ця подорож, і досі, як квітка, розливає пахощі». З Харківських українських діячів М. Ф. згадує про сім'ю Ефіменок (Олександру Яковлівну і Петра Савича), про мене. Нарешті, М. Ф. присвячує ліричні рядки Україні і каже, що «для нього вона була притулком до правди». Далі йдуть досить широкі спомини М. Ф-ча про його власну наукову і громадську діяльність. Перші спроби її для нього були дуже шкідливі, завдяки його українофільству. Він згадує про те, як заборонена була його докторська дисертація 1885 року (про Лазаря Барановича) за те, що він неначе в ній лаяв великоросів, «але це, каже він, була брехня і ніколи ні до великоросів, ні до инших народів ворожнечі у мене не було». Наслідком же цього було те, що він був примушений кинути працювати по історії українського письменства і перейшов на історію загального мистецтва і на російську літературу, а здебільшого на українську етнографію («Малюнки з українського народнього слова» 1910 року). У власній сім'ї,—згадує М. Ф.,—панувала російська літературна мова, бо бракувало української школи і громадянських українських установ. Денаціоналізація панувала тоді усюди, влада слідкувала за усіма. М. Ф. згадує, як його власні українські рукописи загинули у цензурі; про це ж він пише й у своїй замітці про кладовище рукописів (надрукована в «Науке на Украине»). 30-ть років М. Ф. вів в таких прикрих обставинах українську наукову і громадську працю. Лекше стало провадити цю культурну працю з 1905 року. «Тоді,—каже М. Ф.,—і я згадав свою українську мову». Перша його прилюдна промова

[1]) Слобожане. Х. 1918, стор. 3.

на українській мові була виголошена на зборах, де вшанована була пам'ять проф. М. С. Дрінова і де був присутнім зять М. П. Драгоманова Бончаревський, професор і політичний діяч Шишманів; це був, як пише шуткуючи М. Ф.,—«млинець трохи не допечений».

З цього часу М. Ф. зробився співробітником, як каже, шостої великої держави в світі,—преси і написав з того часу сотні розвідок, напів наукових, напів публіцістичних і в російських і в українських часописах, журналах, як то: «Літературно-Науковий Вістник», «Україна», «Сніп» і т. инш. Почав М. Ф. з цього часу видавати й окремі книжки українською мовою. Клопотався,—згадує він,—виправляючи мову і пристосовуючи її до простішого розуміння; бачив поступовий розвиток наукової мови, що давало моральне задоволення. Пишу про це навмисне: хто піде таким шляхом, не буде жалкувати». Тоді вийшла і його велика розвідка про Леонардо да Вінчи. З 1907 р., коли виникла надія на краще вільне життя я,—каже М. Ф.—перейшов цілком на українські справи. На першому в Харкові Українському З'їзді учителів середньої школи М. Ф. виступив з промовою, яку почав так: «Зараз усе, навіть ті стіни, що стоять навкруги, єднають мене з вами і голосно кличуть до спільної праці». Але реакція не дала спромоги розвинутися цій справі. Більш значіння мали виклади самого М. Ф. українською мовою в університеті в осени 1907 р., про українську народню словесність. «У 1910 році,—згадує М. Ф.—Чешсько-слов'янський етнографичний музей у Празі звернувся до мене з проханням організувати при музеї український відділ». Метою життя і споминів М. Ф-ча було підкреслити національно-культурні права української людности.

Закінчує М. Ф. свої спогади такими чулими словами;

«Ні, вмирати ще рано; вмерти тепер шкідливо; треба жити й жити і двічи і тричі проти старого підневільного і безнадійного життя, щоб зогрітись хоч трохи в промінях теплого сонця».

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ

Професійний добір та його соціяльне значіння.

Проблема професійного добору має для людства подвійний інтерес: по-перше, з погляду зросту продукційности, а значить і соціяльної моці, й по-друге—з погляду вдалого розвязання професійної долі людей, цеб-то з погляду рівня діяльної задоволености людства. Коли перша точка зору ставить проблему раціоналізації професійного добору в центр уваги політиків, економистів, техників, то друга будить до цієї проблеми інтимний хвилюючий інтерес—правда, не позбавлений де-якого цілком природнього недовір'я з боку широких мас.

Перша точка зору виходить з мети суспільства, як єдности, що розглядає окремих індивідів та їх професійну долю, лише як засіб до осягнення цієї суспільної мети; для другої ж точки зору, навпаки, кожна окрема професійна доля має вартість сама по собі.

Не трудно помітить, що ця друга точка зору, не дивлючись на її, здавалось би, індивідуалістичність, підносить проблему до без порівнання більшої висоти соціяльної важливости, ніж перша. Бо хоч кожен член суспільства зацікавлений є в піднесенні загальної продукційности, яко можливий співучасник у використанні її продуктів, але інтимно для нього далеко важніша його власна професійна доля, що в значній мірі наперед визначає його пайку участи в споживанню продуктів виробництва, його громадську вагу, ступінь задоволення його гідности, емоційний тон, що буде забарвлювати його професійну діяльність на протязі всього його життя. І оскільки така особиста задоволеність стала б соціяльно здійсненою не лише для обранців, але й для найширших шарів суспільства, остільки б це потягло за собою такі недосяжні наслідки для цілого характеру й зафарблення суспільних взаємовідносин, таке глибоке наближення до ідеалів соціяльного устрію, про котре людскість втомилась навіть мріяти.

Можливе чи неможливе таке загальне розвязання професійної долі?—Це залежить не тільки від того, чи пощастить науці знайти задовольняючі методи для професійних діягнозів та прогнозів, і не тільки від того, пощастить чи не пощастить

класові, що прагне до соціяльного будування, використати ці методи в інтересах людства, а не в інтересах пануючих груп, але також і від того, в якій мірі існуючий склад професійних потенцій людства відповідає тому складові необхідних професійних потенцій, якого вимагає вся сукупність умов даної доби. Бо соціяльний хаос, що одбивається на процесі професійного добору, як хаос у використовуванні професійних здатностей, заслоняє нам страшніше й загальне біологичне питання: питання про міру професійної здатности людства в цілому до тих завдань, що йому ставить історія.

Однак, як би ми не розвязали це останнє питання, зараз у нас немає данних до негативного його розвязання; отже можливість позитивного розвязання, а значить й ідеального устрію суспільства не виключена, і вже однієї цієї можливости досить, аби надати проблемі професійного добору того особливого внутрішнього хвилюючого відблиску, що він характеризує всі першорядні проблеми.

І тому, коли ми знайомимось з фактами, що відбивають підвищену увагу до питання про професійний добір капіталістич- ного світу, коли ми дізнаємось про заснування ледве не що-дня нової установи для з'ясування цієї справи, про нові закони, що з'являються майже що-місяця, про нові спеціяльні видання, що з'являються сливе не що-дня,—ми почуваємо, що капіталістичний світ не тільки не перебільшує, але заслiплений фетишизмом продукційности зовсім не помічає дійсної сути проблеми і згубного значіння її для самого коріння старого суспільства.

———

Спробуємо освітити в самих загальних рисах, в чому полягає сама проблема, якого характеру набув рух, звязаний з нею, на Заході, в чому суть тих метод, з котрими підходить зараз західня наука до її розвязання, та в чому найбільші перешкоди, в світлі яких уявляються нам нині перспективи розвязання проблеми.

I.

Суть проблеми професійного добору відбивається вже в самому поняттю «професії». Як що не заглиблюватись в окремі дефінітивні тонкості, то ми спостережемо дві головні тенденції у визначенню «професії».

Одна з них намагається звязати професію з заробітком, друга—з суспільною її ролею. Перша виходить з погляду окремого працьовника, в центрі уваги котрого лежить заробіток, як мета і рація його професійної роботи, для котрого сама робота—лише засіб. Друга виходить з погляду суспільства, як єдности, для котрого окремі професії суть лиш знаряддя для

спільного осягнення загальної мети, і для котрого заробіток є лише засобом виявлення соціяльного звязку суспільства з його членами, чимсь подібним до соціяльного пуповиння.

Не трудно помітити, що суперечка між цими визначеннями уявляє собою не просто ріжнодумання, але відбиток двох протилежних соціяльних позицій: позиції індивіда, що відчуває себе змушеним росплачуватись за необхідні йому засоби до існування професійною працею, та позиції суспільства, що розглядає професійну діяльність індивіда, як його природню й необхідну соціяльну функцію. Ці дві позиції відбивають дві великі доби в розвитку суспільства: вміраючу добу збірання соціяльної єдности серед загального хаосу і роздорів та зорю доби, що ще лише тільки починає займатись над історичним обрієм—доби зібраної соціяльної єдности. Кожна доба має своє розуміння професії і в звязку з цим і своє відношення до професійного добору.

Як що в світлі соціяльної концепції майбутнього професія індивіда є формою його соціяльної функції, то для соціяльного світогляду минулого цей функційний характер професії ріжниться остільки, оскільки виявляється ріжниця самого напрямку суспільного процесу. В звязку з цим і професійний добір, цеб-то росподіл людей по ріжних професіях, носить характер професійної боротьби, тоб-то боротьби за ту чи иншу пайку суспільних продуктів, за котру вже лише з необхідности доводиться виконувати ту чи иншу соціяльну функцію.

Професії домінуючі, а саме професії ватажка, царя, судді, жерця, господаря і т. д. розглядаються як невід'ємні прерогативи, особові чи групові, добуті завоюванням, походженням чи ще якимсь засобом, так же, як здобувається майно; ці прерогативи мають яскраво зазначену рацію в наданню власникові їх ріжних привілеїв, чи то матеріяльних, чи привілеїв чести, чи, нарешті, привілеїв для задоволення жаги активности. Самі ж ці привілеї вважаються не як компенсація з боку суспільства за понесену професійну працю, а, навпаки, ніби вони й повинні належати їх власникові самі по собі.

Навпаки, професії пригноблені, починаючи з професії раба, войовника, хлібороба, кінчаючи професіями вільних ремісників і управителів, а в де-які епохи навіть вчених, літераторів, філософів, розглядались як доля переможених чи невдак, котрим домінуючі групи дають якусь частку від своїх благ ніби з милости, і котрі повинні служити своїм панам не лише за цю милостину, а й по суті свого соціяльного стану.

Регулюючі сили професійного добору в цю довгу добу історії людства суть конкуруючі апетити і домагання груп і людей, вони обмежуються лише силою опору з боку пригноблених або змаганням апетитів співконкуруючих. В цьому відношенню порівнюючи байдуже чи то буде ця хижа група зайшлою, що підбиває вільний перед тим нарід в своїх рабів чи данників, чи то

буде стан або класа, що піднеслась з середини самого народу своїми бойовими здатностями і потім використала їх проти власних земляків. Ті, що опинились зверху в цій боротьбі, визначають і пайку здобичи і професійні функції, як для себе, так і для подоланих груп, не беручи на увагу ніяких мотивів, крім одного—збільшити здобич, а в ліпшому випадкові зміцнити регулярне її постачання, при чому «заробітку» в сучасному розумінні тут ще немає; існує лиш «здобич» чи «дохід» для одних, і як милость чи «утримання» для других. І такий росподіл лишається аж доти, доки в народі, в середині чи зовні його, не з'явиться нова група хижаків, остільки дужа, щоб скинути стару і сісти міцно самій. В періоди порівнюючого застою, коли нізвідки не з'являється сила, що може захитати встановлену рівновагу, осягнутий росподіл «професій» і здобичу може зберігатись між нащадками тої й другої групи; і в такому випадкові тим, що вважається за засаду професійного добору, буде походження чи посідання нерухомістю,—в устрої кастовому, феодальному, становому—однак же, це не змінює сути засади, що дуже добре виявляється при першій же сутичці, яка передає владу до рук фактичного переможця незалежно ні від його походження, ні від його попередніх прав володіння.

Дійсною засадою професійного добору в цю добу є принціп фактичної переваги, котра спирається на все, що може служити їй подтримкою, головним же чином на насильство.

В міру зросту свідомости, солідарности і суспільного значіння груп, що складають не нечислений вершок, а відносну більшість народу, ця засада відміняється. На росподіл «здобичу» й професійних ролів починають впливати маси, формальною умовою для посідання пануючих постів стає вже не фактична перевага, а «вибори», суспільство аристократичне ступнево відміняється в демократичне, при чому фактичний зміст такої зміни полягає в тому, що змінюється склад, а иноді й кількість пануючої групи та зовнішні форми захвату й підтримання влади. «Засада выборчости» не є по суті новою засадою професійного добору, а лише модифікацією «фактичної переваги», модифікацією, що є уступом під натиском нових інтересів та сил, що знаходять собі ідейну підпору у висуванню інтересів суспільства над інтересами його володарів і починають здогадуватись про функційну природу професій.

Але оскільки грунтовна зміна ще не заходить, оскільки суспільство лишається індивідуалістичним і заснованим на суперництві, остільки й професія розглядається, як знаряддя заробітку, а не як форма соціяльної функції і силою, що регулює професійний добір, в дійсності по старому лишається сила змагання інтересів з тією лише ріжницею, що військова сила та сила землеволодіння поступаються, а на чільне місце висувається сила маєткового посідання, і що можливість піднятись в лави пануючих формально надається всім. Але умовою необхідною для

останнього по старому лишається здатність фактично переважати, хоча б і в нових формах та новими засобами. Здобич чи дохід переходять в «заробіток».

Нарешті, в міру зросту свідомости соціяльної єдности, в міру зростання ваги класів, що творять масу суспільства й перейнятих ідеєю солідарности, а не панування, стає можливим, хоч би в засаді, розуміння професії, як засобу заробітку. Ця концепція ще слаба, бо інерція тисячолітніх понять надто міцна, щоб зразу поступитись місцем для нової, але оскільки вона з'являється й закріпляється, остільки з'являється й стає мислимою й нова конценція професійного добору. Отже, як що професія є соціяльна функція членів суспільства, а не засіб для заробітку, то, очевидно, що й росподіл цих функцій повинен регулюватись не інтересами й фактичною силою тих або инших осіб чи груп, але виключно соціяльною доцільністю. Конкретно це визначало б, що кожна професія повинна виконуватись не тими людьми, що нею оволоділи, чи до неї загнані, а тими, що своїми здатностями природніми й надбаними, найбільш до неї здатні.

Подібна система професійного добору є логичне завершення ідей примату суспільної єдности перед антагоністичними змаганнями індивідів. Коли б їй пощастило здійснитись, вона замінила б засаду фактичної переваги й засади виборчости засадою дійсної придатности.

Не трудно зауважити, що здійснення подібної системи наразилось би на величезне соціяльне утруднення, якого не знала ще жадна попередня система, а саме на трудність стимуляції. Оскільки ідивідуальні апетити, домагання матеріяльних здобутків, чести і т. п. перестали б бути регулюючою силою в цій новій системі професійного добору, остільки б з'явилась потреба в новій регулюючій силі настільки міцній, щоб вона змогла не тільки повести до максимального напруження діяльности, але й перемогти інерцію старої регулюючої сили, що далеко більш страшна й чіпка, ніж то може здатись на перший погляд, позаяк вона має за собою не тільки тисячолітню спадкову силу звичок історичної доби, але також й решткы біологичного інстинкту доісторичного мислівецького життя.

Такою новою регулюючою силою могли б стати або виключно висока свідомість соціяльної необхідности, або задоволення, котре б приносила професійна діяльність сама по собі,— професійне задоволення.

Тільки могутнє й довге виховання, послідовно переведене через весь устрій суспільного життя, що кожною своєю дрібничкою демонстрував би з повною наочністю і невідпорною переконаністю для кожної людини можливість і перевагу соціяльних мотивів над особовими,—може протягом довгого часу проробити цю титаничну працю, перевести незграбну соціяльну машину людскости на рейки нового стимулювання.

Ця згубна протирічність, що зростає на шляху до соціяльного перебудування і полягає в необхідності соціяльного перевиховання для здійснення нового устрію і в необхідності нового устрію для здійснення перевиховання,—примушує думку шукати виходу иншими шляхами, хоч би в умовах системи зискової стимуляції.

Цей вихід можна б було знайти в тому випадку, коли б пощастило здійснити таке урегулювання професійного добору, що мало б своєю засадою—засаду реальної придатности, а своєю регулятивною силою—силу професійного задоволення.

Два питання повинні ми розвязати, аби визнати цей вихід реальним: чи можливо здійснити подібну систему професійного добору і, коли можливо, то чи була б вона дійсним виходом.

Що до другого питання, то суть його полягає в тому, чи може професійне задоволення взагалі існувати, не як виключення, а як соціяльна реальність, і як що може, то чи може воно з природи своєї бути силою, що примушує людей не тільки до праці, але й до повного напруження своїх трудових потенцій.

Важко собі уявити в наш час, аби щось було в силі примусити людей відмовлятись від діяльности, що була б їм під силу та одночасно давала задоволення,—особливо як би при тому вони були забезпечені в своїх основних потребах з передумовою доцільного росподілу людей по професіях. Потяг до праці, що дає вихід силам, що захоплює видимим поспіхом, що розгортає перед людиною захоплюючу перспективу дальших досягнень, що дозволяє безпосередньо відчути дружній звязок з досягненнями тисяч других людей в тій же галузі, що наповнює душу гарячим тремтінням соціяльного пульсу і передчуттям найвищих перемог людського духу,—таке замилування працею зовсім не є дивним навіть в сучасному суспільстві. Воно є запалюючою силою для тисяч діячів нової формації, якими здебільшого є наукові дослідники, робітники мистецтва, техничні конструктори, значна частина організаторів, значна кількість тих кваліфікованих робітників, що керують машинами—напр., пілоти, шофери, машинисти, монтери і т. и. Ця сила не тільки реальна, але й досить могутня, щоб примусити забувати часами й про малий заробіток й про ріжні нелади родинного й суспільного порядку.

Відома анкета Lewenstein'a, переведена 1911 р. серед 5.000 німецьких робітників, виявила помітну групу робітників (8,7% з тих, що дали відповідь), що діставали задоволення в своїй професії, при чому багато з них діставали задоволення незалежно від заробітку, і % цей підвищувався в тих професіях, де робота була ріжноманітніша та де гігієничні умови праці були лекші.

Таким чином, коли ми говоримо про професійне задоволення, ми маємо на увазі не моралізуюче припущення й не ідеальну абстракцію, але реальне, хоч, на жаль, і не дуже поширене явище нашого життя, що приступне спостереженням, вивченню й поясненню.

Оскільки ж професійне задоволення здібне не тільки бути мотивом до роботи, але й джерелом найвищого напруження сил,—воно має всі ті позитивні соціяльні данні, завдяки котрим зберігається при всіх своїх хибах стимул зиску.

І в цьому треба шукати відповіди на друге з поставлених нами вище питань—на питання про те, чи придатним буде професійний добір, заснований на професійному задоволенню та реальній придатності, стати дійсним розвязанням основної соціяльної антитези сучасности. Як-би подібний добір був здійснений, розвязання антитези було б осягнуте, бо стимул, необхідний для нового суспільства, був би здійснений без необхідности попереднього здійснення для того самого суспільства.

Далеко складнішою буде відповідь на перше питання: чи можливе само здійснення подібного добору в дійсності.

Три основних трудності лежать на шляху до його здійснення: трудність технична, трудність соціяльна та трудність біологична.

Трудність технична полягає в тому, щоб виробити методи досить точні й практичні для визначення властивостей необхідних для ріжних професій та для переведення професійного діягнозу людей, а також в тому, щоб знайти організаційні методи для реалізування небувалого й грандіозного завдання—правити професійною долею міліярдів живих істот.

Трудність соціяльна полягає в тому, щоб організувати соціяльну силу, яка не тільки захопиться подібним завданням і здібна буде збити опір дуже й дуже міцних ще сил, що будуть всіма засобами проти цього боротись, але й здібною буде реалізувати й твердо довести до краю саме виконання завдання.

Трудність біологична полягає в тому, щоб професійна придатність самого людства в цілому виявилась відповідною його професійним завданням. І ця остання трудність—сама страшна, бо як-би були знайдені всі методи й усунені всі перепони соціяльні і всі люди були б росподілені по професіях, для котрих вони придатні, а тоді б виявилось, що для значної кількости професійних місць людей не стає, або ж для значної кількости людей відповідних їм місць не стає або ж для значної кількости людей не існує зараз взагалі професій, що дали б їм професійне задоволення,—в таких випадках розвязання завдання могло б стати під величезною загрозою.

Однак, доки відповідних підрахунків не зроблено, у нас немає підстав боятись таких можливостей, коли ж підрахунки будуть підведені й песимістичні припущення справдяться,—це буде тільки визначати, що людскість стоїть перед новою великою проблемою, котру зараз можна (й повинно) передбачити, але котра реяльно перед нами ще не стоїть. Нам зараз досить того, що йти назустріч цій проблемі нам необхідно навіть і в тому разі, як-би розвязання її для нас здавалось недосяжним.

А не йти до неї ми не можемо тому, що друга трудність—соціяльна—вже поставлена на чергу до розвязання історічним

ходом подій, а саме—суворою боротьбою класів, що рано чи пізно поставить питання про нові підстави професійного добору в цілій його гостроті.

Ця проблема стане перед свідомим свого положення соціялістичним суспільством не лише тому, що цього буде вимагати забезпечення максимального виробництва, але також і тому, що соціяльна раціоналізація професійного добору логично випливає з основної організуючої ідеї соціялізму—з усуспільнення самого регулювання господарчого процесу і планування його в інтересах цілого науковим шляхом. Мова йде тут про наукове планування в інтересах суспільного цілого найважнішої з продукційних сил—сили робочої, при чому не в росподілі її кількости, а якости, згідно класичній формулі «від кожного по його здатностях і кожному по його потребі», формулі, що в першій своїй частині відповідає формулі розвинутого буржуазного суспільства: «всяка людина на своє місце» (right man of right place).

В освітленню цих міркувань найновіші західні спроби т. з. «професійної орієнтації», що викликають надзвичайно швидке зростання суспільної уваги до себе цікавости, суть не просто цікаві винаходи чи втішна вигадка, а надзвичайно важливий симптом виключної важности соціяльного процесу, що лише починає накреслювати свій справжній зміст і своє можливе історичне значіння.

Всі спроби, оскільки можна судити по літературних данних та по особистих враженнях, мають відношення не до першої й другої з зазначених трудностів,—а лиш до третьої, саме до методики аналізу професій та професійної діягностики людей. Нам потрібно ознайомитись з цими спробами, аби знати, що вони обіцяють та на які наражаються труднощі, і щоб з'ясувати, в якому напрямку повинна йти в звязку з цим наша власна наукова робота.

II.

ЗОВНІШНІЙ ХАРАКТЕР РУХУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.

Щоб зважити й оцінити характер і значіння того руху, однаково й наукового й громадського, що звязаний з именням професійної орієнтації, потрібно знати й зовнішні форми його вияву, цеб-то ті вияви громадської уваги й діяльности, що воно породило,—його, так би мовити, соціяльний резонанс і той науковий грунт, цеб-то ті теоретичні передумови й методологичні підстави, якими він ідейно живиться.

Соціяльний резонанс руху професійної орієнтації досить імпозантний, особливо як що взять на увагу дуже молодий вік руху.

Минуло всього коло п'ятнадцати літ з того часу, як в Америці народились спеціяльні установи для керування по

обранню професії («vocation guidance bureaux»), що з'явилось, треба думати, не без ідейного звязку, до де-якої міри, з наукою Тейлора (котрий у своїй віданій праці про наукову організацію виробництва висував засаду: «кожна людина на своєму місці», right man of right place,—як одну з підстав наукової організації).

Праця цих бюро притягла до себе увагу психологів, котрі зробили спробу підійти до того ж завдання з наукової точки зору. Ці перші спроби звязані з іменем Мюнстерберга, німця з походження, і професора Гарвардського університету. Опис його експериментів по психологичному добору телефоністок та трамвайних провідників, опублікований в «Grundzüge der Psychotechnik» (1913 р.), став першим літературним товчком для всіх послідуючих спроб.

Першим важливим соціяльним фактором, що значно сприяв росповсюдженню нової ідеї та її перевірці на практиці, стала війна. Роскриваючи й загострюючи проблеми, шо назрівали вже в мирний час, війна щедро втягала в їх розвязання все нові й нові засоби та все нові й нові сили.

Щоб використати в належній мірі перевагу, що давала техніка арміям, потрібна стала величезна кількість спеціялистів, котрих належного числа не було і котрих необхідно було підготовити масами в найкоротший термін: шоферів, літунів, повітряних спостерігачів, радіотелеграфистів, артилерійських наводчиків і т. д.. При обмеженій кількості інструкторів і необхідності підготовки спеціялистів в найкоротший термін умілий попередній вибір учеників мав особливе військове значіння.

В цьому напрямку роботи вели одночасно обидві воюючі сторони (невідомо лише, чи робилось щось в цьому напрямку в Росії). Найбільші поспіхи виявились як раз в тій професії, що в цій війні відограла найбільш яскраву ролю—в професії літунів (Франція, потім Італія, Англія и Америка. Німці зайнялись серьозно цією проблемою лише під кінець війни).

Найбільш грандіозним по своєму маштабові пристосованням психологичного добору для військових цілей був гіганський експеримент, переведений в 1918 році в Америці над 1.700.000 жовнірів та 40.000 офіцірів. Цілий рік готувався з американським темпом до цієї роботи спеціяльний Psychology Committée при найближчій допомозі American Psychological Association, цеб-то фактично майже всіх психологів Америки. Спеціяльний добір дослідників, що складався з психологів та студентів старших курсів психологичних факультетів, проведених через спеціяльні двохмісячні курси, працював на протязі всього 1918 р. На підставі цих іспитів, переведених з глибокою таємничістю, була переведена браковка жовнірів, виключення цілком непридатних, призначення на чорні роботи нездібних до строю, комплектування унтер-офіцірських й офіцірських шкіл, нівелювання складу частин по рівню інтелігентности, набори в спеціяльні часті і т. д.

Для характеристики значіння цього експерименту Ліпман наводить слова Dodge'a, котрий вважає, що «цей експеримент може дати підставу для розвитку військової психології, чинність котрої буде сильніш, ніж чинність 42 см. гармат».

Вже під час війни, а ще більш після війни, в добу демобілізації, цікавість до наукового визначення професійної придатности з неймовірною швидкістю захопила промислові кола. Я роспоряджаю лише данними, що стосуються Німеччини, але й вони досить показні. В Німеччині рух професійної орієнтації покалічено вузько-приватно-власницьким характерам його використування. А саме, поруч з звичайними у цілому світі бюро порад по добору професії (Berufsberatung), що організовані майже при всіх біржах праці, переводиться також особливий вибір (Berufsanslese) найбільш придатних на ту чи иншу окрему працю. Для цього існують окремі лабораторії, що не дають поради робітникові, яку вибірать професію, але дають поради працедавцям, кого з кандидатів вибірать для даної професії.

Такі лабораторії, иноді досить багаті спеціяльними апаратами, влаштовані на підприємствах: Круппа, Даймлера, Людвига Леве, Авгсбург-Нюренбергських машинових фабрик, Т-ва Ауер, Загальної Компанії Електрики, Сіменс і Шукерт, Цейс, Уніон, Агфа, верфи Блом та Фос в Гамбурзі, при всіх майстернях німецьких залізниць (для машинистів окрема центральна лабораторія в Дрездені), трамвайних провідників, при школі телеграфистів для т. з. Schnell-Telegraph і т. д. Треба зазначити, що саме в цих лабораторіях, а не в бюро для Berufsberatung прикладають свої сили німецькі вчені.

Не менш помітна і та участь, що бере в русі громадська діяльність. В цьому відношенню, звичайно, на першому місці стоїть Америка.

Надії, що покладаються американцями на здійснення засади «кожній людині її місце», зформуловані характерним для них засобом—переведенням на долари—виливаються в суму 60 мілиярдів доларів додаткового річного доходу для одних Сполучених Штатів. Привабливість цієї суми мабуть визначає той розмах, що надається заснованому минулого року спеціяльному інституті, на чолі якого стоїть відомий Cattel та ректор Jale університету, котрому поставлена мета—не більше й не менше—як господарче відбудування всього післявійськового світу.

В Англії відповідний National Institute of Jndustrial Psychology ставить собі метою «підтримку й пристосування психологичних й фізіологичних дослідів в цілях поліпшення положення людини в промисловості й торговлі». На чолі Інституту стоїть рада, в ній беруть участь декілька десятків професорів-фізіологів, психологів, педагогів, медиків та представників політичных течій (в тому числі Асквит, Бальфур), робітничої партії, тред-юніонів та промисловців.

Найстаршою заснованою на континенті установою є «Office intemcomrunal pour l'orientation professionelle» з Christians'ом на чолі, що працює при жвавій участі проф. Decroly; вона зародилась ще до війни в Бельгії.

В Іспанії вже кілька літ працює й видає свої Annals Jnstitut d'orientatio Professional.

В Мілані організується Jnstituto Fisiologia sociale при участі професорів Doniselli, Pugliese, Patrizi. Інститут буде мати три відділи: фізіології споживання, фізіології праці та експериментальної педагогіки з спеціяльним бюро для професійної орієнтації. В Токіо Інститут Промислової Психології (Kyccho Kai), що буде, між иншим, навчати директорів підприємств психофізіології робітників.

Участь державної влади виявляється в цьому русі найдужче у Франції, де всі бюро професійної орієнтації з осени 1922 р. одержують державну підтримку та де існують спеціяльні комітети при міністерствах праці, гігієни та соціяльного забезпечення.

В Німеччині остання конференція розробила минулої осени план спеціяльного Reichsamt для питань професійної орієнтації.

Що торкається, нарешті, зовнішніх виявів наукової роботи, то вони не менш численні.

В Америці vocational guidance розробляється майже при всіх університетах (а де-які університети, як переказують, завели психологичний іспит, як обов'язкову умову прийняття в студенти, замісць іспитів, саме Нью-Йоркський, Колумбійський і почасти Чикагський). У Франції праці ведуться в Institut de Psychologie при Сорбоні, Laboratoire de Psyshologie du Travail при Conservatoire National des Arts et de Mètiers (l. Amor), де з цього року видаються осібні дипломи для тих, що скінчили по спеціяльностях організації праці, далі в Institut Lannelonque d'Hygiene sociale (де працює Frois). В Швайцарії існує Cabinet d'orientation professinelle при Інституті Ж.-Ж. Руссо та кабінети при університетах Цюрихському та Женевському. В Німеччині працює проф. В. Штерн (Гамбургський університет), далі проф. О. Lipman (Jnstitut für angewandte Psychologie коло Берліну), проф. Mege (Labolatorium für industrielle Psyshotechnik при Шарлотенбергській палітехниці, проф. Rypp, що зібрав при Берлінському університеті багату колекцію матеріялів по психологичній методології, проф. Giese в спеціяльній лабораторії в Галле, Poppelrenter в Килі і багато инших. Існують заклади також в Чехії, Польщі, Швеції, Фінляндії, Японії, Венгрії, Румунії, Південній Америці. Що торкається спеціяльної літератури, то вона виміряється вже сотнями видань,—коли лічити книжки, що трактують спеціяльно проблеми професійної орієнтації,—та тисячами, коли брать книжки, що найближче до неї стосуються. Існує коло десятка спеціяльних періодичних видань, (Praktische Psychologie, Psychotechnische Rundschau, L'orientation pofessionelle, La formation professionelle, бельгійські Bulletin Trimestriel і т. д.) Окремим

статтям по питаннях профес. орієнтації присвячують все більше місця в журналах психологичних, техничних, економичних та инш.

Нарешті, покажчиком служить і часте повторення спеціяльних з'їздів, з котрих три носили міжнародній характер (останній 1922 р. в Мілані) та ставлення питань профес. орієнтації на з'їздах інженірів, на конгресах психоаналітиків, на останньому (Віденському) конгресі соціологичному і т. д.

Кожний тиждень приносить відомості про якусь нову установу або новий журнал, нову книжку новий курс лекцій і т. д.

Такими є маштаб та зовнішні рямці цього руху. Вони свідчать, звичайно, не стільки про практичні досягнення його, скільки про гостроту зачепленої ним соціяльної проблеми та бурхливість сподіванок, звязаних з можливістю її розвязання. Де ж той науковий грунт, на котрому став можливим такий швидкий росквіт?

В ріжних країнах профес. орієнтація базується на данних ріжних наук. Головними з них будуть три: психологія, фізіологія та медиціна. Однак, медиціна по суті справи обмежує свою ролю негативними порадами, попередженнями від професій, особливо шкідливих при даному стані здоров'я; фізіологія (головним чином праці Ж. Амара у Франції) ще не сказала в цій галузі свого рішаючого слова. Основні спроби професійної орієнтації проходили й проходять до сього часу в цілому світі під прапором т. з. диференціяльної психології.

Суть диференціяльної психології у відміну її від загальної полягає в тому, що вона ставить своїм завданням не відшукування загальних законів психичного життя, що мали б силу для всякої людини, але вивчення ріжниці між людьми та групами людей, студіювання індивідуальних особливостей, на підставі котрого диференціяльна психологія намагається з'ясувати звязок та взаємну залежність окремих психичних властивостей, їх походження та значіння. Таким шляхом диференціяльна психологія намагається підійти до розуміння структури духового життя особи, як цілого, у відміну від психології загальної, що задовольнялась досі або визначеннями й описами, або експериментувала над окремими елементарними фактами, як відчування, реакції увага і т. п.

Ідейним матеріялом, що ліг в основу цього нового напрямку в психології, стала, з одного боку, точна метода, експеримент, що закріпився в загальній психології з часів Вебера та Вундта, з другого боку—збільшення цікавости—не зважаючи на свою методологичну невибагливість—до спроб окремих психологів трактувати проблеми характерів, цеб-то до спроб, скерованих на вивчання не психичних елементів, а психичного цілого.

Традиції лабораторної методики, що заважали психологам—особливо німецької школи—віднестись серйозно до цих характерологичних спроб, були почасти ослаблені в своїй зарозумілій претенційності в звязку з загальним методологичним зворотом

кінця XIX в., звязаним з іменням Карла Менгера—з одного боку, Віндельбанда й Ріккерта—з другого. Цей зворот висунув проблеми ідеографичні, цеб-то проблеми описів, систематизації й оцінки конкретних процесів, на рівну ногу з проблемами номотетичними, цеб-то проблемами закономірностей.

На грунті цього звороту стало можливим, не порушуючи наукової гідности, задовольняти свої природні інтереси до дослідження більш високих психологичних функцій та тих своєрідностей, що в цьому відношенню відріжняють людей. Необхідно було тільки знайти методу, придатню для таких дослідів і в той же час маючу основні властивості справжньої пристойної методи.

Такою методою й стала метода «тестів», вперше описана в 1890 р. американським психологом Cattel'em (Mental Testes and Measurements). Однак, перші спроби були несміливі і майже не виходили за межі тих психичних властивостей, котрими займалась ще до того німецька лабораторна психологія (Cattel вивчав динамометричні натиски, рухи рук, час реакцій, поділ линії пополам, кількість засвоєних пам'яттю літер і т. д.).

Дійсне ж значіння для психології й те місце, що вона придбала в науці згодом, надали цій методі праці Альфреда Біне, що він переводив на протязі ряду літ вкупі з шерегом инших дослідників; вони пробили цій методі дорогу й привели до загальнозвісної системи вивчення розумової обдарованости дітей.

Нова метода притягла до себе увагу не лише психологів, але й правників, педагогів, психіятрів й соціологів. В ній добачили можливість збудувати науку, що полишаючись точною, охопила б ряд нових й більш складних та важливих психичних фактів, для т. з. «індивідуальної психології».

На протязі десятка років з'являється ряд спроб пристосувати нову методу в педагогиці, спроб, що завершилися систематичними селекціями школярів для переправлення їх у вищі народні школи в ряді міст Німеччини, обов'язковими по закону іспитами інтелігентности для всіх школярів в Австрії, та величезними іспитами для прийому до ріжних шкіл і навіть до університетів в Америці (про них ще точних відомостей не маємо).

Одночасно переводились систематичні досліди над психологією зізнання свідків (Aussage), що мають величезний інтерес для судових цілей та майже неоглядні досліди в галузях психопатології, порівнюючої психології рас, віків, полу, над індивідуальними ріжницями в окремих функціях—як сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, судження, вциляння, інтереси, темпераменти, емоції і т. д. З працями в новій галузі звязують свої імення такі психологи, як—Холл, Герман, Горндайк, Jerkes, Декролі, Клапаред, Лан і багато сотень инших. В. Штерн дає першу спробу витриманої теоретичної систематизації нової науки (Ditferentielle Psychologie), а наведена ним неповна бібліографія перевищує вже в 1921 р. дві тисячі окремих назв.

Однак, всіх цих окремих завдань не було досить, аби надати новій методі захоплення й внутрішньої певности, що їй бракувало. Надати їй цієї сили судилось тільки професійній орієнтації, що взяла її за свій базис.

Зворот психології в напрямку диференціяльних дослідів та метода тестів—це й стало тим науковим грунтом, на якому росте професійна орієнтація в її сучасному значінню.

(Далі буде).

ПРОФ. О. ФЕДОРОВСЬКИЙ.

Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині.

Харків—великий університетський центр, здавна був одним з осередків наукового вивчення України і поширював свою краєзнавчу діяльність не тільки на Харківщині, але й далеко поза її межі. Два колишні університетські наукові товариства «Общество Испытателей Природы» и «Историко-Филологическое Общество» провадили поважну дослідчу роботу переважно краєзнавчого характеру. Харківське «Общество Любителей Природы», що виникло порівнюючи недавно, об'єднувало аматорів, натуралістів і шкільну молодь, серед котрої вербувало корисних молодих робітників і ширило ідею охорони природи. Перші два товариства мали поважні органи: «Труды Общ. Испытателей Природы» і «Сборники» і «Вѣстникъ Историко-Филологическаго Общества», добре відомі фаховцям. «Бюллетени Общ. Любителей Природы» були часописом науково-популярного типу, але дуже живим і цікавим.

Низка організацій науково-прикладного характеру, як «Харьковское Общество Сельского Хозяйства,» Обласна Сільсько-Господарська досвідна станція, Ентомологичне Бюро Губернського Земства та инші, що по самих своїх завданнях були організаціями краєзнавчими, звертали в своїй роботі найпильнішу увагу на чисто наукові питання і також мали свої видання.

Як раз в останні перед війною роки і особливо вже під час війни інтерес до вивчення місцевого краю і значіння, якого надавали цьому вивченню, дістають у нас, як і всюди, загальне визнання. Губернське Земство роспочинає гідрологичне, потім грунтово-ботаничне досліджування Харківщини, доручене проф. А. В. Набокіх і проф. В. І. Талієву, і гіпсометричну дескрипцію під керовництвом Ю. М. Шокальського. Всі польові роботи до цих досліджувань було вже закінчено, але з-за обставин часу, наслідки їх не оголошені, що ж до вивчення грунту то результати цієї праці, певно, в значній мірі загинули зі смертю керовника

Розвиток інтересу до місцевої природи виявився в надзвичайно швидкому зрості екскурсійної справи, організацію якої провадило почасті «Общ-во Любит. Природы» і яка широко

розвивається особливою екскурсійною секцією «Харьковскаго Общества Грамотности».

Цілі стаціонарного вивчення природи мала задовольнити Північно-Донецька Біологична станція «Об-ва Испыт. Природы», заснована ним коло м. Змійова, і яка за недовгий час свого існування згуртувала значну групу молодих дослідувачів і студентів, а також кількох видатних учених (В. М. Арнольді, Ю. А. Філіпченко, Н. В. Воронков †), переважно гідробіологів, але також і инших фаховців.

Наслідками збільшення інтересу до місцевого краю являються між иншими два корисні видання: «По окрестностям Харькова» історично-природничий справочник, з ботаничним, геологичним і кліматологичним відділами, виданий студентами Харківського Університету р. 1916; і виданий в-вом «Союз» р. 1918 збірник «Природа и население Слободской Украины», досить велика (335 стор.) колективна праця за редакцією В. І. Талієва, що подавав дані з географії, кліматології, геології, ботаніки, зоології, грунтознавства, археології, історії, етнографії, економіки, топографії, екскурсійні маршрути.

Революція, звичайно, відбилася і на справі досліджування нашого краю. З перелічених вище організацій припинили своє існування «Х. Ист.-Фил. Об-во», «Х. О-во Исп. Природы», «Х. О-во Грамотности». Лише року 1922 поновило свою діяльність «О-во Исп. Природи», яке, одначе, загубило свою Північно - Донецьку Біологичну Станцію, пограбовану й мало не до щенту зруйновану о к о л и ш н і м и мешканцями.

Діяльність инших установ, що провадили краєзнавчу роботу при постійних змінах влади, підлягала ріжним пертурбаціям і лише в останній час так сяк налагоджується.

До того ж треба додати жахливі витрати культурних сил: смерть цілої низки видатних наукових діячів, що присвячували свої сили краєзнавчій роботі. Серед цих втрат цілком непоправними являються: смерть академика М. Ф. Сумцова, проф. Л. В. Рейнгарда, проф. Н. В. Воронкова, проф. М. А. Алєксєєнко, пр.-доцента М. Я. Савенкова, проф. А. А. Потебні і цілої низки инших.

Кілька видатних діячів місцевого краєзнавства кинули за цей час Харків і працюють в инших місцях, як проф. В. М. Арнольді, проф. В. І. Талієв, Г. І. Ширяєв, К. А. Угринський та инші.

Можна сказати, що краєзнавча робота за останні п'ять років провадилася в надзвичайно тяжких умовинах. Одним із проявів цих умов є майже повна відсутність наукового друкованого слова. Всі вищеперелічені наукові й науково - популярні журнали припинилися і до цього часу жодний з них не має можливости друкуватися. З нових періодичних видань журнал «Наука на Украине»—єдиний науковий журнал в Харкові, призначений, одначе, для цілої України, зовсім не має краєзнавчого характеру і цілком не задовольняє потреби в оголошенні праць хоч би тільки Харківських учених.

Ця відсутність наукової преси є, звичайно, великою перешкодою для діячів науки, в тому числі й для дослідувачів краю. Безумовно, це найгірше відбивається на діяльності їх і не тільки затримує поширення надбаного знання, але й пригнічує інтерес до дальшої роботи і таким чином мало не зовсім зупиняє наукове краєзнавство.

Коли ж до цього додати ще цілу низку додаткових умов, що творять надзвичайно важкі обставини праці,—повну матеріяльну незабезпеченість наукових робітників, відсутність потрібного наукового оточення, зруйноване впорядження й оборудування, руїну лабораторій і кабінетів, повну відсутність літератури та инші, то буде ясно, що рівняючи до Росії, українське краєзнавство перебуває в незрівняно гірших умовинах і, звичайно, представники його не мали й не мають змоги виявити особливо інтенсивної праці.

Одначе, не дивлячись на всі ці несприятливі умовини, краєзнавча робота провадиться і, подекуди, з великим поспіхом. Це є, звичайно, наслідком щирої відданности справі досліджування.

Зрозуміло, що в Харкові краєзнавча робота цілком не припинялася і весь час йшла роз'єднано, часто без звязку з якимись-то установами й тому ми беремося розглядати цю роботу просто по фахах. Звичайно,—наші відомості далеко не вичерпуючі й не зовсім рівномірні, але ми вирішили поділитися бодай тим, що нам відомо.

В галузі географії прив.-доц. Н. І. Дмитрієв продовжував свої роботи по досліджуванню льодовикових відкладів на Харківщині, простежив межу поширення валунів, які занотовано ним в 35 точках губерні («Наука на Украине» № 4). Він же займався питанням про рельєф України і зібрав до цього питання значні матеріяли.

В останій час питанням про річні долини України і з'окрема Харківщини, в звязку з льодовиковою добою, зацікавився також і проф. А. Л. Рейнгард.

Що до гіпсометрії Харківщини, то гіпсометричну дескрипцію її, під керовництвом Ю. М. Шокальського, було закінчено ще за часів війни і зібрані матеріяли обробляються зараз Ю. М. Шокальським. Ми нетерпляче ждемо оголошення незвичайно цікавих і інтересних для нас наслідків обробки.

По гідрології надруковано було короткий опис рік західньої й східньої частин Харківщини в «Отчетах» губернської земської управи.

По лінії геології треба згадати «Геологический очерк гор. Харькова и его окрестностей» и популярний, «Геологический очерк Харьковской губернии», які ввійшли до збірника «Природа и население Слободской Украины». Обидва начерки написані автором цих рядків.

В галузі гідрогеології після вдалої роботи М. М. Лапіна про Харківщину, надрукованої в отчетах губернської земської

управи за р. 1915, продовжував збірання матеріялів про бурові щілини на Харківщині О. С. Федоровський. Він же зібрав значні відомості що до бурових щілин м. Харкова, які готуються до друку. Ним же складаються докладні геологичні розрізи м. Харкова з околицями. Рівнобіжно з цим питання про дебет щілин, хитання рівня артезіянських вод і напрям водного потоку в ріжних виднокругах розроблює проф. Н. Г. Міклашевський.

Досліджуванням грунтів Харківщини займається Н. А. Ремізов, який докладно вивчив кілька невеликих районів: коло ст. Лозовенька (зоотехнікум), коло ст. Борки, ст. Бабаї.

Що до корисних копалин провадив роботу О. С. Федоровський, що зібрав данні по всіх видах їх в губерні. Данні, почасті ввійшли до «Мапи корисних копалин України», виданої Українським Геологичним Комітетом; а в останній час провадив досліджування фосфоритів та инших корисних копалин Ізюмського повіту.

В галузі ботаніки продовжувалися роботи школи проф. В. М. Арнольді по вивченню фітопланктона рік і озер Харківщини. Проф. Л. А. Шкорботов оброблював матеріяли по фітопланктону р. Донця для вияснення можливости водопостачання м. Харкова річною водою. Н. Т. Дідусенко підготувала до друку працю про фітопланктон озера Лиман Змійовського повіту і веде роботу по «лиманах» (терасових озерах) Харківщини й вкупі з А. І. Прошкіною вивчає фітопланктон ріки Мжи та її допливів. А. І. Прошкіна закінчила роботу по планктону й квітковій флорі ріки Вовчої і солончакових водойомів Харківщини.

Вивчення цвіткових рослин провадив на Куп'янщині М. В. Клоков, на Харківщині—Н. І. Котов, ширшими ж ботанико-географичними питаннями займався Є. М. Лавренко, що зібрав уже великі матеріяли по ботаничній районізації Харківщини і закінчив вельми цікаві праці про болотнинники.

По прикладній ботаніці роботи зосереджувалися в Фітопатологичнім Бюрі обласної досвідної станції, де, після смерти проф. А. А. Потебні, продовжує успішно роботу по вивченню паразитичних грибів краю Т. Д. Страхов.

По зоології хребетних працює В. Г. Аверін, що зібрав значні збірки з орніто-фауни Харківщини, а в останні роки спеціяльно вивчає в цьому відношенно величезне озеро Лиман Змійовського повіту. Під керовництвом В. Г. Аверіна, як голови Всеукраїнського Товариства Полювання, з великим успіхом провадиться збірання матеріялів про ссавців Харківщини. В цьому напрямі працював Н. Н. Мігулін (кажани) і значних наслідків дійшов В. С. Віноградов (гризуни).

По зоології безхребетних продовжували працювати Т. В. Родіонова і М. П. Марков, вивчаючи фауну прісних вод, а М. П. Марков вивчав також паразитів птахів, риб і низчих звірят. Н. Н Фадєєв закінчив працю про коловраток Донця й инших водойомів.

В галузі антропології, окрім видатних праць проф. А. А. Івановського про вплив голодування на антропологичні відзнаки населення Росії та Вкраїни («Наука на Украине» №№ 3 і 4), також досліджування дітей провів Л. П. Ніколаєв, теж досягши важливих наслідків (друкується в журналі «Врачебное Дело»).

По доісторичній антропології працював Л. П. Ніколаєв, проробивши досліди над кульшами кістяків з роскопувань на Харківщині, що дали цікаві вказівки на ріжнірідність кульші у кочовників і осідлих племен. Л. Чучукало працювала над доісторичними черепами з Харківщини.

По археології робота гуртувалася навколо Археологичного Музею, якого р. 1920 було відокремлено від «Музея Изящных Искусств» Харк. Університету в нове помешкання з новою перебудовою в розміщенню експонатів. Тут провадилася регістрація всіх пам'яток губерні, складалися докладні карткові покажчики і кілька археологичних мап з ріжних категорій пам'яток і культур. Проведено кілька екскурсів на стоянки, городища, могили і зольники, під час яких зібрано масовий матеріял. Найдокладніше вивчалися околиці Харкова, де відшукано багато пам'яток. Велике число кераміки звірячих кісток, а також і інших недобитків культури зібрано на Донецькому Городищі і на зольниках в ріжних місцевостях.

Проф. О. С. Федоровський провадив роскопування в Змійові (покорчені кістяки) і в Липовій Рощі (бідний скито-сарматський могильник), дослідив стоянки на ріці Мжа в Харківському повіті, по Донцю в Змійовському й Ізюмському повітах, де найважливішими були знахідки тарденуазської культури. Він же дослідив де-які майдани в Змійовському, Валківському, Ізюмському повітах і зольники в Харківському і Богодуховському. Займався зведенням і обробкою всього археологичного матеріялу по Харківщині, що зберігається в Харків. Археолог. Музеї, а також в инших місцях, як і всіх літературних відомостей для монографії «Археология Слободской Украины», перший том якої (категорії пам'яток, камінний та бронзовий вік), уже закінчено. Надрукував статті: «Доісторичне минуле Харківщини»;. «Природа и население Харьковской губернии», Харьков 1918 г., «Доисторические древности в бассейне р. Донца» («Изв. Лисичанского Музея 1921»);. «Доисторические разработки медних руд и металлургия бронзоваго века в Донецком бассейне» (Воронежский Ист.-Арх. Вестник» № 2, 1921); «Две бронзовые статуэтки Харьк. Археологического Музея» («Наука на Украине» № 4, 1922).

Г. І. Тесленко брала участь в роскопуваннях Верхнє-Салтівського могильника, де вона відшукала надзвичайне хинське свічадо з драконом та инші нові для могильника речі. Вона ж дослідила городище коло с. Люботин Валк. пов. і збірала матеріял про поширення зольників і звязаної з ними кераміки з дірочками по краю. Дві перші праці зладила до друку.

А. А. Потапов вишукав і вивчив кілька стоянок по р. Мерлу, групи зольників і поораних могил в околицях Богодухова, а також зняв групи великих майданів Валківського повіту.

Л. Н. Соловйов вивчав кілька стоянок по р. Уди, дослідив низку місць з ріжними пам'ятками і склав археологичну мапу околиць Харкова.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував роботу «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла», що стосуются до тарденуазської і робенгаузенської культур в Охтирському пов. в «Записках Українського Наукового Товариства на Полтавщині» Вип. 1, р. 1919.

В. А. Бабенко (Вовча) продовжував свої довголітні роскопування Верхнє-Саілтівського могильника, а також роскопував Вовчанське городище, де здибав кераміку трьох ріжних типів, зокрема Салтівського. Наслідкі роскопувань передано до Вовчанського Музею.

Велику роботу провів Н. В. Сібільов (Ізюм), який вишукав численні схованки пам'яток старовини в Ізюмському повіті: коло с. Петровського і Великої Комишевахи, коло впливу річок Берека до Донця в 30 точках, по Донцю коло слободи Верьовкиної—в 11 точках, коло с. Співаківки, Заводів, хуторів Герсеванівки, Викличивки, Сніжковок, в околицях Ізюма—в 11 точках та в инших місцях. Численні пам'ятки належать до раннього й пізнього неоліта бронзового віку, скито-сарматської, готської, римської, пізно-кочевницької культур, до татар Золотої Орди і словян.

Ю. В. Богданович (Ізюм) вишукав коло Ізюма надзвичайну майстерню середнє-неолітичных кремінних знарядь.

С. Ф. Таранов (Ізюм) знайшов добру стоянку з мішаними культурами коло с. Гончарівки.

І. І. Різниченко і В. І. Різниченко зібрали значну кількість пам'яток XVI-го віку на Цареборисівськім городищі, а І. Ф. Гончаренко коло Цареборисова знайшов незвичайну многолику бронзову статуетку, як гадають, Золотої Орди.

Праця по етнографії провадилася навколо двох установ—коло «Музею Слобідської України» і коло «Кабинета Славяно-русской филологии» ІНО. При Музеї існувала де-який час особлива «Етнографична Комісія» Харківського Комітета охорони пам'яток мистецтва і старовини. В праці музею брали участь: акад. М. Ф. Сумцов († 1922), проф. Д. К. Зеленін, Р. С. Данькovська, Н. Є. Редін, Ф. Ю. Зелінскій. В кабінеті словяно-руської філології, де мається окремий етнографичний відділ, працювали учні проф. Д. К. Зеленіна, студ. б. «Академии теоретических знаний» і студенти ІНО.

Етнографичні екскурси, завдяки повній відсутности коштів, відбувалися лише в Харкові та його околицях.

При Музеї було складено етнографичні програми—для збірання народніх дитячих цяцьок (надруковано у в. 2 «Воронежского Ист.-Арх. Вестника» р. 1921), для вулишних

спостережень, для збірання окрас на вікнах, збірання обрядових печив, для збірання відомостей про обряди Зелених Свят і Купайла, анкету для збірання дитячих цяцьок (для школярів), план досліджування базарів, ярмарків, інструкцію до збірання етнографичного матеріялу й план етнографичного екскурсу на певну тему. На прохання Полтавського Губкописа редагувалися його програми. Окрім того, Музеєм зібрано відомості про місцевих кобзарів (слова й мелодії пісень), про прикраси вікон і хат, про сучасні дитячі народні цяцьки, обрядові печива, обряди Зелених Свят і Купайла на Змійовщини (записано мелодії обрядових пісень), про Різдвяні й Великодні Свята, хресні ходи й про лікарські трави.

Учнями проф. Д. К. Зеленіна записано кілька тисяч «частушек» та инших сучасних модних народніх пісень. «Частушки» вивчаються переважно зглядно на відбиток в них народніх настроїв—відгук на сучасні події, політичне й громадське життя країни, позначується також вивчення пісень з боку тих соціяльно-психологичних законів моди, яким підлягає ступінь (глибина) поширення в масах окремих модних пісень і протяг захоплення ними мас (хвилі моди).

Вивчено зовнішній побут і народню словесність у великоруських селах—с. Залінейное (Заваліно теж) Конградського повіту, с. Дічья Льговського повіту (тут, між иншим, характерними є «саяны»—сарафани старовинного крою, шиті з простих полотнищ, фарбованого корою вільхи холсту, без всякого крою), частково с. Солдатское Грайворонського повіту. Українські казки записано у Валках Харк. пов. і в с. Глушково Грайворонського повіту.

Д. К. Зеленін закінчує досліджування про плетене взуття (виготвлюються потрібні до друку малюнки) і починає досліджування про жіночі головні вбори руського народу (еволюція їх форм).

Вивчення народього мистецтва зосереджено, головним чином, в «Музеї Старо-Українського Мистецства», де викл. С. А. Таранушенко провадив безперервну працю по вивченню українського будівництва і видрукував роботи: «Хата по Єлисаветинському пр. ч. 35» з 12-ю таблицями креслень і малюнків, виготовлених В. Троценком, і розвідку «Старі хати Харкова».

Зараз закінчує друком видання докладного альбому креслень и малюнків найстарішої в Харкові будівлі—Покровського Манастиря, одної з небагатьох пам'яток українського кам'яного будівництва.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував розвідку «Архітектурне обличчя Полтави» (р. 1919).

К. А. Берладіна проробила велику роботу по вивченню високого церковного шитва, почала вивчення українського іконо-малярства.

С. Ф. Степанова описала значну серію деревляних хрестів Музею; зробила аналіз орнамента їх. Зараз вивчає зміни в орнаментах на церковно-ювелірних річах України з початку XVII до XIX в.в.

О. С. Федоровський займався аналізом геометричного орнаменту українських народніх писанок з погляду властивих писанкам елементів симетрії.

В галузі лінвгистики проф. О. Н. Синявським зложено програм для збірання діялектологичних матеріялів на Лівобережній Україні, зібрано де-які записи говорів Харківської, Полтавської і Катеринославської губ. Розроблено план складання карткового покажчика окремих діялектологичних відзнак, але ж робота складання, як така, тільки що починається.

Що до місцевої історії, то робота зосереджена на дослідчій катедрі історії України і провадиться під керовництвом акад. Д. І. Багалія, який продовжував вивчення життя й творчости українського філософа Г. С. Сковороди, зокрема стилю його творів. В тому ж напрямкові працювали аспірант А. П. Ковалівський, що вивчав добу Сковороди і аспірант Ткаченко—впливи на Українське письменство.

Аспір. П. І. Тиховський займався біографією і творчістю невідомого слобожанського поета Хведора Балака. Єрофєєв—пам'ятками цехів, а асп. О. Г. Водолажченко—історією Харківського Колегіума до 40-х р.р. Асп. Горбань вивчав питання про дворян, записаних до подушного окладу.

Як видко з виложеного вище, краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається. Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або иншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю, як в Куп'янському, де в останній час починають друкувати навіть невелики праці з місцевої природи; такі ж спроби повстають в Ізюмі, в Богодухові мається група культурних робітників, що випустила програми до збірання відомостей з місцевої етнографії. Певно, що й по багатьох инших невідомих нам місцях провадиться робота по вивченню місцевого краю, робота що все росте, шириться й поступово об'єднує всі інтелектуальні сили на місцях.

Цей процес, що йде, безсумнівно, знизу, вже далеко посунувся вперед в Росії, де краєзнавство уявляє з себе не тільки громадську хвилю, що захоплює і звичайних провінціяльних робітників, і наукових діячів значних центрів, і представників влади, але немає сумніву, що й у нас, на Вкраїні, всі ці первинки краєзнавчих організацій, як тільки усталюються сприятливі умови, швидко розвинуться й поширять до краю свою поки що спокійну енергію.

Зараз завдання вияснення всіх існуючих краєзнавчих організацій, підрахунку всіх робітників краєзнавства, взаємної інформації і встановлення звязку з центрами краєзнавства для Харківської і суміжних губерень бере на себе Слобожанська Комісія Краєзнавства при Українській Академії Наук. Комісію складено з представників ріжних краєзнавчих організацій та діячів краєзнавства. До складу її організаційного бюра ввійшли: проф. Д. К. Зєлєнін (етнографія і лінгвистика), проф. А. А. Івановський (антропологія, географія), С. А. Таранушенко (мистецтво), проф. О. С. Федоровський (геологія, археологія), проф. Л. А. Шкорботов (ботаніка).

А. КОВАЛІВСЬКИЙ.

Питання економично-соціяльної формули в історії літератури.

І. ІСТОРІЯ КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА, ЯКО НАУКА.

1. Завданням кожної науки є знайти формулу, що при найбільшій своїй простоті установлювала б функціональну залежність усіх відомих явищ, що належать до обсягу даної науки.

2. Завданням історії літератури, яко науки, є охопити всі явища красного письменства точною науковою формулою.

УВАГА «Красне письменство» охоплює всі словесні твори, що виявляють ідеї та почуття в мистецькій формі.

Результат вікової психичної творчости не тільки цілого людства, чи якоїсь менш-більш широкої світової культури, а навіть якогось одного культурного народу складає величезний матеріял для досліду. Як що взяти навіть лише саме красне письменство, ц.-т. словесні твори, що мають мистецьку вартість, то й ця частина цього надбання вражатиме нас надзвичайною ріжноманітністю форми творів, сюжетів, характеру мови, взагалі мистецьких засобів, а з другого боку суперечністю та ріжноманітністю виявлених ідей та внутрішніх переживань авторів. Як що цій масі заздалегідь не надати якогось ладу,—вона здаватиметься повним хаосом непримиренних суперечностів. В цьому хаосі форм звичайний читач та суб'єктивний критик шукає якихось сталих та вічних досягнень краси. В хаосі ідей він так само шукає абсолютних та вічних досягнень істини. В почуваннях авторів він шукає більш повного виявлення своїх власних почувань, або почувань, що він вважає ідеальними. І в своїх шуканнях він правий, бо літературні твори написані саме для такого читача. Але науковий дослідувач, історик письменства, шукає не цього. Він не читає літературних творів, — він їх досліджує. Як математик, фізик, біолог у своїй сфері, так він у себе хоче лише описати факти, охопити їх як найпростішою й як найкоротшою формулою, що разом з максимальною своєю простотою охоплювала б в ідеалі всі досі відомі факти й давала б змогу вгадувати невідомі ще та майбутні. Словом, він хоче знайти так звані наукові закони в сфері явищ красного письменства, закони, що не

виявляли б, звичайно, якихось абсолютних істин, але давали б людям максимальну допомогу в практичній діяльності, ц.-т. кінець кінцем допомагали б їм в боротьбі за існування.

3. Первісний лад у ріжноманітність явищ красного письменства вносить хронологичний та географичний росподіл та аналіз засобами формальної та порівнюючої методів. Одначе, такий аналіз не дає змоги створити дійсно всеохоплюючої формули, що цілком з'ясувала б літературні явища.

Для утворення таких законів та формул в сферу зібраних та перевірених що до певности фактів вноситься первісний росподіл, твори поділяються відповідно до національности, якій вони належать (після ознак територіяльних чи на підставі мови) й роскладаються в хронологичному порядкові. Жадна історія не можлива без хронології та географії, а наука про письменство бере свій матеріял з ріжних віків, а тому вона є перш за все історією письменства і лише потім може знаходити закони статичного характеру.

Далі, тримаючись виключно в сфері літературного матеріялу, починається об'єднання його в ті чи инші цілості. Установлюється формальна подібність творів в цілому й деталях, на підставі цього повстає класифікація, установлюються впливи, наслідування, спадковість одних творів відносно других; твори об'єднуються в формальні школи, провадять поміж себе боротьбу, переживають внутрішні кризи та занепад, відзначають певні літературні періоди та епохи. Подібний чисто формальний аналіз обминає також і ідейний та емоціональний зміст творів. Разом з формою та окремо від неї, набуваючи нових форм, ідеї та емоції теж передаються від автора до автора, від одного народу до другого, утворюють ідейні течії, борються поміж себе, послідовно й у певному сталому порядкові переходять одні в других, відзначаючи цілі літературні періоди та епохи [1]). Але всі ці схеми, всі ці спроби первісного синтезу зовсім не можуть завдовольнити вищих наукових вимог. Дійсно, тут зовсім немає якоїсь всеоохоплюючої формули. Є лише окремі факти,—впливи, школи, епохи,—але завжди лишається питання «чому», ц.-т., науково кажучи, немає одного загального, об'єднуючого принціпу. Крім того, чимало фактів зовсім лишаються без пояснення, не входять у схему, є «виключеннями», що не з'ясовуються ніякими иншими законами. Напр., окремі письменники не входять в ніяку школу, стоять осторонь від свого часу, або коли дана течія вже «вижила себе» з'являються «пізні» романтики, класики, то-що.

---

1) Об'єктом досліду науки про письменство є властиво сама по собі словесна форма творів, яко техничний засіб. Ідеї та психіка належать до инших галузів знаття. Але позаяк явища літератури в такому вузькому розумінні займають занадто мале місце в загальній історичній формулі, то, характеризуючи її, мені доведеться переважно мати діло з явищами ширшого обсягу людської творчости.

4. Літературні явища не можна охопити науковою формулою, не виходячи по-за їхні межі. Індивідуально-генетична метода і взагалі притягання психологичного та біографичного матеріялу дає перші спроби такої формули.

Щоб краще «з'ясувати» факти, щоб знайти якусь більш просту й всеохоплюючу формулу, дослідувачі вводять у сферу своїх узагалень факти з иншої галузі, з психології. Розробляється так звана індивідуально-генетична метода, ц.-т. намагаються з'ясувати твір, яко продукт психології його творця. Звідси повстає психологія творців взагалі. На цьому грунті пояснюється явище впливу, явище особливостів тієї чи иншої форми, розвиток того чи иншого ідейного напряму, боротьба та зміни формальних, ідейних та емоціональних напрямів. Так, зміни літературних смаків пояснюються психологичним законом контрастів, коли втомлена одноманітністю психіка, шукає чогось иншого, часто протилежного, коли творчість людей «вичерпує» себе в певному напрямі й шукає нових можливостів. Зміна ідей пояснюється їхньою внутрішньою діялектикою, а саме що кожна ідея, проваджена до останніх висновків, веде до абсурду й переходить у свою протилежність.

5. Індивідуально-генетична метода, яко недоскональна, необхідно приводить до методи соціяльно-генетичної.

Але на цьому пункті наукові узагалення необхідно мусять переходити до більш широкої соціяльної сфери. Психологію одиниці можна зформулювати тільки у звязку з життям цілого оточення. Ще в більшій мірі неможливо підшукати задовольняючих формул для пояснення психіки литературних течій та епох, як що не перейти до сфери загальної історії. Індивідуально-генетична метода мусить перейти у соціяльно-генетичну. Ця нова метода одразу дає величезну перевагу дослідувачеві: його плутані птоломеєві епіциклі одразу перетворюються в прості коперникові еліпси. Але тепер центр усієї системи остаточно тікає зі сфери чисто літературної й її дослідувач стає у повну залежність від формул, знайдених загальною історичною наукою і в решті решт соціяльною економією.

6. Соціяльно-генетична метода, яко цілком залежна від ходу, розвитку загально-історичних методів, приводить з необхідністю до методи економично-соціяльної, що за основну незалежну перемінну історичної формули приймає хід розвитку способу продукції.

УВАГА. Фактори чисто природничі: закони психології, географичні та расові умовини, половий поділ є факторами, що входять до більш широких узагалень біологичного та всесвітнього обсягу. В цих вищих формулах людський економичний фактор сам є залежною перемінною. Але на всі инші явища людського життя ті природничі фактори впливають майже виключно через економіку.

Звичайно, історик духовної творчости спершу силкується і в загальній історії утримати центр всієї системи у своїй сфері.

Так ще матеріялісти XVIII віку раз-у-раз схилялись до думки, що всі боки життя, напр., державний устрій і навіть економіка залежить від поглядів людей і сами змінюються зі зміною цих поглядів. Здається також при поверховному погляді, що розвиток тих чи инших ідей попереджає, підготовлює й навіть викликає ту чи иншу історичну подію, напр. революцію, визволення селян то-що. Врешті, в самій послідовності змін ідеологичних епох ніби добачається якась самостійна внутрішня логіка (три стадії розвитку людства у О. Конта) і цю логичну зміну можна було б покласти в основу всього історичного процесу.

Одначе, загально історична наука в ході свого розвитку відкидає таке формулювання. Врешті воно й дає занадто мало для самої історії письменства. За дійсно незалежну перемінну історії, як це усталив К. Маркс, треба приймати стан способу виробництва даного суспільства, від якого залежать найближчі функціональні величини,—економичні досягнення та соціяльні, класові відносини, що грунтуються на характері організації виробництва та росподілі його здобутків. Всі инші великості, як от психологія цілого суспільства, окремих класів, осіб та всі результати духовної творчости є дальші перемінні, функціонально залежні від попередніх. Таким чином ми здобуваємо найпростішу, найуніверсальнішу історичну формулу.

Правда, і Марксом і згодом Плехановим було вказано на той факт, що до цієї формули залежности входять де-які сторонні моменти, напр., велику ролю грають сами по собі закони психології. Так, між повстанням якогось соціяльно-економичного явища та виробленням відповідної йому психіки й повстанням відповідних творів мусить відбутися психичний процес, що підлягає своїм власним законам (процес вимагає певного часу, він підлягає законам асоціяцій, утоми, найменьшій затраті енергії). Поруч з психичними законами, що врешті тісно звязані з фізіологичними, на життя людини впливають фактори загально-біологичні, расові, поділ на чоловіків та жінок, а також обставини географичні (підсоння, природні багатства, яко сировий матеріял для праці, рел'єф поверхні, близкість моря, врешті, навіть самий краєвид). Всі ці фактори, що порушують цілість економично-соціяльної формули, яко такої, є складові частини більш широких наукових формул біологичної та загально-світової. Але безпосередній вплив цих факторів на ріжні боки людського життя виявився далеко меншим, ніж здавалось раніш. Всі ці умовини впливають всією масою перш за все на економіку, яка й є сама лише однією з модифікацій загального-біологичного процесу. І лише через економіку й поза нею остільки, оскільки вона сама цього вимагає, вони впливають безпосередньо на инші боки людського життя. Ось чому для дослідувача історика немає жадної потреби постійно мати на увазі загальні світові формули. Краще керуватися вузько історичною формулою К. Маркса, вводячи лише раз-у-раз поправки на сторонні „випадкові" фактори (расові, географичні).

II. ОСНОВНІ ПЕРЕМІННІ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМИЧНО-СОЦІЯЛЬНОЇ ФОРМУЛИ ІСТОРІЇ.

1. Основна перемінна в економично-соціяльній формулі є боротьба людей з природою за завдоволення своїх матеріяльних потреб.

Хід людської боротьби (історії) відріжняється від ходу боротьби звірин (біологичної еволюції) тим, що людина удосконалює не свої природні органи, а знаряддя.

Ця формула охоплює виключно явища історії людства й за основну незалежну перемінну, як сказано, приймає діяльність людей, направлену на здобуття з довколішніх природніх обставин того, що їм потрібне для завдоволення їхніх матеріяльних потреб. З погляду більш широких узагалень ця «незалежна» перемінна людської історії є лише функцією в більш широкій формулі загально-біологичного розвитку. Але людська форма боротьби за існування займає в загальному ході розвитку всього живого таке місце, що висота її розвитку змінює самий її характер, переходить у зміну якости. Спеціяльна відміна характеру людської боротьби відріжняється від форм боротьби, що поширені поміж усіма иншими звірями, тим, що людина користується штучними знаряддями. Звичайно, абсолютно різкої межі в цьому між людьми та иншими звірями провести не можна, бо й де-які звіри инколи користуються камінем, дубцем то-що для своєї праці чи оборони, але у звірей це вживання має характер випадковий і знаряддя звірей ніколи не удосконалюються остільки, щоб впливати на саму їхню форму життя, на їхні взаємні відносини. Людське знаряддя як раз навпаки перетворюється в економичний фактор: воно може належати тому чи иншому, воно вимагає спеціяльного вміння ним керувати, створює поділ праці, вимагає організованости. Ця спеціяльно людська організованість по суті відріжняється від біологичної організованости звірей (напр., комашні) й хоча з загально біологичного погляду людські знаряддя є безпосереднім удосконаленням знарядь нижчих звірей, але ця ріжниця великости тут переходить у якість, біологія переходить в історію.

2. Від першої перемінної історії, від способу та організації виробництва залежить друга перемінна історичної формули,—соціяльна, соціяльні (виробничі) відносини, соціяльний класовий поділ.

Отже, історія є боротьба людини з природою за існування за допомогою знарядь, що раз-у-раз більш удосконалюються. Наслідком цього основного процесу є другий—зміни у відносинах між людьми. Увесь взятий в цілому спосіб виробництва рішуче означує вищезгадану організацію та характер організації людства. Завдяки нерівному присвоєнню ріжними групами людей здобутків спільної економичної праці повстають суспільні класи. Чи тримаючи в руках саму систему організації (инколи володіючи таємною наукою організації,—письмом, календерем, традиційними законами та знаттям), чи володіючи засобами

виробництва, чи безпосередньо збройною силою одна частина людей досягає права привлащувати собі продукти праці инших людей. Так з економично-виробничого фактору повстає фактор соціяльний, повстають суспільні класи, а з ними й їхня боротьба поміж себе за знаряддя та зброю, а врешті решт за продукти, здобуті громадською працею від природи. Отже історія є процес не тільки економичний, але й соціяльний.

3. Третя перемінна в історичній формулі є людська психіка.

4. Сам по собі психичний розвиток є чисто біологичне явище але продукти психичної діяльности людини та спеціяльний характер людської психіки цілком належить історії.

В процесі економичної боротьби людини з природою та соціяльних відносин між людьми розвиваються людські психичні здібності, теж яко засіб, орган боротьби. Продукти психичної діяльности людей є третя перемінна в історії, що цілком залежить від двох попередніх. Це є те, що в марксизмові охоплюється терміном «ідеологична надбудова»,—мова, література, всі инші мистецтва, наука, філософія. Одначе, ця «надбудова» може зватися так лише остільки, оскільки вся ця ідеологична творчість цілком залежить чи безпосередньо від незалежної величини економіки, чи від залежної від першої соціяльної. Але з другого боку вся психична діяльність не є зайвий процес в історії, непотрібною «надбудовою», навпаки, вона є однією з найдужчих засобів людської боротьби й неподільною частиною історичного процесу, так що врешті решт історію слід було б означити, яко процес економичний, соціяльний та ідеологичний.

5. Спеціяльним завданням історика психичної діяльности людини є усталити характер залежности третьої перемінної історичної формули від двох перших.

III. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТИ ПСИХИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ ЛЮДЕЙ ВІД ЕКОНОМИЧНО-СОЦІЯЛЬНИХ ФАКТОРІВ.

1. По-перше, характер психичної діяльности людей залежить безпосередньо від ходу розвитку економіки, ц.-т. способу виробництва. Зміна протилежних форм господарської діяльности є перший фактор, що з ним треба рахуватись при поясненні літературної еволюції через те, що вона утворює всі спільні усім людям даної епохи психологичні відзнаки, що відріжняють їхній внутрішній світ та їхні засоби творчости від людей инших епох. Фріче. «Очерки по ист. зап.-евр. лит» 1908 р., стор 4.

Візьмемо спершу фактор чисто економичний. Хід людського розвитку полягає в усе більшій та більшій перемозі людини над природою за допомогою удосконалених засобів. Беручи конкретний приклад історії західньої Європи, ми бачимо, як на початку так званих середніх віків суспільство переживає епоху натурального господарства. Разом з тим по всіх країнах та в усіх класах панує ідеологія, що має риси характерні взагалі для всіх людей цієї епохи. Лицарь міг мати свій ідеал,

чернець другий, вільон третій, але в усіх цих ідеалах була одна спільна риса—містицизм, почуття залежности від надприродніх сил, що стоять поза межами всіх сталих людських обрахунків. Залежність такої ідеології від економичного фактору ми можемо усталити перш за все, так би мовити, статистично, а саме, що в усіх народів та по всіх культурах та ж економична стадія завжди давала ті ж ідеологичні результати. Друга метода полягає в детальному аналізі психології. Люде того часу в усьому залежали від природи й не мали ані відповідних матеріяльних знаряддів, ані наукових формул, що давали б цим змогу наперед обраховувати природні явища. Люде були цілком безпорадні перед стихійними шкідливими та сприятними факторами: повіддями, пошестями, засухами, дощами то-що. Такий стан приводив до певної соціяльної організації, феодалізму, що сама була джерелом великої непевности середньовічних людей в завтрашньому дні, приводив до великої влади духівництва й инших соціяльних явищ. Але мимо соціяльних явищ, вищезгадана безпорадність людей сама по собі приводила до віри в можливість що-хвилинного кінця світу, в чудеса, у владу сатани та допомогу святих і т. и. Третій засіб усталити залежність ідеології від економіки є, так би мовити, функціональний, спостереження за зміною того й другого. Ми бачимо, що разом з удосконаленням засобів виробництва, з розвитком економіки іде обов'язкова зміна в людській психології, зміна характерна для всіх класів. Поруч з розвитком та удосконаленням засобів виробництва зростає й число та доскональність наукових формул. Людина звикає дужче покладатися на свої сили. Спершу наперед посуваються мешканці городів, що розвинули жвавий обмін продуктами та організували спершу мануфактурне, а потім машинне виробництво. За цими осередками нових засобів продукції так чи инакше йдуть і инші класи суспільства. Анархичну феодальну аристократію заміняє централізована абсолютична з новими засобами експлоатації своїх маєтків. Повстають маси спролетаризованого робітництва, що переходить до міст з виснажених сел. В основі всього цього процесу лежить розвиток продукційних засобів від натурального господарства до машинно-капіталістичного й кривій цього розвитку відповідає крива психичного розвитку населення західньої Европи. Ця крива відзначає перевагу наукового думання (спрощеність та всеосяжність наукових формул), перевагу реалістичної оцінки світу над містичною, перевагу тверезого обчислення над почуттям.

Штучні обставини, створені людьми, бувають спірними для ріжних з соціяльного погляду людей. Первісна природа була спільною ареною діяльности для феодала й вільона, сучасне велике місто, яко таке, само по собі вносить де-які однакові риси в психіку і робітника й фабриканта. Футуристичний вірш та частушка мають спільні риси, що відріжняють їх від пісні про Роланда та народньої обрядової пісні середньовіччя. Ці спільні

риси: короткість, нервовість, імресіонізм, особливий характер образів,—пояснюються обставинами світового міста, що утворює напруженість та швидку зміну вражінь, коли психіка стає імпресіоністичною, людина живе ментом, стає нездібною до великої, спокійної, широкосяжної творчости епичних поем.

Отже, перший загальний напрям розвитку людської психіки й її творчости в сфері ідей та форм залежить від зміни загальних великих епох розвитку способу виробництва людства й створення ним загальних обставин життя.

Одначе, до цього треба додати, що найяскравіше й найдужче характерні риси цілої епохи виявляються в найбільш передових класах, ц.-т. тих, що більш усього залежать від нового способу та форми виробництва. Але тут ми вже переходимо до инших форм залежности.

2. По-друге, психична діяльність людей залежить від економіки не безпосередньо, а через другу перемінну соціяльну. Ця залежність захоплює всю головну масу явищ психичної діяльности й з ходом та розвитком історичного процесу все збільшується (в міру того, як зростає складність способу виробництва та віддаленість людини від природніх обставин).

УВАГА. Залежність, усталена науково, зовсім не усвідомлюється й не повинна усвідомлюватись тими людьми, що є об'єктом наукового досліду.

Природа, раса та инші позаісторичні фактори впливають на людину та її психіку, але майже виключно шляхом впливу на її економіку. І вплив цей робиться все менш та менш без посереднім в міру того, як економіка чи засіб продукції удосконалюється та штучні умовини праці все більш та більш відділяють людину від природніх обставин. В свою чергу, як би ми схотіли з'ясувати модифікації людської громадської психичної діяльности тільки станом розвитку її способу виробництва, ми б знайшли безліч суперечностів. Ці суперечності зникають лише тоді, коли ми візьмемо на увагу, що крім безпосередньої залежности психіки людини від її економіки, існує ще в далеко більшій мірі ця залежність через мент соціяльний. На протязі людської історії ця залежність охоплювала головну масу фактів і безперервно збільшувалась. У первісної людини форма її ідей, зміст орнаменту, характер танку безпосередньо випливає з форми її праці,—в висококультурному суспільстві праця, її знаряддя, її організація, штучні обставини, де вона відбувається, остільки складні, що остаточно перероблюють усю суспільність і вже через суспільний лад, соціяльні відносини впливають на окрему людину.

Так, напр., вже в епоху натурального господарства, хоча землю обробляють вільони, але власність на землю належить феодальній аристократії, яка сама спеціяльно займається війною та виконує певні адміністраційні функції. Згодом, коли розвивається торговля та більш складне ремісниче виробництво, те

й друге зосереджується по містах, де в свою чергу повстають класи вищого торговельного патриціяту та майстрів, а з другого боку—бідних міщан та підмайстрів. З дальшим зростом мануфактурної та машинної промисловости все дужче й дужче занепадає родова аристократія та селянство, але разом з тим витворюються величезні кадри мійського пролетаріяту. Мійська буржуазія тимчасом усе дужче й дужче роспадається на дрібну та велику, при чому поруч з великим капіталістом, дрібний підприємець та крамарь занепадає й гине. Отже мало того, що всі ці люде разом втягнені до загального руху економичного розвитку. Іхнє становище та відношення до загального економичного процесу ріжне. Цей соціяльний мент рішуче означує характер їхньої діяльности (чи бездіяльности), їхню підойму та занепад, їхню боротьбу за визволення від економичного гніту, або за утримання в своїх руках права на продукти чужої праці, означує ту частину загального знання епохи, ті знаряддя (із загального числа знарядь відомих для свого часу), якими вони користуються, характер штучної обстановки праці, стан організованих чи організуючих, об'єднання чи конкуренцію і врешті й перш за все міру користування продуктами громадської праці. З цього останнього випливає класова боротьба, що сама створює ріжні засоби цієї боротьби, ту чи иншу форму державної організації, партійні об'єднання й т. д.

Ось всі ті другі посередні явища соціяльного порядку, що складають другий направляючий фактор у творенні людської психіки цілих класів та груп людей.

Щоб правильно зрозуміти цей вплив, треба, одначе, завжди мати на увазі, що ми говоримо про наукову функціональну залежність, про формулу, що охоплює явища. Ця залежність, раз вона усталена, існує в голові вченого, але зовсім може й не існувати в свідомості людей, що підлягають його дослідові. Можна навіть вважати за правило, що ріжні письменники, філософи, маляри то-що здебільшого ніяк не почувають того, що їхня творчість залежить від їхнього соціяльного становища, що вона повстає, напр., з боротьби за право забирати продукти чужої праці. Навпаки, більшість їх заявить, що з того менту, як до естетичної насолоди поетичним твором домішується «утилітарний» мент, твір тратить свою мистецьку вартість. До того митці заявлять, що їхня творчість має на меті виявити абсолютні ідеали істини та краси, що ці ідеали не залежать від часу та обставин, і як що людська творчість шукає все нового та нового, то це тільки тому, що вона раз-у-раз удосконалюється та до тих ідеалів наближується. Але саме це їхнє твердження є необхідною умовою, при якій можуть творитись класові ідеології. Кожна класа, каже Плеханов, борючись за власну перемогу, необхідно повинна вірити сама й намагатись переконати всіх инших, що її класова ідеологія має універсальне значіння, що вона несе вищі добра цілому людству.

Це так саме, як окрема людина, щоб взагалі виявляти діяльність, повинна мати почуття свободи волі, хоч наука такої свободи принціпово й не визнає. Отже, й науковий дослідувач ідей приймає ці погляди авторів, яко факт, що теж повинний ввійти в його формулу, але сам ним не переймається. Він ставиться до об'єктів своїх дослідів так само, як фізик, що цілком байдужий до того, чи падаючий камінь розуміє, що він підлягає законові тяжіння (інерції), чи ні, або як психолог, що намагається усталити повну необхідність порядку асоціяцій, незалежно від liberum arbitrium'а свого об'єкта.

IV. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТИ ПСИХИЧНИХ ЯВИЩ ВІД СОЦІЯЛЬНОГО ФАКТОРУ.

1. Залежність психичної діяльности людей від другого, соціяльного фактору дуже складна. За основну форму залежности в цій сфері слід визнати залежність від поділу на класи та від класової боротьби.

Отже, другий рід залежности є залежність громадської психіки від соціяльних явищ. Але разом з тим зробилось ясним, до чого складним є другий фактор. Він створює ту величезну ріжноманітність ідейних напрямків, форм, думки та виявлення, що ми раз-у-раз спостерігаємо у ту ж саму епоху, в тій же країні на тому ж ступні економичного розвитку суспільства, яко цілого.

Щоб розібратись в величезній масі ріжних соціяльних факторів, треба перш за все виділити з них основні явища, від яких потім можна поставити в залежність усі інші.

Переглядаючи всі ті форми соціяльного фактору, що побіжно пораховані трохи вище (III Т. 2), ми можемо переконатись, що таким основним явищем є поділ на економичні класи. Він є перший результат засобу продукції та її організації. З другого боку, від такого поділу залежать усі інші обставини життя даних людей: матеріяльне оточення, кількість праці, розмір знання й т. и. Класовий поділ визначає собою й класову боротьбу.

2. Залежність від великих класових поділів ускладнюється впливом більш дрібних та другорядних поділів (велика та дрібна буржуазія, й т. инше, професійний поділ, безробітні, поділ на чоловіків та жінок, оскільки він має соціяльний характер.)

Поруч і в залежності від класового поділу стоять ріжні другорядні групові поділи. Так уже в самих класових поділах ми повинні розріжняти ріжні підвідділи: буржуазія дрібна та велика, робітники та ремісники на великій фабриці, окремо селяне й т. под. Далі йдуть поділи професійні, що раз-у-раз мають і економично-класовий характер: майстри та некваліфіковані робітники, або що просто означують ріжниці в обставинах праці—робітники шахтярі та робітники по сільсько-господарських

економіях. З цих групових поділів, як далі буде вказано докладніше, для досліду літератури чи взагалі ідеології особливе значіння має так звана інтелігенція, що сама поділяється на ту чи иншу класову (аристократичну, буржуазну, пролетарську та босяцьку) богему.

Не слід забувати, що всі ці поділи на класи та групи повстають з економичного розвитку, а тому характер їхній та становище в суспільстві постійно змінюється й вони не однакові для ріжних епох.

Фізіологичний поділ людства на чоловіків та жінок надає специфичний характер психіці й тих і других. Але поділ цей ще в більший мірі впливає, яко фактор соціяльний, бо характер праці та суспільне становище жіноцтва на протязі історії часто дуже відмінне від становища чоловіків. І це мало величезний вплив на хід розвитку не тільки спеціяльно жіночої, але й загальної творчости.

3. В залежності від того, в якому стані знаходиться дана класа, чи вона що йно розвивається, чи панує, чи гине,—залежить та чи инша її психологія й напрям творчости. Для історії письменства важлива не класифікація самих класових станів розвитку, а форм психіки, що викликає ту чи иншу творчість.

Одначе, в наше завдання дослідувачів літератури не входить класифікація чисто соціяльних явищ в усіх подробицях. Вона важлива для нас остільки, оскільки вона вносить лад в ріжноманітність психичних явищ. Ці психичні явища є безпосереднім джерелом повстання мистецьких творів слова. Вони є звязком між словесними творами та економично-соціяльними факторами. Але ясно, що безпосередньо цю класову психіку спостерігати майже неможливо. Ми можемо підходити до неї з одного боку шляхом аналізу її витворів, з другого, шляхом висновків на підставі загальних психологичних законів що до того, якою повинна бути колективна психіка людей при даних обставинах. Треба сказати, що як раз у цьому полягає найбільша трудність досліду, що раз-у-раз приводить ріжних дослідувачів до протилежних висновків. Напр., мусило б здаватись ясним, що зубожіння групи людей повинно викликати в них загальне незавдоволення, а коли вони помічають, що це зубожіння масове, що воно залежить від певних економичних відносин, то це повинне привести їх до об'єднання з другими групами для спільної боротьби проти експлоатації й, врешті, до революційної боротьби. Але ми добре знаємо, що це не завжди буває так. Навпаки, дрібна буржуазія в процесі свого занепаду та пригнічення капіталізмом не стає революційною класою й не тільки не поєднується з пролетаріятом, але раз-у-раз виступає проти нього (фашизм). З другого боку, не можна безпосередньо грунтуватися на тому, яку оцінку дає сама собі та чи инша ідеологична течія. Письменник не тільки раз-ураз хоче поставити свої твори вище тимчасових суспільних

обставин, він часто повстає проти того оточення, що з нього сам вийшов. Байрон, безсумнівний продукт аристократичного оточення, громить аристократію Англії, вихваляє революцію та республіку. Шелі писав революційні пісні. Ібсен, сам з цілком дрібно-буржуазною психологією, повстає проти міщанства й т. и. Хто такий Ніцше—ідеолог буржуазії чи аристократії, а Оскар Уайльд, а французські романтики та парнасці?

Очевидно, що для того, щоб розібратись у питаннях тієї чи иншої класової психології, потрібна найбільша обережність, масове спостереження фактів та одночасне шукання з двох боків: з боку економично-соціяльно-психологичних будувань та з боку аналізу продуктів творчости. Треба, щоб той та инший підхід, з'ясовуючи та доповнюючи один одного, роскрили перед нами дійсний характер психології течії, до якої належить автор.

Отже, візьмімо якусь класову літературу, напр., письменство, широко кажучи, аристократії в середні віки, за часів гуманізму, при дворах XVII в., в час занепаду та роспаду під напором буржуазії, в час реакції першої половини XIX в. й далі до останніх бойових спроб, до відчаю у Роденбаха та остаточного виродження у Вісманса. Все це продукти надзвичайно ріжноманітних настроїв, що раз-у-раз: бадьорі, самовпевнені, роспачливі, повні зненависти до супротивників та повні гордости та незалежности, то підлесливі перед абсолютним монархом, то щиро релігійні, то атеїстичні (Англія XVII), то з підвищеним культом дами, то роспусні, то героїчні, то безсилі та заглиблені у минулому, то зі зненавистю до своєї власної класи, ідеалізуючі розбійників, проповідники свободи, визволення пролетаріяту, то вертаючись до ідей панування над цілим світом, або доходячи до повної дегенерації. Це все настрої тієї ж класи, але ріжноманітність їх залежить від цілого ряду другорядних причин. Взяти їх усі на обрахунок не легко. Не знаючи продуктів цих настроїв-творів, ми може зовсім не змогли б їх вивести. Яких саме форм може надати психіка аристократа і в залежності від яких соціяльних факторів йому властива та чі инша психологія? Так апріорно може здатись, що аристократ якої б то не було епохи не може бути ворожим до релігії. А тим часом ми знаємо факти, що цьому суперечать, і не відносно окремих людей, що порвали зі своїм оточенням, а яко громадське явище.

Тим чином в межах самої класової творчости знову треба усталити нові залежності, що дали б змогу розібратись у ріжманітності явищ. Таким слідуючим фактором залежности є стан розвитку даної класи та стан її відношень до инших в процесі боротьби. Психичні форми колективної свідомости, оскільки вони цим фактором означуються, можна поділити на приблизно п'ять категорій. Ця класифікація має на увазі не стільки самі соціяльні становища класів, скільки відповідні форми психології й я характеризуватиму їх в звязку з тими літературними творами, що з них повстали.

4. П'ять категорій класової психіки в залежності від соціяльного становища класи.

А. Спокійний настрій завдоволення своїм класовими буттям та оточенням. До цього раз-у-раз приєднується зневага до иншої форми життя. Дуже характерною та рідкою формою виявлення такого настрою є невеличкі середньовічні провансальські віршики трубадурів, де немає нічого иншого, як просте перерахування всього, що авторові подобається,—в инших того, що не подобається. В перемішку з иншими формами цей дух, широко кажучи, ідилії ми можемо зустріти на протязі всієї літератури (Річардсон, У. Уітмен, у нас аж занадто багато—«Садок вишневий» Шевченка). В цьому випадкові можна безпосередньо ясно бачити, до якого оточення належить автор.

В. Захоплення класовим ідеалом. Зразок—Пісня про Роланда. Звичайно, вона створена з реальних побутових рис, але образ Карла Великого й особливо Роланда є увособленням класового ідеалу французського середньовічного лицарства. В протилежність цьому маємо в середні віки твори з проведенням селянської ідеології (Ганс Розенплют «Хвала селянинові»). До цієї ж категорії слід зарахувати ріжного роду утопії. Але в чистому вигляді такі твори можливі лише у виключних випадках, коли соціяльна боротьба не виявляє себе гостро. Здебільшого, в міру того, як та чи инша класа все дужче втягається до боротьби з иншими, думки її так само звертаються в цей бік. Звідси С. Психологія боротьби, протиставлення себе иншими та критика (класових) супротивників. Аристократія з часів відродження виявляла глибоку зневагу, а потім зненависть до нового свого ворога—третього стану. Це починаючи від Ульріха фон Гутена й автора шекспірівських драм до Габрієля д'Анунціо. Третій стан, а в XIX віці у більш вузькому значінні буржуазія, заповнила цими творами усю європейську літературу (від середньовічних фабльо та Рейнеке Лиса). З цими нападами здебільшого поєднується й обстоювання певного класового ідеалу.

D. Психологія ідеалізації минулого (своєї класи) та свідомого тікання від реального життя. Такий настрій характерний для початку занепаду якоїсь класи, або її лише тимчасового оживлення.

Класичний зразок—романтизм в Німеччині. За нових часів твори типу роденбахівських.

Е. Психологія самокритики, самозречення, ідеалізації чужого невиразного бунтарства та дегенерації. Повне розчарування не тільки в сучасності та будуччині, але взагалі навіть в усій ідеології своєї класи (іх взагалі в усіх ідеологіях, світова скорбота,—бо своя класова ідеологія здається взагалі універсальною). Це є розвиток найвищого індивідуалізму, нападів на «міщанство» життя, кликання

до невиразних ідеалів, бунт для бунту, захоплення мистецтвом для мистецтва. Це є психологія гинучої класи—дрібного міщанства, аристократії.

Я мушу рішуче попередити, що ця первісна, груба класифікація є класифікацією форм класової свідомости і ні в якому разі не творів світової літератури. Ріжноманітність творів величезна й стоїть в залежності від іще багатьох побічних обставин. До того ж твори переважно відбивають у собі складні комбінації не тільки другорядних відтінків, але й основних настроїв. Завданням дослідувача є відкрити аналізом твору, инколи на підставі зовсім незначних дрібниць, дослідом життя автора, його оточення, а з другого боку—загальним аналізом сучасного йому економично-соціяльного стану ту класу та форму класової психології, в атмосфері якої він творив. Часто таке усталення буде суперечити думкам самого автора, напр., тоді, коли автор рішуче хоче мати себе за служника чистої краси.

Резюме попереднього. Отже, зведемо до купи наслідки попереднього викладу. Яким чином ввіходить даний твір в загальну історичну формулу? а) По-перше, він означується основною лінією економичного розвитку, що впливає на нього через загальну психологію чи «дух» цілої епохи. в) Слідуюча визначаюча це залежність від психології класи. Психологія пролетаря, аристократа, буржуа в цілому при всіх обставинах має свої особливості. с) Психологія класи взагалі в кожному окремому разі повинна мати ту чи иншу форму в залежності від її стадії розвитку. Дальші деталі відзначуються другорядними обставинами, що утворюються тим же класовим фактором—спеціяльність, запас знання, обставини життя, соціяльний стан жіноцтва й т. и.

V. СПЕЦІФИЧНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ ПСИХИЧНОЇ ТВОРЧОСТИ.

1. Принціпово завданням наукової історичної формули є охопити всі без виключення належні до обсягу даної науки явища, отже в сфері духовної творчости всі явища від найабстрактніших філософичних систем до випадкових дрібниць стилю.

Завданням повної всеохоплюючої формули історії літератури було б в ідеалі охопити з одного боку всі фактори, що можуть впливати на повстання твору, з другого боку охопити всі навіть найдрібніші факти літературних чи взагалі ідеологичних явищ: і абстрактні філософичні системи, й вибір сюжету в творах красного письменства, й форму в цілому, й зокрема дрібниці стилю й запас слів то-що. Законність такого наукового завдання сама по собі не потрібує доказів. Всі ці явища, як і взагалі всі факти всесвіту, повинні ввійти в одну формулу з иншими, в противному разі ми примушені були б припустити можливість «чудес». І раз в історії поки-що найугрунтованішою

формулою є економична-соціяльна, то й усі вищезгадані навіть дрібні явища повинні знайти в ній своє пояснення. Річ полягає лише в тому, щоб взяти на увагу всі залежності й не спрощувати формули на шкоду її універсальності.

2. Для всебічного аналізу всіх особливостів психичної творчости попередньої схеми не вистачає. Треба ще взяти на увагу специфичний характер обставин самого повстання літературних творів.

От через що до всієї попередньої схеми, для того, щоб дійсно охопити та зрозуміти історичні явища, необхідно взяти на увагу особливості історії духовної творчости. Історія людства в загалі відріжняється від біологичного розвитку звірин економично-соціяльним моментом, що надає їй її специфичних особливостів, історія ж духовної творчости людей зокрема від загальної історії—психологичним ментом.

3. Продукти психичної творчости не є просто «значки» чи непотрібна сама по собі «надбудова», а особливе знаряддя людської діяльности, поруч з иншими матеріяльними знаряддями. Вони складають частину засобів виробництва й, яко такі, стають чинниками в економичному та соціяльному розвиткові.

Психіка людини, її нервова система сама є й розвивається, яко особливий орган праці, такий саме орган, як рука, нога то-що. Людина,—ця звірина, що творить знаряддя,—роблячи руками сокири, плуги, зброю то-що, своїм розумом чи взагалі психікою теж творить особливі знаряддя: системи ідей, науку, мову, письмо, мистецтво, що так чи йнакше улекшують їй боротьбу за існування. Витвори цього органу удосконалюються в міру того, як він удосконалюється сам. Витвори руки удосконалюються, але сама вона не удосконалюється. Цей парадокс розвязується в той спосіб, що удосконалення продуктів рук йде на рахунок удосконалення органу людської психіки—нервової системи. Таким чином психичний мент в економично-соціяльному житті людей набуває раз-у-раз більшої ваги. Але ідеологія грає ролю в історії, впливає на історію не сама по собі, в силу об'єктивної правдивости тієї чи иншої ідеї чи абсолютної краси якогось образу, а саме як знаряддя, що буває необхідним для осягнення певних життєвих завдань. Для певної боротьби, напр., потрібні гармати, кулемети, залізниці, але потрібна й продумана система організації, потрібна уява про ідеальний устрій, за який борються, потрібні ті чи инші емоції, викликані музикою, поезією то-що. Це найбільш яскравий приклад. Але навіть коли самітний мистець віддається мистецтву для мистецтва, він приводить своїми творами до рівноваги свою психіку, та психіку подібних йому людей, людей, що були переможені в життєвій боротьбі й переживають останню форму розкладу класової психології. Його діяльність необхідна для нього в його боротьбі за існування.

4. В процесі поділу праці на утворенні цих ідеологичних знаряддів та керуванні ними спеціялізується так звана «інтелігенція».

В дореволюційних російських обставинах слово «інтелігенція» набуло неприємного чи навіть одіозного значіння. Але в етимологичному його походженні від слова intelligo лежить глибокий соціяльний факт поділу праці. Інтелігенти це мають бути ті, що взяли на себе виробляти для людства психичні знаряддя до загального вжитку, поруч з витворами ковалів, ткачів і т. п. З такого погляду, до інтелігенції можна було б зарахувати лише працюючу інтелігенцію, що витворює вартості, дійсно необхідні для боротьби за існування. В суспільстві, де не було б класової боротьби, як раз така інтелігенція спеціялістів і повинна була б існувати.

5. В залежності від соціяльних відносин кожна класа виділяє свою інтелігенцію, що перейнята її психологією та виявляє її інтереси. Таким чином існує цілий ряд класових інтелігенцій.

Одначе, серед суспільства поділеного на класи й свідомо й несвідомо психична творчість грає першорядну ролю в процесі класової боротьби, а тому кожна класа виділяє з себе, яко свій орган, свою класову інтелігенцію, що спеціяльно відбиває психологію цієї класи, її змагання, її ідеали, творить спеціяльно класові обмінні духовні цінності для людей даної класової психології. Таку свою класову інтелігенцію має в тій чи иншій формі кожна класа. Навіть селянство, що виявляло завжди найменчий нахил до спеціялізуючої диференціяції, поруч з деякими окремими професіями ковалів, знахурів, раз-у-раз мало свою окрему інтелігенцію в формі кобзарів, лірників, байкарів, спеціялістів своєї справи.

6. Фактичними творцями літературних витворів (напрямів, шкіл то-що) є відповідні групи інтелігенції з тією чи иншою класовою психологією. Від цього залежить і вага та значіння тієї чи иншої літературної течії в загально-літературному житті певної епохи.

Вище була розібрана формула залежности економичних, соціяльних, психичних та літературних явищ в загальній історичній формулі. Врешті решт, літературні твори повстають з класової психіки даної форми. Але для аналізу деталів цього процесу треба точніше означити найближчі обставини цього повстання. Певні літературні твори відбивають психологію певного шару суспільства, але органом їхнього витвору є тільки невеличка група інтелігенції, інтелігенський гурток. Отже після аналізу економіки соціяльного стану, певної форми психіки, якоїсь класи, раніше ніж остаточно проаналізувати даний твір, треба розглянути життя інтелігенської групи, що до неї належить автор. Тут першорядну ролю гратиме й життя автора, й його стосунки з ріжного роду сферами життя, й історія тієї течії чи течій, до яких він належав, ті кризи, що вони переживали то-що.

Так перш за все ми можемо констатувати, що в письменстві даної епохи переважно панує та інтелігенція, що репрезентує психичне життя пануючої класи, чи класи, що близька до того, щоб зробитись пануючою. Ця інтелігенція створює основну літературну течію, чи школу даного часу.

З нею поруч маємо перш за все течії, що відбивають настрої тих класів, груп, що економично уступають з кону світової історії. Такими групами за останніх часів були на заході аристократія, селянство, почасті дрібне міщанство. Психологія цих людей в такому разі губить свою рівновагу й набуває характеру виродження: гостра самокритика дрібно-міщанського письменства, загин народньої поезії під «впливом» частушки й т. п.

7. Зміни літературних напрямів та шкіл залежать від: а) змін в суспільному становищі ріжних інтелігенських груп, та змін у внутрішньому соціяльному складі цих груп і б) від змін форм класової свідомости (IV. 4). Від останнього залежить також, чи дана інтелігенція непохитно обстоюватиме свої ідеали та смаки, чи стратить рівновагу й навіть зречеться сама себе, ц.-т. «декласується».

Раз-у-раз поруч з пануючою літературною школою з'являється нова, або в ній самій відбувається літературна криза. Нова течія (що инколи виявляється в ніби «відродженні» чогось старого) вказує на якусь зміну в громадському житті, на розвиток чи підойму якоїсь нової соціяльної групи чи класи.

Розглядаючи це явище з погляду інтелігенських груп можна констатувати, що в такому разі або утворюються нові інтелігенські групи, або в старих все більш з'являється елемент нового походження.

Процес взаємовідносин ріжних груп інтелігенції та перехід письменників від одного напряму до другого, їхня прихильність до тих чи инших ідей та форм виявлення (школи одночасно зовсім протилежних) і повинен остаточно розвязати деталі повстання даного твору та звязати його з загально-історичними факторами.

Річ у тому, що поки даний інтелігент чи група інтелігентів звязані з класою, що знаходиться в становищі як що не пануючої верстви, то в усякому разі менш-більш економично урівноваженої та замкненої, для них важко або навіть зовсім неможливо прийняти світогляд, образи чи мову якоїсь иншої верстви. Так в певний час селянство міцно тримається своєї «народньої» творчости, а як що засвоює щось зовні, то цілком переробляє в своїму дусі, і французський аристократ XVII віку не мав ні найменшого сумніву в тому, що міщанський театр та народня поезія—готицьке варварство. Але селянство пролетаризується, його мрією стає зробитись куркулем, а потім в ідеалі паном, або піти до міста на заробітки. Звідси зневага до свого «простого», мійські романси, панська мова, частушки. Так само в XVIII віці французські аристократи зачитувались просвітньою

літературою буржуазії, а потім з захопленням відмовлялись во ім'я її ідеалів від усіх своїх привілеїв в національному зібранні. Натомість, навпаки, буржуазія в XVIII віці все більш та більш визволяється з-під впливу класицизму та залежности від аристократичних смаків, навіть, навпаки, набуває певний нахил підкреслювати контраст своїх смаків (сентименталізм) смакові аристократів (за часів революції знов відроджується захоплення античністю, але вже иншою, республіканською). Ломоносов, прийшовши з селянської хати до столиць, цілком засвоїв смаки та ідеї тодішніх пануючих класів Росії, що були тоді в стані росквіту. Шевченко, навпаки, віддав лише невеличку данину романтизмові й урешті потяг за собою до селянської ідеології цілу масу тодішньої панської інтелігенції, що в своїй класі почувала тоді початок повного занепаду.

8. Яко наслідок роспаду цілого ряду колись сталих класів та груп (аристократії, селянства, дрібної буржазії), за нових часів ми бачимо велику масу декласованої інтелігенції, що згубила звязок зі своєю власною класою й почала «служити» иншим ідеологіям.

Отже, в новій літературі мало ми знайдемо письменників, що цілою своєю психікою стало й непохитно відбивали б одну класову психологію, а саме ту, що серед неї вони зросли та що з нею звязані по походженню. Маса сучасної інтелігенції, фактичні творці літературних творів, по своїому походженню є продуктом економичного роспаду цілого ряду груп,—рядової аристократії, дрібного, зокрема провінціяльного, міщанства, селянства. Оскільки всі ці люди можуть економично або зробитись пролетарями, або, навпаки, вибитись у капіталісти чи рант'є, їхня психологія набуває невиразного характеру, а як що поміж них є люди з творчою психікою, напр., письменники, то хоч психологія їхня й випливатиме з їхнього походження та виховання, але дальший хід її розвитку може бути цілком иншим. Так аристрократ, втрачаючи грунт в своїому класовому становищі, вертається до ідеалізації селянства, йде в нарід, «кається», як що він порвав з селом та попав під гніт капіталу, він може ідейно приєднатись до пролетаріяту, оскільки цей, особливо за останніх часів, дає надію на повалення ненависної такому аристократові буржуазії.

Таким чином, дослід про походження письменника, особливо новітніх часів, відкриває лише первісну його відірваність від свого оточення, але зовсім не визначає дальшого розвитку його психології та напряму літературної діяльности. Твори його в ріжні часи й навіть одночасно можуть відбивати ріжні форми громадської психології, ріжних класів. Письменник може багато разів змінювати свій напрямок, розчаровуватись у перших своїх захопленнях, йти за новими ідеалами та формами краси, знов розчаровуватись у них і вертатись до старого.

Всього цього ніяк не можна пояснити просто його походженням та аналізом сучасних течій. До цього всього треба

додати сцеціяльний аналіз його індивідуальности та випадкових обставин його життя, ті кола людей, з якими він зустрічався та зміни в його економично-соціяльному стані. Таким чином:

9. Для повного розуміння деталів творчости письменника необхідно взяти на увагу випадкові факти його життєпису, характер вдачи та взагалі індивідуально-психологичний аналіз. Але це все у звязку з усіма вищенаведеними суспільними факторами.

VI. ЗНАЧІННЯ ВПЛИВІВ ТА ЗАПОЗИЧЕНЬ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ.

1. Факт впливу одного автора чи культури на других, відродження цілих минулих епох та окремих забутих авторів не порушує загальної формули, а лише свідчить що ті, хто підпадає впливові вже мали потребу в тому, що вони позичали й витворили б при потребі сами щось подібне.

До тієї ж сфери індивідуально-генетичної аналізи належить загальне питання про те, звідки саме взяв автор ті чи инші ідеї та форми, чи він їх сам створив чи позичив. Далеко поширений факт впливів одного письменника на другого, одної культури на другу, факт мандрівних сюжетів та мотивів, не порушує, але доповнює загальну економично-соціяльну формулу. Річ у тому, що людина чи країна переймають лише тоді, коли в них є класи, що потрібують як раз того, що є в психичних продуктах другої країни. Цим визначається й сила й характер виливу, ц.-то що саме береться з другої людини чи країни. Значіння кожного автора взагалі полягає в тому, що твори його приймаються широкими шарами сульспільства, що мають подібні ж психичні потреби, як і в нього, але які не можуть сами собі знайти форми для завдоволення цих потреб. Так само й відносно тих «більш талановитих» авторів, що краще зуміли виявити групову психологію, ніж другорядні. У них починають позичати, вони викликають масу наслідувачів, але через це ж саме ці наслідувачі рідко їх перевищують. Теж саме й відносно цілих країн. Один час Франція була центром зразкового розвитку аристократії певного типу й створила письменство, що через це мало величезне поширення по всіх аристократичних колах тодішньої Європи, які сами не могли виробити такого ж класичного письменства, бо не мали таких ідеальних умовин аристократичного життя. Так само англійська буржуазна філософична та літературна творчість мала великий вплив і на Францію й на Німеччину, але відповідно до ріжних внутрішніх соціяльних обставин цих країн обидві країни брали в англійців ріжне, або позичення того ж самого давало ріжні результати.

Так само треба пояснювати ріжного роду «відродження» історичних епох та воскресіння давніх забутих письменників: ренесанс, захоплення Візантією, Данте, Війон. Инколи цілком свіжа, нова течія (напр., французська революція) може вбиратися у давні форми, инколи просто проголошувати відродження старого.

2. Продукти психичної творчости, яко певного роду вже готові знаряддя, можуть служити ріжним епохам та класам, підпадаючи ніколи лише невеличким змінам.

В цілому, як що ріжного роду ідеї та літературні форми розглядати, яко знаряддя (боротьби з природою, класової боротьби, вияву психіки, «гри»), то ці знаряддя можуть, як і всі знаряддя, вживатись ріжними людьми при ріжних обставинах. Треба обережно наклеювати на певні ідеї сталі етикетки, напр., що християнство ортодоксальне належить взагалі аристократії, метафізика—буржуазній класі, класицизм — придворно-аристократичній й т. и. Треба розріжняти первісний грунт, первісні обставини повстання того чи иншого витвору й дальше його вживання. Християнство було знаряддям аристократії, напр., у Франції XVIII в., буржуазії проти аристократів в Англії XVII в. (коли ці останні підкреслювали свою байдужість до релігії) й навіть була спроба звязати його зі справою визволення пролетаріяту (християнський соціялізм). За часів французької революції буржуазія цілком самостійно захоплювалась республіканським класицизмом, а новітній комуністичний рух висунув ім'я Спартака. Форма поеми не тільки аристократична (про Роланда та у Байрона), але може служити для вихвалення міщанського життя (Герман і Доротея). Таким чином, як що в сучасний мент серед західньо-європейського та американського буржуазного суспільства поширюється зацікавлення середньовіччям та католицизмом, то це ще не значить, що це відроджується давня аристократія. Так само, як що Ніцше проповідував аристократичну мораль, то ще треба развязати питання, чи він дійсно має психологію решток аристократії, чи його психологія та психологія багатьох його читачів буржуазна (може навіть дрібно-буржуазна) й він користується «мораллю панів» задля вияву цієї психології чи в стані сили чи слабости.

VII ЗНАЧІННЯ ЕКОНОМИЧНО-СОЦІЯЛЬНОЇ ФОРМУЛИ З НАУКОВОГО ПОГЛЯДУ.

1. Вага економично-соціяльної формули полягає в тому, що вона намагається охопити всі історичні явища. Як що будуть дійсно непохитно усталені явища, що в неї не входять, тільки тоді вона підлягатиме перегляду та перетворенню.

Як що ми візьмемо тепер загальну економично-соціяльну формулу, далі візьмемо на увагу всі другорядні обставини життя інтелігенції в залежності від соціяльного становища її класи та її самої, загальні та випадкові оставини впливів, випадкові факти життя письменника, то мусимо врешті прийти до того, що кожне найдрібніше явище науки, філософії, ріжних ідеологій, літературних форм то-що знайде своє точне наукове пояснення. Можливо, багато таких явищ, що важко знайти їхню залежність від основних перелічних формул. Але це залежить просто від того, що ми не володіємо належним обсягом перевірених фактів—

чи економично-соціяльних, чи спеціяльно літературних, щоб як слід проаналізувати даний випадок. І лише тоді, коли будуть дійсно вказані, перевірені й проаналізовані такі явища, що ніяк не можна поставити в той чи инший звязок з основними економично-соціяльними перемінними, словом, факти, що стоять поза межами економично-соціяльної формули, тільки тоді й сама формула підлягатиме грунтовному перегляду. Тільки тоді можна було б пропонувати иншу більш доскональну наукову формулу. Але нова формула, приймаючи нові суперечні факти, мусила б обов'язково охопити й усі ті твердо усталені факти залежности між явищами письменства та явищами економично-соціяльними, що лягли яко підвалина формулі попередній.

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологичні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги).

I.

З середини XIX століття на кін суспільного життя Росії виступає нова соціяльна група—це т. зв. «разночинцы», «выходцы из духовного, чиновного и мещанского сословий», як її, цю групу, означують; ця прупа (ми її звемо полупанською, не знаючи иншого терміну в українській мові) витісняє попередній вплив маєткового панства, дворянства. Нові економичні умови не вкладалися в межі феодально-кріпацького господарства і призвели до реформ 60-х років, що створили сприятливі умови для розвитку промислового капіталу. Панування буржуазії в економіці (і в політиці) тягло за собою і зміну активних культурних чинників, ідеологичних надбудов. Звідси—появлення цієї нової соціяльної групи і на Україні в активній ролі провідника національного відродження, отже—і творця української літератури аж до XX століття, до народження культурної верстви серед селянства. Подібну культурну плівку ми умовно звемо «інтелігенцією», це треба одразу ж зазначити, але зовсім не хочемо ігнорувати виразні класові перетинки серед цієї культурної плівки. Тут бачимо і представників дрібномаєткового панства, цих «кающихся дворян», хлопоманів, панів-українофілів, що намагалися пірнути в демократичну течію сучасности, здебільшого не зрікаючися свого привілейованого соціяльного й економичного стану; тут і нова подупанська проміжна група, з різними тональними ухилами, з де-якою відмінністю соціяльних поглядів і життєвої тактики. Селян ми поки-що протягом цієї доби (60—90 р.р.) не бачимо в активній ролі: селяне поки-що об'єкт національного відродження, а не суб'єкт його. Уся доба до певної міри нівелює відмінні риси соціяльного походження письменника, надає йому певну ідеологію «різночинця»; так було з Некрасовим, якого Плеханов назвав «поетом разночинцев»,

Перша проблема, яка висувається в українських творах 60—70-х років,—то особисті відносини між представниками двох соціяльних станів, панства і селянства. На грунті інтимних відносин зустрічається панич—«народник» з українським селянством; вся його «культурна робота» (книжки, школа, розмови) обмежується врешті ганебним романом з дівчиною і трагічним кінцем всіх «гуманних» мрій верхогляда-панича. Перешкодою до щастливого закінчення цієї панської «пропаганди», звичайно, виступають станові забобони, станова нерівність; через цю перешкоду не можуть перескочити безвольні представники молодого панського покоління. Такі сюжети робляться дуже популярними протягом двох десятків літ, і вони, може, найкраще виявляють пансько-класову природу де-яких українофілів-культурників: за пустопорожніми словами йде «дія», акція «на користь народові». Цей сюжет занотуємо в таких творах: в маловідомому романі В. Дорошенка «На Україні» (1863 р.), в оповіданнях Олени Пчілки «Чад», Школиченка «Між народ», в повісті Грінченковій «На роспутті (частковий епізод), в драмах Мих. Старицького «Не судилось» і дуже подібній до неї своїм сюжетом, але незрівняно гіршій виконанням—«Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького. Тут з одного боку виступають «просвітителі» (люде 60-х років, бо й дія цих всіх творів здебільшого відбувається в 60-х роках)—Іван Горовенко, Михайло Ляшенко, Борис Воронов, а з другого—нещасливі об'єкти цього народницького замаху—Тетяни, Катрі, Оксани, яких автори примушують гинути в найтрагічніших умовах (крім Дорошенкової Тетяни Кошівни, що врешті доскочила свого міщанського щастя). Найхарактерніша серед них драма Старицького (чи краще мелодрама через перевагу там випадковости, невмотивування вчинків дієвих осіб) «Не судилось». Тут автор в особах студентів Михайла Ляшенка та його товариша Павла Чубаня намагався дати образ до певної міри «нового чоловіка», який під впливом визвольних ідей звертає всю свою увагу на інтереси народу. «Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меншого брата, за народнє щастя, за правду»—каже Михайло Белохвостову, а Павло Чубань організує шкілку з селянських дітей у панському будинкові й тлумачить недавнім кріпакам «Положення» про волю. Михайла автор примушує закінчити своє «єднання з народом» «етнографії ради» відомою трагедією з Катрею, і цим ніби-то хоче вказати на всю гнилизну й зопсуття інтелігенсько-панської душі, яка навіть у кращих представниках, за доброї волі, не може накреслити справжньої стежки корисного єднання з народом. Але це питання конфлікту між панською інтелігенцією, зачепленою народницькими (хлопоманськими) ідеями, і темними селянськими масами Старицький розвязує тут виключно в площі етичній, і суворим моралістом виступає в драмі Павло Чубань, людина полупанського походження і практичнішої вдачі, але не різкого протесту проти тих соціяльних обставин, що дали можливість витворитися подібному

не зважаючи на його панське походження [1]), так сталося і з нашими Старицькими, Конiськими, Грінченками—з одного боку, і з Рудченками, Левицькими—з другого.

І це цілком зрозуміло. Національне відродження раз-у-раз оповите ентузіязмом, національним піднесенням і романтикою, коли нація-парій береться за своє культурне й економичне визволення з нацією-паном. Так було на Україні в другій половині XIX ст. під страшними утисками царського уряду. Ця національна романтика безперечно затемнює класові перетинки, ослаблює класову боротьбу; вона ж позбавляє письменника, захопленого ідеєю культурного піднесення, ясної класової позиції. Ось чому ми не можемо клеїти певних соціяльних етикеток до наших письменників тієї доби, хоч у Старицького і Конiського ми знайдемо симпатії до свого класу (в його прогресивній редакції, певна річ), а у Тобілевича—ідеалізацію крепкого хазяїна, «куркуля». Національна романтика примушувала письменника всю надію свою покладати на село, де, здавалося, були заховані могутні потенціяльні сили. Український письменник формально ніби робиться «народником» безмірно раніше, ніж народницька ідеологія запанувала в Росії, він і тримається цієї ідеології значно довше, ігноруючи економичне і політичне значіння міста: український селянин бо тоді був необхідною умовою і носієм а врешті—і метою національного відродження. Звідси те «мужикофільство», що тільки инколи межує зі справжнім демократизмом, з народолюбством, звідси помітна відмінність української літератури в її сюжетах, в загальній трактовці від літератур «аристократичних», як, напр., російська та польська.

Але цей природній, органичний нахил української літератури не раз-у-раз можна назвати демократичним: дуже часто він є типова гуманність, притаманна буржуазним, паразитарним верствам. Оця внутрішня амплітуда поняття «демократизм» дозволяє нам освітлити різні його фази соціяльним світлом, вскрити, сказати б, соціяльні основи літературної творчости. Без авторитарних етикеток, беручи на увагу «мужикофільський» характер української літератури всього XIX ст., ми можемо розмежувати різні соціяльні впливи в творчості пісменників, можемо звязати цю творчість з економікою й соціяльними відносинами поточної доби. Тільки так ми зрозуміємо Котляревського, що належав до проміжної групи в соціяльній боротьбі двох класів—феодально-старшинського і селянського (тоді економично одноцільного під пресом кріпацьким),—ми зрозуміємо його ідеологичні вагання в «Енеїді», його сервілізм у недавно видрукованій «Кантаті Олександру І» і «Оді до Куракина», його аракчеєвський містицізм наприкінці життя. Тільки так

[1]) Г. В. Плеханов. «Литература и критика». Сборник статей. Т. І. М. 1923 г.

у легальному органі «Современник» [1]). «Основа»—це не орган українських «різночинців», це орган маєткового панства, що станове «каяття» своє обмежило тільки національним компромісом. «Основа»—це панична втеча з Шевченкових позицій. «Василий Михайлович (Білозерський),—так пише Куліш про редактора «Основи»,—расставил свои изнеженные руки, чтобы поняньчить ее по-пански хоть один годик и привить ей манеру говорить ни то, ни се, господствующую в так называемом высшем кругу и усвоенную им самим по сочувствию» (неопублікований лист з 15 березня 1860). Хоч свідоцтву Кулішевому і не можна довіряти цілком, але ж воно стверджує тільки те, що ми знаємо про журнал з поданого там матеріялу і з гадок про його; «я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колоколі» та «Современнику», аніж в «Основі»—каже Драгоманов у своїй автобіографії.

Молодше покоління не було задоволене «Основою», воно й настроєне було радикальніше, але цей радикалізм виявлявся не в соціяльно-політичних, а переважно в культурно-національних питаннях. Студенські громади були все ж таки переважно аполітичного, культурницького характеру організації, з тенденцією сепаруватися від революційного демократизму. Нагінки на тодішнє студенство і, напр., на Антоновича з боку царської адміністрації свідчать тільки про те, що й культурно-національна робота в тих умовах (як і скрізь, правда) має певне політичне значіння. Вони инколи, як каже Куліш [2]), «буквально погружаются в толпу неграмотного люда с целью служить ему своею образованностью, оборонять его от злопотреблений чиновничества и вести его к нравственной свободе». Це поверхове народництво на Україні було в значній мірі позбавлене революційного характеру, обмежуючись культурною роботою, національною пропагандою: декоративна «національна» одежа, одежа далекого минулого, народня мова, етнографія, популярна література, нарешті школа—ось, власне круг цієї роботи. Звичайно, це все моменти важливі для початків ширшої діяльности; звичайно, багато дуже корисного й потрібного за тих жорстоких часів було довершено. Але ж треба одверто сказати, що все це робота, яку називають «культурницькою», не освітленою певним політичним світоглядом, як це ми бачимо у Шевченка чи у Драгоманова. Аполітичне культурництво, формально проголошене пізніше Костомаровим і Житецьким, фактично панувало в українських гуртках цієї доби. Тому, мабуть, революційніші елементи (як С. Синегуб) шукали нелегальних організацій поза українськими гуртами. Тому, мабуть, таке хистке культурництво утворило сприятливий грунт для ідеологичних вагань і компромісу, що часто пхне й сервілізм, як це виявляється в діяльності Антоновича, Житецького, Конисього.

[1]) Див. статтю Ів. Стешенка—«Українські шостидесятники». Записки Укр. Наукового Товариства, кн. II.

[2]) «Украинофилам» стаття в «Зап. Укр. Наук Товариства», VIII.

Тим часом революційніші елементи і в межах українських гуртків, безперечно, були, тільки вони до Драгоманова не були провідними, пануючими. «Здесь в Полтаве,—писав 12 травня 1862 р. якийсь молодий українець до невідомого тоді Потебні,—путем опыта, столкновений и т. д. пришли к тому твердому убеждению, что в настоящее время более чем необходим нам «Политический Украинский Катехизис», в котором дело получило бы историческое и логическое оправдание и, так сказать, сведено было бы к рациональной догматике: иногда лучшие люди стоят в тяжелом колебательном положении, не зная, куда примкнуть среди начинающегося брожения и разделения партий — «тьма над языки» [1]). А типовий шостидесятник—етнограф С. Д. Ніс мав якісь таємні, хоч, може, й випадкові, звязки з революційною групою «Земля і Воля» [2]). Тільки ця найрадикальніша частина української молоді загубилася в масі культурницького українофільства чи відійшла від його, і треба було рішучости Драгоманова, щоб прокласти власний шлях.

II.

Ідеологія нової верстви українських культурних діячів найбільше позначилася в літературі. У ліриці Конiського, Старицького, Грінченка, Грабовського, Франка бренять суспільні мотиви, притаманні цій добі громадського слугування народові з боку культурної верстви, «різночинної» інтелігенції. Але в ліриці, навіть тодішній ліриці, немає повного виявлення поетової ідеології: поет мусить обмежуватись загальними настроями й емоціями, бо инакше поезія може наблизитися до політичної прози. Ми можемо тільки констатувати помірковану «гуманність» перших двох поетів, народницький ідеалізм двох других, нарешті—зненависть до сучасних економичних відносин і віру в соціялістичну зміну у Франка. Тільки у Франка (і то в збірці «З вершин і низин») ми бачимо соціяльний—не скажу, класовий—критерій до сучасних йому економичних відносин, хоч поет сподівається найбільше на мирний переворот—«правдою і працею й наукою». У инших же (особливо у Грінченка) народ виступає цілком у дусі народництва, без глибшого економичного аналізу й означення:

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть,
Народ—його брат, його друг.

Такі необхідні загальники не цілком виявляють нам світогляд поета і тільки инколи дозволяють указати на ту суспільну

---

[1]) О. Соловій — Нові данні до біографії С. Д. Носа. «Наше минуле», 1918, 2.

[2]) А. Халанский — Материалы для биографии А. А. Потебни Збірник «Пошана», с. 14—15.

течію (а значить—і на ту соціяльну верству), що годує поета, створює йому ідеологію.

З цього погляду белетристика (а де-коли — то й драма) дає незрівняно більше. Письменник творить мистецький образ на підставі життєвого аналізу; він примушує свого героя на ділі виявляти себе і тим дає безпосередній матеріял для наслідування, для науки. Таким, напр., матеріялом був Базаров, або й герої Чернишевського з «Что делать?» для всього покоління російських нігілістів-шостидесятників. І цілком очевидно, що й наша белетристика, витворюючи з кінця 60-х років такі «ідеологичні» постаті, мала ті ж завдання науки, агітації, поширення близьких письменникові ідей у художніх образах. Але не зразу наша белетристика почала виконувати громадські (в своєму розумінні, певна річ) завдання.

На початку доби література була одним з засобів пізнання народнього (селянського) побуту, вона дуже наближалася до етнографії, і дуже важко покласти межу між етнографичними переказами Симонова і Носа, між портретними оповіданнями Ганни Барвінок і Стороженка і літературною творчістю Марка Вовчка і Федьковича, позначеною рисами художньої уяви, суб'єктивного творення. Відсутність певної суспільної ідеології призводить або до сентиментальної гуманности Марка Вовчка, або до тієї ідеалізації народнього побуту, де вже чується класова позиція письменника-поміщика (у Ганни Барвінок і Стороженка); і цілком зрозуміло, що демократична російська критика так гостро поставилася до Стороженкових творів, добачаючи в них риси консерватизму і безгрунтовно-наївної романтики [1]). Далі, починаючи з Свидницького («Люборацькі», а дебютував Свидницький етнографичними оповіданнями), Кониського, Левицького, українська література, поруч з відтворенням селянського побуту, намагається дати повість з життя инших соціяльних верств і развязати проблему: «что делать?» як жити українському інтелігентові? Болюча проблема денаціоналізації поставлена вже у Свидницького, Левицького, Кропивницького та ин., а його наступники дають образ «нової людини», що повинна проказати стежку для роботи цілому поколінню. Белетристика українська в частині своїй робиться «учительною», «публіцистичною», виконує завдання агіт-пропа. На цій літературі, що здебільшого прибірала характер повісти, ми й дозволимо собі зупинитись далі. Ми простежимо, чого ж учила ця література й які соціяльні причини цієї науки протягом цієї економичної доби. Це нам допоможе зрозуміти, що ж нового дала людству та трудова селянська верства, що з початку XX століття почала поволі прибірати провід в українській літературі, а опанувала її тільки з Жовтневою Революцією.

[1]) Див. статтю А. Кримського—«Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи» Л.-Н. Вістник, 1901, т. XIV.

ми зрозуміємо групу письменників дошевченкової доби, що, загалом кажучи, виразно виявляють свою класову, поміщицьку ідеологію і відбивають у творах своє соціяне оточення (Білецький-Носенко, Гребінка, Квітка); тільки так, очевидно, ми можемо зрозуміти й урядовий сервілізм, монархізм цих письменників, клерикалізм в їхньому світогляді, уникання жадної опозиції, як навіть Гребінка, що, перекладаючи «Полтаву», старанно вилущує всі згадки про політичні настрої на Україні. Шевченко виступає представником иншого класу—селянства, пригнобленого тяжкою соціяльною й економичною залежністю від поміщика, навіть поміщика-українофіла типа Лукашевича, Галагана, Лизогуба. Риси селянського світогляду, тоді об'єктивно-революційного, найбільше виявляються в Шевченковому бунтарстві, в непримиримій ненависті до держави царів і панів. Але Шевченко не міг створити тоді певної соціяльної групи, що визволення свого класу поклала б за основу своєї діяльности за його прикладом: селянство, як клас, не могло ще тоді виступити на кін політичної боротьби. Тому Шевченко вривається якимсь дисонансом у поступовий розвиток суспільної ідеології і серед шестидесятників українських він не має численних прихильників і послідовників. Це звучить парадоксально, але це так: до 90-х років, до появлення нового активного класу—робітництва і перемоги революційної ідеології над мирною, культурницькою, Шевченко робиться джерелом формально-народницького культу, а його глибокий революційний світогляд плекається врешті тільки в невеличкій групі драгоманівців-радикалів. Чому це так?

Коли ми погодимося з тим твердженням, що українське відродження творили, як і скрізь, середні класи [1]), то ми зрозуміємо головні лінії суспільного життя на Україні протягом другої половини XIX ст., до народження нових соціяльно-активних груп: середні класи за тієї доби економичного розвитку були нездібні до революційного піднесення, до глибшої акції в Шевченковому дусі. Головна маса інтелігенції тих часів була захоплена ідеєю культурно-національного відродження українського народу, але дуже мало цікавилася економичним станом «визволеного» поміщиками селянства і цілком не приймала революційно-політичної ідеології Шевченка. «Основа», цей як-не-як виразник настроїв де-яких українських шостидесятників-культурників, рішуче заперечувала (устами Костомарова навіть) «новомодній французський соціялізм»: приватня власність і заможній селянин з своєю хуторянською цівілізацією—ось що мусить замінити «примарну ідею». Разом з тим політичний лоялізм і клерикалізм доповнюють цей програм основ'ян, такий консервативний, порівнюючи з позицією російських соціялістів

[1]) Див. статтю Л. Юркевича—«Середні класи і національне відродження» в журн. «Дзвін», 1913 ч. 2, с. 107—111.

конфліктові. Тим часом цей сюжет безумовно відзначав побутове явище. «Автор зачепив найживіші струни сучасного суспільного життя,—свідчить Костомаров у своїй рецензії на драму Старицького,—викрив хворобу, що її відчувають скрізь за наших часів, і відтворив її в таких рисах, в яких вона виявляється в сучасному українському суспільстві» [1]). Але річ у тім, що широкого соціяльного освітлення цього сюжету тодішні українські «битописателі» дати не здолали: їхні позитивні типи або безнадійні резонери і балакуни, або поміщики, що тільки кутаються в формальне народництво, але соціяльних своїх вигод не зрікаються і на економичні реформи не погоджуються, а тому ці типи найбільше характерні для поверхової поміщицької молоді, характерні вони і для з'ясування поміркованої позиції самого письменника. Коли Квітка цілком виправдує таку станову нерівність («Щира любов»), а Шевченко вважає її страшною соціяльною несправедливістю («Марина», «Відьма», «Слепая»), то письменник шостидесятник став перед нею в задумі, з гуманним настроєм, але без спроби радикально розвязати проблему: в цьому, може, найясніше позначилася класова позиція наших письменників.

Але ж 60-ті роки дали матеріял і для инших побутових образів: Левицькій у своїй повісті «Хмари» хоче дати людину вже з певним позитивним програмом, хоче зробити Радюка зразком для наслідування. «Радюк—просто смішний дурень!»—так категорично висловлюється Драгоманов про першого в нашій літературі свідомого «народовця» [2]). «Дурість» Радюкова полягає, з одного боку, в невиразності й однобічності його ідеології, а з другом—в повній нездатності реалізувати навіть свої мізерні і наївні «мрійки». Ці його «мрійки» дуже характерні для цілої суспільної верстви української інтелігенції, отієї «культурницької» групи, що шукала форми легальної мирної роботи в умовах царату. «Ми, тату,—заявляв Радюк батькові,—носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо набік народа; ми національ». А «національ й народовці,—поясняє автор устами Дашковича,—то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хотять злитись з народом... просвічувать темний народ і піднімать його морально й матеріяльно» Крім цієї українофільської балаканини, Радюк не мав жадного програму, не мав ширшого демократичного світогляду. Закликаючи до неясної саможертви, поширюючи скрізь свої «сміливі» (!) ідеї, Радюк сам конкретно лише записував народні пісні та спромігся випадково допомогти хворій молодиці, а потім закінчив своє життя «тихим» міщанським щастям з «хуторянкою» (заможненкою!) і шуканням урядової кар'єри за всяку ціну, навіть за ціну від'їзду на далекий, чужий йому Кавказ (у другій редакції). Позиція героя «Хмар» типова»

---

[1]) «Киевская Старина», 1883, IX—XI, с. 297.
[2]) В «Листах на Наддніпрянську Україну», с. 32.

класова позиція людини, що належить до пануючої верстви і цілком ігнорує соціяльне становище народу, його економічні злидні. Радюк—уламок дрібно-маєткової дворянської верстви, що опинився в нових соціяльно-економічних умовах, під впливом могутнього ідейного руху, але зректись од своїх соціяльних інтересів не зміг. Не зміг він і звязати українського відродження з інтересами трудового селянства (за тієї доби), з його соціяльним визволенням: про це Радюки боялися і думати. Безумовно, в своїй трагедії Радюк в значній мірі мусить завдячувати авторові, який, поставивши питання, як і Чернишевський,—«Что делать?», не зміг, подібно до Чернишевського, дати в образі свого героя конкретної відповіди на це питання. Поверхове розроблення теми, без глибокого психологичного аналізу, з випадковими, штучно-тенденційними епізодами—все це вийшло на шкоду художній правді повісти [1]). Але ж автор мав перед собою реальні життьові образи: Радюки створили міцну київську «Громаду» з її журналом «Помийницею», Радюки виявили свої наукові здібності в 70-х роках, але ж Радюки пірвали й зносини з Драгомановим на початку 80-х років, коли він, на їхню думку, визначався занадто виразною «революційністю».

Поруч з спробами художнього відтворення невдалих пансько-культуртрегерських змагань ми бачимо фіксування й иншої сили на українському селі, що вже народжувалася в страшних муках, але не змогла ще знайти вірної лінії роботи: це селянська інтелігенція. Ця інтелігенція поки-що бралася з кол заможнього селянства або з тих суспільних верстов, що складали проміжну плівку між панством і трудовим селянством і навіть були ближчі до цього селянства (дяки, народні вчителі, то-що). Змагання цієї народньої групи неясні, кроки—боязкі й несміливі, але вона вже є, і в цьому її позитивне значіння. З перших нарисів згадаємо повість Марка-Вовчка «Дяк» (1859 р. написана). Марко Вовчок уже тоді передчував трагичну долю на селі людини, що, стоючи інтелектуально вище за оточення, не може конкретно виявити своїх бажань та рішучо ступити на инший, кращий шлях... «Дяк»—це ескіз, з якого пізніше виникли—і Тесленкове «Страчене життя» і Винниченків «Кирпатий Мефістофель». Тиміш Савлук знав гаразд причини своєї «туги ревної, невсипущої, невгавущої, лихої й невмолимої», але тільки почував, що вона його «толкала з місця, пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями». Заїдений рефлексією й зненавистю до місцевого «болотяного» оточення, Тиміш Савлук змарнував життя в вічному шуканні особистого щастя й гармонійного, «зоряного» існування. Та в самому собі Савлук не знаходив таких об'єктивно-твердих рис, які дозволили б йому сконкретизувати його мрії і здійснити в житті: неясність бажань,

[1]) Цікаво, що, друкуючи уривок повісти в «Правді» 1873 р., автор назвав її «Новий чоловік», виразно натякаючи на громадське значіння свого героя.

відсутність сили волі поруч з об'єктивно-несприятливими фактами — це все підрізало Савлукові мрії, розбило їх до-щенту. Але самий образ цього дяка, виконаний, безумовно, в стилі Тургеневських оповідань з неодмінно-розбитими мріями про особисте щастя (хоч епізод з Мартою і не вмотивовано з психологічного боку), є перший нарис цього типу «неприкаяного» героя, який, правда, ще не усвідомив сам собі своїх ідеалів, не зрозумів причин руїни своїх, хоч і невисоких, мрій. Поривання Савлукові, в освітленні Марка-Вовчка, виявилися виключно в ділянці особистих настроїв і переживаннів. Але вже трагедія Чіпки Вареника («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Рудченка-Мирного) розвивається на соціяльному грунті. Неясні змагання Савлука тут, в образі Чіпки, замінено виразною ідеологією, певним світоглядом, що виникли серед кращих представників села під час все ж таки нової й бурхливої доби 60-х років. Основна риса Чіпчина—пристрасне, болюче шукання правди, спочатку—вищої, етичної правди, а потім—і соціяльної правди, коли він кинувся «рівняти бідних з багатими». «Скрізь неправда!»—каже в роспуці Чіпка.—«Куди не глянь, де не кинь—усюди кривда й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди заховатись од неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти»... Але оце святе незадоволення з околишнього життя, оце вміння стояти над юрбою й бачити далі за цю юрбу, оце вічне шукання правдивої життьової тропи—робить образ Чіпчин в його ідеальних, так би мовити, обрисах досить симпатичним. Ці його риси, в зображенні Пан. Мирного, ясно говорять, що народилася нова соціяльна сила, селянська інтелігенція, і вже її не відірвати від матерного її пня. Чіпка вже добре инколи розуміє й свої відносини до народніх інтересів: співаючи про неправду людську, Чіпка «бідує з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди негодящі землі; допомагає їм грішми, коли пристають за подушне зборщики». Але, на лихо собі, Чіпка великим виховався індивідуалістом, з виразним приматом етичних емоцій, і це психологичне тло, під впливом об'єктивних умов, скерувало всі світлі заміри Чіпчині в бік облудний; тільки цей шлях найбільше припадав до серця людині, що їй було перегороджено инші шляхи до широкої громадської діяльности: тут бо вона тішила свої героїчні потяги й віддалялася від сірого, буденного існування, яким жив приятель Чіпчин—Грицько.

Образ Чіпчин, як ми сказали вище, має своє ідейне значіння. Панас Мирний дуже влучно підкреслив основні гасла доби 60-х років—шукання правди—в етиці й соціяльних питаннях. Такий «ідеологічний» критерій що до Чіпки тільки й можливий, бо спроби оцінити його з погляду звичайної реалістичної критики не можна назвати щасливими: занадто бо його дійсні вчинки далекі від його ж власних замірів і міркувань. Чіпка—«пропаща сила», але незабаром настане час, коли український селянин

з стихійного протестанта перетвориться на активну революційну силу, і це перетворення відіб'є й художня література (Винниченко, Коцюбинський).

Зробимо де-які висновки. Українська література відзначила фази нового економичного процесу: і нову економичну неволю, що її зазнав середній селянин-власник після буржуазних реформ 60-х р. р., і початки пауперизації селянства, і хижацькі форми промислового капіталу на Україні (твори Левицького, Кониського, Рудченка-Мирного, Франка). Треба додати, що цей наступ капіталу і звязану з ним руїну попереднього феодально-патріярхального побуту наші «культурники» усвідомили собі, як неминуче зло, як ворожу навалу, бо нові економичні чинники ніби руйнують моральні основи селянина («Бурлачка» Левицького, «Глитай або-ж павук» Кропивницького, «Повія» П. Мирного), соціяльне значіння тих чинників підноситься тільки побіжно аж до малюнків Франка почасти—Тобілевича. В усякому разі новий економичний побут, хоча б формально, епізодично відбився в початковій українській повісті. Але коли український письменник хотів одзначити народження нових сил серед різних соціяльних верств, накреслити нові ідеологичні шукання і тим показати шлях для роботи молодого покоління, то тут він був цілком базпорадний одразу ж. Неясні були витворені ним силуети, непристосовані до життя подані типи, позбавлені сміливого, не кажу—революційного, дерзання, прип'яті до дрібненьких і невиразних завдань українського легального культурника. Українська «полупанська» інтелігенція, не маючи власної суспільної ідеології, иншого не могла внести і в літературу.

Кінець буде.

ТЕРЕЩЕНКО.

Театр мистецтва дійства.

Останніми часами теоретики та любителі розмов на теми про мистецтво надзвичайно ретельно починають наводняти літературу ріжними порадами-аналізами, а то навіть і цілими рецептами про те, що треба робити з театром, щоб він поправився і міг буяти дальше в житті. Щоб не роскопувати заплісняві́лого барахла шляхом всяких порівнянь та еволюційних висновків, що я особисто вважаю лише словесною еквілібристикою спеціяльних критиків, хочу, одкинувши всякі умовності, говорити словами людини, яка допіру відірвалась від театрального станка. Для мене ясно одно: дотеперішній театр кінець-кінцем прийшов до глухої стіни—живій істоті від мистецтва робити там нічого. Протягом довгої еволюції, починаючи від первісних форм театрального дійства і кінчаючи останнім етапом модернього театру режисерів, сталося те, що театр задавив основний живчик свого єства—актора, як творця дії.

Протягом певного часу автор, режисер, декоратор і инш., в звязку з ходом загального процесу громадської психології (індивідуалізм, одірваність особи, захованість в самого себе)—і це треба вважати цілком нормальним в капіталістичних формах життя—призвели театр до глухої стіни, об цю стіну ткнули лобом де-яких ще живих творців театру і тим самим примусили задуматись над цим безпорадним становищем. Причиною мертвоточини театру була втрата активного дієвого елементу. Театр став статичним, бо звязав волю актора, як первісного творця дійства. А смерть дійства в театрі—смерть самого театру.

З цього моменту я й хочу говорити про цілком оригінальне явище—мистецтво дійства, котре винятково оперує дією й від неї виходить. Дія є поняття активне, але само по собі абстрактне. Виявити дію це значить знайти спосіб матеріялізації дії. А ця потреба є проблемою нового методу та архітектоніки мистецтва дійства.

В способах матеріялізації дії в дотеперішнім театрі практикувалося виявлення дійства ситуацією окремих індивідуумів—персонажів, з чого і створилося певне обличчя театру.

В противність цьому, відповідаючи сучасним організаційним формам життя, що спирається на глибоко-колективістичні основи, в противність індивідуалістичній будові старого суспільства—реалізація дії в мистецтві дійства переводиться способом сумування

передачі почуття. Наслідком цього являється построєння дійства в масових формах, організованих відповідно вимогам законів кожного з елементів фактури мистецтва дійства.

Виявлення дії, її матеріялізація, проходить при необхідній допомозі цілого ряду елементів мистецтва (рух, слово, музика, малярство, і т. и.), цеб-то виявлення дійства проходить при допомозі цілого ряду мистецтв, збудованих на основі спільного ритму.

Комбінація передачі способів ріжних мистецтв ідеї мистецтва дійства (коли потрібно—через слово тільки, чи через звук, коли потрібно—через всі мистецтва синтезовано), дає нам можливість правильно роспоряджатись в архітектоничному чи ритмичному розумінні. Це дає змогу проявити сильніші чи слабіші напруження з одного боку і, по-друге, вживати контрастовий спосіб передачи ідеї мистецтва дійства, полекшувати приймання його ріжноманітними комбінаціями, впливаючи то на зорові, то на слухові органи чуття.

Отже, з вищенаведеного видно, що основа театральна не в зовнішній комбінації таких чи инших форм, стилів і т. д.

Можна багато разів перевертати, комбінувати, але це буде тільки зміна зверхньої форми, а корінь залишиться старий, і сам театр від того фактично не зміниться. Попередні передпосилки, нам ясно говорять про те, що зіпхнути театр з мертвої точки, це значить відмовитись від основ старого театру, значить роскласти його на основні чинники синтезованих елементів і взяти найнеобхідніше й кожне зокрема. Таким чином, оперуючи складовим матеріялом, треба організувати цей матеріял по методу, при якому ініціятива учасника-артиста, як первісного творця, була б покладена в основу творчости від початку аж до кінця композиції.

Такий метод є органичним для мистецтва дійства і він цілком протилежний дотеперішньому театру, який в методі своєї роботи нехтує ініціятиву учасника, тим самим каструючи свою істоту, що власне і призвело театр до повної імпотенції.

У противність старому індивідуалістичному методу театральної роботи ставиться колективний метод, коли кожний артист в можливостях своєї фантазії зможе проявити максимум своєї ініціятиви.

Далі вільне організоване погождення кількох творчих ініціятив у певних мистецьких законах творить цілу композицію.

Після з'ясування підсвідомого стану певної задуми для реалізації її шляхом обговорень фіксується основна ідея.

В слідуючий момент виробляється план і архітектоніка зафіксованої ідеї. Після цього робиться так звана ритмична фіксація: з'ясування в графичній формі ріжних ритмичних напружень (місця піднесення й спадання ритму).

Фіксація ритмичної схеми є першим етапом до практичної реалізації основної ідеї композиції. Після цього приступають до виявлення ритму через всі елементи мистецтв, і тут кожний учасник—артист вільний в інтерпретації кожного моменту ритмичної схеми.

Матеріялізація ритмичної схеми проходить через всі складові елементи мистецтв (слово, рух, збудований на законах послідовности, музика і малярство). Коли індивідуальна стадія композиції кожним з артистів пророблена, тоді з ріжних індивідуальних робот, пророблених на основі спільного ритму, конструється один спільний закінчений організм композиції. Останній момент виконує режисер—конструктор.

Мистецтво дійства розвивається в відповідних просторових взаємовідношеннях. Дотеперішній театр був звязаний певними законами площі, які в кращому випадку ілюстрували дію, а в гіршому нічого спільного з нею не мали. Для мистецтва дійства в даному разі потрібна підлога з підставками, які відповідають ритмичній схемі композиції (підвищення й пониження площі відповідають піднесенню й спаданню ритма), цеб-то площа повинна відповідати характеру вимог построєння ритму. Так будується мистецтво дійства, по методам якого уже третій рік працює театр-майстерня імени Михайличенка.

Досі в майстерні цього театру зроблено вісім експериментальних композицій:

1. Перший будинок нового світу; 2. Небо горить; 3. Жертва вечірня; 4. Печаль остання, 5. Карнавал; 6. Поема відволі; 7. Буфонада № 1; 8. Буфонада № 2.

Жертва вечірня.

В роботі театру є ще дві великі композиції, які мають бути скінчені влітку.

Все зроблене досі можна розбити на три цілком закінчених етапи. Перше, театр Михайличенка почав працю з певної ідеології та (хоча, правда, на той час досить ясної, але все ж невикристалізованої) теорії мистецтва дійства і методів колективної творчости.

Треба було насамперед перевірити практично для самих себе, а також і для широких кругів публіки життєздатність і правдивість вищеозначених методів. Отже, тому майстерня Михайличенка ввесь перший період своєї праці вкладає в одну велику театральну композицію—„Перший будинок нового світу“,—яка і була показана уперше в Київі в помешканні мійського оперового театру. Що до самих себе, то треба сказати, що вже до спектаклю ми глибоко вірили в величезну будучину принціпів, покладених в основу нашої праці. А ті вигуки, якими кидалась з партера публіка на сцену з глибоким міщанським обуренням в час вистави, викликали в нас величезний ентузіязм і остаточно переконали нас в правдивості і життєздатності цих принціпів. З боку спеців і прихильників класичного, а то навіть і модернього в театрі виставлялись докори за абсолютне ігнорування автора, як драматурга, режисера і инш. диктаторів мистецтва театру. А найбільше нарікали на те, що ми збиваем театр з його еволюційного шляху, висовуючи натомісць якийсь колективно-синтетичний метод театральної творчости. Хоча, правда, було визнано за нами велику композиторську роботу, навіть оригінальну техніку. Протест фактично був направлений проти самого підходу.

Після цієї вистави починається другий період нашої праці, результатом якого пізніш появляється оригінальна композиція „Небо горить“. Весь цей стан фактично був направлений в бік утворення власної школи по винайденому методу.

З одного боку перед молодими артистами, які вже стали цілком на цей новий шлях театру, стояла задача удосконалитись, набути необхідне знання і техніку, що вимагалась для кожного творця синтетичного мистецтва по колективному методу, а друге, необхідно було створити біля себе певну виховуючу атмосферу, просто школу, яка змогла б згодом випустити на театральний ринок цілий ряд артистів і педагогів, вихованих на принціпах мистецтва, які були в майстерні ім. Михайличенка.

Оце і є головні причини, що закопали майже на цілий сезон нас у лабораторну закриту працю, де провадилась уже величезна підготовча робота і над розробленням і розширенням діяпазону наших методів, і над самими артистами, які за цей час без всяких унаслідованих традицій від старого театру, лише на основах сучасного пролетарського устрою, мусили виховатись на остільки дозрілих артистів і в техничному і в ідеологичному розумінні, щоб свобідно орудувати матеріялом в принціпах мистецтва дійства.

Після цього 1922 р. було виставлено кілька спектаклів в Київському театрізім. Шевченка, і молода трупа майстерні ім. Михайличенка виїхала в Київа на гастролі до м. Харкова. Характерно що на цей раз у Київі, а також і в Харкові публіка прийняла нас далеко обережніше, ніж перше. З боку міщанських театральних кругів почувалась якась стриманість, а де-хто навіть одверто заявив, що не зважаючи на більшовицько-дикий підход, вистави дуже оригінальні і цікаві. Преса не знала, що писать.

Повернувшись до Київа, ми роспочали третій етап нашої праці. Теперь ми уже мали за собою наше оригінальне обличчя, мали набуту техніку і школу своїх методів. Ми почували себе грамотними і свідомими серед блукаючих спантеличених акторських мас. Методи були очищені і провірені—шлях нашої праці багато прояснився.

Сезон 1923 року дав змогу зробити зразу кілька нових оригінальних композицій, і ми почали що-суботи регулярні вистави в невеличкому помешканні на 70 душ в майстерні ім. Михайличенка по Володимирській, 47. Твердження про те, що театр стає театром, коли він виходить в круг широких мас, в даному разі ствердилось як найкраще: систематичні відкриті спектаклі, як це уже вияснилось,

„Небо горить".

дають нам змогу підвести під себе не стільки економічний, скільки моральний грунт. Розцвіт старого академичного театру характеризувався величезним напливом до нього постійних одвідувачів, які були органичною базою цього театру. Він не тільки організував свого глядача, але був ясним представником його духовних потреб та інтересів.

Перед нами зараз руба стало питання знайти й виховати свого споживача, бо театр, не розрахований на свого постійного глядача, річ мертва. І от саме тому зараз для нас повстає необхідність направить свою творчість по двом фронтам:

1. В справі театральної творчости і організації, зафіксувавши певні позиції, йти дальше шляхом придбання необхідних театральних здобутків.

2. Серед роспилених мас необхідно скупчити і виховувати біля себе молодий творчий пролетарський елемент—нашого будучого глядача.

Остання робота являється для нас не менше важливою від першої.

За три роки ми остаточно переконались, хто є цей наш будучий споживач.

Ясно також і те, що в широких робітничих масах поки-що уперто робить свою роскладаючу роботу театр буржуазії, але тим більше ми повинні звернути свою увагу на пропаганду серед молодого пролетарського суспільства.

За останній час помічається колосальний наплив робітничої молоді на всякі нові гасла; цей момент необхідно прийняти до уваги, щоб вкласти свідомість і розуміння відріжняти мистецтво, основане на комуністичних принціпах, від всякого квазі-мистецтва. Задача не легка, але необхідна.

Ще в 1921 році була випущена мною декларація „Шляхи театру", в якій, стаючи на грунт нових методів в театрі, я зазначав про свідомість і діяпазон техніки будучого артиста-інженіра в грядучому театрі. Артист будучого мав використати театральність в синтетичному сполученні, починаючивід мистецтва актора драми і кінчаючи буфоном і акробатом. Певний шлях пройденого театрального життя зараз дуже добре стверджує нам ці мої передбачення цілим рядом постановок, в яких форма спектаклю виявляється уже в найріжноманітніших техничних можливостях.

Оригінальність форми в даному разі, без сумніву, являється на основі оригінальної ідеології та оригінального змісту. Инакше й бути не може. Зміст і форма звязані органично. Поскільки в сучасному житті не виявлялось ясно скристалізованого побуту, приходилось брати оригінальні його окремі моменти, які і давали можливість виявити певний тип театральної творчости в цілому. Це одна з причин тому, що в своїх композиціях нам доводилось самим складати певну ідеологичну канву, з якої створювалась пізніше театральна композиція. На практиці своєї роботи ми переконались, що наш театр виховає згодом свої літературні сили, так само, як він виховає свого глядача. Робити революцію в театрі—це не значить перетрушувати старе барахло під ріжними соусами, як це тепер робить Меєрхольд та инш.

Під таким углом провадилась робота в першій композиції „Перший будинок нового світу" в 20 році, де в основу була покладена класова боротьба.

Так робилась композиція „Небо горить" і, не зважаючи на те, що нас часто дорікають за відсутність літературного тексту і цільности в будові сюжету, ми твердо знаєм, що це важне питання згодом буде вирішено нами, як і цілий ряд инших питань. Але та основна позиція, яку ми зайняли в своїй роботі, вона є життєва і сучасна, що фактично і виявилось з цілого ряду останніх композицій, зроблених в сезоні 23 року: „Карнавал", „Буфонада № 1"

і „Буфонада № 2“. Ще й досі від оцних заголовків наших композицій багато цукорних панянок кривиться, але я уже сказав, що ми знаємо, хто наш глядач, якому ми широко відчиняємо двері, і тому скривленою гримасою нас не злякаєш.

Буфонада.

Цілком зрозуміло, що перші роботи являються в даному разі провірочними експериментами нового типу театрального мистецтва, і поскільки довелось зустрінутись з абсолютно неготовими до цього акторами, робота від цього затримувалась, і приходилось затрачувати енергію на виховання нового актора-інженіра, який свобідно і грамотно зміг би роспоряджатись законами взаємовідношення елементів мистецтва в роботі по колективному методу. Але за цей час нам удалось утворити біля себе певну школу, що дає можливість забезпечити за собою певні кадри будучих акторів, які, без сумніву, уже є основою будучого в театрі.

В. МІЯКОВСЬКИЙ.

В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією.

(З приводу 15 літ смерти В. Б. Антоновича).

В споминах В. Б. Антоновича, записаних з слів його Д. Дорошенком, знаходимо скарги його на те, що догляд поліції за ним почався ще з 60-х років. Польське походження та україно-фільство—цих двох обставин було досить, щоб викликати в ті часи пильну увагу адміністрації до постати Антоновича, яка завжди виділялася на загальному фоні того оточення, в якому він знаходився.

Ще студентом він бере участь в гуртку пуристів, цій опозиції очайдушному гуртку балагулів, і до певного часу поділяє горе й радість польської студенської гміни. До його голосу прислухалися усі групування студентів кінця 50-х і самого початку 60-х рр. Слова „Cicho: Antonowicz mówi"—зупиняли всякий галас і суперечки і вмить встановлювали тишу в авдиторії, повній студентів по ріжному настроєних, готових самим різким способом доводити справедливість своїх думок.

Вже з 1860 р. почалася підготовка до польського повстання; серед польського суспільства та студенства культивується конспірація. Воно ще більше замикається, ховається з своїми планами і революційний запал свій виявляє в ріжних демонстраціях, маніфестаціях і спробах підбити й усе студенство на виступи ширшого значіння за межами університету.

Ми маємо одну документальну вказівку на те, що коли вже склалася певна організація, що керувала цим рухом, Антонович мав стосунки з нею, яко представник Русі. Це списки осіб, що працювали в комітетах, які мали на меті організувати польський революційний рух і об'єднувалися так званою Delegacі'єю для керування загальними справами народу. В цих списках представниками Русі, себ-то України, Литви й Галичини, зазначені були Юргенс і Маєвський, на підставі уповноважень, які від Русі підписані були Вол. Антоновичем, Томашем Бужинським та Густавом Василевським.

Недокументальних доказів тому, що Антонович був дуже близький польському рухові до свого рішучого розрива з національними польськими колами, маємо ще кілька, й, принаймні, ті докори й закиди, що Антонович зрадив польську справу, ті брудні

натяки, що російський уряд знав про повстання від Антоновича, свідчать наочно, що він був у курсі всіх деталів підготовчого періоду.

Мар'ян Дубецький, співучасник польського руху 60-х років у Київі, приписує Антоновичеві участь в „Тройницькому" товаристві, організацію якого збудовано було на принципі „троячек"—кожний з членів знав тільки двох товаришів, які приймали його в товариство. Товариство це спричинилося до розвитку пізніших політичних об'єднань поляків і найбільш відомими членами його були: Володимир Мильович, Леон Гловацький, Владислав Геншель, Антоній Хамець, Людвиг Житинський та сам Дубецький. Ідеологична криза сталася з Антоновичем на самому початку 60-х років.

Від польських політичних товариств він переходить в табор українців, організує їх в громаду, стає на чолі хлопоманського гуртка, який визнавав, що нарід так званого південно-західнього краю був далекий і чужий тим цілям, які переслідувалися польською інтелигенцією, і має свої права на національне відродження, вимагаючи від інтелігенції уважливого відношення до своїх духових потреб. Основним завданням хлопоманського гуртка було ширення культурної праці серед правобережного селянства. Основним методом—те „хождення в нарід", яке трохи згодом стало таким звичайним методом російського народництва. З книжкою в руках, чи то з „Кобзарем" Шевченковим, чи то з „Метеликом" Куліша, в простій свитці з простою селянською мовою йшов хлопоман на село, читав там якийсь художній твір, найчастіше „Катерину" або „Наймичку", росказував про давнє минуле українського народу, поясняв закони про селян, заводив розмови про становище й потреби селянства. З цих мандрівок виникало й нове заняття для хлопомана—етнографичні студії, які підготовляли його для кращого зрозуміння побуту й наближали його до селянина.

Хлопоманьский гурток був невеличкий, Антонович нараховує чоловік 15, пройнятих ідеями гуртка.

Звичайно, як участь в польській корпорації, яка перейшла до „списковства", так і робота на чолі хлопоманів не могла не здатися небезпечною. Перша загрожувала реальною небезпекою—повстанням поляків, друга на думку російської адміністрації встановлювала неблагонадійні звязки з народом, а на думку польського суспільства теж загрожувала реальною небезпекою—повстанням селянства проти панів.

Цього було досить, щоб обидва боки діяльности молодого Антоновича зарахувати за злочин, і тягати його по слідчих комісіях, допитувати як людину, в долі якої один крок одділяв її вільний стан свідка від підневольного стану оскарженого.

Як раз же дві групи справ, в яких притягали Антоновича до слідства, і відповідають зазначеним двом бокам його діяльности. Одна група звязує Антоновича з цілою низкою людей, притягнутих в справі польського повстання, або підготовки його, друга стосується до хлопоманства, до звязків Антоновича, з „Основою", до

діяльности того гуртка, який рішуче розірвав з польським суспільством на передодні повстання 1863 р.

Хронологично друга група справ з'являється раніщою. Хлопоманство Антоновича та його товаришів виникає ще до остаточного розриву з польським суспільством, виникає на польскій основі серед польської молоді. А ліквідація повстання та передповстанчої підготовки тривала аж до середини 60-х рр., коли з хлопоманством було давно покінчено, коли хлопоманство в полум'ї польського повстання виглядало як що й не зовсім благонадійна, то у всякому разі значно безпечніша справа.

Ідеологія хлопоманського гуртка має безпосередній звязок з тими демократичними думками, які досить міцним струмком виглядають серед загального руху польського суспільства. Універсал Полянецький Костюшка в селянській справі, численне Демократичне товариство початку XIX в., змова Конарського 1839 р. становлять певні етапи в розвитку революційної думки декласованої інтелігенції, зубожілої шляхти, яка в історичному процесі все більшала численно і робилася все більш впливовою серед ріжних угруповань польського суспільства. Хлопоманство з'являється тільки дальшим етапом в цьому процесі.

З точки погляду шляхетської аристократії хлопоманство було зрадою дворянського класу. Тому цілком зрозуміла та позиція, яку мусив зайняти клас великої і середньої феодальної буржуазії до цих зрадників шляхетської справи.

Чиновна аристократія, не розбираючись глибоко в тій справі, яку піднесла на свої плеча група хлопоманів, бачила тільки зовнішній бік—ту ворожнечу, яка повстала між польським суспільством і студенською молодю. І вона думала використати її в своїх цілях, роздмухавши вогник національної незгоди, аби побороти польський елемент, що після кримського розгрому знову почав підносити голову.

„Между студентами русскими и поляками,—писав Київський генерал-губернатор Васильчиков начальнику III отделенія кн. Долгорукову,—к сожалению, нет должного единства: они разошлись на партии и составляют, так сказать, отдельные корпорации". Але в кінці свого подання ген.-губернатор політично зазначав: „В заключение мне остается довести до сведения Вашего Сиятельства, что о раз'единении студентов русских и поляков на партии, конечно, следует сожалеть, но в настоящее время раз'единение это, некоторым образом, даже полезно".

І на справу Антоновича та його товаришів урядові кола дивилися точнісінько такими ж очима. Хлопоманський гурток вносить розбрат в польське суспільство, значить „некоторым образом это даже полезно", хоч взагалі роздори та сварки вносять неспокій та завдають зайвий клопіт місцевій адміністрації. Феодальна буржуазія не могла з таким спокоєм дивитися на хлопоманську справу і, використовуючи свої родинні та особисті звязки з урядовою аристократією, лякала її примарами гайдамаччини та антидворянського погрому.

І от адміністрація починає балансувати—з одного боку, хлопоманство вносить роскол в польське суспільство—це—„полезно“; з другого, хлопомани братаються з народом, сіють ідеї комунізму, розворушують в народньому оточенні згадки за минулу волю—це вже цілком небезпечно.

Перші вістки про Антоновича та його товаришів—Рильського, Познанського, Поповського, Г. Василевського та инш. йдуть від місцевої повітової адміністрації, яка знаходиться в близькому звязку з великопанським маєтком.

Вони трівожні. В містечку Макарові, 20 липня 1860 р., в день храму католицького костьолу серед гурту поміщицьких фурманів та льокаїв якийсь студент „внушал комунистические идеи“. Розслідування цієї справи робив земський справник та один з урядовців для особливих доручень при київському губернаторі. Слідство з'ясувало загальну картину справи. Студент, який „распространял между простым народом вредные идеи и мысли“—оказався товаришем В. Б. Антоновича, близьким його приятелем та однодумцем, відомим пізніше громадським діячем Т. Рильским. Розмова його з „простым людом“ торкалася майбутньої волі селян. Він сказав цим фурманам та льокаям: „не журіться, буде вам вольниця.“ Жадних подробиць розмови при слідстві поліційним урядовцям не вдалося здобути, через що вони були певні, що селяне на слідстві не щиро й не повно, ніби по умові, оповідали про цей епізод і найголовне та найнебезпечніше затирали й заховували від слідства. Тому урядовці мусили поширити рямки слідства й з'ясувати, що за людина був товариш Антоновича—Рильський. Тоді виявилось, що в літку Рильський проводив цілі дні в польових роботах разом з селянами, жав хліб, косив сіно, складав його в копиці та в стіжки, орав та боронив землю і т. инше. При всіх цих вчинках він поводився як простий селянин, пробував наблизитись до селянського оточення і роспалював у них ненависть до вищого стану. „Весьма часто случалось,—писав земський справник,—что он на поле, видя усталость и изнурение народа от работ, притворясь человеком горячо сочувствующим их положению говорил: „ех, коли б бісовим панам було так гірько, як нам тепер“; другой раз он говорил: „поки що буде, а пани з нас і сорочки здеруть“. Когда приходило время к обеду, он обращался к крестьянам с подобными словами: „пора обідать, але бісові пани не пускають“, или: „скорій їжте, хлопці, а то чортові пани на шиї сидять“. В праздничные же дни он пьянствовал с крестьянами по целым ночам в корчмах и в их домах, дарил им разные вещи, повидимому, без всякой причины, как например, крестьянину Каленику Сарасу подарены им волы. Крестьянин этот играет, как дознано, на лире, и у него проводит вечера Рыльский, поет крестьянам под аккомпанимент Сараса разные песни, читает с трогательным простодушием какие-то стихи, в которых, по словам крестьянок, воспевается горькое положение их, ненависть и злоба к помещикам и вообще к людям высшего общества, довольство свободной

жизни и т. п. С дворовой прислугой он обращается как с людьми равными себе, чем и снискал себе редкую в подобных людях преданность".

В цьому документі, крім Т. Рильського та його брата Йосипа, фігурували Іван Загурський та ще якийсь студент Ілляш.

До цієї групи, на чолі якої, як сповіщає земський справник, стояв Антонович, зараховано було ще й Йосипа Поповського, який на Поділлю вів такий самий спосіб життя, як і Рильський на Київщині: „Студент Поповский, находясь в отпуску в доме отца своего, ходил к некоторым крестьянам на крестины. Бывая между крестьянами, Поповский вел себя с ними, как равный им, и нередко возвращался в дом в нетрезвом виде. Ни в какие особые разговоры, посещая крестьян, Поповский не входил с ними". Урядовці, що переводили слідство, вбачали в цьому незрозумілому для них явищу—щось дуже серйозне; вони гадали, що знайдені нитки для роскриття якогось таємного товариства з соціялістичними ідеями, яке ставить завданням роскріпачення селян, яке веде боротьбу з певним класом експлоататорів-поміщиків і тому шукає й використовує усі засоби наближення та злиття з народом.

Соціялістичні ідеї західньої Європи, можливість революції соціяльного характеру тут на місці, а найбільш факти революційної пропаганди, з одного боку Герцена, з другого польських емігрантів та емісарів тримало адміністрацію південно-західнього краю в непокійному, напруженому стані.

Робота хлопоманського гуртка Антоновича, Рильского та инш. в очах адміністрації була справою „образовавшегося между студентами общества коммунистов."

„В городе Киеве студенты университета,—докладав 5/XI. 1860 р. київський земський справник,—учредили общество коммунистов, главою этого общества—студент Антонович.

Общество составляется более чем из ста человек студентов, еще учащихся и окончивших уже науки и проживающих в разных местах; кто именно эти студенты, я открыть не успел, кроме трех сотрудников Антоновича, из которых два брата Поповские, помещики сквирского уезда, и один—Тадеуш Рыльский, помещик киевского уезда, деятельно занимающиеся своим делом.

Все эти молодые люди в особенности стараются привить идеи коммунизма простому народу, они при всяком удобном случае внушают крестьянам, что дворяне и крестьяне не имеют различия по званиям, но все равны, и все, что кто имеет, должно быть общее, что слуги не должны называть своих господ „panie", т. е. „барин", но просто „bracie", т.-е. брат; собственная их прислуга инако не относится к ним, как упомянутыми именами, лакеи, кучера и протчие спят на одних постелях, едят и кушают чай вместе с своими господами, и им содействуют в распространении идей коммунизма между равными себе сословиями, с некоторым прибавлением от себя. Главная цель общества есть та, чтобы привязать к себе массу черни, которая под влиянием членов оного могла бы содействовать

при общем восстании в Царстве Польском, которое, по их мнению, будет, если ожидаемое восстановление самостоятельности Польши не осуществится, что по сему случаю во время пребывания государя императора в г. Варшаве будто бы польские вельможи высказали явно расположенность в пользу возмущения тем между прочего, что когда государь изволил прогуливаться по городу вечером, то они распорядились гасить фонари по пути, возглашая „paco swiecic temu, kto zacmiewa wolnosc i swobody polskie“ и что восстание имеет быть поддержано некоторыми из западных держав“.

Так в уявленні поліційного урядовця переплуталися ідеї хлопоманства з ідеями комунізму, справа українська з польською пропагандою в Варшаві.

Земський справник, що переводив слідство на підставі даних про Рильського, робив висновки: „можно положительно сказать, что изложенные мною действия молодых Рыльских и их сообщников играют роль подготовительных начал к дальнейшим весьма серьезным предприятиям“.

Поліційний урядовець перебільшував справу. Це зрозуміла й вища адміністрація. Генерал-губернатор вважав незручним вжити якихсь особливих заходів проти Антоновича та його товаришів, через те, що не було об'єктивних даних для роскриття стремлінь та мети того гуртка молоді, не було й будь-яких сер'йозных фактів для переслідування та обвинувачіння. Труси генерал-губернатор Васильчиков визнав крайнім засобом, який тільки може пошкодити справі, бо внесе в ці кола трівогу, викличе особливу обережність з боку тих, кого хотіли викрити.

Кн. Васильчиков радив ужити випробований у всяких політичних справах секретний надзор, через особливих агентів, яких треба було знайти серед місцевих людей, бо сторонні люди могли викликати лише підозріння з боку піднадзорних. „Если на это дело понадобятся деньги,—додавав ген.-губернатор,—то при избрании агентов можно располагать хотя бы и до ста рублей, которые будут мною возвращены“.

Зібрати перші відомості про В. Б. Антоновича було довірено урядовцю для особливих доручень Руккеру. Володимир Боніфатієвич саме тоді скінчив курс в університеті і був у відпустці в селі Гущинцях Винницького повіту, де останній час перед смертю проживав його названий батько.

Руккеру доручено було, ревизуючи сільські запасні магазини у Винницькому повіті, „совершенно негласно разузнать на месте, действительно ли Владимир Антонович находится в сел. Гущинцах, есть ли там его родственники и кто они, с какою целью он туда поехал, какого он образа мыслей и поведения, чем занимается, с кем имеет сношения, не замечено ли в действиях его чего-либо предосудительного в политическом отношении и не входит ли он в неуместные суждения с крестьянами.

Если бы в собрании этих сведений,—додано було в інструкції Руккеру,—вы встретили почему либо затруднение, то имеете об

этом поручении передать исправнику с тем, чтобы он все требуемые настоящим предписанием моим сведения о Владимире Антоновиче по собрании представил мне, адресуя в собственные руки. Независимо от сего передайте исправнику, что за всеми действиями Антоновича следует иметь самое строгое, но совершенно негласное и постоянное наблюдение".

Відомості, що зібрані були Руккером на місці, були інтересні, вони з'ясовували, звідки йшов похід проти хлопоманів, і чому з'явище це, що урядові кола визнавали „некоторым образом полезным," здавалося иноді небезпечним. Свіжа людина, хоч і урядовець генерал-губернаторської канцелярії, спокійно розібрався в тих криках проти антоновичевого гуртка студентів і побачив, наскільки перебільшеним було все те, що про його розносили по всій Україні поміщики та ті урядовці, що тягли поміщицьку руку та дивилися їх очима на відносини до селян, на кріпацтво, і чутки про близьку волю селян уважали за „неблагонамеренные внушения" якихось пропагаторів. Факти, що викликали скарги та крики поміщиків, як виявлялося згодом, були зовсім невинними та простими „побутовими явищами." Рапорт Руккера і інтересний як раз з цього боку. „Село Гущинцы,—подавав цейурядовець генерал-губернатору,—принадлежит помещику Оттону Абрамовичу, у которого в его детстве отец помянутого Антоновича был гувернером или наставником; старик Антонович в награду за свои заслуги проживал в Гущинцах у Абрамовича на всем готовом и в недавнее время умер; сын Антоновича, бывший студентом в Университете св. Владимира, приезжал иногда к своему отцу в Гущинцы и после окончания в недавнее время курса наук в университете со степенью кандидата навещал недавно помещика Абрамовича, пробыл в Гущинцах недолго и уехал, как я слыхал, обратно в Киев, но положительно не могу в том удостоверить. С крестьянами Антонович не только в неуместные, но и вовсе ни в какие рассуждения не входил и вообще не имел с ними никаких сношений.— Как же при отношениях Антоновича к Абрамовичу, легко может быть, что первый из них снова приедет когда-либо в Гушинцы и может дозволить себе какие-либо предосудительные действія, то, согласно означенному предписанию, я передал лично Винницкому земскому исправнику, что за действиями Антоновича, в случае его прибытия, следует иметь совершенно негласное, но строгое и постоянное наблюдение; при этом я просил также исправника узнать, если возможно положительно, и донести Вашему Сиятельству, куда именно Антонович выехал из Винницкого уезда. Почтительнейше донося об этом, считаю долгом присовокупить, что у помещиков здешнего края существует почти общее убеждение, что между студентами университета св. Владимира образовалось общество с красно-республиканскими началами и намерениями, и что общество это для достижения своих целей старается прежде всего возбудить крестьян против помещиков и с этою целью высылает в разные места своих эмиссаров; поэтому помещики смотрят на приезжающих в провинцию студентов Киевского Университета

с крайним нерасположениеми недоверчивостью,и я полагаю, в случае, если-бы гг. студенты вздумали предпринимать какие-либо действия в деревнях, для распространения между народом своих идей, то первые довели бы об этом до сведения правительства—помещики". Руккер поруч з цим зупинився й на справі третього члена антоновичевого гуртка—Иосилі Поповському. Він переказує ті розмови, які з приводу поведінки Поповського він застав у Винницькому повіті, але теж називає їх несправедливими і спростовує закиди в „неуместных внушениях крестьянам," доводячи, що тут були лише факти піяцтва та гулянок на хрестинах в селянській родині.

І хоч до генерал-губернатора з ріжних боків доходили відомості, які значно зменшували ту картину таємного товариства з комуністичними ідеями та злонаміренними цілями, яку змальовано було київським земським справником, але список студентів, що їздили по селах та входили в „недоречні й злочинні стосунки", з народом, усе поширювався. До відомих вже нам імен Антоновича, братів Рильських та Поповського було приєднано ще імення Густава Василевського, Леонарда Савинського, Моргульца, Л. Сорочинського та Тита Далькевича. Разом з тим адміністрації стала відомою етнографична мандрівка Антоновича з товаришами по Херсонщині; відомості про стосунки Рильського з селянами підтверджувалися, і про самого Антоновича були зібрані, нарешті, докладні відомості. Бердичевський земський справник у відповідь на запитання генерал-губернатора подавав про Антоновича все, про що міг дізнатися на місці:

„Окончивший курс в университете св. Владимира, Антонович приезжал в Сопин к сестре своей, дворянке Васневской, в ноябре месяце, где, прожив не более двух недель, выехал в первых числах декабря в Киев, отколь имел приехать на праздники Рождества Христова в Сопин, к сестре, однак праздниками не был и теперь его в Сопине нет. Из Киева он писал к сестре, что обстоятельства заставили его ехать в Уманский уезд к товарищу его студенту Енчу, почему Васневская полагает, что Антонович праздновал или у Енча или же у студента Василевского в Звенигородском уезде и, что теперь он должен уже находиться в Киеве, так как Антонович состоит в обязанности преподавателя в Педагогическом Институте.

Сестра Антоновича состоит в замужестве за дворянином Васневским, управляющим имением помещика Ярошинского; сам Васневский человек недальновидный, но жена его, а сестра Антоновича, великая патриотка, довольно образованная и сильно увлекается национальностью; прожив в Сопине почти сутки, я успел воспользоваться доверием этой женщины до такой степени, что она рассказала мне все подробности жизни брата своего, она же сообщила мне теперь, что Антонович находится в большой дружбе с студентами Хойновским, Винарским, Василевским и Рыльским, что все они переодетые в крестьянскую одежду... ездили из Киева одного года в Литовские губернии, другого года в Царство Польское, в 1859 г., направившись из Киева чрез Каневский и Звенигородский уезды, пробрались в Херсонскую губернию до Одессы.

Цель путешествия этих господ Васневская приписывает желанию узнать народный быт; она показывала мне фотографический портрет, подаренный ей братом в день ангела ее; в этом портрете Антонович, Рыльский, Василевский, Хойновский и Винарский представлены в одной группе, все в крестьянском костюме; Васневская с чувством говорит о Шевченке, профессоре Павлове и Искандере, имеет всех их портреты и портрет Конарского, представленного в цепях. Из рассказов Васневской я узнал, что из числа означенных студентов Винарский, окончивший уже курс в Университете, находится теперь в с. Гущинцах Винницкого уезда в доме помещика Оттона Абрамовича; Антонович во время пребывания в ноябре месяце в с. Сопине ездил в Гущинцы для свидания с Винарским и был того же уезда в доме помещика Поповского, у которого проживает большой друг и товарищ Антоновича студент Пискорский; по словам Васневской, брат ее Антонович находится в дружеских отношениях с товарищем по университету Обуховичем, который будто бы по фамилийному делу выехал недавно из Минской губернии, в Мозырский уезд. Антонович приезжал в Сопин с студентом Моравским и вместе с ним возвратился в Киев".

Всі ці відомості, нові прізвища, які втягнуті були в справу, дали підставу генерал-губернаторові вжити рішучих заходів для з'ясування справи. 11 січня 1861 року дано було роспорядження про трус у Рильського.

У Антоновича зробили трус трохи пізніше—15 січня в селі Сопині, в садибі сестри його Васнєвської. Трус в Антоновича стояв у звязку з наслідками трусу в братів Рильських і передачи цілої справи до слідчої комісії при генерал-губернаторі.

Власне при трусі в Рильського не було знайдено нічого, що б доводило існування „общества коммунистов", але були данні гадати, що Рильський щось встиг спалити, а непевність думок Рильського та його стосунків з народом доводилася безцензурною польською книжкою та рукописом українською мовою, що взяті були в Рильського ще перед трусом через одного з агентів, і мабуть і дали безпосередній привід для трусу.

Безцензурна книжка торкалася історії польської жінки [1]). Рукопис українською мовою оказався популярною історією України, складеною самим Тадеушем Рильським для читання селянам, як доводила адміністрація, і для уміщення в „Основі", як говорив на слідстві автор.

Трус в Антоновича, якого рахували „главнейшим действующим лицом в деле, по которому сделан был обыск у студентов Рыльских", знову не дав матеріялів для роскриття таємного товариства. У Васнєвських взято було кілька десятків польських книжок, фотографичні групи студентів з Антоновичем (на двох з них студенти в українському селянському вбранні), портрети Шевченка, Павлова і Конарського в кайданах, а також цілу низку листів,

[1]) Niewiasta Polska w trzech wiekach.

переважно господарського і ділового характеру, які не мали до Антоновича жадного відношення. Найбільш, здавалось би, мусила звернути увагу брошура паризького видання 1856 р. Instrukcia dla powstanca—але на неї не звернули уваги.

Тадеуш Рильський дав пояснення перед слідчою комісією про ті матеріяли, що знайшлися в нього при трусі і взагалі про всі факти, що інкримінувалися йому, як видатному членові таємного товариства.

„О том, что между студентами унив. св. Владимира образовалось тайное общество коммунистов с целью сближения с простым народом, я ничего не знаю. Я знаком с крестьянами нашей деревни—стараюсь с ними обходиться человечно, никто из них не называет меня братом и о подобном факте, чтобы крестьяне где-нибудь называли кого-нибудь из лиц высшего сословия „братом", я ничего не знаю. Студентов Юлиана и Иосифа Поповских и Владимира Антоновича я знаю довольно близко и мне кажется, что они неспособны принадлежать к подобному обществу".

З усіх данних слідча комісія могла тільки впевнитись, що не було ніякого таємного товариства, як його зрозуміли з перших кроків слідства під впливом відомостів, що подавав київський справник. Але Рильському не зовсім повірили в тих його поясненнях, де свої стосунки з народом він пояснив простим знакомством і етнографичними інтересами. Слідча комісія визнала, що Рильськмй „подозревается в неблагонамеренних и возмутительных действиях" і хоч не признається в них, але їх можна було б роскрити, перевівши формальні вимоги слідства серед селян, ізолювавши, а навіть заарештувавши обох Рильських та їхнього батька.

І слідча комісія і генерал-губернатор за нею визнали тодішні обставини селянського життя незручними для переведення формального слідства на місці, і братам Рильським в адміністративному порядку запропоновано було перехід до Казанського університету. За клопотанням батька Розеслава Рильського — багатого і впливового поміщика — мягкий кн. Васильчиков згодився одмінити й цю висилку з України.

Справа скінчилася нічим. Більш сер'йозні та грізні факти стерли жах місцевої адміністрації перед злочинними стосунками з народом студенської молоді. І для Антоновича справа скінчилася нічим: його тільки тричі тягали на допит і в наслідку цього ми маємо три надзвичайної цінности документи, які дають інтересний матеріял як для біографії Антоновича, так і для змалювання хлопоманського руху. Але справою Рильського не скінчилися виступи Антоновича перед слідчою комісією.

Через рік, в березні 1862 року, знову місцева адміністрація била трівогу і знов імення Рильського і Антоновича згадується в рапортах повітових справників. Один сквирський пристав при переведенні в життя уставних грамот, знову зустрівся з чутками про таємне товариство і знову про хлопоманський гурток понаписував усякі вигадки поміщиків-поляків. Так він переказує,

що Київське таємне товариство розсилає по ріжних місцях своїх агентів в селянському вбранні з метою розворушити селянську масу, підбити її не слухатися начальства та відмовлятися підписувати уставні грамоти. Пристав передає навіть, що Тадеуш Рильський, „переодетый в крестьянский костюм под названием „Чорного Максима“, недавно появлялся было в заведываемом мною стане в с. Дедовщине и Голяках, имел рассуждение с крестьянами относительно уставных грамот, что подтверждается тем, что крестьяне с. Голяк сперва согласились было на оброк, а теперь отказались уже и находятся в нерешительном положении. Другой агент общества—Антонович—именуется „Железняком“.

В цих вигадках ясно вбачаємо спробу поміщиків залякати адміністрацію примарою гайдамаччини.

Знову зміцнився догляд за Анотоновичем і стеження за кожним кроком його. В споминах своїх Антонович згадує 12 політичних справ, в яких тягали його на допити слідчої комісії. За офіційними документами ми переказали одну з справ, що торкалася хлопоманського гуртка Антоновича й Рильського. Решта справ почасти, торкалася того ж боку діяльности Антоновича (справа Познанського, Синегуба), почасти освітлювала звязки Антоновича з польскими колами під час ліквідації польського повстання.

Але ці справи становлять в громадскій діяльності Антоновича окремі групи і мають бути освітлені окремими статтями.

М. ЛЮБЧЕНКО.

Всеєвропейська хвиля реакції

(Замісць міжнароднього огляду).

Піднесення реакційної хвилі.—Конфлікт з Англією.—Польський демократизм капітулює.—Кінець диктатури куркуля в Болгарії.

Місяці травень—червень були добою надзвичайного піднесення тієї хвилі реакції, яка охопила Європу ще наприкінці 1922 р. і знаменувалася тоді зміною поміркованих кабінетів у Німеччині й Англії низкою монархичних виступів по ріжних країнах та, нарешті, державним переворотом в Італії. Події останніх двох місяців пішли значно далі в зміцненні цієї хвилі: зав'язалося кілька нових узлів міжнародніх непорозумінь і ці вузли заставили собою все, що перед тим головним чином притягало увагу—і Рур з репараціями, і близькосхіднє питання.

Конфлікт між Англією й Радянським Союзом, націоналістичний кабінет у Польщі, державний переворот у Болгарії,—ось ті менти, які були проявами реакційної хвилі, довівши собою, що реакція тільки зараз серйозно підносить голову і що боротьба з нею мусить бути так само серйозною. Там, де вдари хвилі спіткались з організованістю пролетаріяту, реакції довелося відступити, правда, зробивши де-які ще не загоєні рани в пролетарському організмові: конфлікт між Англією й Росією, який у перших днях загрожував навіть війною і був супроводжений брязканням зброєю на східніх кордонах Польщі й Румунії, закінчився таки на користь Росії. Але роспорошеність сил пролетаріяту, як у Польщі, потягла за собою перемогу реакційних елементів без найменшого опору з боку пролетарських мас; тотожню картину маємо й у Болгарії, де помилкою комуністичної партії було, як зазначив на пленумі комінтерна тов. Зіновьєв, небажання підтримати повалений уряд Стамбулійського в його боротьбі з реакцією; але така позиція болгарських комуністів була цілком природньою, коли зважити ту ганебну політику проти комуністичної партії, яку провадив уряд «партії хліборобів» в останніх місяцях свого існування.

Порівнання всіх трьох ментів піднесення реакційної хвилі є досить повчаючим для дальшої тактики пролетаріяту, бо яскраво доводить, що ця хвиля, при всій її міці і розрахованості вдарів,

не є чимсь абсолютно невблаганим і розбивається, зустрічаючи організований опір пролетарської свідомости. Тому в цьому огляді зупиняємось на історії цих трьох ментів, залишаючи на боці кілька менш цікавих з цього погляду фактів з міжнароднього життя за останні два місяці, як напр., заснування «Соціялістичного Робітничого Інтернаціоналу», поглиблення репараційного конфлікту, комуністичний процес і вибух монархізму у Франції, національну боротьбу в Румунії і т. и.

АНГЛО-РАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ.

Хоча конфлікт між Англією й Радянським Союзом можна обмежити датами 8 травня—18 червня, од першого англійського ультиматуму до останього меморандуму тов. Чичерина, але коріння його йдуть значно далі. Навіть не розстріл Буткевича є початком конфлікта: намічався він ще з часів невдачі Генуї, через падіння Лойд-Джоржа і поворот англійської політики в справі Східньої Галичини.

Формально конфлікт склався з низки дрібних інцідентів. Російська дипломатія не досить гречно й, може, влучно відповіла на спробу втручання Англії в процес ксендзів контр-революціонерів. Англійські тральщики були затримані на гарячому вчинку в Білому морі під час рибальства в наших водах. Поширення революційного руху на Сході дало привід англійській дипломатії бачити в цьому наслідки антибританської агітації, яку ніби-то більшовики провадять у Персії, Афганістані й Індії. Нарешті, для повного комплекту обвинувачень англійський ультиматум накинув нам важкий злочин пересліджувань і навіть розстрілів англійських громадян... Поставивши по всіх пактах обвинувачень відповідні вимоги, англійський уряд загрозив викликати своє торговельне представництво з Москви, призначивши терміном для виконання цих вимог 18 травня.

Рівночасно з тим міжнародня реакція робить другий хід, не зупиняючись у своїому намірі залякати Радянський Союз перед убивством його дипломатичного представника на Лозанській Конференції, тов. Воровського. 12 травня член швайцарської фашиської організації Конраді кількома пострілами вбив у Лозані тов. Воровського й поранив двох співробітників радянської делегації—т.т. Аренса й Дівільковського. Конраді—син відомого Петроградського капіталіста й цукеркового фабриканта, і це дало привід емігранській пресі бити на гвалт про «священну помсту російського народу». Але чужоземне походження вбивця й його належність до фашиської організації рівнобіжно з доведеною підготовкою вбивства й поінформованістю про це швайцарського уряду свідчать, що і вбивство тов. Воровського і англійська нота є ходами тієї самої руки.

Бажаного ефекту від вбивства тов. Воровського не було. Навпаки, цей ганебний вчинок спричинився до усвідомлення робітничих мас Радянського Союзу й усталення опору. Кров тов. Воровського ще чекає помсти, але вона вже скріпила собою будову пролетарської солідарности в справі одсічи на англійську спробу.

Ця одсіч, вибухи обурення і величезні демонстрації протесту в Союзі поруч з позицією англійського робітництва в справі ультиматуму (не тільки робітництва: помірковані кола буржуазії—Лойд-Джорж, Асквіт і инш. — висловилися проти урядової політики нажиму на більшовиків)—примусили Англію в особі лорда Керзона відступити: термін ультиматуму було продовжено ще на десять день, після чого англійський уряд у ноті 29 травня повторив свої вимоги вже в більш конкретній і поміркованій формі. Ці вимоги, оскільки вони не обходили безпосередньо радянських інтересів, було прийнято Урядом Союзу—відносно звільнення заарештованих тральщиків, винагородження родин розстріляних англійців й повернення образливої ноти в справі Буткевича. Але що до антибританської пропаганди, то радянський уряд виразно поставив питання про взаємність гарантій, яких вимагає Англія; така ж взаємність мусить бути і в питанні про компенсації жертвам громадянської війни.

18 червня лорд Керзон відповів тов. Чичерину, що англійський уряд вважає себе задоволеним, а листування закінченим. Того ж дня нота тов. Чичерина, приєднавшись до думки про закінчення листування в справі конфлікту, накреслила виразно межі тих поступок, які зроблено Радянським Союзом.

Таким є формальний бік цього конфлікту, що загрожував перетворитись у нову війну і знаменувався жвавою військовою підготовкою на східніх кордонах. Маршали Англії й Франції зробили поїздки в Чехію, Румунію й Польщу і ці відвідини в жадному разі не мали характеру мандрівок безробітних генералів. Маршал Френч у Букарешті, як маршал Фош і Лорд Кован у Варшаві, знайомились з станом війська наших сусідів. Можливо, що негативне враження, винесене мандрівниками в обох країнах, немало спричинилося до несподіваної миролюбности лорда Керзона. Але, як зазначалося, коріння інціденту треба шукати значно далі.

Невдача розрахованої холодности Лойда-Джоржа, який намагався перекинути міст між Європою й більшовиками в надії приборкати Радянську Владу, потягла за собою зміну кабінету в Англії й зміну самого відношення до Радянського Союзу. Реформаційна доба Лойд-Джоржевого мосту замінилася на добу авантуристичного керзонівського наскоку. Імперіялісти сподівалися, що неп знесилить радянський лад, що він знаменуватиме відмову від соціялізму. Та вийшло навпаки: і від соціялізму більшовики не відмовилися, і використали неп для зміцнення своєї внутрішньої сили. Вийшло, що «Тегеран і Кабул ближче до Нижнього-Новгороду, ніж до Лондону, і наш крам почав побивати англійський на цих ринках ще перед світовою війною»[1]). Ось у відродженні російської промисловости і російської торговлі була більша небезпека для Англії, ніж у розстрілі ксьондза Буткевича чи в надсилці нашому представникові в Афганістані 10 скриньок з набоями, які Англія також записала на рахунок «антибританської пропаганди». Несерйозність постановки

[1]) З докладу т. Радека на пленумі Комінтерна 19 червня.

англійських обвинувачень досить влучно зхарактеризував т. Раковський:

...«Велика Британія, що над підлеглими їй країнами ніколи не заходить сонце, яка має в своїй власті 500 мілійонів людности і 40 мілійонів квадратових кілометрів, вона боїться... десятьох скриньок набоїв. Чудно говорити про це. Та ж Англія витрачала на агітацію проти нас не десять скриньок набоїв, вона посилала Колчакові й Денікину потяги з набоями рушничними й гарматними, танками, гарматами, рушницями; вона посилала проти нас цілі армії, флоту, найкращих своїх генералів, і вона наступала не на державу, яка існує сотні літ, а на державу, що існувала місяці»...[1]).

Друга небезпека для Англії полягає в існуванні взагалі Радянського Союзу, як такого. Революційний визвольний рух в Індії і на всьому англійському Сході росте, шириться, і приклад трудящих царської Росії може бути дуже принадним для трудящих царського Сходу. П'ятирічна побідна боротьба радянських республік за своє існування—найкраща агітація за радянський лад. І травневий похід Англії проти радянських республік мав всі життєві підстави. Повалення Радянського Союзу—питання життя й смерти для Англії.

Рятуючи свої інтереси на Сході, Англія ризикує навіть тими інтересами в Європі, які раніш рішуче боронила. Тільки бажанням звернути всі сили на Схід, а в Європі лише привернути в малих народів свій подряпаний авторитет, можна пояснити несподіваний поворот англійської політики в справі Східньої Галичини. Англія, яка раніш ставила опір усім домоганням Польщі на Галичину, підтриманим Францією, раптом повернула фронт—і маємо рішення 14 березня.

Негайно ж наслідки англійської політики і виявилися: ущасливлена панським подарунком, Польща росписалася в своїй готовності кинутися на більшовиків, почалися звичайні провокації з фабрикацією чуток про «повстання» на Вкраїні й з обережною перекидкою бандочок. Але союзні візитанти пересвідчилися, що в Польщі більш апломбу, ніж військової міці; справа наступу провалилася—Англія, почувши залізний опір російського пролетаріяту, відступила.

З нашої характеристики сути англо-радянського конфлікту можна зробити висновок, що хоча формально він є закінченим, але в дійсності справа наших взаємин знаходиться в такому ж стані, як і під час найбільшого загострення конфлікту. Стрибок на мур не вдався—мур високий, але це не значить, що наш ворог не буде шукати більш влучного місця.

КАТАСТРОФА ДЕМОКРАТИЗМУ В ПОЛЬЩІ.

Європейський жандар—Польща мусила відограти й свою ролю в англо-радянському конфлікті. Але надії, покладені на нашого доброго сусіда, не виправдалися, і з одного боку військова готовність Польщі породила де-які сумніви, а з другого боку маршалимандрівники пересвідчилися, що Польща переживає перманентну

[1]) Х. Г. Раковський. Росія й Англія. Харків 1923 р. Держ. Вид-во.

політичну кризу й що до влади там готуються прийти хоча й більш реакційні проте менш авантуристичні елементи.

От що говорить про Польщу буржуазний історик сучасности:

...«Вся система Версальского трактату збудована на помилці, зробленій при утворенні Польші. Польща виникла зовсім не в згоді з шляхетнім принціпом національного самоопредеління, не як національна держава, а як нова велика держава, існування якої в сучасному вигляді не довговічно: вона не тільки включає цілі шари національних меншостей, але й уявляє собою цілковитий конгломерат ріжних народів, нездатних до довгочасного сукупного існування. Польща, обтяжена вже надто великим єврейським населенням, ніколи не буде спроможною асимілювати німців, росіян, українців, приєднаних до неї по Версальскому трактату, не вважаючи на заневнення Вільсона» .. [1]).

І далі Ф. Нітті зупиняється на фактичному стані Польщі:

...«Польща сама готує свою майбутню загибіль. Вона не має ні фінансів, ні адміністрації, ані кредиту. Вона не працює, а лише споживає, займає нові краї й не дотримує ладу в старих. На 31 мілійон мешканців є 7 міл. українців, 2,2 міл. росіян, 2,1 міл. німців і майже 1/2 міл. инших націй. Та ще ці 18 чи 19 міл. поляків включають біля 4 міл. євреїв»... [2]).

Франческо Нітті—буржуазний історик і тому його цікавлять національні протиріччя великих держав, а не їхня соціяльна боротьба. Але коли б уявити собі такий неможливий стан річей, коли б у Польщі не було ні соціяльної нерівности, ані міжпартійної боротьби безліч політичних угруповань,—то й тоді польський національний конгломерат є загрозою існування держави. Держава ця тримається лише підтримкою зовні.

38% національних меншостей. Це вже не меншості, це грізна сила, яка бореться за належне їй місце в управлінні країною й поділі її багатств. Правда, Польська статистика говорить инше: перепись 1921 р. занотував 8,012,564 (31,6%) чужої людности на 17,359,883 загального населення Польщі [3]). Але відомо, як робився цей перепис, коли записували силою в поляків, коли статистики їхали в супроводі карних експедицій. І один маленький приклад з порівнанням по двох польських джерелах може показати всю брехню польського уряду, що безсило намагається замаскувати грізне становище національного питання в Польщі.

Той же самий перепис дав відомості, що в Волинському воєводстві Поляків є 207.932, ц.-т.—14,5% всього населення [4]). А сучасний міністр фінансів В. Грабський в своєму статистичному збірнику зазначає, що по всій території Волинської губернії за

[1]) Фр. Нитти. Европа без мира. Петрг. 1923, стр. 120, цітую по рос. виданню.
[2]) Там само, стор. 146.
[3]) Miesiecznyk statystyczny 1922, t. V, zeszyt 5, стор 93.
[4]) Там само, стор. 100.

царату було 184,161 поляків, чи тільки 6,2% населення [1]). Правда, Волинське воєводство лише частина колишньої Волинської губернії, але на території останньої польське населення розподілено досить рівно.

Як би не було, а в Польщі є не менш 40% чужих народів... І це небувале положення національної справи дає нам привід піти за прикладом Нітті і історію останньої урядової кризи в Польщі розглядати, як наслідок більше національних протиріч, ніж соціяльних. Ця криза полягає в тому, що псевдо-соціялістичний чи демократичний уряд опинився посередині між шовіністичною стихією польського націоналізму і визвольними прагненнями пригноблених меншостей. Втрата урядом довір'я широких пролетарських мас (власне, вони ніколи цього уряду не підтримували) спричинилася до падіння демократизму, але їхня неорганізованість не могла сприяти викликові опору націоналістичній реакції. І реакція перемогла.

Криза почалася з менту виборів до сейму (листопад 1922 р.), які показали всю безсилість «соціялістів», що протягом чотирьох років робили вплив на все політичне життя Польщі. В попередньому сеймі ліві партії мали 45% мандатів [2]), а після виборів 5 листопада получили 26%. Праві групи одержали 38%, селянська партія Вітоса, що рішуче перейшла на правий фланг сейму—15%, а решта—більш 20% прийшлась на долю нової грізної сили—національних меншостей, які в попередньому сеймі мали ледве 5%. Получився політичний нонсенс: з'явилася серйозна небезпека, що в націоналістичній Польщі будут правити не поляки, праві чи ліві (всі партії в Польщі однаково отруєні націоналізмом), а чужі народи, бо, займаючи середнє місце в боротьбі правиці з лівицею, меншості можуть своїми голосами рішати все. Це вони й довели на першому ж засіданні сейма при обранні президента. Правда цей доказ коштував життя Нарутовичеві—«жидівському президентові», але й другий президент—Войцеховський одержав більшість лише завдяки тим же «жидівським» голосам.

Таким чином, з перших же днів існування нового сейму національні меншості показали, що вони є певною силою і будуть боротися за свої права. Це примусило польський націоналізм—крайні праві угруповання—заходитись біля утворення «уряду національної більшости».

Постріл Невядомського в Нарутовича був викликом з боку правих. Та ліві кола мобілізували свої сили і правим не довелося захопити владу анархичним шляхом. Тоді вони перейшли до консолідації націоналістичних сил і почали розмови про «національну більшість». Нікчемний кабінет ген. Сикорського, що утворився під час політичного заколоту й лише завдяки тимчасовому відступові

[1]) Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Pod kierunkem W. Grabskiego. Warszawa, 1915, стор. 42.

[2]) До лівої частини належала тоді й селянська партія Вітоса (блок «центро-лев»).

правих, котрих злякала в грудні примара горожанської війни, своєю політикою сам допомагав утворенню цієї більшости.

Правим треба було звалити кабінет Сикорського, але зробити цього лише 38 відсотками голосів вони не могли. Цілком природньо, що коли питання про блок стало перед правими, їхні погляди звернулися в бік найближчого до них політичного угруповання—селянської партії «Пяст» (Вітоса), яка під час грудневих подій так само злякалася примари соціяльної революції і вже тоді схилялася до переговорів з правими. Та терор урядових партій і відступ правих затримали на де який час ці переговори.

Пястовці за весь час самостійної Польщі вславилися своїм хамелеонством. Колись їхній лідер Вітос був на правому крилі польського політичного життя. Наступ червоної армії в 1920 р. примусив Пілсудського утворити фікцію «робітниче-селянського» уряду, подібно до того, як 1919 р. петлюрівщина, рятуючи останні позиції, вирішила задурити голови українському пролетаріятові Трудовим Конгресом, а її недобитки ще й досі белькочуть щось про «трудові ради». Кабінет Вітоса сполучив пястовців з польською соціялістичною партією. Роман тягнувся недовго. Після складення Ризького миру пепееси відкликали своїх представників з уряду, а сам «лівий» Вітос з своєю партією, небагатою на державні голови, керувати Польщею не міг. Аж до самого кінця 1922 р. Вітос, проте, пробував з певним поспіхом робити вплив на польську політику. Хвиля європейської реакції й перемоги фашизму кинула Вітоса знову в правий табор, при чому й тут цей обережний політик був цілком послідовним, вагаючись ще де-який час під вражінням подавлення грудневого вибуху реакції. Та зрештою колишні вороги, які тільки-от під час виборів запекло билися, знайшли спільну мову.

Переговори про утворення нового уряду переводилися протягом 5 місяців, бо Вітос, маючи лише 70 мандатів в сеймі при 169 правих, хотів подорожче продати свою невинність і виторгувати ще пару міністерських портфелів. Не маючи иншого виходу, праві погодилися на рівний розподіл тек. Поруч з тим бездарний уряд Сикорського продовжував свою політику, яка дивним чином обурювала проти його й націоналістів і меншості, буржуазію і робітничі маси. Проти нацменшостей було зфабриковано кілька процесів, звичайно, не обійшлося тут без провокації з боку правих, які, поборюючи уряд, підтримували його в пригнобленні меншостей, відбираючи тим-од Сикорського нові й нові голоси.

Після підписання згоди між правими й Вітосом, уряд Сикорського було повалено на першому ж засіданні сейма, 26 травня. Проти Сикорського голосовали 279 депутатів, за його—117. І ця нова більшість 279 голосів була складена не лише з партій, що підписали згоду. Проти Сикорського голосувала й частина NPR і, нарешті—майже весь блок національних меншостей.

На чолі нового кабінету став Вітос. Крім пястовців і правих, до його увійшла частина непартійних попередніх міністров (тимчасово). NPR не дала досі своєї згоди на участь в уряді і що до

його підтримки покололася. З вітосовської партії вийшло 13 депутатів (на чолі з Домбським), які приєдналися до «Визволення» — одної з лівіших груп сейма. Таким чином сили нового урядового блоку й опозиції уявляються в такому вигляді:

Урядові партії.

Народньо-національний Союз (власне «ендеки»)	98
Християнська демократія	43
Польська Партія Народня «Пяст» (без Домбського)	57
	198

Остання група правих, що разом з ними складала на виборах список № 8,—Національно-Християнська Партія Народня (Корфанті, Стронський), не увіходячи до кабінету Вітоса, цілком його підтримує. Ця група має в сеймі 28 голосів, і таким чином загальна кількість мандатів урядового блоку—226, що на 3 голоси переважає потрібну більшість.

Опозиція.

Польська Партія Соціялістична	41
Польська Партія Народня «Визволенє»	49
Група пястовців Домбського	13
Мужицька Партія Радикальна (група кс. Окуня)	4
Польська Партія Народня «лєвіца»	2
Комуністи	2
	111

З огляду на невиразне становище Національної Партії Робітничої (18 гол.), частина котрої голосувала з національним блоком, а частина—з опозицією, її голосів до цього обліку не зараховуємо. Залишається та велика третя сила, яка власне звалила кабінет Сикорського—національні меншості. Вони складають, як зазначено, 20% Сейму—89 мандатів, що по окремих фракціях (по польській термінології—«клуби») поділяються так:

Коло єврейське	34
Клуб український	19
Німці	17
Клуб білоруський	11
Хлібороби	5
Єврейська Партія Народня	1
Дикий	1
	89

При порівнанні всіх цих чисел [1]) з наслідками голосування довір'я кабінетові Сикорського видно, що значна частина депутатів національних меншостей, коли не всі присутні з них, голосувала проти Сикорського і тим сприяла утворенню нового уряду. Але це зовсім не значить, що меншості взагалі будут підтримувати

[1]) Всі відомості про фракційний розподіл Сейму беру з видання: T. i W. Rzepecky. Sejm i Senat 1922—1927. Poznan, 1923, стор. 489.

кулацько-панський кабінет Вітоса: його політика так само є далекою від їхніх прагнень, як і політика ген. Сикорського. Після складення кабінету Вітоса представники меншостей заявили, що будуть перебувати в лояльній опозиції до його. Це значить, що їхня позиція не зміниться, і що вони так само можуть додати свої голоси при поваленні цього кабінету, як і попереднього.

А при досить численній опозиції кабінет не може вважати себе міцним і довготривалим. Ще одно перегруповання в Сеймі—і карти можуть знову змішатися.

Проте, зараз новий кабінет є дійсним фактом, і тому доводиться говорити про його майбутній програм.

Що до національної частини цього програму, то меншості вже одержали подяку за допомогу при поваленні кабінету Сикорського. Новий кабінет нашвидку розробляє законопроєкт так званого «Numerus Clausus»—по давній російській термінології «процентної норми»—для євреїв і инших меншостей. Прийняття проєкту забезпечено.

Соціяльний програм нового уряду цілком ясний з політичного обличчя його чинників. Куркулі (Вітос), великі аграрії, великі фабриканти—ці «люди грудня» можуть мати тільки такий програм, який забезпечує дальший визиск ними трудящих. Перш за все—кінець демократизму, кінець демагогичному «соціялізмові», яким трималися попередні уряди. Цей демократизм збанкротував перед буржуазією, якій він зараз не потрібний, і скомпромітував себе і в очах широких мас, які зрозуміли, що «соціялісти» лише дурили їх. Після хвилі реакції, що пройшла по Європі, після перемоги фашизму в Італії, — реакція може піднести голову і ділати одверто. Опозиційна преса вже намагається роскрити таємниці договору між Вітосом і ендеками, який направлений проти інтересів не лише робітництва й селянства, а й дрібної буржуазії й міщанства, але дійсність покаже, що всі гадки є блідими. Реакція роспережеться – їй замало буде лише підвишки квартирної платні й перекладення податків на дрібних власників.

Демократизмові прийшов край—і це розуміють і ті нікчемні політикани, що видають жалюгідні відозви ППС чи «Визволення» з закликом не підтримувати нового уряду, і той, хто був їхнім натхненням—Йозеф Пілсудський, якого перемога правих викинула за межі політичної арени. Демократизмові прийшов край, «золота середина» зникає, і ось скоро віч-на-віч стануть лише дві сили пролетаріят і реакція. Бо як тільки зміцнять праві свою перемогу, вони подякують Вітосові так, як болгарська буржуазія—Стамбулійському, коли «Народня» партія не вчинить чергової зради й не перейде вже програмово в табор реакції.

Але край прийде не лише демократизмові. Методами боротьби, що їх вживали праві, підкопано авторитет влади взагалі в Польщі, захитано державність. Не дурно ж якийсь французький дипломат, говорячи про Польщу, з сумом сказав, що країна, де було стільки міністерських криз, довела свою нежиттєздатність, відсутність у неї усякого права на самостійне державне існування.

З доби перманентної кризи Польща не виходить. І коли зважити і крах демократизму, і чорний програм реакції, і безнадійний стан польської промисловости, і відсутність у населення якого-будь довір'я до урядової влади—цілком ясним стане, хто має більш шансів на перемогу в майбутній боротьбі між реакцією й трудящими.

Під кінець—одна маленька риса, яка добре малює і політичні взаємини, і господарчий стан Польщі. Головним козирем у руках реакції в її боротьби з тепер поваленим урядом було важке становище польської марки. Праві божилися всіма богами, що підіймуть курс марки, а од марки залежить усе. І от наслідки урядування правих (курс долара в марках беру з варшавських газет за відповідні дні):

14/V	47.750
28/V (день вступу нового кабінету)	58.500
4/VI	55.000
11/VI	71.475
18/VI	136.000

Піднявшися трохи в перший тиждень урядування нового кабінету, марка пішла вниз ще швидче, ніж за кабінету Сикорського. 20—26 червня курс долара був вже 160 тисяч марок і біржу довелося закрити. Очевидно, доводиться повторити Фр. Нітті: «Польща сама готує собі загибіль».

КРАХ КУРКУЛЯЧОЇ ДИКТАТУРИ В БОЛГАРІЇ.

9 червня в Софії вібувся державний переворот. Всіх міністрів за винятком премьєра Стамбулійського, який перебував у себе в маєтку, було заарештовано групою офіцерів, і того ж дня царь підписав декрета про призначення нового кабінету з членів опозиційного буржуазного блоку, на чолі з лідером одної з буржуазних партій, проф. Цанковим. Влада з рук селянської партії «хліборобів» перейшла до крайніх реакційних кол.

Переворот був великою несподіванкою для Європи. Напередодні його одна буржуазна газета писала, що ніколи влада партії «хліборобів» не є такою міцною, як зараз; Стамбулійський—запевняла газета,—знаходиться в апогею своєї слави. А другого ж дня протягом півтори години цей апогей замінився на цілковите безслав'я.

Європа була задурена наслідками виборів до Народнього Зібрання Болгарії 22 квітня, коли партія «хліборобів» одержала 86% мандатів. Короткозорі політики [1]) не порахувалися з тим, що на Балканах жадні цифри нічого сказати не можуть, що по всіх цих Румуніях і Болгаріях фабрикація громадської думки прийняла характер своєманітної монополізованої промисловости, коли урядова партія завжди проводить своїх кандидатів скрізь, тим більш—на

[1]) В тому числі і землячок Микита Шаповал, що в травневій книжці «Нова Україна» вихвалює міць Стамбулійського.

виборах. Досить повчаючим є порівнання цифр виборів до Національного Зібрання XIX і XX складу (1920 и 1923 р.р.) в тисячах одержаних голосів:

	1920	1923
Стамбулійський . . .	349 т.	557 т.
Буржуазний блок . . .	257 т.	177 т.
Комуністи	184 т.	205 т.

Не вважаючи на значне падіння голосів буржуазного блоку, досить було півтори години на повалення ним уряду «народньої більшости». Перший висновок з цього, що більшість була дуже й дуже підроблена.

Але переворот свідчить ще про инше. Партія «хліборобів», втілена диктатура куркульні, збанкротувала. Кілька років влада в Болгарії знаходилась в руках сільського куркуля, який виголосив священну війну містові—і не тільки мійському буржуа, але й робітникові. Стамбулійський, цей спритний демагог, кричав навіть щось про знищення міст, «вертепів роспути». Соціяльні «реформи» Стамбулійського, ставлячи проти його мійську буржуазію, не торкалися робітництва, бо мали єдиною метою—утвердити владу села. Тільки селу, сільському куркулеві було потрібно завести націоналізацію лісів, манастирські землі, обмеження спадкового права. Націоналізація будинків чи капіталів не заводилася, хоча Стамбулійський так утиснув буржуазію, що міг досягти й цього. Але куркулеві треба було тільки землі—і йому зовсім байдуже, як там живе робітник.

І тому влада Стамбулійського зустрічала опозицію однаково як і з правого, так і з лівого боку. Робітництво вітало боротьбу уряду з буржуазією, але ця боротьба велася шляхом паліятивів; напр., суд над лідерами буржуазного блоку—Даневим, Гешевим і Маліновим відкладали раз-у-раз і переворот скоївся як раз у той день, на який остаточно було призначено суд.

Влада куркуля пішла ще далі по хибному шляху. Почалися переслідування комуністів. Спочатку вони прибирали характер виборчих утисків, уневажень голосів, але потім влада перейшла й до арештів, й до розгромів робітничих клубів.

Таким чином, диктатура куркуля ступнево відштовхувала від себе всі шари мійського населення—од буржуа до пролетаря. І коли цей розрив між містом і селом скоївся, диктатура луснула, як мильна булька. Не залишилося навіть і сліду од партії, що мала 86% депутатських місць, бо повстання селян, зорганізоване Стамбулійським, було задавлено в перші ж дні, а самого Стамбулійського було схоплено й розстріляно.

Так ганебно скінчилася історія диктатури куркуля. Нова влада міцно запосіла належне їй місце і одразу повела тверду політику що до утиску пролетарської частини населення. Обставини такі ж самі, як і в Польщі, з тією хіба ріжницею, що в Болгарії влада складена більш одноманітно,--нема як раз тої куркулячої прослойки, яку там репрезентують 57 голосів Вітоса. Тут відбувся, власне, 2-й акт тої трагикомедії, початок котрої ми бачили в Польщі: так

само ліквідується демократизм, але вже без допомоги куркуля, а навпаки, куркуля самого ліквідують. І це мусить бути великою передосторогою для Вітоса.

Причини краху, як бачимо, було двоїсті: в середині—«незадоволення демократизмом» і паліятивність «соціяльних експериментів» уряду поставили проти його і буржуазію, і пролетаріят; зовні—поширення хвилі реакції дало сили буржуазії покінчити з диктатурою лівіших кол. Явище того самого порядку, що й у Польщі, і викликане воно тими самими причинами.

Єдине, що зможе зараз звалити владу в Болгарії—це не селянські повстання, бо не все село піде проти міста, тим більш, що сили хліборобів розбиті, це на жаль—і не пролетаріят, бо йому в Болгарії хоч і ближче до повної зорганізованости, ніж у Польщі, але багато чого не стає для захоплення влади. Силою, яка має загрозити буржуазній Болгарії, є можлива інтервенція з боку дружніх сусідів—Юго Славії, Румунії й Греції, що стурбовані германофільством нового уряду і склали якийсь таємний договір. Але їхні плани, звичайно, від самої Болгарії незалежні.

З НАУКОВОГО ТА ЕКОНОМИЧНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.

«ІСТПАРТ».

Архіви революції мають за собою невелику історію. Більшість з них функціонує лише з 1920—21 р., тоді як рямці їх робити є дуже широкі, бо охоплюють численні етапи революції від народовольчества до розвитку сучасних політичних партій та угруповань.

На прикладі вивчення історії французької революції ми бачимо, яку колосальну ролю може відограти систематизация матеріялів революції (часописів, книжок, брошюр, фотографій) в справі досліду історії нашої пролетарської революції.

Багатий матеріял до того дають умови жорстокої громадянської війни на Вкраїні. З одного боку кінематографична зміна влади, універсали та накази ріжних «батьків», «отаманів» та генералів від контр-революції, з другого—сліди довгої підпольної роботи революційних партій (прокламація, література, відозви), зокрема комуністичної партії в умовинах жерстокого класового змагання. Усе оце, без сумніву, є найціннішим матеріялом, що без його неможливо буде надалі провадити вивчення шляхів соціяльної революції на Україні.

Ці матеріяли збірає й систематизує комісія по вивченню Жовтневої Революції та комуністична партія («Істпарт»).

Протягом порівнюючи недовгого періоду свого існування Іспартові пощастило зібрати дуже цінний матеріял в виді оригінальних документів, прокламацій, фотографій, портретів, спогадів учасників повстань, підпольної роботи, процесів то-що. Частину цих матеріялів уміщено в журналі Істпарту «Летопись Революції».

В 3-х надрукованих числах цього журналу уміщено статті по історії жовтневого перевороту в ріжних місцях України. Друге число журналу цілком присвячено історії Катеринославської організації. В третій книжці надруковано ще не публіковані матеріяли з доби перед 4 З'їздом РС-ДРП. (80 та 90 р.).

До п'ятирічнього ювілею КП(б)У вийшли з друку протоколи 1 З'їзду, що нині є бібліографичною рідкістю.

Зараз в портфелі редакції «Летопись Революції» є дуже цінні статті, як от тов. Басалого (Дальній)—«1905 рік у Харкові», тов. Веденьєва, учасника процеса Ю. Мельнікова (1888—1889 р.р.) та инш.

Виключний інтерес має виставка Істпарту. Виставка, яку організовано до 5-річчя Жовтневої Революції, займає зараз 7 кімнат і має понад 3000 експонатів, при чому богато з них мають велику історичну вартість.

Через те що експонати влучно росташовані, виставка є ніби наочною історією революції. В фотографіях, відозвах, аркушівках, діаграмах проходят перед вами усі найголовніші етапи революційного руху Росії та України—від першого революційного гуртка до Комінтерну.

Експонати як найріжноманітного характеру. Тут Ви побачите і жандармські фотографії Степана Хальтурина, і портрет його соратника, нині члена КП(б)У, тов. Мойсеєнка.

Портрети Тараса Шевченка, гектографовані відозви з приводу 100 роковин від дня його народження, випущені Колективом Виших шкіл м. Київа, рідкі жандармські фотографії Надії Костянтинівни Крупської, Воровського. Влаштовано галерею портретів діячів українського революційного руху: Євгенії Бош, Баумен, Літвінова, П'ятакова, Скрипника, Бубнова, Косіора, Коцюбинського. Багатий є відділ з'їздів компартії та Рад. Є гранки перших

декретів Секретаріяту та ЦИКУКИ (як тоді називались Раднарком та ВЦВК), оригінали та фотографії відозв з'їздів Рад, газетні статті, брошюри і т. и. У відділі місць експоновано Полтаву, Поділля, Катеринослав, Донбас. Особливо повно експоновано дві останніх губернії, що подали велику кількість матеріялу.

Виставку за час її існування відвідало біля 4000 глядачів, переважно члени ріжного роду, з'їздів. конференцій, робітничі організації, а також слухачі курсів та вищіх шкіл. Останні користуються виставкою, як допомічним засобом до вивчення історії революції й компартії. Про корисні наслідки відвідування виставки свідчать записи екскурсантів в журнал для відвідувачів, що з захопленням говорять про постановку виставки.

Істпарт роспочав фотографувати для чарівного лихтаря свої експонати. Це треба цілком вітати, бо це значно улекшить і зробить живими виклади з історії революції в сільських школах, на курсах то-що.

Виставці бракує постійного кадру керовників екскурсіями, що заважає перепустити усіх, бажаючих оглянути виставку.

Немає сумніву, що матеріяли та експонати, які має Істпарт зараз, далеко не вичерчують і в малій мірі багатства матеріялів по історії революції, котрі є на Вкраїні. Більшість матеріялів перебуває досі у окремих осіб та установ і є зовсім невикористана. Частина матеріялів гине через недогляд тих, хто є навколо і часто зовсім не цінить значіння цих матеріялів.

Хиби в роботі та матеріялах комісії треба виповнити шляхом колективної участи в роботі Істпарта широких мас—спільників революційної боротьби на Україні.

М. Л—н.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ КАТЕДР.

Одним з найважливіших завдань науково-дослідчих катедр є розробка тем і питань, що їх безпосередньо висунули потреби життя та економичні інтереси країни. Ці теми виділено під назвою «ударних» або актуальних тем.

Встановлення характеру цих тем по кожній науково-дослідчій катедрі та забезпечення катедри матеріяльними й науковими ресурсами для більшої продуктивности робот по удосконаленню тем є одна з головних задач в роботі Наукового Комітету. В цьому відношенні велику ролю відграє контакт і встановлення звязку науково-дослідчих катедр з зацікавленими наркоматами, виробничими організаціями та господарчими установами. По багатьох катедрах такий звязок уже існує, тому що більшість членів катедр персонально є консультантами, або робітниками виробничих установ; в цих катедрах практичний успіх в роботі обіцяє дати багаті наслідки.

В инших катедрах звязок з виробничими органами ще дуже слабий, багато ще треба зробити, щоби звернути увагу, зацікавити господарчі органи роботою катедр, виявити всю користь, що може дати науково-дослідча робота в економичному відродженні країни.

Необхідно також стимулювати роботу членів катедр в галузях, безпосередньо звязаних з проблемами, що висуває життя.

Науковий з'їзд, що має бути в-осени цього року, по вивченню творчих сил України може багато зробити в цьому відношенні.

З одного боку він може виявити наочний склад і ресурси робітників, а з другого—дати провідні директиви в діяльності науково-дослідчих катедр, в напрямі вивчення виробничих сил краю та вишукування способів найкращого наукового уживання їх для підвищення економичного добробуту.

Звіти, доставлені керовниками катедр Науковому Комітетові, свідчать, що робота більшости катедр плодотворна, енергійна й безпосередньо відповідає пекучим потребам.

При Всеукраїнській Академії Наук уже працює під головуванням академика Тутковського комісія по вивченню природніх багатств України. Мета її--доцільне встановлення всього водяного господарства на Україні як для меліорації землі, так і для допомоги селянству, а також використання водяних артерій для судоходства й, нарешті, експлоатація дешевої водяної енергії—білого вугілля. Всі ці зав-

дання росподілено між окремими катедрами геології, гідрології та инш.

В звязку з відродженням сільського господарства й підвищенням економичного добробуту населення, актуальним завданням є винайдення правдивого засобу ведення водяного господарства краю й розробка цілого ряду звязаних з цим питань по гідрології, гідротехніці, меліорації та землеустрію.

Катедрою гідрології в Київі з цією метою готується до друку труд проф. Оппокова «Водяні багатства України», провадиться вивчення рік та озер, в звязку з питанням пророкування опадів та повіни, вивчення грунтових вод та їх скористання, організація артезіянського водопостачання, вивчення норм осушки та зрошення в звязку з меліорацією краю.

Катедрою геології провадиться робота по встановленню слідів гейзерів на Україні, вивчення підземних вод; розроблюється завдання про природню районізацію України на підставі геологичної еволюції; була зроблена розвідка янтарю на Київщині та відшукування радіоактивних минералів на Україні.

Катеринославські катедри геології провадять роботу по вивченню ланцюга соляних озер з метою виявити генезіс соли й ступінь її вартости для медичних потреб; вивчають графитні місторождення та їх техничну вартість, переводять досліджування Криворіжських та Керченських місторождень залізних руд і взагалі провадять розвідки з техничного боку вартих районів Донецького басейну, якого ще не торкнулися роботи Петроградського Геологичного Комітету; звернено велику увагу на вивчення кам'яновугільних одкладів Донбасу. Катедрою мінералогії найдено ряд металів, ще до цього часу не відомих для Катеринославщини (орміт, деомін, фуксит та инші).

В Катеринославських гірних катедрах провадились роботи про ростопку доменних печей, робилась характеристика коксових установок Донецького басейну, з метою скористати лишок тепла; катедрою збільшення корисних копалин робились досліди й розвідки над рудами Кривого Рогу, вивчались способи підвозу в рудниках Донбасу (по останньому питанню надруковано спеціяльну книжку проф. Терпигор'єва), роздивлялись питання про вибір міста закладки шахти з точки зору найменшої роботи підвозу, про вплив електричних искр для запалення рудничного газу й инші питання, звязані з добуванням вугілля в Донбасі.

Харківські техничні катедри, що купчаться біля Технологичного Інституту розвинули велику роботу, маючи безпосередній звязок з Українською Радою Народнього Господарства та ріжними виробництвами й заводами, як, наприклад, бувш. «Всеобщей Комп. Електричества». По катедрі хемичної технології вивчається хемична природа кам'яного вугілля та готуються сірчані фарби, досліджуються ізоляційні лаки й способи їх виробки, вироблюються нові гатунки мила та зубного цементу, оборудовані досліди для виявлення нахилу до самозапалювання вугілля Донбасу, було проведено вивчення залеглостей ізюмських фосфоритів і способів їх обробки, з метою скористання для удобрення грунту. По катедрі будівлі мостів розроблялись проекти відбудування зруйнованих мостів, а зокрема проект відбудування Київського ланцюгового мосту. У Київі инж. Симінський, співробітник Академії Наук, винайшов новий прилад для вимірювання сили напруження в мостах.

По катедрі паровозобудування й залізничного будування вивчаються небезпеки руху паровозів, більш раціональні типи прикордонних станцій й вишукуються заходи до усунення істотної хиби залізниць України—браку скріплень. По катедрі паротехніки удосконалюється питання про заміну твердого мінерального палива горючими газами. По катедрі електротехніки в Харкові робляться спроби ізоляторів високого напруження, досліди над явищами, що виникають в лініях високовольтної передачи, будуються генератори перемінного току. В Київі катедра електротехніки вивчає явища, що виникають як на початку, так і в любому пункті по лінії передачи енергії. В Катеринославі встановлено на заводі знов сконструовану завалочну піч з двома рухливими вольтовими дугами. По катедрі авіації при Харківському Технологичному Інститутові провадиться проба

профілів крил для аеропланів з моторами малої сили, вивчаються методи обліку пасажирського аероплану великої сили.

Робота цієї катедри звязана з діяльністю т-ва «Воздухофлот Укркрыма».

В галузі теоретичної хемії ведеться велика робота у Катеринославі школою проф. Писаржевського по пристосованню електронної теорії до хемії. Готується до друку й скоро має бути видана монографія «Електрон в хемії розчинів і в електрохемії».

В Харкові катедрою хемії проводяться роботи по теорії спаювання й розчину річовин і теорії будівлі розчинів. В Київі катедра хемії займається удосконаленням хемії шумування й питаннями жирової індустрії.

В галузах вивчення сільського господарства робота йде переважно в звязку з Сільсько-Господарчим Науковим Комітетом, який зараз переводиться з Київа до Харкова. Роботи катедри хліборобства в Київі проходять в контакті з діяльністю Наукового Інституту Селекції, звязаного з Центроцукром. Провадились роботи по вивченню коливання води в листях де-яких культурних рослин, особливо в листях цукрувого буряку й по підбору типів посухоопірних рослин. В Харкові катедра хліборобства вивчає значіння фосфору, як фактору вдобрення грунту.

В Київі робляться досліди підсічення сосни,—що дає скіпідар, вивчається електричне поле дерева та його звязок з електро-магнітовим полем атмосфери. Досліди й спостереження про посуху на Україні та боротьба з нею підбором посухоопірних рослин є центр діяльности дослідчих катедр сільсько-господарчої біології та прикладної фізики. Проф. Срезнєвським найдено умови врожаю цукрового буряку.

В акліматизаційному садкові в Київі провадиться посадка лікарських трав та їх вивчення; по катедрі зоології розроблюються заходи боротьби з шкідниками в сільському господарстві.

По вивченню метеорологичних явищ центром є Укрмет. («Українська метеорологична служба погоди») в Київі, яка підтримує звязок з усіма метеорологичними центрами України. Харківська обсерваторія приймала участь в міжнародній роботі по дослідженню верхніх пластів атмосфери. Були пущені шари-пілоти в міжнародні дні. Наслідки буде оголошено в міжнародніх збірниках матеріялів—дослідів верхніх пластів атмосфери. Харківська обсерваторія також приймала участь в організації служби погоди на Україні; синоптичні мапи погоди надсилаються штабові Воздухфлот і Наркомзема, огляди погоди друкуються в бюлетені ЦСУ. Штаб Воздухофлота обслуговує обсерваторію воднем та гумовими оболонками.

Катедра зоотехніки в Київі займається хеміко-фізіологичним дослідженням паші (лугового сіна, кукурузяної соломи), питанням про вплив соняшникової макухи на молошну продукцію з кількосного та якосного боку. По катедрі фізіології тварин в Харкові вивчається обмін річовин при ріжних формах неповного голодування, головним чином вітамінного, з метою виявлення ролі вітамінів в організмі й механізму їх впливу, а також порушення нормального обміну річовин при скорбуті й инш. хворобах; досліджуються питання біохемії головного мозку, вплив холоду на процес роспаду білка тканин (м'язів), обмін річовин при кукурузяному годуванні. Катедра бактеріології при Харківському Ветеринарному Інститутові виробила план робот по імунізації рогатого скоту проти чуми та де-яких инших хвороб.

В загальних же рисах дослідча робота йде безумовно інтенсивно, хоча й бракує реактивів, всі приладдя старі, а лабораторії зруйновані; оборудування останніх потрібує великих коштів, а тому необхідно всі господарчі органи держави притягти до фінансування найважливіших лабораторій, викликати з їх боку інтерес до наукової роботи, одержати від них завдання й теми робот на конкретні та актуальні питання промисловости й техніки; тоді звязок науково-дослідчої роботи з життьовими й господарчими потребами буде живим, плодотворним в справі відродження економичного добробуту держави.

Проф. Т. Котов.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

По постанові Колегії Головпрофоса, Всеукраїнська Академія Наук приступає до видання словника української живої мови.

Комісія для складання словника, під головуванням академика А. Е. Кримського, в складі 10 осіб, зібрала величезний матеріял (коло 700 тисяч карток) і одночасно працювала над його редагуванням.

З асигнуванням коштів на видання словника комісія закінчить остаточну його обробку.

Друкуватись словник буде в друкарні Академії.

Наркомосом розроблено умови спільного користування друкарнею бувшої Київо-Печерської Лаври Всеукраїнською Академію Наук та видвом «Путь Просвещения».

В оселі бувшої Київо-Печерської Лаври засновано «Музей побуту й культу», керування яким, в інтересах наукової розробки матеріялу, доручено Академії Наук.

НОВИЙ НАУКОВИЙ ЗАКЛАД.

При Київському Вищому Кооперативному Технікумі закладено «Вищий Семінар по дослідженню економіки колективних господарств на Україні». Декан сільськ.-господ. відділу ВКТ т. Діброва в наслідок переведення в життя цієї постанови склав відповідний доклад і подав його на розгляд Правління ВКТ. Правління, погодившись з докладом, зібрало широкі організаційні збори для всебічного розгляду його й Статуту В. Семінару з участю представників с.-г. кооперації, підвідділу колективізації Губзему правління Київщини, С.-Г. Наук. Комітету, губвідділів комнезамів і профспілки Всеробітземлісу й окремих фахівців с.-г. економії та кооперації.

Керовником семінару обрано академика К. Воблого, його заступником Ректора ВКТ тов. Руденка, науковим секретарем Семінару і керовником студенського просемінару по колективізації с.-господарства навчителя і декана ВТК т. Діброву.

Докладніше завдання Вищого Семінару полягають у:

а) розробці методології наукового дослідження колективних форм господарства та класифікації;

б) об'єднанні та науковому розробленню статистичних відомостів про колгоспи на Україні;

в) складанні монографичних оглядів типових колгоспів ріжних економичних районів України;

г) дослідженні юридичної структури колгоспів та їх об'єднань;

д) дослідженні історичного розвитку форм колективного господарства в звязку з ідеологією та побутом;

е) дослідженні питань економіки колективного господарства (організація господарства та окремих елементів його, економичні взаємовідносини колгоспів між собою та з иншими формами народнього господарства); з'ясуванні еволюційних і регресивних тенденцій і т. п.;

ж) притягненні студенської молоді до справи наукового студіювання колгоспів.

До складу Вищого Семінару входять професори, навчителі, асистенти та залишені при ВКТ по економичних і кооперативних дисціплінах. Працювати ж при Семінарі можуть всі бажаючі, що мають наукову підготовку.

Для студентів КТ, що бажають спеціялізуватися по колективізації господарства, при Вищому Семінарі утворюється Просемінар. Як допоміжний заклад, при Семінарі влаштовується кабінет-музей колективізації (література, статистичні, історичні та монографичні матеріяли, праці Семинару і т. и.). Надалі наслідки своєї праці Семінар буде публікувати у вигляді періодичного видання (типу «Наукових Записок»).

Влітку членами Семінару и студентами КТ має бути зроблене монографичне обслідування кількох десятків типових колективів цілої Україні. Вже розроблена й розгля. нута анкета такого обслідування. Окрема комісія розробляє форми бюджетно-рахівничого аналізу колективів. У всіх цих роботах активну участь беруть і представники сільсько-господарської кооперації, підвідділу колективізації Київ. Губземуправління, Всеробітземлісу й Губвідділу комнезамів.

ІЗЮМСЬКА АРХЕОЛОГИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ.

Ще в 1920 році Завідуючий Ізюмського Природничо-Історичного Музею М. В. Сібільов, що зацікавився деякими археологичними знаходками,

зробленими ним в околицях Петрівської слободи, почав досліджувати піски, що рухалися побережжям Дінця. Там він знайшов рештки ріжних культур у численних пунктах поміж слободою Верьовкиною й Ізюмом.

Незабаром М. В. Сібільов повів зі мною жваве листування, повідомляючи про наслідки своєї екскурсії, одночасно одержуючи необхідні вказівки задля поглиблення своєї роботи.

В 1922 році, завдяки зацікавленості, яку викликали зазначені знаходи, до справи археологичного вивчення краю стало багато осіб, з котрих Ю. В. Богданович знайшов у чотирьох верствах до міста цінну неолітичну майстерню кремінної зброї, а С. Ф. Таранов і Ф. М. Еварницький найшли як раз біля міста другу майстерню та стоянку з ріжноманітними рештками минулих культур.

Зроблені розшуки на Цареборисівському городищі в околицях Цареборисівської слободи І. І. й В. І. Різниченками дали також значну кількість кераміки й речей XV'II століття. Серед них особливо цікаві уламки неполив'яних кафлів. В околицях Цареборисового було також знайдено стоянку кам'яного віку й сліди инших культур пізнішої доби. Нарешті, І. Ф. Гончаренком знайдено чудову бронзову статуетку, як видно татарську, — Золотої Орди. В-осени 1920 року, перебуваючи в Ізюмському повіті з метою геологичного обслідування, я скористав нагоду ознайомитися з колекціями М. В. Сібільова, серед яких знайшлися рештки раннього й пізнього неоліту, бронзового віку скіфо-сарматської доби, окремі речі римської та гірської культур, досить численні рештки пізніших кочовників і невелика кількість, як видно, слов'янської кераміки. Пощастило переглянути всі матеріяли, зібрані иншими особами й одвідати найзначніші місця біля Петровської слободи, Гончарівки й хутора Виприцького, що під Ізюмом, де знаходилися історичні пам'ятники. Прочитана після цього в Ізюмі прилюдна лекція відносно доісторичного минулого Ізюмського повіту притягла численну аудиторію й викликала зацікавленість місцевою старовиною. Після того як я ознайомився з усіма знаходами, виявилось, що Ізюмський край вже давно відомий своїм археологочним багатством, переповнений ще недослідженими пам'ятниками старовини ріжних часів, що при дальшому досліджуванні дарує нам багато цілком нового. Ясно виникала необхідність систематичної й планової роботи в Ізюмському повіті, що викликала думку про організацію наукової експедиції задля вивчення краю.

Минулою зімою культвідділ Ізюмських головних залізничних майстерень в особі М. С. Касяненка й І. С. Щербака звернулися до М. В. Сібільова з проханням організувати задля робітників майстерень цікл лекцій по природознавству й археології, пропонуючи в свою чергу з боку робітників матеріяльну допомогу в час археологичного досліджування краю.

Запропонована потім мені ця пропозиція в значній мірі вирішувала грошовий бік експедиції. Треба зазначити, що тут цінність головне полягає в тому, що робітники захопились свідомо необхідністю наукового вивчення свого краю, а це говорить про те, що вони починають визнавати ті найвищі вартості наукових дослідів, які тепер, нарешті, все більш і більш ширяться. Тому я й не мав права відмовлятися від цієї пропозиції, навіть, не маючи досить вільного часу,—погодився прочитати цікл лекцій, котрі було роспочато на початку весни.

18-IV 1923 року делегатські збори Ізюмських майстерень Північно-Донецьких залізниць, з пропозиції І. В. Мирошниченка по докладу А. М. Мізевіча та М. С. Касяненка, ухвалили відчисляти на справу археологичного досліджування Ізюмського краю 1% з платні робітників та службовців майстерень протягом трьох місяців—квітня, травня й червня. Коли довідався про організацію Ізюмської Наукової Експедиції Ізюмський Відділ Народньої Освіти в особі Н. Є. і П. Є. Верхлових, та вирішив підтримувати Експедицію засобами задля надрукування 1-го випуску «Трудов Экспедиции». Перше число вже вийшло в розмірі 2½ друкованих аркушів, вміщаючи в собі програми й інструкції до археологичних розвідок та коротенькі відомості про ріжні пам'ятники старовини, що знайшов М. В. Сібільов за останні роки в окрузі Ізюмського повіту. Після

цього окружне бюро профспілок з ініціятиви свого секретаря С.Ф. Таранова відгукнулось також на ідею досліджування краю, ухваливши постанову про відчислення 1/2% з заробітку членів спілки за червень місяць. Всі ці відзнаки співчуття, ця всебічна підтримка наукового почину дають право гадати, що ініціятива виявлена робітниками залізничних майстерень по організації досліджування Ізюмського краю, є відзнакою широких громадських позитивних настроїв, що знаходять собі належну оцінку й відгук співчуття в ріжних колах.

В цей мент Ізюмська Археологична Експедиція вже сформована. До участи в ній притягнено поважну кількість осіб спеціялістів: археологів, технічних співробітників, місцевих громадських діячів, які погодились охоче допомагати Експедиції своєю працею й своїм знанням місцевости.

Склад Експедиції такий:

Голова Експедиції проф. А. С. Федоровський, його помішник М. В. Сібільов (зав. Ізюм. Музею); археологи: Г. І. Тесленко (вчений захов. Харк., Археолог. Музею), А. А. Потапов (співробіт. Харк. Археол. Музею), художник Експедиції І. Ф. Гончаренко (Цареборисів); фотограф-художник Експед. А. Т. Мухін (Ізюм), топограф Експед. К. А. Барман (Харків); члени Експедиції: Ю. В. Богданович (Ізюм), А. Ф. Запорін (Ізюм), С. Ф. Таранов (Ізюм), Ф. М. Еварницький (Ізюм), А. Л. Фігурін (Ізюм), І. І. Різниченко (сл. Цареборисів), В. С. Різниченко (сл. Царебор.), Н. І. Бернадський (с. Чепель), Ф. И. Попів (с. Вільховий Ріг). Почесним членом Експедиції обрано відомого спеціяліста дослідувача Ізюмського краю професора В. А. Городцова, що чимало працював тут у 1901 р. Діяльність Експедиції роспочалась низкою екскурсій на постої, що були на кучугурах у околицях слоб. Кам'янки, Капитонівки, Ізюма, Ганчарівки, Викличівки, Співаківки, Петрівської, Цареборисівського городища, що дали цілу низку цікавих знахідок. Почато малювання колекцій, що знаходяться в Ізюмському Музеї, й складання альбому кам'яних баб. В кінці травня мають роспочати роскопування могил, де-яких постоїв і майстерень та фотографування й вивчення науки городищ.

Проф. А. С. Федоровський.

ХАРКІВСЬКИЙ ПАРОВОЗОБУДІВЕЛЬНИЙ ЗАВОД.

Харківський Паровозобудівельний завод є одним з найбільших велетнів важкої індустрії на Вкраїні. В історії відродження важкої індустрії та в революції Жовтня на долю ХПЗ випали найважчі завдання. ХПЗ за всю історію свого існування був завжди найбільшим осередком Слобожанщини, де викристалізовувалась революційна міць пролетаріяту. С-під грюку молотів, брязкоту заліза виходили такі борці, як Артем (Сергіїв) та инші.

В історії відродження тяжкої індустрії на Вкраїні ХПЗ займає почесне місце. Починаючи з перших кроків революції Жовтня завод в тяжких умовах виробляє для потреб Республіки паровози, вагони й ремонтує инші знаряддя.

Не дивлячись ні на які перешкоди, ХПЗ безупинно працює й що-дня, щогодини збільшує свою продукцію. і наближається до старих часів 1914 року.

Перешкоди, що давали де-яку нерівність в праці заводу, полягали головним чином в відсутності необхідних матеріялів, в звязку з загальним становищем металургійної промисловости на Україні. За останні часи, коли Гартмановський завод, що головним чином постачає необхідні матеріяли для ХПЗ, спустив свої «Мартени», справа ріжних перебоїв в загальному ході буде назавжди ліквідована і завод піде більш рівним темпом.

По відомостях директора заводу, після данних на останній заводський конференції в червні ц. р., в програм другої половини 1923 року намічені слідуючі завдання. Що-місяця положено випускати по три нових паровоза, та по п'ять з капітального ремонту. В з'язку з потребами ринку особливу увагу буде звернено на будівлю двигунів системи «Дизель» в 300—400 НР та нафтових двигунів невеликої сили приблизно 8—10—14 НР.

Не так давно завод одержав замовлення на будівлю тракторів. На кошти, призначені для тракторо-будівництва, «Машинотрестом» придбано у «Югосталі» заліза, криці та чавуну, на весь період виробництва

Загальні перспективи тракторо-будівництва дають право думати, що продукція заводу ще збільшиться і дасть можливість підвищити загальний розвиток промисловости. В звязку з цим бувший вагонний цех перебудовується для нової роботи. Всі будови по утворенню практичного відділу гадають закінчити до початку 1924 р. Загальне будівництво тракторів займе приблизно до 3-х тисяч робітників.

В сучасний мент загальна вартість паровозу є 65166 золотих карбованців. Така висока тимчасова вартість пояснюється великими «цеховими видатками», що повстали в наслідок капітального відновлення ріжного знаряддя та відновлення помешкань заводу (в минулих роках подібні відновлення провадились в значно менших розмірах). Матеріялами для паровозів та двигунів завод забезпечено на 3½, а паливом на 5 місяців.

Подаючи відомості про такого велетня важкої індустрії, як ХПЗ, необхідно зупинитись на тих, хто стоїть на чолі керування всього підприємства, а особливо тих, хто провадить його культурне життя: на комфракції та заводському комітеті. Моральне та адміністративне значіння завкому на заводі надзвичайне. Завком обнімає функції від самих дрібниць робітничого життя до найпильніших обслідувань становища заводу; так, наприклад, сучасним завкомом було звернено особливу увагу на обслідування техничних умов заводу, разом з інспекцією праці. На постачання спецодягу та спецгодівлі для робітників. Завдяки пильному догляду завкому, в сучасний мент робітники задоволені спецодягом на 50%, а спецгодівлею на 100%. Звернено також пильну увагу на ріжні цехи, де провадяться, так звані, «гарячі роботи».

Рівень культурної роботи, порівнюючи з початком року, значно підвищився, так, наприклад: лекцій на ріжні теми при клюбі ХПЗ було улаштовано:

В січні	1
» лютому	2
» березні	18
» квітні	13
» травні	14

Загальна кількість відвідавших лекції в травні приблизно 1500 осіб.

Значно підвищилась і загальна кількість членів клюбу, так, напр.:

В січні членів було	245
» лютому	254
» березні	297
» квітні	358
» травні	429
» червні	469

Загальне відвідування клюбу мешканцями околиць ХПЗ приблизно таке:

	в місяць	за день.
Березень	2700	90
Квітень	5700	190
Травень	6000	200

Політична агітація серед робітників за воду набрала значних розмірів, завдяки чому збільшилась цікавість до політичного та економичного життя; серйозну ролю відограють «четверги» які що-тижня улаштовує ком'ячейка заводу. Ці відкриті зібрання ком'ячейки заводу охоче відвідуються безпартійними робітниками й їхніми родинами. Антирелігійна пропаганда ком'ячейки серед робітників набирає великого значіння і по цьому питанню робітниками було внесено кілька резолюцій, з яких видно, що робітники різко відмежовуються від церкви й настоюють на тому, щоб ніхто з робітників в справах церкви ніякої участи не приймав, а всіх тих робітників, котрі від імени робітників, ніби то всього заводу, ходили визволяти попів-чорносотенців, останнею конференцією заводу постановлено прохати райсоюз «Металист» звільнити з членів союзу. В звязку з загальним підвищенням політичного розвитку робітників значно збільшилась і загальна передплата на ріжні часописи та періодичні видання; так, наприклад, передплатників часопису:

«Коммунист»	1030
«Пролетарий»	785
«Правда» (московська)	13
«Известия ВЦИК»	12
«Рабочая газета» (московська)	21
«Экономическая Жизнь»	7
«Труд»	10
«Беднота»	1
«Вісти» (харківські)	5
«Брянский Работник»	7
«Красная Нива» (тижневик)	11
«Прожектор» (двохтижневик)	7
Разом.	2010

З цієї загальної кількости біля 100 робітників виписують по дві ріжні газети. Загальне число передплатників складає приблизно 50% всіх робітників та службовців заводу.

Культвідділом завкому та комфракції заводу улаштована школа фабрзавуча на 180 учнів та школа по ліквідації безграмотности серед робітників. Особливу увагу завком та ком'ячейка заводу звертають на постачання кваліфікованої робітничої сили заводові. В звязку з цим приймаються заходи до збільшення броні юнацтва з 7 до 10%. Запрошено для навчання юнаків інструкторів з ріжних фахів.

Ком'ячейка провадить суровий догляд, аби учні-юнаки не працювали на важких та гарячих роботах. В звязку з цим завком поставив собі завданням в найближчому часі: 1) збільшити броню юнацтва до потрібної кількости, 2) закінчити організацію учнівства в майстерні і звернути увагу на добір інструментів та приладдя, 3) не затримувати учнів-юнаків на некорисній праці і добитись загального поліпшення матеріяльного становища учнів.

В такому приблизно стані є зараз робота серед робітників та службовців заводу.

Сподіваємось, що й надалі безупинна праця дасть ще більші наслідки.

І. К.

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПРАЦІ.

І. Напрям праці.

Існуючий при НКОсвіти і дуже мало фінансований Український Інститут Праці мусив був надзвичайно звузити свою роботу і зосередити увагу й сили тим часом лише на одній проблемі, щоб бодай в де-чому досягти помітних успіхів. Такою проблемою була проблема добору персоналу, або професійного добору.

ІІ. Практичне значіння проблеми.

Практична вага усієї проблеми ріжноманітна.

1. В Німеччині добір має метою обслуговання потреб окремих підприємств, як одна з форм конкурентної боротьби за здешевлення робочої сили. Мало не всі найбільші підприємства Німеччини мають власні психотехничні лабораторії, кріз які проходять кандидати, при прийманні їх на де-які роботи. Методика добору, як така, бережеться як комерційна таємниця.

2. По де-яких країнах проблема звужується до завдання давати поради окремим особам, що шукають допомоги у виборі свого життьового шляху.

3. Найширше використування методів добору знаходимо там, де на підставі спроб росподіляються по фахах школярі.

4. Найширший ужиток методика добору мала до цього часу в організації американської армії під час світової війни. Спроби підготовлювались з участю найвидатніших наукових сил Америки й продовжувалися рік. Було випробувано 1.700.000 салдатів і 41.000 старшин. Наслідки спроби в значній мірі зійшлися з практичними висновками. На підставі спроб провадилося призначення до офіцерських і унтер-офіцерських шкіл, до частин особливого призначення, а також і комплектування військових частин, як таке.

5. Зараз після психологичних спроб провадиться приймання до де-яких американських університетів.

Практичне значіння проблеми в ССРР треба вважати значно важливішим.

1. Перше завдання, до розрішення якого підійшов вже конкретно Український Інститут Праці,—це завдання доцільного комплектування шкіл ФЗУ. Стоючи перед завданням найскоршого відновлення робочої сили і маючи для такої мети злиденні засоби, держава зацікавлена в тому, щоб найпродуктивніше витрачати їх. Американські спроби довели, що при правильному доборі учнів протяг курсу можна скоротити в 3–4 рази.

2. Друге завдання могло б полягати в тому, аби поширити основи наукового добору на приймання до ВІШЗ, маючи тут на увазі не лише саме приймання, але й раціональне визначення факультету.

3. Для військових цілей можна було б використати спроби допризивників, щоб в разі призиву мати змогу складати кадри з найкращого по

якості матеріялу. Далі, можна було б використати спроби при прийманні до шкіл комскладу і до фахових військових шкіл (літуни, радіо-телеграфісти, шофери й т. и.).

4. Далі, методику добору можна було б використати подекуди й для партійних цілей. Так, вкупі з представниками ГПО і Агітпропу ЦККП(б)У накреслено спеціяльний програм іспитів для партійних шкіл. Іспити мають в найближчому часі провадитися в Губпартшколі, Повітпартшколі, Університеті імени тов. Артьома і Партклубі. В разі іспити будуть вдалими, вони можуть бути матеріялом для визначення дальшого академичного або службового поступовання учнів і студентів.

5. Незалежно від перелічених тут конкретних завдань, до вирішення яких Інститут практично підходить зараз, проблема професійного добіру має для ССРР ще й особливе значіння. По згоді з головою Держплану УСРР і Науковим Комітетом Головпрофосвіти, Інститут здіймає на наміченому з'їзді по вивченню продукційних сил України питання про учот якости робочої сили, як про одну з передумов наукового планування. Якосний кадастр робочої сили є не менш важлива річ, як кадастр нерухомостей, джерел енергії, то-що. Коли Америка змогла на підставі якосного учоту сил армії установити мінімальний рівень здатности для офіцера й унтер-офіцера, то Радянський Союз міг би поставити завданням будучини — установлення мінімального рівня здатностів для своїх інженерів, техніків, організаторів і т. и.

6. Таким чином можна було б наблизитися до реального здійснення формули Маркса: «Кождому по його потребах, з кождого по його здатностях». Питання має, таким чином, не тільки безпосереднє утилітарне, але й глибоке соціяльне значіння.

III. Перешкоди й що зроблено.

1. Перша перешкода, що її мав перед собою Інститут, полягала в тому, щоб визначити досягнення західньої науки.

Правда, ще й до цього в Інституті були самостійно вироблені де-які методи, що, будучи згодом випробувані поруч з американськими, не були гірші за їх в своїй силі виявлення. Одначе, дійсно широку роботу можна було розгорнути лише на базі досягнень заходу.

Перешкода полягала, головним чином, в тому, аби в наших умовах змусити торговельне представництво виконати заявку Інституту на закордонні покупки. Після річного очікування й безрезультатних звертань до найвищих інстанцій, це було нарешті досягнуто лише завдяки особистій поїздці до Німеччини директора Інституту, який одночасово ознайомився зі станом справи на місцях і налагодив регулярний кореспонденський з'вязок, що інформує Інститут про останні досягнення науки.

2. З великого матеріялу відносно західніх спроб треба було критично вибрати найбільше переконуюче й таке, що найлекше могло б бути пристосоване до наших умов.

Проробивши такий критичний вибір, Інститут переконався, що навіть найкраща й найбільше випробувана західня методика—американська, має хиби, що для свого усунення вимагають великої самостійної праці.

Основні хиби американської методики такі:

а) нехтування вправности;

б) упереджене припущення єдиним обдаренням, що має значіння для всіх фахів;

в) виключна роля швидкости роботи при оцінці здатностей.

3. Звідси виходила така перешкода: потреба самостійного вироблення нових методів досліду. За пів року систематичної в цьому напрямі праці Інститутіві вдалося:

а) разробити принціпи методології вільної від зазначених вище хиб;

б) розробити самостійну схему для всебічного досліджування як фахів, так і робітника;

в) винайти низку нових методів іспитів (для здатности розуміння закономірностей, для здатности уявлення про будову машин, для комбінативної техничної здатности, для здатности затямлювати рухи й т. и.);

г) виготувати, не дістаючи для цього коштів, відповідні приладдя й пристосування;

д) провести на практиці іспити деяких з зазначених методів.

4. Дальша перешкода полягала в тому, щоб вивірити й виправити, що до наших умов, установлені на заході норми для оцінки наслідків іспитів.

З такою метою Інститутом було вибрано найбільш випробувані з західних методів, додано до них власно вироблені і по складеному таким чином програмові було досліджено учнів 4-х шкіл ФЗУ, в числі до 500 душ.

Додатковим матеріялом для цих же досліджувань були: члени Асоціяції вивчення юнацького труда і з'їзд ФЗУ (163 душі), потім Військово-Наукове Товариство (по-над 60 душ), Асоціяція інженерів (по-над 50 душ [1]) і т. и.

Наслідки всіх цих іспитів підлягли розробці й публікуються в «Трудах Інституту», що вже роспочаті друком.

5. Одночасно з проблемою методики іспитів перед Інститутом стояло завдання встановити методику вивчення самих професій. Щоб знати до якої професії найбільше є придатною та чи инша особа, треба знати чого вимагає кожна професія. Це завдання було незрівняно важче, ніж здається на перший погляд

Було вивчено професію коваля. З участю інженерів-фаховців ковальської справи, майстрів і робітників було спроектовано апарата для перевірення здобутої характеристики цієї професії. Тепер цього апарата вже виготовлено й швидко він буде використаний.

6. Одною з найбільших перешкод було підшукування придатних робітників.

Ця перешкода є найбільшою в галузі зовсім новій, що немає у нас не тільки готових кадрів, але бодай поважного осередка діячів.

Інститут підійшов до підготовлення робітників. З такою метою, вперше в Росії, Інститут використав принціп конкурсу придатностей для практичної цілі приймання на кваліфіковану роботу. З 322 душ, що з'явилися на конкурс, було вибрано 3 співробітників на підставі особливого програму іспитів, самостійно складеного Інститутом.

Практичні наслідки переконали Інститут в правильности зробленого вибору. Ужита на конкурсі методика буде використана для ширшого конкурсу в осени.

Успіх конкурса має для Інститута значіння не тільки тому, що він озброює його знаряддям самокомплетування, але, головним чином, й тому, що він був першим практичним ствердженням накреслених Інститутом принціпів.

IV. Зовнішні відгуки на працю Інституту.

Протягом більше року своїх уперших досліджувань Інститут не користувався майже ніякою популярністю. Відсутність коштів перешкоджала розвинути роботу, відсутність наслідків роботи перешкоджала одержанню коштів. Минулої осени основний осередок Інституту вирішив тимчасово відмовитися від надій на підтримку й, звузивши свою роботу, якою завгодно ціною виконати накреслені завдання, хоч би фінансування Інституту й припинилося зовсім.

Коли на весні біжучого року накреслені роботи, що виконувалися при виключному напруженні сил, закінчувалися, Інститут зробився об'єктом жвавої уваги цілого ряду установ.

Першим підтримав Інститут, саме для організації іспитів по ШФЗУ—Наркомздрав. Далі жваву участь в роботі Інституту взяв КомСоМол. По заяві тов. Гастєва, що одвідав Інститут, Півдбюро ВЦСПС заслухало доклада Директора Інституту. В наслідок докладу Півдбюро накреслило спеціяльну кампанію для притягнення до Інституту громадської уяви. Було скликано спеціяльне засідання Півдбюро з участю представників господарчих організацій. Влаштована, при допомозі Півдбюро, виставка Інституту при конференції профспілок викликала жвавий інтерес. Окрім того, зроблено було заяву про підтримку Інституту Держпланом УСРР. Після докладу Директора Інституту було ухвалено постанову про підтримку й організовані відповідні секції в товаристві прихильників військового знання та в асоціяції інженерів.

[1]) Вже по написанні цього огляду по згоді з ГПО було проведено іспити студентів-Артьомовців (257 д.) та Губпартшколи (143 д.).

Спеціяльні завдання дістав Інститут від військового командування.

По згоді з Наркомом РСІ і з Головою ЦКК УСРР накреслено плана роботи в галузі організаційної аналізи й організаційної техніки, для якої мети треба використати вироблену Інститутом методологію.

Нарешті, в низці засідань Раднаркому УСРР зверталася увага на Інститут. Раднарком призначив Раду сприянню Інституту в складі кількох Наркомів під головуванням тов. Фрунзе. Раднарком заслухав доклади Директора Інституту, по якому було ухвалено одобрити діяльність Інституту, надати йому повну низку особливих привілеїв, дати право безпосередніх докладів Раднаркому, то-що.

Далі, ствердивши кошториса Інституту, Раднарком ухвалив домагатися перед Раднаркомом РСФРР про забезпечення цього коштириса спеціяльними коштами.

V. Перспективи дальшої праці.

В звязку з усім виложеним Інститутові доведеться зараз перейти від зазначеного вище примусового звужування своєї діяльности до роботи також і в инших напрямах. Найближчими з цих напрямів є:

1. Розроблення організаційної аналізи структури й діяльности установ, з метою постановки організаційного діягнозу.

2. Практичні промблеми організаційної техніки (боротьба з організаційним недбальством, використання західньої тактики для впорядкування адміністративного процесу.)

3. Попередні роботи по раціональній підготовці організаторів.

Доклади по цих питаннях стоять на черзі в Раді сприяння інституту.

VI. Що потрібно.

Трагедія Українського Інституту полягає в тому, що змушений під час цілого свого попереднього існування ледви животіти й звужуватися, він покликаний зараз до великої й відповідальної діяльности, підійти до якої можна лише після великої й упертої підготовчої роботи і внутрішньої реконструкції. Ці підготовчі роботи вимагають одноразових витрат на прилади Інституту, щоб він, справді, дійсно був на рівні сучасної науки.

Відповідний кошторис для первісного влаштування, апробований Радою Сприяння Інститутові, розглянутий Уповнаркомфіном і ствердженій Раднарком УСРР, подається до Наркомфіну РСФРР.

Необхідною є підтримка для забезпечення цього кошторису реальними коштами.

Після ознайомлення з докладом Наркомінсп РСФРР звернувсяд о Наркомфіну РСФРР, вказуючи на необхідність затвердити кошториси Інституту з огляду на те, що є підстави сподіватись на розвиток Інституту в солідну й надзвичайно корисну для нашого державного будівництва наукову установу.

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ПАЛАТА МІР та ВАГИ.

З роботою Науково-Техничного Відділу УРНГ дуже близько звязана діяльність Української Головної Палати мір та ваги, котрої метрологична комісія, що займається розробленням наукових питань, звязаних з повірочною справою на Вкраїні, складається в переважаючій більшості з членів Науково-Техничної Ради. На чолі метрологичної комісії стоїть відомий учений, проф. В. Тимофіїв, директор Інституту Прикладної Хемії. Ним засновано при Укр. Гол. Палаті спеціяльну лабораторію для повірки медичних термометрів, ареометрів та ріжного мірного шкляного посуду. В цей час розроблюється також законопроект про обов'язковість урядової повірки медичних термометрів.

Існує при Палаті наново заснована проф. Мартиновим манометрична лабораторія, яка розвивається досить інтенсивно, особливо після того, як на Вкраїні, першій з республік Союзу, урядово декретовано було обов'язковість повірки знарядів для міряння тиснення.

Робляться заходи коло організації лабораторій для повірки водомірів і електричних лічильників, щоб дати змогу споживачам води й електричної енергії перевіряти, оскільки точно нараховують їм комунальні підприємства, що відпускають воду й електрику, та міряють їх своїми знарядами.

Розроблені плани організації при Палаті й инших лабораторій: часу, еталонів довжини; однак, в сей час вони не можуть бути здійснені за браком

необхідних коштів. Так, доконче необхідним є встановлення антени для прийняття сигналів часу, що подаються з Ейфелевої Вежі, складено кошторисна її установлення, однак, робота спинилась через ті самі причини. Так само довелося припинити роспочаті вже заходи коло додаткового оборудування астрономичної обсерваторії, що чи-мало потерпіла за часи ймперіялістичної й громадянської війн.

Укр. Головна Палата роспочала зносини з Міжнародним Бюро мір і ваги в Севрі, одержала від нього сертифікати на два точні термометри, що знаходяться в її роспорядимості, і веде переговори про приступлення до міжнародньої конвенції про метр.

Це питання, однак, як і взагалі справа з дальшим розвитком Укр. Гол. Палати, в значній мірі залежить від того, в які форми виллються взаємовідносини між Укр. Гол. Палатою та Головною Палатою мір і ваги в Петрограді. Річ в тому, що остання, прекрасно обставлена, багата на знаряди, з великим штатом фаховців, одна з найкращих з 7 інституцій цього роду в цілім світі, не бажає визнавати новосотвореної законом ВУЦВК в 1922 р. Укр. Головної Палати за центральну метрологичну інституцію України і намагається перетворити її в свою філію з дуже обмежними адміністративно-господарчими функціями, одібравши від неї всю науково-метрологичну справу і цілковито підпорядкувавши в цім відношенню повірочну справу на Вкраїні Петроградській Палаті. Справа з взаємовідносинами обмірковується в цей час обома палатами.

Варт тут згадати також про роботу міжвідомчої метричної комісії, що існує під головуванням Управителя Укр. Гол. Палати—В. П. Мазуренка. Комісія ця концентрує в собі й керує роботою всіх наркоматів по переведенню реформи—заведенню на Вкраїні між народньої метричної системи вимірів, котра, згідно декрету Раднаркому, повина бути заведена до 1 І. 1927 року. Реформа ця переводиться з початком 1923 року жваво, і вже тепер можна констатитувати певні досягнення. Особливо жваво йде справа на українських залізницях, котрі пересічно переробили досі до 55% всіх своїх терезів на метричні та постачили до них біля 35.000 метричних важків (гирь). В цей час робляться заходи коло переведеня діловодства та рахівництва на метрсистему, а також до вироблення тарифів пристосованих до системи.

Залізниці тягнуть за собою й инші комісаріяти, особливо ті, котрих повсякчасна робота безпосередньо звязана з роботою залізниць.

Розуміється, що така величезна реформа, що проникнути мусить в найбільші глибини життя й економіки, має досить повільний темп, бо постійно доводиться спотикатись о ріжні пороги сучасности, як, наприклад, брак вистарчаючої кількости чавуну, необхідного в великій кількості для важків, брак відповідних заводів і майстерень для виготовання важків, терезів, метрів і т. и.. В звязку з цим не вдасться, мабуть, уникнути необхидности перероблення на метричні старих фунтових важків, а тому при комісії існує спеціяльна підкомісія, котра студіює це питання, узгляднюючи особливо досвід сусідів, як Польща, котрим доводилось вже мати подібну роботу.

Загалом беручи, в цій справі ведеться в цей час велика підготовча робота: ведеться підрахунок мірничого ременанту, його обслідування, вияснюється можливість його перероблення, складаються кошториси, таблиці переводні ріжного спеціяльного призначення (на переходовий час). Слід тут зазначити, що великим кроком вперед являється видання «Урочного Положения» в метричній системі, що дає можливість укладати в цій системі кошториси ріжних будівельних робіт.

До цього слід додати, що провадиться робота по виробленню стандартів, нормальних розмірів в метрсистемі ріжних матеріялів, як лісних, заліза, вугілля і т. и.

Крім того, комісією провадиться чимала робота по пропаганді та популяризації метричної системи, для чого влаштовуються лекції, бесіди, розвішуються плакати, таблиці, влаштовуються на станціях залізниць вітрини з моделями натуральних метричних одиниць: метра, кіло, літра. Виготування цих зразків введено, як практичні роботи в майстернях, в програм робіт відповідних профтехничних шкіл.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ

ХАРКІВ

В СПІЛЬЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

Літературні вечори «Плуга» відбуваються так само акуратно, як і раніш, навіть відбулось де-кілька й двічі на тиждень (понеділок і п'ятниця). Відбулися 50—57 вечірка. Так само майже на кожній вечірці виступають товариші, що приїздять з місць, з далеких закутків, твори їхні здебільшого примітивні, необроблені, — до провінції ще рідко доходять літературні одгуки, але де-хто, звязавшись тісніше з Плугом, поволі міцнішає, удосконалюється. До таких можна зарахувати «плужан» П. Панча, (Валки), Ол. Донченка, М. Кожушного (Лубні). Про їхні твори, зачитані на останніх вечірках—«Два кущі» П. Панча «Зелене болото» Ол. Донченка, «Пісні Колективу» М. Кожушного—критика на вечірках зазначила, що молоді письменники пішли далеко вперед.

Демонстровано на плужанських вечорах зразки драматичної творчости. Зачитували свої п'єси т. Степовий та т. Муринець («плужане») і т. Якимів (драматург з далекого сходу). До п'єси останнього «Сліпці» критика поставилась негативно за її несучасність і переспіви минулої «малоросійщини». Досить тепло прийнято дитячу п'єсу Муринця, жваві дискусії були з приводу п'єси Степового «Облава».

Найголовніше ж місце на вечірках «Плугу» зайняли дискусії на дві теми: перша з приводу Меженкової статті «На шляхах до нової теорії», а також статті Ковалівського «Про соціяльно-економичний метод в історії літератури» (присвячено було три вечірки). В дискусії взяло участь чимало «плужан» і «гартованців», а також і де-хто з гостей.

Друга дискусія була присвячена виставі «Газ» Майстерні «Березіль». В дискусії зазначалось, що Лесь Курбас з майстернею «Березіль» творить Жовтень в українському театрі, зазначалась змістовність, індустріяльність і колективність постановки. Цікавий огляд історії еволюції театру Курбаса з «Молодого» до пролетарського, що вийшов за межі України, дав т. Коряк. Режисер Лесь Курбас в своєму слові з'ясував підвалини, що на них будує свою працю майстерня «Березіль» і ті шляхи, по яким вона має йти, опановуючи селянський та робітничий театр.

Дискусії привабили до себе велику силу слухачів. Майже на кожній вечірці «Плугу» бувало по-над 150—200 чол., переважно студенства. Видавництву «Молодий робітник» здано декілька книжок прози «плужан» (Шевченко, Сенченко, Кириленко, Копиленко).

З філій «Плугу» найважливішу діяльність виявляє Полтавська... Деякі твори полтавських «плужан» (Епіка, Жилка) зачитано було на вечірках. У полтавських «плужан» виготувано теж декілька збірочок, міцнішає звязок з місцями.

Виготувано альманаха «Плуг».

П.

■ Спілка пролетарських письменників «Гарт» готує до видання альманах під назвою «Гартоване Коло».

■ Видавництво ЦККСМ України здало до друку «Популярний курс історії України» проф. М. Яворського; книжка вийде з друку до 1-го липня. Книжка обніматиме до 8 аркушів друку і буде багато ілюстрована. Книжку ухвалено до вжитку в установах головсоцвиху.

Роспочато друкування «Хрестоматії Молодого Селянина», уложеної спілкою сел. письменників «Плуг».

До хрестоматії увійдуть ті твори українського письменства від 1800 р.р. аж до нашого часу, в яких відбито життя і боротьбу селянського юнацтва. Розмір хрестоматії 25 аркушів друку, з багатьома ілюстраціями Вийде в 5-ти випусках.

Перша частина «В Кріпацькому Ярмі», уложена членом «Плугу» т. А. Пановим, вийде з друку до липня місяця.

СПІЛКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

Сидять: (зліва на право) Г. Коцюба, П. Тичина, В. Блакитний, Ів. Кулик, М. Хвильовий, В. Поліщук.
Стоять: І. Дніпровський, М. Йогансен, Я. Савченко, О. Копиленко, В. Коряк.

Видавництво готує до друку «Політграмоту Селянина», до складання якої притягнуто кращі партійні сили. Роспочато видання серії революційної белетристики молодих авторів.

Незабаром вийдуть з друку твори таких товаришів:

1. Ів. Шевченка—начерк «Яшко».
2. Ів. Кириленка — оповідання «Таких багато».
3) Ів. Сенченко—збірка оповідань «Ярема Кавун».
4. Гр. Епика—«В ланцюгах забобон».

Готується до друку низка оповідань та п'єс т. т. А. Головка, Рибалки, Ів. Кириленка, Ів. Шевченка та инших.

■ ЦККСМУ видає двічі на місяць часопис «Робота», який присвячено теорії та практиці юнацького руху на Україні. Вийшло уже ч. 4.

■ В травні місяці ц. р. в Харкові кілька своїх концертів дала Державна Українська Мандрівна Капела (скорочено: Думка). Репертуар Капели, голосові засоби її і виконання говорять за те, що ця хорова організація одна з кращих в цілому Радянському Союзові. Крім творів українських композиторів—Леонтовича, Вериківського, Козицького, думка має в своїм репертуарі цілий цикл революційних пісень та гимнів, співає європейський репертуар, класичний (Гайдна, Шуберта, Шумана, Брамса), а також твори композиторів російських: Мусоргського, Гречанінова, обох Танєєвих, Сахновського та инших. Керує капелою Нестір Городовенко.

■ М. Доленґо віддав до друку другу збірку поезій під назвою «Блакитна жалоба» і написав цікл віршів: «За кулісами», «Подорожній альбум», «Имення друзів».

■ Композитор Богуславський пише музику до «Червоного вертепу»—слова Андрія Панова.

КИЇВ.

ПРОДУКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ в КИЇВІ

(період з 1/I по 1/VI 1923 р.)

Київ є одним з визначніших культурних центрів українського життя і тому цікаво простежити й підвести підсумки праці по продукуванню книжок в цьому огнищі культури.

В Київі на 1 січня 1923 року було 14 організацій, які ставлять собі, крім инших функцій (торговельних, наукових), і функції видавничі.

Це такі організації: 1) Всеукраїнська Академія Наук; 2) Сільсько-Господарський Науковий Комітет України; 3) Київська Філія Державного Видавництва; 4) Редакційний відділ Цукортресту; 5) «Сільський Господарь»; 6) «Книгоспілка»; 7) «Більшовик»; 8) «Село-Книга»; 9) В—во «Спілка»; 10) «Час»; 11) «Друкарь»; 12) «Слово»; 13) «Всеувито»; 14) «Гольфштрем».

Але треба одразу розбити видавництва на активні та пасивні по своїй праці, щоб ту процукцію, яка створилася в Київі на протязі 6 місяців, можна було поділити.

До пасивних видавничих організацій можемо віднести: 1) Цукортрест; 2) «Сільський Господарь»; 3) «Більшовик»; 4) «Село-Книга»; 5) «Всеувито»; 6) «Друкарь»; 7) «Слово»; 8) «Гольфштрем»; 9) Сільсько-Господарчий Науковий Комітет.

Вищезазначені видавничі організації з усієї Київської продукції в 55 назв за 6 місяців видали 11 назв, цеб-то на одно видавництво припадає всього $^{11}/_{9}$ назви на 6-ть місяців.

Ці цифри показують, що група пасивних видавництв по цілих місяцях нічого не продуковала з тих чи инших причин.

Останні 44 назви по своїй продукції поділяються поміж такими видавничими організаціями:

1. Всеукр. Академія Наук	6	назв.
2. Київська Філія Держ. В-ва	20	»
3. «Книгоспілка»	12	»
4. «Спілка»	3	»
5. «Час»	3	»
Разом:	44	назв.

З цієї таблиці бачимо, що найактивнішу працю по виданню української книжки в Київі переводила

Київська Філія Державного Видавництва (37% всієї Київської продукції), потім «Книгоспілка» (22 % всієї продукції). Таким чином 2 найактивніших видавництва (державне та кооперативне) продукують 59% всіх книжок.

На долю приватніх видавництв припадає, коли виключити Академію Наук та инші, всього 8 назв, цеб-то 14% всієї книжкової продукції.

Безперечно, цікавим є загальний тираж цих 54 назв, а також поділ тиражу по окремих видавництвах. Ці відомості будуть характеризувати активність і розміри, як самої книжкової продукції, так і розмах праці кожного видавництва зокрема.

Характеристику по тиражу дає нам слідуюча таблиця:

№№	Назва видавництв.	Кількість назв.	Тираж.
1.	Київська Філія Держ. Вид. Укр.	20	238.000
2.	«Книгоспілка» .	12	39.200
3.	«Всеукраїнська Академія Наук»	6	6.000
4.	«Спілка»	2	4.500
5.	«Час»	3	18.000
6.	«Друкар»	2	11.000
7.	«Слово»	2	7.000
8.	«Гольфштрем» .	2	1.000
9.	«Село-Книга» .	1	10.000
10.	«Більшовик» . .	1	10.000
11.	Сільсько-Госп. Науковий Ком.	1	5.000
12.	«Всеувито» . .	2	5.000
	Разом . .	55	350.000

Що до поділу книжок по галузях знання, то за 6 місяців було видано: 1) красного письменства 21 назва; 2) популярно-наукової та наукової літератури з ріжних галузів життя й науки 20 назв; 3) підручників 14 назв. Всього: 55 назв.

Але серед красного письменства значну частину треба виділити в рубрику дитячої літератури (8 назв).

Серед групи підручників є найбільший відсоток підручників для єдиної трудової школи (школи першого ступня) та шкіл другого ступня (профшкіл).

Для вищої школи підручників не друковано.

Закінчуючи нарис, треба сказати, що книжкова продукція Київа дуже слаба, коли порівняти її з тими потребами, які є навкруги.

Продукувати за 6 місяців 55 назв в кількості 350.000 примірників це занадто мало для такого великого культурного центру, як Київ. Але тут є причини глибшого економичного характеру, які заважають нормально розвиватись видавничій праці й усунути яких нема змоги в місцевому, не загальному, державному маштабові. Коли економично відживе держава, тоді підніметься й друкарська продукція по всій Україні й зокрема в Київі.

В. Озерянський.

■ Київську консерваторію реформовано по новому. Навчання поділено на три ступні, а кожний ступінь поділяється на факультети. На 1 ступіні переводиться навчання дітей віку з 15 років. В основу навчання покладено самодіяльність без передчасної професіоналізації. Центр цього ступня полягає в музичному вихованні. Значні зміни відбулись також у персональному складі. Утворено кілька нових катедр, для керовництва якими запрошено проф. Анан'їна (педагога), проф. Гілярова (істор. культури), акад. Шміта (психологія та стилістика мистецтва), Пухальского, Когана та Берт'є.

■ При Київському відділі спілки «Робітпрос» з початку 1923 р. заснувався гурток для студіювання української літератури, переважно XX віку, починаючи з Лесі Українки та Коцюбинського. В гуртку читали доклади П. Филипович, керовник гуртка Б. Якубський, Ол. Дорошкевич, Козуб та инш.

■ Яків Савченко написав оповідання «Рахіль Тіш», в якому дає кілька моментів погрому на Вкраїні. Він же написав розвідку про творчість Вал. Поліщука.

■ Михайло Семенко пише матеріялістичну філософію мистецтва; написав поему «Прерії Зорь».

■ Гео Шкурупій виготував збірку ліричних поезій. Друкуватиме в-во «Гольфштром».

■ Микола Терещенко виготував збірку «Індустріяльні поеми».

■ В-во «Слово» друкує книжку Б. Якубського «Соціологичний метод в літературі». В тому ж в-ві виходить книга «Постановка «Газу» студією «Березіль». Сюди увійдуть статті П. Филиповича (Од «Наталки Полтавки» до «Газу»), Л. Курбаса і В. Мелера.

■ М. Зеров перекладає «Балладину» Ю. Словацького для шевченківського театру і пише історію укр. літератури.

■ Юр. Меженко пише низку характеристик сучасних письменників.

■ У Київі з травня місяца ц. р. почали виходити «Українські Геологичні Вісти», бюлетень геологичної секції Всеукраїнської Академії Наук.

■ Роспочав виходити кооперативний журнал, що заступає місце «Правобережного Кооператора»—«Нова Громада».

ПОЛТАВА

■ У Полтаві з травня місяця почала виходити тижнева газета «Червоне Село». Головне завдання «Ч. С.» помогти селянинові розібратись у пекучих питаннях.

В газеті добре поставлено відділи політичний, сільсько-господарський, дописів та літературний. В газеті беруть участь всі визначніші сили Полтавщини, а також радянських столиць.

■ У Полтаві заложено на весні року 1922 Секцію Камерної Музики Муз. Тов. ім. Леонтовича. Секція роспочала діяльність в-осени р. 1922. Організаційні збори відбулися в жовтні місяці.

Перші збори секції присвячено було нар. укр. інструментам (пояснення з ілюстраціями дав М. Токаревський).

24-XII. відбулися збори, присвячені М. Лисенкові, з приводу 10-тої річниці з дня його смерти. Докладчик Е. Рудинська («Постать Лисенка по його надрукованому листуванні»). В програмі фортепіянові п'єси, романси, дует цвіркунів з «Ноктюрна» в супроводі скрипки. Виставка портретів, листів і т. и.

28-I 1923 р. відбувся ранок пам'яти Бетховена. Докладала Рудинська: «Бетховен». У програмі: Clavier — Trio Cmoll, Sonate № 7, спів solo і квартет, дрібні речі для cello.

В лютому були збори на тему «Укр. музика першої половини XIX віку». Доклад Щепотьєва. В березні був ранок Моцарта. В програмі — Clavier — Trio, Streich — Trio, Sonates № 6 і № 8, концерт для скрипки з фортеп'яно.

■ Хор ім. Шевченка (зорганізував В. Верховинець) працює зараз під орудою Хв. М. Попадича. Склад хору: місцеві сили—професіонали і шкільна молодь. Хор виступає з музичними працями всіх укр. композиторів, а на бенефісі свого дирігента демонстрував його ж твори. Всі концерти (яких за п'ять років було 90) проходили з лекціями - рефератами, які читав професор Щепотьєв.

Хор—ідейна організація, більшість концертів давав безплатно, особливо для молоді.

■ Хор студентів полтавського ІНО, зорганізований перед двома роками В. Верховинцем, лектором співу при Полт. «Іно». Це хор-студія в який входять всі студенти, що мають слух і голос. Мета праці: дать селу чи місту музично вихованого учителя.

В програм пісень входять пісні укр. композиторів України й Галичини і пісні революційного змісту до слів Тичини, Чумака, Хвильового, О. Жилка та Х. Рябоконя. Крім того, хор студіює дитячі пісні та ігри з рухами й танками.

Хор працює під керуванням В. Верховинця, а концерти, академичні і громадські дає в контакті з адміністрацією ІНО. Перед концертами читає реферати В. Шепотьєв. Крім цих хорів, є ще в Полтаві хори на околицях, якими дирігують П. Кабачок, Є. Кисіль і П. Шаповаленко.

■ Андрій Головко написав по замовленню Полтавського Губкому КСМУ п'єсу в 3-х актах «В червоних шумах», з революційної боротьби на селі (реакція і повстання) і оповідання «З банди в комсомол». Зараз працює над п'єсою з селянського життя—комуністичне будівництво на селі.

■ Композитор Толстяков пише музику на слова Вал. Поліщука «Весняне», «Поступ» й «Хуґа».

Вища Музична Рада Головполітосвіти визнала необхідним надрукувати твори композитора Толстякова (з Лохвиці), а саме: 20 українських пісень для роялі для початкуючих, в 4 руки, 2 пісні на 1 голос («Тече річка» та «Гей по морю») і хорове сольфеджіо.

20 українських пісень для форте піяно є першою ластівкою в музичній педагогичній задушній атмосфері, де все ще панує Шмідт, Шіт, Беренс і К⁰, з їх затьопаними німецькими мотивами і шаблоновою гармонізацією.

Толстяков бере справжні і то найкращі українські пісні й подає їх в художній розробці, вправно користуючися і підголосками і народнім контрапунктом і варіяційною формою.

Виходять стильні закінчені картини, увесь матеріял розікладено з послідовністю що до наростання техничних трудноців.

ЧЕРНИГІВ

■ В Чернигові група молодих письменників (Ладя Могилянська, Дм. Тась, М. Ятченко, Марко Вороний) збіраються що-середи у Мих. Жука. Цей гурток робить виступи в ІНО з живими літературними журналами, на яких буває до 500 душ слухачів. 16-го травня виступали кияне: Меженко й Тичина. Зустріч Тичини була надзвичайна. Перший відділ був пресвячений читанню творів Хвильового і докладові Меженка про нього.

РОСІЯ

МОСКВА

■ В Москві зорганізувався «лівий фронт мистецтва»—футуристив, скороченню Леф. За редакцією В. Маяковського у виданні Держвидаву випускають місячник «Леф». Журнал проголошує і обіцяє «продемонструвати «панораму искусства РСФСР»; «Леф будет агитировать искусство идеями коммуни», «Леф будет агитировать нашим искусством массы», «Леф будет бороться за искусство—строение жизни». Підписані під відозвою: Асєєв, Арватов, Брік, Кушнер, Маяковскій, Третьяков, Чужак. Журнал гарно виданий і дуже цікавий, але літературних капітальних цінностів, ба навіть натяків, не дав. Поезія дрібна і однотонна, набридає безсюжетністю і «звукальними» вправами, хоч де-що більш виявлене (нічого, що бачене в попередніх працях футуристів) можна знайти. Проза як проза,—за поріг «Красной Нови» не вилазить. Найцікавіший войовничий статейно-критичний матеріял. Цей рід літератури вони вміло виконують, пересипаючи влучними порівняннями й образами, що иноді навіть перетягають увагу з сути розбору на стиль, а иноді й заважають читати. У всякому разі це по новому й свіже.

■ Володимир Гадзінський виготовив до друку збірку поем «Сильним Кроком» (З дороги. Книга друга), в яку увійшли слідуючі поеми: «Крівавий млин», «На переломі», «Фабричне місто», «Майбутнє», «Ейнштейн», «Цикльон», «Титан», «В час зрілих літ моїх». Крім цього пише статтю «Естетика «Блакитного роману» Гната Михайличенка.

ПЕТЕРБУРГ

■ В Петербурзькому Інституті Позашкільної Освіти відбувся, вечір присвячений Шевченкові і сучасній укр. літературі. Тов. Червяк зробив доклада.

На вечері було виставлено літературно-мистецькі видання з Радянської України.

■ Проф. Б. Ларін пише розвідку про сучасних українських поетів.

■ В Петербурзькому журналі «Книга и Революция» надруковано рецензію відомого знавця ритмики й метрики в поезії й музиці Томашевського на книгу Якубського «Наука Віршування». Рецензія дуже прихильна, з побажанням видати книжку в перекладі на російську мову.

БІЛОРУСЬ

■ Білоруський Державний Академичний Театр зробив у травні місяці мандрівку зі столиці Минську до м. Бобруйську, де дав кращі свої постановки як «Машэка», «На купальле», «Жрэц Таркві ні». П'єси пройшли з аншлагом, ще зранку перед виставами коло каси був тиск. Особливе враження зробив на оцінку критики «Жрэц Таркві ні». Трупа (понад 70 артистів) працює під керовництвом режисера Міровича.

■ В білоруській газеті «Савецькая Беларусь» видруковано статтю, відгук на лист спілки укр. пролетарських письменників «Гарт» до спілки білоруських письменників «Полимя». В статті підтримується думка подана «Гартом» про всесвітнє об'єднання пролетар. письменників і висловлена думка про ухилив творчості російських пролетарських поетів.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ВОСЬМИЙ КОНГРЕС ПО ПСИХОЛОГІЇ В ЛЯЙПЦІГУ 17-го КВІТНЯ.

Товариство експериментальної психології вперше в цьому році зібралося на з'їзд в місті, якого університет більш, ніж який будь инший університет Німеччини, є звязаний з виникненням науки експериментальної психології. Поруч з учителями психології майже всіх німецьких університетів та инших наукових інститутів, були присутніми в великій кількості чужинці, одні, як члени Психологичного Товариства з моменту його заснування в 1904 р., а инші, будучи в контакті з ним на протязі богатьох років. Серед докладчиків ми зустрічаємо англійців, норвежців, литовців, росіян, мадярів. З представників инших країн особливо була репрезентована Чехо-Словакія; були гості з Голяндії, скандинавських країн, Фінляндії, Австрії та Швайцарії. З балканських країн приїхали на з'їзд румуни, болгари, греки та представники Південної Славії. Що торкається позаєвропейських держав, то головно були представлені Північно-Американські Злучені Штати та Японія. Правда, треба зазначити, що богато з присутніх на засіданнях з'їзду находилися в Німеччині й раніш, працюючи в ріжних наукових установах і все ж таки зібрання уявляло з себе зразок міжнароднього наукового єднання, що обіймає богато націй. Французи та бельгійці і тут були відсутніми.

Основною темою занять Конгресу була проблема особистости, її типові прояви та методи її досліджування. З цією проблемою звязані найбільш актуальні психологичні питання наших днів, які мають глибоко-життьове, практичне значіння. Роботи Конгресу поділилися на: 1) загальні реферати по питаннях, звязаних з вивченням особистости, та на: 2) спеціяльні доповіді. Останні росподілено було на такі відділи: 1) загальна психологія; 2) прикладна психологія; 3) психологія розвитку; 4) психологія дитини; 5) психологія звірин.

1. Загальні реферати.

Крюґер говорив про поняття структури в психології. Він вбачає проблему особистости в плодотворному з'єднанні науки про душу з філософією. Обидві науки потрібують особливого поняття «структури», під яким, звичайно, розуміємо комплекс актів нашого внутрішнього буття, об'єднаних в звязну психичну цілість. Докладчик пропонує зберегти вираз «структура» для диспозиційних процесів свідомости, а саме, для схильности що до комплексних переживань. Ці індивідуальні структури піддаються вимірові та експериментові.

В дальшій частині докладу Крюгер говорив про значіння психо-генетичних структур в науках про культуру.

Зельц повідомив про типи особистости та про методи їх визначення. Він малює нам ріжницю типів особистости в трьох великих царинах знання: історії, психології та психіятрії. Для вивчення психичних відношень в історії дослідувач пристосовує майже виключно метод розуміння минулого через перевтілення.

Дільтей встановив три типи світоглядів: почуттьової, героїчної та спостережливої людини. Шпрангер відріжняє типи економичної, теоретичної, естетичної, релігійної, соціяльної та властолюбної людини. Ці типи особистости знаходять в собі відбиток в порівнююче-генетичній культурній психології й є ідеальними типами. Ім слід протиставити типи емпіричні, взяті з життя, що їх описують психіятри; вони відограють значну ролю в вивченні конституції людини.

2. Спеціяльні доклади.

Загальна психологія. Спірман (Лондон) зробив спробу звести всі типичні з'явища, виключаючи емоції, до системи підставних законів: трьох якосних та п'яти кількосних. Якосні закони відносяться до тенденції всіх психичних переживань, до пізнання їх власної природи та взаємовідносин. Кількосні закони мають відношення до тенденції всіх психичних переживань, до збільшення чи затримання їх повторень, а також закони ці пояснюють вплив факторів спадщини та здоровля.

З инших повідомлень підкреслимо доклад Груле, присвячений ролі автобіографії при вивченні особистости. Він звертає увагу на те, що питання про пристосування автобіографії до досліду окремих характерів є ще зовсім нерозробленим в психології, позаяк в науці про характери не можна прикласти ні експериментальних ні психографичних методів.

Той, хто пише автобіографію, звичайно, помиляється у визначенні своїх власних мотивів.

Гізе зробив доклад про свої статистичні досліди, зроблені ним при допомозі справочників над 10 тисячами осіб, з метою виявити «компенсаційні вартості» особистости. Під компенсацією він розуміє зрівнювання структури особистости, а під компенсаційною вартістю — прямування індивідуума до поширення чи перетворення поля особистої діяльности. Компенсація виявляється або в послідовній формі, в процесі розвитку окремої людини, або несподівано, коли наступає росколення особистої діяльности. Індивідуальність працює, крім своєї «насушної» професії, ще й на иншому полі, з яким вона звязана більш інтимно, то займається працею, яка становить фактичне доповнення до головної царини праці, то, нарешті, шукає відпочинку в забаві, колекціонуванні та инших розвагах. Докладчик приходить до висновку, що де-які психологичні типи володіють порівнююче вузькою тенденцією в напрямку заповнення особистости, напр., скульптори та техніки. В жінок вона виявляється слабіш, як у чоловіків.

Цікаву тему вибрала для свойого докладу Фохтлендер: її повідомлення було присвячене проблемі ріжниці полів. Головна ріжниця між чоловічою й жіночою психікою, на її думку, лежить в протилежності активности чоловіка й пасивности жінки, що повстає з ріжниці їх полової ролі. На жаль в мойому роспорядженні нема більш детальних відомостей про зміст докладу; але виявлену нею антитезу, очевидячки, не треба вважати, як метафізичний принціп, а тільки виводити її із фізіологичних міркувань.

Баумгартен (Берлін) говорила про типи реакції в сфері соціяльного почуття, основуючись на експериментально-психологичному матеріялові. Вона пропонувала дітям та юнакам питання та невеличкі оповідання, зі змістом яких слухачі повинні були тісно злитися душею. З їх відповідів вияснилося, що, наприклад, здатність співчувати чужому стражданню далеко більше росповсюджена, ніж співчуття чужій радості. Наслідки таких спостережень можуть стати важливими в питанні про вибір професії, позаяк де-які покликання (діяльність судді, педагога, сестри жалібниці, і т. инш.) вимагають якраз такої здатности.

Окрему групу становили доклади, про психологію сприняття, особливо пси-

хологію зорових вражінь. Ми зустрічаємо тут повідомлення про ритмичні групові формування при зорових враженнях (Зандер), про теорію металичного блиску, про відворотний спектр та пристосування його до діягнозу сліпоти барв, про сприняття мелодії мови і т. инш.

Кіршман, напр., пояснював металичний блиск паралаксом непрямого зору. Під таким паралаксом треба розуміти ріжницю між кутом зору і кутом вертіння ока.

Наступна група складається з докладу про психологію розумової діяльности (уява, думання, пам'ять). Цікавий новий метод досліджування побічних завдань, який пропонував Блюменфельд. Мова йде тут про завдання, що випливають на поверхню свідомости самостійно та самовільно, хоч експериментатор і не викликає їх своїми вказівками. Наприклад, говориться дві цифри, з яких особа, над котрою роблять дослід, повинна назвати тільки одну; але пари цифр кожного рядку роскладені по певному принціпові; вгадати той приціп—ось завдання, яке не поставлено особі, над котрою роблять дослід, з виразністю, але ж все-таки воно йде паралельно з основним, в чому можна легко переконатися при допомозі самоспостереження.

Угорський вчений Югаск зачитав доклад про досліди пізнавання в царині музики. Основне положення його зводиться ось до чого: не лише музичні тони, але й музичні ходи (послідовність тонів) мають окрему музичну прикмету. При транспонуванні мелодії змінюється і її музикальна якість, при чому не припадає разом з висотою тону. Два трьохзвуччя тільки тоді здаються нам подібними або ж тотожніми, коли між ними існує однаковий стосунок висот тону.

Особливу цікавість має для нас повідомлення данського психолога Легге про визначники комплексів образів при наглядній науці. Автор виходив з асоціяцій між рядками слів, складених без жадного логичного порядку. В такому виглядові вони давалися дітям для запам'ятання. Наприклад, було дано 4 поняття: король, виделка, потік крови, сливка і т. ин.; виходить приблизно такий рядок: на короля зроблено було замах при допомозі виделки, в наслідок чого полився потік крови, котрий опісля був припинений сливкою. Докладчик намагається виявити детермінанти (визначники, що дають напрямок ліній) в повставанні цих асоціятивних груп. Такими детермінантами є або прагматичний або кавзальний звязок, або ж просторова локалізація ілюструючих уяв, яка веде як до об'єднання, так і до диференціювання комплексу.

Багато уваги уділив з'їзд вольовим явищам. Мюлер (Гетинген) з'ясовував нову теорію мимовільних рухів, яку можна назвати теорією імпульсів, і яка повинна стати на місце попередньої гіпотези уваги. Литовський вчений Гудаїтіс (Ковно) повідомив про новий метод, який він завів в царині методології вивчення реакцій; цей метод він називає «добровільною реакцією». В протилежність до звичайної постановки справи, тут реакція викликається не яким-небудь сигналом, але той, над ким роблять дослід, добровільно готується до реагування. Він сам дає собі знак шляхом легкого натиску на клавіш і, помітивши сигнал, він реагує швидким підняттям пальця. Ця добровільна реакція триває в середньому приблизно 0, 100 хвилини а середнє коливання її 0, 039 хвилини.

Питання прикладної психології заняли порівнююче мало місця на з'їзді, позаяк секція прикладної психології має в сучасний мент окрему організацію. З доповідів в цьому напрямку можна зазначити повідомлення Клема (Ляйпціг) про те, які виміри ручної січкарні є найбільш сприятливими для психофізичної організації робітника, Кемера (Гетинген) про те, як розуміння ріжними людьми безформних малюнків (імпресіоністичні образи) може бути одним з засобів визначення характеру. Відомий психолог, професор Вюрцбурзського університету Карл Марбе доводить шляхом статистики, що особи, які на протягу певного часу перенесли більш нещасть, як инші, наражуються через рівний після того протяг часу на такуж саму кількість нещасних випадків. З цього він виводить, що існує індивідуальний фактор, який керує цими схильностями до нещасних випадків. Точний дослід цього фактору, що сильно міняється в залежності від особистих прикмет людини, міг би остерегти осіб,

схильних до такого роду явищ, від участи в небезпечних професіях.

Велику вартість для історії культури людства представляли доклади про психологію розвитку.

Так, Ієнш (Марбург) задержує увагу слухачів на диференціяльній психології народів, яку він вважає точною і об'єктивною наукою. За вихідну точку він бере психофізичну конституцію раси та вважає можливим вивчати її відбиток в надбудовах понад психофізикою народу: в побуті, літературі, мистецтві, ц.-т. в тому, що де-хто називає «психією» даного народу.

Геннінг вказує на те, що поруч з материнським та батьківським правом існує окрема форма «жіночого» й «чоловічого» права, яку ми бачили вже в найстаріших ступінях розвитку людської суспільности.

З самого початку дозволяється й жінці любити декілька чоловіків, і до цього часу непояснений груповий шлюб є нічим иншим, як обмеженням цього старовинного права жінки. Первісні форми шлюбу заховуються, по гадці докладчика, в магичних обрядах, які тоді могутньо панували над усім життям некультурної людини. Ними пояснюється теж і екзогамія, цеб-то жахання кровопомісі.

З докладів, що безпосередньо відносяться до психології дитини та виховання, підкреслю повідомлення Фрейлінга про вплив характеру навчання на психологичний тип учня, зокрема, на розвиток в ньому ейдетичних здібностей.

Фолькельт зупиняється на нових данних на користь розповсюджування в Німеччині та инших країнах теорії примітивної свідомости, підкреслюючи в дитячих малюнках (4—6 років) риски первісної техніки та первісного сприняття простору.

Скажу декілька слів про доклади, присвячені питанням зоопсихології. Етлінгер досліджує вживання найпростішого знаряддя в звіриному світі з точки погляду еволюційної психології. Для звірят, як і для людини, ці знаряддя є доповненням та продовженням природніх інструментів звірини, цеб-то його органів тіла—дзьоба, кігтів, пазурів, лап.

В останні часи в Європі та Америці зробилася дуже модною наука про талантливість дітей, яка входить і в психологію звірин. Кац (Росток) зібрав в цьому напрямку багатий матеріял. Об'єктом досліджування служила йому звичайна домашня курка. Докладач докладно дослідив її пам'ять, здібність рахувати, здібність орієнтуватися в заплутаних ходах та виходах (дослід з лабіринтом) та ступінь її ініціятиви. Йому вдалося установить значні ріжниці в характері звірин та їх здібностях. Докладчик пропонує скласти свойого роду дослідчі тести, цеб-то системи завдань та штучних ситуацій, при домозі яких було б можливим дальше проникнення в істоту та природу психичного життя звірин.

На останку приношу щиру подяку секретареві Психологичного З'їзду, професорові Otto Klemm, за його присилку (в рукопису) винятків з протоколів засідань з'їзду та його секцій.

Проф. Каіаров.

■ В Берліні вийшли оповідання М. Коцюбинського по-російському. Передмова Максима Горького.

■ В польському журналі «Skamander» надруковано статтю про Тичину. Автор статті високо ставить творчість Тичини. Він порівнює українського поета з поетом французьким А. Рембо і висловлює жаль, що на заході так мало цікавляться українською мовою. А на цій мові,—говорить він,—немалої втіхи зазнати можна, читаючи таких авторів, як Тичина, твори якого зараз перекладають кілька польських поетів.

Критика й бібліографія.

С. Драницын. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в ответах на вопросы. Петербург. Госиздат. 1922. 5.000 экз.— стр XV+147. Второе стереотипное издание. Госиздат. П. 15 000 экз. стр. XV+147.

Праця С. Драніцина складається з короткого вступу (V—XV) та відповідів на 96 запитань (стор. 1—102). На кінці є 6 додатків: 1) текст Конституції РСФРР від 10 липня 1918 р. (стор. 103-119); 2) положення про Волвиконкоми (стор. 120—123) та положення про Сельради (стор. 123—130); 3) 96 питань по Конституції РСФРР (стор. 131—134), які можна инакше назвати програмом чи то заголовком цього твору; 4) спис чужоземних слів, що зустрічаються в відповідях на питання про Конституцію РСФРР (стор. 135-142); 5) покажчик підручників по Конституції РСФРР (стор. 143) та 6) постанова IX-го Всеросійського З'їзду Рад про радянське будівництво (стор. 143—147).

Автор зробив спробу заповнити прогалину в літературі по радянському конституційному праву. С. Н. Драніцин продовжив цю працю, за яку взявся був П. І. Стучка, що ще в середині 1918 р. випустив „Конституцию в вопросах и ответах". По своїй будові та своїму типу книжка С. Драніцина наближується до „Конституции" Стучки. Він складає в системний лад пізніші конституційні акти, видані VII-им та VIII-мим Всеросійськими З'їздами Рад, додає текст постанови IX-го Всеросійського З'їзду Рад, посилається на цей текст в де-яких примітках, додає конституційні акти, видані ВЦВК-ом. Таким робом книжка С. Драніцина є беспосереднім продовженням книги П. Стучки, як по змістові (відповіді на запитання) так і по хронології.

В момент виходу в світ першого видання книжки С. Драніцина вона була найбільш повним викладом Російської Конституції.

Автор не ставить собі метою написати яку-небудь наукову розвідку. Він хоче дати тільки коротку відповідь на питання, які виникають при вивченні Конституції РСФРР. Хоч він і не каже, що він пише підручник для учнів, але ж його книжка, безумовно, призначена для учнів. Вона написана простою мовою. А все ж таки авторові не вдалося позбутися чужоземних слів, в наслідок чого йому прийшлось прикласти окремий спис чужоземних слів, які він вживає, з поясненням їхнього значіння. С. Драніцин говорить тільки про Російську Конституцію та ні одним словечком не згадує

ні про Конституцію УСРР, ні про Туркестанську Конституцію, ні про які-небудь інші Радянські конституції.

На жаль, в підручнику С. Драніцина є багато хиб. Вкажемо на де-які з них.

Відповідаючи на питання „Що таке церква"?—С. Драніцин пише: „Підвалиною капіталістичного устрію є церква, саме вона являється підпорою, базою поневолювання мас" (20 стор.). С. Драніцинові добре відомо, що підвалиною всякого суспільного устрію, в тому числі й капіталістичного, є не церква, а відношення виробу й росподілу. Не можна ж так без розбору вживати слово церква та підмінювати цим словом економичні відношення. В підручникові, призначеному для широких верств учнів, треба обережніше відноситися до кожного слова. Инакше на цілому підручникові лежатиме відбиток сквапливости, непродумання, а це зменшує значіння підручника й дає зброю в руки ідеологів, ворогів марксизму, проти марксизму.

На тій самій, не досить обдуманій, 20-тій сторінці є й друга помилка: „Суспільність не може існувати без нерівности станів—а нерівність станів—без релігії".

Антирелігійна пропаганда—необхідна навіть і в підручниках по конституційному праву, але ж провадити цю пропаганду треба наукою, не перечучи науці про суспільність та державу. С. Драніцин не буде заперечувати, що без нерівности станів не може існувати держава, а не суспільність. Держава існує для того, що існує класова боротьба. Вона повстала для того, що виникли класи. Держава існуватиме до того часу, доки існуватимуть суспільні класи. І як тільки будуть знищені класи, вмре класова боротьба, загине суспільна нерівність, умре й сама держава, уступивши своє місце бездержавній безкласовій суспільності.

Таким чином С. Драніцин на 20-ій сторінці твердить зовсім противне тому, чого вчить марксизм. А вийшло воно так через те, що автор відзначається великою необережністю в виборі термінів. Він хоче сказати одно, а його язик каже йому инше. Йому треба було сказати: „держава не може існувати без нерівности станів", а він сказав: „суспільність не може існувати без нерівности станів", що з марксистської точки погляду є очевидний абсурд.

В де-яких місцях С. Драніцин до такого ступня спрощує марксистську точку погляду, що вона виглядає зовсім перекрученою.

Наприклад, на 30-тій сторінці він хоче стати на класову точку погляду та дуже невдало пише: „Справді, капіталісти—всі брати між собою, а пролетарі—брати між собою. Капіталісти всі об'єднуються в одну дружню сім'ю"... Як відповість С. Драніцин на запитання: який клас прагне світової війни? В чиїх класових інтересах необхідні колоніяльні війни? Який клас створив назву колоніяльної політики?—Чи можна, отже, в підручниках для широких мас учнів писати такі необдумані фрази, що всі капіталісти брати між собою? Звичайний неписьменний робітник не повірить

цьому та спитає такого товмача Радянської Конституції: „А хто примушував мене проливати кров в час імперіялістичної війні? Невже пролетарі? А як що робітників примушували йти на війну капіталісти для захисту їх класових інтересів, інтересів капіталіста, то яким же чином в марксистському підручникові написано, що капіталісти всі—брати між собою?.

Надзвичайна необережність в виборі виразів помітна й на 42 ій сторінці, де сказано: „ВЦВК разом зі своїм президентом, разом зі своїм головою т. Калініним, є головою всієї виконавчої влади в країні, головою держави".

Популярні підручники для учнів необхідно писати, але ж треба писати вміло. Треба мати запас хоч найпростіших знаннів в царині конституційного права. Коли вживати який-небудь вираз в підручникові, то треба знати, яке значіння чи поняття має цей вираз. Коли вживати слово „президент" в підручникові радянського конституційного права, треба здавати собі справу про права та обов'язки президента в закордонних державах. Хай дасть відповідь С. Драніцин на питання: „В якій з радянських республік є президент? Як що є, то в якій? Які його права та які його обов'язки?

В популярному підручникові Радянської Конституції треба було написати, що Радянська Республіка є республіка без президента. І цього іменно С. Драніцин не написав. Із супротиставлення обов'язків президентів французької, німецької, північно-американської та инших республік з обов'язками голови ЦВК'а радянської республіки тов. С. Драніцин переконається, що навіть жартома не можна назвати президентом голову ЦВК Радянської Республіки, а тим більш нетактичним є такого роду вираз в популярному підручникові, що призначається для широких мас учнів.

Як це не дивно, але ж С. Драніцин знов робить помилку, коли тільки він торкнеться питання про підвалини суспільного життя. Наприклад, на 50-ій сторінці він каже: „Чисельність народжень, співвідношення полів тих, що родяться, кількість вмираючих, той чи инший склад їхній по зростові, полові, заняттю, місці проживання та ин. є функції багатьох факторів, впливаючих причин, що лежать в підвалинах суспільного життя, та на їх змінах відбиваються посередньо й безпосередньо всякі зміни в продукційних відношеннях".

Карло Маркс учив, що підвалиною суспільного життя є відношення виробництва до виміну. Між тим, С. Драніцин каже про багато факторів, не перечисляючи їх. В кінці фрази він згадує про виробничі відношення, які впливають на суспільне життя. В читача мимоволі вирине питання: про яку ж це безліч инших факторів та про які іменно впливаючі на суспільне життя говорить (автор) С. Драніцин? Навіщо вживати такі неточні вирази? Для чого в підручникові, претендуючому на марксистський характер, соромитися вживати правдиві слова Карла Маркса та Фридриха Енгельса? В де-яких місцях твору С. Драніцина зустрічаються зовсім важкі для зрозуміння вирази. Наприклад, в примітці 1-ій на стор. 51-ій

сказано: „зі зміною економичної політики, а, значиться, з появою нових проступків та нарушень закону в царині судових справ, Наркомюст старається ввести радянський прокурорський апарат та адвокатуру, як провідців ідеї державного капіталізму та соціялізму в боротьбі з проявами буржуазних пережитків та тенденцій". Які ж це нові проступки та нарушення закону в царині судівництва, що виникли зі зміною економичної політики, знає С. Драніцин? Невже Радянський устав про прокуратуру та адвокатуру був викликаний якимись порушеннями в царині судівництва?

Хіба ж можна допустити таку необачність виразів в популярному підручникові Радянської Конституції, в підручникові, що призначений для широких робітничих мас? Така легковажність підриває довір'я до підручника. Не можна ж дискредитувати марксизм. Коли автор не може зредагувати свойого підручника по своїй недосвідченості чи по инших причинах, він повинен дати зредагувати його людям, які більш від нього знають.

Викладаючи питання про активне й пасивне виборче право, С. Драніцин на 85-ій сторінці пише: „у нас всі можуть бути вибраними й всі можуть вибірати до Рад". Коли б С. Драніцин сказав, що в Радянських Республіках можуть бути вибраними до Рад всі ті, хто має право вибірати, він мав би слушність. Але він хотів сказати одно, а сказав друге. В поняття „всі" входять не лише трудящі, але й представники буржуазії. Проте, про них говорити С. Драніцин, звичайно, не хотів.

Підчас, коли в примітці на 51-ій сторінці, трактуючи про Народній Комісаріят Юстиції, С. Драніцин виявив, що він не досить засвоїв радянську юридичну термінологію, то на 100-ій сторінці, де він пояснює ріжницю пролетарської конституції від буржуазної, С. Драніцин зовсім перекручує компетенцію Всеросійського З'їзду Рад. Всім депутатам З'їзду Рад відомо, що Всеросійські З'їзди Рад дають вказівки робітниче-селянському урядові, якої політики треба йому додержуватися дальше. Як що б С. Драніцин познайомився з постановами хоч би IV-го Всеукраїнського З'їзду Рад (в травні 1920 р.), він знав би, що З'їзд Рад дає ВУЦВК-ові та Раднаркомові свій наказ, якими ВУЦВК та Раднарком повинні керуватися. А в С. Драніцина виходить навпаки: „депутати Всеросійського З'їзду Рад збираються не лише для санкції діяльности робітниче-селянського уряду, але також для одержання від цього уряду вказівок по виконанню на місцях постанов, які належить провести по всій країні", (стор. 100).

Не можна ж в популярному підручникові Радянської Конституції так перекручувати Радянську Конституцію. Авторові треба попереду всього самому вивчить конституцію, зрозуміти її, а тоді вже викладати її для инших. Про Ревкоми С. Драніцин не сказав ні словечка.

Не варт задержуватися на багатьох инших неясностях думки, на неточності виразів, инколи очевидних помилках С. Драніцина.

З огляду на безліч чисто фактичних помилок „Конституцію РСФРР“ С. Драніцина в такому виглядові важко визнати за корисний підручник. Ця праця потрібує більш стараної редакції, людиною більш тямучою. Місцями вона потрібує грунтовної зміни. Де-які невдалі приклади С. Драніцина треба зовсім викинути. Багато де-чого слід додати. В нинішньому виглядові підручник С. Драніцина може в дуже багатьох питаннях збити читача. Заступити собою відповідні місця „Азбуки Комунізму“ Н. Бухарина та Е. М. Преображенського, а навіть „Програму Комуністів“ Н. Бухарина—підручник в ніякому разі не може. Такі грубі помилки у Н. Бухарина та Е. Преображенського не мають місця.

В додаткові ч. 5—про допомічний матеріял для конституції РСФРР—пропущено короткий коментар Радянської Конституції Н. Глібова, Н. Крупської, Лаціса, Карпінського, С. Равіча, Єремієва, книжки Рейснера, статті А. Гойхбарга; не вказано ні „Програму комуністів“ Н. Бухарина, ні „Азбуки комунізму“ Н. Бухарина та Е. Преображенського, не подано ні одної наукової розвідки про Паризьку Комуну, в наслідок чого —„Радянська Конституція“ є позбавлена історичної перспективи.

В другому виданні книжки С. Драніцина не змінено жадного слова в порівнанні з першим (1922 р.).

В сучасний мент, коли вже є нариси Радянської Конституції Стучки, Е. Енгеля, М. А. Рейснера,—книжка С. Н. Драніцина тільки обтяжує книжкові полиці.

І. С.

Фридрих Кунце. Техника Умственного Труда. Перевод с немецкого В. Рикмана, ред. предисл. Боровича. Изд. Культурно-просветит. организац. „Труд“, Харьков 1923 г. 104 стр.

Всім нам добре відомо, що представники розумової праці працюють в своїй галузі скоріш помацки, інстиктивно, аніж згідно певних методів. Учений, письменник, художник, учитель, інженір провадять свою роботу без будь-якої системи в техніці розумової праці. Книга проф. Берлінського Університету Фрідриха Кунце мусить, на думку автора, навчити молодих працьовників техніки розумового виробництва, ввести виробництво, що тепер перебуває в стані хаосу, або бурхливого струмку, в береги розумного й доцільного.

Книжка поділяється на три частини: 1) техніка розумового засвоєння, 2) техніка використання прочитаного й 3) техніка розумового виробництва. В основі всякої розумової творчости лежить пам'ять працьовника, або її конкретне втілення—система заміток і виписок, картотека (збірка карточок). Завдання полягає в тому, аби знайти найзручніший раціональний засіб відзначення й систематизації заміток. Автор пропонує, так звану, дециальну класифікацію, дотепний винахід американця Мельвіля Дьюї (Dewey). За допомогою цієї класифікації можна любий факт нашого знання залучити до стрункої й не хитрої системи, виявивши його в вигляді десятичної дробі. Коротке символичне визначення улекшує орієнтування понять,

що визначені за допомогою умовних значків, дає можливість встановити всі сполучення, що в них можуть входити певні поняття.

Отже, автор навіть уявляє вже картину організації розумової праці, що скоро мусить настати, коли найпростіші розумові операції будуть досягатися машиновим шляхом і почнеться планова розгрузка непродуктивної праці.

Тут автор, як нам здається, трохи збільшив значіння алгебраїзування логіки й вартість класифікування знання Дьюї.

Точний, послідовний, логично витриманий росподіл наук є лишень pium desiderium (добре бажання). Не треба забувати, що млин не може дати більше борошна, аніж насипано зерна в кіш. Хоч як і важлива техніка засвоєння, фіксування й класифікація прочитаного в процесі праці, але механізація його ніколи не піде дальше від сполучення ріжних міркувань дедуктивного силогізму. Але все ж таки книжка Кунце є дуже корисним підручником у справі раціоналізації засобів розумової праці, й тому не можна не дякувати видавництвові, що воно видало таку коштовку працю. З техничного боку видання виконано бездоганно, з боку коректури є неуважність з точки зору стиля.

Е. К.

Проф. Д-р Л. Вебер. Початки метеорології (науки про погоду). З третього німецького видання (1918) переклав з де-якими змінами й додатками Ів. Селецький.—Вид. „Книгоспілки", ст. 1—107 in. 8⁰ з 29 малюнками і 3 таблицями в тексті. Київ, 1923 р.

Давно вже в українській науково-популярній літературі почувався брак загально-приступної, популярно викладеної книжки, що знайомила б загал з початками метеорології. Тому треба вітати намір видати таку книжку, що виник в „Книгоспілці" (Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз) ще в 1919 році і лише тепер оце здійснився.

Надзвичайно влучно ухвалено було видати в українському перекладі книжку німецького метеоролога Л. Вебера „Einführung in die Wetterkunde", оригінально й стисло розроблений курс лекцій для народнього університету, де він торкається майже всіх галузів метеорології.

Після вступу, де говориться про практичну вагу метеорології та про давню метеорологію, в книзі маємо такі розділи:

1) Основні метеорологичні спостереження на земній поверхні.
2) Спостереження в вищих шарах повітря.
3) Кліматологія або стислий висновок з метеорологичних спостережень.
4) Закони руху повітря.
5) Завбачання погоди.

„Початки метеорології" проф. Д-ра Л. Вебера в перекладі на українську мову Ів. Селецького роблять надзвичайно приємне враження. З одного боку, переклад дуже близький до німецького

оригіналу, а з другого—перекладчик подав чимало додатків і де-що змінив в тексті, пристосовуючи книгу до вимог українського читача й до сучасного стану метеорології на Вкраїні. Так, напр., в розділі 3-му, замість клімату м. Кіля, де професорує Л. Вебер, подано клімат м. Київа з спостережень метеорологичної Обсерваторії Київського Університету; в розділі 5-му перекладчиком подано огляд шляхів ціклонів на Вкраїні (за В. Шипчинським), зауважено в загальних рисах про організацію Української Метеорологичної Служби (Укрмет) і т. и.

З боку літературности викладу й з боку термінології перекладчику нічого неможна закинути. Хоч перекладчик і каже в своїй передмові, що українська метеорологична література досі була дуже бідна, а через те вона ще не має більш-менш усталеної термінології, що в одних розділах йому приходилося вибірати мало не кожен термін з 5—6, а в инших, навпаки, всю термінологію доводилося утворювати наново, все ж йому вдалося опрацювати й усталити, майже без прогріхів, метеорологичну термінологію, що цілком може бути використана в українській метеорологичній та географичній літературі.

З боку техничного книжка видана добре і, приймаючи на увагу все вищесказане, заслуговує як найширшого росповсюдження.

К. Д.

А. Сухов. Революция и эволюция в естествознании с 7 рис. 108 стр. 1922 г. Цена 60 к. Госиздат, Харьков.

Ідея еволюції, ідея повільного, поступового розвитку, довгий час була пануючою в природознавстві. Буржуазна наука дуже радо нею користувалась, тим більш, що ця ідея убивала думку про всякий скачкоподібний революційний розвиток. Оскільки ми визнали б, що в природі все перемінюється дуже повільно, шляхом поступових переходів, то революцію в суспільності можна було б представити як щось незвичайне, ненормальне та незаслуговуюче виправдання. Звичайно, такий висновок невірний вже тому, що не можна ж так просто на складні факти суспільного життя переносити те, що вірно для одної тільки природи. І все-таки це робилося буржуазними мислителями.

Книжка Сухова присвячена питанню про те, чи правдивим був би погляд, що розвиток природи відбувається не революційним, а еволюційним шляхом. Звісно, що еволюційні ідеї досягли найбільшого розвою в науці Дарвіна про походження видів. По Дарвінові всі види звірин та рослин повстали завдяки поступових, незначних змін живих істот. Між иншим уже Дарвін помічав инколи витворення нового виду негайно й відразу серед иншого виду. Так, наприклад, один раз в отарі овець шпанок (мериносок) появилася вівця з більш довгою шерстю та з иншими відмінними прикметами. Ця вівця, скільки разів її не парували з иншими вівцями, все-таки залишилася матір'ю роду нової породи овець, бо нащадкам передавалися іменно її прикмети. Тут, безсумнівно, випадок не повільного та поступового розвитку, а скачкоподібного утворення нової форми.

Дарвін помічав, ці факти, але ж зовсім не підкреслював їхнього значіння. Переконання про поступовий розвій набрало у нього пануючого значіння.

Пізніше кількість фактів несподіваної появи нових пород настільки збільшилася, що появився цілий ряд теорій (напр. Коржинського, де-Фриза), які рахують, що всі нові одміни витворюються в дійсності шляхом несподіваних ухилень від форм, яка родить їх, ціеб-то революційним шляхом.

Чи маємо ми право говорити „все", чи не маємо, чи повинні ми признати, що в природі буває і процесс повільної зміни та появи нових видів шляхом еволюції, це ще питання, але ж у всякому разі доказано, що є дійсно революція та дійсно є поява нових форм шляхом скачкоподібних видозмін.

А. Сухов доказує на великій кількості фактів присутність революційного процесу в живій природі, після чого він коротко задержується на революційних з'явищах в астрономії, геології, фізіці та хемії й приходить до висновку, що революція дуже росповсюджена у всій природі. Там, де є розвиток, там повільно та поступово нагромаджуються кількосні зміни, але ж приходить мент, коли „кількість переходить з якість", і революційним шляхом витворюються нові формі життя всесвіту й матерії.

Книжку Сухова треба визнати дуже цікавою. Вона досить популярна й читач, який може справитися з хоч трохи серйозними книжками, подужає її та взнає багато нового.

Р.

„Пам'яти Г. С. Сковороди" (1722—1922). Збірка статтів. Одеса, 1923 року.

В-во Ювілейна комісія. Зміст: 1) проф. М. Г. Гордієвський „Теоретична філософія Г. С. Сковороди"; 2) А. В. Музичка „Поетична творчість Г. С. Сковороди"; 3) проф. П. О. Бузук „Мова і правопис в творах Г. С. Сковороди"; 4) проф. С. С. Дложевський „Плутарх у листуванні Сковороди". Всі чотири статті відчитані в засіданні Одеського ІНО, присвяченому пам'яті Г. С. Сковороди, 4-го грудня 1922 року.

З них найцікавіші друга та четверта. Перша—це звичайна формальна спроба через стягання ріжних цітат з творів Сковороди усталити систему його філософії. Розглядаються все ті ж схоластичні питання про дуалізм та монізм Сковороди, його інтелектуалізм та волюнтаризм і т. и. Досить цікавий огляд стосунків Сковороди до античної філософії та отців церкви. Він з усіма ними має спільні точки, але й з усіма росходиться, так що ніяк його не можна ні з одного з них „вивести". Але „виводити" Сковороду з історії його власного розвитку та його громадського оточення, з'ясувати, чому саме він користувався тим чи иншим готовим ідейним „знаряддям" давніх письменників, очевидно, в завдання автора статті не входить. Тим більш неугрунтоване й зовсім сумнівне його твердження, ніби Сковорода вірив у Тройцю та

у втілення Христа, яко в реальний історичний факт. В других місцях статті автор сам наводить факти, що цьому суперечать. Необережно також він посилається на твір „Правда веры“, що ледве чи належить Сковороді. Проф. Гордієвський на підставі слів самого Сковороди спростовує думку, ніби він знав гебрейську мову. Мені здається, що те ж саме можна було б довести й розглядом самих гебрейських уривків, що зустрічаються у Сковороди. Так „бар“—син не гебрейське, а арамейське слово (гебрейське „бен“, „бн“). Переклад у Сковороди першого речення Біблії такий: „Вначалѣ сотворил бог“ і далі „сіе небо і сію землю“. Під „елогім“ первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірности (напр. наше „братва“), а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені як раз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім „цього“ неба існує ще якесь инше, як розуміє це місце Сковорода. Цікаво б було почути про це думку спеціялістів гебраїстів.

Друга стаття цікава перш за все фактичним матеріялом. Автор хоче показати, що Сковорода, в протилежність поглядам багатьох, був не тільки великим філософом, але й справжнім поетом. Своїм дослідом автор відкриває трохи, що могло бути написане в загубленому підручникові Сковороди по мистецтву поезії, відкриває процес поетичної творчости самого Сковороди. Сковорода пильно вивчав класичних та сучасних йому українських поетів, засвоював з них цілі уривки, речення, наслідував їм і навіть цілком переносив їх у свою поезію. Але це помітно лише для досвідченого ока дослідувача. В дійсності Сковорода передає тільки себе, свої особисті переживання та змагання сучасности. Наприкінці автор пояснює прихильність Сковороди до Горація, даючи цікаве порівнання громадського стану часів Августа та України XVIII віку. Але статтю цю не можна переказати—її треба прочитати.

Що до статті про мову та правопис Сковороди, то вона дає тільки поверховно зібраний матеріял. Висновок той, що мова Сковороди російська з домішкою української. Церковнослов'янський елемент як слід від російського та українського не відділений. Порівнання з сучасною Сковороді літературною українською мовою не зроблено, а тому твердження, ніби Сковорода зробив „перший крок“ в напрямі до Котляревського, зовсім безпідставне. Так і неясно, як же треба читати твори Сковороди, „конечно по-русски“, чи якось инакше. Словом, після докладів Німчинова та проф. Синявського на Харківському ювілейному засіданні лінгвістичної катедри й загальному ювілейному святі та складної постановки цього питання, що повстала після дебатів, стаття Проф. Бузука здається блідою. Цікаве в нього спостереження, що український елемент мови Сковороди належить до східнього діялекту. Цікава увага, що Сковорода пише постійно „чентр“ (лат. Centrum). Мені траплялось зустріти й „есенчія“. Це італійська вимова. Як з'ясувати її походження, раз ми відкидаємо легенду про мандрівку Сковороди до Риму?

Остання стаття є спеціяльний дослід, яких нам треба б мати побільш про Сковороду. Тут з'ясовано, як Сковорода дивився на мистецтво перекладу, вказано, як він цілком володів латиною, а в грецькій мові був лише вченим аматором, яким саме виданням Плутарха він користувався й т. и.. На жаль, автор не мав до свого роспорядження невиданих перекладів Сковороди з Плутарха. Тема вузька, але оброблена змістовно.

А. К.

„Шляхи Мистецтва", ч. 5. Орган Відділу Мистецтв Глоовполітосвіти X. 1923.

Почнемо з... кінця.

Оминаючи статтю Врони „Мистецька освіта на Вкраїні за 1922 рік", та статтю Бондарчука—„Жовтень в українському театрі", що трактують питання образотворчого й театрального мистецтва, переходимо до статті проф. Бєлєцкого про М. Хвильового (в чійомусь не дуже доброму перекладі на вкраїнську мову). Стаття дуже обгрунтована, як усе, що пише проф. Бєлєцкій. Точка погляду автора, сказать би, „безпартійна"... отже в ній замало, на наш погляд, зауважено гостру зненависть Хвильового до міщанства, сатиричний, саркастичний характер його творів, а також й те, що він не лише пролетар, а й комуніст: Бо, кажучи влучним словом Нексе, небагато є людей на земній кулі, що були б комуністами до кінця, а Хвильовий, здається нам, один з таких. В тім стаття й має назву— „В шуканнях нової повістярської форми"... Хто зна, може Хвильовий і шукає передусім нової повістярської форми, та знаходить він у життю новий комуністичний зміст: заперечення міщанства...

Поруч дуже негрунтовна стаття Меженка під відповідальною назвою „Творчість М. Хвильового". Неймовірна логична й ідеологична плутанина. Зразки першої: протиставлення „емоцій"—„речам" (незгірше можна протиставити одне одному: дядька в Київі і бузину на вгороді бо ж „річей" в творі не має, а є лише сприймання їх, „емоції, що вони їх викликають). Ще кілька прикладів: „імпресіонізм—метод думання", „Хвильовий не любить слова", „в Хвильового мало руху, уміння заговорити так, щоб промовляло до серця, а не било лише на інстинкт" і т. и.

Критикові з замахами на науковий метод не зашкодило б уяснити собі краще те, про що він заходився пояснювати иншим.

Статтю завершено в гідний спосіб зразком методу „кольороманії" на тему: чому „сині етюди", чому „синій листопад" і т. и.

З інтересними матеріялами стаття Кулика про коломійки українських емігрантів.

Нарешті, велика Корякова стаття „Наукова критика". В ній знаходимо врешті відріжнення змісту від сюжету, що його й досі бракує критиці. Знаходимо також визнання того факту, що буває „безсюжетне" мистецтво. Підписуємося під тим, що форма є з'явище класове, хоч цілком не погоджуємося з тим, що техніка є з'явище позакласове, асоціяльне. Техніка буржуазного мистецтва, очевидно,

не та, що техніка феодального—це ж таки істина наочна! Досить згадати малярство, щоби цього переконатися.

Отже, подгоджуючися цілком з тим, що формалістичні течії критики йдуть „тихою сапою“ проти марксівського світогляду, стаючи ніби самі на грунт марксівський, мусимо, здається, зробити висновок: розгляньмо форму пролетарського мистецтва, доведемо, що ця форма коріниться в комуністичному світогляд, затулимо рота тим, що вбачають в пролетарському мистецтві „шукання повістярської форми“, чи щоб-то. Адже ж зміст твору і його сюжет не вимагають пояснень—це як раз те, що безпосередньо дається читачеві, велична відома істина і вовтузитись з нею значить товкти воду в ступі, ломитись у відчинені ворота.

„Мистецтво існує заради змісту“. Безперечно. Та смішно було б учити пролетарів змісту. Вони самі є зміст, питання в тому, як зуміти зробити його мистецьким твором. Ба для цього зовсім не треба їх вчити граматики—це виправить коректор. Не треба їм викладати розміри—вони їх навчаться читаючи вірші: а треба показати, як сказати в двох словах те, що в прозі вимагає десятьох слів, треба показати, як розстановити слова, щоб вони зробили той, а не инший ефект, треба загалом кажучи навчити в п л и в а т и на почуття читача як найсильніше, як найкоротше, як найскорше.

Наприкінці знаходимо висновок: „треба вимагати від письменника наукової мови“.

В. Коряк, вимагаючи наукової мови від мистецтва, логично повинен би прийти до заперечення мистецтва.

В художній частині: „Дорожнє“—Сенченка. Автор сильно вчений; цітуємо: „і от, ми йдемо на схід (не тому що“ ex oriente lux) „Валаамова ослиця“, „у тропичних краях не гріють окропу“, „Джунглі, Індійський океан, Цейлон, Калькута, ще раз Калькута, Бомбей“, „Голова лежала між р і в н о б і ж н і с т ю рельс“.

І це шкода, бо з автора прекрасний мистець.

Оповідання Коцюби й Хвильового не додають нічого до вже знайомої нам мистецької й соціяльної фізіономії кожного з них. Бліда, невиразна й нудна драма Мамонтова: „Коли нарід визволяється“. Фальшивий патос, не людська мова, мова посвідчень, кошторисів і звітів; ймення: Альберт, Рішар, Артур, Адріян... Якийсь на двадцять літ запізненний символізм...

„Сковорода“ Тичини—річ бездоганно художня, та вбиває її мертвий сюжет. Сполучити Сковороду з соціяльною революцією річ, наперед ясно, безнадійна, та таке було завдання автора.

Інтересний, виразний, хоч не зовсім викінчений вірш Дніпровського „Пісня мого сина“. Банальні малюночки Драй-Хмари. О. Корж: „Володимирові Сосюрі“—слушна назва була б: „Зовс м як Сосюра“. Добрий малюнок Панова „Святі гори“, що над ним ще й надписано „малюнки“, щоб не подумалося, що це щось инше. Подібне ж непорозуміння з віршами Хвильового й Йогансена: надписи „символетки“ і „на класичні мотиви“ свідчать, що автори віршів абсолютно не тямлять нічого, хоч би и в „ізмівській“ класифікації. В їхніх

(проте добірних) віршах немає й натяку ані на символізм, ані на класицізм.

Володимир Сосюра в „Пролозі до невідомої поеми“—Сосюра не „Червоної зими“, а „1917 року“, і таким він нам здається далеко цікавішим. Трохи несподіваний кінець:

„Це я хожу по місту з одрізаною головою...
Неп“

—належить до твору, здається нам, тільки яко коментарій; в „Пролозі“ автор живе спогадами жовтневої війни й не може вмістити нової економичної політики.

Важкий, але сильний вірш Кулика „Зелене серце“. Кулик—один з небагатьох, що немає жадних меж між комунізмом, настроєм, коханням, працею. Це дужий, суцільний комуніст-будівничий.

Перша сторінка починається прекрасним віршом Єллана: „Ранок“.

М. К.

„Нова Громада“ („Правобережний Кооператор“). Двохтижневий загально-кооперативний, літературно-мистецький та економично-науковий журнал. Видає Всеукраїнська Міжкооперативна Рада—Вукорада. Книжка 1—2. Травень 1923 р. Київ. Редактор Ол. Вараввa.

„Досвід цілорічної праці коло видання суто-кооперативного журналу „Правобережний Кооператор“... переконав, що настав час змінити програм журналу, зробити його доступнішим найширшим массам селянства як мовою, так і тими матеріялами, яких так потрібує село“.

Так говорить стаття „Від редакції“. Так говорить і самий зміст журналу: „що діється в світі; сільське господарство; літературний розділ; кооперація за кордоном; народнє здоровля; загально-економичний розділ; кооперативно-літературний розділ; культура-мистецтво; по Україні; кооперативна хроніка“.

Як бачимо, журнал оживлено художнім матеріялом, політичним оглядом, кооперативним фейлетоном (Ол. Варавви), культурними новинами. В літературному розділі ескізик Гр. Косинки „Заквітчаний сон“ і новелька С. Васильченка „Вечерні арабески“—обидва в звичайних цим письменникам тонах, легкою, образною мовою писаних. Вірші П. Тичини, М. Тополі і антирелігійний жарт В. Н. Разом з коротенькою літературно-мистецькою хронікою цей розділ вкупі з кооперативно-літературним справляє гарне враження і, безперечно, вносить живий струмень в цю „Нову Громаду“.

Кооперативний і загально-економичний розділ, статті Тура, Ю. Дячини, В. Белукина і д-ра Фабриціуса мало чим відріжняються від таких же, що містилися в „Правобережньому Кооператорі“. Видимо, редакція ще не зуміла передати авторам свою волю: розрахувати на читача з низового кооператива, читача-практика, котрому потрібні або тлумачення сучасного „курсу“ в тій чи иншій справі, або практичні поради. Те ж можна зазначити й про мову цих статтів, що не зовсім виправдує вищенаведену обіцянку редакції.

Кращі в цьому розумінні статті агронома Силенка (про селянський землеустрій) і лікаря Б-ського „До боротьби з сухотами".

Досить відведено місця хроніці, але, на жаль, теж газетного характеру—не оброблено відповідно завданням журналу. (Спереча-тися про це, звичайно, можна, але, на нашу думку, популярність журналу треба довести до максимума, тільки тоді він стане дійсно близьким широким селянським масам).

Зазначимо також, що варто було б зовсім зняти вивіску „б" „Правобережнього Кооператора", бо й по суті журнал має стати всеукраїнським.

Зовнішній вигляд цілком пристойний. Кольорова обгортка й ілюстрації худ. Ю. Михайлова, заставки, кінцівки—Алексієва.

Ціна ніби-то й незавелика—$2^1/_2$ карб. золотом на три місяці. Треба було б тільки дати кращого паперу.

С. П.

„Музика" Місячник музичної культури. Видає Музичне Т-во ім. Леонтовича в Київі.

Життя квітне, культура росте, нові художні цінності куються.

Маємо ще один український журнал, що мусить заповнити програм на культурному фронті. Вийшло два числа „Музики", органу Музичного Т-ва Леонтовича, першого місячника музичної культури, українською мовою друкованого.

Невеликий по розміру (2 друк. арк.), але солідний по змісту, місячник дає усі підстави гадати, що українська музична культура матиме свою трибуну, керуватиме музичним життям, борючись з „малоросійщиною", дилетантизмом та просто шарлатанством.

В ч. І, присвяченому патронові т-ва композиторові Леонтовичу, ми знаходимо статті Ол. Чапківського та П. Козицького, що дають характеристику Леонтовича, яко людини та композитора.

Цікава спроба Ан. Буцького в статті „Музика в творчости життя" намітити стан музики в оновленому житті. До цього ж треба однести початок росправи Манжоса „Марксизм і музика".

Нарешті, в числі уміщено цінну розвідку відомого етнографа Климента Квітки „Ритмичні паралелі в піснях словянських народів".

Число 2 „Музики", присвячене композиторові К. Стеценкові з нагоди першої річниці з дня його смерти, роспочато статтею П. Козицького „Кирило Стеценко" (спроба критико-біографичного нарису). Це є лише вступ до великого нарису, що міститиме „Музика" далі.

Лебединому співу Стеценка, музиці до „Гайдамаків" присвячує невелику статтю історик музики М. Грінченко.

Б. Нейман умістив популярно-наукову розвідку „Смішне в музиці". Нову цікаву працю містить тут Квітка К. „Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмичними групами".

Нарешті, тут знаходимо напів-фейлетон—напів-розвідку Аза: „До історії української опери в Київі".

В обох числах заведено відділи: „Огляд музичного життя“; „Хроніка мистецького життя“; „Дописи“, а в ч. 2 додано також значний відділ „Бібліографії“.

Видано місячник чепурно, з багатьома нотними прикладами та портретами композиторів.

Вітаючи новий орган, шлемо йому побажання стати дійсно виразником нових стремлінь та досягнень пролетарської культури.

Д.

Максим Рильський. Синя далечінь. В-во „Слово“. 1922. Київ. стор. 60 in. 16⁰.

Щось од романтиків, щось од класиків з їх розмірами віршу. Од романтиків мрії про далекі незнані краї, де є співучий Лангедок, де всякі „Мадони“, „Дездемони“, але не має й тіні тієї великої епохи, яку ми зараз переживаємо. Де-хто любить Рильського за те, що він гарний лірик, особливо там, де він згадує про небуття, за те, що в нього музичний вірш, свіжі епітети й витончені рими. Але, коли б кто сказав: „поезія Рильського має бути за хліб“—слід відповісти: „хіба можна «вкусний лимонад» прийняти за насущну їжу“?

Це поезія для естетів, де смакується кожне слово (в цьому Рильський є акмеїстом—також консерватизм чималий). Але творча класа відкидає еклектичну філософію та сміється з епікурейської тоги Рильського, коли він сидить з удкою в оситняку. Красиво, красиво аж до нудоти, коли читаєш „ Синю далечінь“.

„На світі є співучий Лангедок,
Цвіте Шампанню Франція весела,
Де в сонці тане кожен городок
І в виноградах утопають села.
Десь є Марсель і з моря дух п'яний,
Десь є Париж—дух генія й гамена,
Десь жив Доде гарячий і ясний,
Десь полювали милі Тартарени“.

Ми знаємо, для кого „в виноградах утопають села“ у Франції, а для кого й ні, бо робітників видушує класичний у своїй нахабності французький капітал, знаємо про одсижування в тюрмах робочих провідників Марселя та Кашена, знаємо, що й там є сила силенна голодних, і що в Парижі дух гнилизні більший, ніж „дух генія“, що творить...

Але Рильський співа собі на мотив: „Ты знаешь край, где все обильем дышит“,—для нього все у мріях—він поза життям.

Тому то й хочеться його обминути, не згадувати, але...

Але, книжечка Рильського усе ж буде отруювати повітря для незайманих читачів. Рильський—поет одміраючих естетів.

Вірний поет бувших власників провінціяльних маєтків, він, як його поетичний хлопчик, збірає „гнилички“ минулого, а в цілому книжка є протест проти існуючого ладу, проти тих, що знищили маєтки, хоч досить замаскований, але ж легко.

„Чи ти забула чорний вихор ночі
І тих людей, що іменем любови
Любов убили?...“

Тут справа йде про сучасну революцію, про комуністів, що убили любов Рильського до якоїсь там панни, які заважають чистому коханню у дворянських гніздах цілого світу. І в такому розумінні Рильський є свідомим ворогом соціяльної революції, хоч „гнів його і мертвий".

Тепер що до самих віршів. Рильський глибоко-культурний поет, поет-книжник з нахилами філософа. Коли він пише про Рембо, то почувається, що він його читав. Коли дає характеристику Ніцше в формі сонета, чи Шекспіра, чи Бодлера—то ці характеристики остільки яскраві й перекунують в тому, що Рильський аналізував їх сам і освідомив в цілому, бо інакше не міг би так чуло про Гайне сказати: „він сміється, щоб не заридати". Або молитва подружжя (стр. 56)—вона простотою і силою нагадує кращі зразки античної поезії, навіть колорит автор добрав класичний, і гекзаметр тут тільки вінчає гармонію.

І ось, багатьом з наших поетів треба поучитись форми у Рильського, бо він не тільки глибокий лірик, а й добрий фаховець.

В. С.

Василь Атаманюк. Чари кохання. Поезії, книжка перша. Катеринослав. 1921 р. стор. 76 in. 8⁰.

Ми, мабуть, і не згадували б у журналі про ці чари... жіночих грудей (бо Атаманюкове кохання паталогично зверне саме на цей обект його хворобливого почуття), коли б редакція не викликалася на це спеціяльною посилкою цих поезій на рецензію.

Але, замість власних слів, ми дозволимо собі скористати з рецензії, уміщеної в емігранському журналі „Нова Україна" (№ 1—2, січень—лютий 1923 р. стор. 261), що виходить у Празі за редакцією В. Винниченка й М. Шаповала. Автор її К. Вороненко, пише:

„Поезії, як поезії. Формою так, але що до змісту—це описи полових оргій, а, власне, дневник найінтимнішого життя автора. В цілій книжці Атаманюк зітхає за спиною і здрігається, як його мила кашляє у другій кімнаті на постелі з чоловіком. То знову співає оди до бліх, або плаче над пом'ятою постіллю, де недавно лежала його коханка. Але, здебільшого, „поезії" Атаманюка оспівують жіночі панталони, стегна, груди:

„Дівчино, у тебе радощі, смішки,
Радощі—смішки, груди—горішки,
Дай мені радости тії хоч трішки.
Буду їх мняти, як тісто в діжі,
Буду пестити і цілувати,
Буду кусати,
Як булочки свіжі"...

Ось провідна думка цілої книжки „Чари кохання". Людська звичайність не дозволяє нам навести де-що більше з „творів" Атаманюка".

Ми не будемо сперечатися з К. Вороненком про „звичайність" і доказувати, що боятися називати речі їхніми іменами не слід, як також викидати з літератури те, що є в житті. Він і сам, що правда, каже далі:

„Річ не в моралі. Кожна людина має свою мораль. Сьогоднішня мораль річ широких розумінь. Але чи подумав бідний автор, що його „твори“ кинуть тисячі підростків, дівчат і хлопців на шлях проституції й онанії?“

З останнім викликом ми трохи не згодні і він скерований не на ту адресу. Атаманюкові, очевидно, було не до хлопців і дівчат, тілько до „горішків“, що їх у садистичній непам'яті хтів місити, мов у діжі. Треба було б инакше запитати: як там у Катеринославі ця книжка з'явилася в 1921 році?

І тут вже ми цілком згодні з закордонним рецензентом:

„Чари кохання“, що з'явилися на світ на Радянській Україні 1921 р., у час страшних страждань мілійонів, у час безпощадного голоду й біди, ані словечком не згадують про ці страхіття. Атаманюк, видно, ситий, і всі злидні мілійонів байдужі для нього. В центрі голодної смерти—Січеслав, а він оспівує полові оргії... Згадуємо цю книжку не з літературного обов'язку, бо в літературі їй місця не буде. Цю книжку можна продавати тільки с-під поли, як зразок порнографії.

Тут додали б ми від себе, бажаючи хоч чим виправдати Атаманюка: може це „гріхи молодости“, а не 1921 року.

Але чому ж ми не бачили й не чули нічого, що б нагадувало нам той 1921 рік і що б не виливало нові злісні помиї на Радянську країну з боку здичавілих у своїй ненависті до революційної України наших „ріднесеньких“ за кордоном. Адже й винниченківсько-шаповалівська „Нова Україна“ по гадючому шипить: голод був на Вкраїні через „яничарів“, „окупантів“ через те, що там були в час його ріжні атаманюки з їхніми полюбовницями. Рецензент цітований нами, між рядків хоче теж сказати, що, мабуть, Атаманюк якийсь з „комісарів“ і, в усякому разі, радянський учитель, і він—К. Вороненко—зловісно кракає: «нещасні ті діти, що їх учив і викохував автор „Чарів“

Ми думаємо, що не все, називане комільфотними Вороненками порнографією, не годиться для навчання дітей, і ми повинні їм пояснювати, чому склещуються жуки чи собаки, яким способом вони—діти—з'явилися на світ,—але ми будемо говорити про те, що є природнє, нехоробливе, потрібне й людяне.

В Атаманюкових „Чарах“ ми вбачаємо протилежне: хоробливий садистичний еротизм, що дурманом оповіває розум і калічить тіло, прекрасне людське тіло, а не якесь місиво.

С. Пилипенко.

Іще дві слові, як „нота бене“. Нещо давно ми бачили документ за потрійним підписом Семенка, Шкурупія і... Атаманюка. Хіба й твори Атаманюка—панфутуристичні?! Чи може він сам їх уважає за „гріхи молодости“. **С. П.**

У друге „нота бене“. Мусили ми так довго спинитися коло того, що „не має місця в літературі“ через те, що хоробливий еротизм,—звичайне явище після революційних часів (згадаймо „огарки“) загрожує нам і тепер, і ми маємо повстати проти нього з усією силою. **С. П.**

Эмиль Розенов. „Против попов“ (Очерки религиозной борьбы XVI—XVII в. в.) Перевод с немецкого под редакц. Н. Н. Попова, с предисловием Е. Ярославского. Часть I, вып. I. Издан. „Красная Новь“. М. 1923 г., 38 стр. т. 10.000 экз.

„Красная Новь“ видає твір історика-марксиста Е. Розенова під загальним наголовком „Против попов“. Перший випуск першої частини складається з 2-х розділів: „Разрушающийся мир“ і „От революции к мировому господству“. Головним чином по „Походженню християнства“ Каутського, а також по Дюбуру - Шетру, Ювеналу, Розенов описує, як руйнувалась світова, римська держава, який був її економичний і громадський устрій; він дає картинки звичаїв, палаці римських багачів, обернених в будинки терпимости, стосунки з рабами, римську роскіш і марнотратство, оргії, проституцію, театр, цірк, блазнів, танцюристок. Яскравими фарбами обрисовує він роспутство імператорів: Юлія Цезаря, „чоловіка всіх жінок і жінки всіх чоловіків“, Октавіяна, Калігулу, Тіверія, Клавдія, Месаліну, яка спішила з царської постелі перелягти на рогожку в публічному домі. Нерона, Геліогобала, утопленого в клоаці актрисами. Частина освіченого громадянства дивилась на релігію тільки як на політичне установлення, як на спосіб поневолення нижчих класів. В другому нарисі „От революции к мировому господству“ Е. Розенов вважає, що старі християнські ідеї були по суті революційні, що римський пролетаріят підтримував революційний характер християнського руху. Коли до християн стали приєднуватись представники пануючих класів, воно стало обертатись в пануючу релігію, позбавлену революційного характеру. Хрест був обернений в держало меча, яким примушували язичників приймати християнство. Шлях до християнства був „від революції до світового панування“. Світове панування папизму досягло свого завершення в хрестових походах, які коштували життя 7.000.000 християн. Князі, що приймали участь в хрестових походах, мріяли про царство й корону на сході, дрібні дворяне—про багатство, веселе життя й звільнення від боргів, які обтяжували їх на батьківщині, декласована маса воїнів—про гульню, про похітливих східніх жінок, про крадіж і грабування. До першого випуску додано 10 малюнків, що наочно пояснюють текст. З деякими поглядами Розенова не можна погодитись. Напр. на 7 стор. Е. Розенов пише, що по всій римській державі „росповсюджувалась наука Ісуса з Назарета“. Коли хто і де доказав історичне існування Ісуса. Хто доказав, що в часи римської держави існував Назарет і на якій мапі римської держави того часу накреслений Назарет. Тут Розенов виявляє своє не досить добре знайомство з творами М. Брікнера, А. Древса, Сміта, Кальтгофа, Аллена та инших письменників, які визнають Ісуса за міт.

Редакція не дала відповідної примітки, що пояснувала б невірну точку зору Е. Розенова. Подібні хиби треба знищити в слідуючих випусках. Для пропагандистів, що подають віруючим історичні факти з історії церкви, книга Розенова дає корисний матеріял. Ревізіоністи намагаються провести компроміс і закрипити

ідеалізм і знести справжню науку марксизму. Людвіг Вольтман в своїому творі („Исторический материализм. Изложение и критика марксистского миросозерцания". Пер. с немецкого под редак. М. Филиппова, СПБ, 1901 г.) на сторінках 252—253, досить виразно заявляє: „зникають релігії, але релігія залишається, себ-то залишається естетичний мент всякого релігійного відбивання людини у всесвіті; в повній мірі розвинена естетична релігія є іманентне відбивання людини в природі без усякого самозречення й самороздвоєння. Змагатись же про те чи, слід назвати такий естетичний світогляд релігією чи ні,— є змагання тільки про слова. Маркс і Енгельс „в Комуністичному Маніфесті" ще в кінці 1847 р. пояснили, чому тимчасово залишається релігія, не дивлячись на зміну однієї релігії другою.

І. С.

Листи до редакції.

Шановний т. Редакторе!

Прошу не одмовити вмістити в високоповажаному журнал „Червоний Шлях“ мого листа до громадянства України.

Нещасні Холмщина й Підляшшя й до цього часу не мають української школи, що ж до соціяльно-економичного становища українського й білоруського народів під пануванням Польщі, то не має фарб, щоб змалювати його. Полишаючи те, що українські та білоруські етнографично-національні території заселяються польським елементом, що з агрикультурою нічого спільного не має, а навпаки є злочином,—польські поміщики в брутальний спосіб, за допомогою адміністративного апарату й навіть суда, порушують споконвічне право малоземельних селян білорусів та українців. У Польщі панує такий лад, що білорус або українець не має можливости й за гроші придбати землю: при виробленні нотаріяльної купчої від покупців цих народностей вимагається якогось писаного підданства польського. Завдяки такій казуїстиці, що громадянин українець та білорус не є ніби громадянами Польщі, людність тих безправних народів самозрозуміло ухиляється від несення військової повинности. Адже ж чужинці не повинні боронити тієї держави, що визнає тих громадян за чужинців. Наслідком цього бувають карні експедиції з екзекуціями та грабунком, які росповсюджуються навіть на родини, з яких ніхто не підлягає військовій повинности. Між иншим, одним з таких карних відділів немилосердно було покатовано й зграбовано громадянина села Гірняки, Ковельського повіту—Мороза. З родини того громадянина ніхто не підлягав і не підлягає військовій повинности. З цієї нагоди мною була внесена в Сейм інтерпеляція до міністра військових справ. Міністр відповів мені викрутасами на зразок того, що там військовий відділ поводився бездоганно з людьми, лише виконав своє доручення—виловив 38 дезертирів з двох сел Гірники й Кортилиси, що там є ще не виловлених біля ста дезертирів, що по переведеному слідстві жадного грабунку не було, лише сама людність обдаровувала ковбасами та салом салдатів тієї експедиції, що тягнути до відподальности нема кого.

Про те, як трактуються права українського й білоруського народів, що перебувають під Польщею, свідчить слідуюче:

Від громадянина Бориса Козубського, посла в Сейм, вимагається виписка з дворянських книг, що знаходились в Житомирі. Польська влада, вимагаючи подібне, сподівається ніби „правно“ позбутися невигідного посла. Адже уряд УСРР ті книжки вже давно відіслав до архіву і добути потрібну виписку річ просто неможлива.

Вже виключено посла Миколу Пирогова, громадянина м. Ковель, що ще перед війною два чотирьохліття стояв на чолі Городського Самоуправління—й то по вибору в м. Ковлі.

Послам же, яких позбавити мандата через „державну приналежність“ трудновато, закидаються дивовижні переступства: на приклад, інкримінується послові, що він закликає населення не приймати від органів місцевих самоврядовань, від уряду й суда паперів на польській мові, натомість, у мисль парагр. 7 Рижського Трактату намовляє жадати паперів на своїй рідній мові.

Як тяжко карає польский уряд тих громадян, що відважуються ставати на захіст рідної мови, що гарантується нам і Рижським трактатом і польською навіть конституцією, свідчить такий факт: мене адміністративно покарано було за це Ковельським Староством на шість місяців в'язниці. Поруч з тим мав я декілька судових процесів з видбуванням кари тюрмою. Суд польський у тій справі проявив нечувану ніде у світи непослідовність: той самий мировий суддя першого округа м. Ковля Рейтер, що засудив мене за виконання Рижського трактату тюрмою, один раз, а саме 7 жовтня 1922 року, виправдує мене.

Коли подібні переслідування за стисле застосування до польської конституції та Рижського трактату спадають на осіб персонально добре знайомих з міністром внутрішніх справ, а пізніше ще й президентом Польщі Войцехівським (це мій давній „товариш“ по кооперативній діяльности), то що тоді буває з українськими та білоруськими масами.

Переслідуючи громадян українців та білорусів, польський уряд страшенно тероризує людність, звертаючись до послуг всяких викидків, тих дійсно „викидків суспільства“, польських охранників й провокаторів. Наприклад: петлюрівський, отаман Оскілко, що у свій час керував польсько українським фронтом ворожої до Польщі армії, царський охранник Горемика-Крупчинський, що з Волинню не має нічого спільного, а також Йосип Мацюк, бувший член всеукраїнського трудового конгрессу в Київі та голова так званої „Комісії Державної Оборони“ петлюрівського уряду УНР, — всі вони виставляються поляками кандидатами на послів до Сейму від Волині. Коли ж ця невеличка, але чесна компанія, при виборах до Сейму провалюється, тоді ця зграя провокаторів купчиться в Рівенському повіті (на пограниччю УСРР), видає там газету „Дзвін“, в якій подаються неправдиві відомості з життя на території УСРР.

Вищенаведене змушує мене іменем українського народу, що послав мене в польський Сейм, звернутися до суспільства УСРР, аби воно стало в обороні прав українського й білоруського народів, що перебувають під Польщею, й піднесло б свій голос, принаймні, за виконання Рижського мирового трактату.

Марко Луцкевич

Посол з Волині до Варшавського Сейму.

Від редакції: в Радянській пресі не раз подавались відомості про те, як буржуазний уряд і пануючі класи Польщі поводяться з українським трудовим населенням західних повітів Волині. Безпосередній заклик депутата Сейму Луцкевича до радянського українського суспільства лише підкреслює, до якої міри дійшли насильства й знущання шляхетської Польщі над українським населенням Волині.

Редагує—**Г. Ф. Гринько.** Видає—**В-во „Червоний Шлях“.**

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ"

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціялістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Вкраїні. Короткий начерк.

ДРУКУЮТЬСЯ:

6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економично-соціяльної формули в історії літератури.
8. **Ол. Дорошкевич.** Ідеологичні постаті в українській літературі після Шевченка.
9. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса.
11. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
12. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з Історичного матеріялізму.
13. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
14. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
15. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС" Берлін—Нью-Йорк.

ГОЛОВНА КОНТОРА і СКЛАД ВИДАНЬ—Харків, пр. Свідомости (б. Мироносицький), № 1.

КИЇВСЬКА КОНТОРА і СКЛАД ВИДАНЬ—Київ, вул. Леніна, № 17, кімн. 222.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

„КОСМОС“

Видавниче Товариство з обмеженою порукою

(BERLIN, KRONPRINZUFER 10),

ВИДАЄ ЛІТЕРАТУРУ З ПОЛЯ:

1) Соціяльної економії, 2) Красного письменства, 3) Школи й самоосвіти, 4) Індустріяльної техніки, і 5) Сільського господарства.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карло Маркс, його життя та діяльність.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря. Утопія.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріялізм-філософія пролетаріяту.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна і зиск.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріялізму.

ДРУКУЮТЬСЯ:

7. Є. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій.
8. А. РІЧИЦЬКИЙ. Шевченко в світлі епохи.
9. К. МАРКС. До критики політичної економії.

МОНОПОЛЬНОЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ВИДАВНИЧОГО ТОВАРИСТВА „КОСМОС“ НА УКРАЇНУ

В-во „Червоний Шлях“

Харків, пр. Свідомости, (б. Мироносицький № 1).

УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ

ВІСТИ

THE UKRAINIAN DAILY

NEWS

Ukrainian Daily News published every day excpert Sundays & holidays by The Ukrainian Daily News Publishing Co.
502 E. 11-th St. New York, N. Y.

Telephone: Orchard 5446.

Часопис для українського робочого люду, виходить щодня, крім державних свят і неділь.

SUBSCRIPTION RATES: United States & Canada		ПЕРЕДПЛАТА: В Злуч. Державах і Канаді	
One year	$7.00	На рік	$7.00
Six months	3.75	На 6 місяців	3.75
Three months	2.00	На 3 місяці	2.00
Single copy	3 c.	Поодиноке число	3 ц.
To Europe one year	10.00	В Европу на рік	10.00

З Канади належиться висилати гроші лише на так званий „Foreign Money Order".

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

За оголошення редакція не відповідає.

„МОЛОТ"

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить 1-го і 15-го кождого місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	$2.00
На пів року	1.00
Поодиноке число	.10

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

„MOLOT"

The Ukrainian newspaper for satire and humor published semi-monthly by „MOLOT" Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	$2.00
Six months	1.00
Singly copy	.10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post office at New York, N. Y. under the Act of March 3, 1879.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА

на ЛИПЕНЬ місяць 1923 року

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТИ ВУЦВК"

На 1 місяць з доставкою в Харкові й пересилкою на провінцію . . . . . **90** карб.

На 1 місяць для партійних та професійн. організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незаможних селян по надісланню відповідних посвідчень . . . . . **40** карб.

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

За кордон на 1 місяць 1 долар.

Передплата й оголошення приймаються **в конторі редакції вул. К. Либкнехта, II**, при всіх філіях і комісіонерствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конторах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети „Вісти ВУЦВК" (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 50 копійок в червінцях (0,05 червінця) за рядок нонпарелі.

Оповістки перед текстом—по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більше, здані безпосередньо в контору редакції—по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати; плата має бути виплачена в семиденний строк.

▣ ▣ ▣

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИНЬКО

№ 4—5

СЕРПЕНЬ 1923

Друкарня - Літографія
«КНИГОСПІЛКИ»
Харків, Нетеч. наб., 14.

Д. У. Д. № 4118. Зам. № 2301 Т. 3050

ЗМІСТ

Стор.

Г. Коляда—Демонстрація 1
І. Ю. Кулик—Фрагменти з поеми «Крим» 3
Л. Піонтек—Тобі.—Сонце 4
О. Слісаренко—«Уот Уітмен» 5
П. Филипович—Мономах 5
О. Журлива—Металом горно диха знов 6
Ладя Могилянська—Купальські трави 6
Гео Шкурупій—Повстання (з Верхарна) 7
О. Соколовський—Поема одного життя 10

А. Головко—Червоний роман 31
С. Пилипенко—Афарбіт 62
М. Чернявський—Земля. 70
Гнат Хоткевич—В Коршмі 78

Х. Раковський—П'ять років Української Радянської влади 88
Е. Квірінг—Крутий поворіт чи розгортання попередньої роботи 107
С. Пилипенко—Винниченко й Курах 113

Ф. Дунаєвський—Професійний добір 120
Акад. П. Тутківський—Подорож по Київщині 140

О. Дорошкевич—Ідеологичні постаті в українській літературі після Шевченка 160
В. Гадзінський—Ще кілька слів до питання «форми і змісту» 174
Г. Гейне—Тип «буржуа» в драмі Штернгейма . . . 180
Листи М. Драгоманова до Лесі Українки.—Подав І. Ткаченко . 187

Мирон—Життя українців у Канаді 201
Г. Піддубний—Біржова вакханалія 215
Й. Вертгейм—Австрія, яко республіка 218

Хроніка 228
Бібліографія 267

Листи до редакції 288
Книжки, надіслані до редакції. 291
Об'яви.

ГР. КОЛЯДА.

ДЕМОНСТРАЦІЯ.

Дурнєє сонце нагорі.
А унизу:
бетон,
залізо,
брук.
...В столиці робітничій
розлягся гук:
— На площу!
— на майдан!
...майда-а-ан!
Ріки чорні—робітники
припали пилом металевим.
Плив човен попереду—
китайковий Стяг.
Ріки чорні—робітники
стискали серце масове...
Із міху Велетня—Титанів
стреміла буря в серце...
Роздувався жар!
Огонь спадав на них...
В очах блакить...
Немов присипаний росою, трояндовий бутон,
вид робітника блищав пилом вогневистим!..
Пожежно
горючою нафтою,
гукав «мілійон»:

— О, ми покажем їм—
західній сволочі в циліндрах!
О, ми докажем їм,
що влада наша сильна та могутня,
що влада наша—
бетон,
залізо,
метал!..
Майдан...
Вже повні береги налляті чавуном бурхливим...
—Робітники.
Червоне військо кроком безупинним,
мов танка, врізалось
і
стало.
Барабан ударив дробом полохливим!
Барабан ударив дробом полохливим:
Смерть!
Смерть катам!
Натовп робочий
став на майдані.
Прапори гаркнули крик:
«Не останній!»
Червоні!
Червоні!
Червоні!
Коні метушились, бігли...
Червоні!

І. Ю. КУЛИК.

ФРАҐМЕНТИ З ПОЕМИ «КРИМ».

Перекоп.

Роскішний, баєчний Криме!
В кожнім кипарисі — кров і біль.
Цокотом зсохлих кісток, а не римами,
Пісню складати тобі.
Їх падало тисячі, тисячі
За волю майбутніх мільйонів:
Де ж той сницар, що з мармору висіче
Стільки надгробних колон?
Не пишіть, не пишіть епітафій,
Не гукайте гучної слави:
Де ж той поет, що потрафив би
Висловить цю славу словами?
Не вдягайте жалібних риз,
Не плачте над рваними ранами:
Де вони, ці океани,
Що вмістили б стільки сліз?
Тільки знаю: знов над окопами
Забуяє буяний цвіт,
Та в аналах СРР Європи—
Житимеш, житимеш, Перекопе,
Мавзолей невмиручих мерців.

Севастополь.

Панорама. Малахів курган.
І верхів'я братської могили.
Скільки їх, робітників і селян
Головами тут наложили!..
Одинадцять місяців бій...
Скільки серць нанизали багнети!
І панночка в сукні голубій
Висліпилась лорнетом.
І пече. Невблаганно. Наскрізь:
Жили й померли рабами...
— З якою б насолодою перегриз
Ваше горло, панночко, зубами!
Ні, не можу. Не знаю слів.
Панорама... Трагедія? Фарс?
— Пом'яніть усопших рабів
І божих і царських...

Крим, червень 1923 р.

Л. ПІОНТЕК.

ТОБІ.

Як перший дзвін після глупої півночі
сповіщає про народження нового Дня,
так наша Революція
несе душі людини
барвисто-радісну звістку
про майбутній Соціялізм.

СОНЦЕ.

I

Кричав
голосний
сум,
наче вогняне море;
в тумані
страждала
схвильована далечінь;
з божевільним зойком
у соняшному погляді
чорна журба
кадила
стони.
А день
був
безхмарний,
яскравий,
але грізний,
і з димарів
хворим бредом
вилітав
дим.
Дзвони
кидали
вогні Повстань,
і кожду їх іскру
ковтала
ніч.

II

Залилися кров'ю білі далі,
радісно сміявся дощ веселих
куль,
танцювало все в кривавій
музиці Повстання.
Благословляємо
ми
велике Сьогодня,
що влило
в наші душі
революційну
міць.

III

Вулиці
гули
недавніми
згуками
краси
Безумства;
дзвони
орали
повітря
акордами перемоги.—
Ми перемогли,—
Ми!
Зійшло Червоне Сонце.

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО.

«УОТ УІТМЕН»

Я чоловік
Такий звичайний, що аж смішно—
Ріка кришталева у смердючих берегах.
Віки
Шелестять наді мною крилами.
Тремтіння і жах
Перетоплюю на сміливість у своїх гамарнях,
Слухаю шуми вітру, машин
і дихання коханої женщини;
Бачу хмари, землю, димарі,
звірів і людей;
Мацаю речі, нюхаю запахи.
Я такий звичайний, що аж смішно—
І день мій розцвітає, як лотос.

П. ФИЛИПОВИЧ.

МОНОМАХ.

Дивився з вежі
На темний бір,—
Там слід ведмежий
І вовчий зір,

Там бродять тури
Удалені,
А дуб похмурий
Ковтає дні.

Дивись і зброю
Стиска хутчій,
Соколів двоє
Враз на плечі!

Бичача шия,
Мов камінь—крик!
Не Візантія—
До степу звик.

Залізна шкіра,
Серце тверде,
На роги звіра
Не попаде!

О, Мономаше,
Ти не навчай,
Що щастя наше—
Покора й рай.

Зійдуть на попіл
Бліді ченці,
А спис і сокіл,
В твоїй руці!

Гремить відвага
На всі віки,—
Той крик варяга,
Той стиск руки!

ОЛЕНА ЖУРЛИВА.

* * *

Металом горно диха знов,
з вогнем ковтає власний гнів.
Все ллється й ллється з пащі кров,
і грає спів, чугунний спів.

Біжать, хвилюються станки—
(невже станки згубили путь?):—
Хазяїн тут. З його руки
нитки до серця в такт ідуть.

Лунає спів скарбниць-машин:
«Ми—вічний рух, ми,—ритм юрби,
Господар в нас один, один—
Творець відваги й боротьби».

Металом горно диха знов,
колеса в ритм і ремні в біг...
Ніхто цю владу не зборов,
ніхто не переміг!

ЛАДЯ МОГИЛЯНСЬКА.

КУПАЛЬСЬКІ ТРАВИ.

Я не забуду, як ви співали,
Зелені трави в Купайлин день!
Було повітря у день Купайли
Все золотеє від їх пісень...

Що́ ви робили цієї ночи?
Куди дивились, що ви—такі?
Яке це диво відбили очі,
Такі прекрасні, такі палкі?..

А за рікою вже нас стрічало
Привітом місто у злоті бань...
Повстаньте, люди, у день Купайли!
Прокинься, місто, в піснях повстань!

E. VERHAEREN. *Les villes tentaculaires.*

ПОВСТАННЯ.

Вулиця в шаленому вирі ніг,
Тіл, плеч і голів,
Корчійно хапає за леза
Бажань, надій, млости й безуму,
Ридань і злости роспалених криць.
Вулиця кров'ю наллялася вщерть,
Спалахує злотом сліпучих зірниць.
Вся смерть
Встала в лякливих дзвонах дзвіниць,
Вся смерть, як сни, горілиць
Встала з вогнями, мечами,
З головами на вістрях рушниць,
Наче зі збитими без жалю квітками.
Кашель важких гармат,
Глушне гикання чорної рати
Лічать єдине гавкотіння годин.
Цифербляти на кривих перехрестях,
Наче очі заплющені віями,
Вибиті градом каміння:
Нема ні часу, ні хвиль
Для сердець божевільних і сміливих,
Для натовпу, що скинув свій хрест.
Сказ плигає, мов коні по преріях,
По купах каміння дикого.
Сказ розчинив усі двері з шаленими криками,
З бунтарською кров'ю в кожній артерії,
Блідий і запиханий
І такий страшний,
Що його момент натхнення
Вартий століть тяготіння,
Як варте доїння вагітне вим'я.

Все, що було в мріях колись,
Все, що сміливі голови
У майбутніх часах встановили,
Все, чим душі були озброєні,
Про що благали очі дідів,
Все, що розум людський загоїв,
Все, що мовчазно відкрив,—
Ці натовпи мілійонами рук своїх синів
Стопили в ненависть з силою.

Це святкують свято криваве,
Тут острах і радісний стогін змішався у лавах.
Люди проходять червоні і п'яні,
Люди проходять по мертвих тілах;
Салдати у касках блискучих, мов бані,
Забули, хто винен, хто правий;—скрізь жах.
Салдати втомились: спітнілі і мляві.
Народ химерний, жорстокий, завзятий
По купах трупів могутнім кроком
Невпинно рветься до нових перемог.

— Убивать, щоб творить, відновлять!
Нестримно, шалено хапать за мету
В момент божевілля і сказу.
Убивать, або жертвою впасти,
Щоб одкрити дорогу новому життю!—

Ось палають будівлі й мости,
Криваві фасади на чорнім, небеснім тлі.
У водах каналів палають відбитки пожеж,
Уходячи вглиб до дна,—без меж.
Химерні дзвініці в сліпучих іскрах
Величезними тінями городять місто.
Вогонь одкриває підійняті до неба руки веж,
Весело кидає в морок золоті головешки.
І криваві жарини стрибками могутніми
Скажено летять в невідоме майбутнє.
— Чуєш? Постріли!...
Смерть машинально й точно
Сухою стрільбою важких рушниць
Валить людей горілиць.
Трупами мури засипати хоче;
Люди рядами падають, наче снопи.
Морочне мовчання перерв робить важкими бої.
Трупи розірвані кулями, наче в поразках,
Оголені постаті показують скривавлені м'язи,
І танцююче полум'я пожеж лихих
Кидає маски кривавого сміху на всіх.
І чорні важкі джмілі в повітрі викликають горе:
Хрипкі й жорстокі звуки шалених мес
Лунають в одчайних криках до самих небес,
Які тремтять, як море.
Дзвони гудуть, кричать і б'ють на чвалу і страх,
Як люто б'ються серця в боях.
І як голос лякливий рветься раптом,
Дзвін, що скажено вив, наче вовк,
У своїй палаючій башті
Замовк.

Ось публичні старі палаци й зачинені входи,
Колись там сиділи вампіри й душили народ.
І натовпи, наче хвилі бурхливого моря, руками, ногами
Ламають, зривають залізні брами.
З дзвоном злітають замки й запори,
Із скринь вилітають добра цілі гори,
Де хоронились закони й відозви;
І смолоскипи загрозливі
Їх в чорне минуле вогнями погнали;
В той час, як грабують комори, підвали,
З морочних балконів скидають людські тіла
І тільки помітно, як майне у повітрі задубіла рука.
По церквах панує великий жах:
Шибки оздоблених вікон, наче пір'я розсипав птах,
Лежать розбиті на землі.
Христос розіп'ятий в пітьмі
Вже зірваний з хреста
І на останньому гвіздку
Його підтримує пригвожджена рука.
Чаші, де було миро,
Знищено кулаками й хулами повставшого звіря.
Хтось позмітав Святе з вівтарів
І стежку з нього до самого входу провів,
— Ось чистий сніг—хтось кинув причастя
Під ноги сказу й шаленого щастя.
Золото вбивств і негод
Сліпучо блищить під зоряним поглядом.
Місто горить
І палає межіпланетним світлом;
Місто на вечірньому тлі
Рветься вогняним вінком в далечінь;
Вся ніч і весь шал
Зворушили життя підвалів
Так сильно, що навіть земля задріжала.

— Убивать, щоб творить, відновлять
Або впасти і вмерти!
Відкрить, або чоло розбить об двері!
А потім, хоча б і для других—весна і зелені ґрона.
І вічно кріз біг хвилин нас буде тягнути
Кудись в далечінь, зриваючи пута,
Ця сила велика, червона.

Перекл. *Г. Шкурупій.*

О. СОКОЛОВСЬКИЙ.

ПОЕМА ОДНОГО ЖИТТЯ*).

ПОСВЯТА.

В бурях війни, в громовицях повстань,
В темряві мук,
В безумі страт
Ти перейшов віковічну грань—
Ти захитав світову тюрму,
Пролетаріят!..

Хай ще кріпкий заворожений мур—
Він затремтить,
Він упаде—
В громі руйнуючих бурь
Темряву вже освітив
Твій нездоланий день...

Вітаю його благовісні крила—
Вітаю твій порив,
Хоч... порвали вітри моє вільне вітрило,
І розбивсь корабель мій у грізному морі.

ВСТУП.

Вітаю вас, волошки сині,
В зеленім житі
Серед нив...
Я знову ваш... Навіки ваш однині,
Хоч кров'ю полита
Ота земля, що ви зросли на ній...
Я був у тих—
Що тут були убиті...
Але того, хто вбив їх, не кляну—
Бо він
Оці лани засіяв житом
І щиросердно привітав весну...

*) Редакція містить цю поему, як характерне з'явище перелому в настроях де-яких кол української інтелігенції.

Поглянь, поглянь праворуч і ліворуч—
Зелені хвилі—в обрій голубий...
А чи давно в оцих ясних просторах
Кипів жорстокий бій?..
Колись он—там, де острів волошковий—
Червоний прапор захитавсь і впав...
Лише на мить—бо міцно й гордо знову
Його повстанець-велетень підняв...
Гармати радісно вітали рідний прапор,
І він послав їм огнений привіт
І знов полинув урочисто й радо
Над морем темно-сірих свит...
Нестримно йшли вони—всеможні хвилі моря
Вперед, усе вперед—на ворогів...
Змарнілі, в бруді... Але хто поборе
Колишнього раба непереможний гнів?...
Од лану панського, од страховищ заводів
Вони злились, немов річки живі
І степом цим пройшли, неначе повідь,
Вперед, вперед—за обрії нові!..
А ти зостався... Упав на лан безсило...
В смертельній тузі впав—лилася кров із ран,
Земля од бою довго стугоніла,
Стогнав зловісно вкритий трупом лан...
Чи ти згадав тоді—в останню мить, мій брате,
Світанок нашої жорстокої весни,
Коли з тобою в темну ніч царату
Ми поклялись іти на муки й страту,
Щоб стали вільними оці лани?..
Не скажеш...
Безум терору страшного
Тебе вжахнув, і у ворожий стан
Ти одійшов... Шукав чогось нового—
Невинного, безгрішного, святого...
А що знайшов?... Який покрив туман
Твою свідомість?... Як ти зміг іти
У чорних лавах зрадників, катів?...
А зміг... І вмер дочасно і безславно...
І кров'ю лани ці напоїв...
І там, де зранений на смертний лан упав ти,
Тепер жита і квіти польові...
Поглянь, поглянь праворуч і ліворуч
Зелені хвилі—в обрій голубий...
А чи давно в оцих ясних просторах
Кипів жорстокий бій?...
Зелене море тихо плеще в обрій,
Удалені біліють хмар вітрила...
Волошки в житі—наче сині зорі,

У світлій творчости земля спочила...
І легко так душі...
І знов я ваш, квітки, жита, лани,—
Хоч кров'ю чистою братів моїх полита
Ота земля, що ви зросли на ній.

На сході—в копальнях Сибіру—
За мурами вічних снігів—
Всеможне бажання і віру
В неволі ми берегли...
А захід здрігався од грому
В пожежах кривавих палав...
Руїну країнам, народам
Війна смертодайна несла...
А в чорних майстернях заводів—
В сталевому гимні машин—
Лунало—«Повстаньте, народи—
Пролетарії всіх країн»!..
...Страшним і відрадним змаганням
Була наша грізна борня:
Ми вірили в свято повстання
В світанок сліпучого дня.
Ми вірили: владно і грізно
Ударять незнані громи—
І всі, хто закутий в залізо,
Із темної вийдуть тюрми.

...В ті дні
Страшні,
Коли земля стогнала
Від гуркоту гармат,
Від зойків і плачів,
Тоді,
Коли душив
І слав на смерть царат,—
В той грізний час
Недовго ти побув між нас:
Тебе судили і заслали...
Як метеор,
Ти промайнув,
Як блискавка, прорізав,
Глибоку темряву трівожних буднів...
І в роспачі і горі,
Коли дізналися, що ти в брудній тюрмі,
Що на ногах твоїх ланцюг залізний,—
Питали ми:
Чи знов ти з нами будеш?..
Але не час
Було тоді безсило сумувати—

Зачерствіла душа в страшній борні...
Немало, знав я, з нас
Про тебе починали забувати
В ті грізні дні...
Лише одна—
Глибокі темні очі—
Забути не могла...
В надлюдському змаганні
Сувора, самітна
Свій хрест важкий несла—
Глибокий темний роспач—
Тягар свого кохання...

Така далека і рідна—
Мрійна весняна березка...
То тиха, як рання молитва,
То гостра, як лезо...
...Встала. Сказала: «Прощайте—
Ранком—знову до Вас»...
Було весняно в кімнаті
Аж поки вечір не згас...

І тої ж самої ночи—
Ти спав так спокійно і кріпко—
Почулися кроки ворожі,
Залізна скрипнула хвіртка...
Шпиг прослизнув по сходах
І владно гримнув у двері—
Різнув повітря льокайський голос
Жандарського офіцера:
«Одченіть! Негайно! Іменем закону!»
...Згромоздились чорні у тьмі коридору—
Сталеві очі дивились суворо...
. . . . . .
Наган! Наган—майнуло блисковично,
І стисли пальці смертодайну сталь...
—, Ех, високо прокляті вікна!..
— Ех, мало куль... замало куль, на жаль...
. . . . . .
Зазнали, зазнали хорти царату
В ту грізну зловіщу ніч,
Що однині—за рану—рана,
Бо гнів наш гострий, мов ніж...

...Несподівано, боляче гостро
Просто в серце вдарила звістка—
Його полонили вчора
У ворожому злому місті...

...О, серце, серце дівоче—
Не час безсило ридать—
Подолай безнадійний роспач,
Загартуйся в гарті страждань...
Без снів до ночи спав ти, як убитий.
Проснувся—місяць дивиться в вікно...
І спогадав чомусь, як там—на волі вітер
П'янив, як молоде вино...
Змагався цілу ніч—боров нудьгу й трівогу,
Нестерпно в серце бив злий брязкіт ланцюгів...
І важко так ступали скуті ноги,
Колись такі веселі й молоді...
Ходив, змагавсь до самого світанку,
Мов хижий звір об стіни бився німі...
І в вихорі думок лише рожевим ранком
Заплутавсь і знеміг...

Високі зловіщі мури.
Тюрма—як чорна мара.
Сторожа зла й похмура—
Жорстока, як сам царат.
Од стінки до стінки—сім кроків.
Під стелею темне вікно...
Заснути б... на цілі роки
Важким непробудним сном...
Настирливо грають куранти
На гранях нестерпних годин.
Трівожно б'ється об грати
Голуб, сивий як дим...
А поле таке зелене,
А троянди такі пахучі,
А поцілунки такі солодк,
А весна—золотосиній сон.
Наречена жде нареченого,
Марніє, лле сльози пекучі...
А стіни в'язниці—холодні.
Грають куранти на похорон...
Змовкли... А голуб трівожно, зловісно
Крилами б'ється об ґрати.
Клаптик весняного неба глибокий і чистий,—
Годі змагатись...

В жандарськім правлінні другого ранку
Полковник—старий Іуда—
Благає пожаліти себе і... зрадить,
А за це обіцяє роскути...

—Гаде брудний!.. вже висіло на ниточці
Гидке животіння твоє:
Жаль, що невлучно—у запалі—кинуте
В голову Юди важке прес-папьє...

Весело йти під конвоєм
Знову—надовго—в тюрму...
Кинути виклик до бою—
Погляд в міщанську юрму:
«Ви, плазуни ненажерні,
Злота брудного раби!—
Я тільки іскра пожежі—
Вісник повстань світових»...

Конвой спинився коло брами.
Ти знов серед суворих стін...
О, скільки тут борців вмирало
За щастя нових поколінь!..
А ти—щасливий—вірив—прийде
Визволення, воно вже йде—
І ти роскутий вільно вийдеш
На свято волі молоде...

Тюрма-примара спить трівожно.
Розмірні кроки вартових...
А там далеко—паровози
Зовуть в простори степові...
І чутно в їх залізнім зові
Пророкування нових днів,
Коли падуть важкі закони
Під молотом робітників;
Коли у пориві всеможнім
Раби збудують світ новий...
Тюрма-примара спить трівожно,
Розмірні кроки вартових...

Од світання до смеркання—
До вечірньої зорі
Чутно брязкання кайданів
На тюремному дворі.
Темна тінь суворих мурів.
Двір зловіщий, мов труна.
З брами чорної похмуро
Хвиля в'язнів вирина...
Сірі постаті похилі—
Наче скутий кожний рух,
Наче йти їм вже несила...
На ногах—важкий ланцюг.

Хоровиті і землисті
Темні плями їх облич.
То уривна, то тяглиста,
Мов луна зітхаиніе, річ...
— Знов немає сонця... Хмарно...
— Ще раз... скоро вже кінець...
— І тоді я зник безкарно,
— Я—веселий мандрівнець!..
— Тяжко... Важко дихать грудям—
Мабуть це останній день...
— Там веселі завше люде—
Спіє жито золоте...
— Руки й ноги не закуті,
Нари—чисті і нові...
Хліба там дають два фунти...
Вартові - городові...
— І тоді я зник безкарно—
Грошей повний гаманець—
В чамайдані—цілі скарби:
Мілійонщик був купець...
Ех, гуляй, моя Анюта!—
За грошима—не жалкуй—
Годі вже над шитвом гнутись:
Знайдеш долю не таку!..
Мов примара—ходить кара—
Ніч за ніччю, день за днем...
Не спішиться, не шукає,
А нікого не мине...
— Син—Омелько плакав-плакав:
Татка з дому не пускав...
Жінка хвора—вийшов з хати—
Ніч беззоряна-глуха...
— Я сказав—«немає бога».
Піп питає: «як се так?
Ось посидиш у острозі—
Не хулитимеш Христа»...
— У директора в палаці
Повно всякого добра—
На заводі—діти плачуть,
Люд із голоду вміра...
... Миша в камері втопилась
У параші, у багні...
А була швидка—уміла
Лазить в пазуху мені...
— Тихше, тихше: глянь, як грізно
Вартовий зирнув на нас—
Браму знов замкне залізну
Скаже—«вже до льоху час»...

Мов примара, ходить кара
Ніч за ніччю, день за днем...
Не спішиться, не шукає,
А нікого не мине...

. . . . . .

Змовкли в'язні... Йдуть під муром,
Кожний тягне свій ланцюг...
Вартові вартують хмуро—
Помічають кожний рух...
Брязкіт злий важких кайданів
Б'є в знесилені серця...
Од світання до смеркання.
Вже назавше. До кінця...

Ти чув отой брязкіт не завше:
Ти якось до нього привик,
Безодні страждання познавши
Зи довгий, за страдницький рік.
Та бачив, як гасли поволі
Широкі бадьорі серця,
Ти стежив, як холод неволі
Робив із людини мерця...
А смерти жорстокої жнива?
А страти криваві вночі?..
Невже пережити можливо
Те, що ти пережив?..
Щасливий!—ти міг одвернутись,
Як поруч товариш конав...
Ти міг—на хвилину—не чути
Прокльонів, благаннів, стогнань...
Душа твоя ніжна і мрійна
Не винесла б мук тих страшних.
Ти досі б став божевільним,
Як би одвернутись не міг...

А там—за мурами косила
Живі жита страшна війна,
І тихо плакала в безсиллі
Вдовиця молода—весна...
Руїни міст, колись рухливих,
Мов кладовища ті страшні,
Війна криваво окропила
І кинула... до нових жнив...
Ой, зійде божевільне збіжжя
На тій скривавленій ріллі—
Брат—брата, батька син заріже
За свято правди на землі...

В окопах, знесилені, в бруді
Сини світлосяйних країн...
Кому з них судилось вернутись—
Не згинути в бурях боїв?..
Що-дня—серед них божевільні
Каліцтва і муки що-дня;
Війна—божевільний лицар—
На їх напустила коня...
І кінь той—велетень чорний—
Скаженим ударом копит
Руйнує мури і гори—
Означує лицарів слід...
І там, де скакне той лицар,
На чорнім зловіснім коні—
Кривавий лютує вихор
І хмари в пекельнім огні.

(Божевільні в окопах).

Перший: Знаєте, царь збожеволів—
Завтра не буде війни.
Скоро на панському полі
Наші брати і сини
Жито посіють на волі...
Другий: Христос, Христос
Прийшов на землю знов
І каже: «що се?»...
І каже: «Не убий...
Я заповідав вам любов,
А ви...
Стрівайте ж!—Всі, хто вас послав
На цю війну,—
Будуть негайно розстріляні!..
Я сам почну,
Хоч і ніколи не стріляв...
Прийдіть до мене
Усі нужденні
І знесилені»...
Офіцер: — Смирно! Що се за галас?
Цитьте! Росходьтесь! Негайно!

В божевільнім місті—божевільне військо.
Бенкетує безум у кривавих шатах...
А за містом стогне поле-бойовисько,
Зранені смертельно не хотять вмірати.

У ворожому злому місті
В божевіллі війни і страждань

Невміруща жевріє іскра—
Передтеча всесвітніх повстань...
Ой, задзвонять дзвони на свято
Нечуваної досі борні,
І ревнуть по-новому гармати,
Пророкуючи радісний бій...
Знаю—ждеш ти величнього свята,
Урочистих визволення днів,
Щоб ізнов кохання росп'яте
Встало з мертвих у серці твоїм...
І томління трівожне незмірно,
І важкий чекання тягар—
Ти тяжко, смертельно втомилась
Од надлюдських темних змагань...
Але кожного ранку, сувора,
Затаївши незмірну печаль,
Ти ідеш на роботу бадьора,
І твій погляд гострий, мов сталь.
На заводі, де темні обличчя,
Де зігнувсь пролетар у ярмі,
Ти таємно і з вірою кличеш
До останньої встати борні.
І у поглядах—тихих раніше—
Наче відблиск майбутніх пожеж
Помічаєш ти щось таємниче—
Хоч твоє—але вічно чуже...
Розгоряється в полум'я іскра
Од вітрів таємничих нарад...
І в трівозі залізне місто,
Жде червоних примар-барикад.

В тюрмі, на третьому поверсі,
В самотній башті ти—один.
Колись сюди з веселим серцем
Прийшов ти світлий, молодий...
Минули дні... Одноманітно,
Нестерпно довго линув час,
І пережив ти непомітно
Весну життя... Твій запал згас,
Гарячий погляд став суворим,
Високий стан немов зігнувсь...
Важку печать поклало горе
На ніжні риси свіжих уст...
Але незломна, як раніше,
Глибока віра. Як колись—
Ти ждеш—неволі тьму проріже
Огонь визвольних блискавиць,
Гроза зруйнує грізні мури,

Тюрма-примара упаде...
І після грому, після бурі
Настане тихий, світлий день...

Чому як вечір ледве світить,
Як другий входить мов мара,
Ти не питаєш—хто він, звідки,
Чому так в очі зазира?..
Чому від себе ти не гониш
Страшну примару?.. мов у сні
Ти чуєш нечувану мову,
Гориш в пекельному огні...

Другий: Ти знов про неї мріяв, брате?
Вона вже не твоя—залиш:
Жінки живуть, щоб забувати—
Сумління їх—гнучкий комиш.
Колись тобі всміхались очі,
Але тепер... Скажи мені,
Яка з жінок кохати схоче
Мерця у кам'яній труні?...
...Не віриш, думаєш—кохання
Не тільки в безумі обійм?..
Ти: — Мовчи, не муч мене... Бажаю
Спочити від зловіщих снів...
...Згадаймо хутір наш над світлими ставками
У затінку густих лісів...
Дитинство світле... тиху ніжну маму,
Квітки, що я їх хлопчиком носив...
Другий: — Квітки? А ти ж казав недавно,
Що ті квітки на трупах поросли...
А мати?.. Що їй бідній дав ти,
Окрім нестерпних мук і сліз?..
І хто заплатить за безсонні ночі,
За безнадійний сум душі її?..
Чи може ті, що ти їх вирвать хочеш
Спід темного ярма катів?..
А знаєш ти, шо хутір ваш щасливий
Безумний раб запалить уночі,
І мати-страдницю, знесилену, сиву
На ліжку розіпнуть скривавлені ножі?...
Немає діла до твоїх страждань?...
Без ліку душ прекрасних і невинних
Згорить на жертовнім огні повстань?...
І те життя, що виросте на трупах
Замучених—і грішних, і святих—
Невже ж воно прекрасним раєм буде?...
Невже в той рай безглуздо віриш ти?...

Ти: — Залиш мене, залиш безумний і жорстокий,
Твоїй отруті не мене труїть—
Людина я і проти зла боротись
Без одпочинку буду до труни...
. . . . . .
...Глибока ніч... Трівожно б'ють куранти,
Ридає вітер... Б'є в вікно крилом...
В знесиллі, в роспачу на темне ліжко впав ти
І спиш без снів глибоким мертвим сном...

Ранкове небо ледве світить,
Тюрма ще спить трівожним сном,
А вартовий уперто кмітить,
Щоб ти не глянув кріз вікно.
Бо він помітив, щось трівожне,
Щось неможливе:
В ніжній млі
Червоний прапор хтось всеможній
Підняв на гострому шпилі...
І над примарами будинків
Майнув крилом червоний птах—
Послав могутній грізний виклик
І владний заклик—до повстань.
На заклик той залізним риком
Ревнув завод... І в той же мент
В тремтінні пострілів і криків
Нервово гавкнув кулемет...
...Ще мить—розбудить порив грізний
Тюрму, що спить трівожним сном,
А вартовий—безумний—кмітить,
Щоб ти не глянув кріз вікно...

...Ой, була юрма божевільна,
Була від захвату п'яна—
Як з труни стількох поколіннів
Урочисто виходили в'язні...
Прапорів червоне вітання
І рушниць привітальний грім
Злились в невимовнім єднанні
У величний визвольний гимн...
І юрма одностайним рухом
У натхненім екстазі, у сні
Підняла на могутні руки
Арештантів сірих, брудних...
А за рогом шпиг рудовусий,
Що нагадував Юду Іскаріота,
Подивився, зітхнув... усміхнувся
І з призирством сказав: «ідіоти».

За лавами—лави могутні,
За рядом—залізний ряд—
Робітник урочисто святкує
Революції чисте свято...
Червоні прапори—мов птахи,
Немов зовуть вперед—на грізний бій летіти,
На урочисті лави з вікон і високих дахів
Дощем стоцвітним падають весняні квіти.
...Безвусий хлопчик до плеча рушницю тисне,
Бадьоро йде, від захвату сп'янілий,
А поруч в такт революційної пісні
Прямує дід у рабстві посивілий...
І він з рушницею, бо свято—святом.
А будуть ще бої, і кров не раз проллється,
І не тому, хто бачив світ, у рабстві умірати—
Хто хоче волі—нагостріть багнети...
...І йдуть вони бадьоро урочисто—
Одною волею живе могутній колектив,
Ясні обличчя, погляди огнисті...
...У хвилях лав, в єднанні з ними—ти...
Твоя душа—частина й разом ціле.
Ти хвиля серед хвиль в могутнім грізнім морі...
Величньо, міцно линуть грізні хвилі,
І рух той, мов стихія—необорний...
...Весняне сонце ллє потоки світла
І на багнетах зоряно горить...
Батьки і матері, діди і діти
Вітають рух визвольних прапорів.
... За лавами—лави могутні...
За рядом—залізний ряд—
Робітник урочисто святкує
Революції чисте свято...
Сяють багнетів леза,
Земля стогучно гуде,
І в душах в такт марсельєзи
Величня пісня росте:
«Хай падуть кордони і мури!
Війна смертодайній війні!
Світ новий народився з бурі,
Лад старий конає в огні...
Він загине від наших ударів
І не встане во віки віків.
Гей, вставай на бій, пролетарій,
На царів, на панів, на богів!..
Подолаєм насильство і смерть ми
У останній рішучій борні—
Хай живе свобода й братерство!
Війна смертодайній війні!»...

...Голубіє од пісні весінне небо...
Тануть на сонці прозорі хмари...
Сірий камінь будинків насупився вороже
І чекає гарматних ударів і крови...

На березі Дніпра самотня є оселя:
В дубовім гаї тихий світлий дім.
По урвищах ліси. За ними луг веселий,
Квітчастий степ під небом голубим...
А з ґанку прозір в далечінь глибоку—
Ген—на Дніпро, на золоті піски...
Габою ніжною покрив весняний спокій
На виднокрузі голубі гайки...
В прозорій тиші дзвоники блакитні—
Кує зозуля в присмерку гаїв...
Як те «куку»—безжурно й непомітно
Колись отут пройшли дитячі дні твої...

Ви тут зустрілись після довгих років
Безплодних поривів, змаганнів і страждань
І буйно розцвіло на берегах Дніпрових
Колись потьмарене, тепер ясне кохання...
Далеко—там в оновленому місті
Робочий мурував підвалини нові,
І світозорий стежив Будівничий,
Щоб новий дім повстав серед руїн...
А ви гуляли по зелених луках
Веселі, чисті, свіжі, молоді—
Неначе сном були колишні муки,
Неволею потьмарених годин...
Увечері, як захід червонився,
Як гасли в долині рожеві кораблі,—
На ганку тихому лиш вам щасливим снився
Далекий рай майбутньої землі...
А дім старий самотню думав думу,
На синьому Дніпрі вставав легкий туман,
І в ніжнім присмерку у тихім лісошумі
Було спокійно, легко й світло вам...

Ви тут були три дні. А на четвертий ранком
Гукнув бадьоро білий пароплав—
І знов замовк надовго світлий ґанок,
І дім немов схилився, немов старішим став!..

На високій самотній башті
Нам чужі хвилювання земних перемог.
І п'яніє душа від пахощів
Неземних звабливих квіток.
Кохання світлою хмарою

Закриває шляхи земні,
Поцілунком немов потьмарений
Відгомін земної борні...
...І тобі в чарівнім сплетінні
Таємничих казок і мрій
Поволі стали чужими
Перехрестя земних доріг...
В світлосяйному сні кохання,
У казковій млі голубій
Ледве чув ти сурми повстання
Вже далекі, нерідні тобі...

«Любітеся, мрійте, кохайтесь—
Уникайте смерти й борні—
Тільки нам на шляху не ставайте
Перешкод не чиніть!..
Бо назад — нема повороту—
Позаду брама тюрми...
На жорстокість, на кров за свободу
Раз назавше зважились ми».

Об мури башти б'ється море грізне.
Серцям закоханим не чутний той прибій.
Весна умерла. В городі залізнім
Ось-ось ізнов спахне кривавий бій...
Бо світ старий не вмер, бо він іще проснеться,
Жорстокий ворог затаївсь і жде...
І знов земля скривавлена здрігнеться—
Потьмарить зрада свято молоде...

Весна пройшла, мов синій сон.
Страшне минуло літо.
За похороном—похорон:
Без ліку зранених і вбитих...
...Убито батька на війні,
А мати тяжко хвора...
Очиці хлопчика ясні,
Чому ви стали в-осени
Такі глибокі і суворі?...
Прокляття вам, парламенти і установчі збори!..
Прокльон тобі, скривавлена свободо—
За це дитяче невикупне горе—
За погляд хлопчика суворий і голодний!

«Ви кажете—ждати і ждати...
Ви кажете—крови не треба...
А нащо ж війну прокляту
Ще й досі ведем ми?...

Ви кажете—сил не стане...
То що ж?... І знов у ярмо?...
Краще всі до останнього
За волю життя віддамо»...

...В палацах співи голосні,
І чара жизні повна вщерть...
А там, у полум'ї війни—
Непереможна смерть...
Пророкування світлих свят,
Червоні прапори,
А крихти хліба нігде взять—
Працюй—святкуй—умри...

...«Всі продалися ватажки—
Усіх купив їх ворог...
Пождіть же—гнів робітників
Спахне, як порох!..
На смерть усіх, що продались!—
Хай вибухне столунно—
Геть панський ваш соціялізм!—
Нехай живе Комуна!».

Тобі приснилася тюрма
І чорна варта біля брами.
Ти смерти ждав за чорними замками
І знов— визволення нема.
І снилось—в ланцюгах умер,
І смерть була немов сліпучий вихор
І від землі поніс тебе стокрилий вітер
У високості недосяжних сфер...

...Кружляли зорі в мрійному танку,
Огнистим птахом пронеслась комета...
І в захваті у блискавичнім леті
На мить забув ти роспач і тоску...
Лише на мить!..—кривавим самоцвітом
В тумані знов зажевріла земля,
І хвилі вершників огнем пожеж облиті
Потужно винеслись на Млечний Шлях...
Були вони усі на чорних конях,
Блищала грізно зброя золота...
А на шоломах їх—зірки червоні,
Огнистий серп і молот на щитах...
В натхненнім захваті, у пориві визвольнім
Їх вислала земля в незміряні світи...
І... в той же мент здрігнулася од болю,
Огонь пожеж криваво засвітив...
І вибухи, і постріли, і стони,

І скрегіт зброї—регіт сатани—
Злились в одно... Благання і прокльони
Столунним вихорем нестерпно загули...
І ти побачив сірий камінь міста,
Оплутаний дротами барикад—
У божевільний наступ чорне військо
Неслось по вулицях, мов стоголовий гад...
...Тендитну дівчину з волошками-очима
У ніжні груди вдарив злий баґнет—
І згасли вмить незміряні глибини,
І смерть потьмарила лице її ясне.
...Дітей під мурами—ридали сірі мури—
Розстрілював лютуючи салдат,
І безум помсти—необорна буря—
Гуляв обабіч барикад...
...А потім—грім... і зразу мертвий спокій—
Пройшлася смерть по борозні руїн...
І зникло знищене дощенту військо чорне—
Побідно вознеслись червоні прапори...
...І ти пройшов по вулицях кривавих...
І знов знайшов свою страшну тюрму—
Як і раніше—в'язні там стогнали,
Засуджені на вічну тьму...
З огидою і жахом над воротьми
Червоний прапор ти раптово спостеріг
І в безумі прокляв ти владарів новітних
На сірий камінь пав і в роспачу знеміг.
...І снилось далі—на страшних руїнах
Лежав самотньо твій счорнілий труп...
І ось почув ти мов якесь тремтіння—
Неначе вознесіння творчих рук...
Сліпуче сонце бризнуло промінням—
І розірвало чорний мур пітьми.
Навколо глянув ти прозрілими очима—
І не було вже чорної тюрми.
На свіжій зелені блищали діяманти
Ранкової весняної роси,
І море трав спокійно хвилювало—
То був навколо степ величньої краси,
Небес високих голубе склепіння
І хмар прозорих тихий ніжний рух
Були неначе в перший день творіння—
В час вознесіння творчих рук...

. . . . . .

Стражданнів чара повна вщерть—
До бою, до повстання!..
Вони несуть нам жах і смерть
І владу злих тиранів...

Повстанці—хмари чорних страт—
Вони мов божевільні...
— Вони раби. Ім кожний брат,
Хто хоче бути вільним...
— Вони жорстокі і брудні,
Вони—новітні гуни...
— Вони повстали до борні
Під прапором комуни.
— Вони проллють невинну кров,
А ватажок їх—зрадник,
— Мета їх—ніжність і любов,
А засіб—барикади.

Немов імла над кратером вулкану,
Над велетнем-заводом—дим...
Ось вибухне огонь, мов гасло до повстання,
І лава потече потоком огневим...
Але мовчить вулкан, мов набірає сили,
Замовк завод—неначе гасла жде...
Які думки твій стан струнký схилили?
Чому так тихо, так безсило йдеш?...
Поглянь на тих, що йдуть у двір з роботи—
З них кожен, як вулкан: хвилина промайне,
Ударить грім—і сили вибухові
З сердець їх вирвуться руйнуючим огнем...
Як лава в глибині могутнього вулкану,
Як у туманностях енергія тяжінь,—
Росла віками міць та нездолана
В серцях робочих поколінь...
І час настав—бо довго ждало людство,
Бо гнів рабів уже не знає меж—
Встає сліпучий день всесвітніх революцій,
Сконає гніт у вибухах пожеж...
Колись—давно!—ти ждав і вірив—буде—
Тепер—стоїш безсилий і чужий...
І несвідомий жах тобі стискає груди
Перед безмежністю стихій...

. . . . . .

Вони були мов божевільні.
Вони були, як повідь в час грози...
І, як громи, тобі у груди били
Обурені могутні голоси:
«І ти продавсь, і ти ганебно зрадив!..
Ти—той, що блискавкою був,
Що шлях нам показав кріз темряву царату
І перший нас позвав на грізну боротьбу...
Прокльон тобі, прокльон!—однині ти наш ворог!»...
І стихло все на мить... Ти побілів, як сніг...

Були ворожі погляди суворі,
І ледве зміг ти їм сказати: «Ні—
Я не продавсь»...

І знов могутній вибух,
І знову голоси: «Продавсь!.. продав»!..
І підійшов один... І ніж несамовитий
Як блискавка майнув... І ти упав...

...«Хай буде кров, і смерть, і муки душ невинних,
Нехай земля здрігнеться знов і знов,
Хай буде кров і смерть, коли прийти повинно
Лиш після них братерство і любов»...

Довго не гоїлась рана.
Плакала мати, томилась кохана...
А за вікном осінь золотила ліси...
Що-ранку вкривав серпанок туманів
Дніпро, і лани, і жовті піски...
А в південь світило (не гріло вже) сонце
І тихо тужливо скрипіли віконниці
Од вітру, що ливув з осінніх степів...

Лежав ти і стежив, як бабине літо
Кружляло-літало за світлим вікном.
І море глибоке ясної блакиті
Таким недосяжним, далеким було...
Снувались і гасли, мов спогади давні,
Трівожні нерівні і тьмові думки...
Ти був у полоні кривавих туманів,
У путах німої, сліпої нудьги...
А в ніжній далекій осінній блакиті,
В прозорій спокійній ясній глибині
Літало-втопало бабине літо...
І мріяло знову в блакитному сні...

І вечір приходив, і слалися тіні.
В кімнаті густішала сіра імла...
Знесилений—чув ти знайоме тремтіння,
Мов рух невловимий чийогось крила...
І хтось велетенською кидав рукою
Тебе у пустелі гарячих пісків...
І трупом лежав ти безсилий і кволий,
І ніч була довга, як безліч віків...

Кохана була з тобою весь час
(Безсонні ночі, безнадійні),
Її страждання і горіння,
Здавалось, ти не помічав...

І раптом раз—в ранковій млі—
Ти одповів на поцілунок,
Погладив ніжно білу руку
І щось сказав про чари злі...

...І з того дня
Суворий час погнав коня
На бій страшний, на герць останній,
Щоб одбулося з мертвих встання
І вмерла ніч од сяйва дня...

Встав ти з ліжка надто спокійно
І надто спокійно вийшов на ґанок...
Вкрили Дніпро осінні тумани...
Чутно, як стогнуть в змаганні хвилі...
...Довго сидів нерухомий на ґанку,
Очі суворо дивились в імлу непроглядну...

Другого ранку зібрався раптово до міста,
Довго благали кохана і мати...
«Ну бо, не плачте—сказав ти—чекайте—
Скоро подам вам про себе звістку»...
І пішов імлистими полями
На останній герць, на бій страшний,
Ой, впаде кохана у нестямі—
Мати стисне руки в роспачу німім...

Місто в темряві тоне.
Послухай—то не ридання:
То ледве чутно стогнуть
Залізо і камінь...
Остання ніч лягає вічною гранню—
Кордоном життя й смерти—
О, місто чорної влади кайданів!—
Завтра остання жертва...
Залізо і камінь стогнуть...
Доля-ніч нечутною ходою
Ходить по мурах і кропить,
Кропить місто мертвою водою...
Колишні владарі, засуджені на загибіль,
Стануть ранком на захист півмертвого міста
Сліпою безглуздою силою
Проти мечів огнистих...
І ти—колишній вісник встання із мертвих,
Переляканий громом руйнуючих бурь—
Падеш даремною жертвою,
Захищаючи мертвий мур...
Міркуй, міркуй над безглуздими планами

Припинить страшну тобі повідь...
Втішайся, безумний, що ти незаплямлений
Невинною кров'ю—
В темне—навіки—вікно твоє
Непереможно твердо
Дивиться ніч беззоряна—
Доля-смерть...
Залізо і камінь стогнуть...
Доля-ніч нечутною ходою
Ходить по мурах і кропить
Кропить місто мертвою водою...

Умри, згори, жовтоблакитний Київ!..
Палай, лютуй, пожежа світова!—
Вже шле свої вітри—війська революційні
Червоно-зоряна Москва...
Нехай дмухнуть потужно і криваво—
Нехай лютує животворча лють!
А всі, хто каже про любов лукаво—
Нехай умруть...
. . . . . .
...А чого ж немає червоного прапора?...
— Що ж—на війні, як на війні:
Червоні—вони,
А ми білі... Так вже трапилось...
...Годі, годі!..
Розмовлятимем потім—
До зброї!.. до бою!—
Ворог у наступ іде—
Гей!—
До зброї, до бою!..

На широкому, на розлогому полі—
Там, де Дніпро повертає на схід,
Помірялись білі з червоними
У жорстокій кривавій битві...
Білий змій був на смерть поранений,
А Червоний Лицар од бою виріс...
Багато червоних у змаганні загинуло,
Але ти? Скажи мені: ти?
Ті умерли під прапором рідним,
Ті—боролись за діло святе...
А ти... допоміг Змієві Білому
Змагатися зайвий день.

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

ЧЕРВОНИЙ РОМАН.

I

Панський лан. Пек. (В жнива).

Важко виряжені в коси цугом по одному повзли ми, батуючи злотні скиби чужого збіжжя. Падали колоски і в шелестінні їх—брязкіт бокалів вина... Скигління голодної дітвори: хліба!.. Трояндовий сміх женщин-красунь... Тужне зітхання спід дрантя...

Падали колоски, важко гальмуючи коси. Рвалися м'язі під латками. А з-заді по ниві—краплі нашого поту—снопи-снопи...

Важко.

Ти зупинився. Помантачив косу і онімів—принишк.

— Чуєте?

— Що?

Прислухались.

Здалечі посеред ланів хвилястих—окономія. Вивернулася сита й пузата. Аж усі ґуцики порозстібала. Обіч—сіре і вбоге село. У вибалочку. І степ—степ аж за обрій. На ньому чутно—чи шмелі над колосками, чи коники між стеблин—залізно деренчало-бреніло щось.

— Жатки,—хтось сказав.

Ти похмурий злісно скривився.

— О, заклацали зубами. Лихо нам. І так ледве-ледве шматок хліба на піт де знайдеш, а тут на тобі! Непотрібні станемо ми. Один із сотні хіба щасливий до машин попаде в погоничі. А инші—здихати!

Похмурі рушили. Дзвеніли коси знов. Шелестіли падаючи колоски, а в голові моїй, як колоски в покоси, клалися думи.

... — Здихати тоді нам! А ну ж?—1000 панських десятин. На жнива—200 косарів. 200 в'язальниць=400. А то—два десятки жаток-самов'язок, ну хай до них пів сотні людей. А останні? Здихати тоді. Або ж...

У осінню ніч спатиме, обжершися з 1000 десятин окономія. За парканом пузаті комори. Товпа нас голодних.—Ей, а ну ножика в пузо! Брязь!—замки. Замісць тельбухів

посиплеться зерно. На хури. Удосвіта запалають по хатах огні. А вранці тілько печеним хлібом запахне—по шляху заманячить сіре плямо. Ближче—росте. Карники...

Шляхом, здіймаючи куряву, сунулась товпа людей. Чутно було:—Брязь... Брязь...

Наблизились. Ми стали і впилися очима.

Спереді—кілька мужиків. Брудні й обірвані. Де в кого синяки. У товпі жінка. З золотим волоссям і променистими очима. На всіх кайдани. Навколо—з голими шаблями сторожа. Підійшли—зупинилися.

— А неси лиш води!—гукнув один з окардою.

Ти взяв тикву з водою. Підбіг.

— Призволяйтеся, г-н урядник. Куди це ви голубчиків? Хе-хе! й напружено розхмарював брови.

— В места не столь отдальонние. Потому не нада нам таких: благоденствовать не дают. Революціонери. Ні царя, ні бога не признают. Брата на брата нацьковують...

Ти нахмурився.

— Ич, сволочі!

Хутко очима оббіг товпу, стрибаючи з обличчя на обличчя. На її зупинився, немов спіткнувсь. Мовчав. Я бачив, як очі твої налились раптом кров'ю і брови грізно ворухнулися.

— Крови тобі нашої? Шлюхи клапоть.

Хтось з товпи арештованих кинув:

— Сліпець ти. Хіба не бачиш ти крізь неї — вільних ланів, себе й инших радісних на своїй роботі. Веселих і щасливих дітей? Хіба не бачиш...

— Молча-ать!

І один з урядників підніс до його обличчя кулак.

— Я тебе...

Вона стояла зі скорботною усмішкою на вкритім пилом обличчі. Очі променисто дивилися на нас і в них я вгледів знайому ще з рожевих снів казку.

А за нею—степ злотний хвилястий. У соняшнім тремтінні далечінь всміхалася химерними палацями... садами в цвіту... Дзвеніла блакитно-дзвонно...

— Сліпець ти,—казав хтось із товпи,—що тобі треба б навколішки кинутись. Зубами, аж искри щоб сипались, гризти оці залізні пута!..

— Молча-ать!

Удар кулаком заюшив тому обличчя.

— Шагом марш!..

Товпа посунулась шляхом. Ще раз очі ясні бризнули на нас промінням. Чув як серце раптом, мов обірвалося. Далі—метнулося поривно, аж груди розривало.

А курява по шляху знялась — загорнула в собі рожеві далі...

II

Увечері йшли ми додому повз окономію. Спітнілі й зморені.

З альтанки в саду брязчав хрусталь і срібло. Чувся гомін приправлений ситими кусками. Хтось реготавсь:

— Го-го! Так їм і треба, щоб не підіймали голів вище нашої підошви... го-го!..

Від ставу, що вправлений в рямця з кучерявих верб, розмальовані лататтям і лепехою—хлюпання весла. По сонній воді як самоцвіти хто сипле і грають вони, всміхаються до місяця крізь густі віти. Білі легкі, як тіні, постаті. Сміх бризковий. Хтось співав молодо й жагучо:

Задушу я любя
І с тобою умру!

Десь на шляху рипів немазаний віз.

Я підійшов до тебе.

— О, не життя, а рай! А навіщо ж ми з тобою, друже, в пеклі? І їх і нас вилупив Адам та Єва, і в них, і в нас тече по жилах червона кров.

— Так бог дав, — сказав ти. А в мозкові, не збите з ніг цією думкою, стояло питання: чому?

Я казав:

— Ні, так бог не дав. Він створив людей і сказав: живіть, плодіться і населяйте землю. (А сам заплющивсь і вуха клоччям позатикав). І була спершу вільна земля і вільні люди... Проходили віки. Десь хтось пролив і покуштував крови. Сп'яніла. І пішли літа, сотні - тисячі в чаду. Лилася кров... Судоржно пальці трусились, шукаючи горлянок, сплітаючи верьовки із людських жил, щоб було чим гнуздати та впрягати поруч із шкапами подоланих в борні...

— І ми родилися уже в неволі?

Зітхнув ти.

— Так, в неволі родилися ми. На самому дні пекла. Пам'ятаєш?—Голодне й сумне обличчя матері В кутку скорботні очі: «Прійдіте ко мне всі труждающієся і обремененні і аз упокою ви»... Пахло ящником черствим, потом... Потім— у бур'янах з тобою, під тинами в дранті... За чужими вівцями... На роботі тяжкій, тай то як-як з голоду не здохнеш...

Зітхнув ти.

Ішли вже по улиці села. З боків обшарпані хати, з навислими на очі чубами стріх. В пилу улиці дітвора.

— Гуси, додому!

— Чого?

— Вовк за горою!

Ні, дітки, не за горою. За греблею зараз, за зубастим парканом. І не гуску, а долю вашу й батьків ваших обскубує з реготом, аж пузо хилитається.

Так думав я. А ти?

Мовчазний ішов ти з похиленою головою. І здавалося мені... Що? Ні-ні. Глянув на твої ноги, на свої. — Ніт же. Але ж так виразно чулося: брязь-брязь!..

Ішли мовчазні.

Тихо на селі. Лише роззявлені гнилі роти злиднів один по одному стулялись, ковтаючи зморених людей.

Рип... Рип...

III

Сон у хаті важко поваляв на полу—батька, матір біля припічку, посеред хати дітей...

Не спалося мені. Може тому, що за вікном таємничо про щось шопотіли осики (ах, підслухати б!). Може тому, що десь тужив сумний напів. Скаржно рвався до зорь... І обривався, падав тихим зітханням... Може...

— Ах, ноче зоряна! На що ти в сутіні ховаєш злидні?! Волошками і маками червоними долівку потрусила. Повні жмені сиплеш самоцвіти в помийницю, біля порогу!.. Ноче зоряна, нащо!? Згасне зірниця і згасне казка хвильова. А з кутків з огидним реготом повстануть тіні... Не треба ж! Коли немає казки назавжди, не треба й на мить!..

А з душі рвалося благання. До кого? А чи я знаю. І чого хтілося мені?—чи знаю я!

... Надо мною схилилось обличчя. Злотні кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей...

— Ти хтів мене—я прийшла. Але—тс!

Палець поклала на уста.

— Навшпиньках я прийшла до тебе. Ти хтів мене, хтів казки ясної? Я прийшла, дивись.

Підвела до вікна.

— Глянь.

За селом туманом сповитий степ.

— Сіро. Я нічого не бачу!—зойкнув я.

Вона взяла мене за руку.

— Дивись: море житів-пшениць. Піт. Обшарпані, змо-рені люде... Шлях в далечінь... Дивись—по ньому хвилями лл'ється товпа. Трупи під ногами. Ідуть. З боків по шибени-цях в агонії тіла. Кров'ю і мозком заляпаний спориш. Ідуть... З раною в животі багнетом на бік шарпнулася, впала на землю... Пізнаєш?

— Мати?

— Тс! Чуєш—то дзвони в казці. Глянь, в промінні соняш-нім блакитні простори. Сади в цвіту... Химерні палаці.. Німо. Але ще один крок—прорветься бурун людей... сміх радісний зіллється з соняшними дзвонами... Шум—ясно... Дивись, ще

лише один крок, ще он через отой труп, що хрестом роспластавсь на шляху.

— Хто ж то?

— Може ти.

— Жах. Випустив руку її—Зникло все. І лише дзвони далекі й акордні десь в далечі, сповитій туманами...

Тяжко ві сні зітхала мати. Я підійшов і довго дивився в її старе, пошарпане недолею обличчя... Було жаль. Було болюче. А в грудіх вулканилось серце.

— Спи, мамо! Хай тобі присниться рай. Засяє сонце. (В житті тобі не сяяло воно, лише пекло). Хай уві сні уста твої всміхнуться й розхмариться смуток. Спи мамо!

Підійшов до дітей:

— І ви спіть. Хай присниться вам казка майбутня і полюбіть її. А в день дивіться на сонце, щоб серце в вас було таке ж ясне, як і воно, і такі ж променисті очі... Такі ж променисті, як бачив я.

— Ах, немає їх! Де ти? Пішла...

... В темряві ішов шляхом. З боків копи-копи...

Тут вони йшли. Отут стояла вона і глянула на мене... Прихилився до шляху. Ось, сліди її ніг... Ось... А далі? Поночі... А далі?

І повзав я в пилу, шукаючи слідів її ніг. Мацав руками—не знаходив. Тоді очима кидався в імлисту далечінь і в роспачі гукав:

— Де ти? Де!..

Тиша. А в серці—0° по Реомюру.

IV

Ішов стернями. Межами поміж хлібів.

В ніч місяшну, як у мішурне убрання повія, нарядилася Земля. Серпанком з туманів обличчя негарне й підмальоване закрила. І роблено всміхалася, затаївши стогін у холодом сповитій душі... Пахло духами вабних далів і пахло ж брудними й пітними ногами в драних панчошках...

Журба і смуток заклякли в твоїй повіе-Землі робленій усмішці.

Тоскно мені.

Ішов межами поміж хлібів.

У вибалку—село. Важкою сірою ковдрою туман укрив його. Убоге й стомлене.

— Спи.

А вранці коли прокинеться шлунок і болюче заскигле: їсти—роскриє його.

— А ну ж, вставай!

І підведуться люде брудні й потомлені роботою. Заспано кинуть очима, поведуть носами в повітрі, нюхаючи де воно хоч черствим яшником запахне...

Ах, тоскно мені!

... На обрії—могили. І лінія їх хвиляста, як на діяграмі „серцебієнія“ минулого. Перед очима ж Рєпін. Пімоненко... роскидали свої полотна.

... Тирса шелестить... (про що?)

... Хати біленькі в садках. На воротіх мати стара роскуйдовчине сиве волосся рве... Очима—в куряву по дорозі... Пісня козацька. Далі далі... Тихо. Спадає пил...

... Сурми—бій. Ой не дві то хмари зійшлися... (Не одна мати затуже, не одна дівчина тополею стане!..)

... Ревуть-стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі...
Плачуть тужать козаченьки
В турецкій неволі...

... Байраки-яри кишат голотою. Серед темної ночи палали заграви. У крові купалися ножі...

Ах, скілько крови-крови. І все ж—на обрії—лише німі могили, а в вибалку у злиднях село...

Ах, як тоскно мені!..

Ішов похнюпино.

Обіч—хутірець. Тополі за хатою, вишневий садок. На калині біля ставу щебетав соловейко. Тиша. Лише біля рубленої комори брязчав цепом Сірко та в загоні ремиґали воли.

В садку біліли дві постаті. Чутно тиху розмову закоханих.

— Любо моя. Ах, коли б ти знала як я хочу тебе. Працюю на полі—стомлений, спітнілий у пилу, а згадаю тебе—забуду і біль у всьому тілі, не чую, що пересохло в горлі. Перерватись ладен, моя хороша. Ну коли ж?!

(Ага! Я зупинивсь—прислухався. Чув голос твій. Так, то був ти).

— Батько не віддасть.

Чутно—зітхнув ти.

— Бідний я, немає за що зачепитися... Ось піду на заробітки... Очі з лоба вилазитимуть—робитиму... А тоді побереморся.

Пригорнув дівчину. Мрійно:

— Хороше буде. Хутірець у нас, десятинок з 10 землі. Працюємо. Сами собі. Хороше ж?

— Тоді видно буде. А тепер я піду,—промовила і підвелася.

— Та посидь бо ще хоч хвилиночку!

— Ні-ні, тоді хай!

Я вийшов із-за кущів і засміявся тобі просто в лице:

— Тоді, як зігне тебе в три погибелі, як труситимуться твої руки, вона прийде до тебе, щоб кинути реготом тобі

в обличчя. Ходімо звідціля, і стежка хай заросте за нами. Нам іти великим шляхом, не повз цей хутір.

Ти не слухав, не чув мене. Тихо слідкував ти за нею аж до хати. Рипнули двері. Не стало її, а ти все стояв прихилившися до одвірка. Обличчя твоє заклякло в скорботі.

Ах, як тоскно мені!..

V

Минали дні пітні й одноманітні...

Спустів степ. Скінчився концерт житних струн та сталевих смичків. Хіба де по шляху, важко повзучи з снопами, репів віз. Де не-де чорніє мереження рілль. Виприсне вигук: — Гей, сірі!

Та зразу ж жадні простори й ковтали його. І знову тихо стане. Тихо, жовто й сумно...

А за обрієм глухо клекотів чорний шум. Ближче-ближче. І раптом бурею пронісся над селами, над ланами...

— ... «Божьей мілостію, ми Ніколай II... в ружйо!».. Смерть прусакам!. Долой Германію!..

Пам'ятаєш?

... На воротіх, виряжаючи нас, тужила мати. Сива, стара й безпорадна.

— А, годі. Стара слізьми лихові не запобіжиш. — Тішив батько, а в самого червоні повіки і з очей — кап, кап сльози й котилися по зораному зморшками обличчю.

На селі — зойки, тужіння... По дорозі, здіймаючи куряву, майнула повозка, друга (з мобілізованими).

— Сідай!—гукнув хтось.

Мати метнулася. Сиве волосся вибилося пасмами спід хустки.

— Сину!..

І в торохтінні коліс онімів її крик.

... Позаду село. Навкруги степ. Десь здалечі бовкнув дзвін, пронісся степом і простори, як льодунчик, смоктали його і він танув, танув у їх роті...

Тиша. Лише колеса торохтіли під нами, з боків нас. Позаду на повозках співали пісні:

— Поливайте ой та доріженьку, щоб не курилася!

Розважайте дівчиноньку, щоб не журилася!..

І стогін рвався з молодих грудей із словами пісні.

Пам'ятаєш далі?

... Натоптаний нами ешелон скажено нісся на захід. З боків — хати, луки, стерні... сива далечінь... у вагоні пілікала гармошка. Ти мовчазний сидів у кутку, з тугою дивився закляклим поглядом у далечінь. А я з болем дивився на тебе.

Вночі — осяйний вокзал. На пероні шум, метушня. Роскішно прибрані фігури... квіти, блискучі очі... Грала

оркестра. У павзах чутно—рявкали автомобілі ген за вокзалом по шумних і осяйних улицях і десь лунко гасало: — «Боже, царя, храні!»..

Твої очі, я бачив, заискрились. Ти хапно затягався папіросою, що тільки що дала біла в золоті рука. А коли оркестра заграла «гімн» — витягся, взяв «під козирьок» і по грі з безліччю инших кричав: «ура!»

Уніч од'їхали. Темрява. У вагонах сотні тіл попереплутувалися по долівці. Голова до ніг, зад до обличчя хропли. Де-хто ві сні зітхав. Внизу клацали колеса. Мла. А в душі, немов хто перебувся.

Потім... Та ти знаєш. Все. 1914 — 1917. Перші постріли по синіх фігурах у касках. Перші плями крови і мозку на наших багнетах... В землі, як черва, принишкли, а злий хтось з реготом шматує, рве шалено землю, калічучи нас, калічучи в катлету... З жахом в очіх — сотні верстов... хмари диму над палаючими селами. А під ногами по шосе — хаос з повозок, людей — біженців, з дітьми, із збіжжям... Осінь у лісі. Іде дощ. Сиро в окопах. У ночі — трівожно.

Так було довго. Дуже довго. Вже, як у ві сні, згубився один край, а другий безкінцево тягнувся сірою смужкою в майбутнє. Вже посіріли наші обличчя, на нас сірі шинелі скривавлені й пошматані і в душі також сіро й пошматано...

... Напровесні. Де-не-де проривалося снігове убрання і нічим було латати його. Удень з-за хмар виглядало сонце, всміхалося. І усмішка його, як після сну, була ясна і ніжна. Пахло талою землею і ще чимсь...

Цілими годинами темними ночами дивився ти в темряву землянки. Угледіти хотів, що робиться десь, там... Марно. Тоді ти підповзав до мене і прихилявся обличчям.

— Не спиш?

— Ні.

Помовчав. А потім прихилився ще ближче й пошепки:

— Я збожеволію, як і надалі так...

Не вірити тобі не можна було. Ти казав:

— Ах, як я хочу туди! Сонце над золотим степом... У садку хутірець... Дівчина, моя хороша... Удвох сиділи й марили... А може то лише снилося?

Змовк. У твоїм мовчанні я чув, як ворушивсь одчай. Потім ти одвернувся в куток. У повітрі, насиченім «махрою», брудними тілами, — чулося придушене твоє зітхання. А потім тихий і журливий спів...

Я чув його, як у ві сні дивився роспанаханими очима в ніч і бачив, як у тумані — село убоге... смутні обличчя... казки зоряної ночи. Десь на леваді співали дівчата тихо і журно. (Втекти!). Туман заколихавсь — зникло все, а натомісць—ліс. Під сосною в шинелі хтось... Навколо сірі фігури... «за побєг!» клац-клац затвори... Заплющив очі...

А там... в Петрограді бунт голодних. На червоних прапорах грізні крики: — Долой! Долой! Долой!.. «Царь отрьокся от престола» «Временноє Правітельство»... В блискучому автомобілі, оточеному сірими окопниками, хтось у френчі «з іголочки» пишався своїм баритоном:

— Гражданє свободной Росії! Мощним взмахом разорвани цєпі вєкового рабства! Но чу—слишітє? (бабахкало по лінії), то куют новиє цєпі врагі наші, врагі свободной Росії. Крепче ж вінтовкі в руках. Смерть Германії! Да здравствуєт победа!..

Бліде, не струнке «ура!»

А з товпи хтось кинув:

— Довольно крові! Хотя оні і в касках, а разве у ніх нє такіє же мозолістиє рукі?!

Лайкова рукавичка майнула в повітрі:

— Гражданє! нє слушайтє ізмєнніков Родіни! Вперьод, к побєдє!

Помчав автомобіль. Товпа клекотіла. Сірі обличчя розчервонілися і в очах заграли то грізні, то радісні огники.

— Мира!

— Додому!

— Землі!..

— Товариші, всю земну кулю ми заюшили братньою кров'ю. Годі!

Ти мовчки і якось хапаючись, застромив ґвинтовку багнетом у землю й почав скидати патронташ.

— Що ти робиш? — гукнув я.

— Вона огідна мені!

— Але ж вона потрібна ще буде нам. Потрібна буде «там»!

Ти тілько махнув рукою.

Товпа бурлила... А потім ходили в ворожі окопи в гості. Палили по нас із гармат «наші». А ми кидали туди залпами.

На другий день одкрили фронт.

VI

Місто на півночі. Жили десь на Сінній площі в червоних наче обідраних казармах, з побитими шибками. Цілими днями валялися «по нарах». Хто різався «в очко», хто латав білизну, хто мовчки дивився в стелю і смоктав цигарку. Де-коли, вечорами найчастіше, співали стиха й журно.

Иноді до нас приходив земляк наш, прапорщик Петленко. В каскетці з жовто-блакитною околицею. Сідав у наш «хахлацький» куток і говорив цілими годинами.

— Сором нам. Сидимо на чужині, в той час, як наша ненька Україна в муках родить нове вільне життя. Більш за 200 літ неволі, годі з нас! Україна буде вільною і самостійною!..

— А кірпіча нажглі для кітайськой стєни? — хтось засміявся з другого кутка.

Очі Петленка налилися кров'ю.

— А, ви звикли гнітити нас! На, викуси тепер!.. Хай, хлопці, наша любовь до неньки-України буде тим мотузком...

— Что затянется на вашей шее? Недаром же і фамілія твоя — Петля!

— Ні, хлопці, — тим мотузком, що звяже нас у величезний і грізний віник, яким виметемо все сміття з України. Кацапи — к чорту в Москву, жидів у Палестину! Усіх к чорту. Україна — українцям... Ох, хлопці. Хіба забули ви, чиї ми діти?..

І оповідав він довго і нудно. Малював необглядний степ, травою вкритий, що в ній ховався кінь з вершником... Козацькі походи... Дідів із сивими оселедцями в червоних жупанах на баских огирях... Села в долині. У садках хати, як малюнки. На полі за плугом селяне (хоча б і ми)—штани широкі, стрічка в комірі, сірі круторогі воли... А увечері—місяченько білолиций, зорі... десь у садку щебече соловейко і співають дівчата хороші в намисті і в картатих плахтах...

Я слухав, а очима дивився з 4 поверху на місто шумне й блискуче. На німі й грізні в своїм мовчанні корпуси заводів. На їх в погрозі піднесені над містом пальці коминів. Боліла голова. Здавалося, взяли її в лещета й тиснули з одного виска XVII сторіччя, а з другого XX.

А з кутка вже молоді голоси рвалися поривно кріз побиті шибки в ніч. Ревуть стогнуть... і в сутінях здавалося, що то справжні невільники в турецькому казематі закуті в кайдани... Стогін, зойки, зітхання і тиша трівожна й журна.

— Де ж ви хлоці, запорожці,
Сини слави—волі...

Шарпнувся крик із самої наболілої невільницької душі:

— Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі?!

І чулося в крикові тому і роспач, і біль, і така нестримна жага вільних просторів, сонця...

Чом не йдете?

— Прийдуть,—думалося мені, прийдуть! Не в червоних жупанах і не в сап'янцях, не з шаблями, оздобленими самоцвітами, ні. А в драних сірих шинелях, в забруднених сажею блузах з гвинтовками багнетними в мозолистих руках. Прийдемо ми сами до себе і визволимо себе. Але... коли ж?

А ві сні бачив я її. Близьку й соняшну (в убранні з сонця). Радо заводи кричали їй «осанна»! і сиві м'ягкі килими з диму стлали під ноги їй. Ясні очі безлічи жадно ловили її усмішки і тіла в праці тремтіли м'язами. А в степу—шум колосків під косами і крики гудків «осанна»!. І діти зі сміхом радісним кидали волошки і маки червоні під ноги їй...

Прокинувся перед світом. Поночі в казармі. На нарах хропуть тіла. За вікном тиша й смуток...

Немає її.

...Блукав улицями лункими й сонними. Нишпорив очима жадно з замерлим серцем...

Нема її! Бо бач, сірі бурковки. Де ж плями червоні—криваві слідів її ніг?! Не приходила ще.

Ах, де ти?!

VII

Жовтень...

Мітинг на заводі. Люде, колеса машин, червоні полотна... Тисячі огневих тіл злилися в одно величне і грізне тіло. З одним Везувієм замісць серця і з безліччю стиснутих до болю в нігтях рук... Очі гнівно сипали іскри.

— Ми з голої земної кулі зробили Казку!—гремів грозовий голос.—Та не для себе. В гнилих підвалах родилися і вмірали ми. За хмарами диму не бачили сонця. З нас, як з каміння, мурували і потом нашим, як цементом, заливали фундамент для їхнього Раю тоді. Життя—нам! ми не боїмося калюж крови, що проллється з нашого серця, пірамід трупів... Нам нічого губити, хіба кайдани!

Голос блиснув і спалахнув, як фітіль:—

— До бою ж! Смерть або перемога!

Вибух, аж в колесах завило і прапори стріпнулися, як птиці огневі. Товпа в погрозі нащетинилась безліччю рук.

— Смерть, або перемога!

Плавиною бурлила, лилася в сполохану ніч...

Тиснули тіла—спереді—ззаду—з боків. Дзвеніло у вухах. І в грудях глухо гуло.

Хтось міцно в темряві схопив мене руками за серце й очима впився в мої.

— Прийшла я!

— Ти?

... На грузовику неслися збентеженим містом. В руках—гвинтовки... Тремтіли з боків будинки. Десь вже тріскотіли залпи й строчили кулемети...

Вона горнулася до мене. Очима заглядала у вічі мені. І мені забивало дух...

VIII

Над Зімовим палацом червоний прапор майорить, кличе: «Пролетарії всєх стран, соєдіняйтесь!» На площах, по улицях—скривавлені трупи... Як маки червоні, що кидали під ноги їй...

А в далі туманні шляхи. Навхрест.

На північ.

На південь.

На захід.

На схід...

Ідемо ми.—З дороги ж!

IX

Перед нами снігом, як марлею, обвязаний степ, села, хутори... Ось шлях знайомий, вщерть снігом занесений. Виє вітер в телеграфних дротах. Шпурляє, як склянним пилом, в обличчя...

Ідемо ми. Не шляхом, ні—тісно. Розлилися як в повідь по всьому степові, аж за обрій, і хвилями грізними котилися цепно через замети по кучугурах... Усе вперед—уперед...

Десь спереду з байраку бабахкали гармати. З хутора, спід ожередів соломи часто й зле гавкали кулемети і розхлябані залпи шарпно рвалися з-за кучугур... Поруч мене упав хтось. Устами просто до землі. І вмить завмер в червонім поцілункові... Хтось стогнав кріз стиснуті зуби. Хтось проклинав... І зойки, прокльони кидали гарячим свинцем...

А село тихе й смутне. З-за кучугур лячно визирали хати, більмуватими віконцями (я бачив червоні узори на їх шибках). І чомусь я згадав тебе. Згадав, як колись ще напівночі, увечері прийшов у казарму, а тебе не було. А біля нар, на підлозі в «хахлацькому» кутку валялися клаптики з жовтої й голубої матерії. Було тоді мені тоскно й сумно. І зразу... Невже й він там?—Рука заклякла на затворові.

А по леваді за селом—роспатланий шум, перелякані крики і бліді постріли—сполохано—там-тут...

Клацнув затвор під моєю гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... і коли за кілька хвилин ми вимели село,—на мені теліпався порожній патронташ.

Тихо на селі. Помалу, прищулено і озираючись, з хат повиповзали сірі фігури. З насупиними на очі шапками, з загорнутими хустками обличчями—самі очі. З-за тинів великими очима дивилися на нас. В товпі їх, я впізнав і тебе. Зрадів.

— Аж, полекшало,—сказав:—тебе не було там.

— Ні.

І ти щільніш загорнувся в кожух.

— Хіба я без поняття, щоб значиться проти своїх. Хіба ми не розуміємо, що то за большовики? «Земля—трудящим, заводи—робочим!» це—гарно. Ми всім серцем...

Впустив очі під ноги, в сніг. Переступив з ноги на ногу...

— Конешно, що ото зморені ми дуже... Війна... дома—розвалено, і в грудіх щось давить...

— Так ти й валяєшся на печі! Ех, товаришу! Укупі з тобою ми падали й стогнали під важкою підошвою старого життя. Укупі роскавучені й безсилі (колись) проклинали його і в безсилій злості погрожували йому кулаками... А тепер як зчепилися з ним руками до горлянок, ти—на піч. Нам ні від кого ждати рятунку!

За селом—чутно сурмили.

— Ідемо далі,—сказав я. А ти?

— Та воно, звісно, за нас хто? Самим треба за себе дбати. Та що ото ж розор такий і в мене. Хоча б трошки на ноги зіп'ястися... Я прийду.

Очі твої, як підцюкнуті моїм гострим поглядом, упали в сніг...

Ми розійшлися.

В бурхливій товлі ішов я, важко грузнучи в снігові по шляху. Грізна тиша. Аж ось—вибухнуло, зататакало, і ліс, що спереду, зареготався, застогнав...

— В цеп!

Немов хто міцно згріб нас у жменю і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, захекано бігли—сунулись як титанські граблі, огрібаючи степ. Кожний зубок з огневим серцем, з гнівом, закляклим в гострому багнеті. Коли ламався який, на тому місці в снігу займалась искра. А потім несло чи снігом замітало? А ззаду з резерву вгоняли новий—і йшли—йшли ...Усе вперед—уперед...

Ти ж у кожух загорнутий з шапкою на самі очі стояв на воротіх і кріз левади дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав на саме дно душі? Що—може рев червоної хуртовини (ти—на—печі!)... Може тихий лоскіт синіх очей ...Очей? Чи садка вишневого, твоїх житів... (А по степу—искри-трупи, займаються, гаснуть...) Може...

Потім ти якось аж зігнувсь. Ще дужче насунув на очі шапку і тихо пачвалав понурий до хати...

X

За північ. Не спало село. Червоними огниками поблискували чорні сілуети хат. Уберезі—чутно—гризлися собаки над неприбраними трупами... Здалечі зза лісу немов хто у гарячці белькотів щось, від чого робилося і жасно й трівожно...

У зборні в блідому сяйві каганця, в хмарах диму з цигарок—спітнілі й роспалені селяне. Усе більш обірвані й похмурі. Галас важко тріпався в тісній хаті, тінями дряпався по стінах, по стелі. Иноді виривався з нього хриплий крик і просто кидався до вікон, аж шибки брязчали...

Душа твоя вже повна була вщерть одним словом:—земля! «моя земля!» і будилися в тобі акордні шуми твоїх давніх мрій:—Ланок. По ньому—«гей, сірі!» Жита буйні, хвилясті... Ось з них визирнуло рожеве лице й сині очі... Ти аж всміхнувся. Хутірець в садку тихенько зашелестів і раптом, наче буря набігла...— Оплески. Ще про щось кричали.

Ти знав про що.

— Гнобили нас.—Годі! Смерть буржуям! Уже під ногами повсталих пролетарів і нас бідноти повзають вони роскавучені... Смерть їм! На землі є місце лише нам. Земля—нам! Заводи—робітникові!..

— Земля—нам!

— Смерть!

— Виймайте ж із стріх винтовки, надівайте патрони і—гайда! чуєте?

У хаті на мент заніміло. З надвору глухо ревла гарматами ніч.

— Ми повинні бути там. Пам'ятайте: «Не ждіть рятунку ні від кого!».

— Конешно, хто нас рятуватиме?!

— Але ж... ну що, як уб'є? От тобі й земля і воля!

Юхим крикун плигнув на ослона.

— Нє товарищі! Нікуда не гайда. Нада спервоначалу закріпить слободу, щоб вона, значиться, ні двиг! Ми революціонери, ми большовики на весь світ крикнули:—Смерть буржуям! Усьо—наше народнє. Ну, а тепер, що надо дєлать?.

Павза. Тиша.

— Мовчите? Нада бить буржуїв! Нада одібрати наше, потом нашим нажите!.. У окономію! Камня на камні не оставимо. І на розвалинах старого мира будемо строїти новий!..

Крики:

— Камня на камні не оставимо!

— Ми потом наживали!..

— У окономію!..

Дух тобі забило. Очі налилися кров'ю. В товпі кричав і ти, сам не чуючи свого крику. А потім ніч чорна й холодна ударила в лице тобі сніжно-гарячою долонею.

По улиці—галас. Вили собаки. А вдалечі ревла—стогнала червона хуртовина...

XI

Маєток спав. Німо. Покої, комори, сараї—змежили очі і що снилося їм під виття вітру, голих дерев у саду, під грізний клекіт боротьби серед трівожної ночи?

З села—шум. Линув—котився, ріс. Напер на паркан, на ворота—трісь і влився товпою крикливою в подвір'я.

Поночі. Чувся в темряві кріз галас і крики, брязкіт ломів об залізо. Забряжчали побиті шибки...

— Огню!—кричав хтось.

За сараями спалахнув ожеред соломи. Червоні фігури метнулися, забігали, як тіні химерні в трівожнім сяйві пожежі, в покої, до загонів, під вікна в сад... Чулося—грюкіт чимсь важким в двері десь у середині, торгання, скрегіт меблів, брязчання шибок і глухий гул...

— У... р... р...—і згодом у вікні блиснуло щось чорне й незграбне і важко похилилося вниз.

— Пускай!

Грюкнуло, аж завило, а потім все тихше—тихше... Вікна ригали поломаними кріслами, роспанаханими перинами, купами посуду... А по снігу під віконню повзали фігури хапні й хрипло-шумливі.

Зайнялися сараї.

— Машини!.. Спасайте!..

В роззявлені двері блищали маховики, зуби й колеса жаток...

— Спасайте!—гукав хтось.

— Ти підійшов і заглянув до них (падала вже покрівля) і вищерився. А брови хмурні. Раптом схопив дрюка з лати й почав гепати по машинах, влучаючи, щоб найболючіше. Аж хрипів, коли ж не міг уже підняти рук, кинув і слоняючись подався до загонів...

Маєток палав. В чорному небі кружляли червоні птахи. Голе гілля дерева простягали в полум'я, немов намагалися хоть що-небудь вихватити з огню.—Марно, все пожер.

Стихло на пожарищі.

А по дорозі на село котився гул. Вітер сердито кидався, шматував його і клаптя шпурляв у темряву... Рев худоби, крики хриплі... Десь за селом вили собаки...

XII

Минали дні.

. . . . . .

Весніло. На чорних ріллях, як мурашки, повзали люде греблися в землі, зморені з слідами землі на руках, на обличчях. А очі ясніють, радісно гладять кожну латочку, кожну грудочку цілують:—

На своїй роботі!

Хтось сіяв. Набірав злотного зерна повну жменю й кидав поперед себе в чорну пухку постіль... —Роди на здоровля! Різало в плече і вся рука мов вивихнута. Та дарма:—(собі ж сіє!). Весело дивився на рожевий схід—сонце вставало, і згадалося чомусь—пожежа маєтку (10 сіялок згоріло тоді. А инших машин!).

Ти волами своїми, з экономическьких загонів, чесав свою ріллю. Прикипів налигач до руки, плечем торкався до плеча волового.

— Гей, сірі!

Всміхався в простори й жадно хапав легенями весняне повітря, насичене пахом рілль, рожевих проростів... грою блакитних дзвіночків і криками радісними спід хмар.

— Кру... кру...

А увечері пізно повертався додому зморений, але ясний. Лише в'їзжаючи у двір похмурився на розвалену оселю й зітхнув.

Все—те ж. І хата убога напіврозвалена, і тіні в кутках... і мати стара, ні трішки не помолодшала, ще навпаки не одну жемчужну нитку вплело в її волосся.

Подала вечерю. а сама й до ложки не торкнулася. Зітхнула.

— Журно!—промовила,—все думається:—«а немов перевернеться, що буде! Та ще й сон такий бачила сю ніч: наче в церкві ти з молодою своєю і обоє у вінцях. В осяйній церкві, заквітчаній зеленим віттям і степовими квітками, пахло степом і ладаном... Ти взяв її за руку й потягнувся устами до неї. В ту ж мить зблідла вона, похитнулась і рухнула на землю... Поганий сон, сину!

— Ат, не крякайте, мамо!

І все ж похмурився, і серце тобі вщипнув смуток. В трівозі вийшов з хати.

...Вздовж греблі шуміли верби. Над ставом у кущах сміялись солов'ї. Зоряно, тихо... Кущами прокрався ти до хати, до знайомого віконечка підійшов навшпиньках і тихо-тихо так: стук-стук!—Вийди, я жду!..

Тихо. Далі щось біле майнуло в темряві хати. Обличчям дівчина твоя наблизилась до шибки й хитнула головою. Згодом — рипнули двері.

— Ну, я прийшла,— кинула ліниво й спросоння потягнулася молодим і гарячим тілом. Спід рясних вій, як спід густих очеретів, глянула очима,—озерцями позарослими ряскою. У ту ж мить набіг вітрець—стріпнулися вії...

— Ну?

Ти прихилився до неї, стиснув дужо і потонув у синім тремтінні її очей. Палко устами шукав її уст. Тиснув... Раптом як під бурею тополя хруснув її стан.

— Ай!

Прочнулася й висковзнула з твоїх обіймів. Одбігши стала і злісно кинула:

— Ич, падлюко!

Ти збентежений стояв. А в грудіх—буря...

— Любо, ну я ж хочу тебе! А коли ж?—благав і в мольбі простягав до неї руки.—Коли ж!? На мойому вбогому подвір'ї ти ж бачила дубки з панського лісу—на нову хату! Збудую, уже й майстрів договорив, обсадю тополями й вишнями. Старенькій матері звелю покрапати навколо запашними квітками, для тебе ж... Любо!.. Ну ж!

Вона розсміялась зневажливо.

— Тоді ж і нехай! Та тільки, мабуть ніколи. Ти думаєш я піду до тебе у твій «совітський» рай. В казармі жити, з одного казана їсти. Може ще й любити «по совітському»—«в затилок?»

І зареготалася сухо й гостро.

— Не виглядай мабуть! Чи ти може віриш у свою хатинку з панських дубків?

— А хіба що?

— Ти й не чув нічого? Ех, ти. Война ж іде. А це брат одержав звістку від товариша свого отамана Петленка. Сподівайся — ідемо!—пише.

Ти засмутився.

Розійшлися мовчки, наче чужі.

XIII

Як тінь блукав ти хмурний і блідий. Робиш що, а очі стрілами пускаєш в далечінь трівожну. Линеш понад принишклими в трівозі ланами—селами з зів'ялими посмішками й гнилими трупами поза вгородами... Уночі довго не спав. Перевертався з боку на бік і не міг задушити зітхань.

А за стінами десь вдалечі рев чорних гроз. Глухе рипання штовхало нічну тишу і вона, важко слоняючись, падала, билась об хати, аж шибки бряжчали...

Перед «богами» мати навколішки. В беззубому шамотінні чутно—плутався жах і журба. Клала поклони й хрестами намагалась заколихати смуток.—Марно. Тінями химерними й патлатими він одривався од неї і падав додолу... Далі повз по долівці й принишк у кутку... Троїв повітря.

Тоді ти підвівся й почвалав з хати.

Гаснули зорі. Хтось дужо за обрієм надував губи та все: пху! пху! Гасив. І злорадо так реготався, аж волосся на голові ворушилось. Або ж сухенько хіхотів у кулак. А потім клацав зубами...

— Давай: пожру, пожру!..—чулося в глухому шумові. А може... Принаймні тобі так здавалося. Ти жаско притулився до одвірка. А перед очима в блакитному смутку сповиті—сіра напіврозвалена повітчина... хлівничок... Чутно—ремиґали воли. Обіч—дубки, що думав на хату...

Зітхнув.

— Ех,—думав! Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря підхмелене шрапнельним димом, кровью, весняними громами п'янило мозок і в серці розхристані хотіння гасали, рвались, летіли... Бренів пропелер. Усе вгору—вгору (за хмари). І раптом зблідли вони і руки затремтіли на рулеві. Чому? Може, що сунулись чорнії хмари назустріч. Ось налетять—Трісь! А до землі, що внизу під ногами,—тисячі метрів!..

— У-ух!

Здвигнувсь і закляк. Стояв на порозі, прихилившися до одвірка. Роспутано пускав очі по подвір'ю. І никали вони по всіх закутках, а поверталися голодні й залазили в тебе. А здалечі—шум, глухі крики...

— А-а-а!..

Ходив, як уві сні, і не знаходив місця. Виглянув за ворота вздовж улиці—тихо і мертво. На луки за левади—туманні далі. У загоні ремиґали воли. Зайшов.

— Ех, ви, мої сірі! Підете знов од мене.

І ніжно гладив їм голови, шиї...

XIV

На світанні сірі вужі обозів шумом і грюкотом збудили село. Заспані хати росплющили очі і в них глянули сполохані обличчя. Де-не-де рипнули хрипло спросоння. Немов питали:

— Що трапилося?

І питання це з холодом у душі блідими фігурами людей бігло за ворота, за тинами притаїлося.

— ?-?..

— Большовики одступають.

Серце в тебе з болем стислось і заніміло. Схилившись на тин, ти тупо дивився під колеса на шлях. Раптом—(чому те згадалося тобі?)—пригадалося раптом обличчя прапорщика Петленка. Смугляве, з невеличкими вусами вниз. Пригадалося, як він казав бувало:

— ... Та земельки десятинок 20-30. Господарствочко. Воли круторогі, садочок... пчілки...—і хитро так підморгував та ворушив усом. А, нуж хлопці, співніть!

Хлопці співали:

Ще не вмерла Україна і слава і воля,

Ще нам—браття-казаченьки усміхнеться доля!..

Стукотіли колеса унизу під вами. Повз розчинені двері бігли назустріч—минали—станції, будки, мости, села... Ти як у тумані бачив те все. Бо жадно розмахнув і кинув очі в далечінь на південь, немов намагався побачити той свій ланок, сірі воли... себе за плугом...

— Хе, десятин 20—30. Це не жив, а раював би! О, тоді я не крався б навшпиньки до неї кущами під вікно. А сміливо в розчинені навстіж ворота уїхав би з старостами, з хлібом святим...

Улицею ніссся вершник. Чути було крик його:

— До зброї товариші!...

Інші чулися крики, брязчання зброї, що розбірали з хурманок.

Пробіг вершник повз тебе. Кінь змилений став цапа, а з сідла суворо спід пилу й запеклої крови, червоногвардієць кинув до тебе:

— Чого стоїш? Бери гвинтовку!

Ти здвигнувсь і помнявся.

— Та я... ось удягнутись побіжу...

Побіг у хату. Зиркнув у шибку на улицю.—Пронісся вже.

— Ну, слава богу. Ич, «бери гвинтовку!» А може й «не жалаю!» Може я й сам знаю, коли мені гвинтовку брати!

З полиці дістав хліба, сховав у пазуху. Підійшов до матері на полу:

— Мамо, уберег їсти носитимете. Отам у коноплях...

Сутінями прокрався на вгород, по картоплі в гичці повз, щоб ніхто не забачив. А потім—шмиг! у коноплі.

Сидів і кутуляв сухий хліб. Иноді спиняв щелепи і прислухався до клекоту боротьби за селом. Ближче. Вже инколи стьобали кулі по коноплях. Тоді ти хапно кидався і припадав до землі.

Чи чув ти, як тремтіла й гула вона повна криків скривавлених, стогнання кріз стиснуті зуби, й реготу хриплого...

— Чув! Та душа твоя була—зіпсований барометр...

XV

Надвечір мати прийшла уберег і покликала тебе. Ти, лячно озираючись, виліз із конопель брудний і заспаний.

— Хіба нема вже?

— Одступили.

І почала оповідати як тікали. А скілько набито їх під селом, та й по всьому шляху, що напівніч простягся. Не одна мати заголосе, шматуючи на собі сиве волосся. А скілько сиріт заплаче!

— А ці ж?

— Сила силенна. І німці, і гайдамаки, з торбинками біля шапок, і кадети в золотих палетах... Як гайворіння чорне налетіли на село, скаламутили і—далі в степи... У окономії штаб.

Мати зупинилася і лячна спитала:

— А тобі ж нічого не буде?

Ти зблід. Потім здвигнув плечима.

— Хіба що?—кинув сухо (в горлі пересохло одразу).

— Сердиті дуже. Комітетчиків били, поарештовували. Бабу Явтушку били: (де син?) Діда Панаса, що сказав «товариші».

— Ну, я ж що? безпартійний. Хто прийшов до нас—той і—наш!

— Гляди.

У хаті в сутінях ходив з кутка в куток, палив цигарку за цигаркою. Потім звелів матері з хижі принести новий картуз із «дутими» крисами й надів.

— Куди це ти?—не втерпіла мати.

— Вже ж не куди. Це вона вже виглядає досі...

Під вікнами загупали чобітьми. Грюкнули двері. У хату ввалилося кілька фігур. Чутно об долівку грюкнули приклади.

— Хто хазяїн?

— Я.

Голос твій затремтів і обірвався. А до обличчя прихилилися суворі очі, налиті кров'ю. І зуби блиснули в темряві.

— Ну, не знаєш чого нам треба? Спину дайош!

Той що в погонах зареготавсь і почав вивинчувати шомпола:

— Ми вот подведьом ітогі твоєй революції!

— Та я ж... їй бо!..

Удар в лице звалив тебе на долівку. Чув, як зривали сорочку, а потім щось гостро впилося в спину й спекло всього... ще...

— Оце тобі земля та воля!... це—пограбована окономія... це—панські дубки!.. це...

І знову із свистом шомпол впивався в тіло твоє, лишаючи по собі криваву смугу, ще... Ти кричав спершу, гадюкою звиваючись під гострими ударами. Далі—дико рів, бився головою об долівку, обличчям об брудні чоботи катів твоїх. Далі—заюшений кров'ю нерухомо лежав.

Тихо в хаті. Біля припічка чутно—тужила мати, глухо, як спід землі, упавши лицем в якесь ганчір'я... У скрині шкрябались три пари рук.

— Саме сміття!—кинув один сердито і відійшов до баби.

— Тобі заціпе? Ато так морду розквасю!

— Та дітоньки ж ви мої!..

— Молчі корга старая! А ти вставай, развалілся как барін! нєжності...

Тупо вдарив прикладом твоє непритомне тіло.

— Уставай!

Побитого поволокли тебе з хати.

— А ти стара, воли у окономію зразу ж оджени, і дубки, хоч на плечіх.

Пішли. Сполохано гавкали собаки на селі. По улиці де-не-де як тінь просковзне хто. По дворах—тиша, хіба де рипнуть двері і в ніч шарпнеться дикий нелюдський крик.

Ішов ти. Навколо—сторожа. Нило тіло побите й скривавлене, а ноги, як стопудові, ледве волочив по дорозі.

Вийшли за село. Ось—окономія. За цегловим муром—чутно в зловісній тиші гасав чийсь роспатланий крик.

— А-а-а!..

Волосся на тобі ворухнулося і в грудіх похолонуло.—«Це ж і мені!» У ворота вивели товпу обірваних і побитих селян. (Хто в сірячині, хто в шинелі,чи в самій сорочці й без шапки)

— У расход?—спитав один із сторожі.

— Да!

Сувора й німа пройшла товпа і зникла за цегловим муром. Тихо. Раптом гаркнув залп. Ще кілька пострілів... Жах охопив тебе.—Прищулився і—біля воріт уже був,—як раптом кинувся й побіг вздовж паркану вниз у береги. Крикнув хтось іззаду, вибухнув постріл, цьвохнула куля, друга в кущах... Ти все біг. Хруснув тин під тобою... грядки... У лозі над самою водою упав на вохку землю і принишк. Тихо. Лише з села чулося—гавкання собак, топіт роз'їзду по улиці...

Унизу плюскотіла річка. Тихо шелестів очерет, і робилося страшно. (Може хто підкрадається). На тім боці чорнів мовчазний і похмурий ліс.

Ти підвівся й, лячно озираючись, покрався по-під кручею, шукаючи човна...

XVI

— Хто йде?

Ти шарпнувся в кущі й приникш. Чулося з темряви— клацнув затвор і голось дужче і грізніш:

— Буду стріляти!

Ти впізнав. Вийшов назустріч.

— Та це—я. Свої.

Фігура в сірячині з гвинтовкою «на руку» ближче підійшла до тебе і впилася очима.

— А—ти? Утік? Ну топай же в яр. Наші там.

Лісом мовчазним, плутаючись поміж дерев у гущавині, довго йшов. Нарешті, спереду з темряви заманячили блідорожевими плямами дерева. Знизу глухо чувся гомін.

Підійшов ближче. В яру круг огнища росташувались утікачі з села. Хто в драній шинелі, хто в сірячині, хто простоволосий і в одній сорочці, як вирвався. Курили, жадно затягуючися й зловісно поблискуючи огниками цигарок. Говорили голосно всі одразу роздратовані й грізні. Забачивши тебе змовкли і хтось з товпи нетерплячо кинув:

— З села? Ну що?

— Погано.

І почав оповідати як били тебе. Як глухо стогнало село під шомполами. Про товпу заарештованих і залп за конюшнями.

Колюща постать схопилася з товпи й на огневому фоні грізно замахала руками.

— Буде. Так нам дурним і треба. Казано нам було:— бери гвинтовку і марш свій степ обороняти. Не слухали? Хай! Це нас дурних і вчить. А тілько не розхлябуйтесь, хлопці. Перемога буде за нами. Пождіть. Хвилями покотиться знову співночі Червона Армія. А тут ми скаламутимо їх тил. Пождіть! Всі байраки, яри закишать повстанцями... Ех, буде роботи! Не розхлябуйтеся ж, хлопці!

Змовк. А натомісць цілий акорд грізних голосів роспанахав ніч. Чулися в ньому і грози криваві, й радість надійна, і дикий рев...

— Зразу ходімо!

— Чого ми сидимо? З наших батьків шкуру деруть!

Товпа нащетинилась багнетами й грізно завила. Раптом хтось холодно кинув:

— Та їх же сила яка, а нас!..

На зігнутих ногах млявий сумнів пробіг по товпі. Кому каскетку на очі насупив, в кого вихватив і кинув гвинтовку додолу. Тиша. Тріскотіло гілля в огнищі. Схвильовані люде мовчки пихкали цигарками. А над головами чорні патлаті лапи намагались змести, позривати зорі...

XVII

Минали дні.

. . . . . .

Ліс мовчав. У гущавині, по ярах принишкли повстанці. Зневірені й смутні. (Ех, доки ж це буде?! Прищулились по кущах, а там... Коли ж сміливі й непереможні кинемося на село... в степи...).

Так поскучали за ним. Що-днини в вохких сутінях ліщини і ярів, коли важкі повіки, як завіси, падали, заслоняючи зелений кошмар (листя, зелене листя... місяці цілі)—обірваним і стомленим людям снилося—степ... стайки кіп по ньому. Возять. Куди? У економію? (Гарячково кидались люде ві сні). Ні, тобі прямо в рот. Ха-ха! І регітно вітер кидав в обличчя вкупі з колосками сум неоглядного степу—стерні, роспач сірих сел..

Надвечір прокидалися в'ялі й роздратовані. А коли падала ніч і все сліпила—тінями блукали по лісі, по березі річки, по вгородах... шукаючи жадних стріч... де свист тихий умовний, де—у віконце—тук! тук! і крадуться, лячно озираючись, навшпиньках білі постаті... Зорі. Десь гавкають собаки...

Насвітанні, звичайно, ходили «на роботу». «Квиталися» з ким, або ж за контрибуцію з селян, або ж за пошматовану спину чиюсь. А як починало світати, тікали знову в ліс...

... Як сіре листя в-осени, обривалися й падали дні. Пройшла осінь. Пожовкнув ліс, принишк—засумував, як сухотник. А під ногами пляма крови з харкотиння... Потім у верховітті завив вітер, заплакало небо старечо, і падали його холодні дрібні сльози на сірі плями промоклих до кісток людей, на живе дрюччя тифозних. Ніч—день...

А сірого ранку зо всіх боків несподівано обгорнули «білі». І здіймаючи жахну тріскотняву чи гиллям, чи пострілами, зашморгували все тугіш, тугіш із себе петлю...

Бій. Прорвалися. Гублючи забитих і поранених кинулися з лісу. Грязькими шляхами гасали з села в друге, намагаючись замести за собою сліди—марно: всюди трупи і хорих губили...

Тоді кинулися до фронту. (Прорватися і злитися з Червоними).

Брали місто. Червоні хвилі сунулись просто з загорнутої у мряку долини. А місто ревло гарматами, клацало кулеметами. А в тил з холодним тремтінням шпурляло евакоешелони.

Ти пам'ятаєш, як хряскіт рельси дряпнув тебе в грудіх—й горяча хвиля затопила тебе... Паровоз ріс. Раптом—трісь!—Хаос... Як зачарований дивився вниз, де під откосом, немов з обірваної жили—кров... кров...

А в долині громові крики.

— А-а-а!..

Хтось кинув:

— На ура пішли! братці, а ми ж?!.

— Біжімо!

— Ура-а!..

Біг і ти з гвинтовкою «на руку». Кричав нестямно з иншими «ура!»—а очі зорбітні хмільно блудили. Ось наткнулись на «танки», що як черепахи під откосом лежали вкупі з потрощеними вагонами... (слов'янськими літерами стояло на одному: «Вітязь») на труп роскавучений у погонах...

XVIII

На розі улиць, де бурковки залиті кров'ю й заляпані мозком, ми стрілися. Схрестились поглядами й мовчки стисли руки, скривавлені й тверді.

— От і я!—сказав очима, що вмить такими гострими стали. А в куточках їх, в сутінях повік я бачив, як тінями принишкли й тремтіли з ляку жах і роспач. І чомусь пригадалися мені села убогії. Ніч чорна... А навкруги в грозовім шумі брязкіт заліза... глухий гул... (Падали й розбивалися хмари)...

Радість, як вихор, налетіла й кинула нас вперед по бурковці, де в хмарах диму й стогнання кресали серця криваві искри, щоб день сірий запалити в соняшку казку...

Ти пам'ятаєш—серця наші загострилися в багнети... Падали трупом під ноги нам. На шинель мені, а тобі на сірячину бризнула кров і грала—мінилася червоними рубінами...

Пам'ятаєш?..

Нас—мілійони. Масою грізною, як лавина огнена, лились —сунулись степами. У ногу безліччю серць. І здавалося, що то б'ється одно серце величне, і немає—тебе, мене, їх, а є лише один Чоловік (і в ньому я, ти, вони...). Титан, головою над хмари, що кроками-верствами йде по земній кулі, з мітлою багнетів. Під ногами, як игрaшки—хати, хтось порозсипав тут—там, то купами, то поодинці... Пошматовані, латка на латці лани... Сірі, чорні... Мовчазні... Іде гігант—чоловік, а ззаду по слідам—кущами пишними квітнули маки червоні... А може... Ні, маки!..

XIX

Перекоп вив день-ніч. А Гнилим Морем—на конях... на конях... Прорвалися в тил. Обійшли. Збили... і вже до самого моря в шумі копитів, брязкоті криці об маслаки тіл, неслися. Де-не де з повіток, з ожередів соломи стирчали голі помулині ноги. Товпами жаскі й обірвані до нас підіймали руки тремтючі й благали: не рубай! А на обрії в шпарочку між небом і землею морем пролізли, втекли пароходи «білих». Не стало й диму й зробилося тихо, синьо і так просторо...

Коли ти дивився на море, твої очі робилися такими ж синіми і блискала радість, як у птиці в блакитних просторах, а потім темнішали. Ти хмурив брови й схилявся головою. Що думав ти тоді?

Пам'ятаю ранок—вартували. На кручі куняли гармати з позатиканими горлянками. Унизу плескалися об берег хвилі... Ти мрійно дивився в морську далечінь. Раптом нервово витяг кисета й скрутив цигарку. Затягся жадно й кинув не глядя на мене:

— Шахтьори їдуть сьогодні. На шахти в Донбас...

— Це гарно. Загупають знову під землею кайла, загуркотять вагонетки з вугіллям,—кривавими шариками,—покотяться, полл'ються жилами до всіх органів хорого тіла. Задихають легені глибоко й легко, моторно забренить мозок і під шум заводів, в таємній тиші росту збіжжя на ланах—росквітне радісна й ясна усмішка в людини...

Глянув на тебе—похнюпений ти.

— Чому? — запитав.

— Так... згадався степ і колоски на ньому шу... ш...

Очі кинув у море (не потрібні). Ти й без них так виразно бачив.—Тихий степ... Хутірець у вишневім садку... і її — цілує шрам твій на обличчю, що ледве загоївсь, і вся лине до тебе:

— Твоя ж я!... Бери!..

Твої очі були сині, як море. І в них як хвилі хлюпалось щось...

На другий день тебе не стало. У піраміді покинута стояла гвинтовка. А куди подівся ти?... І раптом виразно так я пригадав твої журні пісні учора вдень на кручі і гру хвиль у твоїх синіх очіх...

XX

Чорна ніч низала перед тобою (сидів на буфері) разки з залізничних будок, освітлених станцій, телеграфних стовпів... Дихала в лице тобі степовими просторами, молодою землею...

Удень блукав по путях поміж вагонів, ховаючись од патрулів. Жадно прислухався до крику кожного паровозу і все питав у кого не попало:

— Це куди?

Вночі тільки виїхав. Притулився на криші між обірваних людей, між клунків і з замерлим серцем летів у темряву. На станціях жадно впивався в чорні слова на білій стіні й читав по літерах. А потім вираховував, скільки прольотів лишилося ще. (Недалеко вже).

Уночі й приїхав. Біля семафору зліз з криші на тормаз, на землю сплигнув і подався степом через ріллі...

Хутір спав. Голий садок журно шумів. У загоні ремиґали воли. З темряви з далечі десь на селі чутно—перекликалися собаки й гасало шмаття пісень...

Постукав у вікно. Було тихо. Потім кріз шибку глянуло її обличчя і довго пляміло на шклі.

— Та це ж я,—казав ти,—не впізнала?

Одчинила дівчина вікно й хмурна виглянула.

— Бачу що ти. Чого?

Схрестила на лутці руки й важко поклала на них роспатлану голову.

— Скажеш що?

Холодом обдало тебе, Дивився в її гострі очі і скривлені уста і скаржно казав:

— Ах, яка ти! Думав... Що думав!—Сама ти була думою моєю! На фронті під громи і крики смертні—я бачив тебе. В шумі моря, там, в Криму—я чув твоє дихання... Усюди завжди—сама ти!

— Ото!—і всміхнулася криво—любиш так? Не менеться мабуть нам і подружитися? Буду за тобою патронташі носити, рани перев'язувати...—І засміялася. Ти теж ніяково захіхікав.

— Ні, я кинув уже гвинтовку.

— Хіба вже кінець?—Замислилась і якось аж іскорчилась. Казала, як уві сні:

— Тоді в Совхоз у чорноробочі підемо. Будемо гнути спину, а нас за це годуватимуть кукургузою, а може й нагаями. Чув же ти? У окономії Совхоз тепер? Добився—та не того, чого хотілося.

Змовкла. А ти кинувся. (Чув як похолонуло в грудях).

— Як не того, чого хотілося?

— А так. Хіба хотів ти бути кріпаком? Хіба бився за те, щоб на жидів робити? Земля ж тепер не наша, то дурили! А тепер—у комунію запишись, роби, як воляка, той живи. На яшниках та на сірівцеві. А хтось і масличко і яєчка підшамувати буде... Та тільки посмєхуватиметься: «ото дурні»!

Ти скригнув зубами і стис кулака.

— А це що?!

Вона мовчала замислена. А потім тихо спитала:

— Так ти не за комунію?

— Ні.

— Любий мій!

Притягла руками до себе й гарячими губами впилася в твоє обличчя. Потім виплигнула у вікно і взявши за руку повела за собою до клуні.

Рипнули двері.

— Хто?

По куткам почулося шарудіння.

— Свої. Привела ось вам.

Руки не пускала. Стиснула дуже і прошопотіла:

— Як любиш мене, роби як вони.—Долой совєти! Не хочу я бути попихачкою у жидів та кацапів!

З темряви виринуло кілько фігур з обрізами. Ось знайома (полекшало).

— Петленко. Він підійшов і обличчям прихилився до твого.

— Так наш тепер?

Ти мовчки хитнув головою. І зразу знесилений одійшов у куток і впав на кучу соломи. Поруч тебе—сонні гарячі тіла. Несло від них перегорілим самогоном. З темряви од дверей чулися соковиті поцілунки.

Хотів ти підвести голову і глянути, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули. І не стало нічого.

Не чув ти в кутку на соломі шарудління двох тіл оголених, важкого дихання їх, придушених скриків чи з болю, чи з радощів... А потім вона горнулася до нього і тихо казала:

— Це ж у нас буде дитина. Швидче роби своє, щоб не довелося підкидати його «совітам», а самій у попихачки йти!..

Петленків голос глухо гудів:

— Ні-ні. Це ще нас прибавилося. Тепер швидко. А тільки й ти не забувай свого. Підморгуй йому, бреши... де треба хай і лапне який раз...

І довго ще чулося шарудіння і тихій гомін в сутінях у кутку.

XXI

Насвітанні ти з ватагою бандитів нісся шляхом в бувшу окономію, тепер «Совхоз». Глухо гупали сотні копитів, збиваючи куряву, що жалібним серпанком слалась над зеленим хлібом. З долини од річки, як гурт сірих волів, сунувся туман. Тихо.

В розчинені ворота в'їхали в знайомий двір.—Руїни. Самотно сірів у саду флігель. Посеред двору—купи дерева, свіжих дощок. Тута ж понівечений інвентар.

— Ич, рай на руїнах будують!—прошипів хтось і матюкнувся.

— Зліза-ай!—стиха почулася команда.

Обхватили флігель. Брязнули шибки. Вибухнув постріл, ще... З кімнат почулися крики і біганина. А потім в темряві заблискали сухі огники пострілів і над головами засвистіли кулі... Вибили двері—прорвалися. В темряві кімнат заплутано пручнувся шум. І чулося в ньому—брязкіт заліза, глухе гупання тіл і хрипле хрипіння...

Ти вартував з причілку надворі. Пильно розглядався навколо. А перед очима хтось сотнею пензлів малював картини.

...Палав маєток. Товпа ревла в шумі і грі полум'я... Гнав панські гуси. З-за огради пухкий панич стояв отут, на оцім самім місці,—висолопив язика і дражнився... І ще... ще...

Раптом щось біле гупнуло з вікна і поваляло твої полотна. За мить схопилося і кинулося геть. Ти наздогнав. На ходу в спину ударив—проштрикнув багнетом і коли він упав, зціпивши зуби, ударив прикладом і разлущив череп. Потім придивився. Нахилився обличчям близько-близько над обличчям та так і закляк: Вилізли очі з орбіт і жаско дивилися на тебе. Великі німі жахливі очі. Горло здавило тобі неначе петлею. Прихилився ще нижче. Рукою намацав і почув, як під пальцями угрузли в мізок черепки...

Жах кинув і придушив тебе. Зігнутий стояв, не міг очей одвести, не міг віями ворухнути. Здавалося тобі, що так і скам'янієш, жах притиснув ще дужче. А ти напружився і почав тремтіти. Раптом випручавсь, змахнув і почав несамовито гепати гвинтовкою, як дрюком, труп... Гупало, чавкало... А ти все бив.

XXII

Того ж дня в селі забігли в «Совєт». Порубали охорону. З-за столів повитягали членів Ради і тут же на очіх поставили «к стєнке» і розстріляли. Дістали списка «незаможних»—гайнули по селу.

Пробігаючи улицею ти вгледів свою хату. У вікно кріз шибку визирнуло старе обличчя матері і чомусь серце тобі немов хто стиснув, аж пальці вгрузли...—Пронісся, не забіг.

Коли ж у спискові більшість призвіщ була закреслена то вдарами шабель, то шомполами—і зовсім кинули село. Шляхом поміж золотих під сонцем хлібів лиш закурило. Як вихор пронісся...

XXIII

Уночі в темряві лісу приникли між кущами. Обіч—на залізничому насипові вартував ти. Дивився на рельси розірвані й скривлені під откос. Думав: А скілько безневинних загине людей! Діти... Матері... Нило в грудіх. І все ж—ти стояв. Тупо дивився перед собою, де в темряві губилися лінії рельс і раптом немов хто снігом сипонув тобі поза шкурою.

Принишк — прислухався. Так, — спереду чувся далекий шум. Він ріс—наближався. Зиркнув червоними очима і гостро до болю встромився в тебе.

Від лісу почулася команда:

— Готу-уйсь!

Близько вже. Ти розумів, що треба бігти геть, і не міг. Здавалося небачний хтось бредно кричав щось шумне і схвативши руками за голову поволі прихилявся налитими кров'ю очима до твоїх. Раптом, немов віями мигнув і гепнув під откос громами...

Згас ти, залитий хвилями з брязкоту й хряску вагонів, з криків-стогнання. Згас і темний та холодний безтями гасав з шаблею скривавленою, толочучи крики і плач...

XXIV

А навколо пахло бруньками...

Степом, принишклим в радості родів, цокотіли маршрути з вугіллям з Донбасу. Загуркали-зашуміли заводи-фабрики. Пасма диму як величезні руки в степи простягали для привіту...

І жадно селяне, що сіяли по ріллях, вдихали пах їх вкупі з весняним повітрям:

— Оживаємо. Слава богу!

І повніш жмені набірали золотого зерна, а рука робила ширший розмах...

. . . . . .

Озолотився степ. Бреніли коси від сонця до сонця. І згодом,—здавалося, якась чарівна швачка змережила степ стайками кіп химерними узорами...

Потім шляхом зарепіли вози, заторготіли кургони з продподатком на «зсиппункт» до станції...

. . . . . .

«Батько» Петленко роздратовано скріб собі потилицю і зле матюхався:

— Ич, хліба пруть, гади!..

А з-за кордону все не чути було допомоги. Иноді вливалася сотня-друга шабель і тілько. Ночами иноді хтось приїздив до «батька». Щось довго пошепки гомоніли. Иноді й сам зникав кудись. А повертався зхвильований і роблено веселий.

— Ну, хлопці, не довго вже. Ось з заходу напруть. І Польща, і Франція і Румунія... Маж, комуністе, п'яти!

Весело сміявся він, та в сміхові тому ти чув неспокій і сплигував очима з його обличчя на землю. Думав: бреше! Далі не чув, що говорив той. Лише хмурився од болю, бо кожне слово його довбнею гупало тебе по тім'ї.

Чому сталося так?.. (Як довбнею по тім'ї). Чому, коли погляди ваші схрещувались, неначе чулося: брязь! і потім падали і його і твій, як вибиті з рук шаблі?..

Може тому, що вже занадто часто він їздив уночі в хутір, обсажений тополями й вишнями. А вранці повертався на похмілля, з кобурами біля сідла повні книшів, сала, самогону... А в кишені хустка з незграбними літерами: «Кого люблю—тому дарю».

Може, що вніч і день тебе душили кошмари чорних днів-ночей. То спід потрощених вагонів повзли роскавучені тіла, хватались руками за тебе... Повзли, хваталися цілими хмарами. То шелест колосків обгортав тебе і наче остюками болюче дряпав по серцю...

— Ех, живуть люде!—заздро думав ти тоді,—зжав, одвезе продподаток—і житиме собі. А я? Хіба кинути? Амністія ж? І в ту ж мить пригадував, як казав Петленко:—«Десь сотня перейшла до комуністів, а їх усіх і розстріляно»?...

Почував себе таким стомленим. Так хтілося хати теплої, господарства, спокійного життя.

...А в темряві голос Петленків хрипло гудів:

— Одрізати Революцію од хліба — це наше завдання. А тут і з Заходу напруть. В три щоти виметемо Україну...

В туж ніч зробили наскок на «зсиппункт». Перебили сторожу, облили бензіном пакгаузи і запалили. А коли полум'я плигнуло й поповзло по всіх будівлях, жадно червоними язиками лижучи її — вихорем зникли в темряві.

Їхали—Петленко спереду, ти з иншими за ним. Гостро очима впився в його потилицю і з болем солодким думав:

— Ех, полосонути б шаблюкою! То-то — гори хліба на попіл звести!

Пригадувалося — товпа голодних шляхом «на врожаї». Голодні й сині з холоду діти в халабудах, обшарпані жінки, чоловіки... і знову: — Ех, полоснути б!

Чорна постать «отамана» пляміла спереду. А ти похмурий тюпачив за ним. І в серці закипала злість.

В хуторах ночували. Постріли насвітанні сполохали всіх. Кинулись до коней — оточили зо всіх боків, не прорватися. Тоді забилися по хатах і в вікна почали одстрілюватись.

Ти бачив у вікно, як у сутінях насувалися цепно червоні. Бачив червоні блиски їх пострілів. І остовпілий стояв з заряженою гвинтовкою в руках.

— «Уб'ють!—майнуло в голові,—і чорт його бери—хіба це—життя?!

Тупо дивився на разки фігур знадвору. А бачив—степ... свій ланок закрепленої на 9 літ землі... хатину свою убогу... Шум колосків з пахом горячої землі ударив тобі в груди, залив серце гарячою хвилею...

— І уб'ють!.. уб'ють!..

Ти стріпнувся. Очима важко кинув у бік, де біля другого вікна за кулеметом сидів «батько» і затоптався поглядом на його простоволосій голові.

— Ех, ударити б! Тілько луснуло б!

Той заклав нову лєнту і знову застрочив. Але в цю ж мить ти незграбно підскочив до нього і з усієї сили ударив прикладом по голові. Хряснув череп...

Знадвору—«ура!»...

У хату заскочило кілька червоноармійців. Ти стояв біля вікна зі схрещеними на грудях руками, під ногами валялася гвинтовка. Немов скам'янів. Навіть коли один багнет уперся тобі в груди, ти не схопився жахний за нього обома руками, а лише зблід.

— Де отаман ваш?

Ти мовчки хитнув головою.

— Фью-фю—свиснув один і нижче нахилився над проваленим черепом.

— Готов. Хто це?

— Я.

Очі суворі пильно глянули в твої. Сковзнули по всій фігурі аж до драних чобіт. А потім стрибнули й знов припали до очей твоїх. Багнет колихнувся і одхилився од грудей.

— Ти? Ну йди, там видко буде!

XXV

«Ревтріб» судив тебе й инших. Кого було присуджено до найвищої кари—розстрілу. Кого на 5—10 літ «прінудітельних работ». Тебе ж і ще кількох—за щире каяття, за подані відомості, що дали полехкість до ліквідації бандитизму (виявив склади зброї, сіть таємних організацій)—присуджено від сторожі звільнити.

Ти не вірив ушам своїм. І все ж хапно схопився з ослону і штовхаючись протискався до виходу. На дверіх—товпа. Якийсь гнилоротий дідок смоктав цигарку. Ти штовхнув його, далі—попрохав «бичка» і жадно затягнувся цигаркою...

. . . . . .

Увечері підходив до села. Он і його хату в сутінях видно—підсліпувато блимає. Навпростець через вгороди подався. І лише входючи в двір, згадав про хутірець, про синьооку дівчину, і хапно потер лоба, немов намагався саму згадку про те задушити і роздавити, як муху...

XXVI

Поїзд шумно нісся степом, змереженим як спина мужича під «білим» шомполом—латки озимини, смуги рілль, пляма облогів. Навколо—роскидані хутори. Неначе аж губи понадували й поодверталися одне од одного. Де-не-де у вибалку—село. Убогі хати, повітки світять ребрами (покрівлею годують!) і в очіх їх, підсліпуватих віконечках, така тиша. (Аж павутиною позасновані).

У душі моїй квилить сум.

Ах, чому мені так сумно в твоєму, земле, мовчанню! Коли над тобою дзвенить соняшно блакить, коли груди твої тремтять, рве їх буйна жага. А по тобі повзають мікро-люде, безсило шкрябають нігтями мікро-плугів твоє молоде тіло!..

Чому в душі моїй родяться...

Чоловіком з шкапою в ралові простори шпурнули в мене і обірвали думку. Помалу плентався він, пужалном періщучи кобильча. Підходючи ближче обличчя заросле підвів.

Ти? Я впізнав тебе.

Ти придивився і замахав мені рукою. Щось кричав—не чув я... Нісся в далечінь, дивився на тебе—сіра пляма на чорній ріллі і раптом, як хвилі, набігли і затопили мене спогади-спогади...

... Степ панський. Пітні снопи. Шляхом—«брязь брязь!..» Вночі—по дорозі в казку з нею. Забувся. Шукав по шляху слідів її ніг і з криком роспачливим кричав:—Де ти? Де?!

... Сірими тінями на фронті...

... Шум сірої товпи. Багнетом застромив ти гвинтовку в землю.

У сутінях казарм:—

Ревуть стогнуть гори-хвилі.

В синесенькім морі!..

Червона буря в Жовтні... Мовчазним степом грізно котилися... Падали трупи—займалися, гасли, як іскра... І все вперед—уперед...

Плескалися хвилі морські об берег. І в очіх твоїх плескались хвилі...

За ралом на ріллі ген-ген плямів ти. Повз, як мурашка—ледве помітний.

Наздогнав тебе зіром. Обігнав (мій мозок в галопному ритмі мсторно бренів) і понісся в туманні далі, що вмент займалися химерним сяйвом. Повз мене, як верстові стовпи,—XX ст.—XXI... ще...

Дух забивало.

Ах, то була казка!

...Сонце. (Блакитні дзвони). Над ланами—шуми... Шуми... Гіганто-машини, як величезні жуки, повзають—«Гу-у!..»—жвакаючи збіжжя:—«Гу-у!..»

Ясні обличчя людей. Променисті очі в рожеву далечінь.

...Комуна тоне у дзонах-дзвонах... В роскішному саду—білі палаці. Обличчя радісні...

(Невже тут пахло колись кізяковим димом? Отут стояла «казьонка», тут—вигін, вітряки... церква... Невже то було?).

А комуна тоне у дзвонах, у дзвонах...

С. ПИЛИПЕНКО.

АФАРБІТ.

(БУВАЛЬЩИНА).

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії—ніщо, а індивідуальний терор є безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін, і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конраді в Лозані убив по-злодіяцькому, іззаду, тов. Воровського, коли монархисти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство—терпець мені увірвався.

Треба помститися. Це—раз.

А по-друге: хіба особа, видатна особа, не є тим організаційним центром, круг котрого купчаться певні класові сили? Тим конденсатором, звідки йдуть проводи на слух'яну периферію, слух'яну тому, що в тім конденсаторі особі втілено авторитет цієї класової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ми робитимемо без нього?

Цей королик, що маю я його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархисти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контр-революційне сміття. Він—осередок їхнього мерзотного павутиння. Пірвати його—й всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наважився.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану. Хоч на де-який час. Це—ніби на пиві бачимо налички «Баварія», «Трьохгорне». Я зірву наличку—хай підшукують иншу. Поки-то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь поперед колони. Нема прапора—за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна «Bier-Halle» близько королевського палаца. Туди ходили піячити ріжні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше я спускався в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив з льокаями з королівських покоїв... Може ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас у проєкті. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр заввишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Годі. Рахунок?

Подивився:

— П'ять кружалків—п'ять кружок. Що це ви сьогодня мало п'єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб'язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав—на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариґанчик—фельдшер із королівської амбулаторії. Сам би я не пив, його хтів укачати. Довгий на язик був лисий німець, як уп'ється. Ото й сьогодня верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Моє ім'я знатиме всесвіт. Незабаром мій афарбіт уквітчає мені чоло лаврами великої слави. Вже десять років я працюю в хемичній лабораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите:

Він витаскав із кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтавою рідиною, а з другої—маленький електрофікатор. Але відразу знов ісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлючи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад.

— Ого, кажу: це як за часи Петра Першого на асамблеях «кубок білого орла» фігурував. Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу прийшлися б. Бач, здоровецькі! А ну бо, мій славетний винахідцю—за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й на що він придатний?

— О! аж підскочив учений фельдшер: на що він придатний! На що він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого презирства й зневаги. Чи ви читали колись «Невидимого» Уеллса, цю чудесну казку? Її нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні катапульти перед сучасними броневиками. Так і «Наутилус» Жюля Верна дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я—

королівський фельдшер, викину на смітник мізерну целлсову макулатуру—його «Невидимого». Я реальними зроблю древні казки про шапку невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він знов витяг із кишені свої препарати.

— Слухайте, пошепки продовжував німець, нахиляючись до мене: тільки вам, мій любий друже, я росповім уперше свою велику тайну, що криється в оцих препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло — мені трапився маніяк. То що ж: може й він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть і запоріжці такими кухлями не бавилися. Аж ув очах замакітрилось...

А німець росповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток з цієї машинки—матимемо реакцію, що перетворює ту річовину, робить її прозорою, як чисте шкло. Ви Уеллса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після цієї реакції не одбиває променів спектра, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, на що це може знадобитися?

— О, я вже розумію, заперечив я: коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських чобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітували. Так дешево можна піячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюха й півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-им своїм препаратом, а далі був іще кращий—914-й. Я їх маю за ці десять років теж кількасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Ейнштейн усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійсню казки Шехеразади і увійду невидимим у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що, кажу: ви мені цього револьвера не зробите невидимим?

Німець підозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити, та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, а ну—докажіть, під'южував я, тим часом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лямпочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного алхеміка. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умостившись глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому лапсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзичала, шипіла, роскидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов починав мастити револьвера жовтавою рідиною з слоїчка, муркочучи щось у козлячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. От би справді мені таку «шапку-невидимку». А гей! І Петлюру б укоцав з усіма його присними й усіх кандидатів колишніх, сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, й жандарям спокою б не, дав... Ех, ловко було б! Та тільки бреше старий мізкокрут порепана клізма німецька.

Ліниво думки перекочувались. Ліниво пиво ссалося. Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо. Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене сторчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені стало. Го-го! Так—це мені знадобиться. Це знадобиться...

Користуючись тим, що новочасний алхемік за своїми маніпуляціями не забував і прикладатися і вже з денця висьорбував, задравши чобота мало не по-під стелю,—я у мент, як він устромив туди свою лису голову, притьмом ісхопив я слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері з «Bier-Halle».

Вихорем примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов—я вже буду невидимий.

Три хвилині—і я вже голий. І буду голий ходити. То Уеллсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу все це! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку—й обережненько мащуся. Тепер за електрофікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом напевно будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь записки лишати: «я, великий червоний месник, невидимою своєю рукою покарав цього контр-революціонера. Так буде й всім, хто насмілиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимої кари».

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархиста. Але низка безумно-сміливих атентатів у несподіваніші моменти і в негаданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут іскрізь ці зловісні записки... Надприродній містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомость, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, на що здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли. Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позад мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідність! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти щеб галоші взяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди почуває себе якоюсь легкою, а мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на ввесь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юльяна Шпола зі збірничка «Верхи»:

Рили ми, рили...
Вистьобали ввесь піт із жил,—
А пикатa перекупка
Прийшла і сіла,
Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка—не повірю, що наступає соціялістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій?

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще, ще, та й ще ще та й ще ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський вчинок. Побив перекупку революціонер. Здорово! Може, думаєш, від того соціяльні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий.—Ет! знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Подивимось. Що—«Фавст»? Гаразд. Там теж алхемія. Тільки професор Штейнах фавстів тепер инакшим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в когось годинника й кинув долі. Зірвав у генерала епольети. Сіпнув за бороду важного пузія. Дулею протяг по носі модника-джиґуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці.—Го! Скрізь скандал, башкет, ґвалт. Один на'дного нарікає...

Прямую далі—на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта зобачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає:

Дозвольте вам подать,
Красуню люба, руку...

—От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже ще й досі у XX сторіччі ця допотопна опера дає вам насолоду! Невже не винайдете иншого мистецтва, инших форм, достойних емоціональности нашої переходової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш. із вашими дуетами любовними й аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробала опероманські...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну чи не дурень? Так же можна ввесь свій план провалити. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння й будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірку зроблено.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся і чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У фіртку й до самого палаца. Довжелезні коридори. Два гвардійці стоять біля якихось дверей. У ківерах, наче з наполеонівської гравюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою.

— Хтось хоче вийти.

Одчинили раптом, а я—туди. Бачу: заля, зеленим стола довженного вкрито. Навкруги у фотелях із різбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди ріжнокольо-

рові, хрести, ордени. Раду радять. А на чільному місці сам король, що його вбити мені треба.

— Ну, знищити цю блощицю, ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут планують.

І сів у куточку на канапі, що під стінкою стояла, саме проти «його величности», самовільством великої.

А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів іскрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми непевні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

— Чортів німець обдурив. Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабети...

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь їх бачу позлочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще ділає. Я—невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий куток. Наче б то заспокоїлись. А король каже далі:

— Іхні окремі агенти нам нестрашні. Хай собі роблять, що хтять. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей. Їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за иншими голосами. В цьому мудрість керовників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що класи обдурити неможна. Але він сам може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть пролетарям, хай показують не ті двері. І хай сидять тут, між нами, яко наші спільники. На оцій канапі близько нашого стола місце представникам соціялістів. Дати їм їхнє демократичне «загальне й рівне»...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене і в очах у них замерехкотіло здивування. Де-хто навіть підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здавався я їм.

— От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голий голісінький. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка й не театр.

Тихесенько по-під стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивились мені в очі чи то страшучись, чи то дивуючись. Де-хто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпагу. Олив'яні очі втопив просто в мої.

— Ге! Це я стуманів,—раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибонув до дверей, перекинув дужого гвардійця

й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма! Хвилина—і я на вулиці. Ще скількось часу—і вдома...

Простерся на ліжкові, відсапуюсь і думаю—(дзеркальце в руці).

— Що за пригода? Ось я дивлюся—і мене немає. А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи в їх очі не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як *ти* їх бачиш? Значить—у тебе очі непрозорі? Значить—у них одбиваються образи? Значить твої очі видимі? Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Уеллсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним.

З пересердя гепнув себе по лобі і... прокинувся.

Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дурисвіт невидимий, що з афарбітом у кишені носиться? Він тут усім гостям набрид, тільки ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер! лайнувся я.

— Хто фельдшер? заперечив кельнер: ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величности...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів—і липових і справжніх...

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбіта з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва 6/VIII-23 р.

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

ЗЕМЛЯ.

ОПОВІДАННЯ.

— Ш-шарх!.. — Ш-шарх!..—почулось тихим раном ще в півсонному степу.

Стиснувши зуби, Стасюк підвівся споміж пшениці навколішки й обережно поглянув наоколо.

Через позлотисте море колосся він побачив, що знизу, від балки, зайшли косарі. Здалека до його ясно доносилось, як дзвенять коси:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Він знов ліг на своє логово. Через два-три дні на всьому степу не буде ніде пристановища. Все викосять. Проса?... Але вони низькі й рідкі. У їх не сховаєшся. Хоч провались крізь землю.

— Проклята!.. Через тебе пропало життя!..

Він з усього розмаху вдарив кулаком по сухій ріллі. Але його кулаки були такі малі й безсилі, а земля така нерухома й байдужа. Він вразив до крові руку й вибив тільки ледве помітну ямочку, що в їй і жайворонок не звив би собі гнізда.

Злість і відчай навалились на його. Шпурнув геть від себе рушницю й перевернувся на спину. Лежав і дивився в небо. Але й вранішнє небо, чисте й лагідне, дратувало його. Мусив зажмурити очі й лежав нерухомо, як труп. Тільки в висках, коло вуха, пульсували артерії.

Думав. Горів у думках—важко, покволом і все в тих самих думках, як сире поліно в печі. Стало душно. Розстібнув комір.

— Ех, земле, земле!.. Проклята ти, заклята на віки вічні! Через тебе пропало все, все!.. А ти мовчиш, німа й непочутна, тобі й жалю немає, що на тобі ллється кров!..

Маленький сірий коник несподівано кинув йому на обличчя своє тільце, мов грудочку сухого чорнозему. Змахнув його рукою. Перевернувся на бік і знов почув, як там, коло балки, дзвеніли коси.

Вони добираються до його. Залізними зубами рвуть жовті сухі стебла й злосливо гукають, немов хотять, як птаха, спужнути його, вигнати з хліба:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Нічого, не злякають. Він сам вийде...

Кидав думки в один бік і в другий: де знайти захист?.. І не знаходив його. Тільки ніч темна була йому тепер захистом. Тільки рушниця зосталась його оборонницею. Тільки вона тепер вкупі з ним мстилась над ворогами, бо товаришів немає: тих убито, а ті порозбігались.

Але вже не вистачає набоїв. Скоро прийде час, коли його візьмуть голими руками.

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..—чує він далекий, але настирливий, невідстанний поклик.

Ліг на черево, підгорнув під лоба складені одна на одну руки й знов замлів. Згадалась довга-довга й така тепер далека стежка його короткого життя.

Як недавно все діялось і як давно!.. Тільки одружився—взяли на війну. Кидали з одного фронта на другий... Ганяли, мов босого по пожарищу, поки не попав з простреленим плечем до лазарету. Одужав—знов у пекло... А там прийшла свобода й на своїх киплячих хвилях принесла додому.

— Земля!.. Земпя!..

Тільки й чути було ті слова по всіх усюдах. Тільки про це й говорили скрізь по Україні.

І ось він—делегат від свого села на повітовому селянському з'їзді. І тут ті самі слова:

— Земля!.. Земля!.. Земля!..

Від кожного села виступали промовці і всі говорили в одно. Дійшла й до його черга. Було вже пізно. В театрі, де відбувався з'їзд, нічим було дихати. Але він не помічав того й, тільки чуючи, як у грудях молотом колотиться серце, вийшов на кін. Мов вітром підхопило його, й він задихаючись вигукував:

— Я, як представник од Вавиловської волости, від чотирьох тисяч селян!.. Як будучи на фронті в п'тнадцяти боях і ранений!.. Заявляю, що наша громада винесла одноголосну резолюцію: всі землі панські, казьонні й манастирські—одібрати й передати селянам у вічне володіння!.. Без викупу!..

Грім оплесків покрив його слова так само, як і всіх попередніх ораторів, що говорили ті самі слова, проводили ту саму думку.

— Доволі пили нашої крови!.. Буде вже драти з нас шкури!..

І знов оплески й оплески. Хотів ще казати, але давно підібрані слова несподівано розбігались, і він тільки додав:

— Земля, воля й братерство!.. Смерть ворогам народнім!..

Вернувся додому. Йшов зі станції пішки. Земля горіла під ногами. Йшов і бачив, що скрізь по степу ходять люди: по одному, по двоє. Ходять, придивляються до землі, наглядають найкращу, щоб захопити собі... починати оранку.

Росповів на сході про те, що було на з'їзді.

Як тоді раділо все село! Які надії розцвіли в душах селянства! І які вдячні були йому, Стасюкові, мов через його йшло до їх щастя.

— Вся земля наша!.. Ні копійки викупу!.. Буде вже панам смоктати кров нашу!.. Все майно панське забрати й розділити між людьми!.. Все воно наше, нашими мозолями зароблене, нашим потом полите!.. Годі хилити голови лежням!.. Годі в ярмі ходити!..

— А-джа-джа!.. А-джа-джа!.. А-джа-джа!..—доноситься до вух Стасюка від балки. То косарі гострять коси, щоб скоріше добратися до його. Косять хліб панам, що колись селяне з такою вірою й радістю сіяли для себе.

— А-джа-джа!.. А джа-джа!..

Так усе несподівано перевернулось на инше.

Прийшли німці, почались сікуції, вимагання контрибуцій. Знов на селі появились пани й управителі. Приїхав і їхній пан, Дудник. Привіз з собою тридцять німців і почав пороти селян. У першу голову схопили його, Стасюка.

— Він привідця й коновод! Він збив усе село! Він їздив на з'їзди! Він грабував худобу!

І сікли його, немилосердно сікли...

Досі ще неначе хто приском сипе по спині при спогаді.

— Коли так, то знатимете ж мене!—рішив він.

Узяв рушницю, зібрав товаришів і пішов бити панів і глитаїв. Де проходив, там палало панське майно, де попадався до рук пан,—одна була йому честь: куля або петля.

Пів повіту пройшов страшним месником Стасюк, поки не навели на його свої ж люде німецьку силу. Тепер нікого не зосталось від його товариства, й сам він, зацькований і загнаний, ховається від людей в останніх хлібах.

Покосять їх, тоді кришка.

Зараз прибився до рідного села; думав, може яку допомогу дасть жінка.

Бачився з нею в леваді, але ніякої надії не подала вона йому: усе село проти його. «Це він піддурив нас. Через його загинула наша праця, через його пороли нас. Нехай іде, куди хоче, а ми покривати його не будемо! У кожного одна голова на плечах!» І більше всіх проти його говорить сусіда ближній, Панько Деркач, старий Деркач. Бо двох його синів били німці шомполами.

— Що ж тепер робити?..

Це питання вже кілька день стояло перед Стасюком, і він не міг підшукати на нього відповіди. Голова була порожня, як пляшка, що носив у їй воду. Узяв ту плискувату пляшку в руки, подивився й кинув на землю. Хотілось їсти й пити, й не було ні хліба, ні води. А сонце вже піднялось високо й пекло палючим жаром. Хитний прозорий холодок

від сухих стебел пшениці не давав ніякого захисту. Вітерець пробігав десь вгорі і, тільки дратуючи, лоскотав сухий колос.

Стасюк лежав і несвідомо довбав пальцем землю. Червоне сонечко круглястою емалевою крапкою виповзло йому на руку й спинилось. Дмухнув на його, але воно не хотіло летіти. Збив пальцем.

Було скучно й важко лежати без руху. А там скреготали й скреготали коси, гострили зуби на його:

— А-джа-джа!.. А-джа джа!.. Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Пекло сонце. Шелестіли сухі колоски, а відчай глибше й глибше запускав свої гострі пазурі в серце.

В ночі Стасюк прийшов додому. Нічого не кажучи, ні про віщо не роспитуючи, ліг спати. Спав довго й твердо, неначе після великої важкої праці. Ніхто не турбував його сна.

Прокинувся, коли сонце вже підбилося зовсім високо, умився й сів до столу.

— Ну, жінко, чим частуватимеш свого хазяїна?..

Хотів усміхнутись, але тільки скривив в усмішку губи. Очі зостались суворі й застиглі, мов крига.

Молодиця з трівогою глянула на чоловіка. Був худий і чорний, оброслий бородою. Губи йому порепались, волосся пасмами звисало на плечі й лоба. На лівій щоці червонів новий шрам.

— Чим частуватиму?.. Що есть, те й їстимемо.

Вона поставила перед ним миску, — поклала груглясту, з боку вищерблену, деревляну ложку й окраєць хліба. Потім вийшла в сіни й принесла глечик молока.

— А Андрійко ще спить?

— Спить.

— Збуди його. Будемо гуртом снідати.

Молодиця збудила сина. Хлопчисько років чотирьох протер кулачками очиці й боязько глянув на кудлатого й бородатого чоловіка.

— Татко!..—нарешті весело вимовив він, пізнавши батька.

Обличчя Стасюка освітилось усмішкою.

— Йди сюди. А ти чого не сідаєш?

— Я вже їла.

— Сідай!

Мусила сісти до столу, бо в голосі чоловіка почувся приказ. І взагалі він сьогодня здавався жінці незвичайним. Стримана суворість холодила його палку вдачу. Немов він на щось наважився й таїть якісь думки.

Стасюк узяв сина собі на коліна, обережно притиснув лівою рукою до грудей і на хвилину приторкнувся обличчям до його м'якого й білого, як льон, вигорілого на сонці, волосся. Жінці здалось, що в його на очах залисніли сльози. Але він різко крутнув головою й прогнав їх.

— Будемо їсти.

Іли мовчки, не хапаючись. Стасюк їв сам і годував з своєї ложки сина. Клав її, підбирав з столу крихти товстими незграбними пальцями, повагом ніс їх до рота. Потім знов брався за ложку.

— Що каже батько?

— Нічого, мовчать.

Стасюк глянув на жінку, на її потуплені додолу очі й різко поклав ложку на стіл.

— Іж!

— Наївся вже. А мати?

— Мати жаліють тебе. Хотіли передати грошей і прохати, щоб ти десь поїхав, або в Одес, або в Миколаїв, щоб переждати який час.

Стасюк з полегшенням видихнув повітря з грудей.

— Грошей мені не треба... А люде?

— Що ж люде, як вовки!.. Дізнались, що ти вервувся, й кажуть: «піймаємо й видамо німцям». Найбільше Деркачі... Та й Ващенки, й Коцюби, всі багачі й біднота туди ж. Учора, ще ти не приходив, Василь Коцюба зустрів, питає: «Що? вернувся Петро?»—«Ні»—«Брешеш»!—каже.—«Тільки все одно—піймаємо. Годі дурити людей»!

Замовкли. Стасюк дивився в куток і тарабанив по столу товстим і довгим, обведеним чорним ободом, нігтем. Потім підвівся, спустив сина з рук додолу, став проти божниці й двічі перехрестився.

— Спасибі.

— На здоров'я.

Жінка прибірала з столу, а чоловік двічі пройшовся по хаті й знову сів до столу. Мовчав кілька хвилин, дивився, як вона замітає хату. Ждав.

— Сідай, побалакаємо,—сказав він, коли жінка поставила віника в куток.

Руки в молодиці упали, мов не свої. Вона так і ждала, що щось буде, що Петро не даром такий похмурий.

— Іди й ти, синашу, сюди! Щоб і ти чув...

Хлопець довірливо підійшов до батька.

Стасюк хвилину помовчав, немов набіраючись сили.

— Говорю тобі, Зінько, як перед Богом, оце в останнє... Бажав я добра людям, не шукав для себе нічого, а вони тепер хотять видати мене німцям... Мов на вовка збираються на мене...

Обличчя Стасюкове мінилось, тремтіли й смикались кінці губ. Йому було важко говорити, й він немов виривав слова з грудей, мов тирсу з цілини.

— Всі кинулись на землю... З-за неї ллється кров, з-за неї ворожнеча!.. А хіба біднота добилась того, щоб узяти її в свої руки?.. І була вона у багачів, і зараз у їхніх руках, у їх вона й зостанеться! А я з-за неї людей убивав...

— Що ти кажеш, Петре!..—жахливо скрикнула жінка й дивилась на чоловіка великими наляканими очима.

Люде говорили, що Петро убійник, але вона не вірила. Тепер він говорив сам.

— Еге, убивав!.. Убив власними руками Карпенка, Смілянських, Губчича... На цих руках кров!.. А для чого, а кому з того користь? Ті, кому хотів добра, ті, з-за кого душу занапастив, ті тепер мої найлютіші вороги! А все з-за землі!.. Будь вона проклята, та земля! Нехай вона тернами, бур'янами заросте, нехай піском та камінням візметься!.. Он Деркач іде... Іди, йди сюди!.. Підходь ближче!.. Не бійся!..

Стасюк бачив, як проходив повз хату Деркач і приглядався підсліпуватими очима в вікно.

— Я тут, тут!..

— Петре!.. Цить!..—благала жінка.

Сльози текли по її обличчю.

— Нічого, все одно!.. Нехай чує... Я не втечу, нікуди тікати! Нехай, що хотять, те й роблять!..

— Та може ж таки ти поїдеш до Одесу?..

— Не поїду. Не того я прийшов до дому. Прийшов прощатись. Прийшов подякувати добрим людям за їхню правду. Слухай, Зінько: мені вже не жити на світі! Зостанешся з Андрійком. Вчи його розуму, вчи, щоб був трудящий. Щоб ніколи нікому не вірив. Бо скрізь злоба й зрада. Живіть чесно. Може вийдеш заміж...

— Що ти кажеш, Петре? Нічого того не буде!

— Мовчи! Те, що я кажу, те й буде! А ти Андрійку...

Стасюк підняв сина врівень з своїм обличчям, глянув йому в ясні дитячі очі й мов поперхнувся.

— А ти...

Більше Стасюк не міг нічого сказати, бо не дали сльози. Плакали всі троє.

Нещастя увійшло в убогу, чистенько прибрану хату й стало коло порога, темне, нерозважне. В малі підсліпуваті вікна дивився золотий пекучий день і плив незміряним морем у осяйну безвість.

Купаючись в тому пливучому золоті, червоний молодий півень, з зеленуватою шиєю й чорними крилами, злетів на тин коло причілку й голосно кукурікав, зажмурюючи від насолоди свої червоно-скляні очі. Але Стасюки не чули його крику.

Всі були на степу й село мов завмерло.

В сяєві пекучого для Стасюк ішов по вулиці до волости. За плечима у його висіла рушниця. Що він там робитиме, він і сам не знав. Але серце його було повне образи й рішучости.

Він ішов, а за ним по розпеченій сонцем і розбитій їздою дорозі крок за кроком посувалась його сіро-синювата

тінь. Жінка зосталась дома. Так він наказав їй і вона не насмілилась не послухатись його.

Ось майдан, ось волость. Стоїть, блищить на сонці білими стінами. Чорніють розчинені двері. З їх на двір виходе Панько Деркач. Побачив Стасюка й—назад. Злякався. Але передумав і пішов просто йому на зустріч.

Обличчя Стасюкове перекривилось злою усмішкою.

— Що, доніс, заявив?..

— Кому?.. Що?.. Нічого я не знаю!..

Деркач смертельно злякався й нижча губа в його засмикалась, а очі забігали, як у спійманого на шкоді пса.

— Брешеш, стара собако! Бігав до волости заявити, що я прийшов? Ну, й прийшов і не злякався!.. Беріть, коли хочете!..

Перший гострий момент зустрічи минув і Деркач уже не так боявся, тим більше, що знав, що зараз у волості збіраються йти заарештувати Стасюка по його доносу. А він ось і сам прийшов.

— Хто тебе братиме? — гукнув він.—Іди, куди хочеш!.. То тобі мабуть Зінька казала... А я що?.. Про мене...

З дверей волости разом вийшла купа людей. По очах їх Стасюк побачив, що вони йдуть на його. Деркач, не оглядаючись назад, почув, що вони зараз заберуть Стасюка і в очах його гостро майнула думка про це.

Стасюк живо помітив те.

— Про мене—роби що хочеш!

— Брешеш, собако!—перебив його Стасюк і, в один мент вихопивши з за плеча рушницю, вистрілив.

Розмахнувши руками, Деркач упав на землю.

— Ну, тепер підходьте, ви!..—гукнув Стасюк до тих, що вийшли з волости.

Але вони кинулись назад у двері.

— Тхори прокляті—кинув їм у слід Стасюк.—Не бійтесь, не поженусь!

Повернувся й пішов на гору, туди, де між дерев біліла церква.

— Ловіть!.. Держіть його!..—гукали з волости, але ніхто не насмілювався йти за ним.

Стасюк одійшов трохи й спинився. В душі було порожньо й холодно, мов гробак виїв усю середину.

Глянув навколо. Церква... Колодязь коло неї. Свині риються в баюрі під коритом для водопою.

Згага пекла горло. Пити! Але на що?.. Все одно.

Несвідомо подивився вниз від церкви на село. Там подекуди поміж сірими стріхами хат ясніло золото стіжків і скирт. «З хлібом будуть» — майнула думка. У вікні попівського дому плямою вимальовалось широке вигодоване обличчя й довга руда борода.

— Ага, й ти дивишся?.. Дивись!.. Дивись, коли не повилазило!..

І нічого більше не бачучи й нічого не почуваючи, крім глибокої тяжкої образи й того, що йти нікуди й робити нічого, Стасюк раптом поставив рушницю на землю, притис дуло собі під щелепи й, не дивлючись, ударив ногою по замку.

Бабахнув постріл і він з розваленою головою упав на дорогу.

Свині злякано зарохкали й піднялись на передні ноги в своєму логові, але побачивши, що їм ніщо не загрожує, знов уляглись в холодне баговиння.

Сонце лило своє пекуче золото на їх і на Стасюка й почало пригрівати його роскиданий по роспеченій сухій землі поміж камінцями й товарячими кізяками кривавий мозок.

Г. ХОТКЕВИЧ.

В КОРШМІ.

«Манашка»...

Се собі жидівська коршма найпослідніщого ґатунку, звичайне пристановище керманичів. Тут вони пожадані гості. Коли там десь на Балтаґулі, на Шибенім озері, на Перкалабі, за світами десь підіймают клявзу, Манашка зі своєв Суров студят холодці, печут хліби, готовлят всяку гуцулску снідь, бо будут керманичі сьогодня. Гуцул пожаданий гість в коршмі. Як має гріш—може увесь лишити; як не має гроша—кричить: «Шо? Ци моє слово у тебе не вартаєт?» І тоді лиш знай пиши, жиде, бо за слово гуцул тобі десять раз заплатит. Он дзьобні, тобівки, ремені, навіть сокири і швари на продаж у Манашки—се все покажчики гуцульського темпераменту.

Сам Манашка—старий сивенький жид. Страшно ґречний. З кождим так витаєть ся, як з рідним татом, мов би сто літ не видів і зрадів неймовірно. Але я бачу, що ся Ґречність дорого йому коштує: всю свою ненависть до Ґоя, все призирство до хама, мужика, він мусить нараз перебирати в одіж Ґречности і зносити солону, часом дуже солону лайку гуцула, мусить не дочувати багато річей, мусить терпіти навіть тоді, коли ображають його людське достоінство, і на все, на все мати лиш одну відповідь: «Ну? Чого хочете?» Бо дійсно гуцул, вилаявши ся, зараз же скаже дати собі щось—руму, ци там чого ще.

Взагалі відбуваєть ся цїкавий процес: гуцул часом відчуває попросту потребу над кимось позбиткувати ся, когось вилаяти, показати свою силу і, находючи відповідний об'єкт, позваляє собі на багато річей, але потім чуєть ся немов зобовязаним надгородити за подіяну кривду і—от чи купує зайву флєшу пива чи винаходить ще яку форму. А Манашка розуміючи ся на психольоґії, терпеливо зносить все, за те потім, як гуцул підпивши бере чарку за чарков, флєшу за флєшов, доходить навіть до потреби зафундувати приятелеви «штири—три»—(так гуцул назвав собі шартрез)—тоді Манашка пише кредков на дверох довгі ряди крисок, сам мало рахуючи кілько він їх написав. І, дивлючись, як сей Ґрейцаровий торг іде собі нормальним шляхом, сьвіжий чоловік чуєть ся, що тут уже, коли не саме «дно», то в усякім разі близько него.

Але помимо того гуцули люблять свого Манашку.

— Се порєнний жид—кажуть про него.

За те не люблять його жінки, Сури. Справді, вона вже цілком инакша: з видимою тяготою несе труди своєї профессиї, видимо тяжко зносить гуцульський жарт. Змовчати й вона змовчить, чому ні, але лиш тому, хто добре, занадто добре платить. З иншим—зуб за зуб і підіймає часто таку бучу, що аж шиби дзвенять. Тому гуцуци її не люблять і навіть рідко звертають ся до неї, все більше до покірного і всетерпеливого Манашки.

— Манашко, курва тебе породила! Ходи-но суда.

Манашка кудись вийшов; підходить Сура.

— Ну? Чого вам треба?

— Хіба я тебе кликав? Тебе? Забирай си пріч! Я з тобов ни маю нічьо до розмови. Манашку, на... у твоїй матери!

Віткилясь безшумно появляєть ся Манашка зі своєю незмінною фразою.

— Ну—ну?.. Чого хочїте?

— Ти такий плохий, шо курки не загрозиш, не то свої жінки. Ти б її бив шо сабашу.

Тут же вештаєть ся похмура згорблена баба. Сиве засмоктане волосє вибиваєть ся неладними космами з-під брудної хустки; кожух смердючий, підрана чорна сорочка і запаска гірша шмати. Страшна, за серце хапаюча картина...

Се гетера була колись керманицька. Цїле житє її минуло от у сім корчемнім чаду, серед п'яних, з обнаженними почутями, грубих людей. Вони, тяжко наробивши ся, чули потребу тяжко випити, тяжко вилаяти ся і тяжко наситити себе до кінця. Сотні мужчин жадали її, отсеї старої тепер баби; жадали й здобували, а на ранок, кинувши кілька згірдливих слів, відходили назад, до своїх чистих жінок—а вона все лишала ся в сій задимленій горівчаній атмосфері, в сій духоті кріпких слів і звірячих почувань, все мусіла напивати ся до нестями, волокти ся душею по всякому бруді і що-вечера, щоночі бути готовою для нових, все нових керманичів. І так сьогодня і завтра... і так цїле житє... аж поки не прийшла старість...

І тепер вже ніхто її не бере. Ніхто не частує міцною горівкою, аби запаморочити і довести до потреби тішити похоть керманичівську брудними руками; ніхто не уводить за перегородку під град жадних очей, ніхто її не хоче, нікому вона не потрібна. І от мусить за тисячу дрібних послуг просити жидівскої ласки—аби позволили перебувати в теплій хаті, спати на голій заплльованій підлозї, тулити ся десь в кутку тої самої корчми, якої може вона була найголовнійшою принадою колись... А може була Ґаздівською дитиною... А може мріяла колись о щастю, о любови, о молодім коханім чоловіці, о діточках білоголових і тихій хатиночці десь на узгірю. І не дав того Бог нічого... От проволочив

по сміттевиках, поганю заліпив душу й уста і назвав те людським життєм. Будь же ж справедливий, чистий Господе, на чистих небесах своїх—і дай же їй там иншу ясну долю!

Але ше низша єсть тут, у сій Вижницький коршмі їстота. Та доки ж низько, у яке підземелє ідуть оті безконечні суспільні сходи?

Се вже щось... щось пів-людського. Молода, ще зовсім молода дівчина, але мов присаджена до землі чиєюсь моцною злібною рукою. Чоло заросло волосєм, лице безперестанно усьміхаєть ся страшним ідиотичним усьміхом, а сама вона, дишучи, переразливо харчить і хрипить. Мабуть проклята хороба загніздила ся в ній.

Вона ще так молода, а її уже ніхто не бере, і кождий чим лиш може стараєть ся обидити, зневажити се подобіє людини. Я бачив сам, як оден молодий красивий гуцул от так собі, ні з того ні з сього, коли дівчина проходила мимо, плюнув їй з-заду на кожух. Вона тільки огленула ся і ще страшнійше захрипіла.

І так тяжко було се бачити. Він молодий, здоровий, сьвідомий того, що ще багато красивих жінок віддадуть йому своє тїло з охотою, от опльовує нещасну дівчину, на котру тепер не хоче й глянути. А звідки ти знаєш, гуцуле—може в темряві ночі шукати будеш пласких сих грудей, хотіти будеш сього Богом самим побитого тіла і не дослухаєш навіть страшного сего відтручуючого хрипіня?

Корчма наповняла ся керманичами. Мокрі, передряглі вони входили шумно, свобідно; шваркали шварами по лавицях, засідали за столами, розбували ся і вішали мокрі онучі коло печі.

Хата гула. Ішли, очевидно, в першу руку розмови про пригоди сьогодняшнього дня: кождому хотіло ся розповісти, що з ним ся трафило, як він мудро та хитро виплутався, чим йому поміг Бог. Ті, що потерпіли сьогодня, або мовчали, або зухвалили ся; їх обережно обходили і болючих питань не задавали.

Жид і жидівка і обі оті прислугуючі постаті увихали ся по-між гуцулами. То звідти, то звідти несли ся жаданя, попереду ще зовсім скромні: чарка горівки, таріль дреглів, кулеша, «штруцель», о́гірок.

— Я, бра, за соленим о́гирком гину. Мой, жидівко! Шо там у росолі руками бацькаєш? Та же то люде пют.

— То шо? Хіба у мене руки які?

— Нно... Ту у коршмі єк си надивит чоловік на жидівське Ґосподарство, то вже му всего си відхоче.

— Наймай собі па́лац коли так! Дивіт ци на него—пан який! За ґрейцар хоче, аби му на золотім тарелі давали.

І шумить коршма одностайним шумом, тече невпинно ріка житя.

Але от перші потреби загріти ся й насититись заспокоєні. Досі не було жадної штуки: гуцул просить бриндзі — дай йому бриндзі, гуцул просить порцию горівки—дай йому порцию горівки. Але відтепер починаєть ся вже гра. І як зручно, як вираховано вона провадить ся!

Вже й Сура не огризаєть ся, нікого не лає, а коли їй в лице говорять образливі речі, то лиш сьмієть ся та жартливо хіба ударить гуцула по кожухови. Вся річ в тім, аби керманича підохотити, аби він когось почастував, відчув потребу когось пригостити. Віками вироблена коршемна практика дає певні для того способи — і скоро в коршмі не стає рук для подавання. Бігає Манашка, бігає Сура, бігає низенька, з сина-червона їх дочка, бігає стара гетера, бігає молода, і ще якась драптива баба, що дрова принесла — і та бігає. Дим від гуцульських люльок стелеть ся хмарами, шум невиразний стоїть в повітрю від гамору — приятельських бесід, покриків на жидів, звуків поцілуїв. Ледве блимають у задусі дешеві лямпи, стає ховзко і брудно.

— Ой Тимофійку, браччіку, бери-ко флоєру! І Тимофій лізе довжелезними своїми руками за вікно, витягає штук шіст флоєр. Манашка кричить з другої хати:

— Там то-та, шо хрестом помічена, то має бути найліпша.

Тимофій перепробовує їх усі, і оригінальне гудіне разом з тихими жалібними якимись звуками приєднуєть ся до всепоглощающого шуму. Щось є в гуцульській флоєрі. Хто-б не взяв її до вуст — а мусить грати тужно, мусить по гуцульски говорити про скорбний спокій полонин пожовклих, про негоди осінні, про потоків немовчний шум і вічне глядіне в небо непорушних просторих верхів.

Якийсь низенький, підхмелений уже гуцулик дріботить сьпіваночками; то той, то той збоку підтягнуть, хтось засміеть ся. Але скоро вже перестають задоволяти звичайні слова, співаки починають добирати щось моцнійшого — і при вдатнім присоленім римі вибухає коршма реготом, мов десь вистрілили з гармати поблизку.

Маленький гуцулик—він розсипав дарабу сегодне, тому чув незвичайну «охоту» — уже на середині коршми і гуляє, мягко притупуючи постільцями, дрібочучи трикутно. А в кутку двоє приятелів щиро признавали ся оден другому в вічній приязни і цілували ся моцно. Менше з тим, що за хвилину може увалить оден другого в писок, але поки що—приязнь і медяні слова.

— Пара́! Пара́! Ану-ко, ну-ко, — частує Василь Миколаєву жінку.—Знаєш шо? Одразу би хлопця вчінила, коби сеї си горівки напила.

Параска регоче. Сей Василь якийсь кревний далекий, від него жарт можна приймати.

— Ци чуєш, Миколайку? Ци чуєш? —термосит Параска чоловіка, але Миколай занятий поважною розмовою і лиш відмахуєть ся рукою.

— Миколайчику, ану!

— Шо там таке?

— Та ци чуєш шо Василь говорит? Шо я би одразу хлопця вчінила, коби лиш сеї горівки си напила.

Миколай усьміхаєть ся і мовчки простягає пугар Василеви. Бо Василь знає єк жертувати: Миколаєви з жинков Бог не дав дітей і се є жура їх гарного гармонійного подружжа.

А Маріка, як тільки Тимофій куда відвернеть ся, заводить фіґлі з його братом, Палійчуком. Палійчук, се кучерявий, повногубий хлопец, типовий сільський дон-жуан. Він жадних заходів коло жінок не робить, не ловить їх ні на гарне убранє, ні на причісане волосє, а просто знає, що вони самі зловлять ся от на буйні, хоч і ростріпані кучері, на моцне хоч і давно немите тіло і взагалі на справність цілого молодого інвентаря.

Палійчук витяг з бесаг колач і простягає його Маріці, але сам не пускає з рук, тримаючи на пальці. Маріка собі зачепила палец і тягнуть колач аж поки розломили. У Палія лишила ся більша половина.

— Х-і-хі... А єк ми при слюбі ломили колач з Тимофієм, то в мене бирша половина си лишила.

— То з Тімофієм, а то зи мнов,—підморгуючи каже Палій і відходить від Маріки, хоч саме тепер нема Тимофія і хвиля спосібна. Се якась тонка природна вирафінованість, рахована на жіночу психольоґію.

І доч Єви робить так, як роблять усі дочери Єви.

— Палійку, Палійку... йди сда...

— Чьо?

— Та йди...

Палійко підходить. Вона починає йому щось шепотіти на вухо, аж він сьміеть ся і бє її по грудях. Потім знов відходить, хоч вона тягне його за рукав.

Мене, очевидно, ся Маріка не вважає навіть за людину. От як древні матрони рабів. На дарабі, поховзнувши ся, вона ухопила ся аби не впасти за мене, а потім, не випускаючи руки, питала—ци пан жонаті?.. Я з сумом відповів, що жонатий і то ще моцно жонатий. Ся відповід сильно Маріку розчарувала і вона пустила мою руку. А коли відтак на друге питанє—ци й жинку зи собов куда-сте узели у гори?—відповів потакуючо — відвернула ся і більше мене не помічала.

І тепер, заводючи фіґлі з Палієм, не звертала на мене найменчої уваги.

— Ой чоловікови искажу! — пробував я вийти з нірвани.

— Невілно! — кокетливо усьміхаєть ся Маріка і грозить пальцем.

— Та ж то брат Тимофіїв.

То й добре, шо брат. Не все одно—шо Тимофій, шо його брат? Одна кров,—регоче, здорова свобідна самиця.

Тимофій прийшов.

— Хто се тобі колач дав?

— Палій.

Тимофій хмурить ся.

— А шо се з тобов Палій заходит?

Зимним, надзвичайно здивованим рухом здвигає Маріка плечі, абсолютно не розуміючи о що чоловікови ходит і недбано, крізь губи кидає:

— Дурень.

Тимофій мякне від сеї ласки.

— Та то я шуткую.

Але він уже трошка підхмелений і його дратує красота його жінки, його власности. Жадними очима він дивить ся на червоні губи, на роспалахкочені щоки і чимось нетерпливить ся. Потім приймає солідний, діловий вид і поважно звертаєть ся до товариша.

— Ну, браччіку Міха. Онтам у кутку бесаги мої, сокири. Посокоти, браччіку.

— А ти де?

— А я ше маю справунки у місті. Іди, жинко.

Маріка підіймаєть ся і мовчки йде. По се ж і віз її Тимофій аж з Ростик, наражаючи на небезпеку. І вони уходять, молоді, сильні, здорові. А гуцули роблять вид, що ніхто нічого не помічає, ніхто ні очім ані на ніхоть не догадуєть ся.

Лиш хтось, нахиливши ся:—«Кгм»!—кахикає в пугчар собі. А з другого кутка другий хтось: «Кгм»! «Кгм»!—відкашлав ся двічи. А третий хтось зробив підозрілий якийсь звук, а Палійко весь освітлений від здержуваного сьміху, ледве промовляє:

— Ек горобці—на льоту.

Але на тім і конець. Скоро всі о тім забули і загудїла, загомоніла коршма одвічним своїм шумом історичним. Так само гуділа вона і за часів Володимера Святого, коли жид першу коршму отворив у Київі; так само гуділа під час татарського нашествія, коли Батиєві орди звалили ся на коршемну Русь; і в козацькі часи так само гуділа, а козак висьпівував до неї:

Ой коршмо-княгине!
Чом у тобі добра козацького багато гине?
І сама єси неошатно ходиш,
І нас козаків-нетяг без свиток водиш.

Ось вони, сі козаки—нетяжища. Сидять в тій же самій коршмі, так само одурманюють ся і той сам жид прислугує їм, що прислугував триста літ тому назад. І вони ті самі, такі самі, і були, і єсть, і будуть іще багато часу.

На ріжні голоси гуде коршма. Ніч тікає звідси і ніхто не знає яка пора тепер на дворі, тут так шумно, так весело, що не хочеть ся знати щось о часі.

В двері просовуєть ся якась дивовижна фіґура. Щось цибате, в довгій аж до пят свитині невиразного якогось кольору — от неначе Злий Дух середновічних траґедий. Капелюх обвис, в руках величезний костур і певно під полою тримає засвічену ліхтарню. Підійде до вибраної жертви, замогильним голосом скаже: «Іди за мною» — і поведе до якогось підземелля.

Я не дуже помилився, бо се була дійсно страшна особа— поліциян! Але він був в якимось добрім гуморі і нікого не освітлював ліхтариев і нікого не тяг в підземелє. І овшім—се була дуже мирно настроєна власть, хоча підсівши до мене і старався він запевнити мене в безграничности своєї могутности.

— Шо я можу, то я можу, а шо я не можу, то я не можу. Бо є припис. На всьо є припис. Сказано, шо світло мусит си гасити о девєтий годині—най си гасит, хочь би там не знати шо.

— Але я щось виджу,—діссоную я,—шо воно щось— довше ся світит троха...

— То правда, але на то-то дивит си отак о!..—і він розставляв перед лицем пять пальців.—Світит си доків я позволєю. А як скажу—гальт!—мусит погасити. Мусит, хоть би там ни знати шо. А якже! Мусит, бо я маю рехт. Шо вин гадає шо мене за два леви місячно купив? Чи як він собі гадає? А як у тебе шо станеть ся у коршмі? Кого тоди будут зараз чіпати? Мене!—і він гордо бив себе в груди.—Мене зара', будут чіпати! Мене!—«Ти, скаже, був тої ночі там і там?—Я!—А докив си світило? Ага!»

Дико і неспокійно ставало в коршмі. Оден молодий сильний гуцул, уже зовсім пяний, підходив до кождого і буквально кождого задирав. Але то не гонір тверезому з пяним заходити, тому всі його збували як будь. Се ще більше непокоїло Франчукового, бо йому хотіло ся бити, рубати, а не було кого, не було що. І він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, зачіпаючи ся до кождого. Десятки очей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дав ся. Мов згода мовчазна зайшла у коршмі—не дати Франчуковому ні до кого вчіпити ся.

От він підходить до якогось молодого, менше розважного гуцула. Хапнув його одразу за поперек і підніс д'горі. Се образа, отак хапати людину, як ковбок, але молодек не вириваєть ся, не хапаєть ся топорец, а висючи в повітрю, виспівує коломийку. Франчуків ставить його на землю і, безсмисленно поводючи очима, відходить.

Бойко сидить на лаві. Смиренний тихий бойко. Чомусь гуцули взагалі не люблять бойків і навіть вважають за лайку, коли обізвати гуцула бойком.

Франчуків підходить і штовхає у бік.

— А-но прич, ти, бойку!

Бойко поводить по всій коршмі очима, але коршма не помічає його. Коли б що стало ся — ніхто за бойком не стане. Сама гуцулія пєт.

І бойко покірно встає, пересідає на другу лаву.

— Ну, я вже й пішов. Шо з того шо я бойко? Як бойко то вже не людина?

Франчуків важко кидає мокру швару на те місце де сидів бойко, а сам іде знов крутити ся коршмов. Щось мов ирве ним, щось в нім нуртує.

Казав дати собі порцію горівки. Тримаючи чарку в руках, підходить до Василя і стоїть кілька хвиль, важко сопучи і поводючи безсмисленими очима.

Василь робить вид, що не помічає, і говорить з приятелем.

Франчуків підносить чарку до уст, половину випиває, а половину випліскує Василеви на кожух. Я бачу, як того всього пересмикнуло, але він стримав себе.

— Шо ти лєєш?

— А шо?—Франчуків відповідає борзо, мов не маючи часу чекати. А ніздрі у него вже роздувають ся і ріт півроскритий важко дише.

— Я тебе питаю— шо лєєш?

— А шо ти мині зробиш?

— Та я вже знаю, шо я тьї зроблю, лиш ти мині скажи, шо ти до мене си чипаєш?

— А шо ти ми зробиш?—і налізає на Василя усім толубом.

Відчуло ся напруженє в коршмі, от як перед бурею. Мимоволі всі якось притихли, хоч кождий старав ся показати, буцім-то він зовсім тим не цїкавить ся.

Але Василь потрафив стримати себе і відвернув ся. Його слова були такого рода, що його не понижали, а між тим не давали ворогови зачіпки. Відвернув ся і говорив до приятеля мов би нічого не зайшло. Навіть не обтер горівки на кожусі.

Франчуків ще стояв кілька секунд в вичікуючій позі. Потім злісно рвонув з лавиці всі свої причандали і вийшов пріч, хрьопнувши дверима.

— І жидови не заплатив,—почули ся окремі репліки.

— Жид за своє си не боїт.

— Прички собі питаєт.

— Найдет, не бій си—найдет.

Я глянув на Василя і—здивував ся. Я попросту не пізнав сього лагідного лиця. З хвилею як Франчуків ударив дверима, все лице Василя перекосило ся, він скрипів своїми дрібними зубами і так ударив по столі кулаком, що шклянка упала і розбилась. Шипів, блискаючи очима:

— Падло смердюче... Та шо ти варт, спитати тебе, шо ти варт? Та я ж ті зуби вірубаю...

Інтонації голоса були дивні і від них мороз ішов по-за шкірою. Я пробував якось заспокоїти:

— Дайте покі! Та же то пєний человик.

В відповідь на се Василь крикнув що було сили. Аж дзенькнуло:

— Пєний? Лізь у болото!

І довго ще потім втягав повітрє в себе кріз зуби і руки його дріжали. Стара гетера закахила ся коло порога. Се мов прорвало Василя.

— Мой! ти, курво свинєча! Не кахикай, на... у твоїй матери в лице! Тебе сто волохів на ніч..., а тепер кахикати?

Приятель теж заспокоював Василя, звертав розмову на те, як вони завтра, єк Биг поможе вернут ид'хаті, але Василь відповідаючи додавав:

— А хтось нехай тогди ид'хаті зайдет, йк моя мама з гробу встане.

Тимофій вернув ся з жінков. Став посередині коршми і здрігнув ся усім своїм тілом.

І було в сім русі задоволенє, повне задоволенє самця, ситість якась. А вона, Маріка, ще жадна, ще більше росчервонена шукала блискучими очима по хаті і, причепивши ся не знати чого до Палія, лаяла його такими паскудними словами, що Сура, вже про-то обізнана з гуцульським диялектом, а спльовувала на бік і кричала на свою доньку по жидівськи, аби виносила ся пріч. А Палій регоче молодим роскотистим реготом: чує в тій огидливій лайці зовсім инший підклад.

І знов флоєра, гуцулки, тупіт мягких постолів, і чад, і хмари міцного тютюнового диму. І так довго-довго, до пізної ночі.

Жидівка стеле. Витягає десь з-під запічків таке страшне запаскуджене лахмітє, що на нього і дивити ся боязно. Гуцули протестують, але для форми; жидівка їм відповідає, але також для форми. І та і друга сторона знають, що так буде, так мусить бути. Не одна сотня керманичів уже переспали свою ніч на сих лахміттях, не одна сотня й ще проспить. Бо руснак хам і свиня.

Дочка Манашчина, узброєна в «луфко» пише прізвища всіх гуцулів в мельдункову книгу—і так якось смішно виглядає ся поліційна печаливість в сих передвічних стосунках. Коли жидівочка питає гуцула як він ся називає, гуцул ображаєть ся.

— То ти не знаєш, як я си називаю? Не знаєш? А гроші брати вид мене знаєш. Чкай—будеш ти мене видїти у свої коршмі на другий раз.

Тимофій кладе жінку під стіною, сам лягає коло неї і обіймає під сорочкою. Палій лягає коло брата, а далі покотом, голова коло голови усе керманичівське населенє коршми.

Розмотують онучі і дух стає неможливим. Чухають ся немилосердно, кладуть усе своє добро під голови, але чересів не здоймають.

Я лежу на якійсь скрині—упрівілейоване місце, але сон не береть ся голови. Половина коршми ще не спить і бай іде на всі заставки. Чорний дух середновічної трагедиї підсідає до мене і завертає мині голову балаканєм о своїй всемогутности. Киває головою на Тимофія з Маріков і, широко посьміхаючись, каже:

— А я можу їх роздїлити.

— Невже?

— А можу! Я лиш потрібую одно слово сказати—та й авс. Фертик.

Я співчутливо причмокую губами.

— Лиш єк чоловік та жинка—тогди не можу.

— Тогди нє?

— Ає. Тогди не можу.

Я вже ледве дочуваю, що він мині туркоче, а він не вгаває і просторо оповідає, як то у них у поліції все мудро вираховано і на все єсть свій спосіб. Чому, наприклад, не дают молодого, недосьвідченого поліцая туда, де є тільки коршми і такі инші подібні благозаведеня?

— Бо молодий—дурний. Йому хто скаже слово, а він зараз тєгне. А то по що? І собі й другому робота. А який розумний, то він отак-о дивить ся, отак-о.

Я уже дрімаю тяжко, бо то неможна назвати сном. Кріз дрімоту ніби чую, як дійстно поліціян хоче фактично доказати свою силу, приказуває гасити сьвітло, але його ніхто не слухає; потім здається троха його не били та скінчило ся лиш на тім, що викинули його за двері. Він іще бомборосить щос за дверима, стукає палицев, взиває в імени права, та я вже того не чую добре. Тяжко дрімлю. Коршма жиє, і під звуки флоєр, дзвін чарок, гуцульскі співи я потонув десь на якесь дно, ще низше ніж ся коршма.

П'ять років Української Радянської Влади.

(Промова тов. Х. Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської Міськради від 16-го липня ц. р.).

Я не збіраюсь робити відчит про ту роботу, якою я керував з доручення партії протягом мало не п'ятьох років. Для того, щоб з того надзвичайно ріжноманітного й багатого досвіду, який нам всім разом довелось пережити на Вкраїні, зробити більш-менш серйозні висновки, що мали б значіння для нашої будучої діяльности, для цього мало одного тільки дозвілля. Для того, щоб переглянути величезний матеріял, що є в роспорядженні партії й Ради Народніх Комісарів, вивчити й продумати його і тільки тоді зробити висновки, про які можна було б сказати, що ці висновки продумані і що ці висновки серйозні,— для цього потрібно не тільки часу, для цього потрібні, можливо, ще й инші обставини. Потрібно хоч трохи відійти од щоденної роботи, під гнітом якої перебуває кожний з нас. Ми инколи й не здаємо собі справи в тому, яку величезну по своїй ріжноманітності роботу довелося винести українському пролетаріятові, українському селянству, партії комуністів-більшовиків і Радянській Владі на Україні.

Географичне становище України, її господарське значіння, її історія,—все це разом зібралось для того, щоб зробити з України театр найінтенсивнішої й найріжноманітнішої боротьби. Ми всі знаємо, скільки разів Україна перебувала під ріжними окупаціями, скільки разів український робітник вдавався до рішучих засобів боротьби—страйків і повстань, щоб скинути з себе ярмо поміщиків і капіталістів, скільки разів українські ліси, українські гаї приймали під своєю тінню повстанчі загони, скільки чужоземних військ знайшло тут, на Україні, свою загибіль і скільки разів революція знову й знову воскресала з пожеж і руїн українських сіл та міст.

Перед доповіддю, оскільки мені дозволив час, я зробив кілька висновків. Частина з них нічого нового не має в собі, але по них кожний зможе перевірити діяльність партії, наші помилки, наш баланс. Я занотував кілька загальних провідних ліній, кілька принціпових, стратегичних і тактичних моментів, яких потрібно тут зафіксувати.

І. РОБІТНИКИ Й СЕЛЯНЕ ДОКАЗАЛИ СВОЮ ПОЛІТИЧНУ ЗРІЛІСТЬ.

Передусім, Україна, як і Росія, доказали, що історично пролетаріят визрів, щоб учинити те, що ми називаємо «експропріацією експропріяторів», т. б. скинути геть владу поміщиків і капіталістів. Пролетаріят визрів в світовому маштабі, бо наколи в такій відсталій в економичнім, політичнім і культурнім відношеннях країні, якою була стара, царська Росія, робітнича класа за допомогою селянства змогла втримати владу на протязі п'ятьох років, то цим самим питання про одержання політичної правоздатности робітничої класи розвязується позитивно. Це надзвичайно важно. Тепер, після всього пережитого, нам здається, що, власне, тут і суперечок не мусило б бути. Подібно старому філософу, який для того, щоб довести існування руху, підвівся й почав ходити, робітнича класа для того, щоб довести, що вона політично здатна захопити владу, утримати в своїх руках і організувати державу,—зробила революцію. Значіння нашої революції з цього погляду колосальне. І сьогодні суперечки про те, чи були ми праві чи ні, коли поставили перед робітничою класою завдання захопити політичну владу, зараз, повторюю, ці суперечки, не дивлячись на те, що вони ще продовжуються в угодівській пресі,—втратили, звичайно, все своє значіння. І тепер меншовики й есери намагаються знов, не гидуючи брехнею й ошукою, піднести суперечки, що були в нас до революції і на перший час революції, про те, чи здатний вже пролетаріят до влади, чи ще не здатний. Звичайно, вони відмовляють в цьому праві російській робітничій класі. Треба сказати, що меншовизм, есерівщина, увесь опортунізм, каутскіянство і тепер стверджують—робітнича класа візьме політичну владу в свої руки в тій країні, де продукційні сили найбільш розвинені. Таким чином можна вважати за історичний порадокс те, що робітники захопили владу в тій країні, яка і в політичному і в економичному відношеннях була дуже відсталою. Звідси у них і висновок, що цю владу робітнича класа не утримає в своїх руках. А між тим, буржуазія—бо оцінка у неї зрештою народилося швидче, ніж в угодівців—визнає, що ця спроба, де лабораторією була величезна територія, а лаборантами були 150 милійонів робітників і селян—ця спроба вдалася.

ІІ. ТІЛЬКИ РАДЯНСЬКА ВЛАДА СТІЙКА Й ВИТРИВАЛА.

Радянська влада в сучасний момент є найміцніша й найвитріваліша. Досить тільки збудити минуле в своїх спогадах, щоб з певністю сказати, що Радянська влада стійка й міцна. Скільки урядів протягом цих п'ятьох років змінилось в буржуазних державах і не тільки в розумінню зміни осіб міністерств,

а в розумінню зміни самого ладу, режиму. Можна сказати, що єдиний голова Ради Міністрів, який довше від усіх инших лишився у влади—це Володимир Ілʻіч Лєнін. Він є декан всіх голів Ради Міністрів. І нехай мені не вважають нескромністю, коли скажу, що я вже 4½ роки знахожусь на цьому посту[1]). Що ми бачили протягом цих 4½ років! Я пригадую, як що говорити про початок моєї офіційної діяльности, коли в 1918 році, ще до того, як я став Головою Ради Народніх Комісарів, я в Київі головував в мировій делегації, що мало не з півроку провадила переговори про те, хто мусить перемогти—Радянська влада, чи влада гетьмана, то за цей час я можу назвати багатьох осіб, що тоді відограваали важну політичну ролю, а тепер зникли зі сцени політичного життя Європи. Пригадую, що в Київі довелося мені вести переговори з 2 найбільшими представниками німецького імперіялізму—один з них барон фон-Мум, який вже чотирі роки проживає на березі Середземного моря недалеко від Генуї в Порто-Фіно, де він торік, під час мого перебування на Генуезькій Конференції запрохував мене до себе. Але наші ролі вже змінились. Німецький імперіялізм пішов на відпочинок, а Радянська влада пішла вгору. В-осени, того ж року, я поїхав до Берліну продовжувати ті ж самі переговори, що в Київі не дали ніяких наслідків. Оскільки зрештою гетьманська влада була німецькою владою, постільки було далеко краще вести переговори в самому Берліні. І я туди поїхав. По приїзді, через кілька днів, німецький уряд запропонував т. Йофе й мені покинути територію Німеччини. Иншими словами нас було вислано спеціяльним потягом під охороною німецьких шпигів і жандарів. Але ми не встигли приїхати на нашу територію, як в Бориспіллю, в Білорусі,—захопленій тоді німцями, одержали повідомлення, що німецький імператор, уряд якого нас вислав, Вільгельм 2-ий втік до Голандії. Хто не памʻятає такої самої калейдоскопичної зміни урядів, що мала місце тут, на Україні? Центральна Рада, гетьманщина, в одній частині України німецька окупація, а в другій австрійська, директорія, французькі й грецькі війська на півдні, Денікин—це все змінялось неймовірно хутко. Таку ж саму хиткість і нестійкість урядів ми помітимо, коли придивимось до змін, що відбулися в европейськім маштабі. Для того, щоб навіч побачити невитривалість буржуазної влади, досить пригадати те, що було в Генуї. В Генуї були представники не тільки цілої Європи, але й цілого світу. І тепер, коли ми подивимось на те, які уряди лишились з минулого року, з 20 травня, з моменту закриття Генуезької конференції, то побачимо, що лишилось дуже мало з тих, що були репрезентовані в Генуї.

Лойд-Джорж пішов. Факто—в той час голова італійського уряду, пішов. Пішов також голова французької делегації Барту,

[1]) Ці місця докладу т. Раковського було на зборах покрито гучними оплесками тисячів присутніх робітників, селян і червоноармійців. (Прим. ред.).

хоча й Пуанкаре ще панує. Німецький уряд Вірта так само пішов. Коли підійти з другого боку до цієї Генуезької конференції, то треба сказати, що в сучасний момент бути на чолі буржуазного уряду не зовсім навіть безпечно. Професійний ризик буржуазних урядів в епоху війни й революції надто збільшується, і наколи були б товариства для страхування голів і членів урядів, то вони вимагали б величезні премії. Я починаю рахувати: голову ради міністрів Болгарії Стамбулійського, що брав участь на Генуезькій конференції—вбито, голову ради міністрів Греції—Гунариса й його міністра закордонних справ Балкадзі—вбито, голову Польської Республіки, другого делегата Польщі в Генуї—вбито, міністра закордонних справ Німеччини Ратенау—вбито. Не знаю, чи рахував я всіх бувших колег моїх на Генуезькій конференції, яких тепер вже немає на світі. Всі ці факти свідчать, що буржуазне суспільство, яке вихвалялось тим, що воно встановило добрий лад, порядок, цівілізацію й демократію—збанкротувало. Добрий лад, порядок буржуазного суспільства—це періодичні вбивства, білий терор; демократія буржуазного суспільства—це фашизм, одверта, зухвала диктатура, яка ліквідує навіть все те, чим гордилась буржуазна демократія: пропорційне представництво, парламент,—все це після того, як голова ради міністрів одного уряду заявив, що він з парламенту зробить «бівуак» для своїх військ, коли депутати не будуть його слухатись, все це тепер в бужуазнім лексиконі стало словом як що не лайливим, то принаймні глузливим. А цівілізація буржуазного суспільства!—Ми її бачимо в центрі Європи, в Рурі, де вже більш від шістьох місяців провадиться заздалегідь намічене систематичне знищення колосальних цінностей, де велетні заводи, шахти, що своєю продукцією заповнювали ринки всього світу, вмерли, і тепер вони сіють навколо голод і злидні,—а все тому, що капіталізм говорить: «так наказує мій інтерес!», «так я хочу!». Треба зауважити цей бік для того, аби яскравіш могли уяснити собі робітничі й селянські маси, що Радянська влада не тільки єдина стійка й витривала влада, але єдина, яка тепер може забезпечити справжній лад і порядок, лад без примусу, лад добровільної згоди, лад спільних інтересів широких мійських та селянських народніх мас. Тільки Радянська влада стійка й витривала. Радянська Влада—це єдина влада, яка може сказати, що в неї розвиток іде поволі, але вірно, й ніколи цей розвиток не дійде до сутички між одною й другою сторонами робітничих мас тому, що в радянській державі з державним соціялізмом нові лишки, новий прибуток, що одержуються в наслідок підняття промисловости, не підуть на зміцнення капіталістів і промислово-приватнього капіталу, а підуть на збільшення заробітної платні, на відновлення заводів, на заміну їхнього оборудування, на підняття сільського господарства, иншими словами—підуть на піднесення добробуту всього народу. Суперечностей, що нищать і роздирають капіталістичне суспільство, у нас немає. Треба

пам'ятати про це й з инших міркувань. Ми часто в собі самі уловлюємо моменти деякого революційного романтизму, коли згадуємо про нашу роботу, і вважаємо за найкращі роки Радянської влади тяжку боротьбу, період громадянської війни, напруження всіх сил, поразки й перемоги, коли Радянська влада молода й горда вставала перед очами народніх мас, як влада, що несе їм з собою обітованну землю. Ні, це тільки були умови до мирної й повсякденної праці, яку ми провадимо сьогодні. Революції й війни потрібні були для того, щоб усунути перешкоди, що стояли на шляху нашого мирного будівництва. Наша мета—мета Радянської влади й комуністичної партії—піднесення добробуту широких народніх мас. Цей висновок можна прикласти однаково й до всіх радянських соціялістичних республік. Говорючи зокрема про Україну, я мушу підкреслити тут другий висновок, другий урок, що його ми одержали з нашої роботи. Про це ми мусимо завше пам'ятати.

III. СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛИК—ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ІСНУВАННЯ УКРАЇНИ.

Урок тяжкої громадянської війни довів неможливість для радянських республік існувати поза своїм об'єднанням. Той, хто хоче сказати, що можливе існування окремих радянських республік, як існування окремих великих держав, той або дурний, або свідомий ворог робітників та селян. Наш урок довів нам, що коли б ми не мали за нашою спиною такої оборони, як Радянська Росія—Революція на Україні загинула б. Радянська робітниче-селянська влада загинула б і тут знову панували б інтереси инших класів і була б инша влада. В 1919 році, напередодні нашого повернення на Україну, було складено тези що до українського питання. Вважаю за потрібне зачитати Вам першу тезу, бо в ній зформульовано щойно висловлену мною звичайну, елементарну істину: «Встановлення пролетарської диктатури на Україні з огляду на незначне число пролетаріяту, відсутність роскладу серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливе географичне становище України, що зробило її протягом двох років плацдармом імперіялістичного наступу на Радянську Росію і зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанчого руху й національну боротьбу—можливе тільки за допомогою Радянської Росії й Російської Комуністичної Партії. Тільки в тісному об'єднанню господарсько-економичного апарату, тоб-то при централізації, обліку й розподілу матеріяльних багатств як Росії, так і України—забезпечена перемога робітників і селян України». Це положення є основною директивою Радянської влади на України, бо так звана орієнтація тільки на внутрішні сили не витримує критики. Тут не йде мова про характер об'єднання й характер союзу. Цей союз може бути більш централізований і менш

централізований, об'єднання таке може бути більш або менш тісне, форми можуть бути дуже ріжноманітні, але річ не в цьому. Мова йде про принціп. Ми тепер мусимо постійно цю істину нагадувати й постійно освіжувати в пам'яті робітника й селянина України. Передусім, що сталось би, коли б тут не запанувала Радянська влада? Яка б сила перемогла на Україні? Звичайно, сила білих генералів, це ясно, як два по два—чотирі. Українська націоналістична влада, що не змогла витримати навіть натиску наших повстанчих загонів в 1919 р., тим більш не змогла б витримати натиску Денікина. Частини петлюрівських військ не змогли дати опір тим незначним силам Денікина, які він скерував проти них в той час, коли його головні сили були проти нас. А який програм Денікина що до національної справи? Треба й це завше нагадувати робітничим масам. Тут у мене саме як раз є маленька виписка з того меморандума, з яким 12 квітня 1919 року Денікин звертався до представників держав Антанти, що перебували в його штабі. Я зачитаю тільки початок цього: «Прошу вас довести до сведения ваших правительств, какие задачи преследует командование вооруженними силами юга России в вооруженной борьбе с Советской властью. Во-первых—уничтожение большевицкого анархизма и водворение в стране правопорядка. Во вторых—восстановление могущественной единой и неделимой России». Ясно, не можна дорікати Денікину в тім, що він ховав свій державний програм. Ясно й твердо «могущественная единая и неделимая Россия», т. б. смерть національному розвиткові України, смерть національній культурі, смерть будь-якій українській державності, смерть українській мові, мові переважного числа людности на Україні. Таким чином, Радянська влада для України щасливо сполучається з її національними інтересами. Україна, як державна одиниця, зможе перемогти тільки як Радянська Республіка, т. б. тільки в союзі з иншими радянськими республіками, зокрема з Радянською Росією. З цього я не раджу робити висновку, що коли Україна не зможе обійтись без Радянської Росії,—то Радянська Росія зможе обійтись без инших радянських республік і тому вона мусить бути в привілейованому стані. Ні—це був би великоросійський патріотизм, по адресі якого Володимир Ілїч на восьмому з'їзді рад (як що не помиляюсь, з'їзд рад відбувся взімку 1921 р.) пригадав байку про гусей, що вихвалялись тим, ніби їхні предки врятували римську капітолію. Не треба, звичайно, забувати величезних послуг і жертв, які принесло російське робітництво й селянство. Коли рахувати віки мобілізованих під час громадянської війни в Росії, то їх було мобілізовано шіснадцять, а в нас всього сім. Те ж саме й з матеріяльними жертвами. Але в той же самий час ясно, що коли б не було України, коли б не було Грузії, Азейберджана, Арменії, Білоруси, що прийняли на себе удари чужоземного наступу й втілили в себе ці сотні тисяч армій, як пісок вбірає в себе повідні річки, то важко

сказати, що сталось би з Радянською Росією й з Радянською Москвою, не кажучи вже про те, що тільки разом з цими республіками, разом з їхніми багатствами, їхньою нафтою, їхнім вуглем, їхнім хлібом,їхнім цукром, цілий Радянський Союз набірає тої господарської сили, що дає йому можливість розвою. Але тут же підкреслюю можливі ухили, з одного боку, а з другого, ще раз зазначаю наприкінці п'ятого року нашої спільної боротьби, що успіх робітниче-селянської України—в тісному, братерському союзі зі всіма Радянськими Республіками і, зокрема, з Радянською Росією.

IV. КЛАСОВІ ІНТЕРЕСИ—ПЕРЕДУСІМ.

Є ще один висновок. Його можна формулювати двояко: він має й позитивну й негативну сторону. І в тій і в другій його розуміння те ж саме—це перевага класового начала над груповим началом.

Нам доведеться й в нашій роботі в будучому натраплювати на постійні суперечності, що виникають у частини несвідомих робітників та селян, коли вони свої групові, кооперативні, професійні й инші інтереси протиставлять загально-класовим інтересам. Нерозуміння переваги загального над частковим, загально-класових над корпоративними й груповими інтересами може привести революцію до загибелі. І за розуміння цієї істини, за її відважне розвязання (бо для того, щоб роз'яснити цю істину робітникам, треба мати мужність) наша партія заслуговує передусім поваги, співчуття й підтримки робітничої класи. Вона одверто, без остраху говорить робітничій класі, коли робітнича класа робить помилки. Вона не висовує приватній, груповий інтерес перед загальним, класовим. Наша партія гордиться тим, що її програм захищає не інтерес окремої групи, не інтерес групи робітників окремої нації, окремої держави, а постійний інтерес робітничої класи, взятої в цілому, не в національному, а в міжнародньому маштабі. Наша партія захищає інтереси соціяльної революції.

Тут, на Україні, поділ між приватнім, частковим и загальним інтересом найбільш помічається. Головним чином—серед селянства. Чому ми перемогли? Чому ми зрештою перемогли групіровки вроді анархичних, ліво-есерівських і есерівських (я тут не роблю ріжниці, звичайно, між українськими есерами й російськими)? Тому що вони захищали тільки окремі сторони вимог селянства й робітників. У всіх инших відношеннях вони йшли разом з буржуазією. І хоча тимчасово вони могли мати успіх (ви знаєте, як важко було для нас инколи вести боротьбу з повстаннями, з повстанчими загонами, з Махном, з Григор'євим, куркулівською стихією), але зрештою все-таки ми перемогли, і власне тому, що в нас була класова точка погляду. Говорючи иншими словами, можна сказати, що инші політичні групіровки репрезентували окремі елементи села та міста, а комуністична

партія проводила в своїй політичній діяльності загально-класову і тому державну точку погляду. Коли б тепер, наприкінці п'ятого року, ми себе спитали, на що треба було в минулій роботі більш від усього звертати увагу і що саме робило перешкоди в нашій роботі, то примушені були б відповісти, що найбільших труднощів зазнали ми від недостатнього розуміння цієї державности, загально-класової точки погляду. Я маю цікаве листування. Я говорю цікаве тому, що маю на увазі найбільш слабі сторони нашої дійсности. Це було під час Григор'євщини. Звичайно, ми мали сталий і постійний звязок з нашим Центральним Комітетом в Москві і зокрема з Володимирем Іл'їчем. Григор'євщина, коли ви пам'ятаєте, почалась з 12 травня, і це листування відноситься до цього часу. Повстання Григор'єва швидко, на протязі трьох тижнів, ліквідували. Уже в першій половині червня Володимир Іл'їч телеграмою вітає нас за взяття Катеринослава, Олександрії, Лизаветграду і за знищення Григор'євщини. В той же самий час він говорить: «направляйте негайно всі вільні сили в Донбас». Центром всього був Донбас. Це проходить червоною ниткою у всіх його дальших телеграмах і директивах. Центром стратегичного становища був Донбас, куди в той час Денікин напірав всіма своїми силами. І тоді тут ми могли констатувати слабі й сильні сторони української робітничої класи й українського селянства. Поки мова йшла про боротьбу з Григор'євим, ми перемогли й перемогли надзвичайно швидко. А небезпека була серйозна, небезпека була величезна, бо Григор'єв захопив головні магістралі. Центром повстання Григор'єва були Знаменка, Олександрія, Лизаветград, у нього було 20.000 чоловіка, тяжка артилерія—біля 60 гармат, у нього було 14 мілійонів набоїв, у нього були бронепотяги, у нього було постачання, взяте з Одеси, звільненої в початку квітня, і він разом кинув усі свої сили по всіх напрямках, зайняв Кременчук, підійшов до Катеринослава і наближався до Київа; і в цей самий момент в Миколаївi повстання, в Одесі готується повстання, Зелений під Київом, Струк на Чернигівщині. Як бачите, Радянська влада перебувала в тяжкому стані. Між тим, протягом 3-х тижнів Григор'єва розбили до ноги, знищили не тільки його осередок, але й всю армію, од якої лишилась невеличка банда, з якою він примушений був переховуватись в Знаменських лісах.

Але другого завдання, поставленого Іл'їчем, ми не виконали. Коли справа пішла на те, щоб одправити тих самих робітників Одеси, Київа, тих самих селян, що йшли проти Григор'єва, далі від того місця, де вони мешкали, далі від їхньої хати, сем'ї, повіту, губерні, тут завдання Іл'їча було для нас не під силу. Скільки ми не перевозили людей, скільки мобілізацій ми не проводили на півдні, ми одержували телеграми, що від одправлених тисяч і тисяч мобілізованих на місце призначення доходив зовсім незначний відсоток; по дорозі всі росходились. Звичайно, апарат був поганий, нагляд слабий, постачання неймовірно

погане, а до того ще й не було тоді міцного й потрібного звязку між робітниками й селянами, з одного боку, і Радянською державою—з другого.

Чому Махно в свій час мав такий успіх? Тому, що він знайшов привабливу формулу, яку кинув на село—він говорив: центральна влада не потрібна, кожна волость—вільна республіка. Звичайно, ця формула мала для тих селян, що пройнялися зневір'ям до робітничої держави, а саме для куркуля, багато привабливого. Це значить, що не треба було виплачувати державі податків, головне—не треба було давати продроскладки. Ця дрібнобуржуазна, куркулівська ідеологія була пануючою, але я мушу зазначити, що й тепер ми ще далекі від тої організації держави, яка нам потрібна. В цьому відношенні ми мусимо тепер працювати, іти далі в напрямку зміцнення держави, комуністичної держави, радянської держави, яка б об'єднувала всіх трудящих і захищала їхні постійні загальні інтереси, перед якими мусять схилитись приватні інтереси. Ось, власне, це ми мусимо мати на увазі в будучому. Зрозуміло, що за ці п'ять років центральний державний апарат, а також місцеві—губерніяльні, повітові й ин. значно покращали, тому що протягом останніх п'ятьох років ми зробили дуже багато, але цієї роботи ще на три четвертини лишилось невиконаної. Цікаво тут зазначити, як ці дрібно-буржуазні анархичні партії в певні моменти самі розуміли, що ті завдання, які вони собі ставили, вищі від їхніх сил, що спіратись на групові інтереси, на інтереси куркуля неможна і державну владу таким чином не захопиш. Я пригадую два невеличких епізоди, про які я тут хочу росповісти, бо вони кидають світло на тодішні настрої мас, на політичні сили дрібно-буржуазних партій і урядів. Перший епізод—це під час відступу наших військ, двох дивізій, 45 і 40, з Одеси. Треба признати, що це був один з героїчних епізодів нашої громадянської війни. Ви пам'ятаєте, що тоді вже Київ було занято; на захід до польського кордону простягався галицько-петлюрівський фронт, а на сході—денікинський, а наші обидві дивізії лишились, як в мішку, з якого вони мусили були вийти пішки, пробиваючи собі дорогу на південь, щоб з'єднатись з частинами, що одступали тоді на Чернигів. Дорогу загородив їм петлюрівсько-галицько-денікинський фронт. З другого боку, на півдні лишався Махно, який ще в травні місяці після Григорь'євського бунту був проголошенний по-за законом, але ми не мали потрібних сил, щоб його ліквідувати. Махно з власної ініціятиви почав вести переговори з командуванням наших двох дивізій. Він хотів наші частини притягти до себе, об'єднавшись з нашими двома дивізіями. І от там, десь біля Вознесенську, почались було переговори. На другий день переговори раптом припинились, надвечір знов було чутно телеграфний апарат. В чому річ? Махно відповідає: «прокляті куркулі перерізали дріт». Махно,—ідеолог куркулівства, мусив скаржитись на своїх куркулів. Другий

епізод мав місце в Кам'янець-Подільскому. Туди прибув в кінці грудня 1919 р. тов. Попов—київський комуніст. Петлюрівський уряд узнав про це і замісць того, щоб арештувати, хотів використати його перебування там для того, аби послати потім його нам до Москви (український уряд вже був в Москві) з пропозицією вести переговори. Т. Попов, коли не помиляюсь, вів розмову з Мартосом, відомим петлюрівським міністром. Останній йому говорив: «ми переконались, що з куркулем держави будувати не можна!». Між тим для української «народньої» республіки, для петлюрівської влади, куркуль був грунтом, основною підвалиною існування. Таким чином в тодішніх обставинах виявилось, що найліпше й найтверезіш оцінили ситуацію комуністи-більшовики.

V. НА УКРАЇНІ СЕЛО ЧАСТО БУЛО АЛЬФОЮ Й ОМЕГОЮ НАШОЇ ПОЛІТИКИ.

Тоді ми й навчились, звичайно, не без де-яких тяжких спроб, уроків і поразок, бути надзвичайно чулими й уважними до того, що робиться на селі. Ми, звичайно, й раніш розуміли соціяльну структуру села і проводили росклад в ньому, але коли в 1919 році ми опинились серед вогню кулацьких повстань, коли ми, центральна влада, не могли добути десятку вагонів хліба з Умані, коли робітнича класа голодувала, армія голодувала—тоді ми зрозуміли дійсне значіння того, що значить мати за собою село. На Україні село було часто альфою й омегою нашої політики. Українське село треба було зрозуміти, треба було його опанувати, з його надзвичайно складною психологією, парадоксальністю й протиріччями. Я наведу для характеристики один з фактів тої епохи, який свідчитиме вам про те, як дивно й суперечливо виявлялася тоді селянська психологія. Волинь—це губерня, де черносотенство було завше сильним. В початку червня в Житомірі на короткий речинець влада переходить до рук білих. Вони закликають у своїх відозвах до відновлення православної Росії, висувають вимоги певного монархичного характеру. Одночасно з цим в Житомирі скликається повітовий з'їзд рад селян. Програм з'їзду: проти комуни, проти надзвичайних комісій і за вільну торговлю. Монархисти віряжають на цей з'їзд рад селян делегацію, яка прохає селян,—щоб вони ухвалили наділити землею поміщиків на тій підставі, мовляв, що вони тепер стали так само біднотою, для чого й належить дати їм землю, як всякому трудящому. Але тут з'їзд вже починає иншу мову. «Ми—більшовики, землі поміщикам не дамо»—було відповіддю селян. Значить, проти комуни, проти надзвичайних комісій, за вільну торговлю і в той же самий час—«більшовики». Мені доводилось з иншими членами уряду, коли перебували в Чернигові, об'їжжати Чернигівщину й бувати на селах. Я пом'ятаю в селі Грабовці, коли ми спитали одного

селянського хлопчика, що він таке, він досить сміливо й рішуче відповідав: «я большовик». А коли його питали,—чому, він так само сміливо відповідав: «тому, що я проти комуни».

Нам треба було знайти засоби, щоб внести в цю селянську психологію ясність, і це було зроблено за допомогою гасла, яке ми кинули на село.—Організація незаможників в комітети!—Це гасло кинули ми вже з початку 1920 р., але наслідки могли відчувати тільки в 1921 р. Як відомо, при переведенню цього в життя, в самій партії спочатку ми не знайшли одної думки. Харківська мійська, а також і губерніяльна конфененції більшостю голосів навіть відхилили пропозицію про самостійну організацію селянської бідноти, але швидко було це визнано за помилку, і Всеукраїнська Конференція вже значно переважною більшостю ухвалила, як завдання нашої партії—Комітети Незаможніх Селян. Тільки через це ми змогли на протязі трьох років 20—21 і 22 р.р. дати селу той революційний лад, який там і досі існує. Я гадаю, що комітети незаможніх селян і надалі знайдуть підтримку партії, уряду й всієї робітничої класи. В новій державній системі ми введемо для районних комітетів незаможніх селян дві платних посади. Група в тисячу шіссот чоловік, що складається з представників і секретарів районних комітетів незаможників, зможе за допомогою держави керувати армією більшою від півмілійону селян і селянок, які в цей час беруть участь в комітетах незаможніх селян. Але не треба забувати, що під впливом нової економичної політики будуть час од часу виникати ліквідаторські течії, що відкидатимуть думку про потребу й значіння комітетів незаможніх селян. Проти таких течій ми будемо боротись всіма силами. Тісно звязаною з зміцненням Радянської влади на селі є та робота, яку наша партія й Радянська влада провадить для підняття сільського господарства. Але ця робота в будучому,—тут я роблю висновок вже з одержаного досвіду,—піде трохи по иншій лінії. Ми вже тепер наближаємось до краю експансивного сільського господарства. Всі вільні, пусті землі, до певної міри в багатьох губернях, близькі до того, щоб бути використаними. Є губерні, де були вже переселення, наприклад, на Поділлі. На Україні вже з'являються ходоки до нашого Народнього Комісаріяту Земельних Справ з проханням дати землю в инших губернях, в степовій смузі: Херсонській, Одеській і инших округах для того, щоб переселитись туди зі своїми родинами.

Таким чином, ми стоїмо перед завданням переходу від експансивного господарства до господарства інтенсивного, до кращої обробки землі, і ті спроби, що ми зробили, а саме: введення нових трудовмістимих культур, якими є пшеничка й инші промислові культури, завершились успіхом. І таки спроби треба робити й надалі. В цьому заінтересовані не тільки Радянська влада, а й селянство, й робітнича класа, й комуністична партія. Це партія мусить засвоїти, повинна добре розуміти й розуміння

таке мусить стати одним з засобів союзу між робітничою класою й селянством. Одною з найбільш негативних сторін сільського господарства є відсутність землеустрою. Я мушу тут заявити, що цього завдання ми не виконали. Воно було вище від наших сил. А це найголовніше завдання, завдання, що має надзвичайно величезне й політичне й господарське значіння.

VI. ЗЕМЛЕУСТРІЙ—ПЕРШЕ, НАЙБЛИЖЧЕ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВИ НА СЕЛІ.

У нас є основний закон про землеустрій і землевикористання. Ми знаємо всі, що земля належить всьому народові, що вона націоналізована, що селяне юридично тільки користуються з цієї землі, а продавати її не можуть. Але устрій цієї землі і тепер лишився таким, яким він був за старого часу. Це можливо дивно, але це факт: у нас є повіти, де черезполосиця досягає до неймовірних розмірів, де селяне, що мають землю в 5—6 десятин, примушені обробляти її в 50—60 ріжних місцях. В Радомишлі у одного селянина є 59 шматків землі. В таких умовах селянин губить, звичайно, добру половину свого часу для того, аби бігати від одного шматка до другого, щоб обробити свою землю. Якабудь культурна обробка землі неможлива. Для обробки, наприклад, промислових чи пізніх ярових культур треба, щоб уся земля під цима культурами була по один бік, бо инакше неможливо охоронити її від худоби. Але при теперішній черезполосиці—це знов неможливо. Відсутність землеустрою має також і в політичному відношенню багато негативного. Відомо, що й досі землю поміщиків в де-яких місцях навіть не росподілено, і вона так і лишається цілими шматками. В инших місцевостях ці землі росподілено тільки між біднотою, і таким чином середняки й більш заможній селянин можуть завше сказати: «я не брав участи в конфіскації поміщицької землі, цю землю захопила біднота!» Коли б перевести землеустрій і змішати всю землю, і бідняк одержав би шматок, що раніш належав куркулеві, а куркуль одержав би за трудовою нормою землю з бувшої поміщицької,— то на селі утворились би инші взаємовідношення. У всякім разі це значно поліпшило б політичний настрій на селі. Я вважаю, що справа землеустрою є найбільш пекучою справою нашого села, нашого сільського господарства. Вона ще не розвязана. Чому?—а тому, що розвязання її вимагає сили коштів. Для того, щоб ці 40 міл. десятин (в грубих цифрах) розміряти не тільки між селами, але й в самих селах, для цього потрібно біля 20 міл. зол. карб, а може й більше. Держава, проте,—я дозволю собі звернути увагу на це, бо до цього питання нам часто доведеться звертатись,—держава для того, щоб зняти з себе відповідальність, не може сказати: «нехай селяне самі платять». Инакше, що ми матимемо? Багатий селянин, який має гроші, щоб заплатити агрономові, буде ділити землю так, як йому буде це

вигідно. І в Раді Народніх Комісарів ми часто підносили це питання—як бути? Зовсім недавно ми побачили уперше, що в нашій скарбниці є 14 трилійонів вільних грошей і от цю суму ми вирішили присвятити на утворення першого фонду для землеустрою.

Є ще багато негативного в нашій сільсько-господарській політиці. Досвід стверджує ці негативні сторони, але про них я говорити не буду. Взагалі треба пам'ятати що сільське господарство ще на десятки й десятки років буде підвалиною всього економичного розвитку. Тільки через сільське господарство ми зможемо відновити промисловість і не тільки тому, що збільшуємо для неї ринок збуту, але ще й тому, що через вивіз хліба ми одержимо з закордону ті знаряддя, ті обігові кошти, яких в цей момент не стає нашій великій промисловості.

VII. ПРОМИСЛОВІСТЬ І ФІНАНСИ.

Треба також признатися, що наприкінці п'ятого року Радянської влади питання про утворення для нашої крупної промисловости сприятливих умов для її дальшого розвитку лишається одкритим. Україна була краєм, звідки одержували більше заліза, більше чавуну, ніж у всій Росії, і де знаходилось 25% робочого населення Союзу.

Легко собі уявити ту силу, яку ці 25%, т. б. ціла четвертина робітників всього Союзу, змогла б дати революційному комуністичному рухові. Так само легко уявити собі, наскільки Українська Республіка прибрала б собі пролетарського обличчя, наскільки у всьому Союзі зросла б продукція, коли б ми відновили нашу промисловість, хоч би в довійськових межах. До цього завдання ми наближаємось, але виконати його ще не змогли. Промисловість, що знайшла збут на ринкові, більш-менш розвинулась, але важка індустрія, та, що може існувати тільки державними замовленнями, на жаль, перебуває в надзвичайно тяжкому стані. Тільки тоді, коли ми зможемо мати фінансову базу, збалансований державний кошторис, ми зможемо сказати, що ми забезпечені умовами для розвитку великої промисловости й для підняття на належний ступінь заробітної платні робітників.

І наш український досвід доводить те, що довів всеросійський досвід, а саме, що найближчим нашим завданням є стабілізація карбованця.

VIII. ЧЕРВОНА АРМІЯ.

Але коли ми згадуємо про п'ятилітню історію Української Радянської Республіки, я мушу сказати, що на 3/4, коли не більш, вона є історією Червоної Армії. Увіходити в деталі розвитку Червоної Армії я не буду. Ми всі брали участь в громадянській війні і немає робітника чи робітниці, які б в тому чи иншому

відношенні не були причетні до оборони країни. Ми всі знаємо, як гостро ми переживали всі поразки й перемоги Червоної Армії. Треба пригадати, які були настрої у вас тут в 1919 р., коли Донбас захопили білі, коли вони захопили Катеринослав, Харків. В цей момент ми в Київі перебували в кращих умовах, були далі від фронтів і в нас ще тривала надія, що ми Київа не здамо, а навпаки Харків і Катеринослав звільнимо. Пізніше цю надію ми були примушені відкинути. Після героїчного захисту Полтави довелося віддати Київ, білі йшли на Чернигів і т. д. Але ні на один момент ми не губили надії, що не сьогодні, так завтра буде перелом на нашу користь, бо уся справа полягала в організації. Ми знали, що робітники й селяне не хотять іти разом з Денікиним. Ми знали, що його сила була в офіцерському складі, в невеличких бойових одиницях, але добре зорганізованих, і що цими добре зорганізованими офіцерськими полками Денікин нас бив. Значить, уся справа полягала в тому, щоб протиставити йому добру організацію. А цього ми досягли й перемогли Денікина. Перед нами тепер инше завдання. Армію треба підняти вже не до рівня якоїсь Денікинської армії, яка сама не бог знає на якому рівні була. Наше завдання—підняти Червону Армію до рівня кращих європейських армій.

Ми всі заховали в собі гарячі симпатії до Червоної Армії. Вони утворились під час війни, коли ми жили її радощами, її горем, тому я певен, що робітнича класа й селянство і в будучому на все підуть для Червоної Армії. Тим більш Червона Армія мусить бути дорога робітничій класі й селянству з двох причин. Червона Армія в нашій історії відграла величезну ролю не тільки тому, що вона відстояла країну, але й тому, що на організації Червоної Армії всі ми вчились, як треба організовувати державу. Недавно вийшли замітки одного з кадетів, який після Жовтневої революції (я забув його призвіще) лишався бути чимсь вроді голови комітету міністрів в Пертрограді. З одного боку, була наша влада, а з другого, старий уряд Керенського мав якийсь комітет міністрів, і ці пани засідали, збірались, і від них залежало певний час—тижні, як що не місяці—кому скарбниця видаватиме гроші. Він тепер друкує свої мемуари й говорить: «більшовики нас не займали, й ми вільно продовжували збіратись, засідати, звичайно, додержуючись певної обережности. Це правда. Інтерес тоді для нас зупинявся на двох, трьох державних апаратах—постачання, Чека, Червона Гвардія. На Червоній Армії ми передусім здавали іспит, чи здатні ми, як робітнича класа, керувати країною. На Червоній Армії пролетаріят складав іспит. Коли він спроможеться утворити апарат Червоної Армії, то це найкращий доказ того, що робітнича класа визріла взагалі для керування країною. І в цьому відношенню Червона Армія була доброю для нас школою. Ми самі вчились в цій школі дисципліні; там ми вчились струшувати з себе бюрократичну волокиту. Отже, Червона Армія нам всім дорога,

бо вона була початковою практичною школою для широких трудящих мас. Хто з більш свідомих робітників чи селян не був або комісаром або червоноармійцем? Всі в тій чи инший формі брали участь в її організації або в безпосередній боротьбі Червоної Армії.

Друга причина, що буде завше робити Червону Армію армією близькою й дорогою для робітничої класи й для селянства—це її теперішній склад. Що увявляла з себе Червона Армія хоча б в 1919 р., коли ми тут, на Україні, організовували її? Вона складалась тільки в одній невеличкій частині з безпосередньо мобілізованих робітників і селян. Друга частина Червоної Армії набиралась зі старих салдат, добровольців, було тут багато чисто авантурницького елементу, було тут багато професіоналів війни, людей, що одвикли від будь-якого заняття, для яких було б за нещастя, коли б війна припинилась. І багато з них, коли припинилась війна, пішли організовувати банди. Хто з нас не знає тих отаманів, яких потім доводилось розстрілювати або амністувати і які раніше були в армії. Я сам знаю таких, яких в 1919 році я відвідував, як голова Ради Народніх Комісарів на фронті і знайомився з їхніми частинами, а потім в 1921 р. ми за ними гнались з загонами Червоної Армії і комнезамами й розстрілювали їх, як ворогів. У нас служили і Григор'єв, і Струк, і Махно, і Живодер, і инші,

Але згодом ми надали Червоній Армії иншого обличчя. Вона тепер є армією наскрізь просякнутою робітниками й селянами, людьми від станка й плуга.

IX. БОРОТЬБА ЗА ПИСЬМЕННІСТЬ І КУЛЬТУРНІСТЬ.

Наша партія й Радянська влада багато разів переводила організацію державного апарату, але багато є ще завдань, що лишились або наполовину, частково виконані, або зовсім ще навіть непорушені. До них належить завдання культурного й політичного виховання мас. Безумовно, за п'ять років робітники й селяне значно виросли. Їхній політичний рівень, їхній духовний рівень піднявся на досить високий ступінь. Але, звичайно, було б несправедливо, було б неправильно приписувати партії й Радянській владі це. За свою політичну освіту багацько чим робітнича класа й селянство обов'язані тому, я сказав би, «предметному навчанню», що давали їм без кінця окупаційні уряди, які чергувались на території України. Мабуть, що не знайдеться в Європі й в історії революції народу та країни, які бачили б перед собою стільки подій і змін, як ми тут, на території України, і ось це було способом революційного виховання робітників і селян. Те невдоволення, що цілком природньо викликала в робітничих масах Радянська влада під час громадянської війни, в той період, коли вона не повинна була зупинятися ні перед якими заходами,

щоб перевести в життя свій програм, коли вона примушена була провадити мобілізації людей, мобілізації коней і продроскладку і т. инше,—багато в чому зникало потім, коли після тимчасового перебування Радянської влади з'являлася або влада білих і петлюрівців, або влада німців, греків і французів. Ніде, навіть в Сибіру, селянство не мало можливости робити стільки порівнань, як у нас тут, на Україні. Я забув про польський наступ. Скільки він зробив на Правобережжі в розумінню політичного виховання селянства. Те селянство, що ставилось до нас неприязно й вороже, коли ми збірали продроскладку, це саме селянство, після звільнення Київа, після звільнення Правобережжя від польської армії, це ж саме селянство, яке вже було досить пограбовано ворожими військами, не чекало нашого заклику й доброхіть вносило продроскладку й чинило всебічну допомогу армії й Радянській владі. Це були наслідки того урока, що селянство одержало від польської окупації. Але щоб остаточно позбутися неписьменности, неуцтва, некультурности, що нагромадилось цілими віками царсько-поміщицької влади, під впливом духовенства, для того, щоб позбавитись всього цього—п'яти років мало. В цій галузі нам доведеться багато працювати, і в будучому треба буде ще більш працювати, з великим напруженням, з великою увагою, давати багато людей, давати багато коштів. Український селянин або український робітник, безсумнівно, вищі в багатьох відношеннях (я говорю про середнього робітника й середнього селянина) від робітника й селянина инших радянських республік, за винятком, звичайно, червоних столиць—Москви й Петрограду. Це є позитивна риса, яку ми мусимо підкреслити.

X. АНТИСЕМІТИЗМ І КООПЕРАЦІЯ.

Але є й негативна риса, наслідок минувшини, з якою довелося стрінутися тут, на Україні, з перших же днів мого приїзду до Харкова. Уже в лютому 1919 року, пам'ятаю, довелося, окрім газетних статтів, дати особливий наказ по армії за моїм та товариша Межлаука, тодішнього Наркомвоєна України, підписом про росповсюджений в тодішніх частинах антисемітизм. Що в цьому смислі уявляла Україна під час Григор'євщини та білих і петлюрівщини, добре відомо.

Лизаветград, Олександрово, Фастів, Київ, Проскурів бачили таку величезну різню, такі жахливі знущання над жінками, старими й дітьми єврейського походження, пам'ятники чого й досі видно. Хто був у Фастові, той знає, що єврейська частина людности була спалена денікинцями. Нова економична політика з иншими своїми негативними сторонами (звідси, звичайно, не треба робити висновку проти нової економичної політики, вона була потрібна й корисна, надзвичайно потрібна, історично необхідна) відбилася так само й на справі

антисемітизму. Розвиваючи вільну торговлю, вона воскресила частину цих старих забобонів, що лежали під шаром инших революційних споминів. Це є одна з тих небезпек, що може загрожувати робітничому рухові на Україні й міцній спільці міста з селом, т. б. союзу пролетаріяту з селянством.

В чому полягала сила української контр-революції в 1919 р.? Сила української контр-революції, починаючи з Махна і кінчаючи Денікиним, контр-революції всіх гатунків—і жовтоблакитної, й білої, й иншої—полягала в штучному протиставленню села—місту, православних--євреям, українців--росіянам. Цього ми ніколи не мусимо забувати. Тому біля спроб виявлення антисемітизму ми не можемо пройти мимо, обмежившись платоничним протестом. Ні! Антисемітизм—це величезне соціяльне явище, яке заслуговує нашої уваги. Боротьбу проти нього треба провадити не тільки словами, а й ділом. Викорінювання цих помилкових поглядів, цього варварського почуття, цього виявлення середньовічного феодалізму—конче потрібне. Як це можливо? Треба знайти причини й коріння і вирвати з корінням це лихо. Коли висувається роля містечка, роля купецького елементу, цим самим, що б ми там не казали, буде підгодовуватись расова ворожнеча. Тому разом з пропагандою на словах, яка мусить бути в нас в цьому відношенню інтенсивною, треба піднести, розширити й поглибити кооперацію.

Доперва було сказано, що ми недосить зробили для промисловости, для сільського господарства, зокрема для землеустрою, і я ще раз мушу признатись, що ми маємо й такий гріх: у нас, на Україні, не було до цього часу звернуто належної уваги на кооперацію. Кооперація це той засіб, який, передаючи помалу торговлю до рук кооперативного апарату, до якого увіходять робітники й селяне, усуне причину антисемітизму, усуне ворожнечу між містом і селом, протиставлення одної нації другій. Розвивати кооперацію споживчу сільсько-господарську, розвивати її, як найшвидче, найінтенсивніше—це висновок, який я роблю з свого п'ятирічного українського досвіду. Я мушу сказати, що зі старших товаришів чи, краще сказати б, з наших учителів, краще й більш від усього звернув увагу на кооперацію Володимир Ілїч Ленін. Я знайшов у себе записочку, яку він мені один раз послав під час засідання Політбюро ЦКРКП, коли я, боючись, що його пропозиція не пройде (адже траплялось, що розуміючи значіння кооперації, не всі однаково думали про кошти, і був час, коли треба було давати бій), з свого боку запропонував йому спосіб обійти аргументи тої сторони. Він мені відповів: «в разі, коли я одержу поразку, тоді скористуюсь вашою послугою». Це маленький факт. Ілїч звернув особливу увагу на кооперацію. Не дарма Володимир Ілїч в минулому грудні знову повертався до кооперації в надрукованій недавно його статті. Кооперація дасть нам можливість здійснити шляхом постійного впливу держави соціялізм, який

ми пробували здійснити один час шляхом, так би мовити, давління згори, організацією нашого державного апарату. До певної мірі шляхом бюрократичних заходів ми це пробували зробити, але нам не вдалося і нам треба було йти, з одного боку, по лінії державного соціялізму, державної промисловости, державних залізниць, державної зовнішньої торговлі, а з другого—зміцнюючи кооперацію. На Україні зміцнення кооперації, окрім того значіння, котре вона має в Росії, багато значить для роскладу й знищення оцих спеціяльно місцевих, шкідливих моментів: антисемітизму і т. д.

Ніде містечко, ніде те, що ми називаємо міщанством, не відогравало й не відограє такої ролі в господарському життю, як на Україні.

XI. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ.

Почасти з тою ж самою метою, попередження спроб протиставлення села—місту, українців—росіянам, «хохлов»—«кацапам», протиставлення, що відограло величезну ролю в руках контр-революції і може кожен день знову стати перешкодою на дорозі нашої революції—ми повинні дати правильне розвязання національного питання. Маю на увазі всі ті дебати, що мали місце на 12-ім партійнім з'їзді, на українській партійній конференції, а також союзне будівництво, котре закінчилося союзною конституцією.

Так, до національного питання робітнича класа мусить ставитись надзвичайно чуло тут, на Україні,де вона є в більшості російська. Російський робітник не відчував національнго гніту і в цьому вся небезпека. Як про російську інтелігенцію, навіть партійну, котрій незрозуміло почуття протесту і гніву проти національного пригнічення, так і про російських робітників можна сказати: їм потрібно зробити над собою певні зусилля, аби зрозуміти психологію українською народу.

Росія панувала. Вона зохоплювала, вона асимілювувала, вона примушувала всіх так чи инакше проходити через російський казан. І Росія, як пануюча нація, не розуміла обурення пригнічених, підлеглих націй. А нам це треба зрозуміти своїм розумом і своїм чуттям. Я говорю про російську частину нашої партії. Вона мусить рахуватись з національностю як з фактом, який підлягає аналізу, але якого, як факт, не можна відкидати, як не можна відкидати те, що є дощ, що є блискавка, що є грім,—яким чином виникають ці явища—це инша справа, але самі по собі ці факти запереченню не підлягають. Таким самим фактом є й нація, мова, національне почуття. Махнути рукою на це й сказати, що цього нема, що ті, які говорять про це—вони не інтернаціоналісти й т. ин.—неправильно й небезпечно. Инколи під таким інтернаціоналізмом затаюється почуття людини, яка, належавши до нації, що пригнічувала, не знає національного

гніту. Це нагадувало б буржуазію, яка говорить, що експлоатації немає, але вона говорить так тому, що вона експлоатує, а ескплоатацію відчуває той, кого експлуатують, т. б. робітники. Капіталіст завше буде говорити й навіть думати, що він зробив величезне благо для людства.

На цьому можна закінчити.

Тут—про що я ще спочатку прохав вибачення перед вами—не треба шукати підведення підсумків п'ятиліття. Коли від одної роботи мені доводиться безпосередньо переходити до другої, то в цей момент приготувати повний відчит за п'ять літ не можна.

Я тільки хотів би перед тим, коли мені доводиться лишити Україну після п'ятьох років боротьби, вказати на те, що глибоко ввійшло у мою свідомість, що я вважав би, як старий російський і український революціонер, за потрібне, аби кожний з нас в своїй пам'ятній книжці зазначив для своєї щоденної роботи. Що до головної мети, то де ми не були б, тут—на континенті, чи за океаном, на Україні, чи в иншій якій-будь країні, ми продовжуємо працювати в інтересах трудящих мас України, трудящих мас Союзу Радянських Республік і трудящих мас всього світу.

Е. КВІРІНГ.

Крутий поворіт чи розгортання попередньої роботи.

ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ.

Багатьом товаришам здається, що в нашій національній політиці настав різкий поворіт, що ми круто повернули в бік націоналізму, особливо в галузі національної культури. Це зовсім не так. Спілка Республік є тільки більш досконала форма використання права нації на самовизначення в умовах пролетарської диктатури. Спілка більш яскраво й повно здійснює це право в новозмінених господарчих умовах. Те ж саме й що до національної культури. Правда, ми робимо значний поворіт, переводючи держапарат на українське діловодство, але цей різкий перехід став можливим лишень завдяки нашій попередній роботі. Кожен розсудливий націоналіст (українець) повинен визнати, що українізація, заведена по петлюрівському, була фікцією. Українську культуру кілька сот літ душив царат. Зрозуміло, що українська культура мусила відстати від культури російської. Як же зразу тепер змінити цю ріжницю сил? Піднести українську культуру за рік за два на височінь російської — очевидно неможливо. Потрібна була велика підготовча робота в шкільній галузі, і найперше в школі початковій, щоб широко розгорнути українську культуру.

Ми можемо сказати, що за роки Радянської влади в ділянці закріплення й розвитку української культури зроблено дуже багато. І якраз ця пророблена підготовча праця дозволяє нам зараз зробити найсильніший натиск у бік поширення й поглиблення української культурної роботи в усіх галузях.

Про це нам скаже пророблена шкільна й видавнича діяльність.

ШКОЛА.

На жаль, точних відомостей про національний склад шкіл Соцвиху за 20—21 р.р. немає. І тому ми не можемо дати повної картини повільної українізації школи. Але вже й ті відомості за 20—21 р.р. і 22—23 р.р. дають досить красномовні

цифри. Не дивлючись на те, що загальна кількість шкіл Соцвиху в 23 році зменшилася порівнюючи з 22 роком—з 19051 до 17121, т. б. на 1.930 шкіл,—кількість українських шкіл збільшилася—з 8970 (47 %) у 22 році до 10642 (62%) у 23 році. Другими словами: кількість українських шкіл збільшилася на 1672 школи, а кількість російських шкіл зменшилась з 6212 до 4419, або ж на 1783 школи. Зменшилась також кількість нацменів (з 1426 до 1055) і кількість шкіл мішаних (російсько-українських) з 2443 до 1005. Це свідчить про те, що в той час, коли за відсутністю засобів шкільна сітка значно скорочувалася за рахунок шкіл неукраїнських,—кількість українських шкіл продовжувала збільшуватися, складаючи 62%.

Який висновок з наведених цифр?

А той, що Радянська влада неухильно, рік за роком, рахуючись з професорськими силами, засобами й потребами населення, проводить українізацію нижчої школи, і що в цій українізації майже досягнено цілковитого задоволення потреб українського населення. Відстали ще Донеччина та Харківщина, зате по Київщині 95—96% українських шкіл Соцвиху. Це в царині початкової школи. На вищих щаблях ми ще тільки-йно роспочали планову роботу, й тому там становище значно гірше.

ШКОЛА ПРОФОСВІТИ.

Вища школа іще, головним чином, школа російська. Із 42 інститутів—тільки 8 являються українськими, т. б. 20%, в них коло 7% загальної кількости студентів. Окрім цих 8-ми українських інститутів, іще в 7-ми инших інститутах є понад 10.000 студентів. Першими по українізації йдуть ІНО. З 8-ми українських інститутів—4 ІНО плюс 3 мішаних, що складає 50% усіх ІНО. Це свідчить про те, що українізація в вищій школі починається насамперед з підготовки вчителів.

Останнє особливо яскраво впадає в око на педкурсах, що готують учителів початкової школи.

З 72 педкурсів, з 11.682 слухачами, 32—цілком українські з 4.784 слухачами та 17 мішаних з 2.061 слухачем, що складає 45% українських курсів, а з мішаними, майже 70%. Ми готуємо вчителя української школи в українській школі, ось про що свідчать ці цифри.

На другому місці йдуть сільсько-господарчі школи. З 7-ми сільсько-господарчих інститутів—один український і один мішаний. Звичайно, що це мало. Краще стоять середні сільсько-господарчі технікуми. Тут з українським та мішаним навчанням є 15 технікумів з загальної кількости 35.

Инші вертикалі значно відстають. Мало це чи багато? Кожен русифікатор скаже, що це надто багато, бо це визначає планове, повільне захоплення вищої школи українцями

і звідси, очевидно,—вмірання російської вищої школи. І, навпаки, кожен шовініст-українець галасуватиме про примусову русифікацію аж до того часу, доки лишиться хоч один професор музики чи гістології, що читатиме лекції російською мовою. Комуніст—і російський, і український—мусить визнати, що ми, не хапаючись, перевели величезну роботу по українізації не лише початкової школи, але й середньої та вищої. Ніхто з нас не гадає, що українізацію школи можна обмежити тільки нижчими ступнями—для народу.

Але заразом із тим мусимо знати, що українізація середньої та вищої школи є неодмінно довготривалий, поступовий процес, який вимагає великої підготовчої роботи що до утворення відповідних кадрів учителів та пролетарського складу студенства. Було б донкіхотством українізувати наші медінститути з кадрами старих професорів і міським міщанським студенством. Така українізація була б сміховищем. Инша справа, коли ми, дібравши вже тепер до сільсько-господарчих інститутів 49% студентів - селян, українців, почнемо викладати більшість дисциплін українською мовою.

Як би не квапились найщиріші українізатори, але цей процес вимагає ще не одного п'ятиліття. Проте, чи визначає це, що через де-кілька років всі вищі школи на Україні будуть українізовані і що російська мова буде мати для української науки таке ж значіння, як, скажемо, в Німеччині або у Франції.

Треба бути запеклим шовіністом, щоб ставити собі такий ідеал. Ми вважаємо, шо російська та українська культура злучені остільки же міцно, як і робітниче-селянські маси обох Республік, і що це єднання, з розвитком української культури, не буде слабшати, а зміцнюватися, й обидві культури стануть взаємно цінними. Ми мусимо прагнути того, аби зберегти за українським юнацтвом можливість однаково засвоювати досвід обох культур. А це визначає, що кожний освічений українець мусить остільки ж добре володіти російською, як і українською мовою, і всі досягнення російської науки мусять стати досягненням української і навпаки.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІЯЛЬНИЙ СКЛАД ШКІЛ ПРОФОСВІТИ.

В цьому відношенні нашим школам далеко ще до нормального стану, при чому—соціяльний та національний стан учнів залежить один від одного.

Міська буржуазія та міщанство—то здебільшого євреї й росіяне. Українці складаються переважно з селян і лише незначний відсоток з робітників.

Дуже опукло це виявлено в ріжних вертикалях вищих шкіл.

	Селян	Українців
Індустр. освіта	15,7%	15,5%
Сільсько-господарч. освіта . .	48,6%	49,0%
Соц.-економичн. освіта . . .	10,4%	10,6%
Художн. освіта	33,3%	18,2%
Разом . .	21,4%	25,2%

Коли взяти на увагу, що робітників у вищих школах є тільки 12,3%, то ми зрозуміємо, що поліпшення класового складу учнів, рівночасно визначає й поліпшення національного складу. Про це яскраво свідчать цифри по Робфаках. На 1-е січня 21 року в Робфаках було: робітників 57,4%, селян—32,2%, службовців—7,0% инших—3,4%, з них: росіян—25,6%, українців—50,8%, євреїв—19,0%, инших—3,8%. Це вже значне наближення до національного складу, як що мати на увазі відсоток населення України.

В технікумах національний відсоток теж досить добрий: росіян—24,4%, українців—46,2%, євреїв—26,6%, і знов таки це відношення залежить від соціяльного складу, а саме: робітників—31,4%, селян—28,1%, службовців—23,4%, инших—17,1%. В технікумах росподіл по вертикалях дає також типову картину.

Сільсько-господарчі технікуми по соціяльному складу:

робітників—41,1%, селян—32,1%, инших—26,8%.

По національному складу:

росіян—13,4% українців—81,2%, инших—5,4%.

Педагогичні курси:

робітників—19,7%, селян—52,7%, инших—27,6%.

З них: росіян—13,2%, українців—75,2%, инших—11,6%.

Медична вертикаль на всіх ступнях дає зовсім протилежну картину:

Медінститути:

робітників—9,4%, селян—6,9%, инших—82,7%.

Національний склад:

росіян—14,3%, українців—22,9%, євреїв—60,5%.

Медтехнікуми:

робітників—5,3%, инших—94,7%, селян не зазначено зовсім, можливо, що це помилка.

З них:

росіян—22,6%, євреїв—77,4%, українців не зазначено.

Про що кажуть ці цифри?

Перш усього про те, що соціяльний склад наших вищих і середніх шкіл ще дуже далекий від робітниче-селянської більшости. Міське міщанство, стара й нова буржуазія переважає ще робітників і селян, а оскільки поміж міською буржуазією євреї займають домінуюче положення, то й відсоток їх у вищій школі досить значний. Тільки на протязі останніх років робітники та селяне починають здобувати вищу школу, й ця боротьба проходить з великим успіхом. Нові набори йдуть, головним чином, за рахунок пролетарських елементів, а це визначає, як ми бачили, зміну й національного складу.

МАЛЕНЬКИЙ ВІДСТУП.

Якою мізерною брехнею після оцих цифр є запевнення гром. Винниченка в його останній статті—Платформі—«єдиний революційно-демократичний національний фронт» у 1—2 ч.ч. «Нової України».

«Українська школа рішуче ліквідується, не декретом, але фактично, без гомону, систематичним зводжуванням її на стан «общерусской», з викладами російською мовою».

Справа, як ми бачимо, стоїть як раз навпаки. Без зайвого гомону, планово, методично ми проробили величезну роботу.

Українська школа росте від року до року. Росте не тільки школа Соцвиху, ростуть українські школи профосвіти. Ми постановили зараз зміцнити цей процес, українізувавши більшість ІНО і с.-г. інститутів, а гр. Винниченко, що сидить у Празі чи Відні, запевняє, що українську школу ми ліквідуємо.

УКРАЇНСЬКА КНИГА.

Такого ж характеру є міркування Винниченка й що до української книжки. Він каже:

«Української книжки на державний кошт майже не друкується, а приватню продукцію її всякими способами спиняється».

Подивимось, що видано Держвидатом на Україні, починаючи з 21 року. В 21 році, як відомо, книжка поширювалася в порядку державного постачання, й тому ринок не впливав на видавництво. З другого боку, виходила, головним чином, література масова—брошурочна. Отже, за рахунок держави для безплатнього поширення Держвидатом України видано в 21 році:

Російською мовою . .	2.023.941 примірників	43,48%
Українською мовою . .	2.553.953 »	54,87%
Иншими мовами . . .	77.526 »	1,65%

Може 43% російських книжок це багато? Але хто є в стані спростувати той простий факт, що сотні тисяч робітників Харкова, Донбасу, Катеринославу, Миколаїва й инших—це росіяне, які не знають української мови. Чи можна спростувати той факт, що значна кількість українців все ж таки стежать за всіма галузями російської літератури.

Перейдемо до 22-го року, коли в книжковій справі вже панував НЕП.

Цього року Держвидат видав:

Російською мовою	1.101.000 примірників	31%
Українською мовою . . .	2.502.000 „	69%

Ці цифри також говорять про те, що не тепер, після XII З'їзду, ми роспочинаємо культурну українську роботу.

Яка ж література видавалась на українській мові?

По педагогиці й психології.

З 27 книжок—23 українських—з тиражем 1.389.800 і російських з тиражем—85.000, ц.-т. українських книжок по педагогиці видано 94%. Це, головним чином, підручники, що видавались, звичайно, для української школи.

Дитяча література.

Українських 19 назв . . . 188.000 примірників 68%
Російських 8 » . . . 87.000 » 32%

Наші видання з цих двох груп особливо впадають в око. Старі спеціялісти починали русифікацію з дітей, а ми, «московські» комуністи, дали українській дитині перш усього дитячу книжку й підручник українською мовою.

Сільське господарство.

Українських 11 назв . . . 488.000 примірників 89%
Російських 3 » . . . 11.000 » 1%

Виходить, що й селянина ніхто не напихає російською літературою.

Історія.

Українських 7 назв . . . . 148.000 примірників 85%
Російських 2 » . . . . 25.000 » 15%

Отже історію, в тому числі й історію України, ми—більшовики—друкуємо майже виключно українською мовою.

Правда, що до медиціни й ветеринарії, то справа стоїть гірше.

Тут надруковано українською мовою: 2 книжки—10.000 примірників—7%; російською мовою 22 книги—127.000 примірників—93%.

Я гадаю, що навіть при петлюрівцях довелось би дозволити ще кілька років викладати лекції з медиціни й ветеринарії переважно російською мовою, як що, звичайно, припустити, що навіть за Петлюри чи гетьмана медиціну треба було викладати. Та й слабенька ж, нарешті, русифікація. Адже не дуже багато людей займається медиціною.

Гірше з книжками з боку соціяльного знання. В цій галузі на першому місці стоїть російська література, та й то, головним чином, тому, що Леніна й Троцького та инших всі читають в оригиналі радше, аніж в перекладі. Однак, це свідчить про те, що ми й досі ще не встигли зробити українську мову зброєю комуністичної пропаганди. Цей свій гріх ми знаємо й прагнемо його виправити, але я маю дуже великий сумнів, що це буде довподоби панам шовіністам.

С. ПИЛИПЕНКО.

Винниченко й Курах.

(Документальна історія з коментарами С. Пилипенка).

Щойно зобачив Володимир Кирилович, сидячи там, у Празі, наш «Червоний Шлях», серце йому скипіло (між иншим: коли хто здивується, чому це ми так ласкаво його величаємо «по імени й по батькові», хай згадає відомий росподіл населення Радянської Республіки на «товаришів, громадян та Іванів Івановичів»). Так от «Червоний Шлях», в особі шановного Володимира Кириловича, придбав собі закордоном роскішного реклaммахера й популяризатора. Ще б пак: європейська освіта... А стилем—куди тобі яцківський «Рідний Край»! Тут навіть «Земщина» й «Двуглавий Орел» згадується, і відома «більшовицька демагогія» стає ніжною лірикою. Нижче будуть дані тому докази, хоч доказом, власне, є вже цей початок нашої «документальної історії» (з ким поведешся, в того й наберешся). Отже, вдячні Володимирові Кириловичу за його популяризаторську роботу, ми маємо заплатити йому теж популяризацією його імени й діяльности, хоч, власне, громадянству й без того це досить відомо, а плати, як побачуть читачі далі, він сподівався б зовсім инакшого ґатунку.

Але перед цим дозволимо собі зазнайомити читачів із другим героєм нашої «документальної історії», що має ім'я, не так відоме серед українського суспільства.

Для того звертаємося до ч. 4 (серпень 1923 р.) журналу «Нова Культура», що видається у Львові і є разом із газетою «Земля і Воля» майже одинокими проявами соціялістичної думки в поневоленій польською шляхтою Галичині. Популяризуючи «Червоний Шлях», Володимир Кирилович, звичайно, не минає й «Нової Культури»—він же апологет «єдиного революційно-демократичного українського національного фронту». Отже, вдячна редакція «Нової Культури» в згаданім вище числі відповідає на теплі слова Володимира Кириловича й допомогу в справі боротьби з польсько-шляхетською окупацією такою заміткою:

«КРИТИКА» ЗА МИСКУ СОЧЕВИЦІ.

(Відповідь «Новій Україні»).

В Празі—Берліні виходить грубий, як груба кривда поневолених капіталом працюючих, журнал «Нова Україна». Фірма редакції говорить сама за себе, бо кому невідомі такі стовпи буржуазних політиків, як В. Винниченко й М. Шаповал? Це ті ж самі, що заключали союз з німецькими та французькими генералами та віддавали на поталу капіталу трудові маси України. Це ті, про яких на сьогоднішній новій Радянській Україні не гавкне навіть собака. Це ті, що були й соціял-демократами, соціялреволюціонерами, «комуністами», радянцями і вкінці — покірними рабами й приймаками європейської буржуазії.

Їх чорносотенний журнал «Нова Україна» виходить виключно за гроші, асигновані чеським «демократичним» міністром, за гроші, як слушно завважувала робітнича чеська преса, насильно стягнені з чеських робітників і селян, за податки. І ці продажні агенти буржуазії мають ще сміливість говорити про чесність, етику, соціялізм! Переглянути тільки яке-небудь число «Н. У.» і ясно стане все. Для чеського міністерства є постійно одна стаття про Чехо-Словаччину, а решта—скажена вулична лайка на Радянську Україну.

Але недавно приїхав в Прагу дрібненький, миршавий і тупоумний чоловічок, ім'я якому Михайло Курах. Вправді ім'я його нічого не говорить, бо ніхто не чув про нього, але діло в тому, що ім'я це сказало собі: «мушу бути відомим!» А щоб бути відомим, миршавеньке ім'я приступило до платної спілки Винниченко-Шаповал і К⁰ та почало пильно заучувати лексикон лайки згаданих продажників.

Курах—один з «отаманів» чи «полковників» Коновальця, колись загорілий самостійник, що ради самостійности У. Н. Р. не вагалися перед погромом професійних робітничих союзів у Київі. Потім—1920 року—цей бідний чоловік—вже «комуністом» і вертиться біля Радянського Уряду Галичини. Пізніше—він вже радикалом, а в 1922 р. у Празі — всевідомим шаповалівцем.

Перед випуском першого числа «Нової Культури» ми одержали листа від п. Кураха з Праги, в якому він прислав свої «твори» з проханням помістити їх в «Н. К.». «Твори» ці носили слідуючі наголовки: «Червоний легіон» (вірш, в якому кричиться: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся» і т. д.), «Перемога» (новелька) і инші «твори».

Розуміється, знаючи, хто такий п. М. Курах і зважаючи на безвартісну писанину його «творів», наша редакція їх не помістила й нічого спільного з таким типом не хотіла мати. І ось зараз ображений п. Курах «критикує» «Нову Культуру» і то—перше число, де немає поміщеної його писанини. Будучи на послугах М. Шаповала й Винниченка, які не тільки оплачують «звязкового» галицької радикальної партії Кураха, але й друкують з вдячности його бездумні слиняві вірші, п. Курах, теж з вдячности, за миску сочевиці—взявся «критикувати» «Нову Культуру»—розуміється, в «Новій Україні» (ч. 7—8). Полишаючи це, що жалюгідний тип Кураха надто тупоумний, щоб міг розбиратися в соціялістичних і літературних питаннях, ми звертаємо увагу на вірне копіювання спеціяльної базарної «мови» його патрона М. Шаповала:

—«Не кажемо про «Землю і Волю», що тепер в руках групи москвофілів-більшовиків, бо що вона дає українському робітникові, крім дешевої фразеології, демагогії та вуличної лайки?»

Що дає «Земля і Воля», це можуть сказати самі українські робітники й селяне, в кожному разі «Нова Україна» є, власне, центром фразеології й вуличної лайки української контрреволюції й таких перевертнів, як Шаповал, Винниченко та бідний, нещасний тип Кураха.

Курах (що за нахабність!) береться критикувати твори Павла Тичини. При тому забуває, що цей великий поет сказав на адресу таких «національних героїв»:

...«Сконайте! Здохніть у пивних, щоб ваші кості перетрухли й поцвіли...Надієтесь? На тьму, на забобони мас? А звідки ж то річки, що ваші греблі рвуть?...Це ж ви Республіку пошили у брехню і безоглядно повтікали закордон»...

І так далі... Як бачимо, «Нова культура», як і ми грішні, теж «повелась і набралась». Що поробиш—на базарі, як на базарі, чи як там перекласти: à la guerre, comme à la guerre? ми, так само, як і вона, повторюємо:

«Дуже жаліємо, що даємо так багато місця на занотовування цієї «критики», але ж треба читачам знати, хто такий Курах і чого його ім'я стоїть поруч Винниченкового. Це через те, що він, як і шановний «пролетарський письменник і публіцист» Винниченко, страшенно ображений в свойому авторському гонорі. На те єсть документальні докази, а саме: «*Заява*» Винниченка, видрукована в № 7—8 «Нової України» на стор. 286-ій.

Наводимо кілька уступів з цього цікавого документа, що є, без сумніву, один з найкращих літературних творів Володимира Кириловича. Так от:

ЗАЯВА.

Недавно (?!) я довідався про таку річ:

«П'ятий З'їзд Рад Робітничих і Селянських депутатів» оголосив мене «ворогом народу» й поставив «поза законом».

...Сим заявляю, що, дійсно, я—щирий ворог сеї банди, яка сміє називати себе представниками народу... охоче всею душею стаю поза його закон. І не тільки поза, але, й проти (підкреслення Винниченка—С. П.), як усі роки стояв проти закону всякої реакції...

Один із численних маленьких прикладів:

...оповістивши мене «ворогом народу», поставивши мене поза свій закон, непочекізм без мого дозволу видає мої літературні праці й краде мій авторський заробіток... Слідком за злодіями з «Держвидава» якесь видавництво «Рух» оповіщає, що воно видає п'ять томів моїх літературніх праць, не питаючись у мене ні згоди, ні дозволу, себ-то простісінько крадучи.

Отже, заявляю, що всі мої книжки, видані «Держвидавом» і «Рухом», є речі крадені.

В. Винниченко.

Признаємось, насамперед, що в редакції «Червоного Шляху» були довгі суперечки й вагання: чи друкувати, чи ні оцю Винниченкову «Заяву», як також і другу, вміщену нижче—адже ми в нього дозволу на друк цих літературних праць не брали? Вирішили: літературної конвенції у нас з закордоном немає, а Володимир Кирилович сам заявляє, що він не тільки поза, але й проти наших законів—значить, можна. При тому він людина із страшенно нервовим, непостійним характером. Бачите: Курах сердиться, що його «творів» не друкували, а Володимир Кирилович—навпаки—що його «Рух» друкує. Може й цей раз ізнов навпаки буде. Тут до речі: невже він так само «недавно», як і про 5-ий з'їзд рад, довідався, що Держвидав його «Голоту» й «Голод» в «Універсальній бібліотечці» в Київі аж у 1920 році видав? Чого він гроші не взяв, як ото урядувати на Вкраїну тоді був приїздив? От тепер Держвидав і не знає: чи платити, чи не платити (ще й проценти, мабуть, наросли)?

Не знає й «Рух», що йому робити після цієї «Заяви»: чи чекати, поки 8-ий з'їзд рад верне Володимирові Кириловичу права громадянства, чи відомостей від чеського уряду про те, що празько-берлінського літературного заробітку Винниченкові не

вистачає? Паніку навів Володимир Кирилович і на Комсомол України—адже й він согрішив: видав «Федька Халамидника». Клянеться, проте, що «Чесности з собою» аж ніяк видавати не буде, ні з портретом, ні без портрета автора. КСМУ авторський гонорар хоче офірувати на притулок для дефективних дітей, а Винниченкові навзамін запропонувати видати закордоном «Комуністичний Маніфест» Маркса й Енгельса, нічого не платячи їхнім нащадкам.

«ЗНАМЕННА ПОДІЯ».

Нам уже давно кортить перейти на инший стиль, не псуючи загальний тон «Червоного Шляху». Спробуємо це зробити, звернувшись до того ж таки інцідента Винниченко—Курах. Обидва вони, як знаємо, величезні патріоти. В одному зі своїх згаданих вище чудових творів (не з тої, правда, серії, що був подавав він до «Нової Культури», але з тих, що вміщені в «Новій Україні», – див. ч. 7—8, стор. 134) Курах пише до своєї «Коханої»—

Я порву ці вінки, що плела ти мені
За кохання пісні, колись, в кращий ще час,
Я порву ці вінки, дам на волю вітрам—
Бо любови вогонь у мені вже погас.
Ще осталась любов десь у серці на дні,
До народу любов і до Батьківщини.
Инша вся прогула, инша вся розійшлась,
Як щезають уранці рожеві сни.

Маючи таких співробітників з верховин парнаських, разом із великим знавцем аграрної справи М. Шаповалом, а також славнозвісним драматургом Григор'євим-Нашим, Винниченко хоче придбати певний кадр письменників і публіцистів також з терену Радянської України [1]). Для цього він присвячує в ч. 6-му «Нової України» цілу статтю «Знаменна подія» (ст. ст. 8—27), де намагається доказати, який страшенний злочин роблять усі ті українські культурні сили, що беруть участь в «Червоному Шляху», замісць співробітничати в «Новій Україні». Бачучи, як росте український радянський культурний фронт, він запевняє (як лис під виноградним кущем):

— «Участь цих співробітників має служити гальмом для консолідації українських демократичних сил (читай—винниченківсько-шаповалівській контр-революційній авантурі), має розбивати таку потрібну для нашої нації (читай...для кого? С. П.) єдність демократії, має вносити росклад, деморалізацію у здоровий

[1]) Де-кілька молодиків, як побачить читач із нашої літературної хроніки, на цей гачок таки були попались, а тепер приймають позу невинних жертв: пішли, мовляв, за літературною славою, а вгрузли в політичну справу. А Володимир Кирилович ще відому Криловську послугу робить, стверджуючи (див. примітку на стор. 32 № 7—8 «Н. У.»), що, мовляв, вони «органичного звязку з ним не мали»—в лапках.

С. П.

визвольний рух (читай...С. П.). Звичайно, старання даремні: ця група співробітників «Ч. Ш.»—люди в національно-політичному житті України незначні, маловідомі. Переважно ж вони зовсім не належать до політичних групувань, у масах не тільки робітництва чи селянства, але й інтелігенції вони ніколи ніякого впливу не мали» (ст. 14).

Але, не дивлячись на таке ка-зна-що, що бере участь у нашому «Ч. Ш.», Володимир Кирилович за всяку ціну хоче одбити в нього цю охоту й перетягти до себе. Як це вони наважились поставити свої імена поруч із Раковським, Фрунзе та иншими «чекістами»?

— «Люди тверді й послідовні в своїх переконаннях таких позицій похвалити не можуть. Ні під загрозою голоду, переслідувань, ні навіть самої смерти не можна йти в один табор із своїми ворогами»—навчає Винниченко (ст. 9).

Високий штиль цієї тиради конче змушує нас покинути попередній «новоукраїнський» тон. Ми цілком згодні з Володимиром Кириловичем—ні за що в світі не можна йти в один табор із своїми ворогами. Це абсолютно суперечить принципу чесности з собою. Навпаки—треба бути твердим і послідовним у своїх позиціях, як був завжди твердий і послідовний Володимир Кирилович, зосібна 1920 року, коли він побував на Радянській Україні. Це була остільки знаменна подія, що ми взяли на себе труд розшукати в архівах про це докладні відомості. Отже, в журналі ЦККП(б)У «Комунист» (№ 5, 15 ноября 1920 г.) знайшли ми таку замітку—наводимо, не перекладаючи, в російському контексті:

ДВА ДОКУМЕНТА.

Недавнее назначение В. К. Винниченко заместителем Предсовнаркома и Наркоминделом, а вслед затем его от'езд из Харькова сначала в Москву, а потом заграницу привели в законное недоумение значительную часть наших товарищей. Правда, многие из них были знакомы с некоторыми странными особенностями прошлой политической карьеры В. К. Винниченко.

Он сам об этом говорит подробно в книге «Відродження нації»—своего рода истории украинской революции.

Винниченко конца 1918 года—автор грозных выступлений против большевиков в печати и в Раде, чуть ли не инициатор войны с нами. И тем не менее, когда война разгорается всерьез, Винниченко сходит со сцены. Общее мнение таково, что он — противник приглашения немцев на Украину. Как рассказывает Винниченко в своей книге, в это время он воочию видит, что широкие массы украинского народа против Рады и за большевиков.

Но вот чуть ли не в самый последний день существования Рады Винниченко появляется на ее заседании и произносит горячую речь в защиту приглашения немцев.

После гетманского переворота он приглашает усиленно украинских социалистов идти в германский кабинет (об этом опять-таки можно прочесть в книге Винниченко); все время, как председатель Украинского Национального Союза, ведет переговоры с гетманским правительством и германским командованием.

И вдруг Винниченко—член повстанческой Директории—против гетмана на ее левом крыле с ориентацией к Советской власти, к большевизму.

С этой ориентацией в течение нескольких месяцев он является главарем правительства, ведущего войну с большевиками вовне и внутри страны, об'единившего вокруг себя открыто контр-революционные элементы; многократно подает в отставку и берет ее обратно, пока, наконец, представители Антанты не приказывают Петлюре выгнать Винниченко и Чеховского из правительства, «как собак» (chasser comme les chiens).

Тогда кончается политическая карьера Винниченко, и он удаляется на покой...

А в начале 1920 года Винниченко снова выплывает на поверхность украинской эмиграции, уже как ожесточенный враг Петлюры, друг Советской Украины и Советской России.

Мы не имели и не имеем никакого основания сомневаться в искренности подобного превращения. Слишком их много прошло на наших глазах. И, несмотря на то, что Винниченко еще недавно был в рядах наших врагов, несмотря на то, что его политическое прошлое характеризовалось метаниями из стороны в сторону (из гетманской передней в ряды сторонников Советской власти), мы охотно приняли его услуги по борьбе с польской и петлюровской контр-революцией и предложили В. К. Винниченко ряд весьма ответственных постов.

Винниченко—все же достаточно яркая фигура на Украине, популярная в известных кругах. Несмотря на свой импрессионизм, он все-таки прошел известную школу политической борьбы. Наконец, ничто так не иллюстрирует полное банкротство Петлюры и падение идеи Украинской Народной Республики, как открытый переход к нам бывшего председателя Директории.

Правда, всего этого еще как-будто мало для назначения Винниченко на пост Наркоминдела, но, когда это назначение произошло, в наших руках был документ, свидетельствующий о полном согласии В. К. Винниченко с политикой КП(б)У и его желании вступить в число членов нашей партии.

Считаем необходимым предать гласности этот документ с первой строки до последней, чтобы каждый из читателей видел, насколько безоговорочно и полно разделялись В. К. Винниченко основные положения нашей политики (о программе нет речи, так как Винниченко много раз заявлял себя убежденным коммунистом). Вот он:

До Центрального Комітету Комуністичної Партії (Більшовиків) України

члена закордонної групи Українських Комуністів Володимира Кириловича Винниченка

З А Я В А.

Коли весною біжучого року закордоном появилися перші чутки про намір польської й української контр-революції напасти на робітниче-селянські Республіки Росії й України, закордонна група українських комуністів зараз же почала проти цієї злочинної, руйницької авантури найенергійнішу кампанію.

Одним із заходів цієї кампанії було вирядження мене на Вкраїну для безпосередньої активної участи в обороні Української Радянської Республіки. Але участь мою в цій великій справі прийшлося відкласти більш, як на три місяці Вважаючи питання національного визволення пригноблених націй актуальним і важливим питанням соціялістичної революції, вважаючи, що не тільки негативне, але й пасивне, неактивне відношення до нього шкодить успішному розвиткові революції в країні пригнобленої нації,—я повинен був як слід зорієнтуватися в стані річей для того, щоб тим чи иншим недосить обгрунтованим рішенням не пошкодити революції, а, з другого боку, щоб цілком свідомо, твердо, з чистим сумлінням комуніста-революціонера та члена пригнобленої нації прийняти в тій чи иншій формі участь у тяжкій справі соціяльного й національного визволення працюючих мас нашого народу, як одного з перших етапів всесвітнього визволення.

Я три місяці уважно вивчав сучасний стан України зо всіма її партійними, соціяльними, політичними, національними й міждержавними відносинами. А в оцінці їх я намагався мати перед собою одну мету— інтереси революції, інтереси працюючих і пригноблених класів, не підда̀ючись тим чи иншим тимчасовим поверховим впливам.

Беручи відповідальність за своє вирішення не тільки перед самим собою, але й перед своєю організацією, котра вирядила мене з певними ідейними директивами, беручи відповідальність також і перед українськими робітниками, селянами та де-якими колами української інтелігенції, які можуть поставитись з довір'ям до моїх висновків, я змушений був з більшою обережністю обміркувати й прийняти остаточне певне вирішення. Ось через це саме, коли де-які явища приводили мене до певних висновків, а я в той час знайомився з явищами иншої категорії, що викликали в мені сумніви, то я намічене рішення тимчасово одхиляв і знову аналізував, зважував і перевіряв. Труднощі до правдивої швидкої оцінки особливо ускладнялися в тих обставинах, що складались на Вкраїні завдяки частим змінам влади, складним взаємовідносинам міста й села, історично-національним відносинам і цілій низці инших умов, серед яких відбувається революція, в яких іще не вилились у сталі й тверді форми нові соціяльні відносини, де можна вловити тільки ті чи инші нариси й тенденції майбутнього, де в залежності од зовнішнього чи внутрішнього захисту радянського устрою, з'являються ріжні тимчасові фактори, що заважають правильній орієнтації.

Але в результаті трьохмісячної напруженої, часами болісної, оцінки й перевірки свого аналізу, я можу нарешті твердо, добросовісно констатувати слідуюче:

1) Дійсно, закінченого соціялістичного будівництва на Вкраїні ще нема. Але тільки вбогі розумом, знанням і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги працюючих, можуть обвинувачувати за це керуючу комуністичну партію, або Радянську владу. Чотирі роки світової імперіялістичної війни, три роки внутрішньої громадянської війни, безупинні напади капіталістичних держав і ріжно-національних контр-революцій,

блокада й відірваність од Європи—все це не тільки росхитало й привело до занепаду господарство України, але й зараз ставить величезні труднощі до його відбудови і до того ж відбудови в нових незвичайних формах.

До цього треба додати внутрішній опір, скажену сховану ворожнечу паразитичних класів і груп, у яких працюючі класи вирвали з рук панування, можливість ледарства й вільної експлоатації працюючих, треба мати на увазі свідомий і несвідомий саботаж дрібноміщанської інтелігенції, яку по охоті чи не охоті потягло до радянської роботи.

Все це й багато иншого сприяло тому, що процес нового, соціяльного будівництва розвивається поволі, з великими труднощами, не в тих крикливих, ефектних формах і в проявах, яких провокаційно вимагають вороги революційного пролетаріяту та його керовниці—комуністичної партії.

Але не тільки послідовний марксист—кожен, хто не живе з чужої праці, мусить визнати, що тільки комуністична партія гарантує працюючим повне, рішуче визволення спід класового пригноблення, тільки вона немилосердно, без компромісів знищує в корені, в самих основах і зародках можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового устрою, з яким ніякі буржуазні цівілізації з їх спокійними організаціями не можуть зрівнятися ні силою й розміром майбутнього розвитку продукційних сил людства, ані можливістю росквіту його духовних сил, порівнятися з грандіозністю й розмахом комуністичної, колективістичної цівілізації, цеб-то величезними можливостями всього того, що простою мовою зветься вічним і ще не переведеним в життя поняттям людського щастя.

2) Вищезазначені причини, що заважають соціяльній перебудові України, стоять також на перешкоді й на шляху її державного будівництва. До тих причин треба додати ще причини історичного та національного характеру, які протягом всієї революції ускладняли—та ще й досі ускладняють—процес національного відродження українських працюючих мас у розумінні забезпечення його певними державними формами. Але на підставі цілого ряду фактів в результаті найширшого аналізу й перевірки я можу з певним переконанням констатувати, що з боку керуючих центрів революції немає не тільки ніяких тенденцій до знищення української робітниче-селянської державности,—навпаки: є яскрава тенденція до створення й розвитку її (як би там це не було неприємно русифікаторським реакційним елементам, що ще й досі мріють про «єдину-неділиму»), в розумінні внутрішньої самостійности й зовнішньої тісної федерації в першу чергу з РСФРР і далі з тими робітниче-селянськими Республіками, які з ходом революції будуть вступати в Соціялістичний Світовий Федеративний Союз. Оцінюючи правдиво непереможний хід стихійного процесу, що твориться серед працюючих мас України, ураховуючи правильно тенденції української революції й ідучи назустріч її вимогам,—комуністична партія України проявляє дійсну правдиву активність у поступовій, але твердій тенденції до створення українських внутрішньо-самостійних центрів: економичного, політичного, державного й т. д. Ті явища й факти, що немов би суперечать цим тенденціям, явища, які ми спостерігали до цього часу в ріжних галузях життя і які иноді можуть дати підстави для протилежних висновків,—не являються результатом справжньої політики керуючого центру партії, вони являються результатом перш за все старих, ще не пережитих, винесених з часів царату ненормальних міжнаціональних стосунків, потім стану напруженої охорони Радянських Республік, а також наслідком того періоду, коли українська «демократія», яка, не зрозумівши нерозривного звязку між соціяльним і національним ментом революційного руху, во ім'я національних вимог виступила проти соціяльної революції, чим надовго посіяла ворожнечу й недовір'я в пролетарських і революційних масах України та Росії взагалі до національного, а зокрема до українського питання. Але в процесі революції передова частина міського пролетаріяту

зрозуміла однобокість свого відношення до національного питання, зрозуміла необхідність найтіснішого об'єднання з працюючими масами села, де національний момент набрав особливо загострених форм, і вживає всіх заходів до усунення всіх перешкод на шляху тісного братерського об'єднання обох армій праці.

Розуміється, окремі факти окремих осіб іще довго будуть іти всупереч з цією політикою, іще довго й часто навіть у більш чи менш відповідальних окремих діячів революції в їхній діяльності будуть виявлятись пережитки старого відношення, невитроєного комуністичним досвідом і свідомістю, але те, що партія, як організм, який направляє хід революції, вже певно й ясно стала на шлях організації внутрішніх революційних і державних сил країни, про це свідчить низка фактів із її діяльности й політики особливо останнього часу. Військовий стан, напружена організація всіх сил на захист самого існування Радянської Республіки не дозволяє органичному процесові набрати більш ясних і точно визначених форм. Тому декларована самостійність Української Радянської Республіки в федеративному звязку з Радянською Росією через ненормальні умови в де-яких галузях державного життя тимчасово втрачає свої ознаки. Але, безперечно, що як тільки надійде час мирного будівництва, робітниче-селянська українська державність набере точних ясних форм, які, не порушуючи тісного звязку з робітниче-селянською Росією, дадуть можливість найбільш раціонально використати й розвинути всі революційно-творчі сили працюючого українського народу.

Ще один з факторів, які затримують українське державне радянське будівництво, це є недовір'я де-яких українських національних елементів, як із кол робітників і селян, так і з кол трудової інтелігенції, недовір'я до політики керуючої комуністичної партії (не кажу вже про злосливий, соціяльно-ворожий опір куркулів та їх ідеологів, що являються в сучасний мент останньою підпорою й надією роздавленої великої буржуазії і світового імперіялізму). Але я переконаний, що як тільки ці працюючі елементи ясно побачуть згадані мною тенденції, недовір'я щезне і трудовий процес будівництва соціялістичної держави буде значно полекшено їхньою участю. І чим скорше щезне недовір'я, тим скорше ці елементи просякнуться свідомістю того, що тільки Радянська влада, тільки соціялістична революція цілком забезпечує національне визволення працюючих мас і гарантує державність українського народу, «народу селян і робітників», а з другого боку, чим скорше українська трудова інтелігенція визволиться од буржуазного погляду на державу, як на класово-буржуазний апарат пригноблення працюючих класів, як на засіб експлоатації державности для своїх особистих інтелігенсько-міщанських інтересів, чим скорше вона визволиться од свого хуторянства і дійсно просякнеться інтересами працюючих мас свого віками експлоатованого народу і, не ізолюючи його, а звязуючи з працюючими та експлоатованими класами усіх народів, активно, свідомо й самовідданно піде до будівництва робітниче-селянської радянської державности, тим скоріше і лекше щезнуть її нарікання й решткі старих непорозумінь.

3) Що ж до політики КП(б)У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії мусять визнати, що ні при якій владі на Вкраїні, не виключаючи й урядів Української Народньої Республіки, для українських працюючих класів не розгорталисъ такі широкі можливості, як за останній час при Радянській владі на Вкраїні. Залишаючи на боці ті загально-економичні труднощі, які стоять на шляху Рядянської влади в усіх сферах її будівничої діяльности, залишаючи на боці окремі факти, які носять на собі тавро старих непорозумінь, можна з певністю сказати, що дійсно тільки політика комуністичної партії, послідовно й точно переведена в життя, може в найбільшій мірі задовольнити всі вимоги духовного розвитку працюючих широких мас; можна сказати, що ніяка инша влада не може по соціяльному характеру своєму так глибоко, так правниво прийнятись за освіту й розвиток найтемніших, найбільш пригноблених

верств нашого народу,—як влада Радянська, керовником якої являється комуністична партія.

4) Організаційні взаємовідношення між РКП і КП(б)У також, як і міждержавні відносини між РСФРР і УСРР, не мають точних твердозафіксованих формульовок. РКП є центром світової комуністичної революції. Доки вся вага і відповідальність за долю революції лежить на ній, до того часу їй належить керуюча роля в ідейнім відношенні всіма комуністичними молодшими організаціями; доки ж Комуністична Партія (б) України не має своїх власних надійних, випробованих сил, на які можна було б покласти все керовництво революцією, до того часу КП(б)У буде і організаційно стояти під безпосереднім керовництвом РКП. І знову,—чим скоріш українські революційні національні елементи візьмуть активну участь в організації й роботі керуючої партії, чим помітніше виявлять свою цінність, надійність і відданність в справі визволення працюючих її членами, тим скоріше й точніше визначаться і взаємовідношення між РКП і КП(б)У, тим з більшою самостійністю буде вона провадить революційну й будівничу роботу на Вкраїні.

Такі мої головніші висновки трьохмісячного вивчення становища на Вкраїні. Виходячи з цих висновків, цілком поділяючи такий програм, тактику й політику КП(б)У, я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в КП(б)У. Разом з тим я переконаний, що і всі члени моєї організації «Закордонної Групи Українських Комуністів», як в центрі її—Відні, так і всі її секції: в Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонному й инших містах Європи,—ідейна позиція якої не росходиться з моїми висновками, коли одержать мій доклад, негайно вступлять в ряди КП(б)У.

З комуністичним привітанням.

В. Винниченко.

Харків, 6/IX—1920 року.

«САВЛОВО ПОСЛАНІЄ».

Що можна було відповісти на таку заяву «члена закордонної групи українських комуністів»?—Хай він буде вже незакордонним, хай із Савла стане Павлом. Це все, що могли були сказати ми. Ми вірили,—як було не вірити,—що заява Винниченка була не літературний твір імпресіоніста, а серйозний документ з аналізом стану марксивською методою. Адже згадує він і в «З а я в і» про «крадіжку його творів», що «завжди був проти реакції» і належав до С.-Д.Р.П.

Инакше поставилася до цього акту еміграція. Вона н е в і р и л а. Згадуючи «новодобянську» пору винниченкових авантур, В. Валентін (тоб-то Олесь) у своїй збірці сатиричній «Перезві» пише на Винниченка таку епіграму:

Помилуй, господи, овечку,
Прости її, дурну рабу,
За те, що вскочила у гречку,
В «Нову Добу».

А в примітці пояснює: «вскочити в гречку»—зрадити. Але в тім випадку, коли вскакується й одразу вискакується, це не є зрада, а тільки легковажність».

Отак зразу вскочив і відразу вискочив Винниченко з нашої гречки... Але дурній овечці ми вірили, й тов. Раковський навіть написав був таку статтю:

Лист Винниченка.

Боротьба Винниченка проти Петлюрівщини має величезну вагу, на цьому листі слід зупинитись. Він вказує на той неминучий перелом, який мусить наступити в кожного, хто щиро бажає волі й незалежности українському народові.

Винниченко — один із представників українського націоналізму, примушений визнати, що національна політика, буржуазна національна Українська держава, ц.-т. так звана «Українська Народня Республіка» не може забезпечити незалежности й національно-культурного розвитку українському народові. Він змушений визнати, що «Українська Народня Республіка» являється лише формою, під якою на Вкраїні фактично продовжували б панувати російські й польські поміщики та капіталісти або нова, щойно формується, українська буржуазія, поруч з міжнароднім імперіялізмом, який взяв би в свої руки все господарське, економичне й політичне життя країни. А народні маси й надалі зоставалися б рабами, як і під час царського уряду. Панування української мови було б лише зовнішнім, бо робітники й селяне через брак економичної незалежности позбавлені були б можливости одержувати освіту, духовно розвиватися. Сама народня освіта носила б характер буржуазний, і український націоналізм так само затуманював би класове чуття, як і в усіх инших націоналістичних буржуазних державах. Винниченко визнає далі, що тільки радянська форма уряду, б і л ь ш о в и з м, як він говорить, може забезпечити національний розвиток українських народніх мас, ц.-т. може забезпечити їх мову, їх культуру, їх духовний розвиток.

Те, що тепер говорить Винниченко, українські комуністи-більшовики говорили давно. Але особливо яскраво це було підкреслено в декларації про державні взаємовідносини України й Росії, яку вироблено було Центральним Комітетом Комуністичної Партії України по згоді з Центральним Комітетом Російської Комуністичної Партії. В пунктах 4-му і 5-му цієї декларації сказано:

«Фактичне здійснення права самовизначення для робітників і селян можливо лише разом зі знищенням класового панування і класової держави, разом зі звільненням робітників і селян од експлоатації й ярма поміщиків та капіталістів, із завоюванням ними політичної й економичної свободи та незалежности, инакше кажучи, з утворенням справжньої Робітниче-Селянської влади.

Тільки радянська форма держави, яка виключає владу привілейованого й експлоататорського класу, яка має підпорою диктатуру пролетаріяту й трудового селянства, утворює ті умови, при яких робітники й селяне стають господарями не тільки свого політичного й економичного, але й свого національно-культурного життя.

Буржуазно-націоналістичні держави, не дивлячись на свою націоналістичну вивіску, не тільки держать в економичному й політичному рабстві робітників і селян своєї країни, але ще й штучно затримують національно-культурний розвиток широких мас. Національна ж агітація, яка ведеться немов би від імени загально-національних інтересів, являється тільки засобом за допомогою самих робітників і селян во ім'я так званої національної солідарности зміцнити владу національної буржуазії й поміщиків над ними».

За прикладом не треба далеко ходити. Відомо, що Центральна Рада виявляла собою панування німецько-австрійського імперіялізму та німецько-австрійської окупації і разом з тим відновлення влади російських кадетів, октябристів і чорносотенців при уряді Скоропадського. Сучасне прагнення Петлюри «звільнити» за допомогою Польщі Україну може привести тільки до пограбування частини її території й до відновлення в цій останній території влади Бобринських, Радзівілів, Потоцьких, Терещенків і решток російсько-польської буржуазії.

Ошукані всякими українськими націоналістами селяне повинні зрозуміти, що їх вели неправильним шляхом, що за їх допомогою для

них самих копали могили, що вся націоналістична агітація, яку провадить ще багато народніх учителів, у яких ще живий дух петлюрівщини, кооператори й інші представники українських націоналістичних організацій, являється цілком контр-революційною, як з точки зору економичних, так і з точки зору національних інтересів українських народніх мас [1]). Відповідно до цього необхідно змінити й увесь характер української народньої школи, яка з огнища контр-революції й отаманщини повинна стати огнищем комуністичної освіти.

Х. Раковський.

КАЗКА ПРО ЗОЛОТУ РИБКУ.

Все, як бачимо, гаразд. Хоч т. Раковський і «чекіст», але м'ягше пише, ніж Володимир Кирилович у своїй заяві до ЦККП(б)У.

Але раптом щось скоїлось. Винниченкові дають вагончик— і він із гречки тріумфально виїзджає знов закордон і наличку «українського комуніста» з себе здіймає, а там поволі скочується в «Нову Україну» (коли вона припиниться через якусь там хоробу пана Массарика то-що, так до послуг апологета єдиного національного фронта лишиться ще донцовський «Літературно-Науковий Вістник»—дуже поважне, солідне видання).

Що ж, була, тоді скоїлось? Чому Винниченко через два-три дні після своєї першої заяви пише на прощання другу, кожний рядок якої спростовує твердження першої (її читачі знайдуть у тому ж таки числі «Коммуниста»), а ще за якийсь тиждень опубліковує в «Новій Добі» низку пашквілів на Радянську владу й комуністичну партію? Може знов не надрукували якогось його твору чи там не заплатили гонорару?

Ні, цього разу справа серйозніша, хоч, як порівняти, нагадує відому казку про золоту рибку.

Тоді ж, у коментарах до другого листа Винниченкового, де він засуджує політику КП(б)У в противність твердженням першої своєї заяви, «Коммунист» (стор. 89) пише:

— «В. К. Винниченко дуже добрий митець-белетрист, але, на жаль, дуже поганий політик. Імпресіонізм у художній творчості—річ гарна, але імпресіонізм у політиці зовсім не прикрашує політичного діяча. Навіть навпаки.

Але митець ріжниться від звичайної людини тим, що чуйніше переживає все, що коїться навкруги, в дійсності. Винниченкові це почуття иноді була в вищій мірі.

Будьмо ж сподіватися, що в решті решт воно візьме гору в натурі великого українського письменника й прищепить йому не хвильові комуністичні настрої, що дивно переплутуються то з відрижками петлюрівщини, то з неїстивною тюрею ідей

---

[1]) Стаття писана в 1920 р. Як не раз зазначалося на сторінках нашого журналу, зараз серед української інтелігенції намітився певний ерелом в справі співробітництва з Радянською владою.

С. П.

меншовизма й анархизма, то з блискучим феєрверком слів, замісць думок і понять—прищепить тверді комуністичні переконання. Не можна ж до без кінця хитатися».

Як бачимо, ще й тоді не йнялося віри, що таки ми мали діло не більше, як з «гречкою».

Якого ж, справді, гонорару йому бракувало?

О, великого!

— «Не хочу бути столбовою дворянкою, хочу бути царицею морською і щоб золота рибка мені служила»...

—«Не хочу бути наркомом закордонних справ і замісником голови народніх комісарів, а, займаючи тверді й послідовні позиції й не хотячи сидіти поруч ворогів своїх ані перед страхом голоду, ні переслідувань, ні самої смерти—хочу бути членом політбюра комуністичної партії більшовиків України, того бюра, що обирається всеукраїнською партійною конференцією—і то хочу бути негайно. Хай з Москви наказ буде».

Так, здається, Володимире Кириловичу, ви тоді говорили?

І опинилась забаганлива старуха біля розбитого корита...

Сидить тепер коло нього й смердючі ганчірки твердо й послідовно перемиває.

КУРАХОМ КІНЧИТИ ТРЕБА.

З Кураха почали, Курахом і кінчити треба. Слів для того багато не знадобиться. Читачі й так бачуть, що й там і тут справа не так гонорова, як гонорарова. Обидва хочуть бути відомими. Обидва в гречку скачуть і звідти вискакують, обидва біля радянського уряду були. От тільки Володимир Кирилович віршів не складає, а треба було б у того Кураха навчитися:

Як кохання пісень не забула ти ще,
І любови вогонь у тобі ще не згас,—
Плети нові вінки, їх сльозою зроси,
І на гробі моїм покладеш в слушний час.

Думаємо, що цей слушний час надійшов, і співробітникам «Нової України» треба заздалегідь подбати так про вінки, як і про традиційні сльози.

Без жартів: доля «Нової (?!) України» ввижається нам в образі криловської жаби, що перед волом-Массариком дметься, поки не лусне. А про долю Винниченка М. Сердицький в органі празького студенства «Український Студент» (ч. 1-2, травень-червень 1923 р.) пише:

«Люди, котрі вже раз запропастили народню справу, мусять зійти зі сцени політичного життя й повинні одійти на склад манекенів».

І справді: що зробить Винниченко своєю новою авантурою—отою «Новою Україною» з її «єдиним фронтом» Курахів, коли еміграція устами «поворотовця» А. Харченка («Нова Громада», ч. 1, липень 1923 р., ст. 17) заявляє:

— «Для чогось знов збираються недобитки революції, будуються нові еміграньскі «єдині» фронти і для чого вони, ці мертворожденні новотвори, коли увесь час серед розвалу всіх ріжноманітних еміграньских фронтів, об'єднань, партій,—незмінно й постійно існував і існує єдиний проти революції фронт надзвичайної однодумности й страшної в своїм отупінні постійности та вірности старим політичним забобонам, фронт законсервованих емігрантів!»

І кличе (ibidem, ст. 22):

— «Час додому! Великі завдання стоять тепер перед Україною і перед кожним вірним сином її. Всі додому, бо ще ніколи не було так мало всіх наших сил для нового життя, як мало їх тепер! Всі до роботи, бо ще ніколи не стояли так глибоко й певно та близько до здійснення всі культурно-національні й політично-світові проблеми української нації».

Винниченкові це байдужки. Він кличе до саботажу радянської влади й до спільного фронту з курахами.

Винниченко й Курах. Крапка.

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ.

Професійний добір та його соціяльне значіння [1]).

III

ОСНОВНІ ТРУДНОЩІ.

В основі професійної орієнтації лежить поняття «здатности», як якоїсь потенції, що протиставиться «пізнанням» та «навичкам» і що мірою своєю визначає засади того, що приступно тій чи иншій людині не тільки в розумінні виконання професійних функцій, але навіть в розумінні можливости надбання професійної «виучки».

Позаяк «здатностей» набувати не можна, завдання професійної орієнтації полягає в тому, щоб: 1) одхилившись від усіх спеціяльних пізнань та навичок, яких вимагає та чи инша професія, встановити сукупність необхідних для неї природніх здатностей, инакше кажучи, встановити для кожної професії її «професійний склад»—психологичний, фізіологичний і т. д. (орієнтаційна професіографія); 2) встановити методику такого дослідження людей, що виявило б знов-таки не їх пізнання й навички, а їх природні здатності (методика діягностики здатностей).

Оскільки була б збудована орієнтаційна професіографія та встановлена методика для діягностики здатностей, праця професійної орієнтації полягала б, здавалось, лиш в тому, щоб прикладати одержані дані й методи для визначення професійної долі людей.

Однак, неважко помітити, що як обидва зазначені попередні завдання професійної орієнтації, так і само розуміння «здатностей», на якому вона базується, сполучені з рядом досить істотних труднощів.

Труднощі, звязані з пристосуванням поняття «здатности», починаються з питання про саме існування їх, себ-то про існування таких властивостей душевних і фізичних, котрі не можна надбати чи розвинути ніякими вправами й ніякими иншими засобами. Питання, инакше кажучи, в тому, до якої

[1]) Див. ч. 3 «Черв. Шл.».

міри наша професійна доля наперед визначена нам вже від природи.—Питання, з приводу якого, як відомо, відбувались дуже палкі суперечки на протязі десятків віків.

Оскільки, згідно з духом точної науки, питання це мусить бути розвязане не метафізично, а шляхом експерименту, тут потрібні були б спеціяльні й дуже складні та довгі досліди відносно умов розвитку й походження здатностей. Але як що ми навіть довіримось загальновідомим життьовим спостереженням, не будемо мати ніяких сумнівів що до самого існування природніх здатностей, то це питання стане перед нами знову, як тільки ми захочемо вияснити, в якій мірі являється природньою і в якій мірі підлягає вправам та чи инша здатність.

Наприклад, як що навіть встановлено, що для якоїсь професії А потрібна пам'ять і увага певної височини й певного характеру, і як що далі дослідження виявить, що якийсь N має пам'ять і увагу в меншій мірі чи иншого характеру, то цього ще не досить для певної постановки професійного прогнозу. Для цього потрібно було б ще з'ясувати, чи не можна потрібний ступінь і тип уваги та пам'яти виробити вправами і як що навіть вони не можуть бути вироблені вправами у всякої людини, то й цього ще не досить, потрібно ще з'ясувати, чи вказані ступені і типи уваги та пам'яти недосяжні як раз для N, бо надросток здатности, що осягається вправами, залежить, як показали досвіди, так від початкової її висоти, як ще й від якихсь досі нез'ясованих індивідуальних умов.

Як би можна було сказать: N має увагу й пам'ять такої міри й такого характеру і це, в звязку з иншими даними про його особу, дозволяє припускати, що вправи піднесуть ці здатності до такої й такої висоти,—тільки тоді ми мали б право судити,оскільки увага й пам'ять у N будуть задовольняючими для певної професії.

Однак, на жаль, сучасний стан психології далеко не дозволяє ставити питання з такою суворістю. Після класичних дослідів над вправами, переведених Крепеліном, стала відомою низка спроб в тій же галузі, переведених Мейманом відносно вправ пам'яти й уваги, Старчем й Уіплом—відносно вправ при рисуванню з свідчадом, Гельгорном, що до механичної уваги й инш. Мейман прийшов до висновку, що вправами можна розвивати здатності майже безмежно, і як що практично ми не можемо розвинути кожну людину до одного й того ж рівня, то це пояснюється не принціповими утрудненнями, а дуже великою кількістю часу, потрібного для розвитку кожної окремої здатности та надто великою кількістю окремих здатностей, що довелось би розвивати. Подібного ж погляду тримаються індійські йоги, що у вправах й тренірованні бачуть єдину методу еволюціонування, навіть в ріжних ступінях обдарованости добачають продукти ріжних вправ в попередніх існуваннях, що по їх релігійній концепції мала кожна істота до народження.

Експерименти Старча, Уіпла й Гельгорна ніби-то привели до протилежних висновків, а саме—як швидкість, так і правильність рисування з свідчадом досягали ніби-то межі на 90-й день, швидкість і правильність викреслювання літери після Гельгорна через 25 - 30 день. При цьому всіми дослідниками було помічено, що високість акції при початку вправ зовсім не визначає наперед високість акції наприкінці. Навпаки, особи, що стояли першими в поспіхах спочатку вправ, иноді були майже останніми наприкінці вправ і навпаки.

Так само не маємо однозначної відповіди й на питання—нівелюють чи диференціюють вправи, себ-то впливають вони в бік зменшення чи збільшення ріжниці людських здатностей.

Як би ми не оцінювали наслідки цих експериментів, все ж вони дали матеріялу дуже замало для розвязання названої проблеми, остільки замало, що на другому конгресі по професійній орієнтації Клапаред примушений був поставити проблему константности здатностей, що залучає до себе й проблему про вправи, цілком наново, як одно з основних попередніх завдань для визначення самої можливости професійної орієнтації.

Складність проблеми полягає не тільки в тому, що потрібно зібрати величезний матеріял для встановлення ріжниці в індивідуальних межах та в індивідуальному темпі вправи. Складність проблеми навіть не в тому тільки, що кожна окрема здатність може давати (і, здається, дає) ріжні картини при вправах,—головна складність в тому, що само дослідження вправ, більш менш можливе відносно функцій нижчих, стає майже неможливим по відношенню до функцій вищих.

Так, можна було б простежити вправи механичної пам'яти чи уваги або елементарної спритности (що робили для практичних цілей Christians в Бельгії та Шульте в Німеччині).

У всіх цих випадках повторення все одного й того ж завдання означає повторення тої самої функції. Досить звеліти повторювати багато разів одну й ту ж працю (напр., рахування, запам'ятання слів чи чисел, проколювання дірок, викреслювання літери з тексту і т. д.), щоб крива швидкости й точности послідовних розвязань виявила характер вправи. Аналогичним буде й експеримент з свідчадним письмом, де потрібно осягнути одвичку від простої координації між сприйняттям і рухами та замінити її звичкою противної координації.

Цілком инакше справа стоїть там, де від того, кого експериментують, вимагають не говорить щось відоме, але, навпаки, найти щось нове, коли дослідженню піддають функції комбінаційні, як, напр., в тих текстах, що вживаються для досліджения техничної конструктивної здатности (Меде, Christians). Тут завдання, раз розвязане, вже перестає бути придатним для дальших іспитів тої ж особи, бо оскільки розвязання її вже відоме тій особі, дальніше повторення експерименту може дати

дані лиш для здатности запам'ятання, але не здатности розвязування. До де-якої міри підходом до усунення цього утруднення може бути проектування значної кількости завдань однакової трудности, себ-то ріжних по змісту й таких, що вимагають кожного разу не згадування, а розвязання наново, але в той же час однакової трудности для розвязування. Спробою такого підходу є т. з. кіноскопична метода, яка розроблена Харківським Інститутом Праці і повинна підлягти перевірці в масовому маштабі при майбутніх іспитах учнів заводських шкіл. Однак, і в цьому випадку дуже важко відріжнити вправу формальної комбінаторної функції від збагачення пам'яти готовими частковими комбінаціями, що зробили б розвязання послідуючих завдань лекшими за перші, не дивлячись на їх формальну рівнотрудність. Як що навіть трудність цю й пощастить перемогти, у всякому разі ми стоїмо тут лиш на початку довгої й складної праці.

Між тим, як раз що до здатностей комбінаторних було б важливо встановити можливості й межі для вправ, як через те що про них звичайно думають, ніби вони вроджені й вправам не піддаються, так і тому, що як раз ці здатності є найважніші й рішаючі не тільки для кваліфікованих професій, але й для всього прогресу культури взагалі.

Доки ці досліди не пророблено, нам залишається розвязувати їх навмання, по вражінню на око, по життьових спостереженнях, які функції відносяться до вроджених, а які до придатних для вправ, або приймати їх всі за природні, як на практиці й роблять зараз майже всі професійні орієнтатори цілої Європи (як що не брати згаданих вже Christians'a та Шульте, котрі також здатними до вправ вважають тільки декілька найпростіших функцій). Таке розвязання питання, проте, дуже заплутує саме дослідження й дає результати, які важко визнати переконуючими.

IV

По відношенню до професійної орієнтації спостерігаємо один з тих своєрідних в історії науки випадків, коли не готовий стан науки визначає собою її практичне пристосування, а навпаки, вимоги практичного пристосування ставлять науці завдання, не зважаючи на її дійсні ресурси. Таке становище дуже утруднює працю вченого, надаючи їй темп не завжди корисний для пильної праці, штовхаючи на вживання не завжди дозрілих метод. Однак, в цьому становищі є й корисне, оскільки настирливі вимоги життя додають дослідженню енергію й оточують увагою, котрих без того не було б.

Однак, це своєрідне становище зобов'язує також і до особливої обережности в оцінці осягнутого й до особливої суворости у вирахуванні утруднень.

Як що навіть погодитись, що життя не може ждати, доки наука нагромадить матеріялу що до вправ й навчиться розріжняти вроджені здатності й надбані, як що навіть визнати, що необхідно й можливо стати до практичних спроб, тимчасово ігноруючи труднощі, сполучені з самим поняттям «здатности», то це не визволить від найсерйозніших утруднень, сполучених з кожним кроком подібної діяльности на практиці.

Так уже перше попереджаюче практичне завдання професійної орієнтації полягає, як уже було зазначено, в складанні орієнтаційної професіографії. Складання такої професіографії вимагає спеціяльної аналізи кожної окремої професії.

Однак, при першій же серійзній спробі такої аналізи виявляється, що процес професійної диференціяції ще далеко не можна вважати закінченим, що він продовжується на наших очах і йде не тільки в ширину—народження нових професій, але й в глибину—якосна спеціялізація серед одної й тої ж професії.

Проглядаючи класифікації професій недавніх часів, ми можемо знайти там такі наївні протиставлення як торговля, промисловість, транспорт, або хліборобство, промисловість, торговля, урядування і т. д. (Fantegne, Dunkman).

Ще Ліпман, Штольценберг, Гейландт та Меде вважали можливим говорити про «кваліфікованого робітника метальової промисловости».

Кроком вперед до де-якої міри були класифікації де-яких бюро für Berufsberatung, що розріжняють в середині галузі промисловости окремі професії, напр., коваля, токаря, слюсаря і т. д. (напр., директор Бордоського бюро Manverzin, бюро при Страсбурській біржі праці і т. д.).

Російський список професій, складений для розробки перепису 1920 р., що налічує до 5000 професій, стоїть майже в тій же стадії деталізування.

Однак, найближче ознайомлення з професією в умовах конкретної роботи дуже швидко виявляє, що в середині одної й тої ж професії можуть існувати праці, що вимагають здатностей, цілком неоднакових, а иноді навіть ріжних.

Так, вивчення професії ковалів, переведене Харківським Інститутом Праці, виявило, що спеціялісти практики різко відріжнюють ковалів придатних до масової повторної роботи (зі штампами, наприкл.) й ковалів здатних виконувати роботи нові, небувалі, по кресленикам. Далі, также різко відріжняються ковалі в залежності від складности праці, що їм можна довірити, та від характеру начіння, на якому доводиться працювати. Дуже добрий коваль на звичайному ковадлі, що цілком вільно справляється зі звичайними і навіть незвичайними наковками, виявляється иноді безнадійно безпомічним під п'ятитонним паровим молотом, а иноді й навпаки. Далі, бувають ковалі мало помітні в загальній роботі, але дуже видатні, коли їм пощастить витреніруватись на якійсь одній спеціяльній операції (напр.,

зварювання ланцюгів, закалка, нагрів і т. п.). Нарешті, можлива така організація ковальського діла, де самі важкі функції (напр., проектування наперед послідовности процесів праці, як в складних наковках) виконуються окремими видатними майстрами чи робітниками і иншим лишається виконувати роботу, продиктовану у всіх її основних деталях.

В залежності від всіх цих варіяцій можуть виявитися дуже відмінними й професійні склади здатностей. Так, загальної інтелігентности, комбінаційної здатности в сфері форм та рухів,— цієї центральної здатности для коваля, що веде складні наковки, може цілковито не бути у коваля—штамповщика буферних тарілок (особливо, коли він вже придивився до цього процесу, сто чи тисячу разів допомагаючи майстрові). Гостра сприйнятливість до тонких й швидкомінливих барвних нюансів, чіткість й швидкість реакцій, а иноді й особливе специфичне «чуття металу» необхідне гартувальникові, не обов'язково потрібне ковалеві на пресах. Так само й темперамент жвавий й швидкий для коваля ручного повинен бути навпаки спокійним й урівноваженим для пресовщика і т. п.

Проф. Weyrauch вивчив професію інженіра й розріжняв в ній окремі види її, напр., теоретиків, інженірів-рахівників інженірів по розвідках чи досвідах, інженірів-конструкторів в виробництві чи будуванні, інженірів техників-комерсантів і т. д. Кожний тип вимагає особливих здатностей. Так, напр. фантазія в галузі конструкцій й понять абсолютно необхідна після Weyrauch'а для інженірів-теоретиків й конструкторів, цілком зайва інженірам підприємцям, а навпаки, психологичне чуття, необхідне для останніх, мало потрібне для перших і т. д.

Инакше кажучи, наближуючись до професії, ми перестаємо бачити її чіткі й певні контури і наражаємося на ту ж зростаючу гру відтінків, що характеризує собою все живе, коли ми хочемо затиснути його в нетерплячі клітки понять. Оскільки питання це не виходило б за межі філології чи техничної умовности термінів, воно б не мало для нас значіння, але оскільки з ним звязана професійна доля живих людей, нам доводиться над цим дуже задуматись. Не можна розріжняти професій, сидючи в кабінеті чи навіть в лабораторії, як це робили Ліпман, Браунсгаузен, Мовезен та инші, що складали списки професій, розсилали по цих списках анкети спеціялістам й складали на підставі одержаного матеріялу характеристики професій. Уважні спостереження й жива бесіда з спеціялістами при тому з багатьома й ріжними, що здатні освітити питання ріжнобічно й з ріжною глибиною, необхідні не тільки для аналізи професій, але навіть для розріжнення самих видів професій.

Оскільки таке розріжнення вже було осягнуте, негайно виникли б дальніші утруднення, сполучені з самою методикою аналізи професій. Маємо 4 ріжних методи для цієї мети: метода анкет,

метода спостережень, метода безпосереднього вивчення експериментатором самої професії, метода експериментальної перевірки.

Значний матеріял, одержаний Ліпманом на розіслану анкету, з 150 питань, рекомендований ним увазі цілої Європи на 3-му конгресі професійної орієнтації, як виявилося, є збірка дуже ріжнобарвних що до змісту, по ріжному переконуючих характеристик 130 професій, характеристик нічим, крім особистого вражіння осіб, що відповідали, не обгрунтованих; вони дали не пов'язані й мотивовані характеристики професій, а накопичення окремих нічим не пов'язаних прикмет.

Так, одна з характеристик, характеристика шахтьора—вимагає від останнього, крім особливого розвитку зору, слуху, уваги і т. д., також здатности виявлять нечутливість до неприємних вражінь, вигадувать засоби полекшувати працю, уміння працювати вкупі з иншими, уміння довго ні з ким не розмовляти, бути покладливим, мати здатність швидко приймати постанови при зміні обставин, самостійно встановляти порядок праць в часі й просторі, коритись, точно виконувати накази штейгера і т. п. Ми бачимо тут накопичення здатностей, з них де-які мають значіння загальне, себ-то майже для всякої праці (як бути покладливим, здатність працювати вкупі, виконувати накази і т. д.), з другого боку здатності, що, без сумніву, можна виробити вправами й звичкою (нечутливість до неприємних вражінь, уміння довго не розмовляти).

Инші характеристики вражають своєю скупістю й порожнечею. Напр., для аптекаря вимагається ніби-то тільки здатність розріжняти запахи та смаки, для друкаря—здатність розріжняти барвні нюанси й малі віддалення, для пілота—тільки чутливість до порушення рівноваги, для фотографа—лише розріжняти кольорові нюанси та малі віддалення і т. д. Тут перелік здатностей не тільки, без сумніву, неповний, але й торкається здатностей, що навдаку чи можна вважати найважнішими для даних професій.

Нарешті, зустрічаються виразні недоречності, курйози; вони свідчать, що ті, хто давали відповіді, не зрозуміли самого завдання. Так, «здатність розуміти абстрактне» виявилась необхідною для пекаря, регістратора, балерини, купця і т. д. і не зустрічається в переліку властивостей необхідних для викладача природничих наук.

Ця крайня необгрунтованість, бездоказність, позбавлена переконуючих властивостей результатів анкети, розуміється, не є припадкова. Вона випливає з необхідністю з внутрішніх гріхів самої методи. Для того, щоб подібна анкета могла мати поспіх, потрібно було б: 1) щоб сам список запитань був доволі розроблений, инакше кажучи, щоб кріз мережу питань не проскочила ніодна істотна властивість необхідна для тої чи иншої професії; 2) щоб особи, яким до рук попаде анкета, розуміли всі запитання анкети в тому значінні, що й складач її; 3) щоб відповідаючі на анкету мали досить псіхологичних здатностей

й знаття, що дозволили б їм точно встановити необхідність тих чи инших здатностей для даної професії; 4) щоб відповідаючі були зацікавлені завданням й мали досить дозвілля, аби виконати таке складне й клопотливе діло.

Як би відповіді на анкету давали спеціялісти-психологи, можна було б припустити, що вони всі ці вимоги завдовольняють (—і трудність полягала б в тому, щоб спеціялісти-психологи в потрібній мірі докопувались до суті тої професії, що досліджується). Але позаяк Ліпман перепитував головним чином не психологів, а спеціялістів професій (інженіри, підприємці, члени рад профспілок), то можна дивуватись не тому, що відповіді прийшли не переконуючі, а тому, що таким некорисним ділом займаються серйозні вчені і на результатах подібної праці пробують будувати визначення професійної долі людей.

Важко навіть зрозуміти, як можуть завдовольнитись подібною методою не тільки німецькі й французькі бюро для порад по вибору професій, що поспішають до практичних розультатів, але також представники науки.

Трохи уважніше підходять до проблеми аналізи професій дослідники, що не гналися охопити одразу всі професії, а зостановляли свою увагу на якійсь одній з них. Таким будуть: В. Штерн, Шрайбер, Трам, Шаквіц й инш., що вивчали професії трамвайних провідників, залізничих машиністів і т. п. Вони піддавали ту чи иншу професію довгому спеціяльному спостереженню, обміркували в живих особистих бесідах своїх спостереження з безсумнівними знавцями професії й таком чином підходили до більш чи менш вдалої звязаної характеристики професії.

Ще більшої уважности вимагали від себе ті дослідники, що не завдовольнялись спостереженнями й бесідами з спеціялістами і підозріваючи, що навіть спеціяліст, але не психолог, і навіть психолог, але не спеціяліст, можуть не взяти на увагу чогось істотного,—ставили собі завдання безпосередньо вивчити професію й спостерігати її з середини. Такою є класична робота Бернарі, що через рік спільної праці з начальником авіяційної школи прийшов до думки про необхідність навчитись самому професії пілота-спостерегача і тільки після цього збудував більш-менш завдовольняючу методику роспізнання цієї професії. І дійсно, безпосередня робота в ролі пілота-спостерегача виявила йому головну трудність цієї професії: необхідність реагувати точно й швидко не тільки на ріжні враження, але й на враження одночасні, конкуруючі, що швидко зміняють одно одне.

У всіх цих випадках певність одержаного результату пробували перевірити також тим, що психологичному експериментові піддавали не тільки кандидатів до професії, але також і випробуваних в ній людей і, зіставляючи характеристики цих людей начальством з характеристиками одержаними після іспитів, встановляли ступінь кореляції між тими й другими даними.

В тих випадках, коли це робилось, кореляція ніколи не була рівною 1. Звичайно, від 10 до 20% випадків виявлялись не згідними. Відси виникала необхідність знайти переконуюче пояснення для цього явища і зробити з цього пояснення висновки для оцінки самої методи.

Відношення дослідків до цієї часткової незгідности між даними практики та даними психологичного іспиту, звичайно, буває досить завдовольняюче. Вважають, що 75—85% згідности досить високі.

В другій половині 1918 року по дорученню військового начальства був поставлений в Кілі д-ром Шаквіцем спеціяльний експеримент над трамвайними провідниками та кандидатами на ці посади. Експеримент мав завданням з'ясувати, до якої міри психологичні іспити переконуючі та до якої міри їх можна вживати при комплектуванні війська. Експеримент цей, переведений з блискучою докладністю й майстерством постановки, виявив, що з ряду іспитів значний відсоток показав видиму незгідність з даними практики. Шаквіц зробив відси висновок, що психологичний іспит—метода не надійна.

Однак, практичний результат праці Шаквіца виявився иншим, ніж він чекав. Дана ним критика вживаних до нього метод та прооблені ним поліпшення в методах послужили матеріялом для поліпшення постановки дальніших експериментів, одержаний ним % згідности визнається звичайно практиками цілком завдовольняючим, щоб виправдати працю по відбираню найбільш здатних для певної професії (Berufsauslese), теоретики ж замісць того, щоб шукати причин незгідности в методиці експерименту, навпаки, підняли питання про попереднє з'ясування психології самих практичних оцінок (доповідь Штерна на останній німецькій конференції по прикладній психології), припускаючи, що незгідність результатів може мати своєю причиною не тільки недоскональність психологичних метод, але й неточність чи помилковість оцінок робітника його начальством. Підстав для цього, розуміється, є досить. Кожен майстер, самий чесний і уважний, легко може змішати здатного робітника з робітником просто слухняним і працьовитим, що зумів осягнути певних результатів у виконуванню одноманітних функцій, і кожен майстер може спокуситись привнести в оцінку робітника свої безпосередні враження відносно побічних властивостей його, напр., ввічливости, стараности, чепурности і т. д., на що можна знайти вказівки у того ж Щаквіца.

Експериментальним же підтвердженням подібного припущення могли б стати числені підрахунки того ж Штерна та його учнів, що до кореляції між оцінками інтелігентности одних і тих же школярів, переведеними ріжними вчителями по даних їх спостережень. Підрахунки показали, що коливання в оцінках інтелігентности одного й того ж школяра, поданих окремими вчителями, бувають далеко більші, ніж коливання між оцінкою

експериментальною та оцінкою колективною, поданою всім учительським персоналом вкупі. Так, в той час як кореляції між оцінками ріжних вчителів хитались між 0,33 та 0,93 в середньому ж—від 0,61 до 0,79, кореляції результатів вдалих тестів з середньою колективною оцінкою вчителів досягають иноді 0,80—0,91.

Поглиблення в це питання—про психологію практичних оцінок робітника,—звязано з проблемою ще більш тонкого характеру, що має істотне значіння соціяльне, саме з проблемами про критерії професійної придатности та про однозначність професійного складу властивостей.

Високість тих вимог, що їх ставлять до представника одної й тої ж професії, не є щось постійне, незалежне від часу й місця. Одною з найцікавіших особливостей часткової незгідности, виявленої Шаквіцем між оцінками практичними й оцінками експериментальними, було те, що майже у всіх випадках оцінка експериментальна була нижче практичної. До де-якої міри це з'явище освітлюється тим, що іспити переводилися в кінці 1918 року, коли Німеччина досягала крайньої межі виснаження, коли на службі у трамвайної дирекції майже не залишилось досвідчених старих провідників, місця були заповнені дідами, слабосильними, випадковими людьми, жінками і т. д., коли в звязку з цим рівень вимог до провідника повинен був знизитись дуже помітно.

Не трудно помітити, що подібна залежність рівня вимог від мінливих обставин не є припадкова.

Справді, чим може визначитись цей рівень вимог. Мабуть кожна адміністація намагається добрати склад робітників й службовців найкращій, який тільки вона може дібрати. Але абсолютна високість того реального добору визначається не тільки намаганням адміністрації, але й — поперед усього — загальним рівнем приступного адміністрації ринку робочої сили, а, значить, й випадковостями робітничих міграцій, й розмірами загального попиту на робочу силу, й конкуренцією инших працедавців і т. д. Пощастить адміністрації забезпечити себе потрібною кількостю визначних робітників, критерій оцінки буде високий, не пощастить — адміністрація буде вишукувати инші засоби для компенсації браку здатности робітників (техничні упрощення, инший росподіл праці) і критерій оцінки знизиться.

Коли бельгійське інтеркомунальне об'єднання для професійної орієнтації формулувало собі свої завдання, воно свідомо залучило до них поруч з раціональним росподілом робочої сили по професіях також підвищення загального рівня професійної штуки, таке вгадування професій, що дозволило б кожному робітникові бути аристократом в своїй професії.

І звичайно, така постановка завдання є природнім поглибленням її.

Таким чином, діячам професійної орієнтації доводиться приймати критерій професійної оцінки не як щось рішуче дане й незмінне, а як таке, що підлягає особливому обміркуванню й вимірам в залежності від ріжних визначаючих обставин.

Для того, щоб розвязати питання в такій постановці, очевидно, критерії, що встановлюються при професійній орієнтації, повинні базуватися не тільки на тих чи инших професійних desiderata, але також і на урахуванню даного рівня людського матеріялу, що підлягає орієнтації. Инакше кажучи, процес орієнтації перетворюється з серії індивідуальних обслідувань й прогнозів в систематичне урахування людських здатностей та в планомірний росподіл їх на підставі такого урахування. Подібна постановка завдання ні разу не була зроблена досі ніде в Європі і була доконана лише в згаданому вже грандіозному експерименті в П.-А. Сполучених Штатах, де в наслідок психологичного іспиту 1.700.000 жовнірів була встановлена реальна кількість людей по кожному з намічених 7 ступенів інтелігентности, було визначено нармальний якісний склад жовнірів й офіцірів, котрим належало користуватись для комплектування окремих частин згідно засаді якісної рівномірности.

В малому маштабі, але з більшою глибиною, ставиться зараз таке ж масове дослідження Харківським Інститутом Праці відносно учнів фабрично-заводських шкіл, дослідження, що повинно виявити типові відміни й росподіл по рівню обдарованости тої юнацької маси, з котрої в майбутньому доведеться комплектувати кадри кваліфікованої робочої сили. Це дослідження повинно також виявити, оскільки взагалі можливий подібний плануючий підхід до розвязання професійно-орієнтаційної проблеми.

Другою з вищезгаданих проблем, звязаних з питанням про критерії професійної оцінки, була згадана проблема однозначности професійного складу здатностей. Питання полягає в тому, чи бездоганне виконання професійних функцій осягається з одними й тими ж здатностями чи можливі ріжні комбінації психологичних ресурсів для розвязування одного й того ж професійного завдання.

Можна було б навести доволі прикладів з ріжних галузів, що ілюстрували б можливість осягнути значних поспіхів в професії, досягнутих через компенсацію бракуючих властивостей иншими. Так, співак без дужого голосу, може осягти поспіху красою тембра або тонкістю модуляцій, мистецькою грою й т. д. Вчений без інтуїції може добитись де-яких результатів підвищеною працездатністю, памяттю, упертістю і т. д. Класичним зразком автокомпенсації є Демостен, що придбав славу першорядного промовця, не дивлячись на брак спочатку дуже важливих для промовця професійних властивостей.

Сказати наперед людині з яскраво виявленим нахилом до певної професії, але позбавленій де-яких загально визнаних

необхідних для неї властивостей, пощастить чи не пощастить їй виробити в собі таку компенсацію, це можливо, мабуть, лише в окремих випадках. Можливість чи неможливість подібної компенсації залежить не тільки від загальних психичних даних людини, її настирливости, сили прагнення, рівня обдарованости й инш., але й від великого числа тих щасливих чи нещасних випадковостей, що визначать долю її спроб винайти для себе шлях до компенсації.

Передбачити наперед ці випадковості—це визначало б проробити за людину наперед всю творчу роботу, про можливість якої поставлено питання.

Ця обставина не означає, звичайно, цілковитої неможливости професійної орієнтації, але її ніколи не треба забувати при урахуванню тої категоричности й безумовности, на котру міг би розраховувати професійний прогноз, як не можна забувати й того, що існують люде екстрапрофесійні, себ-то такі, що не вкладаються в рямці ні одної з існуючих професій, і як не можна забувати, що само виникання професій та їх варіяцій є не що инше, як виявлення тої ж творчої людської діяльности, що виходить за межі, положені діяльністю попередньою.

V

ТРУДНОЩІ МЕТОДОЛОГИЧНІ.

В порівнанню з вказаними вище труднощами професійної аналізи труднощі, звязані з методикою роспізнання професійних властивостей, менш страшні, хоч все ж досить серйозні.

Роспізнання професійних властивостей велось і ведеться, як відомо, і без спеціяльної наукової методики. Всякий кваліфікований робітник, заступаючи на завод, здає т. з. «пробу», себ-то роботу, після якої судять про ступінь його умілости. При виборах осіб на більш високі пости урахують дані його, дипломи, відозви людей, що його знають, його наукові праці, переведені ним роботи, стаж, ім'я і т. п.,—прикмети, які вважають більш менш завдовольняючими для міркувань про придатність його для такої діяльности. Хиба таких практичних міркувань відносно придатности, не дивлючись на загальне признання їх правдивости, полягає в тому, що вони стають можливими лиш по тому, як людина одержала вже необхідну виучку, а иноді—коли виявила й довела свої здатності на самій праці. Професійна орієнтація має на меті, навпаки, сказати наперед, до виучки; це могло б доцільно скерувати саму виучку, й тому ця орієнтація шукає методів роспізнавання попереднього.

Так само не може завдовольниться професійна орієнтація й тим «загальним вражінням», що дозволяє де-кому зі знавців людини скласти присуд людині й її можливостям, хоч воно доволі скоре, але не досить обгрунтоване об'єктивно.

Нарешті, не завдовольняється професійна орієнтація й тою методою, що хоч і була завжди улюбленою методою психології, є в значній мірі такою й тепер і навіть може гарантувати певну долю обгрунтованости—методою спостереження. Не дуже зручна вона для професійної орієнтації тому, що вимагає надто багато часу.

Метода, придатна для професійної орієнтації, повинна бути точною, науково обгрунтованою і мусить дозволяти ставити діягноз з можливо великою швидкістю. Тому винайдення такої методи й було підставою, що обумовила здійснення спроб професійної орієнтації,—після того, як передумови соціяльні, що породили потребу в ній, продовжували існувать де-який час без наслідків.

Такою методою, як вже було вказано, була вибрана і зараз вважається єдиною метода тесту, себ-то метода іспиту, що дозволяє спостерігати психичну функцію в можливо ізольованому вигляді через умисне примушення до неї суб'єкта спеціяльно поставленими завданнями. Оскільки було наперед вже встановлено, які функції дійсно є функції природні, а які надбані чи розвинуті вправами,—добір вдало придуманих тестів міг би, як здавалось, бути придатним для визначення здатностей людини, що наперед визначали й потрібну для неї виучку й можливі поспіхи.

Такий прогноз був би зовсім простою справою, як би наші психичні здатності були чимсь постійним, хоч би до тої міри, як вага, барва чи смак річей. Однак, як що ми й говоримо про «здатності», як про щось відносно постійне, ми маємо на увазі при цьому лиш крайні високості тої чи иншої функції, приступні тій чи иншій людині, але зовсім цим не встановляємо, що у всякий час та при всяких обставинах функція ця буде однакова. Ми дуже добре й дуже часто спостерігаємо залежність високости наших функцій від ступіня нашого вольового напруження, нашого зацікавлення, від нашого емоційного стану, т. зв. «настрою», від стану нашого здоровля, від ступіня втоми і цілого ряду зовнішніх умов, як погода, годівля, пора року, година дня і т. д.

Правда, ми припускаємо, що всі ці обставини можуть хитати наші функції лише в певних межах, при чому й діяпазон цих меж й абсолютна їх високість лишаються постійними, але все ж це накладає на нас обов'язки встановляти ці межі для кожної людини окремо. Таким чином, перше обмеження, викликане користуванням тесту, це неприпустимість рішучого присуду на підставі одноразового іспиту.

Дальніша трудність полягає в тому, що тест не дозволяє схоплювати функцій спонтанних, що походять з внутрішніх самочинних спонукань індивіда, бо він (тест) по своїй істоті є іспитом реакції, відповіди на ті чи инші поставлені завдання. І цим пояснюється неодмінне заглиблення дослідників у всякі

нижчі функції, як пам'ять, увага, сприйняття та ігнорування чи майже ігнорування вищих, як воля, напосідливість, ініціятива, винахідність, нахили, цікавість і т. д.

Не менше труднощів, нарешті, й в самій оцінці результатів тесту, оскільки результат розцінюється часом витраченим на виконання завдання чи кількістю помилок, він означає, звичайно, оцінку зовнішню й механичну, як, напр., оцінка швидкости реакцій, чи швидкости сприйняття, чи швидкости розвязання серії завдань (як в тестах Jerkes'a).

Оскільки результат оцінюється по характеру й якості виконання завдання, порівнювання результатів у ріжних індивідів утрудняється надзвичайно. Особлива ж трудність полягає в тому, щоб встановити якийсь кількосний критерий для висакости функцій, що дозволив був би порівнювати висакість одної функції з висакістю другої, напр., пам'ять з комбінаторною здатністю, чи увагу з швидкістю реакції і т. д.

Над цією проблемою працювало багато десятків психологів й десятки математиків, вигадано спеціяльні машини для цієї мети й питання стало остільки складним й диференційованим, що в рямцях цієї статті навдаку чи можна навіть коротко з'ясувати суть його.

Що до самого змісту й характеру тестів, то орієнтуватись серед тих $1^1/_2$—2 тисяч ріжних тестів, що вважаються зараз психологами Європи й Америки, як тести випробувані— не так легко.

Після загально відомої (також і в Росії) системи, встановленої в 1905 р. Альфредом Біне, що потім перевірялась й доповнювалася, як ним самим, так і численними дослідниками у цілому світі (Декролі й Деган в Бельгії, Гревс й Саффієті в Італії, Бобертаг в Німеччині, Шуберт і Волкович в Росії, Герман й Уіпл в Америці), що проложила справді нові шляхи в цій галузі, було зроблено не мало спроб скласти ріжні добори й системи тестів для ріжних цілей. Між тими, що мають найближче відношення до проблеми професійної орієнтації, найбільш характерними й яскравими будуть дві системи: системи монопрофесійні (що вживаються головним чином при Berufsberatung в Германії) та система point scale, звязана з ім'ям Jerkes'a (система використана для військових іспитів в Америці).

Монопрофесійні добори—це добори іспитів, складені для дослідження придатности до однієї певної професії. Вони, звичайно, суть механичне накопичення іспитів окремих сприйнять, рухів, особливо характерних для даної професії та 2—3 тестів, вирваних з системи Біне-Сімона (иноді відмінених) для визначення «загальної інтелігентности». Такими є системи—Меде, Ліпмана та Штольценберга, Гейланда й инш., що вживаються в німецькій метальовій промисловості. Цікавішим їх варіянтом є добори, що в центр ставлять специфичний експеримент, себ-то експеримент, що схоплює ту конкретну

функцію (чи синтезу функцій), яка є найбільш характерна для даної професії і викликається обстановкою найближчою до обстановки дійсної професійної праці. Такі, напр., методи Шаквіца та Грама для трамвайних провідників, В. Штерна для провідників підземних доріг, дрезденської лабораторії для залізничних машинистів, Gemalli для пілотів, Бенарі для пілотів-спостерегачів і т. д.

Суть всіх цих систем полягає в тому, що у індивіда, якого досліджують, викликають роздратування більш менш типове для відповідної діяльности (напр., світляні сигнали, образи, згуки), серед котрих де-які вимагають швидкого сприйняття, точного ріжничкування від инших схожих та певної чіткої реакції. Результат досвіду визначається кількістю помилок та швидкістю реакцій.

Істотною хибою подібних систем, крім незграбности й дорожнечі вживаних ними складних апаратів (з електричними годинниками, лічбарями, самопишучими приладами, моторами й инш.), є те, що ці системи придатні тільки до Berufsauslese, себ-то до вибору кандидатів для певної професії; для професійної ж орієнтації вони занадто не компактні, бо вимагають окремих складних установок і окремих іспитів для кожної професії.

Американська система point scale цих вад не має, але вона має на меті досліди над загальною інтелігентністю й спеціяльно до мети професійної орієнтації не пристосована.

Суть її полягає в тому, що особі, яку досліджують, ставиться кілька десятків завдань, однорідних по суті, але зростаючої трудности, і дається певний термін для їх розвязання. Напр., потрібно на дане питання найти певну відповідь з трьох відповідей, що даються на вибір, або потрібно схопити закон, що керує рядом даних чисел і по тому ж закону продовжити ряд, або знайти слово, що було б логично-пропорційним до трьох инших слів і т. д. За мірево оцінки береться кількість певних відповідей.

Підкупає в цій системі та перевага, що вона вироблена й перевірена на великому числі (мілійони) іспитів, що вона надзвичайно легка й проста для підрахунку результатів, що вона пристосована для одночасних масових іспитів, що вона зберігає від кожного іспиту документ, який позволяє перегляд і перевірку оцінок.

Однак, і ця система викликає багато сумнівів. Головна вада її в тому, що основним мірилом здатностей вона приймає час розвязання завдань і, таким чином, суб'єкт А, здібний розвязати завдання точніш і певніш, ніж В, може при іспитах виявити себе менш здібним, як що буде працювати повільніше за В.

Друга вада її в тому, що вона, як і система Біне і як майже всі останні, змішують обдарованість взагалі з обдарованістю

словесною. Практика показує (і це особливо яскраво виявилось після останнього конгресу по професійній орієнтації), що існують люде більш талановиті, коли їм доводиться працювати в сфері форм, чи рухів, фарб, згуків і т. д., але мало здатних до вислову своїх думок словами, а також і навпаки. Для об'єктивного діягнозу талановитости було б необхідно перевіряти талановитість по всіх цих можливих поточинах її виявлення. Між тим досі цього ніде не роблять, а як що й роблять, то з пригнічуючою перевагою тестів в поточині вербальної талановитости.

Ця однобокість добору тестів знайшла своє емпіричне виявлення в результатах американського військового експерименту, після якого особи з літературною (філологичною) освітою переважили своєю інтелігентністю інженірів, купців, лікарів і т. д.

Подібний підхід утворює небезпеку – проглядіти при іспитах ті таланти, що не супроводяться талантами вербальними.

Де-який крок в цьому напрямку (але тільки в цьому) пробують зробити системи Декролі та Крістіанса в Брюселі та Уго Піццалі в Модені, що не обмежуються дослідженням вербальної інтелігентности, але додають одночасно й ріжносторонній медичний огляд та фізіологичне дослідження (більша увага до фізіології в професійній орієнтації взагалі характерна для романських народів), себ-то досліджують ріжні сприйняття, рухи, спритність і т. п. В обох випадках виявляється велике замилування до діла, велика пильність у збіранні метод, дотепність при вигадуванні спеціяльних приладів, що полекшують іспити (Піццолі опублікував перелік з коротким описом біля 40 спеціяльних апаратів для дослідження ріжних сприйнять, уваги, пам'яти, спритности і т. д.). Довголітня праця Моденської лабораторії та Брюсельського office intercommunal надбала багато навчаючого, однак і та й друга система є все-таки накопиченням ріжних засобів без ніякої об'єднуючої думки, без спроби навіть надбати матеріял, що освітив би шлях дальшому рухові вперед. Важко зрозуміти як всі ці апарати можуть привести до скільки-небудь читкої орієнтації серед величезної кількости професій.

Своєрідну спробу трохи инакше підійти до питання роспочав Харківський Інститут Праці. Рівнобіжно з систематичною об'єктивною аналізою професій, що повинна завершитись встановленнням припустимих специфичних тестів, переводиться масове загальне дослідження учнів заводських шкіл, котре повинно дати, як психографичну картину їх загального рівня, так і вихідний матеріял для встановлення можливих кореляцій між комплексами здатностей й фізіологичних властивостей та даними специфичних тестів.

Таким чином, Інститут думає намацати шляхи до об'єктивної перевірки як професійних аналіз, так і метод професійного діягнозу.

Особливості системи, обібраної для цієї мети Інститутом Праці, полягають в тому, що: 1) система ця скерована на спіймання талановитости не тільки в словесній поточині, і навіть не тільки в наперед визначеній поточині (напр., в галузі форм, рухів, спритности, людських відношень), але також на виявлення самої ріжноманітности ріжних можливих поточин; 2) система скерована на спіймання також здатности до вправ відносно таких функцій, здатність котрих досі не досліджувалась; 3) система відріжняє в кожній з намічених поточин талановитости не тілки кількісну її високість, але й її внутрішній рівень, досліджуючи окремо функції а п е р ц е п т и в н і, у в а г и, р е п р е з е н т а ц і ї (сили уявлення скерованого на відшукання відповіди, що міститься вже в самому завданні, «тямучість» в сфері слів, форми рухів, людських видношень, спритности) та к р е а ц і ї (чистої комбінаційної чи творчої здатности, здатности вигадувати розвязання наново).

Зовнішня особливість системи полягає в тому, що вона, як і система J e r k e s'a, дозволяє одночасно переводити масові досліди, дає відносно швидку оцінку результату й зберігає документ, але є вільна від обмеження вербальною поточиною та від базування оцінок на одній тільки швидкості розвязань, чим грішить остання.

Звичайно, й система Інституту Праці, що є ще одним кроком вперед в цій галузі, далеко не розвязує всіх утруднень і зовсім не є якесь завершення. Як що практика її виправдає, вона буде мати, однак, велику перевагу в тих передумовах, що вона несе в собі самій для можливости свого дальшого розвитку, особливо, як що Інститутові пощастить за першим дослідом поставити й дальші.

В цьому випадку пощастило б підійти до розвязання самої методології професійної орієнтації, що ні в якому разі не розвязується простим надбанням професіональних аналіз та метод дослідження. Процес орієнтації замісць незграбного дослідження й безладного намацування професії, для котрої могли б придатись здатності тої чи иншої особи, перетворився б в упорядкований й систематичний с т у п н е в и й д і я г н о з. В першу чергу людина проходила б через д и с т р и б у т и в н и й і с п и т, що визначав би не великість й характер, а талановитості поточини чи галузі переважного розвитку її.

При доцільній (не побутовій і не господарській, а психологичній) класифікації цей дистрибутивний іспит визначав би зразу т у г р у п у п р о ф е с і й, до яких досліджений мав би оптимальні шанси (напр., професії, що вимагають тонкого ріжничкування або творчости в сфері соціяльних видношень, чи в сфері понять, чи в галузі механизмів, чи форм, чи барв, чи згуків, запахів, спритних рухів і т. д. чи ріжних комбінацій цих галузів).

Слідуючий ступінь, г р а д у ю ч и й і с п и т, визначав би рівень й приблизну високість розвитку талановитости в уже визначених

поточинах, що давали б вказівки що до дальшого звужування вже раніш наміченої групи професій та що до можливої ролі в них дослідженого індивіда, котра б наперед визначала й характер підготовки (напр., до ролів маніпулятивних чи рахівничих, дослідницьких, адміністративних, проектуючих, організуючих і т. д).

Нарешті, третій ступінь — іспит спеціялний—виявляв би окремі часткові особливості фізіологичні й психичні, що мають спеціяльне значіння в тих чи инших професіях (напр., спеціяльний рід пам'яти необхідний особам, що дають справки, спеціяльну тонкість слуху для стройника, спеціялний тип уваги для повітряних спостерегачів і т. д.).

Ця ступнева система скорочувала б шлях для кожного окремого індивіда через велику кількість ріжноманітних метод та відкривала б йому перспективи для більш менш широкої групи професії на вибір, що полегчило б також і розвязання проблеми про збіг здатностей та нахилів, а, значить, й проблеми професійного завдоволення.

Не треба доводити, що для здійснення цієї системи потрібна довга й уперта праця великого числа дослідників.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Я намагався в цьому сухому й стислому начерку виявити соціяльні причини й соціяльну рацію найновіших течій в царині раціоналізації професійного добору, далі—передумови, необхідні для розвязання цієї проблеми, загальний характер самих спроб та де-які з труднощів, що стоять перед бурхливим розвитком ще молодого й неокріплого руху професійної орієнтації.

Я пробував довести, що рух професійної орієнтації народився не випадково, а випливає з необхідністю з даного стану розвитку суспільства, класові капіталістичному він уявляється черговим знаряддям для збільшення витворчости й прибутків, для мети ж соціяльного перебудування він стає необхідною передумовою для усунення стимуляційної трагедії. Я пробував довести далі, що на шляху до розвязання проблеми професійного добору стоять три основні труднощі: біологична, соціяльна й методологична. Найбільш складною, що вимагає найбільше дослідів й праці, я виставляв трудність методологичну, котра полягає в ряді окремих утруднень сполучених зі складністю відповідних явищ. Я вказував, що утруднення ці не розвязані ще ні відносно аналізи професій, ні відносно вимірів індивідуальних здатностей, ні відносно засобів використання того й другого для постановки професійного прогнозу. Я вказував також на шляхи, в котрих можна було б бачити можливий напрямок для усунення цих труднощів.

Без сумніву, значна частина труднощів здаються особливо страшними лиш тому, що засоби можливого їх полагодження полишаються поки що лише в сфері припущень та надій. Без

сумніву, підбадьорюючий натиск гарячої життєвої необхідности буде штовхати до перемоги труднощів досить енергійно. Але треба мати на увазі також, що де-які з труднощів полишаються непереможними принціпово.

У всякому разі теперішній напрямок професійної орієнтації не дає ніяких перспектив для урахування тої ролі, яку відограє для професійної придатности напрямок і сила волі, характер мети й інтересів людини, що визначаються не тільки природніми здатностями, але й усім устрієм соціяльного життя та культури, і, нарешті, здатність людини творчістю знайти засіб автокомпенсації. Не треба забувати також, що система професій не замикається в нашій добі і що професійна орієнтація в її сучасних формах ураховує лиш вже усталені професії, але існують люде, які або самі стають винахідцями професій, або професії через них заново утворюються.

Навдаку, щоб колись людство утворило імпозанту мережу лабораторій, котрі аналізували б і бракували людей, як нині аналізують і бракують технічні матеріяли і навдаку, щоб подібна форма розвязання проблеми допровадила справді до її вирішення, не кажучи вже про те, що вона не зможе привабити до себе людскість, якими б точними й надійними не були її методи сами по собі.

Чаруюча й найзначніша властивість людини полягає в тому, що вона входить в життя, як на герць, між необхідністю й свободою. Замінити її волю вердиктом лабораторної машини і зробить це в питанні самому хвилюючому для неї, в питанні про всю її соціяльну долю—це ніколи не можна буде помирити з дійсно повним використанням сил людини.

Я уявляю собі будучину професійної орієнтації не як нову форму рабства (при чому найгіршу з можливих), але, навпаки, як звільнення від влади випадку й соціяльної нерозберихи, що є невидимим тираном, який перекручує тепер долю людей. Але для цього сама система професійної орієнтації повинна піти иншими шляхами, ніж вона досі йшла в Европі, а саме, шляхами, що не виключали б, а залучували б особисту волю й навіть особисту боротьбу за свій вибір в самому процесі орієнтації.

Я уявляю собі професійну орієнтацію майбутнього, як систему установ, що використовують всю суму людського знаття задля освітлення людині її професійних можливостей, задля того, щоб дати людині засоби й умови своєчасно виявити до краю свої справжні потенції з наочністю, задля підтримання її волі до розвязання обгрунтованого й вільного.

Як конкретно можна здійснити таку систему—це окреме велике питання, розглянути котре тут немає змоги. У всякому разі, яким би не було це конкретне розвязання, воно вимагає завершення дослідів, що ведуться наукою в цій галузі нині.

І як що психологія є ще дуже молода й заслаба зараз, щоб можна було чекати від неї розвязання всіх питань

негайно, то може бути як раз ця велика життьова проблема буде тою самою силою для психології, якою стало для геометрії землемірство на великих старих долинах, а для астрономії—мореплавство на великих торговельних шляхах. Це—що до передумов наукових.

Чи буде доволі передумов соціяльних—відповість історія. Що ж до передумов біологичних, то, як що в дійсності наперед встановленої гармонії між сукупною професійною здатністю людства та його професійними потребами і не виявиться, то це зможе стати новою творчою силою для розвитку людскости, що відкриває йому перспективи в наш час, неприступні навіть уяві.

Акад. П. ТУТКІВСЬКИЙ.

З подорожів по Київщині.

1. ПІШКИ ПО СЕРЕДНЬОМУ УЗБЕРЕЖЖЮ ТЕТЕРЕВА.

Мою знайомість з Київським Поліссям та одночасно з гранітовим краєвидом я почав року 1885 з Радомиського повіту, з околиць містечка Коростишова, що знаходиться в місці перетину ріки Тетерева шосейним шляхом (Київо-Берестським шосе). Щоб дістатися до цього містечка з Києва, довелося зробити подорож в великому незграбному повозі, що зветься диліжансом (тоді ще инших громадських повозів по цій лінії не було, а їхати поштовими кіньми коштувало надто дорого). Диліжанс — це велика, негарна, здебільшого дуже обідрана, облуплена карета, що її везуть аж сім нещасних шкап; карету поділено на три відділи (або «класи»), а на її стелі кладуть багаж мандрівників, або «пасажирів»,—скрині, кошики, клунки, ящики то-що, а часом перевозять ще й ріжний крам; уночі тут спить кондуктор, а иноді, як що нема вільного місця у кареті, сюди пускають і невиможних пасажирів. Підчас їзди диліжанс «вибиває у всі свої брязкала й гуркала» (як описує С. Васильченко,—див. його «Оповідання», вид. 2, Київ, 1918, стор. 65). Неможливо вигадати більш невигідного способу подорожу, як подорож у диліжансі, особливо в так званих першій та другій класі, у середині карети. Тут завжди буває дуже душно і тісно; місця для пасажирів, очевидьки, розраховані на дуже кволих людей; як що у числі пасажирів трапиться персона більш-менш поважних розмірів, то останнім пасажирам доводиться дуже кепсько: сидіти тісно, нема куди подіти ноги, а голова мало не упинається безпосередньо у стелю, що на ній стрибають скрині та ріжні тягарі. До того ж, з огляду на нічняну подорож (бо, звичайно, диліжанс виїздив з Києва біля 4 години пополудні, приїздив до Коростишова біля 4 години, а до Житомира—біля 8 годин ранку). Кожен пасажир запасається навіть улітку драповим пальтом або грубим пледом, а дами, конче, завжди возять з собою цілий асортимент кардонок, ридикюлів, шкатулок та подушок, що займають чимало місця. Біля виїзду з Києва, за так званою Тріумфальною брамою (що вже давно не існує), диліжанс стає та приймає останніх пасажирів. Тут побажала сісти до карети ще одна

пасажирка, дама дуже поважної комплекції, що викликало між частиною пасажирів де-який сполох та нарікання. Коли нова пасажирка, після довгих зусиль з допомогою кондуктора була нарешті втиснута в карету, то нам, останнім пасажирам, дуже яскраво згадалися шкільні роки та гра у «тісну бабу»; тут вже я похопився кинутись навтікача, випросив у кондуктора замість «другої класи»—місце «третьої класи», себ-то в одкритій будці ззаду козлів; тут принаймні можна дихати свіжим повітрям, курити й оглядати околицю, хоч часом міцно надокучає шосейний пил (зрештою, головний пил дає себе взнаки позаду карети, де теж мається невеличкий сідець). Диліжанс посувається дуже поволі (8 або 9 верст на годину). Не буду вже описувати цього нудного, надзвичайно одноманітного та повільного подорожу по шосе, з довгими зупинками на станціях і частою зміною пасажирів. На світанні ми дісталися до Коростишова, звідки я мав робити екскурсії пішки по ріжних напрямках. Я поспішився заснувати тут своє «головне житлище», себ-то знайти приміщення для ночування після піших екскурсій та для захования щоденної здобичи зразків. За допомогою услужного «фактора», не вважаючи на ранню годину, мені пощастило знайти невеличку чисту кімнатку у старої вдови, що мала у себе «спільне помешкання» для своєкоштних вихованців тутешньої вчительської семінарії (що вже пороз'їхалися на літні вакації); жадних отелів або заїздів тоді у Коростишові не було.

Напившися чаю, я зараз-таки вирядився у дорогу, захопивши з собою торбинку з молотками, мапами, подорожнім журналом, бінокль та фотографичний апарат. Я мав замір цього дня дослідити береги ріки Тетерева від Коростишова додолу по течії, оскільки встигну пройти до ночи. День був прекрасний, небо безхмарне, у повітрі повна тиша. Я перейшов через гарний шосейний міст на правий беріг ріки (згідно з попереду розробленим маршрутом), та пішов на північний схід по вузькій смузі берега, що не була зайнята садибами. Ліворуч від мене була ріка, праворуч—паркани та тини, за якими ховалися поміж деревами «дачи» з замкненими ще віконницями. Здалеку, у лісових каменярнях, вже чутко було стук молотків тутешніх каменярів. По де-яких місцях ледве помітна узбережна стежка, що викрутасно і примхливо в'ється поміж високими кущами бузини, дуже близько підходила до тинів; тут беріг ліворуч стримко зривався до ріки, що швидко тече та дзюркотить між великими кам'яними скибами, і мені нерідко доводилося в найбільш небезпечних місцях просовуватися далі по самому тинові або передиратися крізь кущі, що обприскували мене рясною ранковою росою. Трохи далі садиби кінчаються, стежка завертає праворуч (до каменярень) і доводиться йти вже без стежки, по узбережній закраїні лісу понад берегом ріки. Густий, прекрасний, високостовбуровий бір тут, на самому березі ріки, втрачує свій одноманітний та величній характер; поруч з задумливими й серйозними

соснами, що наче сумують за своєю рідною північчю, тут трапляються веселі березки, що вкриті яскравою зеленню та пишаються своєю білою корою, молоді дубки і густі хащі горіхових кущів. Досить високе урвище берега цілком заросло кущами і тому голих скель ніде не видко; лише по де-яких місцях трапляються скиби каміня, що вкриті суцільною верствою моху та заокруглені через хемичне звітрювання, але здобути тут гарні зразки не можна; коли з такої скиби буде здерто її мохову поволоку, то під нею камінь виявляється остільки звітрілим, що від першого вдара молотка він розсипається гнилим грузом. Такий напівзруйнований граніт утворює тут увесь грунт лісу і тільки на де-кілька вершків буває вкритим верствою гнилого листя та моху. На протилежному боці ріки гарно видко урвища лівого берега; вони майже усюди являють собою безперервний шерег скель. Досить швидка течія ріки на кожному кроці завалена кам'яними скибами, що утворюють впоперек ріки пороги та «забори»; по де-яких місцях ці «забори» майже цілком перегорожують ріку; по таких місцях виникають бистрини та гарні водоспади,—уся широта ріки (що є тут завширшки сажнів із десять) суцільною скатертиною спадає з уступу заввишки в аршин або в півтора аршини і з безперервним гоміном скажено несеться далі, виносючи з собою білу піну і утворюючи водокрути або коловертні між поодинокими камінями, де кружаться шматки піни та листя. Такий характер ріки і берегів заховується на протязі шестьох верст майже до самого села Козіївки; зрідка на заворотах ріки трапляються невеличкі болотяні низовини, а біля самого села лівий беріг являє з себе широку заливну луку з невеликим озерцем посередині.

Невеличке село Козіївка з бідною деревляною церквою міститься на лівому березі ріки Тетерева і має 1140 мешканців, що володіли перед революцією тільки 1242 десятинами землі. Року 1783, згідно з історичними відомостями, у селі було лише 330 мешканців, але навкруги села, на обох берегах ріки, видко сліди старих осель та старовинних кладовищ; де-які з цих кладовищ, згідно з переказами, було влаштовано після якихось боїв. Хрести на тих кладовищах дуже старовинного вироблення; вони вирубані з місцевого кристаличного вапняка (мармуру); такі самі хрести знайдено мною згодом на Козіївських полях, де вони пороскидані поодиноко. Майже навпроти села, трохи вище по течії, ріка круто завертає уліво; правий беріг тут є досить високий і вкритий дубовим лісом (так звана «Дякова дубина»); він утворює стрімкий схил до ріки, а біля самої ріки утворює низьку терасу, що заросла по краях кущами та вкрита мохом. Ось тут саме, під цією моховою поволокою, ховається єдине на усій Україні родовище справжнього мармуру, або кристаличного вапняка; він має сіру, по де-яких місцях гарну рожеву барву з ніжними білими, рожевими та чорними жилками. Мої мікроскопичні і хемичні досліди 1885 року виявили, що

у склад цього мармуру увіходить чимало цікавих додаткових мінералів,—зерна кварцу, рогової свитні, бляшки біотиту (чорного лосняку), кристалики піриту (залізного іскриша), гематиту (або червоного залізняка) і флюориту (плавикового скалинця); присутність останнього натякає на колишнє існування тут вулканичних впливів або еманацій (фумароль). Побачити і здобути цю гірську породу було дуже важко; поверхня її усюди вкрита грубою верствою моху та трави; тільки понад самою водою ріки, під навислими кущами, мармур виступає відслоненнями і утворює низькі скелі, що обмиваються хвилями ріки. Ріка в цьому місці має значну глибину, і скелі вапняка тягнуться по дну до її середини. Човнів тут нема. Лише з великими труднощами і, ризикуючи послизнутися та впасти до води, можна знайти і одбити гарні зразки цього цікавого каміня, бо його тоді зовсім не здобувано, і каменярень тут не було; проте, як вказують згадані вище хрести, цей камінь був вже здавна тут відомий. За новіших часів (в 1870-х роках) родовище Козіївського мармуру було констатовано професором К. М. Феофілактовим, і зразки його було виставлено на московській промислово-художній виставі 1882 року. Згодом, року 1895, це родовище було описане мною, а після цього землевласник Коростишова почав варварським способом знищувати цей цінний мармур, випалюючи з нього вапно! Спробами доведено, що цей мармур дуже легко дається обробляти (бо він більш м'який, ніж інші наші кам'яні породи) і утримує високогарне полірування; вироби з нього дуже гарні; крім того, він є добрим будівельним матеріялом; але поки-що належного вживання цього мармуру нема,—він залишається майже неторкнутим; родовище його ще зовсім не досліджено з технично-гірничого боку; геологичні відносини мармуру до сумежних скель граніта (що мають значну наукову і технично-практичну вагу) ще також не з'ясовано; тому про похождення і про геологичний вік Козіївського мармуру існують лише гіпотези. В кожному разі це є дуже стара порода, навіть в геологичному розумінні; вона належить до архейської ери, до гірських порід метаморфичних.

За Козіївкою місцевість набуває більш суворого і грандіозного характеру. Темний бір безпосередньо насувається до ріки та нависає над узбережними урвищами,—наче милуючись своїм відбитком у воді; зникають усмішливі луки, що пестують зір своєю яскравою зеленню; урочиста тиша панує під суцільним зеленим склепінням високостовбурових сосен; біля їх підніжжя не розростаються кущі, і грунт є вкритий слизькою верствою глиці. Береги на обох боках ріки стають вище та більш стрімкими і являють собою до самого села Городська безперервний шерег величних сірих урвищ; лише по де-яких місцях вони вкриті лишаями та перетяті неправильними прямовісними й поземими росколинами; подекуди у нішах, на карнизах і уступах зеленіє шматок м'ягкого моху або усміхаються та рябіють квітки; дикі

скелі з обох боків загороджують ріку, що виглядає чорною в своїй вузькій та глибокій долині та з ремством котить свої балакучі хвилі. Спуститися до самої ріки по стрімких уступах скель досить важко; надолі, біля самої води, в похмурому і гучному ущіллі, кожен звук, кожен шелест зміцнюється та повторюється луною. Чорні печері, що утворені самою природою, по де-яких місцях зіхають своїми отворами в кам'яній стіні; їх оточують величезні сірі скиби, що наче навалені одна на одну, а вершки скель, що кінчаються заокругленими моховатими камінями, подекуди нагадують руїни велетенських будівель. Ці могутні кам'яні велетні, що з обох боків обступили ріку, здається, вкриті ранами та рубцями (так виглядають їх печері та росколини); у де-яких з них наче відрубано голову; у инших вона ще залишилася на вершку, але порубана, посічена і поневечена, по де-яких місцях вкрита обрісниками (лишайниками), наче віспою. Сіру відслонену поверхню гранітових скиб рябіють подекуди червоні точки й смуги, буцім криваві плями і крововиливи на тілі велетнів (це є металеві окисли,—залізні руди і вохри, що являються продуктом чи наслідком звітрювання). Підніжжя урвищ та де-котрі поодинокі камені, що визирають з води, дивно гладко виполірувані отими поцілунками хвиль, що вічно, на протязі тисячоліттів, відновлюються, а сама долина ріки має подекуди вигляд глибокого коридору, вирубаного у ґранітових масах. Прикро, моторошно тут і вдень, а ще більш тужливо й сумно мабуть стає уночі, на самоті, або в темній осени, у бурю, в негоду...

Не дивно тому, як що первісні слов'яне-погане, що жили в тутешніх лісах на зорі історії, шанували ці скелі та урвища, цих природніх наче велетенських кам'яних бовванів. У всіх народів старовини (в Аравії, Сірії, Фінікії, Греції, Римі й инш.) існувало шанування скель та урвищ (так звані бетіли і омфалі); частини скель більш тверді і стійкі проти атмосферних агентів, що зацілили від звітрювання довший час і набували лише заокруглені обриси (контури), здавалися мабуть нашим предкам природніми кам'яними різбленнями або статуями невідомих богів або їх визнавано було за скам'янілих велетнів, або за наслідки праці «нечистої сили». До синодального «Цветника» року 1665 записано оповідання про те, «како возлѣ Смоленска жены и дѣвы творили игры въ ночь на Ивана Купалу» і за свое «безстудное бѣснованіе» були святим Георгієм обернуті у камені, що їх і донині там можна бачити, «кои стоятъ какъ люди, въ поученіе намъ грѣшнымъ». Старовинний польський письменник Г. Ржончинський в книзі своїй «Historia naturalis Regni Poloniae» 1721 року (стор. 35) оповідає (мовою латинською), наче на шляху між Овручем та Хвастовим є де-кілька каменів у формі чоловіків та биків, що були, згідно з переказами селян, перевернуті богом у камені за те, що чоловіки орали поле у свято. Тепер, згідно з повір'ями українців, таке перетворення людей

на камені богом буває тільки у наслідок прокляття дітей родителями [1]). Недалечко від Іскорості (старовинного Коростеня, Овруцького повіту) на березі ріки Вужа, біля так званої Ольгиної купелі, стоїть скеля, що зветься «Чортові плечі»; згідно з переказами, за старовини задумали чорти загатити камінням ріку та потопити сумежних людей; уночі взялися вони за працю, почали тягати каміння, але ось заспівав півень—і нечисті розлилися смолою; пам'ятником їх невдатного підприємства залишилася оця скеля з дванадцятьма знаками, в яких селяне вбачають відбитки плеч півтузіні чортів. На Чернигівщині, біля Любеча, Городнянського повіту є скеля, що має назву «Чортової ножки»; народня легенда оповідає, що одного разу, коли преподобний Антоній молився тут поблизу у своїй печері, до нього з'явився діявіл; святий муж прогонив його хрестом та молитвою; діявіл побіг просто до скелі, став на неї одною ногою та й зник, а слід стопи його залишився на цій скелі.—У Підкамені (в Галичині), біля домініканської церкви, на схилі гори, лежить величезний камінь. Місцевий переказ твердить, що біс, роздратований будуванням цього храму, одломив від Карпатів великий кусень скелі та уночі поніс його у повітрі, щоб кинути на церковну баню й знищити її; на щастя заспівав півень—і біс упустив камінь на тому місці, де він лежить і тепер. У Могилівській губернії є Чортова гора, біля підніжжя якої лежить озеро; з цією горою сполучено такий переказ: колись потонув в озері єдиний син бідної вдови; з одчаю мати почала кликати на поміч нечистого; чорт негайно з'явився і обіцяв завалити озеро горою та врятувати її сина; він злетів до Київа і приніс звідти на мизинку (от так гарний був мизинок!) частину відьминої Лисої гори; тільки що хотів він кинути її до води,—аж заспівали півні; переляканий чорт упустив свою ношу біля берегу. Згідно з литвинськими віруваннями, велетні, що їх було вшановано богами, були перевернуті на скелі, що стоять понад ріками. В одному литвинському оповіданні Румшіс, уложивши умову з бісом, наказав йому принести перед світанням величезний камінь с-під Клайпеди; поспішався біс, оскільки міг, але не встиг зробити цього на той термін,—заспівав півень, коли до дому Румшіса залишалося менш тисячи кроків; страшенно заквилив тоді чорт та й кинув камінь до ріки Німана, де він лежить й досі, утворюючи поріг (величезні камені на узбережжю Німана є не що инше, як значні наметні льодовикової епохи, що їх принесено зі Скандинавії льодовиковою поволокою). У Ковенській губернії, на шляху з Онікшти до міста Вількомира, лежить величезний камінь (теж льодовиковий наметень) до семи сажнів в окружності; про нього відомо, що колись його шановано як бога, а згодом вживано за жертівник. У Тульській

[1]) Чубинскій. Труды этногр.-статистич. экспедиціи, т. I, 1872 г., стр. 223 (Літинський повіт).

губернії, Єфремівського повіту, на мальовничому узбережжі ріки Гарної Мечи, біля села Коз'его, підноситься велика біла скеля; селяне звуть її «Кінь-Камінь» та оповідають про неї отакий поетичний переказ: за давньої давнини з'явився на березі ріки лицар-велетень у блискучому убранні на білому коні; довго в сумному ваганні дивився він на ріку, аж далі кинувся у воду та й потонув; самітній кінь його, сумуючи за своїм господарем, стояв на березі, доки не скам'янів; але по ночах камінь цей оживає, знову набірає вигляду коня, стрибає по сумежних полях та голосно ірже, закликуючи загиблого лицаря. Біля Тули, на березі тої самої ріки Мечи, показують скількість каменів, що поставлені у круг; селяне запевняють, що це є дівочий танок («хоровод»), якого перетворено на камені небесним громом за шалені танці у день Тройці (на Зелені свята). В Одоївському повіті (тої самої губернії), біля села Скобичева, лежать два великих камені, що звуться Баш та Башиха; оповідають, що це були чоловік та жінка; жили вони так довго, що й рахунок років втратили, а коли дуже застарілися, то обоє раптом скам'яніли. За Середнєвіччя була усюди дуже росповсюджена казка про якісь «дівії народи», що їх «заклепав до скель» Олександер Македонський. У відомій билині про те, «чому повиводилися богатирі на Русі», оповідається, що «перелякалися могутні вітязі, побігли до кам'яних гір, до темних печер; як підбіжить вітязь до гори, так і скам'яніє, як підбіжить другий, так і скам'яніє» і т. д. Отакі перекази сполучені з багатьма горами, скелями та каміннями по землях слов'янських; їх повинні були, мабуть, викликати і описані вище скелі на берегах ріки Тетерева, але, на превеликий жаль, ці перекази загублено, і до нас вони не дійшли (треба конче збірати, записувати і рятувати від забуття оці гарні витвори народньої творчости!).

По де-яких місцях кам'яні скелі на березі Тетерева вражаюче нагадують собою напівзруйновані замки, вежі та шанці. Отакі є високі гранітові скелі біля села Городська, що стоїть версти за три нижче Козіївки по течії, на тому ж самому лівому березі ріки. Тут, крім природніх скель, є справжні останки старовинних шанців, яким сприяла сама природа. Вище села, при гирлі річки Збужа до Тетерева, знаходяться два городища, що оточені валами й ровами; з них одне полукругле, зі входом з півночи, має 254 сажні в окружності; друге городище, що лежить біля самого села, має 173 сажні в окружності. Вчені історики думають, що ці городища належали до старовинного міста Городеська, що згадується у Волинському літописові під роком 1257 (син Данила Галицького Шварн одібрав у татарів оселі по Тетереву, в тому числі й Городеськ).

Описаний характер узбережних скель продовжується з невеличкими перервами ще на протязі чотирох верст, до села Мининів (теж на лівому березі), де також показують старовинні замковища або шанці, що належали невідомо кому. Тепер

і Городськ, і Мининів—невеличкі села; у першому 1500 мешканців, що володіли 1095 десятинами, в другому 1155 мешканців, що мали 1001 десятину. Ці села нічим не видатні й навіть малопомітні з протилежного (правого) берега ріки. Майже навпроти села Мининів, біля гирла лісової річки Вілії, знаходиться село Рудня Городецька або Калинівка, що заселена міщанами (140 душ) і сполучається з Мининами гаттю млина. Трохи нижче цієї гаті, на правому березі ріки Тетерева, підносяться гарні чорні скелі ґнейсо-ґраніта, що його здобували тоді у каменярнях для потреб Київо-Житомирського шосе; ця гірська порода, згідно з моїми мікроскопичними дослідами, є знаменита тим, що в ній переводиться тепер потрохи цікаве хемичне перетворення скалинця-ортокляза на мінерал епідот (так звана епідотизація ортокляза); це є чорний або темно-сірий, дуже дрібнозернястий камінь, надзвичайно міцний і звязкий, що дзвенить при вдарі молотком; він виявляє невиразну, майже правильну позему верствуватість; в ньому мною знайдено ще такі додаткові мінералі: пляґіокляз, рогову свитню, кальцит, ґранат і епідот. Такі скелі тягнуться звідси (як я переконався згодом) до південної закраїни міста Радомисля.

Гарячий, безхмарний літній день давав себе узнаки і почувався навіть під склепінням соснового гілля, де дуже огріте повітря було майже нерухоме, а постійне лазання догори та додолу по стрімких схилах диких ґранітових урвищ на протязі 13 верст і усе більший та більший (при збіранні зразків) тягар торбинки спричинили у мене міцну втому. Зрадівши з першого села, що зустрілося мені на правому березі ріки, я зважився трохи відпочити і зайшов до Рудні Городецької. На жаль, тут я зустрів не дуже гостинне приняття. Було свято і нарід стовпився біля коршми, а в її середині, не вважаючи на ранішню ще пору (біля 5 годин вечера) лунали вже голосні п'яні крики та чутко було звуки танців; це «гуляли» місцеві міщане. Заходити до коршми було не дуже приємно, але шинкарка сама догадалася вийти до мене на вулицю та винести кухоль холодного пива. Вступивши в розмову з місцевими мешканцями, що скупчилися біля коршми, я запропонував їм дати мені возка з кіньми, щоб виїхати навпростець через ліс на шосе і повернути до Коростишова, рахуючи таким чином мати нагоду, щоб оглянути ґрунт лісу; але і ті міщане, що стояли на вулиці, як виявилося, були вже добре почастовані і тому довго не могли мене зрозуміти; нарешті, з роспитувань з'ясувалося, що коней у них ані у кого нема. Нема чого робити,—довелося продовжувати пішу екскурсію з добрим тягарем зразків за плечима. Одвідавши каменярні ґнейсо-ґраніта, я повернувся до Рудні та завернув на першу стежку уліво, що трапилася, з заміром до настання присмерку перейти ліс на південь та вийти на шосе, до якого по прямій лінії (згідно добрій мапі) було не більш як 5 або 6 верст.

Але оця стежка, що мені трапилася, виявилася зрадницькою: в'ючися на всі боки без жадної видимої причини, вона вивела мене нарешті на болото, справжнє Поліське болото, що заросло рідким лісом та оточене густою стіною сосен. Смутний, гнітючий вигляд мала ця мовчазна багнина, вкрита грудками моху; тут на кожному кроці с-під ноги витискується скрита вода, а кволі, змарнілі дерева дивляться понуро й оточені туманом. Змагаючись знайти дальше продовження стежки, я усе далі заходив до болота і нарешті загубив усілякий слід стежки. На додаток лиха, несподівано пролунав грім (за вершками дерев не видко було, як набігли хмари), у повітрі стемнішало та став накрапувати дощик... Важкий, вохкий та холодний туман висить у повітрі, закриваючи дальші дерева та надаючи загальному колоритові лісу білявий відтінок; промокла одіж крижнить тіло та обліплює його собою і перешкоджає вільним рухам; нога втрачує певність на тряському, грузькому грунті; важка торбинка ріже плече, а свідомість, що наближається ніч, одбирає бадьорість. Мимоволі згадується, що у глухому лісі нічною порою, як кажуть поети, «і дикий звір, і недобра людина, і лісовик блукає»... А усе моє озброєння—молотки, правда, досить важкі та замашні, але навряд чи здатні для боротьби на випадок зустрічі з одною з цих лісових істот. Але «à la guerre comme à la guerre», в такому стані рятує лише рішучість. До того ж у мене залишився вірний, незрадливий приятель—ґеолоґічний компас, що давав змогу з певністю знати потрібний напрям. (Цей приятель не раз і пізніше рятував мене в дуже скрутних обставинах). Довелося йти навпростець на південь, згідно з компасом, обираючи лише більш надійні горбки моху. Після блукання на протязі чотирох годин, вимокнувши цілком, вже після заходу сонця, побачив я нарешті наперед крізь дерева білу смугу шосе і нарешті ступив на твердий, не грузький ґрунт. Звідси вже не важко було дістатись до Коростишова і до гостинного притулку, де на мене чекав киплячий самовар.

Отака була перша моя знайомість в Радомиським Поліссям 1885 року.

Згодом довелося мені на протязі майже 30 років що-літа подорожувати у самій середині Київського, Волинського та Минського Полісся і добре випробувати на собі усі невигоди таких подорожів, але разом з тим довелося й переконатися, що тут ховається надзвичайно багато цікавих з наукового боку природніх явищ,—довелося захопитися і вподобати оцю мовчазну, повну тайн, своєрідню природу нашої північної України.

2. КОРОСТИШІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ.

Ще за тих давніх минулих часів (1885 року), коли гарного літнього дня хто під'їздив до Коростишова по шосе з заходу (з боку Київа), то його перш за все вражали й примушували

милуватися з себе прекрасні соснові ліси, що облямують полотно шосе з обох боків. Ці гарні ліси, що раз-у-раз то збігають на горбки, то стоять на непрохідному болоті, котре, звичайно, одділено од шосейного шляху канавою, та обрамлені гущею молодого листкуватого підлісся, мимоволі нагадують вам, що ви їдете по закраїні Полісся, по старовинній древлянській землі. Але, на жаль, ще й тоді це була тільки ілюзія. Ці ліси є не більше, як декорація. Тільки з правого боку шосе, з півночи, вони ще більш-менш зациліли і тягнуться до ріки Тетерева та далі, а з лівого боку від шосе (на південь) вони вже здавна вирубані майже геть всуціль і тільки вузька смуга старого красуна-лісу чомусь помилувана хижацькою сокирою, а далі стелються сумні пустки, що вкриті стирчачими пнями та піскуватими горбками, цілком нездатні для рілля; тут на волі гуляє вітер та пересипає, розмаює, розвіює сипкий пісок... Не можна й надумати нічого більш сумного, більш безрадісного, як ця картина масового знищення лісових багатств нерозумною діяльністю людини...

Верст за сім перед Коростишовом по боках шляху с-під верстви листя й мохової поволоки починають визирати подекуди заокруглені ґранітові скиби. Далі в лісовій хащі починають блимати веселенькі домики—«дачи», що иноді висовуються на самий шлях, а біля самого берега ріки Тетерева, з лівого (південного) боку шосе, підноситься величезна ґранітова скеля; вона наче зложена з великих кам'яних скиб, що навалені одні на одних і мають кожна заокруглену, мішкувату форму. Які це невідомі велетні понавалювали ці вражаючи моноліти і зложили цю титаничну будівлю? Дослід показує, що це є природня скеля, а не штучна будівля; вона має баневату форму (мабуть була обтерта та обшліфована льодовиковою поволокою за льодовикової епохи,—так званий «dôme arrondi») і була порозбита росколинами на паралелепіпедальні скиби; процес звітрювання ґраніту, що росповсюджується по щілинах або росколинах і особливо зосереджується в точках перетину росколин, надав цим скибам отаку заокруглену мішкувату форму. На вершку цієї скелі, між високостовбуровими соснами, білів колись домик Київського зоолоґа С-ського, — це була найкраща «дача» у Коростишові. Тут починається спуск до ріки і одкривається обширий краєвид: праворуч і ліворуч товпляться дачні будівлі, що кокетливо визирають з-за сосен, а просто, за шосейним містком, видко саме містечко Коростишів. Мальовничий гарний шосейний міст вартий уваги мандрівника; його горішній дощаний поміст, що періодично відновлюється і тримається у повному порядку, лежить сажнів на вісім над рівнем ріки; чудові, велично гарні його кам'яні «бики» витесані з місцевого ґраніту; його три довгих просвіти притримуються гарними ажурними брусованими арками. Зараз за містком, з'їхавши на гору, ми зустрічаємо старовинну, не зовсім звичайну на наших теперешніх

шляхах установу—смугастий «шлагбаум» з такою ж будкою для сторожа. Заплативши шосейний побір та одержавши квитка, мандрівник пропускається під шлагбаумом — і ось він вже у Коростишові.

Містечко Коростишів є, безсумнівно, дуже старовинна селитьба. Було навіть висловлювано думку, наче саме тут був старовинний древлянський Коростень. Вже старі автори згадують про цікаві зроблені тут археологічні знахідки, — поганський кам'яний жертівник, що його знайдено у ріці, доісторичні вироби з глини то-що. За вісмидесятих років біля Коростишова зроблено було археологічні досліди і роскопи професором В. Б. Антоновичем і знайдено де-кілька типів старовинних погребів. В самому містечку є сліди колишніх валів та шанців; згідно з переказами, тут існувало колись велике місто, що було знищене татарами. На місцевих кладовищах заховалися дуже старовинні хрести, а в урочищі Хминичах—старовинний глибокий колодязь. За XVI-го століття Коростишів був маєтком Філона Кмити, воєводи Смоленського, старости Чорнобильського і гетьмана литовського; Кмита одержав цей маєток, як спадщину від свого батька, що одержав маєток по грамоті литовського князя Олександра. Року 1565 Філон Кмита продав Коростишовський маєток («будучи на той час пенендзей велико потребен», як сказано у купчій грамоті) своїому родичу Івану Олізарові «за 400 коп. грошей монети і лічби великого княжества литовського». Один з його нащадків, Ґустав Олізар, набув де-якої відомости, яко польський поет. Син його Кароль Олізар збудував гарний палац на лівому березі Тетерева (що згодом був напівзруйнований) і назвав одну з скель на протилежному березі іменем польського поета Фелінського. За часів Хмельницького уроженець Коростишова Небаба організував ватагу гайдамаків, що була після багатьох пригод та боїв з поляками знищена біля Мозира загоном Воловича; за вини Небаби генерал Врангель 1665 року виправив з мешканців Коростишова велику контрибуцію, а його офіцери Орел та Бурчак з свого боку пограбували селян і землевласника. Року 1634 тут було збудовано перший постійний міст на Тетереві, а року 1779 Коростишову надано грамотою короля Станіслава-Авґуста права міста і в ньому встановлено аж сім ярмарок. Після 1863 року поляки Олізари продали цей маєток Племяннікову; під час продажу зараховано в маєтку землі «удобної» 4325 десятин, лісу 20599 десятин і землі «нездатної» 304 десятини. Далі маєток перейшов до инших власників; в наслідок вирубання лісів землі «нездатної» стало далеко більше.

За вісмидесятих років Коростишів був звичайним підупалим та брудним містечком. В ньому було біля 5200 постійних мешканців (здебільшого евреїв), дві церкви, костьол, лютеранська кірха, гарна поштова станція, німецькі ковбасні, заводи пивоварний (бровар), винокурний (горільня), шкляний, шкіряний, смолокурні,

лісорізні, шість німецьких невеликих сукенних фабрик, паперова фабрика й чимало каменярень ґраніту. Єврейські хати не загороджені, не мають садиб, тому вулиці поплутані; усюди страшна грязь. Велику вагу для містечка мала вчительська семінарія, що її переведено сюди з Київа 1873 року; в семінарії бувало до 100 учнів (з них 40 пансіонерів в інтернаті). Будинок семінарії (з домовою церквою і численими офіцинами, де живуть пансіонери та вчителі) міститься на північно-західньому краї містечка і є оточений гарним садом (в українській літературі він згадується тільки в оповіданні Васильченка «Оксана»,— стор. 22); але щоб дістатися до цього гарного саду, доводиться перейти усе містечко, що його вулиці (особливо улітку) наповнені такими пахощами, які одбивають охоту по них мандрувати..

Цілковиту протилежність до містечка з його скученими брудними хібарками й нужденними крамницями (де разом продаються дьогіть, бублики, цукор і парфюмерія) являла собою «дачна» місцевість на правому березі ріки. Це є ціле окреме маленьке місто, що утворилося в 1870-х роках минулого століття; воно заселювалося здебільшого тільки влітку наїзними (головним чином з Київа). Тут окремі невеличкі садиби і гарні чистенькі домики пороскидані були у зацілілій частині старого лісу. Біля самого порогу дач росли столітні сосни; ґранітовий і піскуватий ґрунт, вкритий глицею, буває сухим завжди, навіть зараз після дощу; повітря напоєне смолястими випаруваннями і ароматом квітів; зі скель б'ють подекуди високо гарні джерела хрустальночистої води; неглибока ріка з чистим піскуватим дном і прозорою, трохи залізуватою водою постачає чудове купання, для чого на ній було збудовано чимало гарних лазеньок; гони човнами і прогулки по лісах набувають особливої привабливости завдяки мальовничим скелям на обох берегах ріки; молоко, фрукти й інші споживні запаси були дуже дешеві, а все потрібне з крамниць приносили крамарі додому. Крім того, у містечку були аптека, телеграф, поштова контора, візники для поїздок і т. и.,—отже всі вигоди; близкість губерніяльного міста Житомира (26 верст) давала змогу навіть подекуди дамам повештатися по модних магазинах. Єдина невигода цієї дачної місцевости, що робила її неприступною для багатьох киян,—це є значне віддалення від Київа (100 верст) і убійче первісне диліжансове сполучення; тому до Коростишова їздили на дачі влітку тільки ті люди, що були вільні на все літо; дуже заздрили цим шасливцям ті, що примушені були жити по дуже тісних, набитих народом, шумливих та порошних дачах у Боярці, Мотовилівці, Святошині й Китаєві.

Але околиці Коростишова цікаві не тільки своєю мальовничістю і здоровим лісовим повітрям, — вони приваблюють спостережників також і иншими особливостями своєї природи. Перш усього заслуговує на увагу місцевий ґраніт, що дає себе взнаки тут на кожному кроці і відслоюється на обох берегах

ріки у формі величніх скель. Що до загального характеру свого краєвиду, то тутешні скелі відріжняються від описаних вище диких і похмурих урвищ в околицях Козіївки, Городська та Мининів. Більша частина Коростишівських скель вже не заховала свого первісного вигляду: оброблених столітнім звітрюванням заокруглених моховатих скель тут є мало; тут рідкої з ґранітових скиб, що визирнула на поверхню, не торкнула рука людини, на рідкій з них не було колись влаштовано каменярень. Здебільшого вершки або гребні ґранітових скель тут зруйновані, порозламані, вкриті ямами, кинутими каменярнями, засипані усіляким грузом, що залишився після розроблювання, а ті скелі, що виступають на самому березі ріки, усипані від вершку до самого підніжжя кутоватими відламками більших або менших розмірів і перетворені наче в штучні розсипища. Каменярень тут є чимало і тепер; похожаючи по лісу, раз-у-раз доводиться чути характерні вдари молотків по каміннюо. Тутешні каменяри— здебільшого італійці, нащадки тих чистокровних італійців, що їх колись викликав до себе устаровину один з землевласників Коростишівського маєтку для розроблення ґраніту; вони вже почасти поріднилися і змішалися з нашими селянами; у працях по каменярнях приймає участь чимало й тутешніх українців. Підприємливі італійці являються теж власниками більшости дачних домиків, що їх оддають у найми приїзним. Ґраніт являє тут багато відмін. Найбільш росповсюждена тут середньозерняста відміна з досить правильними паралелепіпедальними кристаликами скалинця-ортокляза, приємної сірої барви, дуже міцна, однорідна й тривала. Рідше трапляється так званий пеґматит,—грубозерняста відміна, що в ній зерна мутно-білого скалинця досягають розмірів людської голови, а гнізда лосняку бувають завбільшки з долоню та такі самі зерна сірого кварцу. Трапляється і надзвичайно міцна, гучна при вдарі, синювата дрібнозерняста відміна. Найбільш розроблюється середньозерняста відміна,—так званий «Коростишівський тип» ґраніту; вибори з нього (щаблі або приступки для сходів, пам'ятники і т. и.) вироблюються в тутешніх каменярнях і постачаються у величезній кількості до Київа (усісходи в кам'яних домах Київа зроблено з Коростишівського ґраніту). Кількість ґраніту, що здобувається щорічно по тутешніх каменярнях ручною працею і за допомогою пороху, доходила тоді до 2000 кубичних сажнів. Рідких мінералів в цьому ґраніті досі не знайдено; в ньому не трапляється ані турмаліну, ані ґранату, і чорний лосняк дуже рідко заступається білим; ґнейсів, що звичайно зустрічаються по инших наших ґранітових обсягах, тут теж не спостережено.

Лісові каменярні біля Коростишова, що пороскидані здебільшого на північ від містечка, уявляють мало цікавого для нефаховців. Це є просто ями серед темного, глухого бору; вони бувають завглибшки сажнів два або три, дуже рідко більше; з усіх боків вони оточені насипним валом з грубого піску, жорстви

й грузу, що їх виймають при здобуванні ґраніту; на дні і з боків такої ями визирає сірий ґраніт—свіжий, гарний, міцний камінь (цілком свіжу, незвітрілу породу тільки й можна бачити у каменярнях); у відслоненій скелі за допомогою сталевих долот вибивають шерег вузьких ямок по одній лінії, наповнюють їх порохом і зривають, запалюючи порох; по лінії тих ямок утворюється росколина і таким чином од скелі відривається правильна скиба потрібної великости; ці скиби тут же на місці обтесуються і перетворюються на приступки для сходів, на плити й колони для могильних пам'ятників і инші вироби. Місцеві каменярі не заглиблюються далеко в каменярнях, бо підіймання догори великих монолітів з глибини було б надто важким і вимагало б особливих приладів та пристосовань і витрати на це часу; а навкруги майже на самій поверхні ґраніту є досхочу; тому вважають за краще кинути каменярню, як що вона вже стала надто глибока, та поруч закласти нову.

Атмосферні чинники згодом досить швидко зрівнюють покинуту каменярню, заповнюють яму піском й грузом, знищують вал і часто слідів колишньої каменярні вже й не видко буває, а лісові трави та мохи вкривають її своїм суцільним килимом.

Инший характер мають узбережні каменярні біля ріки Тетерева. Тут величезні скелі звичайно цілком позбавлені лісу і яскраво освітлюються сонцем. Їх починають розробляти звичайно згори; одколоті скиби скидають додолу, до підніжжя скелі, де утворюється таким чином велике скупчення кутоватих уламків, що їх тут обтесують. Відслонені узбережні скелі завжди бувають вже поросколоті ріжноманітними природніми щілинами на великі й менші скиби; тому тут можна добре бачити розміри цих скиб і обірати для виробів відповідні кусні. Отже, тут, звичайно, робота з порохом не вживається, до праці вживають залізні ломи, клини та молоти; але здебільшого камінь тут буває дуже звітрілим і вживається майже виключно на жорству для шосе. Оскільки лісові каменярні—ці негарні ями серед темного бору—мало цікаві для негеолога, остільки ж узбережні каменярні мальовничі й величні. Там ви бачите людину, що з великими зусіллями копається у землі, під корінням столітніх сосен, під грубою верствою глиці, моху, піску та грузу,—а тут перед вами підносяться величні кам'яні маси, яскраво освітлені сонцем, з примхливими гострими кутами й карнизами, що по них ліпляться польові квітки; по де-яких місцях над страшною кручею нависають великі дерева, чепляючись за скелі своїми оголеними корінями, а надолі, біля підніжжя скель, кам'яні уламки понагромаджені у хаотичному безладді...

Отут, на цих тисячолітніх кам'яних озіях, серед колишніх деревлянських лісових нетрів, зустрічалися і стикалися два світи, що мали між собою дуже мало спільного. Гарячого літнього дня можна було побачити тут каменярів на важкій праці; у них грубі, засмалені обличчя, голови вкриті простими солом'яними

ополистими брилями, зігнуті спини, чорні мозоляві руки; вони все стукають молотками по камінняхх. Зрідка з лісу по ледве помітній стежці вийде на прогалину селянське хлоп'ятко, босоноге й роскудлане, з козубкою грибів; часом промайне за соснами на вершку скелі дві або три дівчинки-підлітки, що збірають суниці на продаж «дачникам», у характерних і справжніх (не підмальованих модою) українських убраннях; вони вигукують пісню та поспішаються набрати ягід до приїзду диліжансу з Житомира (саме тут, у Коростишові, мистцем Платоновим було намальовано відому картину—«Дівчата, що продають ягоди»,— і намальовано просто з натури). Поруч з тими каменярами та селянськими дітьми від часу до часу тут зустрічалася й дітвора дачників, в супроводі няньок та гувернанток,—гарно одягнені, часто випещені, вигодовані й гулящі діти, що не знають праці змалку; в цій лісовій глушині вони почувають себе вільно, сміливо бігають по моховатих прогалинах, здираються на скелі, збірають квітки, гриби, ягоди, соснові шишки, ловлять метеликів, грають у ріжні гри та заливаються гучним реготом. А в пообідню пору в лісі та на скелях з'являлися «дачниці» і «дачники», що зранку проводять час здебільшого на верандах або у гамаках, за книгами або без жадного заняття (тільки одні вчені природники дуже пильно працювали тут і влітку, використовуючи час для праці серед природи, для екскурсій та спостережень, для збірання матеріялів та для їх попереднього оброблення). В теплі місячні ночі до підніжжя скель пристають човни, що наповнені веселою дачною молоддю; на ріці лунають пісні— і сріблясте сопрано, і гучний баритон, а під прозорим наметом сосен чується сміх, палають смолясті огниська, зав'язуються дачні романи...

Гулянки човнами по Тетереву мають тут своєрідну принаду. Тут нема того необсяжного привілля й простору, що їх зустрічаємо на Дніпрі, але за те тут маємо на кожному кроці надзвичайну ріжноманітність краєвидів та барв у природі. Швидке плавання човнами можливе тут лише на невеличких одлеглостях (не більш півверсти), бо поруч з безоднями (великими лійкуватими западинами) у ріці трапляються несподівано мілини, перекати, бистрини, камінясті «забори» й пороги. Сірі каміні, що обгризені та вигладжені хвилями й весняними кригами, подекуди понуро визирають з темної води, перестерігаючи необачних спортсменів; на перекатах страшенно міцна течія часто вириває з рук недосвідчених веслярів весла та заносить їх далеко десь в очерети, викликаючи веселий сполох молоді; в таких випадках чоловікам не залишається иншого виходу, як скакнути в одіжі до води і тягти човна з дамами до берегу. Трапляється також наскочити човном на підводний камінь та просидіти на ньому досить довго, доки пощастить з нього з'їхати. На березі величні мальовничі скелі ґраніту з безмежно-ріжноманітною грою світла, тіни й барв раз-у-раз чергуються з похмурими, глибокими щілинами

та веселими муріжками, повними польових квіток (тут київський мистець Вжещ малював свої відомі етюди); по де-яких місцях до самого берега спускається по схилах густий, темний бір, а на березі утворюються невеличкі болота або розростаються очерети. Версти за дві вище Коростишова по течії ріки у лісі знаходиться маленький хутір Киричанка (що згадується в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 31); тут є гать й млин. Ріка біля млина поділяється довгим та вузьким островом на два рукави або рамена; східнє, дуже вузьке рамено за його дикий вигляд і безлюддя дачники прозвали «Амазонською Рікою». Плавання човном по цій мініятюрній «Амазонці» неминуче сполучається з ріжними пригодами і на таке плавання зважуються лише завзяті любителі пригод. Сама «Амазонка» є надзвичайно швидкий проток, що починається біля самих колес млина і гучно клекотить між скелями; по де-яких місцях вона утворює широкі, просторі затоки і плавні, подекуди звужується до двох і менш аршинів завширшки. З одного (східнього) боку підносяться стрімкі кам'яні скелі берега, з другого боку, на острові—непролазна, безпросвітня лісова чаща. Майже на всьому протязі «Амазонки» вершки дерев з обох її берегів поспіталися між собою та утворили над нею суцільне зелене склепіння; отже, ця річка таким чином одрізана од усього світу, а подекуди зелене склепіння так низько спускається над водою, що продертися крізь нього з човном не легко. Тут маються справжні нетри первісного лісу, куди рідко хто дістається, —свого роду неприступні джунґлі, де чутно тільки голоси природи, куди майже ніколи не заглядає сонце, а ще рідше—людина; це цікаві місця саме для природників—ботаників та зоологів, бо сюди ховаються де-які рідкі рослини і животини, що побоюються людей.

На протилежному до Киричанки лівому березі ріки Тетерева підноситься гарний будівельний сосновий ліс, що тягнеться від села Харитонівки на північ до шосе, охоплюючи Коростишів з заходу, і спливається з роскішним сіяним високостовбуровим бором, що носить назву «Баскач»; зрештою, ще наприкінці 80-х років почали рубати ці гарні ліси і тепер, мабуть, вони вже знищені... У Харитонівці, справжньому лісовому селі (без церкви), що ще року 1636 згадується у складі Коростишівського маєтку і має біля 500 мешканців, заслуговують на увагу дуже звітрілі скелі грубозернястого ґраніту; камінь тут остільки хемично зруйнований, що скелі можна просто розбірати руками на кусні,—усі великі зерна ріжних мінералів (скалинця і кварца) вже зовсім відокремлені самою природою, а увесь лосняк перетворений на хльорит,—зелений мінерал, що тонкими корками або поволоками одягає кусні кутоватого природнього грузу в великих розсипищах. Надзвичайно цікаві для природників та мистців екскурсії далі до гори по течії ріки Тетерева,—до села Великих Кошарищ, де у глухому первісному лісі серед скель ґраніту виступають широкі жили вибухової старої чорної порфірової

ляви (згаслий вулькан—див. мої «Нариси з природи України», вип. І, стор. 98). Характер лісу тут дуже темний, сумний, похмурий.

Зовсім иншого характеру цікаву екскурсію уявляє з себе мандрівка пішки по шосе на захід від Коростишова до околиць села Стрижівки, що знаходиться на 5-ій версті од містечка в напрямі до Житомиру. Перейшовши містечко Коростишів, ви зустрічаєте спочатку по обох боках шляху поля (тут ґрунт височини складається з чорноземлі, а підґрунтя—з однорідного, жовтого, не верствуватого, поруватого суглинку—знакомитого українського лєса, що питання про його походження викликало в науці стільки суперечок; тепер вже усіма європейськими і американськими вченими цілком прийнята моя теорія сольового походження лєсу з навіяного пилу польодовикових пустинь); далі шосе перетинає узлісся згаданого вище «Баскача», а далі знову тягнуться широкі поля на чорноземлі, що перетинаються по де-яких місцях глибокими та стрімкими ярами. Яри прямують на південь, до долини Тетерева, що його тут не видко за гарним березовим лісом. Ці роскішні, гарні, широченні поля мимоволі нагадують поетичні описи наших українських письменників, що описували їх з такою щирою любов'ю. «Поле—що безкрає море; скільки зглянеш—розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо; ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре—погляд так і тоне... З неба, як ростоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля, під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожду билинку. І ведуть вони між собою тиху—таємну розмову; чутно тільки щелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору, заглушує докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться,—і все те зливається до купи в якийсь чудовий гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти, добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями. Хочеться самому жити й любити, бажаєш кождому щастя. Не даром у таку годину—або неділя або яке свято—хлібороби виходять на поле хліба обдивлятись» (Панас Мирний «Пропаща сила»). «Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж у край неба... Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць,

і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість... Золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною стала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць»... (М. Коцюбинський «Ниви у червні»). Іван Франко так описує «Полудне»:

«Полудне.
Широкеє поле безлюдне.
Довкола для ока й для уха
Ні духа,—
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчасте,
І сверщики в травах тріщать.
Без впину
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває,
У душу тепла доливає
Простір».

Саме село Стрижівка росташувалося з обох боків глибокого яру, по якому тече безнайменна річка, і містить у собі 1290 мешканців. Зараз за селом, на вершку високого горба, що на ньому стоїть сільська «маґазея» (хлібозапасний магазин), відкривається обширий та цікавий краєвид. Просто перед вами велика (верст 8 у прогоні) улоговина, що по ній білою стрічкою тягнеться шосе. Праворуч воно обставлене телеграфними стовпами, а ліворуч—верстовими стовпами і по де-яких місцях перетинається мостиками. Ліворуч за шосе, на схилі до Тетерева, зеленіє веселий березовий лісок, а з-за нього визирає зубчаста стіна соснового бору. Праворуч, версти за три від шляху, улоговина замкнена високими лєсовими горбами. Ці горби перервані в кількох місцях глибокими стрімкими ярами, з ярів витікають сріблясті струмочки, що зміяться по дну улоговини та втікають під шосейні мостики. Біля підніжжя горбів праворуч стоїть старовинна деревляна каплиця; в середині її знаходиться криниця з гарною джерельною водою. Схили горбів тут одягнуті чащою молодого дубняку, а на вершку горбів знову починаються поля, що тягнуться геть аж до самого обрію. Найбільш цікаві тут оті яри, що перетинають горби праворуч від шляху. Як що ви зважитесь під пекучим промінням сонця перейти по межі поля до гирла одного з тих ярів, то ви увіходите до глибокого тінястого ущілля з дуже стрімкими, майже прямовісними

стінами. Оглянувши добре ці стіни, ви побачите, що горішня частина їх складається з жовтого, поруватого, легкого лєсу (що про нього було вже згадано вище). Це є новіший, суходільний поклад, в якому часом знаходять великі кістки мамута й инших польодовикових животин і дрібні шкарлупки степових суходільних м'якунів. Нижче, під лєсом, до самого дна ярів йдуть сипкі, пухкі, сірі однорідні піски, що в них по де-яких місцях знаходяться великі зростки або скиби міцного дрібнозернястого пісковика. Цей пісковик з практичного боку мало цікавий (бо на жорни він нездатний, а для шосе менш придатний, ніж місцевий ґраніт). Розбиваючи молотком скиби цього пісковика, можна знайти в ньому цікаві речі,—свого роду геологичні документи, що оповідають про минуле. Тут міститься чимало скам'янілих шкаралуп морських м'якунів і сила відбитків листя дерев. Усі ці скам'янілості належать до вимерлих видів рослин та животин, що жили тут за третичного геологичного періоду (за так званої оліґоценової епохи). Вони добре вивчені. Дослідження їх показало, що оці сірі піски й сірий пісковик—рідні брати нашого блакитного київського мерґеля або синьої глини. Ті піски й пісковики утворювалися тут біля берега моря,—того самого моря, з якого утворився далеко від берега поклад блакитного мерґеля. Уся ця місцевість була вкрита великим морем, що було глибоким у Київі і далі на схід (на Полтавщині, Харківщині та на Чернигівщині і далі аж за Волгу), а тут, на заході, це море було плитким. Тут саме, у Радомиському повіті, біля кристаличного нашого кряжу, був ґранітовий беріг цього моря. Крім ріжноманітних і численних м'якунів, в цьому морі жило чимало ріжних риб (наприклад, так званих сквал або акул, що їх великі зуби і гарні відбитки знаходимо часто в київському блакитному мерґелі), мікроскопичні отвірниці, коралі й моховатки, а на островах та на узбережжю моря росли тропичні форми двохпрозябцевих рослин,—дерева-лаври, ціннамони, міртофіллі, льомації й инші, що їх листя з усіма дрібними жилками й иншими подробицями гарно відбилися на Стрижівському пісковику. Отаку цікаву історію оповідає цей пісковик тому, хто вміє його питати, хто може по залишених прикметах відбудувати давно вмерлі організми. Такий самий пісковик зі скам'янілостями знайдено мною і в ярах біля «Баскача» і в самому навіть містечку Коростишові (біля паперової фабрики, повздовж струмика, що витікає з ставка вчительської семінарії), і на схід від Коростишова, у болоті «Гало» серед лісу. Всюди, цей пісковик лежить безпосередньо на ґраніті; звідси треба зробити висновок, що тут з самого початку геологичної історії, з архейської ери або з часів утворення ґраніту геть аж до оліґоценової третичної епохи був суходіл і тільки за третичного періоду з'явилося море, що згодом зникло (наступання й уступання моря залежали від повільних вікових коливань, себ-то підвищень та знижень земної кори).

По де-яких місцях в околицях Коростишова оліґоценових пісків та пісковику немає (були, мабуть, знищені денудацією, себто діяльністю атмосферних чинників), і ґраніт виступає безпосередньо на поверхню, вкритий лише продуктами свого звітрювання та потретичними породами. В таких місцях, в западинах і улоговинах, накопичення продуктів хемичного й механичного звітрювання ґраніту бувають иноді досить грубі. Між цими продуктами найбільш цікавими являються каолін і мінеральні фарби. Каолін або біла глина є гарний матеріял для порцелянової промисловости. Подекуди він тут має добрі техничні властивості, але здебільшого він буває тут досить грубим, має в собі значну домішку кварцових зернят і ще зацілівших зерен скалиця,—є мало відмулений. Крім того, родовища тутешнього каоліну мало «надійні», себ-то уявляють собою окремі невеличкі гніздуваті скупчення, що пороскидані в уголовинках ґраніту і не утворюють значних запасів, що могли б забезпечити потреби заводу; але можливо, що дальші геологичні досліди з'ясують наявність великих запасів каоліну в инших місцях Радомиського повіту (такі велики запаси каоліну відомі, наприклад, в сумежному Сквирському повіті). Оскільки відомо, такими спорадичними й невеличкими скупченнями являються тут і мінеральні фарби—залізна вохра і умбра, що їх вже подекуди використовувано в Радомиському повіті. Взагалі тутешній ґраніт є досить багатий на залізуваті мінералі; це спричиняє значну кількість заліза в місцевих джерельних водах, до яких залізо дістається в наслідок звітрювання ґраніту, і в воді ріки Тетерева, а також іржаві виділення у болотах. Перед 50-ми роками минулого століття у Коростишові навіть існував гідропатичний заклад. Але справжніх мінеральних залізуватих вод і зложищ залізних руд, що заслуговували б на експлоатацію, тут, оскільки досі відомо, нема. Головним мінеральним багатством Коростишова залишається його гарний ґраніт, як будівельний камінь, та описаний вище мармур села Козіївки. За винятком островів лєса, лісовий ґрунт тут є дуже неродючий і здатний тільки для глицяних лісів; тому суцільне вирубання лісів тут є дуже шкідливе й нераціональне. На таких ґрунтах важко розростається навіть дика рослинність, і такі ґрунти після знищення лісів дають лише матеріял до розвіювання вітром піску та утворення дюн, а ці дюни пересуваються вітром і засипають згодом і ті дільниці, де на лєсі виникли родючі ґрунти. Тільки раціональне лісове господарство, сполучене з новішими способами догляду й одержання цінних продуктів з сосен (каніфолі, шкипидару і и.), може урятувати цей чудовий куток нашого Полісся, старовинних древлянських нетрів, що дав чимало поживи і вченим, і художникам-мистцям, і поетам; а як не зберегти тут лісів, для яких сама природа призначила цю місцевість, то вона може швидко перетворитися на сумну піскувату пустиню—наслідок нерозумної та хижацької діяльности людини.

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологичні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги)

III

Придивімось тепер, як далі йшов економичний розвиток на Україні і як формувалися окремі суспільні течії серед української інтелігенції. Після такого огляду виясняться й риси українського письменства цієї доби, що ставило собі громадсько-дидактичні завдання.

Розвиток капіталістичних відносин дуже відбивався на Україні протягом наступних років, хоч тільки наприкінці XIX століття набрав певних, ясних форм. Капіталістичні підприємства почали зростати, як гриби (цукроварні, металообробчі заводи), на селі починає виявляти себе аграрний капітал, і первісне село роскладається на складові соціяльні елементи: з одного боку—Калитки і Пузирі, справжня селянська буржуазія, що поволі витісняє дрібно-маєткового поміщика-дворянина, а на другому крилі—павперизоване селянство, що постачає матеріял для мійського пролетаріяту.

Але цей економичний розвиток одзначала в своїй ідеології тільки невеличка група української інтелігенції, що солідаризувалася з Драгомановим. Правда, і Драгоманов не дооцінював економичних чинників у загальному історичному процесі, та гасло соціялізму, викинуте Драгомановим, статті та багаті інформації з економичних відносин на Україні у перших книжках журналу «Громади»,—все це давало певний нахил для суспільних угруповань. Але під помітним впливом Драгоманова була київська Громада тільки протягом 70-х років. Тоді (1873 р.) Драгоманов посилає, за підписом 45 київських українців, декларацію—протест проти брошури Качали «Політика Русинів» (Качала—клерикальний ідеолог галицьких народовців) та проти обох галицьких партій: тут підносилися вимоги в культурі—раціоналізму, в політиці — федералізму, в питаннях соціяльних—

демократизму [1]). За рік-два з цієї купки утворилася вже виразно соціялістична група української інтелігенції, серед якої сам Драгоманов, за його словами, «не був ні ініціятором її, ні найбільше радикальним», а «одним із поміркованіших» [2]). Як свідчить член тодішньої Громади Ол. Русов, «гурток цей був далекий од жадної революційної діяльности, але віддавався цілком діяльності конституційно-визвольній, на грунті українських інтересів»; складався він, головним чином, «з людей університетської і взагалі учено-літературної верстви» [3]). «Будучи здебільшого соціялістами в теорії (коли вгодно—катедер-соціялістами) і демократами в своїх основних та історичних принціпах», члени Громади, проте, виразно відзначалися від тодішніх революційних гуртків: погляд на національну проблему і тактика революціонерів проводили між ними цю межу.

Але між членами Громади і революціонерами-народниками були спроби де-якого порозуміння в спільній боротьбі, були й тісніші звязки. Так, про ці звязки з революційними організаціями свідчить лист Андрія Желябова до Драгоманова з 12 травня 1880 р.: «В то же время («зима 1875—76 г.г.») всколыхнулася украинская громада и, верная своему основному принципу народолюбства, замыслила целый ряд предприятий на пользу ридной Украины... Я видел расцвет тамошней громады, ее живые начинания...» [4]).

Трохи пізніше (1879 р.) відбулася нарада ліберальних земців з київськими терористами-революціонерами, з участю членів авторитетної тоді Громади [5]). Правда, програм навіть радикальнішої частини Громади не задовольнив всіх елементів української молоді: ми знаємо, що революційні організації «Землі і Волі», «Чорного Передєла», «Народньої Волі» в значній мірі комплектувалися з «Южан», які не надавали національному моментові відповідного значіння в революційній боротьбі з спільним соціяльним і політичним ворогом (Стефанович, Бохановський, В. Осинський, Дейч, Желябов, Дебогорій-Мокрієвич та ин.). Желябов у цітованому вже листі до Драгоманова, будучи «убежденным автономистом», з жалем запитує: «Где наши фении,

[1]) Автобіографія. Укр. переклад 1917 р., ст. 28.

[2]) Листи на Наддніпрянську Україну. Друге вид. Відень, 1915, ст. 86. Цікаві спомини Д. Овсяніко-Куліковського про одеських громадян (Петрб. 1923) підтверджують ці висновки.

[3]) Див. «Примѣчанія» Русова та Вовка до поліцейського «огляду»—«Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторымъ изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ». «Былое», 1907, VI, ст. 161 і д. Цікаво, що провокатор Веледницький каже, що «партія українофілів-націоналів» 1873 р. «була чужа поняттю про соціялізм», але пізніше «пройнялася соціяльними ученнями», і він іменує її партією «українофілів-соціялістів» (ст. 118, 122).

[4]) Ник. Ашешов. Андрей Иванович Желябов. Материалы для биографии и характеристики. Петроград, 1919, ст. 157.

[5]) Див. «Воспоминанія» В. К. Дебогорія-Мокрієвича, ст. 300-301 і статтю В Богучарського—«Земский Союз кон. 70 и нач. 80 г.г.» в книзі—«Юбилейный Земскій Сборникъ», 1914 р., ст. 250 (Русов, «Примѣчанія», ст. 157).

Парнель?», але сам Желябов таким українським Парнелем стати не схотів, як це справедливо зауважує Драгоманов [1]). В усякому разі, не можна заперечувати де-якого «революційного паралелізму» між активною драгоманівською групою (і Громадою, оскільки вона йшла за Драгомановим) і революційними організаціями.

Але з еміграцією Драгоманова центр тієї групи пересунувся за кордон, спричинившись до утворення галицької соціялістичної групи, що потім і формально стала за політичну партію (1890 р.). Тут же, на Україні, запанували «ліквідаторські», легальні настрої, те «аполітичне культурництво», що під впливом загальної реакції 80-х років уже занадто одгонило своїм опортунізмом і навіть сервілізмом («Нам надо примирить с собою правительство»—формула Костомарова), а найбільше визначалося своєю повною пасивністю («Нам треба лихо переспати»—формула Житецького). Прикладів цього опортунізму і сервілізму дуже багато в пам'ятках тих жорстоких часів, а найбільше цих прикладів навів Драгоманов у своєму листуванні з галицькими приятелями і з представниками київської Громади; мабуть, чимало прикладів виявиться пізніше, коли пощастить обслідувати й видати приватні архіви. Досить згадати про факт, наведений Драгомановим: подача «дурної і лакейської записки Лорис-Мелікову про українофільство, як корисний для уряду рух, бо він одводить молодіж од соціялізму і політики до націоналізму і культури» [2]). Здається, далі по стежці «культури» без «політики» йти нікуди. Але молодше покоління (Грінченко) вже виробляло конкретний програм праці на селі. Цей програм утворився під впливом загального пробудження на початку 90-х років, але майже не рахувався з тими економічними чинниками, що рішуче зруйнували колишні взаємовідносини між селом і містом, не рахувався і з марксистською ідеологією, що єдино тільки й зважувала соціяльне значіння капіталістичного переродження країни. Відома полеміка між Грінченком і Драгомановим аж надто цікава власне з цього погляду: не зважаючи на перехід Грінченка в цій полеміці на де-які драгоманівські позиції, вона все ж таки свідчить, оскільки поміркувані й «культурницькі» погляди були навіть у кращих представників української інтелігенції тієї доби. «Кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом»—читаємо ми в Грінченкових «Листах» про політичні ідеали українських народолюбців. А в соціяльних відносинах Грінченко хоч і передбачає такий лад, «де не буде ні експлоататорів, ні експлоатованих», але ж не може сказати, «які саме форми людських відносин дадуть нам той лад», і в усякому разі до «соціялістичного кольору» ставиться з великою осторогою або й негативно (див. ст. 110, 116, 126 вид. 1917 р. «Листів»). Ясно, що це далеко не драгоманівський соціялізм, а більше наближається до типового програму ліберальної інтелігенції. Тут є осторога

[1]) «Историческая Польша и великорусская демократия». К. 1917, ст. 114.
[2]) Листи до Ів. Франка і инших, 1881—1886. Львів, 1906, ст. 141.

перед соціялізмом, обмежене розуміння демократизму, побоювання й заперечення революційних методів боротьби чи нездатність до них, але причини цього полягають не стільки в класових симпатіях наших «культурників» (на лівому крилі яких і перебував Грінченко), скільки в їхній політичній несвідомості, в їхньому недооцінюванні політичної боротьби для збудження активности пригноблених класів, отже—і для суто-культурної серед цих класів роботи.

Поруч з цим більш ніж скромним соціяльно-політичним програмом Грінченко накреслює схему «реального діла», діла легального, в галузі культурно-національній і навіть економичній. Це власне перший програм для роботи української полупанської інтелігенції на селі, що від проповіди і слів пропонує перейти до реальної роботи в межах, од тодішнього уряду дозволених. У цій конкректности її значіння й роля. Але без вищого соціяльно-політичного маштабу, без класового освітлення економичних проблем цей програм не може становити самоціль, бо його паліятивність аж надто впадає в око.

Така плутана ідеологія 70—80-х р. р. на Україні, як плутане й економичне життя тих часів. Амплітуда ідеологичних вагань дуже велика: од Драгоманова до тієї міщанської маси, що раз на рік збігалася пом'янути Шевченка танцями й горілкою (типу Мордовцева, Білиловського в Петербурзі). Вияснення економичного процесу в 90-х роках дає певні форми й суспільній ідеології, що спирається на робітничий клас, і тоді лише поволі ліквідується голе культурництво, сумнівний «аполітизм».

А поки-що ідеологична белетристика відзначила цей наївний світогляд українського «різночинця», бо ж українські письменники, звичайно, підлягають загальним соціологичним законам: вони є продукт свого часу і свого класу.

IV

Дуже типова тут постать Ол. Кониського. При всіх своїх позитивних рисах—отій «в'їдливості» в українську справу, як висловився Драгоманов,—це, можна сказати, ворог справжнього демократизму, коли в це поняття вкладати певний соціяльний зміст, і класичний опортунист що до тактики. Кониського можна було б уважати продуктом аграрного капіталу, коли б в йому не було тієї національної романтики, того своєрідного «мужикофільства», про які ми говорили вище. А ця романтика і витворена нею гуманність затирають класове єство Кониського, хоч цілком його не знищують. Рівняючи Шевченка з Кониським, Грінченко колись так висловився: «Один був втілена буря й натиск, а другий—поміркованість і компроміс» [1]). Ця «поміркованість» виясняє нам

[1]) Микола Чернявський. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка, ст. 32.

Про це ж, власне, свідчить, і Русов у своїх «Примѣчаніяхъ»: Кониський «радикально розійшовся з демократичними ідеями Драгоманова і навіть вийшов з Київської Громади через її занадто радикальний напрям» (ст. 158).

і політику Кониського в Галичині (звязок з польськими аграріями, з клерикалами), і опортунізм його в Наддніпрянщині (багато фактів у листах Драгоманова), і розлад його з Драгомановим. Ось, напр., що писав Кониський у листі 1893 р.: «Радикальствующіє баламути-драгомановці—це верхогляди, фразери; окульбачить воно Маркса й гайсає навзаводи! Темна молодіж, що опріч Іловайського нічого не знає, зовсім натурально, іде на фразу, наче миші на крупи! Трудно Вам, не бачивши власними очима, поняти мені віри, якої великої шкоди задає Драгоманов серед темних людей своїми фразами! Для мене очевідна річ, що він людина хора не тільки тілом, але й духом, і своїми причепами сам себе прижимає до того, що стає земським начальником в літературі».

Цей свій антидемократичний настрій Кониський виявив і в своїх белетристичних творах, а особливо—в двох великих романах: «Семен Жук і його родичі» (1875) та «Юрій Горовенко» (1885). У першому романі Семен Жук виступає носієм національної ідеї, «націоналом» і типом позитивним, а приятель його Антін Джур—«космополітом» і типом негативним, що дбає тільки про власний добробут, про гроші, і не вагаючись іде на аморальні вчинки і навіть шахрайства. Автор намагається дати до рук Жукові де-яку реальну роботу—позичкове товариство, школу, земство, але не видно, щоб та робота дійсно захопила багатого хуторянина Жука так, як захопило його родинне життя з Сонею. Увесь роман просякнуто ворожнечею до «космополітів» і надзвичайною прихильністю до «націоналів», хоч ці «націонали» у Кониського становлять собою типову дрібно-маєткову (навіть середнє-маєткову) верству, що, не зрікаючися від своїх соціяльних привілеїв та економичного панування над селянином, инколи тільки переймаються панською «гуманністю», дуже далекою від дійсного демократизму. «Юрій Горовенко»—знаменний антихудожній памфлет на окремі особи і на цілі суспільні течії, що виявили себе на переломі між 70 і 80 роками. Юрій Горовенко—так само щирий і чесний «націонал», але несправедливе й жорстоке начальство позбавило його можливости легально виконувати свої «національські» обов'язки, викинувши його з школи, і він мусив піти на страшний, в освітленні Кониського, вчинок—зійтися з революціонерами і виконувати революційні приписи Народньої Волі. Правда, в цьому він скоро розчарувався, як це й повинно було статися з людиною дрібно-міщанської ідеології, і загинув зовсім недоцільно. Автор освітлює Горовенка типовою «неприкаяною» людиною, що не змогла знайти своєї полички в житті і прикласти до праці свої багаті духовні сили:

«Ні за що погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В иншому місті, при инших обставинах, не те б з його вийшло! Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється!

Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... свої знання, свою працю—ми примушуємо їх розвіювати, роскидати або в чужині де за-границею, або поховати де по мочарах, або на оцих глупівських пустинях».

Але ж завдання Кониського—суто політичне: довести, які «жахливі» наслідки дає урядова політика, непримирима до «мирних», «лойяльних» і «вірнопідданих» націоналів-українофілів. Цей час, час завзятої, героїчної боротьби революціонерів з царським урядом, Кониський уважає «смутним» (од слова «смута», очевидно), бо і повість, ця—то «хроніка з смутного часу». Цей реакційний бік повісти вірно оцінив Драгоманов, пишучи Франкові з приводу цього: «Горовенко — це новий мудрий плод українофільського консерватизму. Це вже, коли не треба прямо «помирити з собою правительство», то заход до того з боку: показати, як несправедливі нагони на нас, смирненьких, роблять з нас динамітчиків! (Посередині, звісно, ростикано кілька сепаратистичних дульок в кешені» [1]). І той же Драгоманов дав жорстоку, але вірну оцінку взагалі подібним творам Кониського: «Повісті д. Кониського можна прирівняти до «патріотичної» белетристики «Русскаго Вѣстника» з тою одміною, що в нього нема й такого сліду таланту, який був, напр., у Болеслава Марковича» [2]). Таким чином, «неприкаянство» героїв Кониського виникає з його загального антидемократичного, вузького світогляду.

Дуже подібна до цієї «тенденційної белетристики» й пізніша повість Левицького «Над Чорним морем» (1888). Комашко і Селаброс—це, знов-таки, «націонал» і «космополіт». «Космополітизм в словах» та «матеріяльність в думках», «фальшивість та нещирість»—от цей хитрий грек Селаброс, що добре володіючи українською мовою, чомусь становить собою серйозну небезпеку для ідеальних «націоналів». Тенденційність цієї постати, власне, в тому полягає, що всі гріхи Селабросові виникають з його «космополітизму», тим часом і «націонал» Комашко не виконує жадної позитивної роботи, яка б підтверджувала його палку любов до України та її народу. Тільки симпатична постать Наді Мурашкової, що з переконаної «космополітки» перетворилася на палку «націоналку» і пішла учителювати на село, більше уваги забірає; вона перехоплює сюжет Грінченкової повісти «Соняшний промінь».

Оскільки популярне було тоді це противенство—«націонал» і «космополіт» чи «радикал»,—доводить і творчість Олени Пчілки: в двох її оповіданнях — «Товаришки» (видр. 1887) і «Світло правди й любови» (видр. 1886—87)—знов виступають герої з ріжних ідейних таборів, знов моральну перемогу віддає

---

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і инших 1881—1886. Видав Ів. Франко. Ст. 185.

[2]) Листи на Наддніпр. Україну, ст. 100. Б. Маркович—відомий дворянський белетрист 80-х років.

авторка «націоналам» і знов ці «націонали», крім красних слів і другорядних гуманних вчинків, нічого реального не роблять. У другому оповіданні «Світло правди й любови» герой Петро Підгірний, полемізуючи з радикалом Гриневичем, не розуміє основ соціялізму, бо докоряє радикалів у тому, що вони ніби-то виступають проти культурно-освітньої роботи серед народу в передчутті соціяльного урівнення. Але вже в словах Підгірного чується трівога ідеаліста-народовця: він бачить соціяльну диференціяцію на селі, бачить економичні злидні, що спадають на голову трудівника, бачить експлоататорську ролю сільської буржуазії. Констатуючи це, Підгірний не може зробити прогнозу в майбутнє, не може знайти виходу, який робили українські радикали-соціялісти, а тому знов-таки розгублюється на одних словах. Оця популярна проблема української повісти — «націонал» і «космополіт»—дає виразне ідеологичне освітлення сюжетній схемі. Звичайно, світогляд кількох українських письменників виявився на протиставленні цих двох типів з тодішнього життя, але ми б жорстоко помилилися, коли б пояснили це освітлення класовою приналежністю письменників. Тут діють і инші фактори, на яких ми спинимося в кінці нашої статті, а поки-що нагадаємо, що як раз формула драгоманівського радикалізму вдало поєднувала примарне противенство двох понять—«космополітизм в ідеях і цілях, національність в грунті і формах культурної праці»; її не зрозуміла напочатку культурницька маса.

Поруч з цією полемичною й немічною белетристикою 70 — 80 рр. (з боку ідеологичного та й з боку мистецького) ми бачимо бажання дати й певний позитивний програм для української інтелігенції, що перевагу віддає національно-культурній роботі перед соціяльно-політичною проблемою і політичною боротьбою. Цікава й важлива тут роля Грінченка. Він у першій редакції своєї повісти «На роспутті» (друкованій у галицькій «Зорі» 1892 р.) почав з шаблонового протиставлення двох типів. Тут автор виводить постать терориста Пачинського і, рівняючи його з «націоналами», надає йому негарного освітлення. Устами Гордія Раденка, очевидно, висловлюється думка, спільна й иншим: «Є і проміж українофілами часом такі гарячі, молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму вкраїнському грунтові. Ім докучає довге дожидання, і вони кидаються у революційний вир, зрікаючись найсправді української справи, хоча й кажуть часом, що мають прихильність до неї. На отакі одиниці й важуть Пачинські. Я думаю, що Пачинський вважає брата (Квітковського) за багату людину,—тим і приваблює його до своєї справи, щоб потім можна було скористуватися з його грошей на революційну діяльність». А «націонал» Квітковський, наслухавшися революційних промов Пачинського й оцінюючи їх з погляду християнської моралі, знаходить собі заспокоєння в... Євангелії! Гордій Раденко з цієї повісти—то типова неприкаяна

людина; не одержавши в народовських гуртках правдивого освітлення соціяльного питання, Раденко не зміг одмовитись од своїх класових привілеїв, од своїх уроджених звичок, як це здолали зробити де-які інші литературні герої і загинув під вагою утворених ним же конфліктів і душевних противенств. Але в пізніших виданнях автор викидає весь той уступ про терористів і народовців, і в инших повістях утворює серію позитивних художніх образів: Марко Кравченко і Катерина Городинська («Соняшний промінь»), Демид Гайденко і Андрій Кодоленко («На роспутті»), Зінько Сивашенко (1901 р. вже) з товариством («Під тихими вербами»). Де-які з них надумані й декларативні (Кравченко й Городинська), нагадуючи попередні літературні сюжети, де-які реальніші, але всі вони разом конкретизують ту роботу, що її накреслив Грінченко в своїх «Листах». Це ніби практичний програм для української полупанської інтелігенції, для її легальної, культурницької діяльности «в межах, від російського уряду дозволених». До того цей програм пристосовано й до тієї покаянної дворянської верстви, що де-яким самообмеженням і панською «гуманністю» хоче спокутувати свої соціяльні гріхи; приймає його й нова селянська інтелігенція, що її малює автор уже як побутовий факт. Останній дає автор вже й певне соціяльне завдання, звязане з поліпшенням економичних умов життя: боротьба з паном за реальні економичні інтереси селянина (Андрій Кодоленко), або війна з тією ж метою з сільським глитайством, з сільськими Калитками й Пузирями (Зінько Сивашенко). Ідеалізуючи постаті ініціяторів цієї боротьби чи оточуючи їх певним ореолом мучеництва й саможертви, Грінченко прищеплює своєму читачеві думку про важливість боротьби на соціяльно-економичному фронті і про невідкладність «нелегальних», революційних методів цієї боротьби. Цим боком своїх повістей Грінченко вже відійшов од легального свого програму (хоч на постаті Зінька ще лежить печать мирної культурницької проповіди, «непротивленства злу» і народницької віри в перемогу правди, правди—з етичним, а не класовим приматом) і тим, мабуть, постаті тут вийшли живішими, реальнішими.

V

Відмінне освітлення ідеологичним постатям дають П. Мирний, про якого ми вже згадували вище, і Франко. Коли у всіх майже попередніх творах найулюбленішими героями виступають культурники - «національ», з виразним упередженням проти тенденційно освітлених «космополітів»-революціонерів, то тут ми бачимо инше офарблення: і Жук і Телепень у Мирного в його «Лихих людях» («Товаришах»)—це практичні діячі-народники, що тяжко страждають за свої переконання, але, разом з тим, викликають непоборну симпатію в трудящого читача.

Розроблення психичного типа активного народника виграє тут від того, що з одного боку його збірний образ контрастує з постатями рабів пануючого ладу (Шестірний і Попенко), а з другого—сам цей тип розгалужується на два варіянти: сильного волею Жука і роз'їденого рефлексією, «неприкаяного» Телепня. «По мойому—каже Жук: «всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу,—не лізь у пани, не висисай із народу крови, а віддай йому й те, що через народ придбав!»—так проповідує Жук, ніби-то переказуючи статті Михайловського, і притому «погляд його світив на всю хату». Жука малює Мирний, як свідомого борця-революціонера 70-х років, який, ідеалізуючи народ з боку морального світогляду й соціяльних основ життя, живе там, серед цих «темних, необтесаних мужиків». Це вже є сильна, монолітна фігура, цілком в стилі 70-х років, часів росцвіту народницької ідеології. Конструкт Жукові — «писатель» Телепень. Правда, Телепень, як і Жук, страждає од картин народнього горя; як і Жук, Телепень обрав собі ту практичну письменницьку діяльність: «Горячим словом, як гострим ножем, він вирізував, обчерчував тяжкі візерунки нужди; в страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі заходи». Але ж ця його діяльність не дала йому внутрішньої рівноваги, ясного й тверезого погляду на життя, як Жукові, і Телепень загинув під вагою внутрішніх вагань та складної душевної боротьби. Повість «Лихі люди»—це перший твір в українській літературі, де автор дає дійсно живих нових людей, а не ляльок у стилі Конисього й Нечуя-Левицького, де дійсно позначається доба 70-х років з її надзвичайним піднесенням, ідеалізмом і здібністю до повної самовідданости. І самий образ «неприкаяного» Телепня, що не вклався в життьові рямці, вже має широкі ідеологичні підвалини: це тип свідомого «мученика» за народ, хай і позбавленого через боротьбу, через рефлексію внутрішньої сили.

Психична, а навіть—ідеологична подвійність, коли так можна висловитися, художніх образів Мирного зустрічається і в творах письменника-соціяліста, в творах Франка, що здається, повинен би додержуватися послідовности й стійкости; так, принаймні, учив його Драгоманов. «Переважно хлопські сини походженням»—каже сам Франко про своє покоління, «соціялісти з переконання», молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали,—сільське життя. Соціялистична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки...» Так Франко творить свою знамениту збірку «З вершин і низин», так він пише свої Бориславські оповідання, «В поті чола», «Boa constrictor», де з незрівняним соціялістичним аналізом вивертає перед людські очі всі жахливі противенства капіталістичного ладу, так він творить справжню пролетарську романтику в повісті «Борислав сміється» і співає гімн первісній соціялістичній рівності в «Захарі

Беркутї». Коли в останній повісті пропагандується соціялістична ідея картинами ідеального доісторичного ладу (т. зв. «первісного комунізму»), то в незакінченій повісті «Борислав сміється» проказується шлях до здобуття соціялізму, до знищення економичної експлоатації. Цей шлях—орієнтація на робітничий клас, на його єдність, на його соціяльне чуття й здібність до організації, на його героїчну саможертву. Хай художня композиція повісти невдала й ускладнена, хай ідеологична концепція її наївна й кустарна, вся вона пройнята вірою в пролетарську солідарність і майбутню перемогу. А це головне, що різко вихвачує повість з шерегу «тенденційної белетристики» з її безпорадністю в освітленні соціяльної проблеми. Крім того: в образах Синиці та Андруся Басараба Франкові пощастило дати окремі психичні типи робітників з відмінним тактичним поглядом на шлях, що ним простуватиме організований пролетаріят. Коли відкинути де-які пересади в освітленні постатів Басарабових, то можна сказати, що тут ще неясними рисами накреслено справжню й послідовну революційність і психологичну здібність до угоди. Отже, в повісті «Борислав сміється»—геніяльна інтуїція автора: вірний аналіз сучасних економичних чинників і в основі правдива проекція на майбутнє. Автор додержується послідовно класового погляду, міряючи ним і капіталістів і робітників; тим-то й відріжняється цей надзвичайно коштовний твір од инших творів тієї доби.

У цих перших своїх творах Франко вірно відбив економичні відносини тих часів, часів панування хижацького капіталізму в Галичині. І Франко підійшов до аналізу цих відносин з погляду послідовного соціяліста, з погляду класового. Тим-то ці його твори мають величезне значіння для збудження класової свідомости серед трудящих верств українського народу, для прищеплення їм огиди до капіталізму і змагання до инших, соціялістичних форм суспільного життя. Покоління 90-х років у значній мірі виховалося на цих творах Франкових, і можна сказати, що Франко простував до тієї-ж мети, що її поставив собі і Драгоманов, але иншими шляхами—художніми образами, художньою конденсацією. На жаль, сам Франко не втримався на цій високій ідеологичній позиції. Наприкінці XIX століття, під час загального загострення боротьби капіталізму з пролетаріятом, під час ідеологичної диференціяції української інтеліґенції, Франко опинився не на боці революційно настроєної її частини але твори, написані ним тепер (збірка «Зів'яле листя» і пізніші ліричні збірки; передмова до збірки «Давнє й нове»; де-які повісті, напр., «Перехресні стежки»), виходять за хронологичні межі, що ми їх собі поставили в цьому начеркові, і тому тут ми їх не торкаємося. Підкреслимо тільки, що ідеологично ці твори належать уже до наступної доби, доби кризи світогляду в буржуазному суспільстві, доби великих ідейних досягнень, але й великих катастроф.

VI

«По чужих, широких, розвитих літературах міркою буває та користь, яку з літератури має громада. Там література живе разом з своїм людом; іде з ним разом своїм розвоєм — иноді попереду, иноді позаду освітніх громадян. Там і писателеві одна дорога—бути живцем своєї громади, показувати побут свого люду, виявляти його потреби, а часом освічувати або й заново прокладати громадську дорогу і все-таки іти або за своїм людом, або перед люду. Не так довелося стояти українській літературі; не так обертається й люд до неї. Вона не веде люд свій наперед; вона не йде і його поступом. Він живе сам собі своїм злиденним життям, а вона сама собі—і для себе, і для його дороги шукає... Вона радніша б йому слугувати та ба! вона, кажу, ще й сама не знає, куди йти їй». Так писав Білик-Рудченко в галицькій «Правді» ще в 1873 р., оглядаючи сучасну йому українську творчість, а пізніше подібні ж думки висловлював Драгоманов. Чи є ж у цих думках правда?

Українська література протягом цієї доби ставила собі певні суспільно-дидактичні завдання, вона творила ідеологичні постаті, що повинні були б проказати шлях українському культурному робітникові. Але ці ідеали далеко не скрізь і не завжди «ведуть люд свій наперед», і ці постаті тому, мабуть (не торкаючись питання про хист того чи иншого письменника), вийшли однобічними, схематично накресленими. Ідеологія обмежувалася переважно проблемами культурно-національної роботи, і ця робота уявлялася в формі пропаганди, «навернення» денаціоналізованої маси до українства. Соціяльні проблеми, економичний стан села в умовах капіталістичного господарства—це здебільшого тільки констатувалося, а не робилося звідси ширших ідеологичних висновків у напрямі організованої боротьби за визволення економично експлоатованих класів. Тільки соціяліст Франко своїми першими творами рішуче дисонує з типовим характером української повісти, і його ідеальні робітники належать до иншого класу, як заможні хуторяне Кониського й Тобілевича або й «чесні» купці і культуртрегери-поміщики у Кропивницького («Старі сучки й молоді парости», «Супротивні течії»). Нарешті—оте трагичне протиставлення чесного «націонала» і радикала-українофоба. Я кажу «трагичне», бо неприхильне освітлення радикала виникало з инших мотивів, як у сучасній російській белетристиці консервативного табору: там це тенденційне освітлення пояснюється виключно класовими симпатіями письменників, на Україні це ускладняється почуттям пригнобленої нації, почуттям, що часто переплутує класову приналежність письменника за доби страшної економичної й національної експлоатації. Матеріял для цього обережного відношення давали й самі російські революційні організації, що в своїй практичній роботі мало зважали на національні особливості України—про це

силу фактів наводить Драгоманов у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия». Очевидно, в свідомості тодішнього українського культурника, соціяльно невиразного, політично аморфного й схильного до поміркованого компромісу, байдужість до національного питання сполучалася не з окремими носіями революційної ідеї, а з самою нею, з її практичним програмом, з її тактикою. І це примушувало ставитися до «космополітів» і «радикалів» з обережністю навіть таких чулих і демократично настроєних людей, як Грінченко в 90 р.р. «Доки національне питання не буде покінчене, доти воно найбільшу увагу звертатиме на себе і доти, на жаль, позитивна, чисто практична праця громадська нестиме велику шкоду»...—так по своєму пояснює момент національної чутливости публіцист тієї доби Зіньківський [1]), що вже рішуче відійшов од невиразного українофільства, але не набув ясного політичного програму, не зважив ще економичних факторів у боротьбі за визволення трудящих пануючої і пригноблених націй.

Але була й друга причина цього «непорозуміння». Українська різночинна інтелігенція тих часів в її культурницькій більшості весь час мріяла за конкретною працею, а в програму революційних партій їй учувалася далекосяжна, хоч і принадна мета, що ніби позбавляє можливости виконати конкретне, маленьке діло, виконати параграф культурного програму. Це той програм, що його теоретично накреслив Грінченко в своїх листах і художньо відтворив у своїх повістях. Треба, з одного боку, підвести наукову базу під українську мову, як знаряддя вищої культури, вияснити процес української історії, зазначити етнографичні риси нації, а з другого—перенести здобуту істину в ширші маси, на українське село. І це було зроблено протягом цієї доби в дослідах Антоновича, Костомарова, Житецького, Лисенка, Русова, Михальчука та инш., в спробах культурницької пропаганди молодшого покоління.

Певна річ, українська література цієї доби зазнала на собі «великого» впливу російської літератури, як і пануюча суспільна ідеологія вийшла з загально-народницької концепції. А тенденція відбити нові суспільні явища й витворити тип «нової людини» була дуже помітна в російській белетристиці цього часу. Література робиться виразно дидактичною, учительною, і в залежності від того, до якої суспільної позиції схиляється автор, то й дається освітлення дієвим особам. Белетристика «лівої групи» виходить од літературних традицій Чернишевського («Что делать»?) і дає твори Шелера-Михайлова, Федорова-Омулевського, Хвощинської, Слєпцова; «права група» веде наступ на молоді протестанські сили, що загрожують «основам» пансько-феодальної і бюрократичної верстви, і висуває Клюшникових,

[1]) У статті «Молода Україна, її становище і шлях». Писання Трохима Зіньківського. Зредактував В. Чайченко (Б. Грінченко). Кн. II—Львів, 1895, ст. 100.

Лєскових, Маркевичів. Треба сказати, що й постаті «лівої» белетристики здебільшого виявляли свою новаторську ролю в умовах околишнього суспільства, в межах легальної роботи. На цьому грунті утворюються кілька шаблонових сюжетів, що самою своєю сюжетною концепцією повинні б довести читачеві чистоту народницької ідеології. Ось один з таких шаблонових сюжетів, що трапляється в багатьох «ідеологичних» романах: передовий різночинець входить учителем, лікарем в родину поміщика, бюрократа, фабриканта, роспочинає запеклу боротьбу з консерватизмом старого покоління в особі багатого пана, значного урядовця, капіталіста; різночинець захоплює молодь, що належить до цієї ж соціяльної верстви, знаходить собі дружину і потім живе з власного заробітку, живе «інтелігентним пролетарем» або гине в тисках адміністративної кари [1]). Такими ж шаблоновими робляться окремі мотиви, напр., відмовлення добродійного пана від своїх економичних ресурсів (землі, фабрики), організація селянської артілі для спільного господарювання в інтересах, певна річ, селянина-середняка, культурна робота на селі, в тяжких умовах представників привілейованої верстви і часто загибіль цієї ілеалістично настроєної молоді, що прагне за всяку ціну спокутувати соціяльні гріхи свого класу. По-за цією сюжетною схемою російська белетристика здебільшого не подавала реального програму роботи для своїх «нових людей» і часто не дорівнювалася до того високого напруження думки, яким визначився знаменитий роман Чернишевського. Вона задовольнялася самим фактом боротьби двох сил, двох поколінь, двох світоглядів (напр., у Шелера-Михайлова), і тільки инколи ці новаторські змагання конкретизувалися в житті, на ділі (як у Станюковича, Слєпцова).

Вплив цього сюжетного шаблону позначається, як ми сказали, на творах української літератури, а особливо на повістях Левицького («Над Чорним морем»), Олени Пчілки («Товаришки»), Грінченка («Сон. промінь», «На роспутті»). «Соняшний промінь» переносить шаблонову сюжетну схему на Україну і це, мабуть, спричиняється до мертвотности виведених там постатей. Окремі шаблонові мотиви ми легко відчуваємо в «На роспутті», отже й побутово-соціяльне значіння цієї повісти можна визнати тільки з де-якими обмеженнями. Оцей схематизм сюжетної концепції разом з ідеологичною невиразністю головних героїв, з відсутністю в них реальної роботи, утворює особливий психичний тип героя. Цей тип позначається поверховим прийманням життя, дизгармонією між своїм світоглядом і своїми вчинками, непристосованістю до дійсних вимог тієї чи иншої історичної хвилі. Він виступає, звичайно, в скромній одежі мирного культурника й оборонця української національности,

[1]) Див. статтю проф. Замотина — «Тенденциозная беллетристика 60—70-х годов» у виданні «История р. литературы XIX в.» т-ва «Мир», 1911, т. IV, ст. 130—131.

з невиразною суспільною ідеологією і неясним програмом роботи. Реальне життя незабаром розбиває надумані мрії такого культурника-ідеаліста, бо вплив його словесної агітації скоро зникає; його слабка воля, нездатна до боротьби, до актуальности, згодом повивається «димом», і герой робиться отим «неприкаяним», отим «скиглієм», що вже не може проказувати суспільству нових ідеологичних шляхів. До більшости цих героїв можна прикласти ту формулу, що її дав Грінченко відносно героїв повісти «На роспутті»: «хитання й вагання сьогочасної інтелігенції, що не має певних ідеалів» [1]). Але ці «хитання й ваганя» мали велике значіння в дальшому напрямі літератури. Вони спричинилися до класової диференціяції серед молодого покоління письменників під впливом нових економичних чинників. По один бік цього класового муру опинилися письменники, що з аристократичною, ніцшеанською погордою ставляться до трудової «юрби», до її щоденних уболівань та інтересів (Кобилянська, де-які з галицьких «молодомузців»), а по другий стали ті, хто свої симпатії одверто переніс з заможнього селянина на сільського наймита-заробітчанця, хто проблему економичної боротьби особливо висунув у своїх творах (Стефаник, Винниченко, Коцюбинський). Проблему соціяльного й національного визволення в її загально-філософській трактовці геніяльно підносить Леся Українка в своїх драматичних етюдах, а в ліриці рішуче пориває з невиразною культурницько-українською тактикою і проголошує поезію боротьби, змагання. Нова економична доба революціонізує активніших «різночинців», примушуючи їх усвідомити собі свої класові симпатії, а з надр нового класу, класу трудящих, уже виходить нова робітнича й селянська інтелігенція. Місце Радюків і Гайденків посідають Сивашенки й Синиці. Нова соціяльна верства висуває нову ідеологію, нову тактику, вона ж творить і літературу.

---

[1]) Автобіографія Бориса Грінченка в збірн. «Над могилою Бориса Грінченка». Упорядкував С. Єфремов. К. 1910, ст. 11.

В. ГАДЗІНСЬКИЙ.

Ще кілька слів до питання «форми і змісту».

Пункт 30-й платформи спілки селянських письменників «Плуг» обстоює примат змісту «проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору—його мистецьку, витончену форму». (Дивись журнал «Черв. Шлях» № 2, ст. 214).

В цьому ж журналі, при рівночасній примітці редакції журналу «Ч. Ш.» проти твердження тов. Ю. Меженка про академичний характер його статті (див. «Ч. Ш.» № 2, ст. 199) під наголовком: «На шляхах до нової теорії»—є сказано слідуюче, точно: «кожен новий зміст необхідно виявляється в мистецтві як форма; зміст. що не втілився в форму, тоб-то не найшов для себе вислову, в мистецтві не існує» (там же, ст. 200).

І ще третя платформа, «марксивська»—в ковичках: «зміст не відділюється від форми і, врешті решт, опреділюється основною закономірністю суспільного розвитку, є функція суспільної економіки і заразом «функція продукційних сил» (див. «Шляхи мистецтва», № 2/4, 1922. Коряк. «Форма і зміст»).

І хто з них правий, питається читач?

Що важливіше—форма, чи зміст, або навпаки?

Питання нагадує давні теологичні диспути: «тіло і душа», і боротьбу за примат одного над одним.

Перемагала «душа» довгими віками і—рухнула під ударами природознавства і матеріялізму.

Треба підійти до цього питання строго діялектично.

Прав тов. Ю. Меженко, що ми сидимо в тупому заулку, під впливом традиції ідеалістичної діялектики, а може схоластики, коли він говорить це про себе. Але тільки у цьому він прав. Коли він хоче визволитися від цієї традиції дорогою «формалізму», що «по природі своїй (на думку тов. Меженка) є одним з проявів матеріялістичної думки», тоді він сам не знає, що лізе в теоретичне багно ідеалістичної діялектики—по самі вуха, коли Плужане і Коряк залізли тільки по коліна і—мабуть скоро вилізуть.

Я спробую їм допомогти, хоч, щиро кажучи, це багно настільки небезпечне, що боюся також попасти в їх компанію...

Основа матеріялізму: єдність матерії, її монізм, як кажемо теоретичною мовою.

Поза матерією і її рухом нема нічого, навіть кантівські абсолюти часу і простору—це тільки процес, який викликує матерія в нашій нервовій системі.

Час і простір поза матерією не існують, це аксіома останніх здобутків в області фізики і математики, це останнє потвердження й тріумф матеріялізму, що витікають з Мінковсько-Лоренцовсько-Ейнштейнівської аналізи світу.

Коли це так, то треба категорично застерегтися проти формалістики, як «прояву матеріялістичної думки».

Як раз строгі науки, як математика і фізика, відкидають так зв. «аксіоматику», або чисто формальну науку.

Математичні закони так зв. «чистої математики» —міф.

Нема чистої геометрії—так зв. «Г».

Є тільки «Г+Ф», тоб-то геометрія плюс фізика, і тоді ми маємо реальність—життя.

Цей загальний принціп матеріялізму можна пристосувати й до питання «змісту і форми» в мистецтві.

Коли ми кажемо: «зміст і форма»—то під цим розуміємо, що ми дорогою абстракції розділюємо дану реальність—єдність, або в нашому випадку твір мистецтва, на дві частини.

Ми це робимо формально—в дійсності цього розділу нема!

Це так само, як справа була з поняттям простору і часу, що ми їх визнавали як абсолютні, незалежні від існування матерії, а це тільки матерія. З цим поглядом погодився весь науковий математично-фізичний світ.

Конкретно: «є даний твір мистецтва. Він має тільки матерію або є тільки матерією».

Яка це матерія?

Матерія, яку в наших нервах ми пізнаємо як двояку:

1) ту, що виходить з нашого організму, яку ми давніше називали змістом, і яку нам дуже трудно аналізувати, бо це «ми»;

2) ту, що повстає з так зв. «неорганичної матерії» і яка дістає наглядну форму в виді сонету, білого віршу і т. д. (або Гео Шкурупія: «куд-куд-ку-ди, куд-ку-ди»).

Коли це так, то зробимо висновки.

Коли організм чоловіка дряхлий, коли його суспільне життя тоне в салі міщансько-буржуазного побуту, там перший рід, або кількість матерії, що «відривається» від нашого організму в формі так зв. «змісту»—маліє, ми зустрічаємо так зв. «занепад змісту», його упадок на рахунок форми. Це мається сьогодні у капіталістичному мистецтві, і цього немає у нас.

Уважаю це питання не принціпіяльним (питання змісту і форми) з точки погляду теорії пізнання, а тим більше непринціпіяльним для теоретиків літератури марксистів.

Це питання чисто техничне, його треба експериментувати і виучувати на досвіді життя,—і тільки.

Ідучи давно утертим шляхом, ми виголошуємо таку мудру сентенцію: «зміст без форми не існує, форми без змісту немає».

Що це значить, не по-філософичному, а чисто діялектично (по-людському).

То значить, що ми ділимо твір мистецтва чисто формально, у нашій уяві, тому, що нам це на перший погляд більше відповідає, було вигідніше, як наслідок загально принятого дуалізму.

Сьогодні ми можемо що наибільше даний твір мистецтва ділити: 1) на частину цілком матеріяльну, що виходить безпосередньо від нас, і 2) другу, також цілком матеріяльну, яку беремо з зовнішнього світу.

Ми підкреслюємо, що це чисто формальне ділення, яке практично не спрощує, а ускладнює питання.

Це так само, як кантівські абсолюти часу і простору на цілі століття спутали й ускладнили розуміння світу як матерії, і тільки матерії.

З цього становища:

1) помиляються плужане, коли виставляють, як свій принціповий постулят, «примат змісту над формою» і уважають це принціпіяльним питанням;

2) помиляється ще гірше тов. Ю. Меженко, коли ідучи вже не діялектичною, а академичною дорогою, спроваджує все це до «формалізму», від якого тільки дуже маленький крок до чистого ідеалізму, а від нього до всіх роскошей буржуазної «форми без змісту».

Може найбільше з них прав тов. В. Коряк, але це тому, що його формуліровка з діялектичного боку нічого не дає, а повторює тільки стару марксистську правду, що «економіка—все».

Розглянемо це ближче; він тільки констатує: «зміст не відділюється від форми» і т. д...

А це питання треба поставити як раз «до гори ногами», як це зробив матеріялізм з поняттями часу й простору.

«Зміст і форма»—поняття відносні, що залишилися нам як спадщина дуалістичного світогляду, і формально, ніяким способом не дають себе означити.

Крім цього, залутують питання єдности матерії—світу, аналізуючи або пояснюючи реальність—«твір мистецтва»—нереальними, «абсолютними поняттями» (схемами) «форми і змісту», яких одного без другого нема, і ні одного неможна, по законах теорії пізнання означити.

Коли ми хочемо означити зміст, як щось абсолютне, (конкретне) без форми, дорогою ідеології, то б'ємо у повітрі патиком, стаємо на чистий ідеалістичний, а далі дуалістичний грунт.

Коли хочемо означити форму, також як щось абсолютне, одержуємо: «Цамандра, Цамандра... і т. д.» Каменського, або згадане вже Гео Шкурупія: «Куд-Куд-Ку-Ди...», тоб-то кілька звуків без ніякого т. зв. «змислу чи значіння».

Формуліровку тов. В. Коряка треба справити так: «В процесах виробництва, в даних умовах економіки, повстають

механично, працею людської нервової системи, нарівні з другими продуктами — твори мистецтва певного характеру, чи як: «Мейд ін Джермані», чи «Мейд ін Енглянд»...

Помилка тов. В. Коряка в тому, що в процесі виробництва повстає не «зміст», а «твір мистецтва».

Таку саму помилку (грубу, на мою думку) зробить економіст, котрий скаже: «в процесі виробництва повстає не паровіз», а «план паровоза», його проєкт...

Одержуємо: абсурд...

Отже ще раз, аби ясно було: «в процесі виробництва в даних економичних умовах повстає твір мистецтва (в цілості), а не план, або другими словами: «ідейний зміст».

Цей твір мистецтва—дана реальність суспільства.

Сам він фізично беручи без форми і змісту.

Форму і зміст, як його прикмети, витікаючі з дуалістичного світогляду (від його традиції дуже трудно звільнитись навіть видатним марксистам), даємо йому суб'єктивно: «Ми», і— дальше ломимо голову над тим, що це вони за такі дикі поняття!

Це так, як у формальній Евклідовій геометрії створено поняття «пункт», якого в дійсності нема, бо нема нематеріяльного пункту.

Поняття пункту або лінії без матерії—формальний абстракт, від якого до дуалізму, до матеріяльного й нематеріяльного так близько, як від Меженківського й Коряківського «змісту і форми».

І коли це так, як ми показали, коли в процесах виробництва повстає не «форма і не зміст», а твір мистецтва, то ясно, що він другої марки.

Твори, що повстають в моментах історичних криз, напруженої боротьби нервової системи людини, — викинені, так би мовити «з вогню людських пристрастей», не будуть класичні, викінчені твори доби, мирного обростання салом буржуа...

Закономірність і ціль—практична потреба, основа матеріялістичного світогляду.

Закономірність розвитку і економичні цілі ріжних класів— ріжні, инколи протилежні.

З цього виникає й ріжнорідність продукції.

Не ріжний зміст і ріжна форма продукції, а «ріжність і тільки ріжність продукції».

Ріжний зміст і ріжну форму створюємо формально ми, тільки як беззмістовні схеми, що дуже часто затемнюють і ускладнюють нам пізнання самого предмету — матеріяльного об'єкту.

На мій погляд, 30-ий пункт «Платформи плужан» вкупі з кількома другими повинен бути такий:

«Плуг» має своїм завданням гуртувати письменників, що мають організувати виробництво літературних творів в нових економичних і класових умовах, що стануть пам'ятниками—

продуктами даного історичного менту — класової революції в області селянського життя й побуту, його індустріялізації, як змички села й міста».

Мені скажуть: це загальна формуліровка, яка нічого конкретного не говорить.

Але, на мою думку, це краще, ніж подвійно помилятися, бо, по-перше, всі твори буржуазного мистецтва мають буржуазний «зміст» (говорючи давним висловом), що більш або менш ясний. Установити кількість змісту й форми, навіть в такій загальній формі, як «примат змісту над формою»—трудно і—нічого не одержимо; по-друге: оскільки зміст і форма діялектичні антитези (30-ий пункт Платформи «Плуг»), то вони не визначаються одна другою, а це тільки формальні назви одного й того ж предмету.

На закінчення нашої короткої статті скажемо:

З діялектичного боку питання форми і змісту,—питання не принціпіяльне, а техничне: як таке не може бути основою принціпових пунктів організаційного програму. Стаття тов. В. Коряка «Форма і зміст» вломлюється, як здається, «в одверті двері» і, само зрозуміле, не може дати розвязання проблеми, бо з діялектичної сторони такого розвязання бути не може і не буде! Академична стаття тов. Ю. Меженка—я назвав би її «псевдоматеріялістична», як раз «академична стаття» в гіршому розумінню, яка може збити з пантелику своїм науковим, серйозним тоном «Плужан» і, як більшість академичних статтів, не пояснює діялектично, а ускладнює питання і робить його, під ніби матеріялістичною закраскою, питанням т. зв. «чистої теорії», замісць питання техничної практики.

Я підкреслюю:

«Питання т. зв. «форми і змісту»—не принціпове, а практичне, і пролетарські твори мистецтва повстануть як раз у тих майстернях, де не будевисоко-академичних суперечок про форму та зміст, а поглиблення марксистського світогляду, революційна свідомість і завзяття.

І це, на мою думку, є у плужан—вони своє завдання виконують і виконають.

Ще кілька слів про «формалізм».

Редакція журналу «Ч. Ш.» дуже обережно й правильно зробила, даючи примітку, що стаття тов. Ю. Меженка не академична, а полемична. Її академізм я вже охарактеризував. При цьому я щиро порадив би тов. Ю. Меженкові (рахуючи його другом, а не ворогом) бути обережнішим при писанню таких статтів. Говорю щиро, як комуніст. Ясно, що для нього стаття тов. В. Коряка цінна, бо дає йому матеріял, для

його погляду, що формалізм по природі своїй «один з проявів матеріялістичної думки» («Ч. Ш.» № 2, ст. 207). Як раз це неправильно, і помиляються також и марксисти (на мій погляд, доволі часто), які годяться з цею надзвичайно хитрою пасткою. Навпаки, формалізм є явищем чисто ідеалістичної філософії, і тому проти нього виступили такі строгі науки, як фізика і математика. Чому це так? А тому, що «абстрактна», формальна математика, спеціяльно Евклідова геометрія (т. зв. «аксіоматика»), вона без змісту—нереальна, «чиста» (як це кажуть ідеалісти), без цієї поганої, грубої матерії.

І тому, т. Меженко, ми не боїмося формалізму (Ви кажете: «страхіття формалізму для нас безпідставні і продиктовані недоуками і т. и.... «Ч. Ш.» № 2, ст. 209); ми не боїмося,—але тільки тому, що б'ємо його по цілому фронту, і з нами вкупі б'є його вся сучасна експериментальна наука.

От в чому справа!..

Для нас формальний трикутник Евкліда тільки тоді «трикутник», коли він дійсно матерія, а не абстракт.

І твір мистецтва має для нас вартість не тому, що в ньому «революційний зміст, або революційна форма», а тому, що він продукт революційного виробництва, створений свідомим пролетарем, плужанином або інтелігентом, що щиро пристав до нас (В. Поліщук) і останеться на майбутнє пам'ятником-монументом нашої героїчної доби.

І може мати він погану «форму» з точки погляду естетичної традиції, вихованої віками феодалізму і капіталізму, може його зміст бути «наївний і неглибокий» по закону цієї традиції,—але ми чекаємо, революція поглиблюється, і ми «пішли в нашій мистецькій продукції в області української літератури дуже далеко вперед!

Я категорично висловлююся проти того, аби академичні статті; як «на шляхах нової теорії», ускладнювали розвиток марксистського світогляду в нашому молодому поколінню».

Я ще раз підкреслюю:

Питання «форми і змісту»—не принціпове, а практично-техничне питання; в процесі літературного виробництва повстає твір мистецтва, а не окремо зміст або окремо форма.

Це чисто формальні поняття, що без реальности, абстрактно, самі для себе не мають ніякого значіння—є пусті назви, як «душа», абсолютний пункт і т. д., і тільки ускладняють вивчення матерії, як єдности, як основи всього, поза якою нема ні нашого пізнання, ні простору, ні часу включно.

Москва, 12 червня 1923 р.

ГУСТАВ ГЕЙНЕ.

Тип «буржуа» в драмі Карла Штернгейма[1].

Сучасна німецька драма дає точний відбиток політичних та економичних боїв, що зараз захоплюють Германію. Цей факт мусив би відкрити очі всім прихильникам так званого «чистого», «абсолютного», «безтенденційного» мистецтва, бо це ж саме явище в мистецтві можна спостерігати у всі його історичні періоди. Як що воно в теперішній мент особливо впадає в око, то це тільки тому, що зараз у Німеччині такі бої набули нечуваних форм і так чи инакше примушують переживати їх всі без виключення шари населення; за останні роки вони привели мистецтво до якоїсь стерилізації.

В ефектовних соціяльних драмах Георг Кайзер розгортає перед очами здивованої публіки проблеми дня. Для паціфізму та революційної романтики найбільш видатним письменником є Ернст Толер; п'єси Пауля Корнфельда повні «вселюдських ідей»; дивну роздвоєність між змаганням до життя та тіканням від нього у містичні глибини виявляють драми талановитого графіка та скульптора Ернста Барлаха, що між сучасними німецькими драматургами найбільш почуває радість будучини. Всі вони шукають ліків, які б давали вихід з хаосу взагалі, не складаючи лише вихідної точки задля окремої кон'юнктури їхньої творчости. Розвязувати проблеми сучасности— це їх свідома чи несвідома тенденція.

Зовсім инакше треба оцінювати комедії другого німецького письменника нашого часу, Карла Штернгейма. Вони справді

---

[1]) Цією статтею я хотів би звернути увагу української сцени на драматичну творчість Карла Штернгейма. Не дивлючись на те, що Штернгейм для своїх комедій і не використовує «актуальности» соціяльних проблем, він все ж таки є соціяльним письменником нашого часу, з иншим, правда, підходом, ніж Георг Кайзер. Блискуча постановка кайзерівського «Газу» в Київі довела нам, що стилізаційні здібності української сцени є величезні, тільки для виявлення їх треба брати відповідний об'єкт. Я певен, що український театр обробить драми Штернгейма цілком инакше, аніж то зробила сучасна німецька сцена. Театрові в першу чергу можна було б порадити взяти до постановки такі п'єси: «1913» та «Tabula Rasa».

є політичні, хоч, за де-яким виключенням, і не мають зовнішніх ознак політики. Штернгейм прийшов до своїх драматичних тем не лише шляхом війни та революції. Все, що в його політичних комедіях є для нього дійсно характерне, повстало перед війною або принаймні на початку війни. Штернгеймові «Перевороти», що повстали після листопаду 1918 р., не змогли додати до його творчости нічого нового, вони довели тільки те, що автор твердив раніше.

Штернгейм є споріднений з тим маленьким гуртком німецьких мистців, що мали своїм осередком «Aktion», берлінський тижневий журнал політики та мистецтва. Душею цього часопису (виходив з 1912 року) був його видавець Франц Премферт. В часописі молоді поети та графіки знаходили підтримку своїм змаганням. Альберт Еренштейн, Франц Верфель, Людвіг Рубінер, Франц Юнг, не кажучи вже про инших,—всі вони вийшли з цього гуртка або ж принаймні стояли близько до нього. В політичних справах часопис займав становище, що приблизно відповідало найкрайнішому лівому крилу колишньої соціял-демократії, хоча й не було властиво марксистським. Те, чим була німецька соціял-демократія в переважаючій більшості,—а саме партією радикальної дрібної буржуазії, це виявилось тут цілком ще перед 4-м серпня 1914 року.

Коли роспочалась війна, часопис не пішов за течією, він не здобув собі й дешевого тріумфу бути забороненим за ворожі до війни статті, аби загубити таким чином увесь свій вплив. Він мовчав, спочатку зовсім не чипаючи політики. Часопис давав місце тільки військовим віршам, хоч ці військові вірші були безмежно далекі від численних продуктів ріжних «веселих військових хлопців», як їх звав Пфемферт, бо дух часопису був антимілітарний. А потім роспочалась, по-первах непомітно, а далі все одвертіше, дуже влучна пропаганда проти війни за революцію. Довгий час це провадилось не шляхом безпосередньої полеміки, а шляхом дослівного передруку повідомлень буржуазної та соціялістичної преси, що добирались в напрямі революційного впливу. Таким чином за час війни журнал «Aktion» критикував офіційну німецьку соціял-демократію. Далі часопис вступив активно до лав німецької революції й боровся поруч зі спартаківським союзом. Але коли надії на соціяльну революцію не справдились, коли боротьба надто затяглась і повстали величезні перешкоди, то ці обставини деморалізуючо вплинули як на широкі маси німецького робітництва, так і на гурток «Aktion». Шляхи, якими пішов його видавець, ставали все більш заплутаними, вони вели часопис від «K. R. D.» до «K. A. R. D.», а звідти до загального «Робітничого Союзу», до табору синдикалізму. Гурток колишніх співробітників роспався, вплив «Aktion'у», що хоч ніколи не досягав широкого обсягу, але все ж був дуже інтенсивний, тепер зовсім був загублений. Брак марксистського духу помстився за себе.

Карло Штернгейм стояв близько до цього часопису і був навіть його діяльним співробітником. Але в той час, коли «Aktion» провадив боротьбу проти специфічного й соціялдемократичного міщанства, у Штернгейма не може бути й мови про справжню боротьбу. Він занотовує, він регіструє, подає зразки «міщанина» в цілій низці взірцевих прикладів, у своїх комедіях він є істориком буржуазії.

Штернгейм свідомо є такий історіограф буржуазії. Його збірка драм має назву: «З буржуазного героїчного життя», при чому слово герой взято тут зовсім не в іроничному значінні, бо типи п'єси є дійсно герої в буржуазному розумінні. Вони належать до тих активних людей, що «досягнувши де-чого», розвивають у своєрідній формі свої внутрішні сили.

Про події драм Штернгейма не можна говорити як про «значні», їх швидче можна було б назвати «банальними». В центрі його комедії «Штани» стоять дамські штани, що спустились на людній вулиці. Цей випадок, коли впали дамські штани, дає привід докладно змалювати дрібнобуржуазне життя якогось службовця Теобальда Маске та його молодої жінки, що з нею трапилося оте нещастя. Випадок з дамськими штанами, що спочатку заставляє молодого чоловіка гримати на свою жінку, становиться симболом родини Маске, симболом її піднесення в дусі буржуазії. Пікантне становище здобуло молодій жінці таємних прихільників, що готові наймити за добру ціну кімнату в сім'ї Маске. Тут починається піднесення. Теобальд Маске рахує свої прибутки зі служби плюс за найману кімнату. Чи цього вистарчить, чи можна мати дитину? «Справа добре стоїть, Луїзо!»,—і обидва падають одне одному в обійми.

Христіян Маске є наслідком цього обрахунку. В ньому відбувається перехід від дрібного міщанства до великої буржуазії. Шлях починається в «Снобі». Назва цієї комедії трохи заплутана. З текереївським снобізмом цей тип має тільки те спільне, що він удає з себе щось, більше, ніж він справді є, бо в певних зовнішніх справах буржуазний світ годиться на брехню; але в протилежність до текереївських фігур він все ж таки є щось, а саме добрий молодець в дусі буржуазії. Він не шукає, як маркіз фон-Кейт у Ведекінда, за одним махом пробити шлях до великої буржуазії, аби потім, коли не пощастить, безсило гукнути: «життя—це ковзалка», Христіян Маске йде певно, свідомий свого завдання. Він розуміє вагу елегантно пов'язаної краватки. На шляху до великої буржуазії Маске пізнав значіння звязку з феодальними колами, перед якими зовсім не треба плазувати, перед якими навіть не треба соромитись свого походження, бо Христіян Маске добре знає, що в демократичні часи, коли гаслом є: «вільний шлях здатному», «прості, але чесні батьки» користуються немалою прихильністю. Проте, коли його молода жінка графського роду пильно розглядає портрет його матері за молодих років, Маске росповідає їй історію

з штанами й робить таємничі натяки на стосунки своєї матері до одної особи з вищих кол. Тоді жінка Маске з захопленням каже: «О, люба мати, що зламала шлюб» (Ehebrecherin). Представник великої буржуазії з практичних міркувань цілком готовий робити такі пільги решткам феодальної ідеології у молодих жінок.

Христіян Маске проходить свій шлях. Рік 1913, цей рік, що є наголовком третьої п'єси («1913»), бачить його представником військової індустрії, який керує інтернаціональними справами. Маске досягнув найвищого. Його старша розумна дочка працює з ним, навіть вже працює проти нього, бо ширше ніж він обраховує капіталістичні відносини. Його молодша дочка розбиває вільнонімецькі та соціялістичні сни молодого юнака, приватнього секретаря в домі Маске, й затягає його в капіталістичне коло. Але бракує суцільної спадковости, нащадки чоловічого роду виявляють гострі ознаки дегенерації,—перші явища занепаду цього закінченого в собі суспільства. Час настигнув, присмерк богів може роспочатись. Рік 1914 стоїть вже перед дверима.

Але, як показує Штернгейм в трьох згаданих п'єсах, шлях угору прокладає собі не тільки дрібний буржуа. Підноситься також і пролетарій, коли його затягають у вир сприятливі обставини. Це ілюструє «Бюргер Шіпель». Шіпель—темного походження, незаконний син, пролетарій, з манірами, що обурюють кожного доброго бюргера. Але дрібні міщане, яким бракує тенору для квартету, що має виступити перед особою якогось князя, мусять звернутись до Шіпеля,—людини не тільки пролетарського, але й «незаконного» похождення, бо лише голос Шіпеля може бути придатним до їхньої справи. Проте, вони не хотять пустити Шіпеля до вищого товариства, він має бути тільки тимчасовим знаряддям для дрібної буржуазії, й вона хоче, після того, як його використає, знову вказати йому належне місце. Але хитрому Шіпелю щастить поширити раз пробиту брешу. Герой дуелі тільки через те, що його буржуазний супротивник був ще більшим страхополохом, ніж він сам, Шіпель остаточно входить до буржуазного товариства. Розчулений і вдячний ласкавій долі, він знає тепер, що зробився бюргером. Він перейшов вже найважче; тепер, як справжній пройдисвіт, Шіпель вже знайде далі свій шлях.

В «Tabula Rasa» ми бачимо його директором великого заводу. Але в цій комедії Шіпель відходить на задній план. Його шлях є все ж таки виключний, його випадок—занадто окремий випадок. Шіпель не типовий пролетарій, хоч він і вийшов з глибин народу. Може Шіпеля позначила при народженні якась буржуазна кров, що він так йде в гору на наших очах. Але тут, в «Tabula Rasa», перед нами вже справдній, патентований соціялдемократичною партією та професією, робітник, що поволі та невпинно прокладає собі шлях до буржуазії. Ніколи ще не було змальовано кращої картини того, як пролетаріят переймається буржуазним духом.

Колишній кваліфікований робітник, тепер майстер на одному великому шклянному заводі, вже посивілий на службі партії та професійному рухові, Штендер дійшов зовсім доброго буржуазного стану. Позаду Штендера на шляху від пролетаріяту до буржуазії йде його тупуватий приятель Флоке; але велике число дітей заважає Флоке скористуватись своїм становищем.

Завод святкує ювілей. Штендер радить полохливому Флоке бути обережним що до вимог робітників при цій нагоді. Коли б інші робітники поглянули їхні рахункові книжки, то вони б довідались, що Штендер та Флоке одержують багато більшу платню. Де-які робітники бажають утворити книгозбірню. Штендер погоджується з ними: «без лазні можна в крайньому разі обійтися, доброї книги я потрібую доконче». Інші хочуть, аби робітниками було уряджено модерню лазню. Штендер годиться й з ними: «зрештою я можу обійтися й без книги, але лазня для культурної людини є річ необхідна». Від партії приходить радикальний агітатор, аби сказати робітникам: «буржуазія хоче вам засипати очі піском, морочучи вам голову цією доброчинністю: єдине правильне гасло—це страйк». І на це пристає Штендер. Тільки він гадає, що слід було б братись за справу обережно. Проте, нишком Штендер йде супроти всіх цих планів. Лазня чи книгозбірня коштують гроші, страйк шкодливо впливає на хід виробництва. А він, Штендер, є власником кількох акцій заводу й зацікавлений в тому, аби не пошкодити курсу цих акцій.

Знає своїх робітників і директор заводу Шіпель. Він пропонує їм призначити споміж себе співдиректора. Вибирають Штендера, але той зрікається й називає замісць себе свого приятеля Флоке. Тим часом, як на Флоке нападають і псують йому нерви, Штендер є вільний, він має «carte blanche», «Tabula Rasa». Його життя застраховане, й він є власником акцій; це забезпечує йому добрий прибуток. Колишні відносини, що зробились тепер зайвими, розриваються, лікар констатує, що надзвичайно добрий організм Штендера обіцяє йому довге життя. Штендер може заховатись у приватне життя.

«Через спільні завдання разом зі своїми експлоататорами робітник був зацікавлений у виробництві, в державі та в її владі і разом з ними, коли роспочалась війна, він почав себе рятувати. У своїй п'єсі «Tabula Rasa» я пластично змалював аж до останніх наслідків цю недуховну тенденцію також і німецького робітництва і довів її до абсурду»,—так каже Штернгейм в одній статті про німецьку революцію, написаній кілька днів після листопадового перевороту, в якій він ясно зрозумів характер цієї революції. «Німецька революція, як і все, за що береться німець, знов таки зробилася підприємством, де керовниками є ті ж фігури, що в минулих комерційних роках мали найбільші прибутки». Таким чином німецька революція разом з тим була й пробою для прикладу, що його змальовано в «Tabula Rasa». Випадок може здатись занадто гострим, перебільшеним, але напрям його розвитку є цілком типовий.

Поруч з п'ятьма згаданими тут п'єсами Штренгейма стоїть ще низка инших. Почасти це п'єси оригінальні, почасти перерібки з Мольєра, Клінгера, Флобера та инших. І вони є студіями з буржуазного життя. Крім згаданих типів, перед нами проходить ще цілий натовп инших; всі вони опановані буржуазним світом, здебільшого доброхіть і захоплено, почасти несвідомо. Ті, що належать до «вільних німців», ті, що захоплені монізмом Гекеля та Бельше, коротко кажучи,—всі, що звуть себе модерніми, сучасними, так само пливуть за течією, як і всі инші.

Але ж Штренгейм не сатирик. Вин не перебільшує, він не нівечить, принаймні в ідеології, своїх дійових осіб, хоч «випадок», яко такий, і не належить навіть до щоденних явищ. Сатирик, власне кажучи, любить свою жертву, хоче врешті решт виховати її, зробити кращою, хоч инколи вважає цю справу безнадійною. Не можна так само знайти у Штернгейма й іронії, що має ті ж завдання. Штернгейм усталює, намагається показати внутрішні властивості буржуазного типу, він пробує змалювати цей тип в найбільшій чистоті.

Здається, ніби драма дає найоб'єктивнішу змогу виявити художню форму письменника, бо ж ніде письменник не відступає так далеко назад, не зрікається остильки позиції своїх героїв, як у драмі. Індивідуалізація, що повстає таким чином, набуває ще більшої яскравости в мові, яка досягає найвищої диференційованости в натуралістичній драмі з її типовими особливостями балачки дійових осіб, з її говірками та діялектичними виразами. Про таку індивідуалізацію через мову у Штернгейма немає й гади. Жадна з його осіб не відріжняється, що до мови, від инших: старий балакає, як молодий, дрібний міщанин—як великий буржуа, прелетарій—як аристократ. Мова має тут нормальну форму без найменшого нахилу до індивідуального зафарблення. Так повстає надзвичайно річевий, специфічно Штернгеймівський засіб вислову. Автор уперто уникає жадної індивідуалізації, як видко й з того, що в його новелах дійові особи ніколи не балакають безпосередньо. Здебільшого Штернгейм любить змальовувати ситуацію безосібно; навіть коли в епізодах повинна була б з'явитись безпосередня розмова, у Штернгейма вона сходить на оповідання.

Цікаво, як прийняла п'єси Штернгейма німецька буржуазна публіка. У «холодного, байдужого сатирика», як звуть Штернгейма, не можна придбати нічого певного. Ніхто, звичайно, не є супроти постановки соціяльних проблем та проблем революції в театрі. Навпаки, перші постановки Георга Кайзера та Толера—це великі події. Але Штернгейм не дає ніякої справжньої насолоди, навіть улюбленої насолоди посміятись з самого себе. У нього ніби щось підтинає. Як що Штернгейма ставлять все ж таки на німецькому театрі, то тільки тому, що акторський талант перетворює ці п'єси, підроблює їх, надає, як то кажуть, життя «маріонеткам» Штернгейма. Так, ці п'єси роблять більш грубими,

більш карикатурними й заставляють глядача принаймні сміятись. Під час одної постановки «Tabula Rasa» я бачив, що шляхом понівечення цієї п'єси вели навіть антисоціялістичну пропаганду. Справжнього Штернгейма в Німеччині ще не ставили.

Та при теперешній структурі німецького суспільства це й зовсім неможливо. Цілком розуміти Штернгейма можна тільки там, де новий дух починає витісняти старий буржазний спосіб думання. Коли тип буржуа зрештою буде подужано,—на жаль це не станеться сьогодні чи завтра,—тоді ми ще будемо дивиться на екземпляри цього роду в кабінеті Карла Штернгейма.

Гамбург.

Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки.

Творчість Лесі Українки, найвидатнішої письменниці після Шевченкової доби, ще й досі майже не досліджена, навіть її біографії ми не маємо. А вже давно час зібрати й опублікувати папери, що лишилися після смерти письменниці, й зробити підсумок її творчости. Є загальне твердження, що громадські й політичні погляди Лесі Українки склалися під впливом славнозвісного її дядька соціяліста-вигнанця М. Драгоманова, що все своє життя й хист віддав на боротьбу за соціяльне й національне визволення українського народу. Першою, здається, висловила думку про вплив дядька на Лесю її товаришка Л. Старицька-Черняхівська: «Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель, якого вона побожно шанувала й любила— дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебувала у дядька, вона вчилася, вчилася пильно, як студентка, працювала над тими речами, які вказував їй її дядько. Се пробуванне у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесіну освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і щиро інтелігентною людиною. Та не довго користувалася Леся порадами й вказівками свого дядька,—того ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбіж на її серці. Все життя своє Леся заховувала щиру любов і велику пошану до свого дядька і лишалася вірною заступницею його ідей» (Хвилини життя Лесі Українки.—Л.-Н. В., 1913, X—XI). За Старицькою-Черняхівською й ще де-хто писав про вплив Драгоманова на Лесю Українку, але це все лише загальні твердження—ніхто докладно не говорить, в чому ж саме полягав той вплив, які робив Драгоманов вказівки й поради Лесі.

Оці листи Драгоманова до Лесі Українки, що нижче я подаю (а це, можна думати, є лише частина переписки, що до революції переховувалась в Гадячі О. Пчілкою, й судьба всієї цієї переписки тепер, як і взагалі всіх паперів О. Пчілки, що лишилися в Гадячі після її від'їзду—невідома) і є фактичним матеріялом до тих «порад» і «вказівок».

Листи ці писані «драгоманівкою» на звичайному поштовому папері в кліточку. Оригінали їх переховуються в рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею (з Гадяча туди попали випадково). Правопис заховується.

I

24 дек. 1890
5 янв. 1890

Владайска улицьа, Софіја.

Льуба Лесічко,

Ти мене дуже втішила твоїм листом. Поспішаюсь одповісти, хоч на дејакі з твоїх запитів треба зібрати бібліографичні справки в більше знајушчих льудеј.

Про записуваньньа нар. мотивів јесть статејка в Mélusine, та навряд вже тобі придасцьсьа. Головне діло—знати теоріу музики в загалі. Французських збірок пісень з музикоју јесть чимало. Ја залишив у Кијіві в бібліотеці, шчо була колись у Цв., сбірки а) Bujand і в) Arband—провансальскі з нотами. Де вони тепер?—розшукајте. З нових можу рекомендовать: Tiersoh—Melodies pop de France і јого ж histoire de mousik pop. francais і збірку Rolland—rêcolte des chansones populairis, інтересну між инчим і тим, шчо в нїј дльа порівньаньа јесть чимало і нефранц. пісень. З німецьких сбірок рекомендују Reitferscheid—Westphallische Volkslieder ради нот і порівньальних приміток. Про нар. математику Миші нічого не можу одповісти тепер. Справльусь. Та јака така нар. математика? На скілько мені попадались уривки з неји по ріжним сбіркам, то се врывки з грецькоји та арабськоји математики, шчо просочилась до мужиків од книжників. По б. ч. і народньа медіціна те ж саме.—«Этнограф. Обозрѣнія» јесть у мене I—III вип. Шче 2-х не маju. Книги з Росіји најтруднішче діставати, бо кредитниј торг не зорганізованиј з неју. Маємо і 1 вип. Жив. Старины в редакціји нашого Сборника, котра навіть примусила мене написати на сеј випуск і рецензіју. В загалі обидва виданьньа не багато варті і мало дајуть ідеји про новиј фольклорниј рух у Европі. Wisla (в Варшаві) з сего погляду ліпша. Ну, та все таки нашому брату треба мати обидва виданьньа. Ріг-Веда переложена по німецькому Ludwig'ом, та иноді так шчо все рівно, мов і по санскритському—темно. А фр. переклад јесть Langlois—дуже літературниј і јасниј,—(французська вдача!) та знатоки кажуть,—шчо дуже вільниј. Врывки, шчо ти читала у Menard—з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајесьа, то ја тобі випишу з обох переводів. Можеш знајти переклад дејаких гімнів у статті М. Міллера Сравнит. миѳологія в лѣтоп. р. литер. Тихонравова, котра, сдајесьа, вијшла в Росіји ј окремо.

Твоју поезіју в остајні часи ја мало бачу,—бо мені од Маju не висилајуть «Зорѣ». Моја думка завше одна: твоја муза

розумненька і тепленька дівчина, та шче молода, мало бачила світу і картин не набралась. Льуде з неї будуть непремінно, а надто коли вона буде критично дивитись на «доморощену премудрість». От жалко, шчо ти англ. мову закинула. Англичане все таки найрозумнішчиј народ у світі і в них завше вивчишсьа більше, ніж у других. Коли ти поправишсьа в Відні, то ја тобі дам книжок англійських і ти таки почни знову вчитись, тим паче шчо знајучому по німецькому і по франц. англ. мова зовсім легка—на очі по кр. мірі, бо на ухо ја напр. нічого в ній не розумију. Поправившись, ти дльа мене переложиш де-шчо і італьјанського,—з Carducci, которого ја тобі преподнесу. А Pauvres gens невже в тебе чорновоји не зосталось? Ја певнісінькиј, шчо недавніј редактор «Зорѣ» јаким небудь способом знішчив твоју рукопись. Це був ім grand destractens,—јак лаіуть Зорьку, коли він поріже шчо небудь, або побје молотком. Моју одну рукопись він спалив з перељаку, хоч вона була зовсім невинна. Також кудись задів переклад Власть тьмы, полученниј з Украјіни. Не втекла, певно, і Pauvres gens.— А «Народ» льубісінько друкује і вірші і повісти—орігінальні і переводні. З останьніх надруковав по моји раді Лѣскова—На краю свѣта і сјурпризом дльа мене Власть тьми, пер. Павлика та шче і в оборону Вл. тьми статьтьу Гл. Успенского, основану на звичајніј дурниці росейсько-украјінофільскіј про культурність і народність. Шчо робити проти долі?! Ја колись думав, шчо наші заведуть европејськиј соціалізм у себе,—а Друг Павлика ускочив у «Что Дѣлать» і росејське «отщепенство»,—тепер ја думају про европејськиј радікалізм, а навіть галичане не перескочать через «народничество». З богом не битись! Коли б хоч швидче пролазили через сьу фазу!—а впрочім буде з тебе філософіји, та шче і темноватоји. Цілују тебе.

М. Др.

II

30 сент. 92, або, коли хочете, 9 vendemiane, an 101.

Льуба Лесічко, запізнившсьа ја з листом до тебе! Та ти, певно, не скучала. Шчо таке Athnach ја, не маючи Cornili, не можу сказати тобі. Скорше всього це просто бібліографічне скорочінье; подивись в списку јіх.

З історіј Ізраельа најліпша Stade, по німецькому, 2 т.,— та вона дорогенька. З франц., окрім Ренана, котриј маје своји хиби, ліпше М. Vernes—Precis d'histore juive. Це досить стара книжка і коштује всего 6 frs (јак би був певниј що дојде, ја б послав тобі), там безліч дорогих критичних заміток, та дльа короткого огльаду багато не дуже твердо доказанного. Бачиш, Верн не признаје того, у вішчо вірујуть німці,—тоб то, шчо пророки писали до Вавил. полону і шчо тоді вже була зроблена

реформа рел. в духу Второзаконія,—і в сему він, певно, на $^3/_4$ правий,—але це шче треба доповнити монографіями, а до того в учебнику не треба лаятись так, шчоб виходило, шчо німці—раціоналісти зовсім дурні, та шче лаятись зовсім такими словами, як католіки. До того Верн зовсім загнавсьа в полемиці, власне на полі історіі релігіі жидівськоі, з раціоналістами. Він трохи по правді сердитьсьа, шчо жидівський домонотеістичниј період релігіі раціоналісти наповньајуть матеріалом, взьатим з инших семитичних релігій і по правді каже, шчо власне жидівські, біблійні, документи не дајуть дльа того багато матеріалу—але він дуже заганьајесьа, доказуючи, шчо жиди јавльајутьсьа в бібліі прьамими монотеістами. Так јак Верн редакціју бібліі ставить не раніше 4 ст. до Р. Хр., то з јего думок не виходить шче непремінно, шчоб жиди були од віку монотеістами,—але дехто може вивести і такі думки, а до того Верн зовсім пропуска јавні сліди політеізму, фетішізму і т. д. в бібліі, під усіма монотеістичн. редакціјами. Через це книгу В. треба читати обережно. Зводјачи впрочім јего з Cornill'ем, котриј робить великі уступки новішчим французським думкам про дуже пізнііј, післьа вавилонськіј поход. книг біблійних і почасти пророків,—можна виробити собі погльад, котриј не далеко буде од правди. Безспорноі ж правди в цій справі ніколи не діјдуть льуде, бо не ма документів, окрім бібліі, котру приходитьсьа розсікати на складні частини методом, в котрому завше буде багато апріорного. Аби вибити історіју жидів із позіціі абсольутногіератичноі і вбачити і в ній евольуціју і подобенство до других,—то і то добре. А деталі еволюціі жидів завше зостанутьсьа темними і спорними.—Vernes написав і коротеньк. Elements d'histoirie juive ($1^1/_2$ фр.). Це перша частина Histoirie sainte (a l'usage des etablissements d'instruction primaire et secondaire et de l'enseignement dans la famille). Це перша проба зовсім елементарного викладу історіі Старозаконноі по новим методам. За тим мусить бути також історіја Нов. Завіту з огльадом других релігій. Звісно, хиба Вернового погльаду на рел. біблійську тут виступаје більше,—але в кінці всего книжка добра. Ја б радив јеі розширьати. Спробују: скажу книгареві, шчоб послав Вам. Коли дійде, то вельу послати і Précis.

Коли хочеш попробувати свою ліру на біблійні теми і трохи помогти мені,—то переложи віршами з Ісаіі I, ст. 2—3, 11—18. Міні треба буде це вставити в одну статејку в Хліборобі.

Чи Ви бачите коли цьу газетку? Вона, по мојому, де далі стаје ліпше і пуска корні в народі. Варто б було піддержать јеі працеју. Цілују тебе і всіх Ваших.

М. Др.

Зорька посила Микасеві своі мальунки кораблів, що він іх бачив у Роскофі.

III

23 янв. / 5 февр. 93. Улицьа Денкоглу. Софіja.

Льуба Лесічко,

Не вспів ja скінчити отповіді твоjій мамі на лист з Полтавщини, jак принесли твіj. Того листу ja не одіслав, а тим часом кілька днів не можна було писати тобі за ріжними справами. А тут прислали з Галичини пачку книжок і між ними твоjі переклади Гейне. Ja jіх довго ждав і добивався,— та Львів така земльа, шчо там ja не можу нічого добитись, ні просьбами, ні навіть грішми. Насилу Франчиха купила мені твого Гейне,—але тим часом ja довідавсьа, шчо в Львові вийшла друга твоja орігінальна книга. Розуміjесьа, шчо ja jеjі буду добиватись не менше 6—9 місьаців, а може і більше. Переклади з Гейне читаjутьсья легко;—це вже багато, тілько досить далеко переложені. Особливо злість Гейне не вийшла, може через те, шчо Ви з М. С. добрі льуде. В мене тепер не ма книги Buch der Lieder, та ja можу свірьати тілько з тим, шчо памjатаjу, ось напр. Da knikset höflich den höflichssen kniks! у тебе переведено зовсім без злости і т. д.

Подобіje учебника Географіjі можу рекомендовати в книзі Onèsime Reclu—La terre ete (це брат «великого» Jелисеja Реклю,—і в книзі видно, що маненький брат). По історіjі христ. в часи візантіjські спеціального діла ja не знаjу,—а в дejаких спільних курсах іст. хр. церкви це обробльаjесьа. Тепер виходить порьадниj курс Möller—Lehrbuch der Kirchengeschichte; вийшло 2 томи (Die Altkkirche,—Das Mittelalter), коштуjуть 23 марки,— а то jесть також вкорочене виданье між тими ж учебниками (Grundriss der Theologischen Wissenschaften), шчо ти маjеш Cornill, у 2 томах усьа. А то була вийшла дуже порьадна книга при «Кіевск. Универс. Извѣстіяхъ»—Терновскаго—Хр. Церк. въ эпоху вселенскихъ соборовъ. Та не знаjу шчо з нejу сталось,—бо на нejі через 3—4 роки по виході гоненіе од Синода вийшло, і автора з Дух. Ак. вигнали. Попробуjу розшукати. Там тілько уjідливі місьа проти єпископів навіть в писаньах свьатих, jак Григ. Назіанзин,—приведені по грецькому. Та ти, здаjесьа, знаjеш цьу мову.

Про нас нового не ма шчо прибавити, хиба те, шчо Рада кілька днів хорувала. Чи зjіла шчо, чи на скобзальці (patinage) простудилась,—а тілько був жар і болів живіт. Ми бojались, коли б на дихательні органи не кинулось,—одначе обійшлось благополучно,—і сегодні Рада виходила на урок музики. Ліда за те скобзаjетьсьа з азартом,—то навряд до Вас скоро напише. З Парижа дістаjемо звістки частенько, на стільки сніги

позвольяють,—бо оце недавно зразу аж 4 листи, котрі десь зібрались, коли Угоршчину і Балк. півострів засипало було снігом трохи не на віки. Все пишуть одно. Зорьа навіть насморку не мав за всі холода, товстіje, веселиj, порьадно учитьсьа і всі его льубльать.

З Галичини пробилось тільки те, шчо народовці одні признали, шчо угода провалилась, другі (дьадько угод. Барв.) мовчать, а в рejстагу 5 народовців внесли про реформу вибору, хоч дуже мізерну,—то б то сбільшуванье числа депутатів од сельан Галичини, відповідно до податків, котрі вони плотьать. (В Австріjі три виборчі куріjі—великі пани, міста і сельане і в прінціпі сего Interessen-Versettung'a стоjіть поділ числа депутатів, одповідно суммі податків з кождоjі куріjі. Але це брехньа jак усе в Австріjі, а надто в Галичині). Конечно, польаки і тим унеском розльутуjутьсьа,—а інші партіjі не напруть, між иншим і через те, шчо тепер в Австріjі на черзі більш радікальна реформа виборів (suffrage universalle) і народовці зостанутьсьа ні з чим. Та тілько все таки вийде кінець угоді,—і jак би народовці були розумніші, то могли б пристать до радік. руху за suffrage universalle, сказавши польакам: Ви не схотіли смирнішоjі реформи!—Та навряд шчоб чого розумного видумали вони,—коли і радікали дурijуть і готові росколотись через справу панів.

Не знаjу, чи відомо тобі, шчо намісник, котриj був згодився, шчо еміграція виходить з нужди, потім надумавсьа звернути лихо на попів, шчо одні ширьать московшчину, а другі не дбаjуть про освіту народу, котриj не зна, шчо то уніjа свьата, а шчо прокльата схизма. Польскі газети підхопили,—шчо значить треба зреформувати попів, отдавши семінарію іезуітам. Коломіjці (Павл. і Ден.) трохи схибли, підхопивши радісно цірkульар намісника, хоч не похвалили і jего. А Франко, котриj шче передо мноjу говорив у Відні проти попів,—поjіхав у Львов і почав писати в K. Lw. за попів, а другі січовики так скликали віче за попів і тепер у народі буде бійка між П-ком і Фр. і K⁰. Січовики кажуть, шчо треба, заступаjучись за попів, бити клини між іерархіjеjу і попами, укр-филами і москвофилами,—молодими і старими москвофилами,—а кінчать тим, шчо побjуть клини проміж себе.—Jа кидаjусь на всі боки, шчоб вдержати бійку і одвернути льудеj од клинообразноjі політики викрутасів, до простоjі праці за вольу і просвіту народу. Та не знаjу, шчо вийде. Помочі ні від кого не маjу. По кр. мірі П-к держитьсьа добре,—а другі крутьать навіть коло него. Не можуть узьати в толк, шчо тепер австр. порьадки репаjуться і шчо поки не прийде виборча реформа і не введе нових елементів, доти там ні з ким і компромісу робити.

Ну, годі. Цілуjу всіх Вас.

М. Др.

IV

5/17 маjу, 93.

Льуба Лесічко,

Вчора прийшов твій лист,—а книжки, звісно, шче нема, та скоро ja ї не жду; інтересуюсь ja дуже прочитати jeji, а також ті нові речі, про котрі ти згадуjеш в останьому листі. Та де вони будуть напечатані? Міні Кобр. не давно писала, шчо хоче видавати «Дрібну Жіночу Бібліотеку» окремими книжками з тим, шчоб пускати нову, коли спродасьа стара. Прохала і в мене статі,—та ja хоч би і радиj дльа «пользы службы» одягтисъ хоч і в плахту, не можу видавить з голови своjеji «жіночу тему». До того Кобр. розсердила мене, написавши глупость до Огон. «про радікалів» (певно, ти читала в Зорі). Ja jij не одмовив праці,—але послав дejакі запити і свою замітку про jeji виходку, до чого вона сама викликала мене, спомьанувши про неjі в листі.

Чудні такі льуде jeji компаніja! Позаторік у Відні вийшла в мене розмова з Кобр., результатом котроjі було те, шчо К. взьалась видати переклад Histoire de la civilisations contemporaine—Seignobs'a. Се не дуже великиj томик, в которому досить добре показана національна, політ., культурна і соціальна евольуціja світа от 1789 р. Було б чому повчитись і жінкам і чоловікам у Галичині,—і жіночій був би переклад та виданье. Тепер пише, шчо переклад робитьсьа,—та з хитроjу цільу, шчоб підвести jero видати станіславівське тов. жіноче,—а тим часом К. сбира матеріал на жіночу бібліотеку. «А ларчик просто открывался».

Скілько ти читала листів Вартового? Ja можу тобі прислати кінець, вирізавши з Бук. Так само пришльу і свою одповідь, або власне дві,—бо одну ja послав у Бук., а...[1]) другу П-ку. З Чернівців получив запит, jак прочитати такі имена, jак Т. Мор, Бекон,—з чого бачу, шчо там сбираjутьсьа печатати скоро моjу рукопись. Можна з того побачити і те, jак багато «западноjі культури» в черновецькій редакціjі, котра лежить ближче до мерідіана острова Ферос, ніж Миргород. Радиj би ja був прислати і другі своjі писанья, jак би знав, jаких власне тобі не зрапльалось бачити.

Те шчо ти пишеш про правдьан дльа мене нове. Ja б радиj був, коли б навіть склавсьа гурток хоч правдьан,—справжніх, зовсім á la Barw. з панами і т. и.,—аби були льуде з сістематичноjу програмоjу,—та б сістема викликала б сістему ж. А то najгірше—ні риба-ні мjасо, котрим здавна наповнаjутьсьа украjнофільські кружки. Чи не попадалось тобі в 4 кн. Правди за сеj рік «Profession de foi молодих украjінців»? Там написано,

[1]) Тут одно слово написано дуже нерозбірно.

шчо се читано в день Шевч. в університетському місці. Хотілось би знати, в якому і чи богато похвал знайшов реферат сей,—в котрому ja знахожу незнаньньа елементарних епох нашої історіїі, темноту думок, а до того навмисне втіканьньа од певних точок, котре личить більше старим софістам, ніж молодіжі.

Про тих, шчо працьуjуть ізольовано та мовчать хтілось би знати хоч натьаком. Чи то працьа літературна, чи педагогична, господарська і т. и.? Треба б усьакоjі.

Ти Галичину дуже не ідеалізуj. Робучих льудеj там страшенно мало,—а сурjозно робльашчих шче менше. І там певні думки—іграшка в молоді часи, котра зліта jак льудина виходить зі студенческого кругу. До того там біда, шчо властиве про піоліт.-економічні справи говорьать студенти-медіки (Відень) і через те говорьать самі загальні тези без деталів, а надто крajевих, котрих властиво ніхто не знаje. Через те там надто важко вирости популярнij літературі, котра б давала поступові думки в крajевих фактах. До того і там постіjності, товар. «етіки», jак ти кажеш,—шче менше може, ніж у миргородців. На шчо вже Франко. Тебе дивуje jого статья в Зорі. Але він увесь свій вік такі сьурпризи робить на право і на ліво. Може тут винна і «поетична натура» (avec votre permission, mademoiselle la poétesse!). Найгірше, шчо він такими скоками шкодить і справам, і собі самому. Найменше всего тут «лакомства нещасного»; се jакась натурально наjівна ассімільаціjа до тих кругів, куди прискочив наш поет. Коли хочеш, зовсім надежнij чоловік один тілько і jесть на всьу Галичину,—П-к,—і ja зі страхом думаjу,—шчо стане з усім рухом, коли він умре, а се може стати і не забаром, бо він дуже слабиj і вимученij. А не багато і треба—хоч би душ 5 твердих та робучих, поки просвітліje в головах мужиків, в котрих і тепер—противно всім примірам історіjі більше світла в головах, ніж у академиків і профессорів галицьких. П-к иноді мені присила листи мужицькі,—так куди до них jакому небудь Мел. Бучинському, з котрим колись прияательевовали ja та мама твоja! Хаj би хоч 100 таких мужиків зорганізувалось,—тоді ми з П-ком спокійно могли б умерти.

Зрештоjу ja все таки сподівajусь більше од рос. укр. інтеллігенціjі, ніж од галицькоjі. Чим більше ja пізнаjу Европу і славjаншчину, тим більше впевньajусь, шчо дльа Европи більш грунту на Неві, Волзі, Дніпрі, ніж на Дунаjу з Савами, Дравами і Моравами, і шчо націоналистична дрібнота інтересів і гризньа в зах. слов. не даje льудім зрозуміти основні думки теперішнього европ.-америк. житьа і культури. Навіть знатьа нім. мови не помага нашим земльакам,—бо j по німецькому вони читаjють те, шчо німці починаjуть забувати. Хаj би наші надніпрьане почали читати фр. та англ. і нім. книжки та revues,—то вони в 10 років випередьать всіх тих братів, котрі властиво ні европеjці, ні азіати і навіть не середнij світ (видуманиj Вол.

Ламанським), а просто повітові панночки, котрі страх хотьат одьягтись по моді, та тілько моди беруть застарілі та шче ј чорт-зна в јаких прихвостнів справжніх модниць.

Темненько ја говорьу,—та може ти мене зрозумијеш.— Миші јак будеш писати, то кланьајсьа дуже,—а домову дітвору поцілуј за дьадька, котриј мусить бути дльа неји міфом,—бој ја тебе реально можу вообразити собі тілько, јак ти сидиш на јаблуні та говориш: а я на деревъ! А ти бач уже на Пегасі!

Твиј М. Др.

V

4 јульа, 93.

Улицьа Денкоглу, Софіја.

Льуба Лесічко,

Учора дістали твиј лист. Довгенько таки ти «виповньала своју залеглість»! Ну, та Ви на сему пункті не поправимі! З листу мого до бабушки дізнајеш про нашу «внѣшнюю политику»,—про дорогу в Париж і т. п. По части «внутренней» можу сказати, шчо в Буковині скінчилась моја одповідь на дејакі спеціальні речі в листах Вартового,—а довга, загальна шче не починалась в Народі. Коли клопоти перед відјіздом дозвольать, то вишлю тобі листи Варт. і своју одповідь. А з болгарськими фольклорними працьами не знају јак і бути. Сборника теперь ціла бібліотека: 8 томишчів,—а окремі отбитки мојіх статеј цензура не пуска в Россіју (мені вернули послані ученим екземпльари, по постанові петерб. цензур. комитету) хоч в них нічогісінько шкодливого дльа «Основ» не ма. Попробују послать листом напечатану доси половину 8-оји праці Дуалистическое миротворение.

Спасибі за дејакі звістки і характеристики. Ја сам не одчајујусь в украјінцьах, а надто в молодих (І про старих ја зовсім не так уже зле думају: вони все таки робльать своје діло,—тілько шчо вже занадто багато плачуть). Мене тілько дивује те, шчо вони тратьать силу і час на те, шчоб ламати двері котрі одчинені вже.

Не ма других задач у нас, окрім тіх, јакі јесть і в Европі; не ма других способів. Ріжницьа тілько в кількости, а не в јаковости.

Те шчо в Европі робиться publice i en gros, у нас може робитись privatim, або privatissime і en détail,—от і все. А наука одна, ціль одна. Ну, і брались би до науки, а потім до прикладу јеји.

Про Aussichtslosigkeit d. S. D. ја мав уже пригоду писать в Народі. Книжка сьа занадно абстрактно ставить справу і зовсім далеко од нас. Соц.-дем. не в кінечних ідеалах, а в організаціји робітників, в порушеньу таких справ, јак

8 годин праці, а на континенті, а надто в Німечині шче в опозіції мілітарізму. Через те в Німечині подають голоса за соц.-дем. часто не тілько не робітники, а і не соціалісти. Смішно коли русин, виходьучи з того, шчо коммуністична держава річ неможлива, або темна, буде стояти проти Бебелів за мілітарізм! В противувіс Aussichtslosigkeit есть брошура самого ж Шеффле Quintessenz d. Socialismus.

Ja перескочив. Слід би було перш сказати про Галичину. Беспорно шчо там усі справи відніше. Та горе Галичини в тому, шчо там дивитись ясними очами ніхто не хоче. Смійсьа, коли хочеш, а ja тобі скажу, шчо і досі з усієї гал. інтелігенції один єдиний П-к маје ясні і за него одного можно ручатись, шчо він не стребне до чорта в мішок. Инші, того і жди, шчо стрибнуть в таке, шчо, «только плюнешь да перекрестишься». Ось січовики напр. почали національну церкву боронити,—тепер «з тактики» впутались з москвофілами (Сембраловичу маніфестацію jajцьами робили),—а москвофіли jіх же перших поліції і передали. В самій коломійській ред. Нар. і Хліб. треба дивитись в обидва ока, шчоб Герас. і Депл. з народовцьами не побратались, а ті б jіх же предали. Про Галичину справді можна сказати, шчо там одна надіja на мужиків. Але мужики потрібують письменних льудej,—а jіх з галичан не набереш і 3-х. Набрати можна б було з наших украjінців,—jак би.... та jак би....

А П-ку трудно і морально і матеріально. І помилки він робить через енервацію та через те, шчо не ма з ким порадитись під боком. Окрім того Коломіja звісно близче до мужиків та шче дальше од Лондона та Парижа, ніж Львів. Бібліотек нijаких у Коломіjі не ма. А без бібліотек jака література. Не можна ж «из кулака букеты всей почтенной публикѣ жертвовать».

Profession de foi вже перепечатали в «Буковині». Najгірше в нij окрім не знатьа, котре можна шче простити «молодости и неопытности», адвокацьке крутіjство—навмисне вніканье і затиранье пекучих справ. Дуже кортить мені иноді показати се публиці—та діла і без того багато.

Більше сегодні не буду писати, страшенно ніколи. Ja скінчивши спеціальну роботу про дуалистичну легенду (чорт лізе в воду за землеjу) побачив, шчо в нас і великі учені плутаjуть через те, шчо не звертаjуть уваги на те, з чого склався сам христиjанськиj (церковниj, jак і еретичниj) сатана,—і мусив написати про евольуцију сего і jего загальні відносини до наших апокрифів і легенд.

Хочесьа вписати увесь матеріал, jакиj можна мати тут,—шчоб в Парижі вже доповньати. Через те пишу денно і нічно, навіть протів своjеjі аорти.

Цілуjу Вас обох з Олесеjу, а jак прijіхали другі, то і jіх. Напиши мені зараз же в Париж, то скоро одповім.

Твіj М. Др.

VI

14/26 Јан. 94.

Льуба Лесічко,

Оце дістав твій лист, і хоч ја вже одсидів 1/2 дня, викінчајучи роботу дльа Ж. і Сл. і мусив би лежати, та напишу шче тобі.

Ж. і См. појавилась 1 книжка, та ја лишень 2 дні, јак јеји полученв, бо першиј екз. пропав на пошті і не всью прочитав, а саму наукову половину. Нічого собі: досить науково і свіжо. Та тілько врізав мене Фр. біографіјеју мојеју. Він мені зробив сьурприз, бо мабуть чув, шчо ја не позвольу друковати ні патрета, ні біографјі,—та і написав мені про се, коли вже річ була скінчена. Знајучи licentiam focticam Фр-ка і јего рутеньскиј такт, ја ждав лиха,—і діждавсьа навіть несподіваного: і помилок і дописів і т. д. Звісно, ја послав поправки, јакі можливі,—та вони будуть напечатані лишень через 2 місьаці, а до того нагульајуться помилки і набрешутьсьа воріженьки! Та шчо мені робити. Прошу тебе: објави urbi et orbi, шчо ја тут менше винен, ніж Христос перед жидами. Коли можеш, скажи про се А-чу. Мусить же він вірити, шчо ја по кр. мірі не брехун, шчоб сказати, шчо Ист. П. М. Нар. зроблені більше мноју.

З 9 г. Епе. Хотів би ја, шчоб Bible пішла в 3 кн. Ж. і См. јак тобі субјективно подобались ті статті? Так ти попала під інтердікт за космополітизм! Цікавиј би ја знати, чи ти видеш і зрадницеју, хоч «гнилоји ковбаси» і не јеси? О, stultissimi! Хотів би знати ја, шчо ж тепер говорьать ціклопові барани, коли Пр. јавно стаје за ультрамонтанством. А в тих хаотичних листах, котрі мені писав Поліфен при номеру Пр. тілько і було јасно, шчо Пр. закладајесьа. шчоб стојати за аграрні інтереси крестьан, котрих не розуміје «Дѣло», і шчоб не допустити нар-ців пітти під ферулу многр. Сельбратовича. Хоч ја чимало бачив на своєму віку брехні і крутіјства, а сего всего просто не розберу,—јакі такі в сих льудьах мозки!

Буду ждать квіток плејади, а надто поп. брошур. Јак собі хочете, а се дльа нас најголовнішче діло. Друге треба најбільше дльа того, шчоб було кому робити се. Та шчоб були поп. бр. добрі треба, окрім літ. таланту, доброји науки, звісно при думці, шчо правда одна—дльа мужика і пана. Але на лихо звичајно популяризатори лишень вкорочујуть гимназичні учебники, јак автори сих скорочујуть универс. лекціји,—та окрім того дајуть народу те, з чого самі виживајуть.

Ја і собі впјать пустивсьа в популяр. літературу двома брошурами оповід. про заздрих богів (вступ: Полікр. Самоськиј і 2 запов. Мусіја в повному тексті. Прометеј і Зевс, Јева і Адам—переробки Прометеја в Есхила і др.—Переробка опов. про Јагве—на викуп льудеј жертвоју богольудини.—Наука по старим

погльадам і по новим.—Прометеj Гете і Прометеjі... [1]) в льудности) і Раj позаду і попереду,—або Раj і поступ. (Віки Герідо—Овідіjеві.--Раj Зендавести і бібліjі.—Царство Jагве.—Царство небесне.—Утопіjі.—Поступ). Хочу одповісти на запити, котрі вже роjатьсьа в Народу, і виjаснить вартисть вільноjі думки і віри в поступ. Всьа наша нова цівілізаціjа на селу,—а ми ліпемо до народу вироби jеjі (національність, право, техніку і т. и.) не виjаснивши jому основ і не вигнавши з него двох думок: 1) бог наказуje: де далі все гірше, 2) розум—гнівить бога.—Перше чадо вже написано і друкуjесьа в Хліб.,—а друге шче в голові. Не знаjу, jак виjде. Ми свьата провели в поголовній інфльуенці: jа, Льудм., Міка (3 слугині), Ліда,—тілько Іван та Рада були вільні. Тепер потроху очуньуjемо, хоч jа все кашльаjу.

Поцілуj Олега і кланьаjсьа, кому слід.

Твіj М. Др.

16.—Все чогось не приходить твіj Сікорськиj. Получив 2 № Дзвінка і там побачив Олега с тирольськоjу дівчиноjу. Не паміятаjу jа подібного в Дікенса ні з історіі Тіроль, але завше jідучи по Тірольу думаjу: дурні тірольці;—чому вони зосталисьь під габсбургами, а не пристали до Швейцаріjі,—то ж думаjу, шчо тір. дівчата мало прислужились Брагенцову, которому вже справді бог велів бути швейцарським.—Коли Ви будете складать Дзв., то попросить шчоб мені jего висилали в Софію, бо справді мені буде чудно купувати Ваші твори. Та треба щось зробити рішуче, щоб Дзв. став розумніший. Льубить він батьківщину, та не вміje писати про неjі нічого, окрім загальних слов. А хто видумав перекладати тепер Ламе Флері? Хаj би лежав у могилі!

19. Все нема Сікорського. Тим часом діждавсь jа новини: впjать онімів, jак 2½ роки назад у Відні Не пишіть про се поки в Гадьач.

VII

12 февральа, 94.

Улицьа Денкоглу.

Льуба Лесічко,

Посмішила ти мене, хоч і попечалила афоризмами молодих філософів ціклопичного періода. Читаjучи і ранішче деjакі твоjі характеристики, jа не раз думав попросити тебе написати дльа печаті замітки про тепер. молодіж украjінську,—при чому вказати хиби jеjі вихованьньа. Пора вже поставить сьу справу ребром,—бо по всьаким Правдам, Зорьам, Дзвінкам видно, що народ страшенно посуваетьсьа назад. Читаjеш молодих літераторів наших і не можеш собі уjавити, де вони учатьсьа? Та

[1]) Тут одно нерозбірне слово.

пригадай, що ja був у гімназіїі в часи Николаja і в университеті в моїі часи (знамениті 60 роки!) були профессорами такі Ставровські, Лінниченки, Селіни і т. п., котрих тепер і в казці не скажеш: jак jесть «монстри» і «рарітети»,—а таких дикунів, jак напр.... [1]) Сердешнiй, і тоді ми не говорили. Се jакесь добровільне самозадурьованьнье,—і пора до него приставити мікроскоп і вивести jего на світло. Иншого ліку не ма! A propos! Що то воно за Сердешнiй?

Добре буде, jак не спізнитись з Bible. Ja вже жалкyjу, що почав діло занадто систематично, - з буддізму. Ліпше б було почати з кінцьа—з бібліjі і евангеліjі.—Про Yernes скажу, що він маje своjі клички, jак «бунтарь» проти начальства (Рejса і К°), але в справі пізнього складу бібліjі він мабуть виграje спор. Вже і школа Рejса ставить редакцiю закона післьа Вавил. полону,—і лишень Второзаконіje в 622 р. Але прочитай в книзі царств історію Азіjі, то j побачиш сама тепер jеjі неможливість. Сьа історіja мусила писатись післьа Вав. полону! Нові роботи про Второзаконіje вже признаjуть у нему пізнішчі вставки. Так само і з пророками,—а звідси не далеко і до признанья зовсім пізнього часу jіх редакціjі. Та і суть справи власне в сих вставках,—тоб то в місцьах, де бачимо думки про необрьадовиj культ бога, про вічниj мир, космополітизм. Се тілько і jесть оріхи, важні дльа історіjі світовоjі культури, а все инше лушпиньнье, про котре не варто споритись. «Оріхи» ж не могли појавитись ранішче персидськоjі, або і македонськоjі доби,—бо инакше впjать виходило б чудо jак і з Мojсejем і Авраамом.

«Ліризм» Верна почасти реакціja і наjівна заплата за критицизм,—а почасти протестанськиj настрій, нам мало зрозумілиj. Протестанти переньались теорієjу прогресса і примусили прогрессувати і «божественне откровьеніje» та вони радо кланьajутьсьа перед тими творами, де бачуть сліди такого прогрессу. Католицизм же власне прогрессу не признаje і через те або душить критику, або критик, вирвавшись на вольу, лajетьсьа і пльyjетьсьа,—або в ліпшому випадку, jак у Ренана, і кланьajесьа і усміхajесьа.

А к слову! Чи Ренан у Вас досить відомиj? Сими дньами ja получив і прочитав V том Histoire du peuple Jesrael, котрим кінчajесьа jего монументальна працьа—VII томів Les origines du christianisme і V т. H. du p. d'Jesrael. От посчастило чоловікові—перед самоjу смертьу викінчити остатнij том праці всего житьтьа. Власне через те, що Ренан де дуже був радикал у критиці, вплив jего мусить бути колосальниj. Чудо појаву христиjанства ним росказано, jак натуральниj факт історіjі так що всьака дама мусить jего зрозуміти.—Чи в нас читajуть Ренана? Ja тілько головоjу хитав, читajучи статьті Слонимского про

[1]) Слово нерозбірне.

него, де про всьакі літературні игрaшки Ренана росказувалось, а про головну працьу јего—мовчалось! Коли не читајуть, то те показује, що ми власне не европејці.

Про моје здоровја противно і писати. Ось уже більше 3 тижнів, ја німиј—говорьу шопотом. Через 3 дні треба починати лекціјі 2-го семестру. Буду прохати одпуску на місьаць, хоч певниј, що за місьаць нічого не переміниться. Треба буде подавати в одставку,--а тоді що јісти? В додаток 10 днів тому назад наскочило на мене 2-ге виданьнье сухого плевріту в лівому легкому. Кілька днів лежав у жару і кричав од болі. Потом почав читати Ренана. Тепер пишу листи,—а роботи сурјозноји все не можу робити.

Цілују тебе. Наші кланьајутьсьа.

М. Др.

VIII

Траурний лист Лесі Українки з Болгарії до свого батька в м. Ковель, Волин. губ., про смерть М. Драгоманова. Лист не датований, але на конверті є почтова печатка: «Софія, 13. VI. 95».

Любий папа!

Не знаю, чи получив нашу телеграму о смерти дядька. Він умер несподіванно, од розрива аорти, 8 іюня, над вечер. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмилі Михайловні з дітьми. Найлучче, як би ти міг приїхати, а коли сього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. В ділах по имѣнію Л. М. і таке инше тілько ти можеш дати раду. Як ти думаєш про поворіт Л. М. в Россію?

Пишіть частіше, тепер для нас се дорого дуже.

Твоя Леся.

Передай як небудь мамі, і напиши, як вона се прийме. Ми всі немов без голови. Прости, я більше не можу писать, нехай потім. За моє здоровья не бійтесь, з нас ніхто не заболів.

Бабушку приготовте до сеі звістки. Сповістіть Ваню і Сашу. Нам тяжко писать сі сповіщення, поможіть нам.

Подав *Ів. Ткаченко.*

МИРОН.

Життя Українців у Канаді.

КАНАДА Й ДОЛЯ ЇЇ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ.

Свій економичний розвиток Канада завдячує праці й хисту прийшлого населення. Хоч Канада є англійською колонією, її внутрішній економичний і політичний апарат подібний до апарату в Сполучених Штатах Північної Америки.

Східня частина Канади індустріяльна, а західня агрикультурна. Природні багатства її дуже великі. Своїм збіжжям вона конкурує на світовому ринку з Сполученими Штатами. В Канаді дуже розвинена лісова індустрія, котра здебільшого є в руках американського капіталу. Підземні багатства Канади це—вугілля, нікель, золото, мідь, срібло, азбест і природній ґаз.

Загальне населення Канади після перепису 1921 року 8.788,483 душ, хоч простором вона майже в 10 разів більша за Україну (північні, підбігунові її території не замешкані). Це населення складається з 27 національностей, причому на першому місці йдуть англо-сакси, на другому французи, а на третьому українці. Українське населення в Канаді обчисляють біля 300,000. Українські імігранти походять переважно з Галичини й Буковини, а по своїому соціяльному складі походять вони з незаможнього селянства або сельського пролетаріяту. Імігранти з Наддніпрянщини—з Київщини, Волині, Полтавщини, Чернигівщини й Подділля не живуть в Канаді згущеною масою, не є організовані, а тому губляться серед загального населення.

Еміграція галицького селянства до Канади почалась років тридцять тому назад, а після великого сільсько-господарського страйку в Галичині в 1902 році вона набула масового характеру. Канадійські капіталісти побачили, що виховане австрійською «демократичною» конституцією і нагаєм польських поміщиків галицьке селянство дуже надається до експлоатації. Тоді велика канадійська залізнича компанія (Кенедіян Пасифік К⁰) вислала, за дозволом канадійського правительства, в Галичину й Буковину своїх агентів, аби вони вербували до Канади українське селянство, тоб-то, аби постачали канадійському капіталові білих рабів. Ці агенти, не жаліючи фарбів, малювали галицькому селянинові Канаду, як «обітованну землю», в котрій течуть

молочні ріки. А головно дурили вони селянство родючою землею і великою демократією, котра дає права всім національностям розвивати свою мову й культуру.

Прибувши до Канади, українські імігранти найшли в ній замісць обіцяного раю капіталістичне пекло. Багата родюча земля, на котру вони їхали, лежала далеко, за півтори або дві тисячі англійських миль від місця їх висідки з корабля (Квебеку та Монтреалу). Аби дібратися до неї, треба було будувати залізниці через великі онтерійські ліси й болота. З пустими кишенями і «без язика»,—в гіркій далекій країні, почали українські імігранти, поруч з такими самими прибувшими з ріжних европейських країн безсловесними рабами, прорубувати віковічні ліси, мостити трясини, пробивати тунелі в кам'яних горах, будувати мости через многоводні канадійські ріки і своїми кістками встелювати полотно тої дороги, яка мала привести їх в «обітованну землю».

Які були в той час умовини праці в Канаді, про це оповідає Густав Маєрс в своїй книжці «Історія канадійського багатства». Та сама залізнича компанія «Кенедіян Пасифік» заключила в 1882 році контракт на допущення в Канаду 6,000 китайців для праці при будові залізниці (китайці працювали з другого кінця, від Великого океану).

«Я ніколи не сподівався, щоб англійські й французькі старокраєві джентльмени могли кормити навіть своїх собак такою поживою, якою вони кормили тих китайських робітників»—свідчив Давід Вильям Кордон, сам залізничий контрактор, а пізніше депутат до всекраєвого парламенту з міста Венкувер (Густав Маєрс, «Історія канадійського багатства»).

Здовш нової залізниці виростали міста й місточки, будувалися фабрики, відкривалися копальні вугілля, ніклю, міди й золота. І все це знов таки будувалося руками імігрантів, серед котрих на першім місці стояли імігранти з Галичини й Буковини. Многі з них після кількарічної тяжкої праці втратили надію побачити «обітованну» родючу землю й осіли по фабриках, копальнях та лишились вічними пролетарями. Інші, що не втратили надії, а, головне, новоприбувавші з Галичини імігранти побачили, нарешті, ту землю, котрої вони прагнули. Але тільки побачили. Та земля не була вже для них. Перш за все найкращі обшари тої землі канадійський уряд роздав залізнодорожним магнатам. Одній тільки Кенедіян Пасифік К⁰ він подарував 25.000,000 акрів найкращої землі в трьох агрикультурних провінціях: Манітобі, Саскачевані і Альберті. 6.000,000 акрів дістала в дарунок Гудзон Бей К⁰, головними пайщиками котрої є англійські князі та лорди. А ту частину здібної для оброблювання землі, яка ще залишилась, уряд в першу чергу роздавав прибувавшим імігрантам з Англії та «родимим канадійцям», які, висловлюючись петлюрівським терміном, творили «ропу канадійської нації». А українські імігранти лишилися з нічим.

НЕТРІ Й ПУЩІ ПЕРЕТВОРЮЮТЬ В ХЛІБОРОБНУ КРАЇНУ.

Канадійські капіталісти й уряд (це було і є одно нероздільне тіло) знали, що роблять. Вони запропонували українським і инших націй імігрантам йти і брати землю на півночі, далеко від залізниці. Виходу не було. Многі укр. селяне ніяк не могли помиритися з пролетарською долею і пішли на північ, між індіянів, в «сусідство до білих ведмедів», як це вони з гірким жартом говорили. Пішли і, закачавши рукави, почали корчувати нетри, осушувати болота і протягом 10—15 літ перетворили глухі пущі в родючу країну. Тоді вже не вони пішли до канадійських капіталістів, але навпаки, капіталісти руками нових імігрантів почали провадити залізничі лінії в осередки українських колоній. Ріжні компанії, що мали фабрики рільничих машин, послали між українських фермерів (рільників) своїх агентів, почали відкривати там склади рільничих машин та давати їх фермерам на виплату за великий процент. Почувши наживу, пішли між фермерів ріжні ґешефтярі, спекулянти, коршмарі. Не забули про українських фермерів ріжні релігійні секти, якими в Канаді хоч гать гати. Підібравши свої довгі поли, першими пішли французькі та бельгійські єзуїти, або, як вони себе називають, «місіонери». За ними скоро помандрували представники «зреформованої» церкви—пресвитеріянські, методистські та баптиські попи, потім адвентисти, суботники, «дослідники» біблії, одним словом, ціла плеяда чорних духів з оберненими на північ комірцями злетіла на фермерські голови та почала очищувати фермерські душі від гріхів, а кишені від доларів.

ЕМІГРАЦІЯ ДО КАНАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.

Поки українська іміграція в Канаді жила бідно, була на положенню безсловесного раба, доти нею ніхто не інтересувався в «старому краю». А скоро лише вона піднеслася економично, зараз же найшлись непрошені опікуни. Опікуни не тільки французькі та англійські, але таки «свої рідні». Здекласована українська інтелігенція, яка в Галичині продавала трудове українське селянство під час виборів польській шляхті за дріглі, або за локоть гнилої ковбаси, занюхала, що коло української імігрції в Канаді можна поживитися. І починається наплив до Канади вихованої на австрійському хлібі, покірної й вірної свойому панові галицької інтелігенції. В першу чергу їдуть греко-католицькі целібатники (манахи), за ними - ріжні недоуки студенти, а далі починають проскакувати професори. Всі вони їдуть, аби заопікуватися моральним станом української імігрції, не допустити серед неї до упадку «національних культурних надбань», «традицій», оберігти її від «асиміляції» і т. д. В Канаді починають з'являтися українські газети. Нарешті, ця новітня іміграція завершується приїздом до Канади тоді ще архієпископа Шептицького. Він

приїхав на прохання французьких клерикалів, аби переконатися, скільки додаткових грекокатолицьких попів зможуть вигодувати українці в Канаді.

Вся та новоспечена імміграція пробувала нащупати для себе грунт не тільки серед українських фермерів, але й серед міських робітників. Однак, тут вона зустріла острий опір. Робітники почали вже тоді організуватися в соціялістичні громади. І самого архієпископа Шептицького, який хотів направити їх, як «блудних синів», вони обкидали в Венкувер гнилими яйцями. І прийшлося австрійським слугам зосередити свою роботу серед фермерів. В місті Брендоні (провінція Манітоба) було засновано українську семінарію, катедру «філософії», котру обняв «професор»—поет Карманський. Але Карманському не повезло, і він, вилаявши Канаду в своїй останній «поезії» на канадійській землі, утік з Канади.

Шептицький, об'їхавши Канаду, переконався, що українські фермері вигодують не тільки пару десятків целібатників, але навіть греко-католицького єпископа. Повернувши до Галичини, він з благословення папи римського прислав до Канади єпископа Микиту Будку, вихованця князя Сапіги.

АВСТРІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА КАНАДІЙСЬКИЙ ЛАД АБО «ВИБОРЧІ ВЕСІЛЛЯ».

До 1919 року в Канаді було лише дві великих буржуазних політичних партії: консервативна й ліберальна. Консервативна це—галузь англійської партії торіїв, заступала в Канаді великий англійський капітал і безоглядно піддержувала англійську політику, а ліберальна заступала капітал канадійського хову і піддержувала в Канаді американський капітал, з яким вона була (і є) тісно споріднена. Ці дві партії завсігди боролися між собою за власть як в домініяльнім, так і в провінціяльнім маштабах, боролися так саме, як борються в Сполучених Штатах республіканська й демократична партії. Прийде в котрій-небудь з дев'яти провінцій Канади до влади, скажемо, ліберальна партія (кожда провінція Канади творить автономну одиницю), відбуде свій чотирьохлітний термін, її міністри прокрадуться за той час, дискредитують партію перед виборцями (якраз не перед населенням, але перед виборцями), і на слідуючий термін влада переходить до рук консерваторів.

Українська імміграція в ті часи не мала ще своїх дипломатів (не має вона їх і тепер), але уявляла собою поважну силу голосів. Прибувавши з Галичини українські «дипломати» не могли вести самостійної політики, по-перше, тому, що не були горожанами, а по-друге—не знали англійської мови. З «культурно-освітньої» праці вони серед української колонії вижити не могли. А продавшись котрій-небудь з вищезгаданих буржуазних партій, вони могли заробити куди ліпше, ніж в польської

шляхти в Галичині. Тим буржуазним партіям дуже потрібні були такі люди, які могли б підійти до українського населення на його рідній мові. І ці партії купили українську інтелігенцію з тілом і душею і під час виборів посилали її між українське населення на фермах і містах агітувати, а то просто купувати для них голоси.

Це, звичайно, робилося і ще й тепер робиться в такий спосіб. Під час виборів відбуваються на фермах передвиборчі агітаційні мітинги. Відбуваються вони в школах. Кандидат, скажемо, ліберальної партії даної округи, їде на цей мітинг, але він не уміє по-українськи говорити. Отож він везе з собою з міста двох українських помішників. А до помочи за ними їде ще фіра з горілкою й бочками пива. Кандидат, вийшовши на платформу, скаже кілька слів, сяде й сидить, а український допомогач починає вихвалювати його перед зібраними. Тоді як один з платформи вихвалює, другий в сінях частує. Так що під кінець мітингу вся авдиторія вже буває п'яна. В другій сусідній школі те саме робить кандидат консервативної партії. Українські фермері називають такі мітинги «виборчими веселлями». Під час цих виборчих весіль фермері, не тільки українські, але й инших національностей, одним словом всі, що «ласі на дурничку», так і ходять великими гуртами навіть з жінками й дітьми від одної школи до другої. А в самий день виборів, крім помішників і горілки, працюють ще й десятки автомобілів. Трапляється, що фермері, випивши все привезене, киями гонять від себе й кандидата й його помагачів. Одним словом, українська інтелігенція продавала цим буржуазним партіям українську іміграцію гуртом і вроздріб. В тих «виборчих весіллях» брала активну участь поголовно вся українська інтелігенція: попи, учителі, студенти залишали на той час в школах свою науку і йшли на ферми для роботи, адвокати, докторі, люди «вільних професій», редактори з цілим своїм газетярським штабом, попи, навіть сам єпископ йшли теж. Вибори, а особливо всекраєві, це були жнива для української інтелігенції в Канаді.

ПРИМУСОВА ЗМІНА ФРОНТУ.—«КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ».

До того часу, власне, до часу вибуху останньої імперіялістичної війни, ніякої освітньої праці, хоч би в націоналістичному дусі, та інтелігенція не провадила серед фермерів.

В Канаді в той час виходила ціла низка Українських газет, але видавали їх для українців ріжні релігійні секти: французькі клерикали видавали «Канадійського Русина» (тепер «Канадійський Українець»—орган єп. Будки, друкується за французькі гроші і у французькій друкарні); пресвитеріяне видавали (і тепер видають) «Канадійський Ранок»; методисти—«Канадійця»; чех Доячек видає за гроші ліберальної партії для українців

«Канадійського Фермера» (для поляків він видає в польській мові «Час», а для німців видає німецьку газету. Виходить ще в Канаді «незалежна» «народня» газета «Український Голос», але незалежною вона зве себе тому, аби в відповідну хвилю (під час виборів) продатися одній з буржуазних партій, що вона й робить. Тепер вона є органом канадійської автокефальної церкви.

Правда, інтелігенція збирала у іміграитів долари, але не на роботу серед них, а «на рідну школу в старім краю». Яка, сума доходила з зібраних тисяч доларів до тої «рідної школи», про це жертводавці не знали. Вихована на австрійському хлібі українська інтелігенція ні на хвилину не забувала про «коронний край» і «найяснішого монарха» Франца Йосифа.

Коли вибухла велика імперіялістична війна, то єпископ М. Будка, не розуміючи міжнароднього політичного становища і не знаючи, по котрій стороні стане в цій війні Англія, зараз з проголошенням війни між Австрією й Росією видав до української імміграції «маніфеста», в якому кликав її формувати в Канаді українські баталійони для оборони «коронного краю» перед царською «навалою» (майже всі українські газети в Канаді з нагоди вбивства в Сараєві «архікнязя» Фердинанда вийшли в жалібних рямцях). На слідуючий день після Будкового маніфесту Англія роспочала війну на боці Росії й Франції. Будка злякався і видав другий маніфест, в якому кликав українську імміграцію бути вірною тій країні, яка дала їй притулок і охороняє від всякого «врага і супостата», а уряд запевняв, що коли треба буде, то канадійські рутенці (тоді в Канаді про українців не знали ще навіть самі українські «дипломати») зі зброєю в руках стануть до оборони «своєї нової прибраної вітчини». Та цей нервовий крик переляканого єпископа справи не змінив. В Канаді почали дивитися на українців як на ворогів, що походять з ворожої країни, їх инакше не називали, як Foreign alliens, трактували їх нарівні з німцями (гунами). Навіть німці, як народ більш тактичний, обачний, не здеморалізований так своїми проводарями, не потерпіли так, як українці. Перш за все всім українським громадянам в Канаді відобрано право голосу. Їх політична роля зійшла на нівець. Даремно деякі, що лишились без роботи, українські політичні наганячі натягнули на себе жовнірські мундири та почали організовувати українські баталійони для оборони «прибраної вітчини». Англійці баталійони прийняли і загнали у Францію на позафронтові роботи, але прав українським громадянам не повернули.

Українська інтелігенція опинилася перед розбитим коритом. «Виборчих весіль» нема, грошей «на рідну школу до старого краю» збирати не вільно (збирати вільно, але висилати ні). Треба найти якийсь вихід з того зачарованого кола. Навчить біда ворожити, як нема що в рот вложити,—каже поговірка. І вчерашні «політикери» починають «культурно-освітню» працю серед української імміграції в Канаді. Починають будувати «народні

доми», читальні й «просвітні інституції». Аби будувати їх, треба збирати від іміграції долари, а на чолі тих «доларових кампаній», як це їх загально звуть в Канаді, стають люди з «освітою»: доктори, адвокати, учителі, редактори й попи. Починається внутрішня гризня між представниками ріжних сект і т. зв. народовців. Греко-католики будують собі «інституцію просвіти», «народовці» собі, а пресвітеріяне і собі пнуться. В 1916 році закладають народовці разом з греко-католиками Інститут ім. Петра Могили в Саскатуні, осередку українських фермерів в провінції Саскачевані, а в 1917 році «народовці» викидають з того інституту Будку і весь його клір та проголошують інститут безрелігійним. При кінці 1917 року (в різдвяні свята) відбувається в Саскатуні «великий, всенародній з'їзд», який «рішає», щоб інститут (поправді, це тілки бурса, де мешкали фермерські діти, що ходили до вищих і середніх англійських шкіл в тому місті) став безрелігійним, а шість місяців пізніше проводирі цього інституту витягають на нього православний хрест. Ректор того інституту Свистун і редактор «Укр. Голосу» Кудрик їдуть в Нью-Йорк до царського черносотенного єпископа Олександра Немиловського і на колінах благають його прийняти їх під покров «батьківської» православної церкви. Царський єпископ згодився їх прийняти, але з умовою, що вони зречуться українства (мазепинства). Вони на це не згодилися і вдалися з проханням до сірійського єпископа в Америці Германоса. Той їх прийняв. Вони спровадили його на свої з'їзди, які відбулися по черзі в Вініпегу, Саскатуні і Едмонтоні, фермерських осередках. Ті з'їзди «безрелігійники» починали й кінчали вже єпископськими молебнами. Молебні ті служилися в оригінальний спосіб: Германос, не знаючи иншої мови крім сірійської, правив сірійською мовою, його переводчик переводив на англійську, а Свистун з англійської переводив на українську мову. Вийшов конфуз. Навіть самі православні (безбожників на молебні не впускали) замісць молитися—сміялися. Цю нову релігію свистунівці назвали «новою греко-православною церквою». А загальна іміграція звала її просто «свистунівсько-сірійським православієм» (тепер це православіє звязалось з петлюрівською автокефалією, а самого Петлюру зроблено патроном «інституту ім. П. Могили»).

Єпископ Будка також не дрімав. Він приєднав собі до помочи соціял-демократа Романа Кремара (правильне ім'я Солодуха, а за його явне германофільське становище звано його в Канаді фон-Солодуха), відомого ґешефтяра і п'яницю, хоч людину освічену й здібну. Після планів Кремара-Солодухи греко-католики зформували «народню раду» і роспочали кампанію стягання доларів «помочи сироті Івасеві» в старому краю. Разом з тим куплено на виплат в місті Едмонтоні велику кам'яницю і названо її «Інститут ім. Т. Шевченка». Кремар з Будкою вмовили цілий ряд укр. фермерів поручитися за цей будинок своїм майном. Одночасно Будка з своїм лейтенантом Кремаром-Солодухою почав

велику кампанію за доларами для будови «інституту просвіти» в Вініпегу. Цей інститут він хотів протиставити робітничій інституції—Українському Робітничому Домові, збудованому центами й працею самих робітників. Кремарові вдалося зібрати на цю ціль коло 9.000 доларів. За ті гроші викопано величезну пивницю і на тому справа заморозилась. Коли жертводавці зажадали звіту з грошей, то по книгах ніхто не міг дати ради. В рахунках виявились такі видатки, як 2.000 доларів на цвяхи, тоді як ніде не було забито ні одного цвяха. Та яма стояла так протягом чотирьох років, і аж в 1922 році французькі клерикали дали грошей, обмурували її тільки одну половину і сп'яли над нею дах. Так повстала «яма просвіти», як це її називають в Вініпегу. А інститут ім. Т. Шевченка в Едмонтоні укр. фермері виплачували протягом п'яти років. Зложили на нього кільканадцять тисяч доларів (цілий будинок куплено за 44.000 дол.) і цього 1923 року власник судом відібрав той будинок. Виявилось, що заряд того будинку не виплатив за нього навіть процентів. Тепер власник того будинку наложив арешт на «народній католицький дім» в Едмонтоні, яким Кремар гарантував позичку, а також судовою дорогою відбирає землю в тих українських фермерів, які підписали бонди. Голова того інституту Шиба, який вів всю ту «господарку», завчасно втік до Галичини.

Для «сироти Івася» ця зброя також видурила від українських фермерів кілька тисяч доларів і не дала про них ніякого звіту. Кремар сказав, що він їздив кілька разів до Отави (столиці Канади) і там провадив за ті гроші з міністрами «високу політику». А в дійсності він їздив по місті автомобілем «з дівчатами» та справляв в першорядних отелях бенкети. Він, як то кажуть, знав вартість доларам.

«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА».

Коли українській злодійкуватій інтелігенції відібрала влада право голосу у внутрішній політиці, то вона вдарилася у «зовнішню політику». Вона почала рятувати Україну й Галичину від ворогів. З тою «політикою» вона ніяк не могла дати собі ради, або, як робітники сміялися, не попадала в ногу. Діло в тому, що під час внутрішньої боротьби на Україні й Галичині в 1918—1920 роках до Канади доходили дуже суперечливі вісті і ті з великим запізненням. Наспіє, наприклад, вістка, що Петлюра видав маніфесту до держав антанти, в якому доказував, що Денікин є найзавзятіший ворог України—і галицька інтелігенція в Канаді починає собі велику кампанію в пресі про те, що Денікин є найзавзятіший ворог України й Галичини, скликає масові віча, укладає телеграми, чолобитні, меморіяли й посилає їх до Клемансо, Лойд-Джоржа, Вильсона, доказуючи їм на чому світ стоїть, що Денікин—це кат українського народу і кільтури. І тільки вислали телеграми, а тут наспіває вістка, що Петрушевич злучився з Денікиним. І що тут його в біса робити?

Через якийсь час наспіває вістка, що Петрушевич оголосив всіх поляків поза законом. І наші інтелігенти пишуть до Лойд-Джоржа, Вильсона, Клемансо нові меморіяли, в котрих кажуть «на гак з поляками». І тільки післали меморіяли, аж ось наспіває вістка, що Петлюра склав з поляками умову, як з приятелями України. І знову наші інтелігенти остались в дурнях.

Коли в Версалю роспочалась «мирова» конференція, вихиляста українська «дипломатія» в Канаді рішила і від себе вислати делегатів на ту конференцію. Задля такої великої події «народовці» з греко-католиками створили один національний фронт, вибрали в Вініпегу спільний канадійсько-український горожанський комітет і почали кампанію за доларами. Треба ж делегатам на дорогу! Делегат має їхати один від греко-католиків — Шкварок, настоятель митрополичої бурси в Сент-Боніфас, і Іван Петрушевич, якийсь свояк диктатора, від «народовців». Коли зібрали щось коло 8.000 доларів, тоді «народовці» (свистунівці), які мали більшість, в горожанському комітеті, тихцем вислали своїх обох делегатів, так що греко-католики і їх кандидат нічого й не знали. Замісць Шкварка свистунівці вислали Осипа Меґаса. Ті делегати посварилися між собою ще поки доїхали до Парижа, здається, за те, що дістали нерівно грошей. А прибувши до Парижа, Меґас хотів бути старшим за Панейка, а Панейко, маючи за собою «реальну силу», прогнав Меґаса зі складу делегації. Меґас плюнув на делегацію і поїхав в Кам'янець на Поділлю до Петлюри. А потім через якийсь час вернув до Канади і виступив на публичному вічу в Едмонтоні проти горожанського комітету й проти цілого Петрушевичового «уряду», називаючи його збіговиськом проституток. Виступив він також з «викриттями» й в робітничій газеті «Українських Робітничих Вістях».

На якийсь час жовтоблакитники в Канаді цілком стратили голову в своїй «зовнішній політиці», аж поки їм знов було привернено право голосу у внутрішній політиці. Тоді вони злучили «приятное с полезным»—внутрішню політику із «зовнішньою».

Консервативна партія, яка стояла в Канаді при владі під час цілої війни, так прокралась, що вона сама не мала надії прийти знову до влади. А всекраєві вибори наближалися. Українські «дипломати» стало оббивали міністерські пороги в Отаві, обіцяючи консерваторам 300.000 українських голосів, коли ті закинуть слово в Лізі Націй про Галичину (Канада має в Лізі Націй двох своїх представників). Однак, консерватори не хотіли нічого мати безпосередно з українськими «дипломатами», знаючи їх глупоту, але українські голоси їх все ж таки манили. І консерватори вжили такої тактики: вони порозумілися в Монтреалі з шифкартовим агентом, спритним шарлатаном, жидом Боєром, і підісла́ли його до українців. Боєр, ігноруючи на перших порах українську «дипломатію» в Канаді, навіть

Петрушевичового представника в Вініпегу проф. Боберського, вдався просто до Нью-Йорку до Цегельського, що сидів в Нью-Йорку після того, як українські робітники побили йому в Клівленді голову. Там вони обидва вложили план і оголосили в Канаді позичку для «уряду» Петрушевича в сумі 1.000.000 доларів.

Після цього Боєр приїхав до Вініпегу з двома злодюжками—Грицьком Курдидиком і Ткачуком,—скликав до найбагатшого в місті отелю конференцію, на яку запросив кількох насобачених канадійською політикою українських редакторів і там спільно уложено план переведення мілійонової позички для Петрушевича, яку мали зложити українські імігранти. Петрушевичового представника в Вініпегу, Боберського, на ту конференцію не впустили, бо він, мовляв, на канадійській політиці не розуміється.

Цією «політикою» мали на увазі убити зразу кількох зайців: канадійські представники в Лізі націй мали були поставити на порядок дня питання про Східню Галичину; за це всі українці в Канаді мали віддати всі свої голоси за консервативну партію; консервативний уряд за ці майбутні українські голоси позволив ґешефтярам здерти всяким обманчим способом 1.000,000 доларів з української іміграції; з того мілійона доларів частину мав дістати Петрушевич, частину Боєр, частину Цегельський, а частину дрібна вініпегська українська вошва. За свої послуги Боєр, крім нагородження його титулом найбільшого українського патріота, мав одержати від Петрушевича тютюнові концесії в Галичині, розуміється, тоді, як Петрушевич прийде до влади (але контракт Петрушевич мав підписати тепер); від консервативної партії Боєр дістав за свої послуги (за забезпечення за нею 300,000 українських голосів) кількадесят тисяч доларів готівкою.

І почалася робота. Почалася з великим патосом, але закінчилася повним фіяско. Перш за все, «Українські Робітничі Вісти», орган робітничої організації «Стоваришення Український Робітничий Дім,» були цілком в курсі діла і безмилосердно викривали всю ту крутарську роботу, а по-друге—ліберальна партія, яка готувала в майбутніх виборах удар консервативній, також пронюхала про цю угоду і справа ледве не опинилася в суді. Розуміється, це було б повною дискредитацією консервативної партії. І от раптом Боєр зникає з канадійської землі, а його агента (також народнього діяча) Курдидика поліція арештує в Вініпегу на вокзалі за якісь шахрайства в Дауфін, недалеко Вініпегу. Петрушевич, пронюхавши про це все, «зрікається» позички.

ГАСТРОЛІ ОСИПА НАЗАРУКА ПО КАНАДІ.

Зрікається, але ненадовго. Через рік він присилає до Канади свою «найтяжчу гармату», Осипа Назарука, міністра преси й пропаганди за часів Директорії в Київі. Ось вже скоро

рік тому, як ця Петрушевичова потвора лазить в Канаді між українських фермерів і збирає долари. Збирає ріжним шарлатанським способом. В містах між робітниками він не має ніякого успіху. Навпаки, як що й скликає де мітинги, то там для його охорони жовтоблакитники спроваджають відділи поліції. А між фермерів то він ще йде. Він звязався в Канаді з клерикалами, а його найближчими лейтенантами є проф. Боберський і др. Олександер Сушко. Перший, перед тим як Назарук має їхати між фермерів в дану місцевість, висилає між тих фермерів брошурку, написану самим Назаруком п. н. «Христос в Канаді», а другий співає Назарукові дифірамби в «Кан. Українцеві», яку він (Сушко) редагує.

Ось уривок з одного такого листа, яких тисячі Боберський розсилає між фермерів:

«Поважний Пане!

Як ми маємо поступати з поляками, щоби їх позбутися? Скажіть! Що ми маємо робити з москалями? Чи знаєте? Як ми маємо поводитись до румунів, литовців, чехів, німців?»

А далі пише, що «потрібна нарада, або віче», «в которій хаті можна скликати», «котрий день в тижні найліпший», «порадьтеся з другими і відпишіть зараз, бо з промовою прийде др. Назарук, один з найліпших бесідників зі старого краю».

І тут же дві летючки: «Христос в Канаді» і «Український жид в Канаді про нашу справу». В брошурці «Христос в Канаді» Назаруків Христос каже до людей:

«Пошлю вам мужів сильних, які попровадять нарід ваш. І в силі великій осядете на землях ворогів своїх... І до семого покоління, відімщу кривду вашу тим, що гноблять вас».

Таке говорить Назарук, безбожний радикал (галицький) до людей, аби тільки виманити доларів. Однак, долари напливають дуже помалу, і приближні Назарука кажуть, що він сам признається, що почуває себе як прибита мокра курка.

А найбільша лють бере його на робітничі організації та на «Українські Робітничі Вісти» за їх негативне становище до його «позички».

ФЕРМЕРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ.

За останніх кілька років, починаючи від 1919 року, фермері почали організовуватись в свою партію. В кожній агрикультурній провінції є тепер сильна фермерська організація («United Farmers»). До цього їх примусило тяжке економичне становище, що витворилося після війни.

Під час війни ціни на фермерські продукти дуже зросли. Фермері (не лише українскі, але всі загально) побачили нагоду розбагатіти і почали купувати в компаній землю. Всі вони хотіли мати більше землі. Компанія продавала землю на виплат,

але фермері гарантували виплату цього боргу своєю власною фермою, а навіть худобою і будинками. Аби обробляти набуту в компаній землю, вони почали брати також на виплат рільничі машини в компаній. Та два роки не вродило, а потім і війна перестала. Ціни на фермерські продукти зразу понизилися вдвоє, а платити за землю треба. Компанії за борг тиснуть. Засіє, збере і змолотить фермер збіжжя, ще й завезе до елеватора, а там не дістане ані цента. Фермері попали просто в роспачливе положення і почали думати про організацію. Однак, та сама компанія, що купує в фермерів продукти їх праці, відгадала думку фермерів і підіслала до них своїх агентів, які почали фермерів організовувати. Протягом 1920—1922 рр. фермерська організація виросла в велику силу. Вона взяла владу в свої руки в трьох провінціях: Онтерію, Альберті і Манітобі і має велике представництво у всекраєвому парламенті.

Зраділи фермері. Тепер, думали вони, зробимо ми те, що схочемо. Вони були остільки сліпі, що не бачили того, що на чолі їх організації стоїть їх найбільший ворог. Але тепер вони прозрівають. Прозрівають після того, як побачили, яку комедію з ними відограно. На початку липня ц. р. відбулися провінціяльні вибори в Онтерію і фермері провалилися. В Альберті, де фермерська організація мала 30.000 членів (на 688.000 загального населення), за 1922 рік втратила цілих 15.000 членів. Це після того, як фермері побачили господарку «свого» уряду. Українські фермері також масово вступали до тої організації. Збіжева компанія має своїх агентів і серед української інтелігенції, які дуже щиро вербували українських фермерів до неї. В Альберті українці мають в парламенті (провінціяльному) два своїх депутати, а в Манітобі аж є п'ять. Але ці «українські посли»—це таке нужденне сотворіння, що не тільки не вміють і бояться боронити, ну, скажемо, хоч би інтересів українського фермерства, але вони, як нужденні раби, присмикаються перед владою. Це є копія галицької репрезентації в віденському парламенті. Ось примір:

Минувшої весни розбиралася в манітобському парламенті справа про виплату бідним жінкам-вдовам, що лишились з дітьми, 30-доларової місячної пенсії. Більшість послів була за виплатою. Тоді встав український посол Якиміщак і сказав:

«Коли ми ухвалимо для вдовів таку пенсію, то жінки будуть троїти своїх чоловіків, бо будуть знати, що їм не доведеться бідувати, будучи вдовицею».

Навіть декотрі англійські депутати закричали: «стидно»!— на цей випад «українського посла».

Як що фермері в Канаді знаходяться тепер в тяжкому положенню, то це значить, що українські (головно, незаможні) є просто в роспачливому положенню. Минувшої зими фермерські

представники перший раз в історії прислали на з'їзди «Стоваришення Український Робітничий Дім» (української робітничої організації в Канаді) своїх представників. Прислали і на всекраєвий і наі провінціяльні, що відбулися в Вініпегу, Саскатуні і Едмонтон. Вони із сльозами на очах оповідали про своє положення. Люди, які працюють коло рільництва і яким навіть гарно вродило, сидять в зимі, вони і їх діти без хліба, бо компанія забрала весь хліб, лишивши тільки на насіння. Фермерська молодь утікає до міста і там, як довірчива й наївна, скоро деморалізується. Особливо дівчата, які в більшості йдуть працювати в ресторани й отелі, а в тих підприємствах публіка, звичайно, нахальна.

Незаможні фермері почали організовувати тепер свою організацію, на чолі якої стоять українські фермері. В своїому статуті вони вже виразно говорять про класову боротьбу з капіталом. Вони знають вже, що то значить слово «експлоатація». А українські фермері дуже працьовиті. Вони в суворому канадійському кліматі вирощують не тільки гарну пшеницю, ячмінь, овес і т. д., але красну городовину, тоді як англійський фермер купує городовину в місті, купує її в українського фермера. Жінка українського фермера уміє виплекати капусту, огірки, цибулю, одним словом, все необхідне не тільки для власного вжитку, але й для ринку. В цьому велика перевага українського фермера перед англійським і перед фермером иншої національности за виїмком німців.

Це знає і канадійська влада. Обговорюючи на початку червня цього року справу іміграції до Канади в парламенті, говорено там, аби галицьким селянам, які хотіли б осісти на землі, дати легший доступ до Канади. Але горе й розчарування чекає того селянина, який приїде тепер до Канади на землю. Коли 20 літ тому назад годі було дістати відповідну землю, то тепер тим більше. Дістати добру землю в Канаді тепер може тільки той, що приїде з тисячами доларів в кишені. Той може купити в приватніх капіталістів землю, які мають ще до продажу мілійони акрів. Але це не для звичайного іміграната, який їде з порожніми кишенями.

Відносини між українськими фермерами і жовтоблакитною інтелігенцією тепер що-раз прибирають більш ворожого характеру. За останній час чотири бувших патріотичних фермерських організації зірвали з жовтоблакитниками й злучились з робітничою організацією, записавши свої доми-читальні на «Стоваришення Укр. Роб. Дім». Фермері пишуть тепер дуже багато листів до робітничої організації і просять поради, просять рятунку.

Бо коли говорити про організаційне й культурне життя українців в Канаді, то це треба говорити лише про робітничі організації: про «Стоваришення Укр. Роб. Дім» і про «Українську Секцію Робітничої Партії Канади». Перша з них має свої інституції по цілій Канаді (під статутом «Стов. УРД» є 30 будинків,

а всіх відділів «СУРД» має 57 з 3.000 членів). При всіх тих інституціях є вечірні діточі школи, в яких учаться 1.200 дітей українських робітників. При «СУРД» є жіноча організація, яка числить 550 членкинь і видає свій орган (місячник) «Голос Робітниці». Там же є Робітниче Запомогове Товариство, видавництво «Пролеткульт». Це є одинока українська організація в Канаді, яка не далася нікому звести себе на манівці. До неї жовтоблакитна інтелігенція не посміла підійти, хоч часто пробувала. Її преса «Українські Робітничі Вісти», «Голос Праці» і «Голос Робітниці» не запродувалися ніяким буржуазним партіям або сектам, хоч не раз переживали тяжке матеріяльне положення. Жовтоблакитники знають силу тієї організації, бо не один раз вона залила їм гарячого смальцю за шкіру, викриваючи перед масами їхні злодійства. Навіть коли Осип Назарук приїхав до Вініпегу, то зараз же на другий день прийшов з Боберським до Укр. Роб. Дому і просив, аби не перешкоджати йому обдурювати фермерів та збирати долари, за що одержав належну відправу. «Стоваришення Український Робітничий Дім» є світлим промінням на темному фоні Української іміграції у Канаді.

Г. Піддубний.

Біржева вакханалія.

(Від нашого власного кореспондента).

Завал Австрії, падіння австрійської корони перелякали капіталістів, нагнали паніку на біржевиків, вигнали з кордонів країни грошевий капітал на міжнародні ринки, до країв з твердою валютою. Промисловість не жила, а жевріла. Фабрики не працювали, а блимали. Банки не спекулювали, а обертались в угарі незвісности. Робітники не «вкладали душу в роботу», але огиналися. Усе йшло сяк так і аби як. Все перебувало в зневір'ї в теперішнє і жило зневір'ям майбутнього. Все застигло в сподіванні подиху вітрів з країн твердих політичних курсів і непохитних валют.

Чаявші руху вод не дурно чекали. Похитнувшись у першу хвилину, капіталістичний лад в Австрії знову знаходить свою рівновагу—тимчасову чи сталу, але рівновагу таки.

Гарантії великих держав, реалізація позички, диктатура Ліги Націй змінили економичне становище.

В чому виявились ці зміни? Кому добре повелося від цих змін? Чи відродження господарства буржуазного відроджує благоденствіє робітничої класи? Сорок відсотків довійськової зарібної платні чи йде в напрямі рівнобіжної зміни по лінії піднесення цінних паперів на біржі? Процвітання економичного життя країни чи яскравий червень сухітника—що маємо перед нами?

Ще Карло Маркс в своїому капіталі в блискучих аналізах змалював, як накопичування капіталу йшло в супроводі безмежного визиску робітників. Нова історія, історія наших днів, історія азійських і європейських колоній тисячу і перший раз підкреслює це явище. Австрія після війни, Австрія колонія,—Австрія сьогодні дає до цього ілюстрацію, малюнок.

Ледве обіцянки позички почали одягатись в реальні одяги, корона перестала падати. Ледве парламенти підтвердили обіцяні банкам державами гарантії позички для Австрії, капітали поперли в Австрію. Ледве народилась певність, капітали зринули зливою в Наддунайську державу.

Щеб пак! Є гарантія і вісім відсотків на біжучий рахунок в австрійських банках. Є своя влада і влада банкірів, і дев'ять відсотків на книжку вкладчика, на довготермінові рахунки. В Швайцарії три-чотирі, в Англії п'ять-шість, а тут вісім-десять. Двічі вище.

Але дивна річ. В той час коли позичка Ліги Націй, яка дає десять відсотків, знаходить покупців головним робом в Лондоні, Римі і Парижі, у Відні на неї немає покупців. Закордоном купують, а тут обходять. Чому?

Віденська біржа живе в казані несамовитого спекулянського кипіння. Закордон надав грошей, відродив віру, окрилив надії на казкові прибутки, на золоте Ельдорадо. Ось що ми бачимо. Як наслідок того промисловість окрилюється, банки доконують що раз вищі злети, а цінні папери погнали вгору. Слава про економію, чутки про звильнення «зайвих» робітників, вістки про систему поту і про плани найвищого визиску, витискання соків з австрійського робітника піднесло ціну на папери в очах покупців акцій.

Ось тому ж то в країні не хочуть нічого чути про позичку в десять процентів річних, але у всіх роспалені апетити на 100 відсотків. Традиційне карбованець на карбованець стало жагучим бажанням великих і малих шиберів.

Роспочалась найсправжніша біржева вакханалія. Біржа набита вщерть, до переповнення. Австрійська корона стоїть в Цюриху дуже високо, вище як три місяці назад, але цінності паперові не падають. Де там падати!

Протягом одного місяця акції Кредитанштальтбанку з 300.000 піднеслися до 420.000 корон, Лендербанку—з 280.000 на 427.000, Уніонбанку з 290.000 на 500.000, Депозитенбанку—з 72.000 на 124.000.

Що більше службовців викинуто на вулицю, тим вище акції. Що дужче визиск не викинутих на вулицю урядовців банків, тим певніше ріст цінностей. Ось така природа австрійських економичних відносин.

Здавалось би, що безробіття є перша ознака «нездоровля організму». Але тут ми маємо цілком відворотне явище. Монтана гезельшафт—це велике підприємство Штинеса і Кастігліоні-цілий час викидає робітників з фабрики і на днях спинило «Вальцверк», але її акції піднеслися з 639.000 до 870.000. Замеринзький завод вагонний домагається від повітової промислової комісії дозволу на звільнення соток робітників, але його акції скакають з 260.000 на 335.000. Але инші підприємства досягли ще більших успіхів: паровозобудівельна фабрика Зігль—з 275.000 на 750.000 корон. А Файчер—магнезитна фабрика з 25.000.000 піднесла акції до 40.000.000.

Скажені перегони на біржі в цю літню годину прикували урядовців банків до понадтермінових праць, до конторських столів. Не можуть упоратись з роботою. Банки завалені операціями—купівля й спродаж паперів стали хоробою.

В той час коли криза збуту нагнала робітників з фабрики, в той час коли промисловість не вийшла зі стадії стагнації, банки процвітають. Промисловий капітал кричить «рятуйте» і протестує проти високих податків, банковий капітал розбухає

від казочних прибутків. Сто шістдесят тисяч безробітних, але уряд д-ра Цимермана від Ліги Націй і прелата Зейпеля від християнських «соціялів» похваляється біржевою спекуляцією, як радісною ознакою видужання господарства.

Кількість неповно працюючих з весни ані трохи не зменшилась і стоїть в межах понад двіста тисяч людей, а міністер фінансів Кінбек дає полекшання банкам. Його фінансові маніпуляції з одними банками коштують державі разом 1500 міліярдів корон.

Школи обтяті в бюджетах, на пенсіях старим робиться ощадження, на безробітних будується добробут, шпиталі взято в обценьки економії. Але натомісць подивіться, яка полекша иншим бідакам: заведений попереднім міністром фінансів Гюртлером закон про податок на учасників в біржі одвідувачів т е п е р с к а с о в а н и й.

Державні пенсіонери, інваліди війни, покалічені одержують заплату від держави коронами сумнівної вартости, що не має нічого спільного з її теперішнього вартістю, або ж суми, які не можуть іти в порівнання з падінням корони, але зате заведено закона, що гарантує закордонним акціонерам Національного Банку д и в і д е н д и в з о л о т і. Це коштує державі тільки 70 міліярдів корон. Щоб було довір'я закордоном!

Податок на сіль піднесено на 80 відсотків, залізничі тарифи знову підносяться, пошта подорожчала на 50 відсотків від першого серпня, робітників обкладено податками й навіть особистим податком, але натомісць уряд дає подарунки. В і д п о д а т к і в з в і л ь н е н о с п а д щ и н и, л і с о в і й з е м е л ь н і м а є т к и п р и к у п і в л і т а п р о д а ж у.

Це політика християнських «соціялів» і всенімецьких «націоналів» перед виборами до парламенту, що мають відбутися 21 жовтня. Це реакція економична, це один бік медалі.

Другий бік—це нестримна прогресія гарячкової політичної реакції: бенкет фашистів і фронтовиків, дітей двох буржуазних партій.

Під ударами двох тих бичів тягне австрійський робітник сьогодні колесницю австрійської колонії.

30 липня 1923 року.

ЙОГАН ВЕРТГЕЙМ.

Австрія, яко республіка.

І. ЗАНЕПАД БЕЗ ВІДРОДЖЕННЯ.

Бурхливі дні падолиста 1918 р. і в Австрії схитнули все гниле до найглибших підвалин. Стара подвійна монархія, що «мала стояти вічно», роспалась на свої національні частини. Теперішня Австрійська республіка є тільки маленька решта колишньої держави, та решта, де австрійці, що говорять німецькою мовою, живуть спільно, густими масами. Всі инші країни почасти установились яко самостійні держави, почасти їх жадібно проковтнули держави, що існували раніш. Так, по-перше, повстала Угорщина, яко самостійна держава, далі Чехо-Словакія, що заявила права на великі шматки країн з німецькою мовою населення й одержала їх від Антанти. Південні провінції припали почасти Італії, почасти Південно-Славії. Республіка Австрія почала своє існування вже яко уламок, що лишився після цієї катастрофи [1]). Без плану й мети так носився цей уламок де-який час по відкритому морю політичного життя.

Буря падолисту розбила гнилу будівлю. Не було будівничих, щоб збудувати нові риштунки. Буржуазна класа, що в Австрії запродала себе Габсбургам на життя й смерть, виявила себе нездатною керувати владою без кубла монарха. Перевага німецької буржуазії в старій Австрії була забезпечена захистом династії. З вимогами та сподіваннями виступила після перевороту наперед і австрійська робітнича класа. Але ці австрійські робітники давно відвикли від важких боїв. Останній великий бій вони провели в 1905 році за загальне виборче право; отже з того часу проминула доба мало не цілого людського покоління. Війна та гидкі імперіялістичні злочини здобули в австрійському робітництві лише слабий опір. Через загальну національну та культурну розрізненність в габсбургській монархії й австрійське робітництво відстало від своїх братів у Германії. Виявом цієї відсталости широких шарів німецького, австрійського пролетаріяту була австрійська соціял-демократія. Вона приспала

[1]) Монархія нараховувала 53 мілійони населення, республіка Австрія 6.131.445.

вимоги пролетаріяту ріжного роду обіцянками й сіла до державного корма, щоб забезпечити нездатній та цілком безпорадній буржуазії певність панування. Австрійські ж робітники довго сподівались, що завдяки їхнім провідникам в державному уряді все повернеться на краще. Коаліція австрійської соціял-демократії з реакційним крилом буржуазії, з консервативним австрійським католицьким духівництвом тяглася від 11 падолисту 1918 р. до жовтня 1920 р. [1]).

Одначе австрійські соціял-демократи не були Шейдеман-Еберт'ами. Вони вміли уникати методів Носке та їхніх наслідків. Але й на них падає вина кривавої бані у Відні 15-го червня 1919 року.

Про другий інтернаціонал також і австрійські робітники не хотіли нічого знати. Націоналізм зовсім далекий австрійським робітникам, що живуть як раз в середині національної плутанини. Як що за часу війни вони виплачували Габсбургам свою данину кров'ю, то це не стільки через патріотизм, скільки через брак думок та енергії. В протилежність германському робітникові австрійський пролетар дуже швидко відчув, що він захищає не свої інтереси й не свою батьківщину, але в протилежність до германського робітника він робив з цього пізнання далеко не такі гострі висновки. Це є корінь австрійської демократії та причина її впливу в інтернаціоналі. Адлери та Бауери намагались свій досвід в Австрії передати й реформістам инших країн.

Заснування віденського інтернаціоналу (в лютому 1921 р.), до якого зараз приложили для сміху назву інтернаціоналу $2^1/_2$, було наслідком цього змагання. Як віденському інтернаціоналові, так і всьому в цілому австрійському робітничому рухові властива якась половинність. Коли революційні хвилі здіймались високо, тоді й австрійська робітнича класа була готова натягати свої вітрила. Занепад революційної хвилі призводив тутешнє робітництво до мізерного скиглення.

За падолистом 1918 р. прийшли бурі 1919 р. Скрізь піднялись маси пригнічених. Героїчний приклад російських робітників, хоч пізно, але все ж таки запалив європейський пролетаріят. 1919 р. був повний важких боїв, та гарячих надій, спартаківський тиждень в Берліні, бойовий наступ на фортецю контр-революції в німецькому Національному Зібранні в Ваймарі, Мюнхен та Будапешт—два червоних міста, Відень був схвильований. Австрія повинна була на щось зважитись.

Мов очерет з вітру, хилились австрійські соціял-демократи. Вони не наважувались рішуче подати свій голос за контр-революцію—але серце їхнє знати нічого не хотіло про революцію.

[1]) Величезна більшість робітників належить в Австрії до соціял-демократичної партії. Число її членів 200 000, число її голосів на виборах до Національної Ради в жовтні 1920 р. перевищувало мілійон. Вона є друга по величині партія в австрійському парламенті.

Так на протязі кількох тижнів німецька Австрія була більш островом серед бурхливого червоного моря. Отто Бауер, що тоді керував австрійською зовнішньою політикою, відмовився допомогти угорським братам робітникам, але й ворогам угорської робітничої класи, чеським легіонам та південнослов'янським мобілізованим військам, австрійський уряд так само допомагати не міг. Задля цього пролетарі були занадто сторожкими. Але провокація швидко росклала австрійську соціял-демократію. В своїй мудрій самообмеженності вони лише сприяли контр-революції [1]). Мюнхен незабаром зробився жертвою білої гвардії, червоний Будапешт був взятий. Австрія, що так ні на що й не зважилась, могла тепер попробувати «прихильности Антанти».

На угорський та баварський пролетаріят нацькували звір'я. Контр-революційний інтернаціонал ніде так яскраво себе не виявив, як у Відні, цьому центрі балканської мішанини народів.

Разом з політичною реакцією й злидні австрійського пролетаріяту та народніх мас по сусідніх країнах все збільшувались.

2. ЗАНЕПАД ГРОШЕВОГО КУРСУ ТА ГОЛОД.

Австрійські гроші впали зараз же після занепаду австрійської монархії. Австрійська корона зовсім втратила ціну. Державні спадкоємці створили собі свою власну валюту, що незабаром опинилась у кращому стані (чеська, угорська, південнослов'янська валюта). Для покаліченої Австрії збереглось тільки одно—обов'язок виплачувати борги старої монархії. Відень та його діти зробились для світу символом злиднів. Але не всі діти у Відні голодували та мерзли, не всі жінки бігали з блідими щоками по базарях та вулицях. В той час, як голод провадив свою гостру діяльність по шлунках робітників, провадилось у всю безсоромне шахрайство. Старі й нові багатії наввипередки пишались нечуваними роскошами. Відень, місто пісень, ніколи ще не був так повний музикою та танками, як у той час, коли по бідних кварталах смерть ґаравала свій танок дітям робітничої класи. Вся вага роспаду валюти впала на плечі пригнічених. Фінансисти та банкіри здобули з цього народнього лиха величезні прибутки—кожне нове зниження австрійської крони вітали на біржі з радістю. Воно наповнювало кишені крамарів та шахраїв, опорожнюючи остаточно шлунки вбогих.

Врешті й буржуазія зрозуміла, що вона танцює на вулкані. Спокій, з яким робітники дивились на шахрайство та безсоромні танки, здався багатьом представникам пануючої класи зловісним. Буржуазія почувала себе непевною через те, що вона тепер

---

[1]) Відень зробився осередком монархичних зібрань. В Відні плелись інтриги проти Угорської радянської республіки, на австрійській території збірались баварські білогвардійці.

стримувала пролетаріят, хоча й за допомогою соціял-демократії, але більше через власну озброєну силу.

Народня, або державна міліція, як її згодом перейменовали, набиралась спершу майже виключно з безробітних індустріяльних робітників. Селянські хлопці, після того, як спробували, що то є війна, не хотіли нічого й знати про салдатські забавки (про те ж, щоб вступити до війська для охорони своїх власних інтересів, вони тоді ще не думали). Не зважаючи на мізерні умовини, валили робітничі сили пролетаріяту до народньої міліції, до того їх змушували злидні, але також вони зрозуміли раніш, ніж инші класи, важне значіння пролетарської озброєної сили. Соціял-демократичні та паціфістські робітники йшли в великому числі до військової служби не для того, щоб повстати проти буржуазії, але щоб стати на перешкоді утворенню реакційного війська для нападу на робітників.

Довго клопоталась буржуазія біля того, щоб перетворити міліцію. З цією метою повільно заміняли салдатів-робітників класово-несвідомими елементами з сільського пролетаріяту, зменшували силу армії, скасували салдатські ради. Робітничі журнали вже в Австрійській республиці не могли більш проходити до кесарень. «Червоний Салдат»—орган комуністичних салдатів, пересліджують, але також і «Вільного Салдата»—соціял-демократичну салдатську газету, офіцери бачуть з незадоволенням. Так пильною працею пощастило реакції майже зовсім захопити важливу позицію, що створив собі австрійський пролетаріят у міліції.

Поруч зі скороченням міліції провадилось будування инших збройних організацій. Поповнили міліцію, яка за часів президента Шобера лишалась захисним військом контр-революції, та жандармерію, що рекрутувалась з селянства. При демонстраціях де-який час державна міліція була завжди на боці робітників і навіть нападала на поліцію. Тепер картина змінюється й буржуазія набирається нового духу.

Але пануюча класа Австрії ледве чи змогла б сама провести справу приборкання пролетаріяту. Поруч з нею проти австрійської робітничої класи стояла пануюча класа Антанти, владаря над Австрією.

«Орієнтація на захід» було гаслом вже соціял-демократичного коаліційного уряду. Дрібнобуржуазний уряд, спадкоємець попереднього, вірно тримався за це гасло соціял-демократичного запобігання та за Пуанкаре. Австрійський пролетаріят голодував. Що-разу, коли з'являлось незадоволення, що-разу, коли пролетарі наважувались тільки писнути проти пригнічення, згори їм заявляли: Антанта не надішле життьових засобів. Спокій, порядок, щоб з закордону прийшов хліб! Соціял-демократи хором повторювали ці слова: робітники не можуть, не повинні підніматись, бо инакше Америка припинить свою діяльність по постачанню продуктів, бо инакше навантажені борошном

потяги в Трієсті та по инших місцях не прибудуть. І дійсно, комісійні органи Антанти працювали рука в руку з австрійською класою гнобителів. Пролетаріят лишався спокійним, приймав на свою голову голод та холод, дивився на створення війська для захисту реакції, поглядав на питання буржуазії, спокій та порядок підтримувався. А Антанта надсилала продукти, надсилала борошно та сало. Але робила вона це зовсім не для того, щоб з чистої «людської» любови втишити голод віденських дітей. Вона діставала за це золото та инші цінності, що збідніла держава мусила виривати з рук їхніх власників. Потяг приходив за потягом. Все, що мало цінність, переходило до рук могутніх панів Європи. Австрійська корона падала все нижче та нижче. Занепад валюти мов батогом бив як раз по найбідніших, для тих, що жили з власної платні: для робітників, службовців, урядовців, лікарів та инших інтелігентів. Вони збідніли остаточно. Для чужоземця ж усе здавалось до сміху дешевим. Ціла зграя крамарів та шахраїв з усіх пануючих держав розсипалась по австрійській республіці. Закупка почалась. Всі цінності переходили до рук чужоземного капіталу, навіть місцеві капіталісти шукали порятунку у вивозі. Завдяки цьому валюта втратила останню цінність, зубожіння широких мас росло безмежно. Де-не-де робітники з погрозами повставали. У Відні 1-го грудня 1921 р. дійшло до демонстрацій проти голоду і тоді пограбовано де-кілька вулиць. Тоді соціял-демократія, завжди готова до ріжного роду проектів порятунку, вигадала нове гасло: «стабілізація валюти», оздоровлення державного господарства. Спокій та порядок знову були першим словом, далі: скасування папірового грошевого господарства, коротко кажучи—оздоровлення валюти. Мов зачаровані дивились дрібні буржуа та частина робітників на цю вивіску: «оздоровлення та стабілізація».

Але з нічого й соціял-демократія $2^1/_2$ інтернаціоналу нічого не може зробити. Державі бракувало всіх засобів. Все, що мало цінність, перейшло закордон, бо ця буржуазна держава змушена була довгий час одержувати хліб з закордону й дорого за це платити, аби в самій країні позбулися хоч найгострішого голоду. Аджеж і володарі Австрії знали, що скажений голод у шлункові є прокляттям для спокою та порядку.

3. ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА КОЛОНІЗАЦІЯ.

«Оздоровлення» Австрії роспочалось з переговорів. Австрійський канцлер, прелат Зейпель, мандрував з міста на місто. В Парижі та Римі, в Берліні та Празі він пропонував Австрію, як об'єкт торговлі,—тому, хто більше дасть. Нам треба кредитів, ось «що», й «працю»—думав австрійський уряд. Клерикальна партія, що тепер майже керувала державою, програла таким

чином останній моральний кредит, що Австрія ще мала закордоном. Сусіди почали споряджатися. Горті клацав шаблею на східньому кордоні, Південно-Славія мобілізувалась на півдні.

Італія, що вже цілком зжилась з думкою проковтнути, принаймні, найбільшу частину Австрії, обміркувала справу. Бідна колонія здавалась вже ж не вартою збройної сутички з Південно-Славією. Так само й пражські крамарі не наважувались хапнути. Угорщина загрожувала нападом, і війна за поділ Австрії може викликала б другу балканську, а може й всесвітню війну. Не через любов до згоди відмовились володарі Італії та Чехії від свого шматка, але через те, що ці капіталістичні держави почували себе ще недосить готовими. Також в обох державах не зважувались на війну з огляду на зрост комуністичного руху.

Антанта спокійно дивилась на переговори, що провадила Австрія з меншими державами. Правда, коли становище ставало критичним, вона допомагала обіцянками. Але в цілому вона не боялась наслідків об'їзду Зейпеля. Вона добре знала, що її васали не зроблять першого кроку без згоди великих панів у Парижі та Лондоні. Справа зараз же змінилась, як тільки австрійський канцлер поїхав до Берліну. Приєднання Австрії до Германії було з а г р о з о ю для Антанти. Маленькі Європейські держави були цілком грашкою панів з Версалю. Польща та Угорщина, Чехо-Словакія, Південно-Славія та Румунія не мали ніякої самостійної зовнішньої політики, принаймні, оскільки це торкалось Антанти. Для того, щоб гратись поміж себе, старший брат ще лишив їм де-яку свободу,—йому було корисно, коли ці держави цькувались одна на одну. Ніщо не було б більш небезпечним для Антанти, як справжній союз держав, що займають Балкан та берег Дунаю. Але такої небезпеки в капіталістичному світі бути не може. Війна її перше, війна лишиться й її останнім словом.

Але переговори з Берліном були для Антанти більш неприємні, бо вони морально підтримували Германію, Германію, що тільки одна не була в їхніх руках. Вони загрожували також збільшенням Германії через приєднання спільної з нею по мові й культурі Австрії. Версаль міг краще зважитись на все, що бажано, аніж на з'єднання з розбитим ворогом. Незавдоволення в Парижі незабаром зробилось помітним у Відні. Сусідні держави почали загрожувати Австрії війною. Один час все мало такий вигляд, що Австрійська республіка зробиться театром військових операцій для Угорщини та Чехії, як навіть для італійців та південнослов'ян. Навіщо великій Антанті салдати, коли їй щастить призводити своїх маріонеток до того, що вони самі пробивають одно одному голову. В усій цій справі Австрія була не суб'єктом, але тільки о б ' є к т о м. Проте, австрійський уряд мусив би складатись не з прелатів та инших представників реакційної буржуазії, як що він поважно б ставився

до переговорів з Берліном. Це був випад проти Парижу, погроза осиковим кійком. І от Антанта також поспішила з оздоровленням.

Що розуміли уряд та Антанта під оздоровленням, буде ясно з дальших подій. Австрія політично зробилась колонією. Але її господарські сили ще не зовсім були виснажені. Розрив колишніх господарських звязків гірко мстився за себе. Колись існувало одно суцільне господарство між Австрією та Угорщиною, між країною індустріяльною та хліборобською. Необхідні для міста Відня справи та індустріяльні продукти йшли з земель, що тепер належать Польщі та Чехії. Австрія майже зовсім не має кам'яного вугілля, не виробляє цукру й т. и. Таким чином австрійська індустрія почасти спинилась не тільки через брак вугілля, але й через більшу частину місць свого збуту. Повинно було відбутись повне перетворення в усьому господарстві, що, звичайно, пройшло з перешкодами та кризами.

Віденські газові електричні установи розраховані на вугілля. Широке використання (електрофікація) водяних сил Австрії розбивається коло жадливости капіталістів до прибутків.

Робітництво концентрувалось в Австрії головним чином у Відні та його околицях; цій скупченості треба завдячувати, що досі не було можливости гоїти Австрію угорськими методами. Округи, де реакція має перевагу (Тироль, Зальцбург, почасти горішня Австрія), лежать занадто далеко від центру робітничого руху. Реакційні селянські хлопці не можуть в такій же масі затопити Відень, як горішньо-баварські затопили Мюнхен. Сила робітничого і у першу чергу професійного руху довгий час робила неможливим перевести австрійське робітництво на голодний стан колоніяльної держави. До цієї мети керувала Антанта разом з урядом австрійської буржуазії.

І от, чого досі не пощастило зробити урядові, то мусив зробити Женевський договір, що остаточно довершив колонізацію Австрії.

Балансування (зведення рахунків) господарства означало для населення величезні збільшення цін. Залізниця, пошта, телефон зробились річами недосяжного комфорту. Але й усі продукти пішли за скаженим вихрем цін. В Женеві, Австрії офіційно забороняють розмови про приєднання до Германії. Тепер Австрія вже більше не веде великої політики. Генеральний комісар Союзу Націй має контролювати Австрію. Парламент робиться іграшкою комітету. Парламент ухвалює накази цих кураторів. Балансування Австрії пощастило довести через те, що ще з вересня 1922 року Австрія жила зі стабілізацією валюти. Але які жахливі наслідки були від такого «оздоровлення»!

Як що післявійськовий час бив австрійське робітництво батогами, то тепер його б'ють скорпіонами. Австрійська індустрія, що тільки завдяки зниженню валюти могла витримать

конкуренцію з сусідніми державами, тепер раптом опинилась у найглибшій кризі. Фабрики та заводи спинились. Безробіття зробилось таким, якого Австрія не знала навіть за часів мобілізаційної кризи. Сотні тисяч робітників вилетіли на вулицю. Голод та голодні хороби лютували. До цього ж одним з пунктів оздоровлення було скорочення та почасти скасування допомоги безробітним. Завдяки оздоровленню хліб для найбідніших зробився ледве досяжним. Як що раніш держава давала додатки до дорогого американського борошна, то це вже більш не відповідало оздоровленню. Хай подохнуть робітники, аби «оздоровити» Австрію.

Але що ж така за Австрія, що має бути оздоровлена через це наше й наших дітей голодне лихо?—почали багато дехто питати. Маленька Австрія з приблизно 6 мілійонами населення мала по де-яких місцях до 150.000 безробітних. З них більш третини лишалось без жадної допомоги. Ремісники, інтелігенти, лікарі, адвокати, письменники, прикащики, урядовці не тільки зубожіли, для цих шарів часто було неможливо здобути державної допомоги навіть на короткий час.

Але й ті щасливі, що діставали допомогу для безробітних, гинули з голоду та злиднів. Чим довше тяглось безробіття, тим жахливіша була доля таких сімей. Багато гинуло в злиднях, ставало байдужими до своєї класи та до долі цілого світу, тоді на них, розбитих та зламаних, кинувся новий ворог—фашизм.

Разом з тим велике безробіття давить і на ті шари, що ще працюють на посадах. Платня скорочується. Фактична виплата після оздоровлення важить приблизно половину платні перед женевськими переговорами. Отже й робітнича класа доходить до злиднів і під щоденною загрозою втратити працю стає покірною до наказів панів фабрикантів. Так одна лінія веде від половинної революції в падолисті 1918 р. через урятування буржуазного суспільства через соціял-демократію до австрійського голоду та злиднів, що зробились приказкою.

4. ФАШИЗМ ПІДВОДИТЬ ГОЛОВУ.

Фашизм не австрійське, але італійське явище. Скрізь, де буржуазія починає не довіряти своєму державному апаратові та своїм органам, утворюються поруч і над державними засобами пригнічення мас позалегальні установи, що мають те ж саме завдання. Одначе й австрійський фашизм має свої особливості; він зростає з господарської кризи, з роскладу класових сил пролетаріяту й використовує їх для своїх завдань.

Вже давно, ще за часів коаліційного уряду утворились перші банди білого терору. Вони складались майже виключно з колишніх офіцерів, що слізно плакали за своїми росправами над салдатами

під чорножовтим прапором Габсбургів. До них приєдналисъ молоді студенти, та ще більше учні середніх шкіл. Перші демонстрації легітимістів виявляли виключно буржуазні елементи. Робітників в їхніх лавах не можна було знайти. Задля цього робітнича класа мусила скутувати увесь гіркий шлях післявійськового часу, Австрія ще мусила зробитись країною голоду, аж поки вона дійшла до стану реакційної держави. Тепер агенти монархистів забили в довбиші, закликаючи до себе найголодніших. Де-хто починає до них прислухатись з відчаю чи з надії, хоч гірше та инше.

Фашисти, що виступають під ріжними прикриттями, зробились в Австрії нахабними. Але їхня сила зросла не з сьогодняшнього та вчорашнього дня. Вона зростала в затишку, напівзахована. Її бачили, їй давали розвинутись. І от вони стоять, як завзятий ворог перед класово-свідомим робітництвом Австрії.

Коаліційний уряд був безсилим проти реакційних замахів, бо ж серед нього сиділи вчорашні представники реакції, клерикальна урядова партія. Слідуючий після цього уряд Шобера та Зейпеля неофіційно підтримував протизаконні змагання фашистів. Антанта, що даремно чекала на людину з дужою рукою, що остаточно приборкала б австрійський пролетаріят, не неприхильно поглядала на змагання реакційних банд. Правда, і в цьому питанні, як і в багатьох инших, Антанта роспалась на ріжні зграї, що трималисъ протилежних поглядів. Але як що англійські інтригани призвали в Угорщині до керування Горті, то вони хотіли б з охотою зробити тут спробу і в Австрії. Двічі виправляли вони втікача австрійського регента Карла Габсбурга через Відень до Угорщини. Перший раз він подорожував сам, другий раз зі своєю енергійною жінкою Цітою, в третій раз, як би його тим часом не забрав біс, він з'явився б зі своєю тещею. Не можна здумати, що ці мандрівки відбувались без згоди керуючих фракцій антантського уряду. Час цих мандрівок служив тижнем монархичної пропаганди. В решті решт навіть смерть останнього правлячого Габсбурга Карла Втікача зробилась корисною для агітації легітимістів. Аджеж легше пропонувати реставрацію, ніж самого колишнього імператора, що його слабості, та чудернацтва відомі кожному.

Не звертаючи на це, монархична пропаганда досі знаходила тільки невеличкий грунт. Через це фашисти, що звертаються під ріжними облудними назвисками до широких мас незадоволених дрібних буржуа та робітників, бережуться також зараз же показувати своє копито. Як скрізь, і тут вони нацьковують проти жидів, товкмахчуть про чисту расу та арійську кров,— все, що німецьке, треба знищіти або, принаймні, вигнати поза межі країни. Фашизм зростає в Австрії й уже почав вимагати своїх кривавих жертов. Але разом з тим падають демократичні ілюзії, якими соціял-демократія присипляла робітництво Австрії.

Класово-свідомі робітники починають пізнавати небезпеку, вони об'єднуються проти ворога, що зрадливо хоче на них кинутись.

Баталійони риштуються з обох боків: з одного боку—класово-свідомі робітники, з другого—офіцери, буржуазна молодь, яко маріонетки в їхніх руках, декласований елемент; рано чи пізно станеться бойовище. Хай воно приведе до иншого оздоровлення, до оздоровлення через мозолястий кулак пролетарського бойця.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА ВИСТАВКА ДРУКОВАНОГО СЛОВА В КИЇВІ.

Три місяці пройшло з того часу, як закрилася Перша Всеукраїнська Виставка Друку в Київі. Значіння виставки, результати праці та досягнення культурні її остільки великі, що про них слід було б поговорити докладно.

Виставка являється тим пунктом, від якого історик української культури може робити підрахунки, висновки про прогрес чи регрес, про боротьбу за існування національної культури, про характер цієї боротьби й прагнення тих груп та класів, які користувалися друкованим словом, як засобом для переведення своїх змагань в життя, як засобом поширення та піднесення освітнього рівня мас, як засобом для розбуркання в цих масах самоповаги та почуття горожанської гідности.

Друковане слово то є дзеркало, яке ніколи не тускніє, в якому цілі століття, тисячоліття зберігається той образ, що його написано, ті форми устрою та взаємовідносин, що їх зафіксовано на багато тисячоліть друкованим словом.

Вивчаючи документи друкованого слова в формі книжки, газети, журнала, плакату, відозви то-що, ми вивчаємо історію. Вивчаючи історію— вивчаємо боротьбу суспільних груп та класів. Порівнюючи факти, ми можемо зробити висновки, поставити діягноз на майбутнє, а порівнюючи сучасність, можемо сказати, чи ми йдемо вперед, чи топчемося на місці, і чому це так?

Отже, вивчаючи той матеріял, що дала Перша Всеукраїнська Виставка Друку, маємо поробити висновки до розвитку української культурної справи і, проаналізувавши причини його на основі фактів, мусимо визначити ролю революції в цьому розвиткові.

Перша Всеукраїнська Виставка Друку дала матеріяли, розбиті на такі основні відділи: 1. Книжковий, 2. Преси, 3. Нотодруки, 4. Проклямаційний та 5. Плакатний.

По цих 5 основних відділах і можна вивчати та робити висновки.

Але, опріч цього, треба взяти на увагу той період, ту епоху, яку охоплює виставка.

Ця епоха для ріжного роду друків—ріжна.

Для книжок ця епоха починається від «Енеїди» через «Кобзарь» (1840 р.) до сучасного моменту (1922 рік включно).

Для преси ця епоха є 1834—1922 рік.

Для нотодруків, прокламацій, плакатів ця епоха захоплює тільки роки 1917—1922. Та й об'єкти дослідження є ріжні.

В період від «Енеїди» (по книжковому відділу) та від 1834 року (по пресі) до 1917 року об'єктом дослідження є тільки продукція друкованого слова виключно українською мовою.

В другий період з 1917 по 1922 роки і книжка, і преса, і нотодруки, й прокламації та плакати досліджуються на всіх мовах на території України.

Через те, що в ріжні періоди по ріжних відділах оперується з ріжними об'єктами, найкраще дослідити та поробити висновки по кождому відділу зокрема, аби потім поробити загальні висновки. Переходячи до книжкового відділу, мусимо зазначити, що багатство матеріялів, ріжнобарвність цих матеріялів дають змогу поробити висновки й досягти найкращих результатів.

В голих цифрах, підсумках та висновках по книжному відділу бачимо ми всю історію книги української, а разом з тим і народніх мас.

Розвиток української книги на Україні, що була підлегла Росії, треба розділити на 4 періоди: 1-й період тягнеться від «Енеїди» до «Кобзаря» (1798—1840 р.), 2-й період від 1840—1904 року, 3-й період від 1905 по 1917 рік (до революції) і, врешті, 4-й період від 1917 по 1922 рік включно. В межах цих періодів цікаво простежити розвиток української книжки, його характер, територіяльність та проаналізувати ті причини, що сприяли її розцвіту, а також і ті, що не давали нормально розвиватись і творити з українських народніх мас культурних і політично розвинених громадян.

Числовий розвиток книжної продукції за 3 перших періоди (1878—1916 р.р.) характеризує ось ця таблиця:

ТАБЛИЦЯ 1.

Числовий розвиток української книжки на території України[1]) та Росії з 1798 до 1916 року включно.

Періоди	Число назв	Україна	Росія
1798—1840	44	17	27
1841—1904	1250	919	331
1905—1916	1920	1595	325
За 1798—1916 р.р.	3214	2531	683

На жаль, ми не маємо можливости навести числа тиражу за ці періоди, але й з наведених цифр уже ясно, що на 25—30 мілійонів українського населення за період 1798—1916 роки (118 років) 3214 назв книжок видати—це надзвичайно мізерна продукція, ненормальний розвиток та зріст книжки, як чинника культури, а, значить, і ненормальний, хворобливий розвиток всього культурного й громадського організму на Україні. 27 назв на рік на 25—30 мілійонів?! Хіба не вопіюща цифра!

Хіба не свідчить вона про хворобу всього організму?!

Свідчить і свідчить надзвичайно яскраво.

Але розділ діяграми: «Україна», «Росія» свідчить нам і про инші цікаві факти, від спостереження яких маємо не менш цікаві висновки.

В період 1798—1840 р.р. українська книжка друкувалася переважно в Росії (Петербурзі, Москві—27 назв) і тільки 17 назв на території України.

Цей факт свідчить, що на Україні із якихсь міркувань не було змоги видавати книжки українською мовою.

---

[1]) Скрізь Україна тут взята та, яка була під російською владою. Українські землі під Австрією—виключені.

А міркування ці досить прості: російський уряд не дозволяв цього робити, і треба було додати великої енергії та праці, щоби перепони ці побороти.

Побороти ці політичні перепони далеко легше було українській книжці в Москві, Петербурзі (в Росії взагалі), аніж в Київі, Харкові, Одесі (на Україні). Тому то й маємо таке явище. З 17 назв, що вийшли на території України за перший період, вся майже продукція припадає на Харків (14 назв), одна назва на Одесу, 2 на инші міста. Київ за цей період не спродукував ні одної української книжки.

І то не через те, що не було інтелектуальних сил чи організаційного хисту та твердої волі.

Причиною були заборони.

Не менш цікавим є питання про зміст тих 44 назв, що вийшли за цей період

З цих 44 назв було випущено—1 назву по філології, 8 назв по етнографії та 35 назв з поля літературного (красне письменство—белетристика).

Книжок иншого змісту царська цензура того періоду не пропускала і вони створювали з себе «могилки рукописів» в цензурних комітетах Петербургу, Москви та инших міст.

Другий період розвитку української книжки тягнеться 53 роки від 1841 до 1904 р. включно. Це період страшних заборон та утисків на українське слово з боку царського уряду, але все ж ми бачимо величезний числовий зріст, а також і ріжнобарвність по змісту.

Цей період можна поділити на 3 підперіоди (I—1841—1863 р.р., II—1863—1900 р.р., III—1900—1904 р р.), які характеризуються такими явищами: I—повільний розвиток і уперта боротьба за українське слово; II—уперта боротьба, не зважаючи на цілковиту заборону українського друкованого слова; III—(1900—1904 р.р.) полекшення українському слову і повільний розвиток його.

За другий період числовий зріст книжної продукції досяг таких розмірів:

ТАБЛИЦЯ 2.

Числовий розвиток української книжки на території України та Росії з 1841 до 1904 року.

	Місто видання	Число назв	Заг. кільк.	Територія
1	Київ	508	919	Україна
2	Харків	117		
3	Одеса	89		
4	Инші міста	210		
5	Петербург	213	331	Росія
6	Москва	118		
	Разом . . .	1250	назв	

З цієї таблиці бачимо, що продукція по кількості назв за другий період збільшилась в 28 раз супроти продукції за перший період. Росія потроху перестає грати ролю постачальника українських книжок, значну ролю починає грати в продукції книжки Київ, Харків, Одеса.

З'являються на кін инші міста України.

І хоча уряд Росії вживав колосальних зусиль, аби придушити культурно-національний рух мас, боротьба за українську культуру набірала все більших та більших розмірів; все глибше та глибше проходила в маси. Значно збагатилася книжка за 2-ий період свого розвитку і по змісту.

Коли в перший період обмежуємося трьома розділами по змісту, то в 2-ий період маємо уже 12 розділів (коли брати дециальну систему). Книжки 2-го періоду поділяються по змісту так: 1) загальні (справ. та инші)—1, 2) філософія—1, 3) релігія—14, 4) соціяльні знання та економіка—14, 5) етнографія—78, 6) філологія—22, 7) точні знання—16, 8) прикладні знання—55, 9) література (белетр. красне письм.)—1019, 10) історія України—15, 11) географія—6, 12) біографії—9.

От як розвивається і збагачується український книжковий ринок. Але серед цієї ріжноманітности і багацтва ми все ж не маємо книжок, які ставили би нас на щабель культурного розвитку з иншими націями, хоча би в межах тої самої Росії, от як з росіянами, поляками. Не дивлячись на числовий зріст, на ріжнобарвність, книжки як першого, так і другого періоду носять на собі відбиток популярної, а иноді популярно-наукової літератури брошурочного характеру.

Але розвиток йшов і при умовах утисків та пригноблення йшов поволі, помалу.

Революція 1905 року зміняє шляхи розвитку українського слова взагалі, а української книжки зокрема.

Україна пробуджується, скидає з себе пута і йде швидким темпом культурного розвитку.

І 3-ій період розвитку української книжки носить на собі всі відбитки революції.

Коли в першому періоді на рік видається 1 назва, в другому—23, то в 3-ому періоді на рік видається уже 174—175 книжок, себ-то в 175 раз більше проти першого і в 7,5 раз більше проти другого періоду.

Україна тепер береться сама за працю дружньо, і Росія майже відпадає, як терен продукції Української книжки, а Київ стає гегемоном по продукції Української книжки. Ось ця таблиця дає характеристику розвитку української книжки за 3 період.

ТАБЛИЦЯ 3.

Числовий розвиток української книжки на території України і Росії з 1904 до 1916 р. включно:

№№	МІСТО ВИДАННЯ	Число назв	Загальна кількість назв
1	Київ	1132	
2	Харків	86	
3	Одеса	51	
4	Инші міста	326	
	Україна	—	1595
5	Петербург	181	
6	Москва	144	
	Росія	—	325
	Всього	—	1920

По змісту книжки поділяються так: 1) заг. відділ (справ., бібліогр.)—78, 2) філософія—6, 3) релігія—47, 4) соціяльні знання та економіка—185, 5) етнографія—64, 6) філологія—46, 7) точні знання—26, 8) прикладні

знання—115, 9) мистецтво — 20, 10) література, белетристика — 1213, 11) історія—58, 12) географія—17, 13) біографії—15.

Але до числового зросту книжок треба додати, що в цей період Українська книжка починає набірати соліднішого вигляду як з боку науковости, так і з боку тої ріжноманітности тем, що трактуються в цих книжках.

Період популярної брошурки закінчився, наступив період популярно-наукової та наукової книжки в сфері наук, мистецтв та техніки і великих оповідань, повістей, п'єс, навіть романів в сфері красного письменства.

Товсті томи белетристики та наукових і популярно-наукових праць могли закрасити книгозбірню. Але перша революція була тільки першим ступнем до повного розцвіту української книжкової продукції.

Перша революція тільки викликала до творчости ті сили, які на протязі періоду в одинадцять років уперто працювали й готувалися до перемоги.

І друга революція принесла перемогу на культурному та політичному полі.

Аби закінчити розвиток книжкової продукції за 3-й період, мусимо покористати з даних про тираж [1]), щоб доповнить картину числового зросту й дати картину боротьби з українським друкованим словом російського уряду, який переміг першу революцію.

ТАБЛИЦЯ 4.

Тираж українських книжок з 1907 до 1916 р. включно на території України та Росії.

Рік	Число назв	Тираж	Рік	Число назв	Тираж
1907	166	385.949	1912	198	741.855
1908	219	637.095	1913	201	720.385
1909	160	406.855	1914	216	897.050
1910	183	505.012	1915	73	384 070
1911	244	840.781	1916	79	208.980

Разом 1739 назв—тираж—5.728.032.

Але все ж таки, як скласти всю продукцію українською мовою за 3 перших періоди (від 1798 до 1916 р. вкл.), то вона надзвичайно мізерна, порівнюючи з тими потребами, що виявляли українські маси.

За 3 періоди з 1798 до 1916 року було видано 3.214 назв для цілої України. Зате зовсім ріжниться і є одмінним період революції 1917—1922 років. Цей період остаточно закріпив за українською книжкою народні маси. Цей період одріжняється буйним розвитком і духовним збагаченням. Але він сам по собі роспадається на де-кілька частин остільки цікавих, що варто розібратися в ньому детальніше.

Та, на жаль, цифри, які будуть тут подані, не є 100%-ми того, що продукувалося українською мовою за цей період. Вони є тільки 85%-ми продукції.

Період 1917—1922 років характеризується надзвичайним числовим зростом української книжки як по назвах, так і по тиражу.

Але, опріч того, українська книжка набірає поважного змісту в трактовці тих чи инших питань.

Ось ця таблиця дає картину розвитку продукції книжкової за період 1917—1922 р.р.:

[1]) Тираж, наведений в таблиці, можна вважати за 60% української книжкової продукції України та Росії.

ТАБЛИЦЯ 5.

Числовий розвиток української книжки на території України з 1917 до 1922 р. включно.

Рік	Число назв	Тираж
1917	747	7.794.225
1918	1084	8.403.521
1919	665	5.512.186
1920	457	3.941.075
1921	214	2.239.529
На 1/VI 1922	186	1.896.650
Разом .	3.353	29.787.186

З цієї таблиці бачимо, що за 5½ років революції видано на 139 назв більше, аніж за 118 років життя під владою імператорів Росії.

А по тиражу це недосяжна ріжниця. Коли за період в 10 років між першою та другою революцією вийшло 1739 назв в кількості 5.728.032, то за період в 5 років (з 1/III 1917 по 1/VI 1922) вийшло 3.353 назви в кількості 29.787.186

Швидкість продукції збільшилася в період 2-ої революції в 5 раз супроти періоду першої революції.

Які ж причини збільшення цього темпу? А причина одна: друга революція подолала царат і принесла визволення, а першу революцію подолав царат і приніс українському слову нові обмеження й поневолення. Та революція 1917 року цікава ще й тим, що вона дала змогу показати, яку велику творчу силу таїли в собі маси українського робітництва та селянства.

Продукція книжок укр. мовою за ці роки, коли порівняти її з продукцією книжок на инших мовах, переконує, що українська книжка стала потребою широких мас, стала перемагати впливи чужі, асиміляторські.

Цифри книжкового відділу яскраво свідчать про це. Ось вони:

1917 р.		вийшло	1.373 назви	12.448 316	прим.
1918 »		»	1.526 »	10.260.374	»
1919 »		»	1.414 »	13.022.915	»
1920 »		»	860 »	6.999.455	»
1921 »		»	667 »	3.606.469	»
1922 »	перш. полов.	»	680 »	3.120.380	»
	Разом		6.520 назв	49.457.979	прим.

По мові ці видання дають таку картину:

	Укр мов.	Рос. мов.	Інші, крім євр.	Разом
1917	747	452	174	1.373
1918	1.084	386	56	1.526
1919	665	726	23	1.414
1920	457	369	34	860
1921	214	448	5	667
I/I—1/VII 1922	186	491	3	680
Разом	3.353	2.872	295	6.520

Коли проаналізувати цю таблицю, то побачимо, що 1921 та 1922 рік дають значне пониження числа назв українських книжок супроти книжок російською мовою.

Але це тільки пониження числа назв. Коли ж ми порівняємо кількість виданих примірників (тираж), то будемо мати загальну картину, яку малює вищенаведена таблиця.

Українська книжка має перемогу над книжками иншими мовами й зокрема над книжкою російською. Для певности наводжу порівнюючі цифри тиражу за 1921 та 1922 роки.

	Укр.	Рос.
1921	2.239.529	1.344.940
1922	1.896.650	1.163.730

Ріжниця очевидна.

Кінчаючи розгляд продукції української книжки, мусимо зробити один твердий на основі фактів висновок: революція 1917 року визволила українську книжку с-під гніту, українська книжка завдяки революції й визволенню мас весь час розвивається й становиться першорядним чинником в піднесенні цих мас на височинь громадсько-діючої сили. Без революції не могло бути визволення української культури.

Це висновки, які можна зробити на основі дослідження книжкової продукції.

Тільки ж чи підтвердить ці висновки вся українська продукція (преса, нотодруки, плакати, прокламації)?

Безперечно, підтвердить.

Розвиток преси українською мовою цілком стверджує цей висновок.

Але нам варто простежити все-таки всі етапи розвитку преси для того, аби схарактеризувати її саму і те оточення, в якому вона розвивалася.

Преси українською мовою на території України, що підлягала російським царям, не було аж до 1905 року, до 1-ої революції.

На всі спроби видавати часопис була одна відповідь: не дозволяємо.

До 1905 року преса українською мовою виходила на Україні Наддністрянській та по-за межами української етнографичної території.

Розвиток же преси української можна поділити на 3 періоди, а саме: 1834—1905 р.р.—перший період; 1905—1917 р.р.—другий період та 1917—1922 р.р.—третій період.

Розвиток преси за перший період характеризують цифри по п'ятиліттях в оцій таблиці:

ТАБЛИЦЯ 6.

Розвиток преси українською мовою (роки 1834—1904 р. включно).

Роки	Число назв	На Україні	По-за Україною
1834—1849	8	7	1
1850—1854	46	22	24
1855—1859	34	10	34
1860—1864	32	21	11
1865—1869	65	55	10
1870—1874	68	57	11
1875—1879	81	72	9
1880—1884	114	102	12
1885—1889	137	124	13
1890—1894	159	134	25
1895—1899	88	64	24
1900—1904	114	100	14

Як бачимо, преса українською мовою по-за межами Наддніпрянської України на протязі 70 років неухильно зростає, переживаючи кризу, то знову з новою силою розвиваючись.

І чим ближче до 1905 року, тим преса стає ріжноманітнішою що до напрямків та завдань, багатшою на зміст і солідніщою на зовнішній вигляд. З'являються наприкінці першого періоду великі щоденні газети,

що нараховують десятки років існування («Діло» та инші), народжуються солідні журнали («Правда», «Літ.-Наук. Вістник» та инші).

Але, безперечно, найцікавішими етапами розвитку української преси є періоди 1905—1917 та 1917—1922 років.

Період від першої до другої революції відріжняється в основі своїй від першого періоду тим, що народжується численна преса на Україні Наддністрянській.

І цей новий фактор надзвичайно впливає як на числові збільшення преси, так і на якость її.

Преса починає диференціяцію по групах, а то, можна сказати, по партіях. Народжуються органи лівого крила соціялістів (ліві соц.-демократи—«Дзвін», ліві соц.-революціонери—«Боротьба»), і через угодовську есерівську «Раду», «Нову Громаду», «Літерат.-Наук. Вістник» переходять до органів українських самостійників того часу («Українська Хата»).

Числовий розвиток преси за цей період можна бачити з слідуючої таблиці:

ТАБЛИЦЯ 7.

Розвиток преси українською мовою (роки 1905—1916 включно).

Роки	Число назв	Наддніпрянська Україна	Наддністрянська Україна	По-за межами України
1905	34	7	23	4
1906	63	27	30	6
1907	40	9	25	6
1908	40	8	27	5
1909	49	11	28	10
1910	73	13	39	21
1911	91	15	47	29
1912	83	13	41	28
1913	30	15	11	4
1914	21	14	6	1
1915	10	2	2	6
1916	20	3	10	7

Коли порівняти два перших періоди, то побачимо, що розвиток преси за другий період ішов надзвичайно швидким темпом, як по кількості, так і по якості.

Але справжню революцію в розвиткові преси зробила революція друга.

Нікому й не снився такий буйний розцвіт преси, нікому й в голову не приходила така ріжнобарвність напрямків, такий широкий розмах.

Ось цифри, що ілюструють розвиток преси українською мовою за останній період (1917—1922 р.р.).

Рік	Число назв
1917	163
1918	247
1919	240
1920	135
1921	169
1922	86

За 6 років—824 назви.

По 137 назв в середньому на рік!

Тоді, коли в перший період таке число назв припадає тільки на найкращі п'ятиліття (1885-1889—137 назв, 1890-1894—159 назв).

Але це ж виключення.

А в другому періоді це цифра трьохліття.

Отже, бачимо, що в останній період, період другої революції, преса українською мовою розвивається в 5 раз швидче, аніж в 1-ому, та в 3 рази швидче проти другого періоду.

По ріжноманітності напрямків, солідності змісту приблизно такий же прогрес. В останній період розвивається партійна преса.

На початку революції (роки 1917, 18 і половина 1919) серед партійної преси переважає преса укр. соц.-демократів, укр. соціял-революціонерів, а з 2-ої половини 1919 аж до 1922 року буйно развивається преса комуністична.

Розвіток її характеризують ось ці цифри:

В 1917 році українською мовою не було ніодного органу комуністичної думки.

В 1918 народжується 1, в 1919 ми бачимо уже 21, в 1920—63, в 1921—75 і, врешті, в 1922—43 органи.

Загальний підупад партійної преси в 1922 році треба віднести на карб тяжких економичних умов і переходу до НЕП'а.

В період революції 1917—1922 роки преса так густо вкрила Україну, що газети (тижневі, трьохденні, щоденні) видавалися не тільки по великих містах, як от Київ, Харків, Полтава, Одеса, а й по таких містах та містечках, як Тараща, Біла Церква, Умань, Звенигородка, Ніжин, Лубні, Ромен, Суми, м. Широке на Катеринославщині та інші міста.

Ці факти свідчать, що в розвиткові української преси революція зробила революцію.

Більше того, в де-які роки преса українською мовою на Україні переважала по числу назв пресу иншими мовами, чого раніше не помічалося.

Для характеристики цього положення наведу цифри розвитку преси українською та російською мовами:

ТАБЛИЦЯ 8.

Числовий розвиток преси українською та російською мовами на території України (1917—1922 р.р.).

Рік	Число назв укр. мов.	Число назв рос. мов.
1917	158	695
1918	239	319
1919	237	221
1920	125	149
1921	123	182
1922	53	168

Як бачимо, роки: 1918, 1920 та 1921 по кількості назв мало ріжняться, а в 1919 році число назв українською мовою перевищує число назв російською мовою.

Закінчуючи огляд розвитку української преси, мусимо ще раз сконстатувати велике прогресивне та творче значіння для українського друкованого слова, а значить і для розвитку української культури—революції.

До цих же самих висновків приводить нас і розгляд нотодруків та плакатів і прокламацій.

Аби в коротких рисах схарактеризувати це, наведу тільки розвиток нотодруків за цей період.

ТАБЛИЦЯ 9.

Розвиток нотодруків на Україні за період 1917—1922 роки.

Роки	Укр. мова, число назв	Рос. мова, число назв	Євр. мова, число назв
1917	44	47	—
1918	17	—	—
1919	16	67	—
1920	25	3	6
1921	118	—	2
1922	44	7	—
Разом . . .	264	124	8

Як бачимо, за період революції українська нотна продукція більша вдвічи супроти російської і в 33 рази супроти єврейської.

Але абсолютні цифри української нотної продукції вказують на неухильний розвиток української музичної культури в той час, як інші підупадають.

Закінчуючи наш начерк про Першу Всеукраїнську Виставку Друку в Київі, мусимо сказати, що: 1) выставка підрахувала в цифрах вплив революції на розвиток української культури і показує всім, що без революції не було б буйного розцвіту її, 2) що по-за революцією (в повороті до старих форм царських, денікинських та инших контр революційних часів) життя криє в собі смерть не тільки політичному існуванню України, але смерть і для її національної культури.

В цьому велике значіння і заслуга Першої Всеукраїнської Виставки Друку.

Покажчик статтів та заміток про Всеукраїнську Виставку Друку в Київі

(уложено в хронологичному порядкові).

1) 1922. 15/IX—В. І. «Виставка Українського Друку»—«Правобережний Кооператор», Київ.
2) » 15/IX —«Всеукраинская Выставка Печати»—«Пролетарская Правда», Київ.
3) » 25/IX — Я. Р. «Всеукраинская Выставка Печати»—«Понедельник», Київ.
4) 1923. 25/IX — «Духовне життя. Велика Виставка Книжкової Палати в Київі»— «Земля і Воля», Львів.
5) » 28/I —«Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Більшовик», Київ
6) » 31/I —Комітет. «Всеукраїнська Виставка Друку»— «Вісти ВУЦВК», ч. 21, Харків.
7) » 4/II —«Відозва Комісії по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку» «Більшовик», ч. 27, Київ.
8) » 4/II —«Від Комісії по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку»—«Більшовик», ч. 27, Київ.

9) » 6/II —Меженко Юр—«До першої Всеукраїнської Виставки Друку»—«Більшовик», ч. 28, Київ.
10) 1923. 9/II —«От комиссии по устройству первой Всеукраинской Виставки Печатного Слова в Киеве»—«Пролетарская Правда», Киев.
11) » 15/II —«К открытию первой Всеукраинской Выставки Печатного Слова»—«Пролетарская Правда», Киев.
12) » 17/II —«До відкриття першої Всеукраїнської Виставки Друку»—«Більшовик», Київ.
13) » 21/II —«В виставкомісії друку»—«Більшовик», Київ
14) » 21/II —«До Всеукраїнської Виставки Друку»—«Вісти ВУЦВК», ч. 39, Харків.
15) » 22/II —Ю. «Выставка Печати»—«Пролетарская Правда», Киев.
16) » 24/II —«Відсунення відкриття Виставки Друку»—«Більшовик», Київ.
17) » 25/II —«До відкриття Виставки Друку»—«Більшовик», Київ.
18) » 25/II —«Od Komisji organizacyjnej Pierwszej Wszechukrainsk. Wystawy Druków»—«Серп», Київ.
19) » 28/II —«Перша Всеукраїнська Виставка Друку»—«Більшовик», Київ.
20) » » —«Всеукраїнська Виставка Друку»—«Книга» січень-лютий, ч. 1, 1923 р., Харків.
21) » 1/III —«Всеукраинская Виставка Печати. Открытие выставки»—«Пролетарская Правда», Киев.
22) » 1/III —«Відкриття Виставки Друку»—«Більшовик», Київ.
23) » 2/III —«Открытие Выставки Печати»—«Пролетарская Правда», Киев.
24) » 4/III —«Wszechukrainska wystawa druków w Kijowie»—«Серп», Київ.
25) » 4/III —«Відкриття Виставки Друку»—«Більшовик», Київ.
26) » 4/III —«Открытие Выставки Печати»—«Пролетарская Правда», Киев.
27) » 6/III —Я. Ч. «Всеукраїнська Виставка Друку» (враження)—«Більшовик», Київ.
28) » 6/III —«Відкриття Всеукраїнської Виставки Друку»—«Більшовик», Київ
29) » 6/III —«Открытие Всеукраинской Выставки Печати»—«Пролетарская Правда», Киев.
30) » 8/III —«На виставці друку»—«Більшовик», Київ.
31) » 8/III —«На выставке печати»—«Пролетарская Правда», Киев.
32) » 8/III —«Перша Всеукраїнська Виставка Друку»—«Комуністіше фон», Київ.
33) » 10/III —Ф. «Всеукраїнська Виставка Друку» (від нашого київськ. кореспондента—«Вісти ВУЦВК», ч 53, Харків.
34) » 25/III —S. H. Wszechukrainska wystawa druków w Kijowie»—«Серп», Київ, ч. 11.
35) » 25/IV —М. І. «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» (допис з Київа)—«Книга», Харків, ч. 2.
36) » 25/IV —«Книжкова продукція на Україні в 1917—1922 р.р.» (про виставку друку)—«Книга», Харків, ч 2.
37) » 25/IV —«Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Червоний Шлях» Харків, ч. 1, 264 стор.
38) » 25/IV —Кулик І. «Українська пролетарська преса» (історична справка)—«Вісти ВУЦВК», Харків, 496, 2 стор.
39) » 25/IV —Піддубний Г. «Книжка на Україні за часів революції»—«Українські Щоденні Вісти», Нью-Йорк, ч. 113, 3 стор.
40) » 25/IV —Пилипенко С. «Велика грань» — «Вісти ВУЦВК», Харків, ч. 96, 1 стор.

22-VI. 1923 р. **В. Озерянський.**

ПОЛІТПЕРЕПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЬСТВА.

В настроях нашого вчительства, яке здебільшого стояло осторонь від революційної боротьби,—наспів великий перелом.

Здорові елементи його нарешті стали свідомі своїх попередніх помилок і всією душею «приймають» революцію Зараз вони шукають шляхів, аби прикласти свої сили і вміння. Одначе, при всім своїм бажанні, вчительство в цей мент дуже мало здатне до культурно-просвітньої роботи.

Протягом військового часу воно розгубило значну частину свого основного знання. Через те, що вчительство не брало ніякої участи в революційній боротьбі, воно політично стало малограмотним.

В сучасних умовах сільський учитель не може обмежитись роботою виключною в мурах своєї школи. Це ясно розуміють широкі маси вчительства і цим пояснюється той колосальний інтерес (до поповнення своїх знань), який ми спостерігаємо тепер.

Життя витворило слово, яке цілком правдиво відбиває це нове поривання вчительства—«політперепідготовка».

Тисячі вчителів заповнюють курси, беруть участь у конференціях, організують гуртки, клуби, будинки освіти, де готуються нові кадри вчителів.

Ос де-які цифри, що ілюструють це грандіозне прагнення вчителів.

В Полтаві переведено курси політграмоти на 250 чоловіка. По всіх округах регулярно функціонують 16 гуртків, які охоплюють 320 учителів. В Херсонській, Прилуцькій та Полтавській округах скінчило курси понад 300 вчителів.

В Новгород-Сіверському, Шостці, Городні, Глухові (Чернигівщина) проведено двохтижневі курси, з'їзди сільських учителів.

На Поділлю в Тульчинській та Кам'янецькій округах регулярно функціонують курси політграмоти на 400 чоловіка. В одній лише Катеринославщині протягом 2-х місяців через політкурси пропущено 1714 сільських учителів.

В найбільших міських центрах, як от Харків, Київ, Одеса та инші, відкрито будинки освіти, спеціяльні клуби, в яких працюють цілі низки секцій по наукових та педагогичних питаннях.

Без сумніву, цих курсів і гуртків дуже замало, аби заповнити всі прогалини в знаннях наших учителів. Але їх цілком досить для того, аби зворушити та допомогти вчителеві взятися до ремонту своїх знань. А все останнє мусить поповнити безупинна праця над самим собою, ознайомлення з новою педагогичною літературою шляхом передплати журналів, газет, активної участи в радянському суспільному житті й т. ин.

ХАРКІВ

ПЕРШИЙ ДЕРЖАВНИЙ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ЗАВОД «СЕРП ТА МОЛОТ».

1-й Державний Сільсько-господарський Завод «Серп та Молот» (б. Гельферіх-Саде) це один з давніх заводів на Україні. За старих часів він мав за собою добре ім'я. Його продукція була відомою в далеких закутках села... Зараз завод, головним чином, виробляє: кінні молотілки «Господарка», ручні молотілки, сортіровки типу Клейтона, ручні соломорізки, кінні сінні преси, борони «Зігзаг» № 3, 4 та 5, кукурузяні—1, 2 та 3-рядні сіялки.

Підсобним допомагаючим виробництвом є соняшні молотілки, кукурузяні молотілки, просорушки № 2, корнерізки Н5, Х2, млини 41′ та 42′, жмиходробілки, культиватори та инше Така ріжноманітність виробництва примусила дирекцію заводу при реорганізації його (під час вступу до с.-г. тресту) дати якусь систему, аби перейти до максимальної продукції, до кращого вироблення с.-г. знаряддя найудосконалішими засобами оброблення матеріялів.

Заводською дирекцією та сільмаштрестом було поставлено питання про перевід заводу на масове виробництво. Задля цього де-які виробництва, як, наприклад, в-цтво сіялок всіх систем було припинено й переведено на другий завод сільмаштресту «Ельворті» в Єлисаветі, де воно обходиться значно дешевше й де завод для такої продукції далеко краще поставлений. Замість усіх припинених виробництв сільмаштрестом було запропоновано дирекції заводу приступити до виробництва т р і я р і в — для сортування та очистки зерна. Виробництво тріярів роспочато на цьому заводі уперше—не тільки на Україні, а й по всій Федерації. Зараз уже помічається величезний попит на тріяри, як з боку державних інституцій, так і з боку селян. Перша партія тріярів геть вся запродана. Навіть більш того, Наркомзем закупив уже й другу партію в кількості 1000 екземплярів, партію, яку ще не виготував завод. Налагодження виробництва тріярів, на думку директора заводу, може відограти величезну ролю в справі експорту українського зерна закордон.

Вартість продукції заводу з початку року й по сьогодняшній день виглядає приблизно так:

1922 рік, жовтень	33853	карб.
» » листопад	57873	»
» » грудень	29965	»
1923 рік, січень	11000	»
» » лютий	33446	»
» » березень	47000	»
» » квітень	73000	»
» » травень	68000	»
» » червень	26000	»
» » липень	110000	»

На такий нерівний стан продукції заводу з початку року вплинула, головним чином, та реорганізація заводу, яка роспочалась у жовтні. Треба було змінити в бік покращання колективну умову робітників, перевести більшу частину робітників на платню за одиницю виробництва, змінити частину адміністрації заводу, яка не відповідала своєму призначенню. Ці причини й впливали на таку невелику вартість виробництва заводу в жовтні та листопаді. Понижчення вартости виробництва в грудні та січні залежало від браку чавуна та инших матеріялів на заводі. Окрім того, з 1/I 1923 року було роспочато переведення робітників на нові умови заробітньої платні, що до де-якої міри гальмувало хід виробництва (були непорозуміння чисто техничного характеру). Проте, результати загальної реорганізації дуже помітно сприяли підвищенню продукції заводу з перших же місяців 1923 року. В березні місяці дирекцією заводу було реорганізовано ввесь адміністраційно-техничний апарат заводу. Окрім цього, з реорганізацією адміністраційного апарату заводу треба було вплинути на моральні обов'язки робітників, що до продукції заводу (в звязку з загальним станом всього господарства України). Велику енергію проявили тут завком разом з ком'ячейкою та райкомом «Металіст». Одночасно з цим на завод було запрошено де-кілька техничних фаховців, які різко змінили (в бік значної економії до 50%) витрату матеріялів. До заклику фаховців завод за березень-квітень та травень марно витратив 30% чавуну, коксу було витрачено поверх норми 4000 пудів, крейди—3000 пуд. Така даремна витрата, звичайно, не могла не відбитись і на всьому підприємстві. Тільки на 1/VII 1923 року всю реорганізацію заводу було закінчено, наслідком чого було: постановка заводу на масове виробництво, підвищення якости загального виробництва, новий контроль над виробництвом.—Такі заходи й підвищили загальну продукцію заводу за липень цього року в розмірі 110000 карб. (вартість продукції розраховується по цінах каталогів заводу за 1913 рік). На серпень місяць збільшення має дійти до 150000 карб. Довійськового часу річна вартість виробництва була приблизно 220000—250000 карб. В сучасний мент завод перейшов на господаробрахунок. Головним споживачем продуктів заводського виробництва є безпосередньо селянство, сільмаштрест, кооперація та Наркомзем. Завдяки

високій якості виробництва попит є остільки великій, що завод не може задовольнити його цілком. Перехід заводу на масове виробництво є наслідком розвитку господарства Республіки за часи революції, бо довійськові та військові часи не знають такої широкої постановки заводу.

Починаючи з 1/I 1923 р. до сучасного менту зріст робітничої сили на заводі набуває приблизно таких розмірів:

	Робітників	Службовців
В 1923 році на заводі було I/I . . .	806	145
I/II . . .	792	148
I/III . . .	800	149
I/IV . . .	886	138
I/V . . .	975	143
I/VI . . .	989	149
I/VII. . .	1050	149

Такий зріст робочої сили з початку року до липня місяця з'ясовується тим, що на завод прийнято було частину робітників закритого 2-го с.-г. заводу та поширенням власного виробництва.

Під час реорганізації заводу було проведено загальне пристосування майстерень заводу до масового виробництва; спеціяльно було переуладштовано дерево-оброблюючий цех, підвищено виробництво борон з 2000 ланок до 4000, поліпшено положення цехів що до гігієничного стану (вентиляція та пилесоси), улаштовано нову лісопилку, збільшено силу електричної станції, зроблено капітальний ремонт лісо-сушилки та инше. Всі ці заходи коштували великих грошей. Так, наприклад, в лютому ц. р. загальні видатки заводу рівнялися 212%. З липня завод працює без жадного дефіциту й надалі, без сумніву, буде мати певний прибуток. Завод забезпечений цілком на цілий виробничий рік ріжними матеріялами першої необхідности. Бракує до де-якої міри лиш допомічних матеріялів. Палива вистачить на 6 місяців.

Справа підвищення загального культурного рівня робітників є обов'язком завкому та ком'ячейки заводу. Разом з інспекцією праці, в звязку з загальним оглядом всіх заводів м. Харкова, завком звернув особливу увагу на поліпшення умов праці робітників, зокрема на постачання потрібної кількости спецодягу та спецгодівлі. Розглянуто питання про підвищення тарифікації робітників. З огляду на брак житлового помешкання серед робітників, переведено кампанію в справі утворення робітничих посьолків. Для підвищення кваліфікованої сили заводу було організовано спеціяльні бригади учеників для юнацтва по цехах заводу. Було переведено кампанії що до: 1) охорони материнства серед жінок, які працюють на заводі; 2) поширення хлібної державної позики; 3) кредитування робітників робітничою кооперацією (в звязку з цим підписано умову з Центросоюзом); 4) постачання робітників паливом в розмірі 75 пуд. дров та 25 пуд. вугілля (зараз уже приступлено до роздачі палива); 5) ліквідації неграмотности; 6) противохолерної прививки; 7) страхування робітників на випадок каліцтва та наглої смерти; 8) було влаштовано низку лекцій санпросвітнього характеру про Lues, холеру та піяцтво, а також лекції по антирелігійній пропаганді (в наслідок чого де-які безпартійні робітники принесли образи до завкому з проханням переміняти образи на портрети керовників світової революції); 9) було організовано школу фабрзавучу, де вчиться 110 робітників-юнаків; 10) роспочато клубну роботу на заводі, організовано музичну, спортивну та літературну секції. Ударним черговим завданням сучасного менту серед робітників є політична агітація, котра набирає серед робітників найбільшого інтересу. З кожним разом авдиторія робітників, що відвідують лекції по політмінімуму, помітно збільшується.

В справі професійного характеру завком та ком'ячейка заводу порушили питання про підвищення платні робітникам в ЦКВСРМ на другу половину року і, не дивлячись на перешкоди, вже де-чого добились.

Треба гадати, що 1-ий Державний Завод «Серп та Молот» виявить надалі ще більшу організаційну енергію, підвищуючи свою продукцію, поліпшуючи культурно-економичний стан та класову свідомість робітництва.

І. К.

ЕЛЕТКРОТЕХНИЧНИЙ ЗАВОД «ЗАГАЛЬНОІ ЕЛЕКТРИЧНОІ КОМПАНІІ» «ЗЕК».

Цей завод з'явився на Вкраїні під час великої імперіялістичної війни, коли під натиском германського війська довелося евакуювати всю промисловість польського та остзейського краю. Евакуація заводу порушила його звичайне життя та продукцію.—В сучасний мент електротехничний завод «ЗЕК» входить в склад Електротре..у центрального району, як одна з найбільших одиниць. Таке положення ..д займає завдяки кількості та вартості продуктів свого виробництва. Порівнюючи загальний склад та число робітників заводів, що входять зараз в склад електротреету, по даних мирного часу, бачимо, що на заводі «ЗЕК» 1914 року працювало 3.500 робітників, на заводі Динамо (Росія)—1.200 й на заводі Сіменс та Шукерт (Росія)—1 000 Приблизно таким же є відношення що до продуктів виробництва та їх вартости. Отже, завод «ЗЕК» є першорядною величиною державного значіння не тільки для України, але й для всієї Радянської Федерації. Евакуація заводу дуже зле відбилася на його сучасному стані, позаяк у Ризі довелося залишити багато необхідного приладдя та матеріялів, яких ще й досі бракує заводові. Однак, не дивляючись на всі перешкоди, завдяки великому хисту своїх керовників, завод має можливість виробляти кращі динамо-машини, ріжні мірні прибори та апарати великого промислового значіння. Починаючи з 1921 р продукція заводу. починає збільшуватись і наближається до продукції мирного часу. Головні перешкоди, що гальмували виробництво заводу, приблизно до кінця 1922 року, це: 1) брак матеріялів, 2) зменшення кваліфікованої робочої сили в звязку з горожанською війною на Вкраїні (в лави борців за революцію заводи кидали найкращих своїх робітників), 3) від'їзд на батьківщину латишів та естонців, які складали більшість кваліфікованого робітництва. Зменшення робітництва відбилося на загальній продукції заводу, але зараз, після відповідних заходів, завод починає де-далі збільшувати своє виробництво. Кількість робітників «ЗЕК» доходить в сучасний мент до 1.000 чоловік, в той час, як року 1921-го працювало лише 800 ч. За останній час налагоджується також справа постачання заводу необхідними матеріялами, як от: чавуном та залізом. Це обіцяє збільшити продукцію заводу приблизно на 50%.—З відомостей технічного директора заводу т. Яциневича в програму першої половини 1922—1923 року намічено такі завдання що до динамо-машин та ріжних апаратів.

	Динамо-машини постійного та 3-х фазового току			Трансформатори			Ріжні апарати, дрибне виробництво та инше	Сума
	Кількість	KW	Карбованців	Кількість	KW	Карбованців		
1922 р. Жовтень . . } Грудень . . }	406	4872	207839,72	17	2250	39091,50	181213,89	428844
1923 р. Січень . . . } Березень . }	408	4896	208863,36	19	2850	43690,50	190015,69	442569
1923 р. Квітень .	136	1628	69450,48	6	850	13030,50	73705,21	15486
Разом . .	950	11396	486153,56	42	5850	95812,50	444934,73	10269000

(Розрахунок ведеться заводом у карбованцях довійськового часу по каталогах заводу за 1914 рік). Приблизно таке ж завдання запропонував заводові «ЗЕК» Електротрест, але ж через добре вирішення справи з тарифікацією, підвищення кваліфікації робітників та поліпшення умов праці, завод за той же термін виробив таку кількість продуктів:

	Динамо-машин постійного та 3-х фазового току			Трансформаторів			Трансформаторів току		Ємкість		Різних частин для машин	Різних апаратів виробництва	Сума
	кількість	KW	Сума	кількість	KW	Сума	кількість	Сума	кількість	Сума			
1922 р.													641271
Жовтень . .													
Грудень . .	547	4175	271212	23	4310	56925	18	995	5	1524	15103	295512	
1923 р.													6457661
Січень . . .													
Березень . .	483	6774	232465	32	3182	41860	38	2081	10	6234	15321	159700	
1923 р.													160901
Квітень . . .	175	2961	97469	7	940	10993	16	926	1	67	5724	45722	
Разом . .	1205	13910	601146	62	8432	109778	72	202	16	7825	36148	500934	1259833
% %	126,8	122	123,7	147,6	134,9	114,6						112,6	122,7

Такою є приблизно дійсна продукція заводу «ЗЕК» за перше півріччя 1923—1923 року. Розглянемо тепер питання про те, оскільки є обтяжений робітник при такій продукції заводу. При обрахунку ми виходимо з порівнання з довійськовим часом у % о відносно продукції виробництва по каталогу за 1914 рік.

1914 рік — Вартість виробництва

Середня кільк. робітн. 2552 при 10 годин. робітн. дні карб. 10542818 за 12 міс.
» » » » » 8 » » » » 8434254 » » »
» » » » » 8 » » » » 702854 за 1 міс.

1914 рік					Вартість виробництва
Середня кільк. робітн. 2552 при	8 годин.	робітн.	дні	карб.	4919978 за 7 міс.
На голову одн. робітн. при	8 »	»	»	»	1928 » » »
Середня кільк. робітн. 1384 при	8 »	»	»	»	1259833 » » »
На голову одн. робітн. »	8 »	»	»	»	910 » » »

(Відомості за 1922/23 рік згідно табл. і виконання продукційного програму). Порівнюючи бачимо, що зріст продукції за 1922 та 23 рік відносно до продукції 1914 року є рівний приблизно 47,2%.

Такий відсоток вартости виробництва залежить від особливих умов часу; за браком відповідних матеріялів на ринкові завод мусив сам виробляти необхідні приладдя та інструменти. Організація нового виробництва на заводі збільшила кількість робітників, що не ввійшли в загальний склад робітників, які безпосередньо продукують речі для збуту. Так при заводі був улаштований інструментальний цех в складі 118 робітників; було поширено чавунно-літню і в ній збільшено робітників на 61 чол.; збільшився також склад організаційного цеху. Порівнюючи зі складом заводу в 1914 році, число робітників в сучасний мент збільшилося приблизно ось наскільки:

	Кількість роб. в 1914 році при середній кількості робітників 2225	Мусить бути за 1914 рік при середній кількості 1400	Мається в період з 1/X—22 по 30/IX 23 р.	Збільшилося проти мирного часу
Інструментальн. цех	98	54	118	64
Чавунно-літня	25	14	61	47
Організ. майстерня .	22	12	78	66
Господ. відділ	52	29	128	99
Пожежні вартові . .	10	6	39	33
Конюхи	—	—	14	14
Ідальня	—	—	21	21
Разом збільшилося	—	—	—	344

Отже, проти довійськового часу кількість робітників заводу збільшилася приблизно на 344 чоловіка. Віднімаємо від загальної кількости це число і підрахуємо загальне навантаження робітника в сучасний мент; це навантаження є рівне приблизно 1.211 карб., що дає біля 62,8 % довійськового часу.

Головним споживачем виробів заводу є «ІГКП», що забирає здебільшого знаряддя до копалень, потім йде Азнафта та Донбас, які також споживають велику кількість продукції заводу Цього року було звернено особливу увагу на поліпшення приладів та ріжних уряджень, тому при машинному відділі заводу було засновано нову станцію для іспитів. Станцію улаштовано по останньому слову техніки. З огляду на збільшення продукції збудовано завод, що виробляє ріжні лаки та інші продукти

для регілітного відділу; збудовано також установочні преси. Завод почав виробляти приладдя, «Relle», яких він не виробляв навіть перед війною.

Вся продукція заводу має на меті зараз виконати загальні завдання тресту в зв'язку з загальними планами комісії по електрофікації України та УЕР Продукція у другому півріччі значно збільшилась, і треба гадати, що в недалекому часі вона дійде розмірів довійськового часу, бо до того вживається енергійних заходів.

В сучасний мент завод є цілком забезпечений техничним та інженірським персоналом, в складі якого є фаховці своєї справи, що відграли велику ролю в відродженні промисловости на Вкраїні. За останній рік на заводі було зроблено де-кілька винаходів великої ваги; так, напр., майстер заводу т. Гено знайшов хемичний склад ізоляційного лаку, що дає змогу виробляти машини та приладдя, які витримують ток великого напруження. Раніш такі ізоляційні лаки складали секрет де-яких електро-техничних заводів Заходу. Такий поступ продукції заводу є наслідком сучасних умов Республіки та підвищення культурного рівня загальної маси робітництва. Велику ролю відограли тут ком'ячейки заводу та заводський комітет, які входять у всі дрібниці робітничого життя. Аби краще виявити потреби робітництва, завком улаштував цех уповноважених (в кількості 6 осіб, завод поділено на 6 районів). Перебуваючи завжди серед робітників, уповноважені пильно стежать за їх щоденним життям. Про всі дефекти уповноважені повідомляють завком; обидва разом вживають заходів, аби адміністрація заводу поліпшувала організацію заводу. З метою поліпшення умов праці завком разом з представником інспекції охорони праці оглядали завод і зобов'язали Управу завода полагодити заводське життя робітників відповідно кодексу про охорону праці не пізніш 1/XII ц. р. Спецодягом та спецгодівлею робітників забезпечено вже на 100%. Розглядали питання про загальну колективну умову. Умова передбачає двохтижневий відпуск для робітвиків всього заводу, а для тих, що працюють на «гарячих роботах» та на хемичній продукції, ухвалено давати відпуск на місяць.

Завком та ком'ячейка працювали над підвищенням загального культурного рівня, професійної та політичної свідомости робітництва, наслідком чого завод у повному складі приняв устав ВСРМ, організував скарбницю взаємної допомоги серед робітників. Робітники беруть активну участь в кооперації; Харківське Спожив. Товариство відкрило заводові кредит в розмірі 5.000 товар. карб., який згодом має бути поширений до 30.000 товар. карб..

Серед робітників помічається великий інтерес до реалізації другої хлібної позики; робітники купили акції на 3.000 пуд. хліба. Було переведено кампанію серед юнацтва робітників про вступ до В. Шкіл України. Завод надіслав трьох безпартійних до ХТІ, одного до ІНГ та 12 партійних товаришів до ріжних Вищих Шкіл.

Партійна агітація ком'ячейки заводу набрала значних розмірів; робітництво дуже цікавиться сучасним життям Республіки. Була лекція по антирелігійній пропаганді (лекцію одповідало до 1.500 роб.), а також лекції санпросвітнього характеру про холеру та Lues (загальна кількість робітників, що була на цих лекціях, приблизо 1000-1200 осіб). Завдяки піднесенню політичного рівня робітників передплата ріжних газет набула таких розмірів що-місяця:

«Коммунист»	15.900
«Пролетарий»	8.100
«Правда» (московська)	500
«Известия» »	420
«Экономическая жизнь»	180
«Труд»	180
«Рабочая газета» (московська)	1.350

Часописи:

«Красная Нива»	96
«Огонек»	124

«Прожектор». 8
«Безбожник» 6
Латишські газети:
«Proletarie Zini». 3
«Krevies Zini» 38

При заводі є книгозбірня, що передплачує майже всі газети Федерації. Книгозбірню за останній місяць одвідало приблизно 1050 чоловік. Читальню-залю при книгозбірні одвідує що-місяця до 525—550 робітників.

В липні був відкритий клуб робітників заводу «ЗЕК». Зараз до клубу вписалося вже більше половини всіх робітників заводу. Клуб відвідують охоче. Напередодні днів спочинку в клубі буває приблизно від 2.500 до 3.000 осіб, в робочі дні 500—600 осіб Робота клубу налагоджується: закладаються ріжні гуртки – мистецький, спортивний та економичних питань.

На організацію клубу робітники зробили одноразовий внесок в розмірі вартости 20 пуд. дровяного палива; трест асигнував 7.000 карб. та райком союзу «Металист» 50.000 карб.

Після від'їзду робітників заводу естонців та латишів заводоуправління разом з завкомом та ком'ячейкою заводу порушило питання про підвищення кваліфікації робітників; в звязку з цим було організовано школу майстрів та фабрзавуча, а також завком улаштував школу ліквідації неграмотности. В школі майстрів зараз перебуває до 40 робітників найвищої кваліфікації. Термін навчання в цій школі два роки. В школі фабрзавучу 150 учнів робітників юнацького віку. Треба відмітити дуже солідну постановку шкільної справи, як з боку теоретичного, так і практичного. Приступлено до організації майстерень для школи фабрзавуча згідно найкращих техничних методів. З початку нового шкільного року серед юнацтва заводу помічається велике зацікавлення школою фабрзавуча; подано багато заяв про вступ до школи. За один рік існування школа дала дуже корисні наслідки в справі підвищення кваліфікації робітництва. Броню юнацтва на заводі використовано цілком.

Всі зазначені досягнення заводу є результатом річної праці завкому та ком'ячейки разом з заводоуправлінням. Намічений надалі програм роботи дасть ще більш реальні наслідки.

І. К.

З ЖИТТЯ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

На літо деякі товариші (В. Єллан, І. Кулик, В. Сосюра) виїздили в кримські санаторії на лікування. Через те літом робота організації «Гарт» трохи зменшилась. Відбулося тільки 9 літвечірок. В процесі роботи з приводу зачитаних творів виникали жваві дискусії по теоретичних питаннях.

Виникала спроба поодиноких товаришів спілки об'єднати письменницькі та композиторські сили Харкова на грунті співробітництва: композитори цікавились творчістю пролетарських поетів, поети питаннями музики. Відбулось кілька зібрань, де зачитувались доклади про суть пролетарської поезії, індустріяльний лейт-мотив усіх поетів, що входять в спілку й т. и

В самій спільці зачитано низку докладів і продискутовано творчість гартованців, які виступали на вечірках. На одній з вечірок виступав київський критик Ю. Меженко з доповненням своєї статті про формальний метод в літературі, яке викликало гарячі дискусії (С. Пилипенко, Шевченко та ин.).

З продемонстрованих на літвечірках творів можна відмитити поему В. Сосюри «Віра» й уривок великої його річі «Залізниця» Першу читав автор тричи. Критикою гартованців, плужан і публікою підмічено нові досягнення Сосюри в розробці сюжета й цікаві спроби його об'єднати поетичну форму з прозаїчною.

О. Копиленко читав оповідання (видруковане в 3 числі «Ч. Ш.») — «Ессе Homo», про яке критика зазначила, що темою оповідання нагадує Винниченка, але виконано по-своєму. Хиба його в відсутності соціяльно-економичного грунту, на

якому виростають типи й розвертається подія.

І. Сенченко зачитував кілька дрібних поезій, із них найбільше вдатна й сильна річ—«Електричний плуг».

В. Поліщук виступав з новими спробами його в області прози. На спільній вечірці гартованців і плужан Поліщук читав низку дрібних віршів: «Веснянка», «Лан», «Інтроду ція», «Поступ», які війшли в збірку «Радіо в житах».

Гр. Коляда зачитував: «Аероплан», «Сучасна поема», «Авіо-час». Про творчість Коляди виготовлено було спеціяльного доклада. В дискусіях зазначалось, що автору бракує технічної обробки. Вірші Коляди під назвою «Завія в дротах» віддано до друку.

М. Хвильовий зачитував двічи новелю «На глухім шляху». Цими днями закінчена ним велика річ—«Санаторійна зона».

І. Дніпровський читав роман-хроніку «Чадний гніт», поезії «Завод» і кілька докладів з области психології творчости.

Уривки поеми О. Корка «Шахтоза» прийнято до нового гартованського альманаху. О. Корж написав другу річ—«Вічна поема».

З прибуттям із Криму товаришів незабаром має відновитись праця «Гарту». Буде поставлено на обговорення усю творчість кожного гартованця окремо, а також буде прочитано твори товаришів, що перебували в Криму.

С. К.

У «ПЛУЗІ».

Не дивлячись на те, що частина письменників-плужан ще з самої весни роз'їхалася, а з ними й велика частина авдиторії «Плугу» (здебільшого студенти та робфаківці), робота спілки не переривалась ціле літо.

За останні місяці «Плуг» стає не тільки літературно-корпоративною студією, але й одним із центрів громадського життя в Харкові. Тут поруч з суто-літературними питаннями розбираються й питання громадського характеру як українського, так і з життя закордонного.

Напр., на 60-ій вечірці (9 липня) після літературної частини було зачитано С. Пилипенком інформаційний доклад про його подорож на могилу Т. Шевченка.

Так само треба визнати громадсько-організаційними дві вечірки «Плугу» 62 й 63 (в останній брали участь і «гартованці»), де, крім постійної авдиторії спілки, були делегати всеукр. педагогичної конференції, професори українських вузів.

Де-хто з останніх приймав участь у дискусіях,—як, напр., прив.-доц. Геринович (з Кам'янця), відомий педагог Чепіга (з Київа), Л. І. Колісниченко (з Харкова) та інші гості з ріжних кінців України. В критиці де-хто закидав плужанам одірваність їхньої творчости од сільських мотивів, на що останні відповіли, що вони, хоч і селяне з походження, але будучи відорваними від соціяльної стихії села, не могли не підпасти під вплив міської культури. А з другого боку, плужане ніколи не стояли на тій хибній точці, що все українське ніби-то криється в селі, і то не український поет, хто не пише про садки та хатки.

Далі, треба відзначити доклад т. Х.—представника Українського Робітничого Дому в Канаді (64 вечір). Останній виступив від українського пролетаріяту й фермерів Канади перед численною авдиторією і був щиро зустрінутий останньою. Авдиторія з великою увагою заслухала доповідь про боротьбу українського робітництва з капіталом Америки. Також необхідно згадати доклад про літературно-мистецьке життя Білоруси, зачитаний на 65 вечірці співробітником газети «Савецкая Беларусь», де поруч з інформацією про літературу Білоруси авдиторія заслухала й коротеньку історію визвольної боротьби білоруського народу.

Останніми часами «Плуг» зробився справжнім центром молодого селянства. Кожний з юнаків-селян, що хоч трохи цікавиться літературою, прибуваючи до Харкова, має своїм обов'язком одвідати чергову вечірку «Плугу». Де-хто з тих, що пробують писати, вступають членами спілки. Таких має «Плуг» у своїх філіях губерніяльних і повітових і навіть по-одинці в селах (як, прим., в Будах, Мерчику й инш.).

До газет ця молодь шле свої дописи (6 «Правда» № 95).

В селах по сельбудинках (наприклад, у Голубівці на Прилуччині) селяне влаштовують вечірки, присвячені творчості плужан. Отже, роблячи підсумки літній праці Спілки Селянських Письменників «Плуг», мусимо зазначити ролю спілки як громадсько-організаційного ідеологичного чинника, що об'єднує коло себе українську революційну думку.

Що до літературних робот плужан, то вони брали організовану участь в таких часописях: «Червоний шлях», «Комунарка Укр.», «Вісти», «Селянська Правда», «Студент Революції», «Сільсько-господарський пролетарій», а також ухвалили співробітнічати в дитячому журналі «Червоні Квітки».

Крім того, плужане взяли участь у складанню двох бібліотек: «Бібліотеки комсомольця» й «Бібл. селянина», що видає Головполітосвіта.

Друкується й скоро вийде перша частина Хрестоматії «Кайдани порвіте», складеної плужанами.

Ними ж здано до друку 6 п'єс,— частина перероблена з старих етнографичних, частина оригінальних.

Плужанин В. Муринець пише низку дитячих п'єс (одна з них «Розумна бабуся» взята «Книгоспілкою» до друку).

Видрукували й здали до друку свої твори окремими книжечками плужане: І. Кириленко, І. Шевченко, І. Сенченко, О. Копиленко, П. Панч і С. Пилипенко.

Виготували збірки віршів т.т. Сенченко, Панів і Коляда.

Ось діяльність «Плугу» за літній період.

На осінь вона має поширитись. Бо приїдуть старі плужане, а крім того, з'їдеться на зіму до шкіл м. Харкова селянська молодь.

До цього періоду Бюро «Плуга» намічає низку організаційних заходів як напр.:

1) Організація літературної студії при Бюро «Плуга».

2) Вироблення плану роботи в сільських гуртках, щоб через останні звязатись з виробничою базою широких кол селянства.

3) Приступити до писання повістей колективним методом (з участю 5—10 людей одночасно) і цілий ряд других заходів, що зміцнять і розвинуть надалі ті широкі надії, що їх має здійснити перед трудовим громадянством України Спілка Селянських Письменників «Плуг».

С. Божко.

ДО ІСТОРІЇ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ТЕАТРУ.

(Трупа Гната Юри).

Під Денікинською навалою розбігаються всі українські культурні організації. Роспадається й «Молодий Театр». Рештки його мандрують до Винниці, де стоять галицькі дивізії. Військовий театр запрошує артиста «Молодого Театру» Гната Юру режисером. Юра приймає пропозицію і через де-який час утворюється трупа з побутово-европейським репертуаром.

1 січня 1920 року театр приймає шефство пролетарського письменника Івана Франка. З шефством починає змінятись зміст праці театру,—він революціонізується.

З Винниці театр мандрує на Черкащину, об'їздить її вздовж і впоперек, відвідує Полтавщину, де виконує ролю агітатора за внесення продподатку. Голод, злидні повертають трупу до Винниці, звідки вліті 1922 р. вона переїздить до Кам'янця-Подільського, де й перебуває весь сезон. Тут театр поповнюється ще двома артистами В. Васильком і Л. Гакебуш.

Наприкінці осени 1922 року театр складає умову з Подільською губполітосвітою і проводить зіму в Винниці. З Винниці весною цього року театр їде в Донбас, де виконує почесну величезну місію праці серед робітничих мас.

Тут театр тріумфує. Зрушується од верху до споду, розлітається вдрізки брехня про те, ніби українці-робітники не розуміють української мови, зникає упередження проти української культури й закрема українського театру. Трощиться «частичное недоверие, которое, имелось вначале среди некоторых отдельных работников к постановке «Ревизора» (Донгубнаросвіта).

На осінь театр приїздить до Харкова і стає постійним державним театром столиці УСРР.

Не легкий шлях пройшов театр з 19 року до 23, од Винниці через Черкащину, Полтавщину й Донбас до столиці Республіки. Багато є повча-

ючого, героїчного, що може скласти невміручу пам'ятку тяжких шляхів української пролетарської культури. Театр пройшов через голод. В де-яких місцевостях артистам доводилось мати шклянку сирого пшона на цілий тиждень. Слабі елементи хитались, одривались, падали, виходили з трупи. Організація жила залізним духом і заховувала гідну подиву дисципліну. Очевидно, весь секрет такої залізної витривалости криється в самій пролетарській будові театру. Це—театр-комуна, де немає начальства, а є рівне товариство, об'єднане великою любов'ю до мистецтва й віддане йому. За весь час свого існування жадного компромісу. В корчах голодовок гартувалася воля артистів. Колектив уперто йшов своїм шляхом. І коли (маленький приклад) Кам'янецька політосвіта написала бучну адресу оперному артистові після гри «Птички певчие», артист Коханенко говорив завідуючому політосвітою:

— «Кого шануєте? халтуру вислявляєте». Ми в голоді служили пролетарському мистецтву, а пролетаріят шанує халтуру. За що ми боролися?».

Не в роскошах,—у мороці злиднів, холоду й голоду вигартовано цю гостру ненависть до халтури.

Гідні подиву мандри театру на Донбасі. Не глядючи на гарячий прийом, театр все ж таки проживає в злиднях. І не глядючи на це вперто мандрує піхтурою од рудника до рудника, під дощами й негодами, тягає на собі свої лаштунки.

Театр, як атестував його сам режісер перед головполітосвітою: «має широку ініціятиву в розумінні художніх досягнень. Сценична форма його—реалістична стилізація, доведена до героїчного патосу, що головним чином показує внутрішній зміст сценичної дії. Головна, грунтовна платформа театру масова дія».

До цього зайвим є щось додавати.

В репертуарі театру твори, як світових драматургів, так і оригінальні українські, споріднені з епохою революції:

1) Фруенте-Овехуна, твір Лопе-де-Вега, 2) Гайдамаки, 3) Цар-Едіп, 4) Антігона, 5) Пан,—Лерберга, 6) Весілля Фігаро, 7) Йоля—Жулавського, 8) Сонце Руїни—(перероблена), 9) Ліва со пісня, 10) Суета, 11) Лоренза чіо—Мюссе, 12) Затоплений дзвін, 13) Герцогіня Падуанська, 14) Кінець Месії, 15) Повстання—Верхарна.

Є періодична експериментальна праця.

І. Дніпровський.

— Т-во «Український Робітниче-Селянський Театр». У Харкові організується пайове т-во з обмеженою відповідальністю «Український Робітниче-Селянський Театр». Мета т-ва об'єднати паї суспільних, кооперативних і радянських установ для допомоги українським державним театрам у першу чергу, а також для організації на твердому матеріяльному грунті укр. роб.-сел. театрів, студій, хорів і т. ин. В склад пайщиків приймаються також і окремі особи. Фундаторами т-ва являються такі установи: Укрзовнішдержторг, Українбанк, Сільський Господарь, Відділ Мистецтв ГоловПО, Спілка селянських письменників «Плуг», спілка пролетарських письменників «Гарт», Укркустарспілка, театр ім. Л. Українки, театр ім. І. Франка. Пай т-ва—один червінець. Зараз уже взято паїв до 1500, при чому один Українбанк взяв 1.000 паїв, Укрзовнішторг—100 паїв.

Т-во «Укробсельтеатр» приступило вкупі з Від. Мистецтв Голов ПО до організації Українського Державного Драматичного театру в м. Харкові. Зараз провадиться ремонт будинку театру (6. Малий театр, Харк. Набережна, 1-6). Сезон роспочнеться з 1 жовтня.

В основу трупи взято театр ім. Ів. Франка. Головним режисером і директором призначено відомого режисера Гната Юру.

Оргбюро т-ва працює в складі; О. Полоцький (Укрзовнішдержторг, Українбанк), П. Любченко (Сільський Господарь), Порайко (Укркустарспілка), С. Пилипенко (Спілка «Плуг») і Л. Болобан (театр ім. Л. Українки).

— Робота Держ. Укр. Хору ім. М. Леонтовича набирає все більшої й більшої класової виразности. В майбутньому зімовому сезоні 1923/24 року до основних завдань «Дух»'у — усвідомлення селян і ро-

бітників в укр. музичній творчості та розбуркування їх природнього музичного хисту,—прилучається два ударних завдання, що характеризують «Дух», як організацію громадсько-політичного значіння, свідому завдань і мети радянського культурного будівництва.

Завдання ці: 1) найширша популяризація пролетарської поезії в музичних інтерпретаціях і 2) гуртування композиторських сил з метою наближення їх до сучасної поезії й винаходження музично-гармонійних форм, що найбільш відповідали б духу й змістові пролетарської поезії при передачі в музиці.

Ці завдання закінчують ідеологичне обличчя «Дух»'у й роблять його єдиним в Республіці осередком дійсно пролетарського муз. мистецтва й фактором поступу його.

Ще влітку «Дух» роспочав широку концертову кампанию на селі.

Влаштовано низку концертів-лекцій по-за межами Харкова. Вони дали можливість робітничим та селянським колам познайомитись з недрукованими творами сучасних композиторів пролетарської формації. Кампанія протягнеться до холодів. Намічено низку мандрівок на фабрики та заводи Слобожанщини.

Організаційна робота хору провадиться по трьох основних напрямках: 1) поліпшення організаційних форм життя й підвищення вокального складу, 2) аналогична праця в провінціяльних хорах та утворення нових хорових осередків, 3) об'єднання композиторських сил для утворення єдиного фронту шукань в галузі музичного мистецтва. Хор поповнено новими кваліфікованими співаками: загальна кількість доведена до 50; хор реорганізується в мандрівну капелу. Звернено увагу на утворення органичного звязку з провінціяльними хорами й на підвищення їх діяльности.

Робота в справі об'єднання композиторських сил проходить досить інтенсивно. Незабаром відбудеться черговий вечір-вистава недрукованих творів з обов'язковою участю всіх композиторів і диригентів хорових установ (концерт-вистава-з'їзд).

Хор увесь час працював в надзвичайно тяжких умовах. Навіть нотну літературу доводилось збільшувати й росповсюджувати звичайним переписуванням, бо укр. нот ніде не друкують. Тепер хор спромігся на шапірограф, і справа постачання недрукованими творами селянських, робітничих та червоноарм. хорів значно покращала.

З метою українізації репертуару військових частин хор намітив ряд концертів по червоноарм. клубах.

Для підвищення музичної кваліфікації артистів хору, а також для поширення музичної освіти серед громадських кол. «Дух» має на меті організувати вокально-музичну студію по типу короткотермінових кусів.

Для полуляризації камерної та оперної укр. музики при хорі організовано два квартети: чоловічий і мішаний.

Сезон хор відкриває на початку вересня вечером пролетарської поезії в музичній інтерпретації. Збір з концерту піде на користь повітрофлоти.

В листопаді хор святкуватиме свій 6-тирічний ювілей. Готується брошюра, що змалює шлях художнього розвитку організації за 6 років.

В сезоні 1923—24 р. відбудуться такі стильові вечори: 1) вечір пролет. поезії; 2) вечір поезії П. Тичини; 3) галицький вечір; 4) Лисенківський вечір (з нагоди відкриття пам'ятника в Київі); 5) вечір Степового (2 їроковини смерти); 6) вечір Леонтовича (3-їроковини смерти); 7) Шевченківське свято; 8) вечір Стеценка (з нагоди 2-х рок. смерти).

Хор працює під художнім і адміністративним керуванням Ф. Соболя.

«РАДЯНСЬКА ОСВІТА».

За постановою Колегії Наркомосвіти видавництво «Шлях Освіти» в серпні ц. р приступає до видання нового щомісяшного громадсько-педагогичного часопису під назвою «Радянська Освіта». Журнал цей виходитиме українською мовою—розміром 2—3 друк. аркуші кожне число.

Призначається його—в першу чергу для нашого вчительства, особливо ж—вчительства сільського, що най-

більше було позбавлене до цього часу дужої допомоги культурних центрів— в його так часто болючих питаннях громадського та педагогичного характеру. В журналі намічається відділи:

I. Загальний політично-педагогичний відділ — статті політичного змісту, радянське будівництво, основні менти освітньої політики, провідні педагогичні статті, завдання часу в політиці Наркомосвіти.

II. Наука й техніка—питання, найцікавіші для вчительства.

III. З педагогичної практики—досягнення в галузі соц. вих. та освіти взагалі, дискусійні методологичні, програмові, планові праці робітників центру й місць.

IV. З практики політосвіти—завдання, роля, зміст, форми, методи.

V. Життя на місцях--дописи, огляди роботи й побуту.

VI. Дитячий рух та творчість— дитячі твори та огляди дитячого руху й творчости.

VII. Інформації та хроніка — робота центру (офіціозна частина), робота місць, професійне життя то-що.

VIII. Бібліографія — огляд журналів, газет, неперіодичних видань, покажчики літератури до ріжних питань.

IX. Листування з читачами.

X. Об'яви.

— В. Коряк закінчив першу частину своєї історії української літератури «Феодальний період». Праця має бути видана вид-цтвом «Гарт».

— Я. Лейтес приступив до складання книги критичних нарисів «Портреты украинских писателей».

— Російський поет Александр Гатов приготував до друку другу книгу поезій «Поющие деревья».

Готує переклади в віршах п'єс Реньяра, славетного французького комедійного письменника післямольєрівської доби, і переклад книги поезій Е. Верхарна «Les heures du soir» («Вечірні години»).

За редакцією А. Гатова виходять скорочені переклади романів Роні Старшого «Червона Хвиля», (в Держвид. Укр.) і «Загадкова сила» (у вид-ві «Молодой Рабочий»), «Червона хвиля»—глибокохудожня картина революційних норовів, боротьби рев. синдикалістів з жовтими профсоюзами у Франції до війни. «Загадкова сила»—фантастичний роман в дусі Уельса: вплив міжпланетної революції на землю.

А. Гатов разом з С Пилипенком склав «Антологию укр. поэтов в русских переводах».

Поезії А. Гатова перекладають на вкраїнську мову В. Сосюра і М. Доленго.

— М Васильківський виготував до друку український переклад Кантових «Prolegomena».

— І. Ю. Кулик працює зараз над поемою - щоденником «Крим», що уривки з неї містимо в цьому числі «Черв. Шл.» Крім того, готує літературно-критичний матеріял для галицьких журналів «Наш стяг», «Нова Культура».

— Валеріян Поліщук закінчив роман ритмичною прозою «Григорій Сковорода» і зараз обробляє для друку. Випустив у в-ві «Книгоспілка» кн. поезій «Радіо в житах». Вийшла в перекладі на російську мову його поема «Ленін» у в-ві «Путь Просвещения». Переклад за редакцією Г. Петнікова, ілюстрований худ. Аверіним.

— І. Сенченко працює над драматичною поемою «Час». Виготував збірочку віршів «Щаблі».

— О. Копиленко працює над оповіданнями «В ярах», «Кров», «Потяг ч. 93». Виготував збірку поезій.

— Г. Коляда написав «Сучасну поему» та поему «Авіо-час».

— Вид-че кооопер. т-во «Гарт» випустило такі книжки: Л. Троцький і Х. Раковський — Перспективи й завдання нового етапу; М. Равіч-Черкаський—Історія Комуніст. Партії (б) України; В. Ленін—Карл Маркс і марксизм; Національна політика Рад. влади (Збірка статей з передм. Х. Раковського); М Коцюбинський—Сміх (інсценіровка).

— Бібліотека Селянина. Головполітосвіта УСРР здала до друку серію красного письменства з «Бібліотеки Селянина» за редакцією С. Пилипенка. В серію увійшли оповідання: І. Павленка, І. Сенченка, О. Копиленка, П. Темченка, С. Пилипенка, М. Івченка' Петра Панча.

— «Червоні квіти». Головсовцвих Наркомосу з вересня місяця починає видавати двохтижневий журнал для дітей «Червоні квіти». Журнал

буде виходити окремими випусками по-українському й по-російському. Редагує журнал В. Затонський.

— Повернувшись з Полтавщини, комісія для дослідження мови, в складі М. Йогансена, В. Ткаченка й К. Німчинова, привезла ріжноманітний матеріял, головне з ділянки фонетики й складні говірок сел Шишак, Перевіз, Матяшівка, Устивиця, Яреськи. Важливий для перекладачів матеріял із складні (синтаксису) стверджує ще раз спостереження акад. Тимченка (Укр. гр. для III і IV кл. шк. с.) й доповнює кількома рисами, що ще яскравіше висовують прихильність укр. мови до безсуб'єктних речень з формою 3 особи однини.

— В-во «Рух» роспочало виданням «Вибрані твори Ів. Франка». Видання розраховано на 16—18 томів: оповідання, поезії й поеми, драматичні твори й критичні роботи.

КИЇВ

З ДІЯЛЬНОСТИ ІНСТИТУТУ НАУКОВОЇ МОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

В останній час життя рішуче поставило питання про українську мову на Україні. Поруч з цим ще яскравіше виявилися ті труднощи, з якими звязаний перехід до широкого вживання української мови, через брак критичного опрацьовання й усталення її в багатьох галузях сучасного суспільного, а особливо шкільного та наукового життя. Здавалося б, що ось якраз тепер широко розгорнути свою діяльність мусила б така установа, як Інститут Наукової Мови, що акурат і дбає за критичне опрацьовання й усталення української наукової мови; і дбає вже не перший рік, маючи вже великі в цій справі досягнення, до яких небагато часом уже треба й додати, щоби зробити їх загально-приступними і загально-вживаними. Але, на жаль, Інститут цей і тепер продовжує існувати як наче б десятирядна позаштатна академична установа, не одержуючи жадних коштів. І коли щось все-таки робить,—то тільки завдяки громадській свідомості й енергії своїх членів та співробітників.

Трохи ліпше стоїть матеріяльна справа Природничого Відділу Інституту, що завдяки матеріяльній допомозі (папером) Державного Видавництва України, навіть поволі продовжує видавати і «Матеріяли до Української Природничої Термінології». Оце якраз вийшли з друку II та III томи цих «Матеріялів», що складаються з таких двох великих термінологичних словників: 1) акад. П. Тутківського—Словник Геологичної Термінології (13 аркушів) та 2) О. Курило—Словник Хемичної Термінології (9 аркушів). Обідва словники ці, як і звичайно словники Відділу, колегіяльно проредаговані відповідними Секціями Відділу з участю філологів. Тепер Відділом ведуться переговори з Держвидатом про видання нових термінологичних словників і від наслідків цих переговорів залежатиме те, чи побачуть вони скоро світ чи ні. Коли згода буде досягнена, то ще протягом цього року будуть надруковані: М. Шарлемань—Словник Зоологичної Номенклатури (назв тварин) та Хв. Калинович—Словник Математичної Термінології; перший—6, другий—12 арк. розміром. Почнеться друком (а може й закінчиться) загальний Словник Української Природничої Термінології—розміром аркушів у 10, не такого академичного типу, як уже видані словники, а пристосований до широкого, переважно шкільного вжитку, охоплюючи всі основні галузі природознавства. Крім того, почнеться друком Словник Української Ботаничної Номенклатури (назв рослин).

Инші Відділи Інституту поки що позбавлені можливости щось видавати, і тільки Юридичний Відділ має надію на видання складеного ним великого словника Української Правничої Термінології (а поруч—і взагалі термінології державно-громадської), як що переговори про видання його, що вже довго ведуться з Академією Наркомюстом і Науковим Комітетом Наркомосу—дадуть врешті якісь позитивні наслідки. А нема чого й казати, оскільки пекуча потреба у такому словникові є акурат тепер, коли на українську мову в значній мірі переводиться державний апарат нашої Республіки.

АРХЕОЛОГИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

За час від 23 до 31 липня ц. р. експедиція перевела таку роботу:

Досліджено обидві прибудови Собору (Чернигівський Спас) до північного й південного муру. Виявилося, що вони є усипальні й нічого спільного з притворами, за які їх вважали раніше, не мають. В прибудовах, що виявляють рідкосні особливості архітектури XI—XII століть, знайдено цікаві деталі й схеми. У мурі південної прибудови знайдено чудово оброблену нішу з рештками розпису.

При детальному огляді кладки південної прибудови керовник експедиції М. Є. Макаренко найшов скарб срібних річей великокнязівської доби. Речі оздоблені складними орнаментовими мотивами рослинного та тваринного характеру.

Найбільш цікаві речі в скарбові такі: 1) два чудових колта (рід великих, до півтора вершка в діяметрі коштовної роботи бовкунчиків з малюнками фантастичних звірів); 2) дві срібні широкі обручки, з малюнками рослинного характеру; 3) дві сережки трьохшипного київського типу з зерновим орнаментом; 4) одна срібна гривна київського типу і 5) кілька десятків напів-вальцоватих срібних прикрас, які носилися, головним чином, на грудях і т. и.

Найдений скарб був завинутий в легеньку тканину, від якої майже нічого не лишилося.

По характеру орнаментації й техніки, в скарбі є нові елементи в порівнанні з скарбами, знайденими перед сим у межах України. Дата кладу—від половини XII до половини XIII століття.

В середній частині храма вглиб на 1½ арш. знайдено стародавню підлогу великокнязівської доби з луцевих плит, оздоблених опуклим орнаментом з інкрустаціями. Такі підлоги знаходимо в будівлях Візантії та Сходу.

ШКОЛА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА В КИЇВІ.

(Допис).

Багато вже зроблено Радянською владою в галузі освіти, багато є річей, що можна показати і друзям і ворогам. В наші часи все колись незвичайне стало звичайним. І досить трудно відзначити щось, як феномен.

Все ж таки на Шевченківську школу в Київі варто звернути увагу, бо освітні досягнення зроблено вже не в стінах дитбудинка, чи колонії, але в стінах школи. Школи наші відзначались рідше.

Утворило цю школу київське вчительство, що напочатку революції згуртувалося в «Т-во Шкільної Освіти».

На чолі школи спочатку заснування до сьогодня стоїть талановитий педагог Володимир Хведорович Дурдуківський. Біля його згрупувалась громадка молодих учителів ентузіястів, що захопились ідеєю трудової школи.

Пережила школа в період громадянської війни багато лихих годин. Правительство Петлюри пальцем об палець не вдарило, щоб дати школі матеріяльну базу, Скоропадський ганяв школу з помешкання в помешкання, денікинська комісія по знищенню українських шкіл що-дня робила труси.

Тільки за Рад. влади школа почала жити. Допомагали стати їй на ноги і кооперація, й саме трудове населення.

Творити трудову школу довелось в неймовірно тяжких умовах.

Сприяв до утворення правдивої трудшколи і підносив сили ентузіястів самий склад школи: діти-сироти — жертви імперіялістичної війни, діти київських окраїн і, нарешті, діти трудової інтелігенції.

Ця дітвора демократичного походження, що росла під вибухи громадянської революції, відчувала її,— й створила в школі свою малу республіку. З самих родинних обставин принесли діти волю й розуміння шкільного самоврядування.

Організована кожна група, кожний крок життя організований. На чолі шкільного низового самоврядування стало дитяче управління школою. З цілою мережою комісій і комітетів: комітет загально-шкільних господарів та господинь для порядку й чистоти класів, бібліотечний комітет, редколегія.

Обов'язковими лекціями не кінчиться життя в школі. власне, після лекцій продовжується найбільш енергійне життя: школу прибірають, засідають,

радяться, переписують класні журнали—дві години.

А там—клубна праця.

На чолі клуба—управа. В клубі до 30 гуртків, в кожнім голова, писар. На загальних зборах кожний гурток виступає зі своїм відчитом.

Втручання учителів, їхнє керування цією республікою зовсім непомітно. Педрада розвязує найважніші питання й принціпові педагогичні справи. Кожна дисципліна має свою комісію, що старанно й детально розроблює її методи. Завдання школи - подати дітям єдину науку, а звідціля—прагнення об єднати предмети.

Кожна група має свого вихователя, який стежить за розвитком дитячої індивідуальности. Щотижнева педрада підсумовує спостереження, дає директиви.

Кожний крок шкільної й клубної роботи оточено любов'ю до неї та естетизмом. Кожна група має свій девіз, гарно змальований на плакаті. Стіни в коридорах і класах оздоблено портретами вчених, письменників і політичних діячів, прикрашено рушниками, малюнками, відповідними афоризмами, картинами й т. и. В шкільному музеї згромаджено всю працю дітей за кілька років.

Безліч наукових рефератів на ріжноманітні теми, ручні роботи з картону, паперу, глини, дерева, заліза, що ілюструють здобування техничного знання, географічні та історичні мапи, малюнки, геометричні приладдя, ціле море літературної творчости: вірші, оповідання, спомини, описи експедицій-екскурсій з колекціями й т. и. й т. и.

Шкільна виставка ілюструє досягнення.

При школі три майстерні: слюсарська, столярна та гурток, в якому працюють переважно дівчатка. Граблі, санки, завіски до дверей, замки—це зроблено молодими слюсарами, табуретки, стільці, рямці—столярами. Вони ж збудували й театральну сцену. Книжки в бібліотеці оправлено самими дітьми.

В кімнаті математики та фізики—посередині фонтан, що б'є вгору кольоровими струмочками, розсипаючись бризками по квітках, телефон, зроблений дітьми, на стінках—збірка колекцій, зібраних під час екскурсій на заводі, на столах журнали та праці учнів: висотоміри, астролябії, рисунки помірів київських висот, діяграми

Кімната природознавства вся увішана намальованими дітьми портретами Дарвіна, Ламарка, Уолеса... Кругом ботаничні, геологичні колекції.

Кімната експонатів з географії, краєзнавства, історії, політграмоти.

Географи відбили свої знання в мапах, малюнках, економичних діяграмах, моделях (Ніл зі шкла, а по берегах краєвиди природи та городів). Паперовий завод, вулиця міста, по якій біжить «київський комунальний трамвай», вірменська булошня, робоча кватиря, селянська хата—це краєзнавство.

На великому столі з паперу й глини представлено давній побут і давнє життя. Тут же стільний літопис шкільного життя, історичні дослідження околиць, де стоїть школа це історія.

Великий куток політгармоти. Вона з'єднується з історією. Над ним цітата з Драгоманова: «Для політики потрібна історія, як для медициніи фізіологія». Всі визначні політичні події в плакатах і малюнках, окупація Рура, анексія Галичини, нота Керзона. відповідь ССРР.

На столі під плакатом Керзона товстий журнал—історія соціялізму та комунізму, збірник рефератів на політичні теми. А поруч прекрасно оброблений журнальчик—«День злотосяйний»—присвячено Жовтневій Революції.

Дитячі картини. шкільна газета.

А ще далі—дитячий кооператив, що постачає дітям оливці, пера, книжки і т. ин.

А навкруги нова, весела, бадьора, комуністична дітвора.

МИСТЕЦТВО В КИЇВІ.

(Допис).

Були часи, коли Київ вважався найбільшим продуцентом мистецтва на Україні. Це було тоді, як він був ще столицею республіки. Зараз продукція його падає, але він, пам'ятаючи своє «славне минуле», ще бореться, ще претендує на дирижерство, хоч одну по одній мусить здавати свої

колишні позиції. Найбільш виразно помічається цей підупад на поезії, на літературі.

В Київі, крім панфутуристів, котрі в останній час починають і собі розлазитись куди котре, нема ніяких поетичних груп. Багато балакалось про т. зв. неокласиків, було присвячено їм кілька докладів та рефератів, а в дійсності неокласики не творять ніякого об'єднання. В Київі нема зараз ні одного неокласика. Єсть група приятелів по особистих симпатіях (Васильченко, Косинка, Підмогильний, Атаманюк, Осьмачка, до яких близько стоїть і Івченко, що переїхав до Київа), але це не літературне об'єднання. Так само ні до якої групи не можна зачислити Мик. Терещенка, Як. Савченка, Д. Загула і їм подібних. Між панфутуристами пішли суперечки про деструктивізм (Семенко і К⁰) та конструктивізм (Шкурупій і К⁰). Молоді панфутуристи тратять віру в своїх привідців (Семенка, Слісаренка й Шкурупія). Панфутуризм борсається в масі протилежних одна одній ідеологій і ніяк не знайде виходу. Шкурупій друкує нову «платформу», яка має зібрати «воєдино» роспорошені сили, але сумнівно, чи це вдасться. Всі спроби панфутів, видати який-небудь альманах чи журнал потерпіли фіаско, бо ідейного об'єднання немає, а через те бракує й творчої потенції.

Мистецький Київ посіла літня сплячка—таке поверхове вражіння в кожного, хто робить про Київ свої висновки на підставі побічних спостережень. В середині мистецьких кол все-таки кипить життя, але воно через несприятливі київські умови не може виявитись. Брак будь-якого ширшого об'єднання, брак журналу присвяченого мистецтву взагалі і зокрема поезії, відбивається надто шкідливо як на піднятті мистецького руху, так і на продукції окремих митців. Цьому можна було б хоч трохи зарадити влаштуванням літературних вечірок, рефератів, диспутів то-що. Але при тій неорганізованості, що запанувала в мистецьких колах Київа, всякі спроби в цьому напрямку були невдалими. Так не вдалось влаштування вечірок музично-поетичних в помешканні тов. ім. Леонтовича, не вдалось зорганізувати ряд літературних вечорів в Академії Наук.

Була в Київі спроба заснувати філію «Гарту», але ця спроба реальних наслідків не мала. Кияне великі надії покладають на осінь. Чи тільки ті надії не сядуть пилом? Сюди небавом приїздять Зеров, Рильський і Ярошенко. Йдуть балачки про всякі журнали і збірки, але вони можуть закінчитись так само, як і балачки про «Кермо», котре світу білого не побачило і мабуть не побачить.

Гурток письменників і педагогів «з професо́ським ухилом» (Якубський, Филипович, Попов, Загул, Петров, Самоненко й ин.) влаштовують в ряди-годи доклади й диспути, присвячені історії, психології та теорії поетичної творчости, але не прилюдні й сухо наукові.

Київські видавництва заняті зараз переважно друком шкільних підручників та драматичних п'єс для села. Крім книжки Б. Якубського «Соціологичний метод у письменстві» (видання «Слова») та двох книжечок (видання «Спілки»), Косинки «Заквітчаний сон» і Васильченка «Вечірні акварелі» (які являються тільки передруком з «Нової Громади»), на ринку появилися ще Слісаренка «Поеми» (вид. «Гольфштром») та Йогансена «Роковеє коло» (вид. «Гарт»). Оце, мабуть, і все, що появилось за останній місяць на Київському книжковому ринку. Недавно вийшов з друку 5—6 номер «Нової Громади», котра має окремий, досить великий літературний відділ. «Вукоспілка», видаючи цей кооперативний журнал і даючи в ньому місце де-яким художнім творам, робить добре діло бо популяризує між широкими колами кооперативних діячів і просто громадянства інтерес до нової укр. літератури. Але не всі, вміщені там твори, зрозумілі селянству, для котрого журнал, власне, призначений. Видавництво «Час» заходиться зараз коло видання літературних альманахів—збірників, на зразок колишньої російської «Землі». Буде (хоч і не для всіх, бо ліві течії в письменстві будуть, мабуть, далеко од цих альманахів) де-яким письменникам де складати свої залежані твори.

Трохи схвилював було Київську публіку останній розділ «Історії українського письменства» Єфремова, в котрому трактується сучасна укр. література. С. Єфремов прочитав цей

останній розділ своєї переробленої «історії» перед запроханими ним письменниками в помешканні Академії Наук. Читання продовжувалось два вечорі. Перший був присвячений віршовим поетичним творам, другий—прозовим. Цікаво, що погляд академика за весь час революції що до літератури мало в чому змінився. Сучасне буяння поезії віршової автор пояснює занепадом літератури, хоч і признає, що в сучасної генерації маються поети й всесвітнього маштабу. Порівнання стану літератури нашого часу з таким же, ніби-то, станом під кінець 18-го віку, коли літературу затопили штучні вірші панегиристів, викликало майже у всіх слухачів щире здивування. Лобода не міг з цим погодитись і з пробаченнями перед автором висловив скромне бажання мати собі «на цей щот» трошечки права на инакшу думку. Нові здобутки в віршовій техниці ак. Єфремов уважає непотрібними трюками і дуже жалкує, що навіть «такий Тичина» ставить дві крапки перед рядком, а не прикінці. З поетів першенство дає автор неокласикам, між якими видатне місце займає Зеров, котрий хоч і не друкував своїх оригінальних творів, але «показував їх» шановному академикові. Незрозумілі випади проти де-яких поетів Савченка, Семенка. Слісаренка, В. Поліщука) в роді: «Слісаренко — дяківський басок», «Семенко—ідіот» і т. п. викликали обурення в багатьох із місцевих слухачів і також у М. Могилянського, який приїхав з Петербургу. Дискусія з приводу прочитаного встановила, що це просто хибна інформація про сучасний стан укр. літератури, а не історія письменства останнього десятиліття. В «Більшовику» появилась про це замітка якогось панфутуристичного сузір'я, а літературні кола, не виключаючи й О. Дорошкевича, довго не могли вгамувати свого піднятого цією історією настрою. — Отаким малюється зараз л тературний Київ. Перейдемо до театрального.

Що театр? Зараз у моді кіно. Квитка не можна дістати до Шанцера, бо там «іде маса трюків», а театр... Та й справді ж бо. Київу так набридли всякі театральні вистави, що він покохав кіно. З півночи цілою хмарою насунули на Київ знаменитості. Гастрольори, гастрольори і гастрольори, а все «столичные»: Кузнецов з своїм «фраком» і «дураком», Алексеєва-Месхієва, Меєрхольд з «землею дибом», Александрінці, «Кривоє зеркало», «Кривой Джимми», Утесов... всіх і не перелічиш, а все, за винятком двох трьох порядних, одне другого краще. Тео «разрешал», а «политпросвет», нарешті, спам'ятався і вщемив за хвоста останнього з них,—заборонив. Довго Київське непманство «наслаждалось» столичними знаменитостями, а зараз суне в кіно «наслаждатись» американськими фільмами з револьверами, вбивствами, крадіжками, шахрайствами і т. п. Це для «разнообразия».

Що балакати про оперу? Там «до страшного суду» буде: Онєгин, Фауст, Піковая Дама і т. д. Це як раз для «пролетаріяту», для того, що в шовках та золоті. Так само й з драматичним театром. Українських вистав зараз немає.

Помешкання театру ім. Шевченка передано головполітосвітою мистецькому об'єднанню «Березіль» Курбаса, котрий взяв на себе обов'язок протягом двох літ від вересня до травня давати по 20 вистав на місяць і одремонтувати театр. В студіях «Березіля» йде зараз гарячкова підготовка до сезону. Намічено кілька десятків нових постановок. І Курбас над ними зараз працює. Українська публіка нетерпляче чекає од Курбаса нових шедеврів. «Шевченківці» на цей сезон переїздять в Одесу, а в останній час гастролювали в Лубнях і де, як кажуть, мали неабиякий як моральний, так і матеріяльний успіх.

На сторінках «Більшовика» велась недавно цікава суперечка між Савченком, Марком Терещенком та Д. Ровинським відносно українського театру, а в залі пролетарського Дому Мистецтв виступав з своїм рефератом С. Марголін, котрий в своїх твердженнях про ілюзійність в театральному мистецтві забігав надто далеко. На диспуті виступали й українці, при чому не обійшлося безкурйозів. Дм. Ровинський, бувший «директор» Шевченківського театру і уповноважений головполітосвіти заявив, що між укр. діячами сцени немає «никаких разногласий», бо всі три провідники, себ-то Курбас, Терещенко й він—Ровинський—працюють в повному контакті поміж собою. «Що зробив, каже він,—Терещенко? Він видумав шкло, а Курбас із цього шкла зробив вазу». Чом не «контакт»?

І театральні митці уповають на благодатню осінь. Побачимо, що та осінь покаже.

Ю. С.

МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «БЕРЕЗІЛЬ» У КИЇВІ.

Небагато людей на Україні уявляє, що таке Мистецьке об'єднання «Березіль». Це т-во ще зовсім молоде (його засновано 31 березня 1922 року, офіційно дозволено й зареєстровано у вересні м. р.), а брак у Київі української журнальної преси не дає змоги як слід популяризувати завдання товариства та його заходи. Широка публіка знайома з ними тільки по роботі 1-ої театр. майстерні. («Березіль» має у Київі три театр. майстерні, а крім того—ще Білоцерківську). Проте праця «Березіля» не обмежується виключно практично-театральною й педагогичною ділянками.

Мета товариства — об'єднати тих працьовників театру й мистецтва на Україні, що твердо тримаючись заповітів Жовтневої революції, не одділяючи мистецтва від життя, не плекаючи ніяких традицій, хочуть служити сучасності й будувати майбутнє. Члени товариства підбіраються дуже дбайливо, і тільки енергійні, активні, віддані справі революції й культурного будівництва кандидати приймаються в об'єднання. Тому членами т-во небагате, хоч в його установах працює й виховується біля 200 чоловіка в мистецькому й громадському відношенні певних осіб.

Робота об'єднання, крім утримання й проводу (поки-що) 4-ма театральними майстернями, розбивається на цілу низку спеціяльних лабораторій та комісій.

Найголовніша з них це «Режисерська лабораторія». В ній працюють кращі робітники з усіх майстерень театральних, з одного боку виховуючись на самостійних по-європейському грамотних режисерів, з другого ж боку—розроблюючи принципи сучасного театру в закінчено-угрунтовану науку. Тут розроблюються сценарії нових п'єс, переробляються для потреб сучасности п'єси старого репертуару і тут складаються підручники по театральних науках, що в свій час будуть друковані. Тут збіраються матеріяли й розроблюються проекти театральної термінології. Тут працюють над питанням театралізації де-яких моментів нового побуту.

Керує працею лабораторії тов. Л. Курбас.

Друга по важливості—це «Декоративна майстерня», на чолі якої стоїть худ. В. Г. Мелер. Вона має виховати освіченого й технично підготовленого мистця, товариша режисерові по оформленню сценичних лаштунків.

Як раз тепер організація цієї майстерні закінчується, хоч справа дуже гальмується за браком коштів на техничне приладдя й оборудування.

«Психотехнична комісія» (з 10-ти чоловіка), в якій працює невропатолог др. В. М. Гакебуш, займається використанням даних психотехніки (прикладної психології) для встановлення наукового методу професійного добору в театральному й мистецькому напрямку. Вже дотеперішня недовга праця цієї комісії дала надзвичайно цікаві вказівки, як без всякої помилки пізнати при іспиті придатність до акторської професії.

«Музейна комісія» збирає матеріяли по історії театру на Вкраїні, щоб заснувати перший на Вкраїні театральний музей. При комісії існує архівний відділ, що вже тепер уявляє з себе дуже велику цінність для майбутнього історика театру. Велика колекція фотографій, ескізів і пакетів збільшується постійно. Керує справою т. В. Василько.

«Бібліотечна комісія» (голова т. О. Магат) кладе основи великої, переважно мистецької, фундаментальної бібліотеки.

«Видавнича комісія» приступає восени цього року до видання постійного театрально-мистецького ілюстрованого щотижневика «Глядач», що обслуговує театральне життя всієї України і матиме додаток—порадник для сільських і робітничих театрів. Намічено для видання цілу низку п'єс, підручників, справочників і т. инш. Для більш успішного переведення видавничого плану видавнича комісія війшла у видавництво «Гольфштром» для тісного співробітництва.

В-осени цього року праця об'єдання має ще поширитись. Має бути відчинено спеціяльну «Балетно-хореографичну майстерню» під керуванням учителя руху Н. М. Шуварської і при близькій співучасті знавця укр. нар. танку т. Верховинця.

У всіх відділах і майстернях «Березіля» існують політ-гуртки, що ведуть свою працю під проводом політкома об'єднання О. Лазоришака.

Всю цю грандіозну роботу веде мист. об'єднання «Березіль», маючи дуже й дуже невеликі кошти. І тільки завдяки колосальній енергії її працьовників, «Березіль» не тільки живе, але й поширює свій плацдарм.

— М. Івченко написав нову книгу новель та оповідань, які зачитував у колі літератів.

— П. Филипович на деякий час виїздить до Петербургу, де студіюватиме новознайдені рукописи Куліша. Написав збірку поезій, в котрих видно поворіт од неокласицізму до сучасних тем і форм.

— Т. Осьмачка написав поему «Замок над Росю», в якій оспівує часи руїни на Правобережжі.

— Г. Шкурупій написав «Основи панфутуризму»—теоретично-ідеологична платформа. «Основи» мають вийти окремою книгою

— Ю. Меженко докінчив свою працю про римув Лесі Українки.

— Д Загул пише «Історію рими».

— Володимир Гадзінський переїздом через Київ дав два доклади на тему «Матеріялістичні основи принціпу відносности (11/V в Парт. Клубі і 12/V в клубі Роботосу) і літературний вечір своїх творів при співучасті акторів держ. укр. театру ім. Гната Михайличенка (Клуб Роботосу). Зачитано в арт. декламації слідуючі твори т. В. Гадзінського: 1) «Цикльон»(артистка Михалевич) 2)«Титан» (арт. Паламарчук), 3) «Ейнштейн» (автор), 4) «В час зрілих літ» (арт. Більмач) Між поодинокі пункти декламації були вставлено концертові виступи (вокальні й музичні), які в значній мірі оживили програм вечіру.

Численна авдиторія(члени повітової учительської конференції і українське громадянство) була вдоволена так творами, як і видатними успіхами їх виконання артистами театру ім. Г. Михайличенка.

— Незабаром т-во ім. Леонтовича займе майже увесь будинок на Підвальній вул., де на протязі 14 років містилася Лисенківська школа.

В цьому будинкові міститимуться т-во, музей музичної культури, редакція журналу «Музика». При бібліотеці т-ва ім. Леонтовича відкриється безплатна читальня з книжок музично-теоретичного характеру.

— Вийшло третє число журналу «Музика».

В числі вміщено такі статті: Альшванг—«Ритм і метр». Квітка—«Пісенні форми з удвое збільшеними ритмичними групами» (продовження). Козицький—«К. Стеценко». Нейман—«Огляд сучасної Зах.-Європейської музично-теоретичної літератури» й инші.

— Думка. По запрошенню Москви й по командировці НКом освіти УСРР Державна Укр. Капела візьме участь в урочистому святі народів під час всесоюзної виставки у Москві. Капела складається з 60-ти артистів. Думка дала згоду концертувати також і в Петербурзі. В програму переважно українська пісня. На одному з концертів Думка виступає разом з московським державн. симф. оркестром для виконання 9-ої симфонії Бетховена.

— Київська Держ. Філармонія приняла шефство над українською капелою залізничого вузла (диригує М. Міць). Капелу ухвалено рахувати частиною майбутньої капели Держфілармонії.

— Композ. Гр. Верьовка написав новий романс на слова М. Семенка «Сю осінь я заблужусь в муках».

— Комп. С. Футорянський написав симфонію на хор «Псалом залізу» (слова П. Тичини), «Поему моєї сестри» (М. Хвильового), «Перше Травня на Великдень» (П. Тичини) на хор і на оркестр, а також романси на слова М. Йогансена та В. Сосюри.

Нове видавництво. У Київі засновано Правобережну філію в-цтва ЦККСМ України. Завдання в-цтва постачати робітничій та незаможницькій молоді Правобережжя літературу по ріжних галузях. В-цтво має випускати дві газеті для селянської та єврейської робітничої мо-

лоді.—«Молоде село» і «Юнгер арбейтер».

— При Київському Фотографічному Інституті відкривається нове видавництво. В першу чергу намічено до видання художній путеводитель по м. Київу й дитяча література.

КАНІВ

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА Т. Г. ШЕВЧЕНКУ.

1 липня на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі відбулось урочисте відкриття пам'ятника великому кобзареві і революціонеру Вкраїни, замісць знятого раніше хреста.

На відкриття прибув представник ВУЦВК тов. Пилипенко та представник губерніяльної і окружної влади.

Ще задовго до початку свята на могилі почали збіратись селяне з окружніх сел. Деякі приходили навіть за 70 верст. Багато поприїздило росквітчаними човнами по Дніпру.

О дугій годині вся гора була усіяна ріжними організаціями комнезамами, профспілками, школами то-що.

Урочисті збори відкрив представник Київського Губвиконкому т. Горлінський, який сказав:

«Свято Т. Г. Шевченка всеукраїнське свято, і сьогодні ми ще раз вшановуємо його пам'ять, відкриваючи йому пам'ятник. Петлюрівські й жовтоблакитні кола рахують Т. Г. Шевченка «своїм» національним поетом, бо він виспівував ніби-то українське селянство, боровся за визволення Вкраїни. Але це не так. Шевченко боровся не тільки за визволення Вкраїни, його поезія, його боротьба мала класовий характер і своєю метою ставила визволення трудящих всього світу. За його боротьбу старий царський уряд дозволив йому поставити лише хреста. Але чи такої пам'яти чекав Шевченко?»

Т. Горлінський підходить до пам'ятника й здіймає червоний покров і очам присутніх виявляється на високому п'єдесталі величний бюст Т. Г. Шевченка, що далеко дивиться на «лани широкополі і Дніпро і кручі». В цей момент роздається троєкратний салют, чуються крики «слава», Думка співає «Інтернаціонал» і «Заповіт», які широко розносяться над Дніпром, над кручами і десь далеко стихають.

Для привітання від уряду слово надається тов. Пилипенку—представнику ВУЦВК.

«На мене випала висока честь,—каже т. Пилипенко,—від імени робітниче-селянського уряду Вкраїни взяти участь в цьому незабутньому святі.

За довгий час смерти великого поета й революціонера його могила сьогодні вперше прикрашується пам'ятником.

Чому його не було раніш?

Тому, що, як кажуть люде—царський уряд, коли до нього звертались за дозволом поставити пам'ятник, відповів, що для селянина Шевченка, бувшого кріпака, досить і хреста.

Це було помстою царського уряду й російської буржуазії, про яку писав Тарас: «хай потече сторіками кров ворожа в синє море».

Українська жовтоблакитна буржуазія, перекручуючи на свій лад революційну боротьбу й творчість нашого поета, теж не могла по своїй суті поставити йому пам'ятника. І лише ми, робітники й селяне, достойно вшанувуємо його незабутню память.

На шостий рік революції і на перший рік мирного будівництва, після всіх злиднів, фронтів і голоду, ми перше, що робимо—ставимо пам'ятника нашому борцеві за волю. Ми шануємо його, бо ми виконуємо ті заповіти, які він залишив нам. Найбільш у світі він любив пригноблений нарід і мучився сам, щоб здобути краще життя своїм землякам.

Жіноцтво, це про вашу гірку долю писав Шевченко і закликав до кращого життя. Ми виконуємо його заповіт і будимо українську селянку, яка на наших очах вже прокидається.

Плоть від плоти наймитів і батраків, Шевченко співав і їх горе. І ми своїм першим завданням ставимо

визволення батрацтва по заповіту Шевченка.

Незаможники! Це найбільший і найрідніший ваш поет, якого все життя мучила ваша доля. Трудове селянство, і про вас писав Шевченко, коли казав, що не «буде більше пана і пустині опанують веселі села».

Т. Шевченко не міг говорити про робітників, яких ще тоді не було, але він передбачав їх поступ і розвиток нової класи, коли машина скине трони.

Всіма силами ненавидів Шевченко салдатчину, яка була для нього найгіршою карою, і мріяв про те, щоб обернути салдатські багнети проти своїх гнобителів. І цю мрію ми здійснили, утворивши міцну Червону Армію.

Про інтелігенцію казав Тарас, коли писав: «обніміте, брати мої, найменшого брата», до якої звертався: «чужого навчайтесь, свого не цурайтесь». Ми теж кличемо трудову інтелігенцію до спільної роботи для щастя селян і робітників.

Свою пекучу ненависть обертав Тарас проти земних владик, проти царів, буржуазії, коли писав: «не знайдуть тих шляхів владики».

Попи, що задурювали темне селянство, викликали в нього жагуче обурення, і він казав: «молітесь правді на землі, а більш нікому не молітесь». Він боявся, що «коли не буде правди, сонце стане й землю спалить». Але ми цю правду знайшли й здійснили всі великі заповіти, що залишив нам наш велкий страдник за волю трудящих.

Слава ж великому поетові, слава великому народові, що породив такого поета, слава Радянській владі, яка «здійснює заповіти поета!».

Від Київського Губкому з промовою виступив тов. Верхотурський:

«Т.т. селяне й робітники! Від імени Київського Губкому вітаю й поздоровляю вас з відкриттям пам'ятника великому поету, народньому вчителю й проводарю Т. Г. Шевченку.

Кожен раз, коли ми шануємо пам'ять цього проводиря, ми запитуємо себе, з ким був би зараз Шевченко—з нами, чи з українськими шовіністами. І ми без сумніву, без хитань відповідаємо—з нами. Він був би на боці тих, хто відняв землю, фабрики й заводи від буржуазії, хто на протязі 6 років боровся на 14-ти фронтах, хто кров'ю зумів захистити здобуту народом волю. Він був би з тими, хто стоїть за поділ людей на класи, хто здійснює його заповіти. В цьому ніхто з нас не сумнівається.

Т.т., до здійснення думок Шевченка ми підійшли зразу, вдарившн по найбільш болючому місці панів, вдаривши по економіці та відібравши їх маєтки, землю то-що. Коли ж ми не тільки здобули собі, але й зуміли захистити свої здобутки від навали панської та куркулівської контр - революції, ми обернули свою увагу на другий бік—на бік національної культури, мови, школи то-що, і намагаємося її розвязати так же доцільно, як і першу нашу роботу. Ми ставимо собі завданням не тільки підтримку української мови, школи Ми кажемо, що великий нарід мусить розвиватись, мусить скинути накип примусової русифікації, мусить повести широку українізацію, творити свою власну культуру.

Поруч з широкою економичною роботою мусить йти й велика робота по відродженню національної культури, бо без неї, без національної школи, без своєї мови не можлива ніяка инша робота.

Цю роботу по заповіту Т. Г. Шевченка ми — робітники й селяне—здійснимо більше й краще, ніж хтонебудь другий. Бо це воля комуністичної партії, воля всіх трдящих мас.

І тому в цей урочистий день ми заявляєм, що всякі шепотіння, нарікання наших ворогів—це лише спроба посіяти смуту між селянством. Ми твердо поставили собі велике завдання і всіма силами його здійснимо.

Заняті на всіх фронтах, ми раніш не могли присвятити стільки уваги національній справі і тільки зараз ми спокійно можемо здійснювати заповіти, що залишив нам великий вчитель.

Хай же живе революція!

Хай живе робітниче - селянська влада!

Хай живе незаможнє селянство!»

Від Червоної Армії з привітанням виступив тов. Гавро.

«На мене випала честь, каже т. Гавро, вітати вас в цей урочистий день від імени Червоної Армії, яка грудлю боролась на всіх фронтах,

захищаючи волю робітництва й селянства. Червона Армія своєю героїчною боротьбою зі всіма ворогами трудящих багато сприяла перемозі робітників і селян і тим самим здійсненню колишніх заповітів Т. Г. Шевченка. Від імени червоної армії заявляю, що вона зараз займається учебою і готує себе до нових можливих сутичок з всесвітньою контр-революцією.

В потрібний мент вона вся, як один, рішуче повстане на захист робітників і селян».

В пам'ять загинувших борців за волю та в пам'ять великого борця Т. Г. Шевченка т. Гавро пропонує виконати жалібний марш.

Від Наркомосвіти з промовою виступив т. Салько:

«Дорогі товариші, ми зібрались на цю могилу, щоб згадати великого українського революціонера-селянина Т. Г. Шевченка.

Ми шануємо пам'ять цього великого страдника, бо він до болі любив свій закутий нарід, любив пригноблене, зневажене, катуєме селянство, любив волю і боровся за неї.

Любов до скривджених, до пригноблених—це головна риса всього життя і всієї творчости Тараса і за цю любов його було заслано царським урядом до далекого Аральського моря.

Він любив, але його гаряча любов породила не менш пекучу ненависть до всіх гнобителів, до панів, царів, попів, навіть до бога; і до знищення цих павуків він прагнув сам і кликав свій нарід.

Хай же спокійно дивиться Тарас на широкі спокійні лани Вкраїни. Немає більше панів, на цих ланах будується нове трудове життя.

На допомогу нам підростають та виховуються діти, яких так любив Тарас і які добудують почате нами нове життя».

Від Губпрофради з привітанням виступив т. Ковган.

Вітаючи збори від імени 100 тисяч організованого робітництва Київщини, т. Ковган каже, що руками селян і робітників збудовано пам'ятника на тому місці, де стояв раніш хрест. Такий хрест царський уряд ставив на всьому, що прагнуло до волі, до правди, поставив він його і на творах Шевченка, але дарма.

Далі тов. Ковган каже, що Шевченко не був ідеологом робітничої класи, як Маркс або Ленін. Але робітництво шанує його, як революціонера, борця, який своєю ненавистю до уряду кликав до боротьби селянство. А без революційного селянства не було б перемоги робітників. І тому цей день є символом єднання робітників і селян і в цей день ми кидаємо гасло - хай живе єдність селянства з робітництвом.

Від Всеукраїнської та Губерніяльної Комісії Комнезамів з привітанням виступив т. Іжевський.

«Вітаю вас з великим святом,—сказав т. Іжевський,—з днем, коли ми здійснили заповіт Т. Г. Шевченка, щоб йому «було видно, було чути, як реве ревучий». Царський уряд своїм хрестом на могилі думав знищити всі мрії Шевченка. Але цього йому не вдалось.

Незаможнє селянство Канівського району зрозуміло ганебність такого памя'тника і 1 травня зняло цей хрест, що роками гнітив Шевченка, який був осиновим колом в його могилу. Замість хреста селянство й робітництво поставило йому пам'ятника—символа перемоги».

З палким привітанням від Східньої Галичини виступив т. Сірко:

«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»—хто сьогодні може сказати, що ми не виконали цього заповіту. Хіба не розірвали ми кайданів, хіба не здобули собі волі, якої так довго чекали, хіба не дали відпору своєму ворогу—ріжній шляхті, жовто-блакитній сволоті та закордонній контр-революції, яка давила й гнобила селянство.

Ми маємо право сміливо сказати, що робітниче-селянська влада, скинувши віковічний гніт, веде нас від перемоги до перемоги все вперед і вперед, аж поки не запанує воля й братерство у всьому світі, поки не зітхнуть вільно всі трудящі. Сьогодні я виступаю, каже т. Сірко, від імени 4-ох мілійонів галицького народу, який зараз перебуває в тяжкій неволі у польської шляхти, обдурений та скривджений своїми проводирями. Але перемога робітниче-селянської влади тут у вас, на Вкраїні, та сьогодняшній урочистий день, день здійснення заповітів великого Тараса, дає мені надію, що ви цілком здійсните ці

заповіти і допоможете визволитись «багатомілійонному народу, який стогне і чекає допомоги від вас».

Думка співає «Вічний революціонер».

Далі виступали представники окружної влади, представник Київської дитячої організації «Юний Спартак» Солочинскій та представник незаможнього селянства т. Горовенко.

О 6 год. мітинг закінчився.

Але, не дивлячись на дощ, селяне ще довго не росходились, розглядаючи пам'ятник та слухаючи хор, що притаївся під повіткою у садку і позбирав навколо себе дівчат і хлопців. Тільки пізно увечері селяне почали росходитись додому.

Р.

ПОЛТАВА

СЕЛЬБУДИНОК І УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР.

Всі артистичні сили українського театру Полтави сконцентровані зараз в Сельбудинкові. Пожежа по весні вивела (і мабуть надовго) з рядів діяльности академично-культурних будинків полтавський театр, один із кращих театрів провінції. Осиротілі працьовники сцени розбрелися по клубах і театрах—«примітив», яких багато Полтава придбала за час революції.

Театр український мандрував на околиці міста, в просвіти. Але нові умови праці, техничні недохвати сцен примусили театр згубить свою певну лінію і фізіономію, яку театр придбав за три роки праці. Забута побутовщина знов вийшла з архіву. Скрутний матеріяльний стан примусив актора ставитись «халтурно» до справи театральної,—і театр загубив свою організаційність. Зімовий сезон Полтави мусив завмерти. І тільки недавно Сельбудинок, увівши в план своєї роботи постійний український театр, став його організатором і збирачем артистичних сил. Окремі артисти і групи злилися в досить організовану трупу під назвою «Гурток Полтавського Сельбуда». Почалась робота на зімовий сезон. Актори протверезіються після хаотичної роботи літа і «халтур» і намічається праця по лінії переходового театру, в майбутньому—нового.

— У Полт. центр. Музеї ведеться жвава праця по дослідженню літературних матеріялів. Над листуванням і творами в рукописах П. Мирного працюють І. Рудинська, аспір. І. Ткаченко. Останній студіює листування Л. Українки й М. Драгоманова (Гадяч), Т. Шевченка (в музеї є їх 5,—наукові копії з них надіслані до Акад. Наук у Київ).

До підвідділу Слав. полтавців одбулося по-весні де-кілька екскурсій учнів. Суденство місцевого ІНО провадить практичну працю в Губархіві (9 душ), на археологичних роскопках (25 душ), на мандрівках етнографичного гуртка й природничих (по цьому відділу наукову працю ведуть співробітники музеїв О. Булдовський та відом. орнітолог М. Гавриленко). Декілька душ з ліквідаційного курсу розроблюють питання про можливі екскурсії до музею з дітьми установ соцвиху й трудшколами.

Постійно поширюються відділи музею етнографичний та археологичний. В липні місяці при цьому була організована Ів. Капустянським виставка «Наука або релігія» по матеріялах Музею й Головполітпросвіти. В дальнішому вона вливається в педаг. відділ Музею.

— Археолог і завідуючий Полт. Музеєм М. Рудинський роспочав (за допомогою студенства Полтавського ІНО) роскопку ряда могил скитського походження під Мачухами був. Полт. повіту.

Знайдено уламки списів, орнаментований глиняний посуд і кістки.

Огляд підземель у Лубенському повіті продовжує Гн. Стрелецький.

— Полтавська філія орг. «Плуг» зредагувала для вид-цтва «Червоний Юнак» збірку «Нові пісні» з нотами. Передмова Ів. Капустянського—«Нарис історії української соціяльної пісні».

— Видавництво «Червоний Юнак» у Полтаві випустило «Сашків кінець», опов. С. Черкасенка, російською мовою (пер. Я. Хоменка) під назвою «Сашка».

— Юнацький тижневий часопис «Червоний Юнак» почав випускати щомісячний додаток «Молодий орач» (юнацькі поезії, прози та гуморески).

— Пам'яти В. Короленка. На 70-ті роковини народження В. Г. Короленка в будинку його імени 28-го липня влаштовано було свято з докладами та виставкою. К тому дню був пристосований і випуск невеликого збірника «Пам'яти В. Короленка», зі статтями Харкевича (голова будинку й літературної студії) про мотиви творчости К-а, В. Щепотьева про укр-ий елемент у творах К-а, Козакова про К-а—правоведа, та віршами Е. Правдича й Ідамкіна.

В будинку, де жив і помер Короленко, на два дні була відчинена виставка його книгозбірні, щоденників, видань творів і крит. літератури, численних фотографій, адрес, піднесенних йому на літературні ювілеї; одвидувачі оглядали також обстановку, в якій він працював, шевське приладдя, що ним Короленко користувався на засланні в Якутській області. Над рукописами К-а працює його донька Софія Володимирівна. А. Кривинська, Т. Богданович і інші. Фун-ціонує дитяча колонія імени Короленка, на чолі якої стоїть його донька.

— В. Чередниченко виготувала до друку п'єсу з сучасного життя «Артистка без ролів» і оповідання «Юнацький роман».

— Композитор В. Верховинець працює над методикою дитячих ігор, збірку яких («Весняночка») видає Держвидат для шкіл соцвиху.

ЛУБНІ

— Капельгородський пише велику п'єсу революційного життя. Його дитячу п'єсу «Чарівна Сопілка» Головсоцвихом ухвалено для дитячих установ Соцвиху, а в-твом «Ч. Ш.» видруковано.

— Б. Д. Чигринець виготував книгу перекладів на укр. мову з німецьких: Ленау і Айхендорфа (вибрана лірика). Він же складає Антологію німецької лірики. Крім того, Б. Чигринець має понад 100 своїх пісень і романсів на тексти укр. і чужомовних поетів, музику до «Весняної казки» Олеся та инші оперети. Покладені ним пісні й романси є лише мелодії, без гармонізації.

РОСІЯ

МОСКВА

— Український клуб ім. Т. Шевченка, не вважаючи на літні канікули і виїзд багатьох членів укр. колонії, працював без перерви ціле літо. Головний склад членів—червоноармійці московського гарнізону та студенти моск. вищих шкл. Товариські сходини відбувалися щосуботи. На цих вечірках бувало пересічно від 150 до 200 слухачів. З більш влучних вечірок треба відзначити святочну зустріч делегата від канадійських робітничих організацій (липень), який змалював життя і форми організації наших товаришів за океаном. Цікавий був також концерт оперового співака тов. Овдієнка і солиста Корденка. Відбулися також дві літературні вечірки т. т. Ялового (Юліяна Шпола) і В. Гадзінського (Йосипа Гріха), з живим обміном думок про укр. сучасну поезію.

При укр. клубі працюють гуртки політграмоти, літературний, драматичний та ліквідації неграмотности.

З великим зацікавленням при повній авдиторії відбувся доклад т. Мануїльського про реформу Радянського будівництва на Україні в звязку з 12 З'їздом РКП. Після докладу була жива дискусія.

Драм. гурток улаштував в червоноармійському клубі Хамовницького району одну виставу, на якій було багато публіки, особливо червоноармійців. Останні сами виконували п'єсу, яко артисти, і треба сказати, дуже добре.

В кінці липня правління клубу впорядило прощальну вечірку на честь свого шефа, Уповноваженого Пред-

ставника УСРР в Москві, тов. Полоза, котрий за час своєї дворічної праці в Москві морально й матеріяльно піддержував Український Клуб.

Артистичне життя в Москві літом обмежувалося тільки театрами (Ермітаж та Сокольники). Зімні театри та музичні організації не виставляли нічого, лише готувалися на зімовий сезон. Велике зацікавлення як з боку української колонії, так і з боку всього московського населення, викликають роботи по с.-госп. виставці. Укр. колонію найбільше цікавить укр відділ і участь УСРР в цьому важному економичному святі СРСР.

Укр. Ц. Бюро Совнацмену НКП РСФРР, що керує освітньою справою українців у Росії, склало наочну мапу етнографичного розміщення українців у Россії, яких по матеріялах Бюро нараховується 7.128.365 душ, включаючи сюди Туркестанську, Киргизьку Радянські республіки, а також Зелений Клин на Далекому Сході. Всіх шкіл (з укр. викладовою мовою) є біля 500, крім цього два Педагогичні Технікуми: 1) Полтавська станція в Куб.-Чорноморській обл. з сільсько-господарським відділом, 2) Ново-Анинськ., Хоперського повіту Царицинської губернії. Між молодіжжю цих Технікумів є живий звязок; молодь обмінюється своїми журналами (шкільними) і листуванням про успіхи своєї праці. Укр. Ц. Бюро закупило на слідуючий шкільний рік (1923—24) від Держвидату України біля 80.000 примірників шкільних підручників. на суму до 30.000 рублів золотом. Отже, потреби української школи в Росії є покриті на 65%, а Педагогичних Технікумів на 90%. Відчувається великий брак партійних та культурних робітників.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ЕИНШТЕЙН ТА БЕРГСОН.

31/V—6/VI—1921 року в Парижі в College de France відбулася славнозвісна дискусія межи двома великими вченими нашого часу: філософом А. Бергсоном та автором теорії відносности Ейнштейном. В кінці 1922 р. Бергсон видав працю під наголовком «Тривалість та одночасність» (зараз вийшов російський переклад «Длительность и одновременность». Петербург 1923), що є наслідком тої дискусії. В яскравій, стислій, елеганській формі, остільки характерній взагалі для великого майстра філософського художнього слова, Бергсон дає аналізу та критику «теорії відносности». Широка опінія дуже часто звязує з «теорією відносности» уявлення про якусь химерну парадоксальну картину світа. Отже, філософський критик теорії доводить як раз противне. На його думку, Ейнштейн зовсім не відходить від традицій здорового розуму. Нове поняття простору й часу, на погляд Бергсона, встановлюється Ейнштейном лише в інтересах постійности та неодмінности законів природи; його теорія є найенергійним протестом супроти неясних, не сутонаукових спроб пояснити ці закони. Ньютонів закон загального тяготіння Ейнштейн заступає більш досконалим принципом—продуктом більшого узагальнення. Для нього тяготіння не є самостійною силою, а лише одним з випадків всесвітньої інерції та механіки. На погляд Бергсона, Ейнштейн є прямим наступником Декарта та його теорії загального механізму, що його заступив пізніше «динамізм» Ньютона і зоставався майже безперечною істиною аж до останнього часу.

Р.

Смерть В. Ягіча. 7-го серпня помер у Відні один із найбільших слов'янських філологів проф. Ватрослав Ягіч.

7-го липня, у Празі в помешканні Геологичного Інституту, відбулося святочне відкриття Укр. Вищого Педагогичного Інституту ім. М. Драгоманова.

Заснувалося Укр. Історично-філологичне т-ство в Празі. Т-во має переслідувати виключно завдання наукові.

У Львові видано дві нових книжки про укр. філософа Гр. Сковороду. Перша книга (оригінальна)—Михайла Возняка, а друга (з російської)—В. Ерна.

— Вийшло четверте число журн. «Нова Культура». Зміст: Честь нації і рабство.—М. Тарновський: Літо. У фабриці.—С. Ю. Масляк: Фрагменти з «Пролому».—Юзетей: Слідами подій.—М. Ірчан: Генерал. З. Зубрей: Павло Тичина.—Ж. Сорель: Суспільна вартість мистецтва.—Є. Яворовський: Сензоріяльна теорія виображень.—Г. Плеханов: Про релігію.—О. Журівська: Степан Халтурин.—Кос: Селянство і революція.—Studiosus: Шкільні справи.—Ст. Літній: Марксова наука українською мовою.—М. Луцкевич: Польська «відбудова».—Емпе: Загальн. стан преси і літер. в СССР за 1918—1923 р.р.—«Критика» за миску сочевиці (відповідь «Новій Україні»).—Хроніка.

— Вид-ство «Нова Культура» видало такі книжки: Павло Тичина: Сковорода.—Вильгельм Лібкнехт: Павуки та мухи.—Н. Лєнін: Світогляд К. Маркса.—П. Тичина: В космичному оркестрі.—Александр Блок: Дванадцать (переклад В. Бобинського).

АМЕРИКА

ВІНІПЕГ.

Місто Віпіпег є осередком культурного життя серед українців у Канаді. Там українці мають своїх чотирі будинки, а два в передмістю. Найкращим і найкоштовнішим є «Український Робітничий Дім», цей пульс організованого життя українського товариства в Канаді. В «Домі» зосереджено центральні органи: Стоваришення У.Р.Д., Української Секції Робітничої Партії Канади, Секції Жінок-Робітниць, Робітничого Товариства Допомоги, Комітетів техничної допомоги Радянській Україні, Центральна Шкільна Рада для вечірніх дитячих шкіл, Ц.К. видавництва «Пролеткульт» і Ц.К. Допомоги революційному рухові в Східній Галичині.

Крім того, при Укр. Роб. Домі існує драматично-співочий гурток, дві дитячі мандолінові оркестри та дитячий драмгурток.

За минулий зімовий сезон там улаштовано було низку лекцій і дискусій на ріжні теми, школу української граматики, аритметики і географії для дорослих, вечірню школу для дітей, яку протягом зіми відвідувало 250 робітничих дітей. Ця школа є поділена на 5 класів. Школу провадить учитель-фаховець з вищою освітою т. К. Кирстюк. Він же керує хором дорослих. Музики вчить дітей т. П. Угринюк.

Театрально-хоральне мистецтво при Укр. Роб. Домі розвинено дуже гарно. Театральний сезон роспочався 11-го жовтня 1922 року виставою п'єси Я. Мамонтова «Веселий Хам». Від того часу до 26 травня 1923 року виставлено 24 п'єси. З них найголовніші: «Бог помсти» Шолом Аш'а, «Ой, не ходи, Грицю» Старицького, «Бунтар» (або «Син революції») М. Ірчана, «Хата за селом»—за Крашевським, «Чорна Пантера і білий Медвідь» В. Винниченка, «За синім морем» Я. Гордіна, «Жидівка Вихрестка» Тогобочнього, «Гріх» В. Винниченка і в кінці сезону—«Дванадцять» М. Ірчана. Цю останню п'есу М. Ірчан написав спеціяльно для драмгуртка Укр. Роб. Дому на тлі повстання в Східній Галичині минулої осени, жертвою котрого пали т.т. Ів. Цепко, Ст. Мельничук і П. Шеремета. П'єса пройшла з великим успіхом і взагалі деякі з вищезгаданих п'єс мали успіх, хоч виставлялись на сцені Укр. Роб. Дому по кілька разів минулими роками. Вистави режисерували М. Попович, М. Шевців, Ганна Мойсюк і першу («Веселий Хам») Ф. Гордієнко.

Дитячий гурток виставив з великим успіхом дитячу оперетку М. Лисенка «Коза Дереза» і одноактівку «Іменини Влодка».

В Українському Робітничому Домі дано за минулий сезон (від 27-го вересня 1922 року до 27-го травня 1923 року) 19 концертів. Концерти давались переважно мішані: хором Укр. Роб. Дому і дитячими мандолінovими оркестрами школи при Укр. Роб. Домі. Де-які концерти давали самі діти. (Дитячі оркестри, власне старша група, виступали і в великих англійських театрах). Зокрема улаштовано було два концерти-мітинги і дві музикально-

театральні вечірки, на которих, крім концертових річей, були в програму й одноактівки.

Всю цю широку театральну працю виконали не фаховці-артисти, а любителі, без жадної матеріяльної винагороди, за виїмком де-яких режисерів. При Укр. Роб. Домі є гарні вокальні сили: солісти—Ліза Попович (сопрано) і К. Кирстюк (баритон). Музикальні сили розвиваються серед молоді. Великим успіхом користувався на концертах в У.Р.Д. молодий скрипак (син бідного українського робітника) т. Н. Гуцалюк. Перед цим скрипаком відкрилися б колись двері великих американських «Мюзік Гол», коли б... коли б була змога платити учителеві по 5 доларів на годину. Зрештою вініпегський учитель за 5 доларів на годину не введе його в музичну «святе святих», бо учень і так вже дорівнює своїому учителеві. Треба йти далі до Нью-Йорка, а тут і на життя важко зароботи. Та хіба ж тільки він один? При У.Р.Д. є кілька дітей українських робітників, що відзначились по першому степеню на англійських іспитах грою на піаніно; вони обслуговують концерти в У. Р. Д. акомпаніментами і окремими річами, а далі? Чи відчиняться перед ними двері музичного світу? Не трудно відповісти на це запитання, коли скажемо, що їх родичі є лиш звичайними робітниками, які тяжкою працею заробляють кусок хліба, аби хоч животіти.

Вернемося до концертів і вистав.

В У.Р.Д. в Вініпегу за минулий сезон влаштовано 19 концертів. В залі є 1.000 крісел. Всі концерти відбувалися при переповненій залі і часто багато людей вертало додому за браком місця.

Отже, 19×1.000=19.000 душ перебувало за минулий сезон на концертах У. Р. Д.

Відбулося 24 вистави. Часами заля була повною, а часами дві третини порожня. Беремо середину: 24×500=12.000 душ бачили вистави в У.Р.Д.

Вечірки, мітинги, лекції то-що—відвідало мінімум 5.000 чоловік за сезон.

36.000 душ перебувало за театральний сезон від 17-го вересня 1922 року до 27-го травня 1923 року.

Загальне українське населення м. Вініпегу (за офіціяльним урядовим звітом) 17.000. Отже, більш як два рази на душу. Правда, У.Р.Д. має свою сталу публіку.

Що до самого репертуару п'єс, то він був дуже мішаний, хаотичний. Часто перетряхали старі п'єси. міщанські. Але де ж узяти пролетарських п'єс та й ще на еміграції? Зрештою, українські робітники в Канаді і міщанське мистецтво використовують в своїх класових інтересах. Навіть краще використовують, ніж самі міщане. Українські робітники в Канаді додержуються тієї думки, що «мистецтва для мистецтва» немає. Вони вважають, що пролетарське мистецтво повинно бути також частиною зброї в боротьбі пролетаріяту за своє визволення.

Мирон.

Московський Художній Театр зараз гастролює в Америці. Вся американська преса (за винятком газет революційних) в захопленні від постановок «Трьох сестер» та «Бориса Годунова».

Режисер Театру К. Станіславський пише трьохтомову працю по історії театру. В розмові з співробітником Нью-Йорської газети «Фрайайт» Станіславський сказав: «у нас (у М. Х. Т.) нема наступників, а через те ми повинні йти старим шляхом»; що ж до революційної драматичної літератури в Росії, то вона уявляє з себе не мистецтво, а політичну агітацію».

Бібліографія.

Д. Эрде. Годы бури и натиска. Издательство Украины, стр. 117.

В передмові до своєї книжки т. Ерде пише: «Історія революційної боротьби на Україні має виключний інтерес що до своєї складности, показности, яскравости класових суперечностей. Недурно історія революції на Україні, її суперечності, діючі сили, особливості—так ваблять молодих істориків... Революція в Росії є менш дослідженою й викликає до себе не такий гострий інтерес, як революція на Україні». На жаль, це не так. Справді, революція на Вкраїні далеко складніша, вона більш заплутана ніж революція в Росії, проте виучують її все-таки менше. Всі ці особливості України, що відріжняють її від Росії, не встигли ще здобути собі в партійних колах загального визнання. Історію громадянської війни, історію політичних партій на Вкраїні пишуть закордонні петлюрівці, як от Мазепа, Феденко, Шаповал то що.

«Хоч як би ми не вивчали революцію на Вкраїні, коли не будемо брати на увагу цих особливостей,—ми матимемо лише фотографію, а не живу в своїх суперечностях і внутрішньо-виправдану картину боротьби.»

Тов. Ерде писав передмову в квітні 1923 року, цеб-то тоді, коли національні особливості України та її соціяльної структури визнано офіціяльно. Книжку тов. Ерде писав значно раніш, бо обрахунок «особливостей» ні в чому не позначився.

Книжка поділяється на п'ять розділів, де т. Ерде подає історію розвитку громадянської війни в Харкові, починаючи з лютневих днів 1917 року й кінчаючи груднем.

Харків—найбільший пролетарський центр України, він змагається за першенство з Київом, який претендував на ролю національного осередку. За часи революції яскраво виявилися особливості українського міста взагалі; проте, найбільш типовою тут є доля Харкова, а також і Києва, яко центрів ліво-та правобережжя. З цього боку книжка має великий інтерес, хоч і все-таки треба сказати, що вона робить враження написаної нашвидку. Найбільш цікавий в книжці є звичайний зміст її, як раз зміст, а не висновки, бо т. Ерде, викликаючи тіні політичних партій та героїв, що безславно загинули, дає їм в 1923 році оцінку, яка була б вчасною та відповідною ще в 1917 році, в період гострої полеміки.

Всю книжку читаємо з великим інтересом. Проте, неприємно вражає газетярський стиль автора та багацько прикрих пропусків і помилок. «Гэды бури и натиска» вийшли лише І-ю частиною. Автор обіцяє ще дві частині.

Будемо сподіватись, що т. Ерде, заховуючи цінність змісту, подасть нам більш серйозно оброблені праці.

Предмет вартий того, аби до нього ставилися уважно. Ми будемо вітати всяку нову працю по історії революційного руху на Вкраїні.

Равич-Черкаський.

Личков Б. Л., проф. Естественные районы Украины. (Классификация районов на основе их генезиса).—Изд. Киевского Губернского Статистического Бюро. Ст. 1—61 in 8^0 + 1 схемат. карта естественных районов Украины. Киев, 1922 г.

Питання районізації в сучасний мент є питання актуальне, питання надзвичайно великої ваги. Тому всяка праця, що так чи инакше торкається згаданої теми, зустрічається з зацікавленням. Що ж подає нам праця Б. Л. Личкова «Естественные районы Украины», яка вийшла в виданні Київського Губстатбюро? Зазначена праця складається з двох розділів: 1) «К методологии районирования» (1—16 ст); 2) «Районы Украины» (ст. 17—61).

Перший розділ своєї книги Б. Л. Личков склав компілятивно, використавши, головним чином, дві праці: 1) Б. Н. Книпович. К методологии районирования. Москва. 1921 г. Издание Наркомзема, отдела с.-х. экономии и статистики; 2) Л. С. Берг. Предмет и задачи географии.—Изв. Русск. Географ. О-ва. Т. LI, вып. IX, Петрогр., 1915 г., ст. 463—475. Та численна література, на яку посилається автор, очевидно, йому не знайома, бо він переписує лише ті цітати, які є впрацях Книповича, або Берга. Инколи автор, без докору сумління, просто переписує, навіть не посилаючись на джерело. Напр., свої третю, четверту й половину п'ятої сторінки Б. Л. Личков списав з перших сторінок згаданої книги Б. Н. Книповича, зовсім цього не зазначивши.

В другому розділі своєї книги, автор так само компілятивно, використавши праці В. Ласкарева, А. П. Карпинського, П. А. Тутковського та инших, подає геологичну історію України; потім, установивши свої природні райони України, автор, очевидно, для доказу правильности своїх висновків починає рецензувати працю акад. П. А. Тутковського «Природня районізація України», негативно ставлючись до де-яких положень останньої. Спосіб, як що хочете, певний, розрахований на середнього, не глибокого читача.

Які ж природні райони України пропонує Б. Л. Личков? Він каже: «при построении естественных районов какой-нибудь территории надо считаться не только с последним моментом существования страны, но со всем ее геологическим прошлым. Мы должны взять древние ландшафты и ландшафты четвертичные и заставить как-то их совместиться (ст. 59—60)». В наслідок такого «совмещения» Б. Л. Личков дає сім природніх районів України: 1) Район мореново-зандровий, 2) Дніпровський масив, 3) Південно-західній схил Дніпровського масиву, 4) Херсонсько-Таврійська западина, 5) Бахмач Харківська западина, 6) Донецький кряж і 7) Бердянсько-Маріупольський масив.

Перший район, як бачимо, зональний, четвертичний, а решта— азональні, дочетвертичного походження.

Таким чином, класифікація районів, подана автором, не витримує принципу єдности, бо має в своїй основі ріжні ознаки. Далі, взагалі, навряд чи можна брати в основу азональні ознаки, вирішаючи природні райони України першого порядку. Ми не говоримо про гори, але, на наш погляд, на величезному просторі Східньо-Європейської рівнини, що тягнеться від гір Карпатських до гір Уральських, неширотні ознаки мають лише місцеве значіння й не можна класти їх за основу районізації. Так само, цілком очевидно, що для сучасного ландшафту, зокрема для життя людського в самому широкому його розумінні (побут, народнє господарство, сільське господарство і т. и.) велике значіння мають ознаки четвертичні (мореновий, кінцево-мореновий, зандровий і лєсовий краєвиди), а ознаки дочетвертичні мають значіння далеко менше.

Цікаво, що сам автор, очевидно, почуває хиткість і довільність своїх неширотних районів, бо на сторінці 60-ій він свої неширотні часткові райони підсовує до районів широтних, пізнішого походження. Так, свої другий, третій і п'ятий райони він относить до лісостепової зони, а райони четвертий, шостий і, очевидно, сьомий—до степу. Варто ще відзначити, що в книзі трапляється багато недоладностів, які професор повинен бы знати. Напр., що це за «Бахмач-Харьковская впадина»? Це ж зовсім не «впадина», а південно-західній відкид, або схил Середньо-Руської височини, що поволі знижується в напрямкові до Дніпра й на південь.

Так само немає й «Херсонско-Таврической впадины», а є знов лише схил до моря.

Резюмуючи все сказане, бачимо, що Б. Л. Личков природню районізацію України подає, власне, в такому вигляді: основними природніми районами України є чотирі четвертичні райони: мореновий, кінцево-мореновий, зандровий і лєсовий (райони ці установлені акад. П. А Тутківським в його праці «Природня районізація України», Київ, 1922 р.).

Мореновий, кінцево-мореновий і зандровий райони зараз виявляються в північній смузі мішаного лісу. Лєсовий район роспадається на дві широтні зони—лісостепову й степову (це відомо ще з праць проф. В. В. Докучаєва).

На цьому авторові треба було закінчити свою районізацію, але він лісостеп і степ розбив ще на дрібніші райони часткового другорядного значіння на підставі ознак дочетвертичних.

Останні райони, які можна під ріжними назвами найти на кожній фізичній мапі, в кожному підручникові, розуміється, можливі, але не можна надавати їм рішаючого значіння, не можна «совмещать» їх з районами четвертичними.

Загальне враження від праці Б. Л. Личкова таке, що той, хто її читатиме, нічого нового не вичитає і не взнає, бо автор, очевидно, не має своїх власних думок, а лише має надзвичайний хист переспівувати чуже.

К. Дубняк.

Проф. П. И. Фомин. Украина. Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины.— Изд. «Научная Мысль». Ст. 1—178, $8^0 + 1$ экономическая карта Украины. Харьков, 1923 г.

Давно вже почувався брак книги, яка давала б, по можливості, повну й вичерпуючу характеристику народнього господарства України, аналізувала б усі особливості його структури. Зазначений брак в нашій економичній літературі цілком, можна сказати, покривається книгою проф П. І. Фомина «Украина. Экономическая характеристика», яку в біжучому році видало Харківське видавництво «Научная Мысль».

Книга проф. П. І. Фомина складається з трьох розділів.

В першому розділі автор дає загальну характеристику території й населення України і малює в загальних рисах, на підставі фактичних матеріялів, сучасне становище економичного життя України.

В другому розділі своєї книги проф. Фомин спиняється на історії й методології економичного районування Росії. Переходючи до порайонної характеристики України, автор констатує на її території три економичних райони:

1. Південна гірничо-промислова смуга з центром Харковом. «Це—азональна гірничо-промислова смуга яскраво визначеного торговельно-промислового (головним чином, промислового) типу, розвинутої, головним чином, експортової торговлі, з використанням майже виключно залізниць, а не водяних шляхів комунікації (ст. 52)».

2. Південна хлібноторгова й експортова смуга з центром Одесою.

3. Південно-західня хліборобська й промислова смуга з центром Київом. Це «густозаселений район індустріялізованого сільського господарства (ст. 77)».

Таким чином, в другому розділі своєї праці проф. П. І. Фомин фіксує основні моменти української економіки в географичному освітленні. З зазначеної точки погляду його книга є перша й дійсна «економична географія України», бо економична географія як раз і є наука про економичні райони та їх взаємовідносини.

Ще Гетнер сказав, що необхідно відріжняти економичну географію від географичної економіки, бо перша дає економичну характеристику ріжних країн і територій, а друга лише досліджує географичне росповсюдження ріжних виробництв та продукції.

Ті курси економичної географії України, які вийшли й виходять до останнього часу, звичайно, повторювали й повторюють застарілу зараз традиційну точку погляду проф. В. Е. Дена на економичну географію, як науку, що своїм завданням ставить студіювання сучасного становища окремих галузів народньо господарського життя в їх географичному росповсюдженні. В книзі ж проф. П. І. Фомина ми бачимо перше зрушення (відносно України) з зазначеного застарілого традиційного погляду на завдання економичної географії, бачимо першу спробу покласти в основу економично-географичного дослідження поняття «економичного району».

Підходючи ближче до змісту другого розділу книги проф. П. І. Фомина, не можемо не здивуватися, що автор жадним словом не згадує тих праць в справі районування України, які вийшли в 1922 році. Ми маємо на увазі праці акад. П. А. Тутківського «Природня районізація України» та проф. Г. Висоцького «Макроклиматичні схеми України», надруковані в І томі «Матеріялів до районізації України» (видання Комітету районування України при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України). Між тим зазначені праці через свій глибоко-аналітичний підход до питання районізації повинні служити вихідною точкою при всяких спробах районування України. Далі, на наш погляд, слід було б більш відтінити звязок районів економичних з районами природніми, зазначити вплив останніх на перші. Цілком погоджуючись з районами проф. П. І. Фомина, ми б його третій район—південно-західню хліборобську й промислову смугу рікою Дніпром розбили на 2 підрайони—Правобережний і Лівобережний. В усій історії українського народу й, почасти, в його сучасному економичному становищі, Дніпро завжди був тим могутнім природнім чинником, що направляв і впливав на політично економичний розвиток народнього життя на Правобережжі і Лівобережжі. Далі, райони проф. П. І. Фомина, власне кажучи, є райони 2-го порядку (підрайони), бо Україна в відношеннях — природньо-географичному, етнографичному, економичному, політичному, власне, уявляє одну територіяльну одиницю.

Загальна структурна картина нашого народнього господарства проф. П. І. Фоминим малюється в таких словах: «Україна, українське народнє господарство є сферою могутнього виявлення двох циклів: сільсько-господарського й важкої індустрії. Оброблення волокнуватих річей на Україні майже не розвинене, і цей факт є одним з головніших моментів в справі характеристики відносин України й Російського центру, що з давніх часів продукує текстилі в загальноросійському маштабі. Навпаки, цикл важкої індустрії, виявлений на півдні могутнім Донбасом і металургією, що відограють головну ролю в українському народньому господарстві (ст. 82)». На економичній карті України, яку додано до книги, намічені лише де-які основні моменти, що характеризують економіку України, і, на жаль, не проведені межі тих економичних районів, на які автор ділить Україну.

Для студентів, що вивчають економичну географію й економіку України, для окремих робітників, що досліджують ріжні галузі нашого народнього господарства,—книга проф. П. І. Фомина повинна бути настільною.

К. Дубняк.

Сухов А. А. Экономическая география Украины. Издание 2-е, переработанное и дополненное.—Изд. Государственного Издательства Украины. Ст. 1—200 in 8⁰. Одесса, 1923 г.

З появою «Экономической географии Украины» А. А. Сухова, усі попередні відповідні підручники треба визнати застарілими, не відповідаючими сучасним вимогам.

В «Географии» А. А. Сухова нема того шаблонового пережовування старих матеріялів, яких так багато в підручниках Воблого, Садовського, Остапенка, Фещенка-Чопівського та инших авторів.

Навпаки, А. А. Сухов оперує з найсвіжішими даними, порівнюючи українське народнє господарство з загально-російським та з господарством головніших держав світу.

Привівши загальні географичні дані, що мають значіння для народнього господарства України, автор докладно й аналітично розглядає сільське господарство України, спиняючись на питаннях історичного розвитку сільського господарства, найкращого використовування земельної площі, раціональної експлоатації непридатних земель, впливу світової й громадянської війни на культуру зернових рослин, цукрового буряку, еволюцію с.-г. тваринництва й т. п.

В розділі III автор досить докладно описує процес заміни дореволюційної капіталістичної організації промисловости новими її формами до НЕП'у і при НЕП'і.

Далі автор дає картину довійськової й сучасної гірської та гірничо-заводської промисловости України, обробляючої промисловости, засобів комунікації.

Надаючи особливо великого значіння електрофікації, автор вводить у свій курс окремий розділ—«електропромисловість і електрофікація».

В останньому розділі своєї книги автор переслідує два завдання: дати фактичний матеріял в справі розміру й характеру зовнішньої торгівлі України й з'ясувати, хоч в загальних рисах, той звязок, який існує між питанням про входження України й Росії в цілому в світовий товарооборот та питанням міжнародньої ситуації.

До книги додано схематичну карту України на початку 1922 року, схематичну карту залізниць України на 1 жовтня 1921 року, діяграму, що з'ясовує продукцію Донбасу з 1-го січня 1920 р. до 31 травня 1922 р., а також приведено досить значну літературу, якою користувався автор при складанні книги.

Як довідник в ріжних галузях народнього господарства УСРР, книга А. А. Сухова цілком досягає своєї мети. Бажано було б в майбутніх виданнях ввести до тексту картограми і діяграми, яких зовсім немає в даному виданні, а також доповнити виклад де-якими розділами, напр., про культуру медичних рослин, садівництво, кустарні промисли й т. и.

Як підручник економичної географії книга А. А. Сухова, не дивлючись на свіжість матеріялу, не зовсім відповідає сучасній методології економичної географії. Автор дотримується старого традиційного описового методу проф. Дена й його книгу все ж швидче можна назвати географичною економікою, ніж економичною географією.

Питання про економичні райони, що складає головний зміст сучасної економичної географії, в останні часи методологично освітлене проф. Бернштейн-Коганом, в книзі А. А. Сухова зовсім не зачіпається.

К. Дубняк.

«Современный запад» № 3. Гос. Издание РСФСР. «Всемирная Литература». Петербург—Москва. 1923.

Третє число «Современ. Запад» не дає ніякого інтересного й багатого матеріялу, як 1 та 2-е. Мається враження, що редакція трохи висилилася 1 та 2 числами, і тому третє число де-що слабше. Але без огляду на те загальне враження, так перекладний матеріял, як і бібліографично-хроничний дуже цікавий.

На перший план висувається закінчення новелі О. Генрі (Америка) «Королі і капуста», при чому треба звернути увагу на поміщену рівночасно на ст. 169 статтю І. К. Чуковського «О. Генрі», котра дає інтересний образ життя цього найбільше популярного письменника Нью-Йорку й Америки взагалі.

Цікаві й широко розроблені матеріяли та статті про роботу письменського напрямку «Дада», а також останні, нові маніфести Марінетті «Нова етика—мораль скорости».

Не входючи в теоретичний аналіз цих маніфестів, хочемо звернути увагу укр. письменників і читаючої публіки, що з літературного боку це знамениті речі.

Рівночасно звертаю також увагу на багатство сучасної німецької літератури і, що ще цікавіше, ясно визначений ідеалістично-містичний нахил в ідеології, замилування до окультизму і т. д.

З марксистської точки погляду це явище відповідає сучасному становищу економичної руїни. Сучасний німець--під ногою Пуанкаре—англійсько-американської «гуманної, вільсонівської демократії» втікає від життя реальности, шукає насолоди і порятунку від жорстокої дійсности життя в містицізмі та ідеалізмі.

І це так все бувало й буває, де мистецтво не може погодитися з етичною дикістю даних суспільних умов.—Доба!.. (Шпенглер, і др.).

Інтересна поема-рапсодія Анрі Гільбо. «Москва», у якій в одному місці каже цей поет:

«А тут против Кремля:
Первый центр Советской России,—
высится обширный квадрат здания R. K. P. (bolschevikov)».

І друге місце:

«Москва—это Коминтерн, это Кремль,
это Советская Россия,
и это немножко—весь мир,
в его кружении, в его пульсации,
надежды, брожения, смеси, осадки, соединения,
вся жизнь, вся химия, вся динамика»...
(Москва, 12—14. XI. 1921 з книги «Kraskreml»).

Хай вибачить мені редакція, що забираю місце, але хочу дати укр. читачеві спробу поезії «дада» в примірнику визначного Дадаїста Трістана Тзара:

«Дада—невинний, дівочий мікроб;
Дада проти доріжні життя;
Дада—
Анонімне товариство для експлоатації ідей.

У Дада 391 поз і ріжночисленні краски зависимо
від: полу президента.
Дада зміняє шкіру—каже одно,—і негайно щось
як раз противне,—байдуже!—закликає,—ловить рибу:
Дада—хамелеон скоропостижної і корисної зміни.
Дада—проти майбутнього, Дада—вмер—
Дада ідіот.
Хай живе Дада!
Дада—не літературна школа:
«Вона: виє».—

Ось цікаві приклади буржуазно-інтелігенського юмору й бистроти думок, коли здекласований тип не може чим розумнішим занятися й робить з себе трагичного блазня культури занепаду.

Як кажу, 3 число «Совр. Зап.» не є на висоті перших двох чисел, але дуже цікаве так фактичним, як й інформаційним змістом.

В. Гадзінський.

В. Коряк. Поет української інтелігенції М. Коцюбинський 1913—1923. Бібліотека «Книгоспілки» № 12. Серія літератури й критики. Харків, 1923 р., стор. 48.

Творчість Коцюбинського була настільки цікавою в сучасних їй умовах, що з самого початку революції й досі не перестає захоплювати увагу істориків письменства та критиків літератури. Нещодавно появився в виданні «Слова» біографично-критичний нарис С. Єфремова, який викликав з приводу себе в «Черв Шляху» статтю О. Попова, а отсе вийшла книжка В. Коряка, яка являється певною спробою підійти до творчости Коцюбинського з новим методом, що виходив би з марксистського погляду, грунтувався б на історично-матеріялістичному світогляді.

Як уже сам автор книжечки зазначає в коротенькій передмові, його праця розрахована на «робфаківця, на масового читача» і через те мусила бути популярною, а не науковою. В. Коряк поставив собі завдання довести, що Коцюбинський після перших своїх творів, які вийшли вже с-під впливів Нечуя-Левицького та Панаса Мирного і які «відбивають настрої попередніх поколінь української інтелігенції,—далі почав писати для «самої української інтелігенції», сучасної собі, для її самоорганізації. Це довести не важко і, розуміється, Коряк те й довів. Але в книжці есть суперечна авторовому завданню хиба, бо з 42 х сторінок про Коцюбинського, як поета інтелігенції, цілих 14 сторінок присвячено розборові твору, який, після слів самого ж Коряка, «і по змісту, і по формі» (давно прославлений Коряком дуалізм!) «немов випадає якось із контексту творчости Коцюбинського». І ось, замість говорити про інтелігенцію, як вона відбилась у творах письменника, автор протягом 14 сторінок переповідає зміст «Мужиків». Це, як кажуть, «трохи забагато».

Марксистський погляд на літературу в книжці Коряка висловлений досить добре, і в цьому найбільша заслуга автора. Зроблено,

хоч і короткий, але вірний підсумок творчости Коцюбинського й звязано її з економично-суспільними умовами в житті нашої дореволюційної інтелігенції.

Треба б тільки було більше спинитись над тими творами письменника, які написано на тлі революції 1905 року.

Зрештою, книжка Коряка потрібна, і в ширших колах молодої революційної інтелігенції, що вийшла з робітничих та незаможницьких родин, ми побажали б їй як найкращого успіху.

І. М.

Валеріян Поліщук. Радіо в житах. Поезії 1922-1923 р. Вид. «Книгоспілка», Харків, 1923, стор. 48.

Слава Валеріяна Поліщука зростає з кожним днем. Рецензуючи його торішній збірник—«Книгу повстань», наперекір думці багатьох його прихильників, я казав про нього («Шляхи Мистецтва» 1922, ч. 2), як про молодого, починаючого, ще неуформованого поета. По суті, від свого тодішнього присуду я не одмовився б цілком і після всього того, що дав Поліщук за минулий з того часу рік Власне тому, що я вірю в хист Валеріяна Поліщука,— я продовжую вважати його «починаючим» поетом.

Хоча здавалось би, чи можна казати так про письменника, який надрукував уже біля десяти окремих книжок, твори якого перекладались на инші мови, який викликав про себе цілу критичну літературу? Література ця все збільшується. Ось, наприклад, у Полтавському Збірнику «Великому Жовтню» І. Капустянський присвятив Поліщукові ще одну окрему статтю. А в «Українському» номері московської «Красной Нивы»—(12 серпня цього року)— номері, правда, недосить вдалому, автор замітки «Новая украинская литература» гадає, що іменами Семенка, Тичини, Поліщука, Хвильового, Косинки можна характеризувати все сучасне українське письменство. Хіба цього не досить? А про самого Поліщука далі дає найкращий одзив: «завсігди і скрізь твори його відзначаються глибиною поставлених проблем, грандіозною образністю та широким розмахом».

Власне, сказати так—все одно, що нічого не сказати. Що таке хоча б «грандіозна образність»? Ця характеристика прийшлась би по мірці і до Гастєва, й до Маяковського, та й до багатьох инших, художня фізіономія яких не має з Поліщуком нічого спільного. Хто з сучасних поетів не намагається широко розмахнутись, приголомшити грандіозною образністю, здивувати глибиною шукань? Все це в готовому вигляді дає наша сучасність. Можна ставити глибокі проблеми, але поставивши,—безпорадно розводити перед ними руками, хоча би в такому роді:

Нехай і мій відданий труд
Своє призначення спізнає,
Як мудреє життя уклало для людей.
На що воно?—відповіді однаково
Як не було—й немає (Радіо в житах, стор. 7),

або вирішувати їх так, як вони вирішуються в инших п'єсах збірника—яким-будь більш чи менш банальним міркуванням, що підказує поетові його нещасливий сопутник—«мозок-аналітик». Ось вірш «Любов» (14): стара, ще платоновська тема, про те, як двоє прагнуть злитися в одно—«в одно фізичне тіло, як дві гамулки порцеляну». «Мозок», вислухавши з солідностю шкільного педанта, спішить заявити: «ніколи, ніколи цього не буде, бо тоді загине людський рід» і т. д. Коштовне пояснення! Або другий випадок: весна, пробудження нового, могутнього життя, і разом з тим думка про неминучу смерть: хвилюватися нема чого (підказує мозок), всі люде смертні іще Горацій сказав: «зустрінемось, чи ні, а всі ми будем там». Цей двійник з своєю гладенькою мораллю, своїми цітатами, своєю цікавістю що до питань фізіології (25), психології й инш. — рішуче псує багато натхненних сторінок поета. Він нагадує чехівського вчителя Іполіта Іполітовича, який говорив лише про те, що всім давно відомо. І дійсно, неварто записувать його слова.

Втручання цього надокучливого філософа—результат другої особливости віршів Поліщука—відсутністи в багатьох його п'єсах продуманої композиції. Есть блискучі винятки, але вони саме й примушують нападати на Поліщука. Лише де-які речі мають кінець, лише де-які сконструовано так, що з цілого не висмикнути й рядка. В багатьох випадках вірші—Impression, опис якого може бути продовжено, скільки завгодно. Ось «Дві сили»—залізниця, вокзал, потяг. Поет (власне не поет, а його сопутник) дивиться на потяг і думає: «яка енергія велика—створити цей залізний змій». Ой леле, і далі знов! «Коні їдять овес і сіно». Поет наближається до вокзалу: платформи, семафори—ландшафт кубистів. І так без кінця: він міг би йти вперед і вперед, скрізь зустрічаючи й відзначаючи нехитрими словами контрасти природи й техніки. Проте, він обриває вірша для того, аби в другому, наступному, поновити ту ж саму тему. «Дві дівчини»: одна—селянка, друга—городянка. Форма—в запитаннях і відповідях, стара форма, добре випробована в пристосуванні, власне, до даної теми поетами романтиками першої половини минулого століття. Але це не біда, що тема стара: антитеза міста й села ще жива в сучасности й особливо жива, власне, у нас на Вкраїні. Тільки в даний мент вона вимагає, очевидячки, якогось иншого виразу, якого полінувався відшукати поет (поет так квапиться висловитись і так любить побалакати). Як би він не був таким молодим, його можна було б прирівняти до красномовного гомеровського старця Нестора (Поліщука ж колись називали «Гомером революції», тому мою асоціяцію можна пробачити), з уст якого безупинно текла солодка, як мед, мова.

Мова поета тече—та й, взагалі, «текучість» характерний образ для його поетичного світовідчування. Перегорніть, справді, його книжку. Ось цвіркуни під вечір в околиці міста завели свою пісню—«немов цюрком біжить де молоко в дійницю» (3); ось небо в літній день «нахиля прозорий келих».

Лиш ніжку прироби і перекинь,
І в ту незміряну глибінь
Збереш всю кров,
Що пролилась під небом (8);

ось вітер співає осінньому саду: «не зачерпне золотої твоєї води моя небесна синя ложка» (9); думки хлюпочуться у тьмі осінній (11); ось образи любовної пристрасти—і знову—хвилини меду з гарячим соком (12), кров, що котиться хвилями у м'язах (12), жіноче тіло—«дихає плодінням, наче дощ у сад, тіла зливаються в творчому огні (15), кров медами точиться по жилах (15), чуття переливає, «прогіркла олія поганого домислу друзів уже заливає кипіння мої» (19) і т. ин. Вечір: на заході коливався казан росплавленого чавуну... Потім на обрії геть розіллявся та й погруз у фіялкову тишу (21); сочиться з серця зблідле чуття (21). Весна: конвалії білу міць поллють, як молоко (23). Концерт: співа струна—мов ллялась тонка нитка меду. Кількість прикладів може бути збільшена.

Пристрасть до образів такого роду характерна для лірики Поліщука в її справжньому стані. Вони надають їй, безумовно, того динамизму, про який вже нераз говорили, як про істотну рису штуки молодого автора, взагалі багатого на образи, що передають моторні, м'язові відчування. Але разом з тим вони одбірають у його поезії певні сталі обриси. Все тече і все рухається легкими, вохкими, як що так можна висловитись, рухами. Немає тяжких і важких мас, немає їх гуркоту, немає грандіозности, навіть тоді, коли мова йде про грандіозне. Індустріялізм, що поступово захоплює й українську лірику, майже не торкнувся лірики Поліщука, легкої, жіночої—не дивлячись на прінціповий потяг до мужности. Поступово з обличчя його спадає Уітменівська маска. Між Поліщуком і Уітменом виявляється стільки ж мало спільного, скільки в російському письменстві між Байроном та Лермонтовим. І як Лермонтов це одного разу зрозумів: «Нет, я не Байрон, я другой, еще неведомий избранник»—так і Поліщук, що в «Книзі повстань» щиро переспівував Уітмена, тепер сам заявляє:

Ні, я не Уітмен,
Новий я, ще незнаний...

І дійсно, вірші збірника, який ми розбіраємо, де ще чуються завміраючі відгуки Уітмена, не належать до сильніших. Ці відгуки ми знайдемо, наприклад, в другому відділі книжки—«Любов». Тут охоче, як і в віршах попередніх років, поет підкреслює стихійність почуття (порівняйте в «Книзі повстань» вірш «Вона», «На простори» та інші), та й увесь відділ закінчується віршом «Гімн жінкам» (правда, досить банальний)—але досить порівняти ці сторінки з відповідними темами не тільки в Уітмена, а хоча б у російського пролетарського поета Івана Філіпченка («Руки» 1923), щоб побачити, де закінчується в творчості Поліщука традиція і де починається його особисте, інтимне приняття кохання. У Філіпченка ми найдемо також відділ, названий «Симфония пола» (порівн. «Гимн жінкам»

Поліщука). Але не грандіозні образи, не стихійний розмах пола, а ніжні переходи від сумніву до надії, тонкі перебої чуття, що зародилося в душі, яка «тремтить, вібрує, як лист тополі» (12) — краще всього вдаються тут Поліщукові. Недурно так багато в цих віршах здрібнілих та голублених слів: мила—японський лихтарик, що його обережно несе закоханий в руках, турбуючись, аби його не загасив вітер; вона—дорогий камінчик, що найдено його на пильному базарі житейської суєти й його так страшно згубити знову:

Заглядають прозорі очі
І воркують до мене слова:
«Ти мій милий, хороший хлопчику,
Де твоя буйна голова» (24).
Дух поета і направду—
«мягкий, як весняний вітер,
Ніжний, як квітка блавату».

І даремно повторює старе й вічно нове слово Катула (odi et amo)— він говорить про свою олив'яну ненависть; «люблю і ненавижу разом, чого є більш, не знаю сам». Ми, читачі, бачимо, що ніжности в ньому, безумовно, далеко більше, аніж стихійної сили, або ненависти.

Piano взагалі переважає в новому збірнику Поліщука над forte. Найкращі частини книжки відведено «Природі» (перший відділ), темі здавна основній в українській лірици—від Олеся до П. Тичини, одного з найвизначніших виразників «чуття природи» в слов'янській поезії за останніх 10—15 років. Мірятися з автором «Соняшних кларнетів», що схоронили своє значіння з цього боку навіть в сучасний мент, коли і ми і сам автор далеко відійшли від них— трудно; проте, в збірникові «Радіо в житах» є сторінки, що по своїй музичности й глибокому чуттю природи, можливо, не уступлять названому нами попередникові. Такі п'єси, як «Цвіркуни», «Лан», «Хуга» й инші і в чисто формальному відношенні являються значними досягненнями і Поліщука і нової української лірики. Їх одних було б досить, щоб виправдати цілу книжку.

Але в ній вони не стоять поодиноко. Правда, художня вартість збірника мов би знижується з наближенням до кінця. Автор «Думи про Бармашиху», «Лєніна», «Адигейського співця» та инших поем, присвячених революції—не дав наприкінці своїх ліричних п'єс нічого такого, що би могло бути прирівняно до цих поем. Вірші, як от: «На новий рік», «Поступ», «Всесвітня революція», «Символ» повторюють старі слова—иноді просто переписують віршеподібними рядками тексти відозв і плакатів:

Доволі вам, товариші,
Іти під колісницю капіталу,
Щоб гімни Ротшильдам гармати рокотали,
Бо Жовтень розгорнув
Гарячі груди батьківської ласки
Усім робітникам і т. д. (39).

Чи значить це, що поет втомився від революційних тем, одійшов в своє особисте я, до любови й природи? Безумовно, ні: і його поеми, що иншого доказують, і пануючий настрій всієї його нової книги—проясненого, радісного приймання життя, яке революція оновила й освіжила, мов літня гроза землю—це підтверджує. Боротьба ще далеко не закінчена, але поет радісно дивиться крізь століття— в епоху, коли

Внуки свавільних степів
В солоді знань заживуть.
Згасне у попілі гнів
Наших гарячих покут.
Ти ж моя, земле, як день,
Цвітом вишень зацвітеш.
Ніжне зітхання твоє
Стане як заводь небес («Асканія Нова»).

О. Білецький.

С. Пилипенко. Байківниця. Чверть копи байок. Малюнки худ. Л. Каплана. Держ. В-цтво України, рік?, Харків, стор. 24.

Езопова байка перейшла крізь усі літератури світу. Федр, Лафонтен, Гелерт, Лесінг, Крилов, Глібів пересаджували сюжети грецької байки, решток звірячого епосу, на грунт європейських літератур. Річ відома, яке величезне організуюче значіння мають, скажемо, байки Крилова для певних верств російського передреволюційного суспільства, як вони організують хоча б, приміром, власницьку або ж от націоналістичну думку.

Отже, байки С. Пилипенка ставлять собі зовдання цікаве з двох боків. Це є, по-перше, спроба оперувати з цілком новим сюжетом байки (сюжети «Байківниці» не мають нічого спільного з традиційними Езоповими байками), по-друге, це є перша в українській мові спроба зорганізувати байкою пролетарську свідомість.

Що до першого, автор досяг свого завдання цілком. Влучні, подекуди уїдливі малюнки його ніяк не нижче стоять від Езопових байок, ще й від них влучніші, можливо, через те, що розвиткові сюжету не заважають традиції звірячого епосу. Що до другого, то властива байці взагалі широта можливих для читача концепцій даної байки спонукує автора давати наприкінці багатьох байок виразні висновки (мораль), подекуди навіть виразні, тоб-то виховавчий замір автора проглядає настирніше, ніж, може, треба. В тім і що до цього, авторові вдалося дати кілька байок, що зовсім не потрібують моралі, бо сам сюжет наштовхує читача на певні висновки. Такі байки могли б стати за найкращу оздобу будь якої читанки для радянської школи—приміром «Пуга», «Пожежа» й инші.

Серед загального засмічення вкраїнського язика, особливо його складні, чужомовними конструкціями, приємно одмітити чистий, крепкий язик автора байок—кілька дрібних описок не змінюють доброго від мови книжки враження. Книжку оздоблено непоганими графичними малюнками Л. Каплана.

М. К.

Юльян Шпол.—Вѣрхи. Видавництво «Гольфштрем». Київ—Москва—Берлін. 1923, стор. 48.

«Автор мав нещастя жити, як усі:—од колиски аж до 20 з гаком літ. Бовтався в настроях. Низав їх на віршований спис. Нанизане, потасувавши, видає»—отаке пробачіння Юльян Шпол дає в «Ante scriptum» до «Вѣрхи». А, звичайно, пробачіння, бо як же:

«Книжку свою колупаю, щоб молотом блазнів по скронях.» (48)

Це—жадалося б. А насправді:

Скрізь трупи.
Між трупів я.
Лунає дзвін
Переходової доби.
Розчавлені годи
Йорзають по спині.
Всі в синьому.
Сині. (18)

Ото ж—яким молотом? Яким молотом, коли:

. . . в мені
Занімілих мук
Скривавлена рілля
І благання на голову
Кія... (24)

Та-а-ак... Сам кія хоче. А чому? Ось:

Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил,—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,—
Заялозила в сало
Обрійний порив. (25)

Хоче, не хоче скиглінь. Хоче, не хоче свиснути весні привіт,

Хоч в душі моїй осінь,
Хоч гострий ніж
Вже підрізав мій гніт. (4)

От через що бовтається в настроях і має нещастя жити (тільки не так, як усі). І пояснює (звідки непевність):

Вимученими стежками
Прийшов я з степу. (5)

Тим часом:

Хто вийшов з лісу—
Не розірве запони
До віків заліза. (18)

І частенько мріє про питомі ліси й степи:

Сповийте мене
На луках з озерцями,
Встроміть у серце
Зімову парасоль:
Я заспіваю вам
Пісню серця,

І зацвіте трояндами
У ваших душах
Квасоля. (28)

Чи там квасоля, чи ні, а сільська лірика Шполові вигравається в місті кремізному, загарцьованому, засмоктаному, запльованому (ач, як він його?). Я, каже, общипаний куродран, «собі в пащу кладу свою роскуйовджену голову». Ще й заспокоює себе:

Нічого.
То нічого,
Що душа в бур'янах. (42)

Хе! то Хвильовий ба-а-агато тих бур'янів революції бачить. І виходить з того:

А пісня все та ж, стара,
Хоч на вид вже й нові дудочки (25)

(Це він про сучасність, а ми—про нього). Інтелігенсько-степова душа бунтує проти сучастности (одразу до Марса не долетіли). І кортить їй:

Засатаніло осталить
Гостряк
На дружинну жвачку.
Ех (зуби, що скалить).—
В зуби...
Щоб:
Кряк і...
Рачки... (26)

А чи страшно? Ось Шпол ударить. Ось ударить.
—Ні!
Ні, бо не «Верхи», а «Рачки».
А хто рачки, того кієм—
Устань! Верхи на життя сідай.

С. Пилипенко.

Post scriptum (він—ante, а ми—post,—теж пробачіння). Кажуть: треба про форму. А читали футуристів? Ну? Каже ж сам, що ніби й нові дудочки, а пісня стара. Кому що, а про мене отаке, мабуть, краще (це із цілої, скажемо, поеми, то-що):

Знали пахи степові.
Запахло степовою бузкою.
Слали пісню дударі,
Як в'їзжали тупко.
Що попереду та засмаглі руки,
А позаду та порепані.—
Гей, держись там, ти!.. вгорі!
Що?!.. сміється?..
Засмієшся ти на кутні!..
Клацали.
Бухкали.
Далі.

Аж поки чорнява Галя
Прийшла зі степу до міста:
Чи не чути од милого
Та про себе вісти... (40)

Скажуть: може від того до вподоби, що тут таки вѣрхи? Не знаю. Може. А про те—це люд читатиме. А все—ні. От і форма. Шукайте її. Нанизуйте на віршований спис. І нанизане, потасувавши, видавайте. А там розберем. Без нової теорії. Бо ж дудочки старі. Пісні нові. Дудочки оновляться. І не навпаки. І не рачки. Бо рачкоформа буде. **С. П.**

Ведміцький, Хоменко, Станко. Під заграво повстань. Поезії. Прилука, стор. 126. 1923.

Характерне провінціяльне видання, як зовні, так і в своїй внутрішній будові—немаленька книжечка з жовтенькою обкладинкою прейскуранського «типу», без жадного покажчика змісту, нумерована вгорі сторінок і з друкарськими помилками.

Вміщає трьох авторів, із котрих перші два до цього часу нічого не друкували, і третій, що вже зробив виступ на полі мистецтва раніш.

Почнемо по черзі.

Тенденції «літати з захватом комети», кричати, вигукувати, кидати гасла в застарілих по формі рядках переважно незрозумілої будови. Це—Олександер Ведміцький. Творчість його, яка зростала, безперечно, в умовах неймовірно-швидкого бігу історії останніх часів великих соціяльно-індустріяльних зрушень, далеко не є тим, чим стало сучасне мистецтво взагалі, збудоване на тлі цього динамичного льоту. Перш за все автор не створив певних техничних засобів передачі вражінь і тому техніку віршу часто доводить до абсурду, як ось:

Хутчіше семафор! З путі мерщій вагони:
Він знищить вщент усе! Старі зітре кордони.
Хутчіше—семафор:
Він мчить, як метеор!

По-друге — внутрішній, ідеологичний бік поезії — не можна сказати, щоб був конструований на грунті пролетарського світогляду,— скоріш інтелігенський.

Хоч автор, правда, й чує, що:

З глубин степів, з далеких місць
Ідуть до сонця батраки

чи:

Шум блискучих тіл-машин,
Регіт смерти... сміх огню

про те ж признається:

Мій сон завів мене в музей... (боротьби—М. Щ.)
(Я—в сні загонів боротьби)
Шукав я втілення ідей,
Найшов... знамена і герби...

Це—довга «олесівська» меланхолія, яка «обілієм» своїм робить поета зовсім не сучасним. Або:

Так сказав він, зменшив сили.
І пішов я вздовж землі
Скрізь—пітьма, хрести, могили,
Світло ж мріє—десь у млі.

Тоді, коли світом життя заволодів світовий титан, пролетар, коли скрізь пролунав його дужий і радий поклик «до світу», Ведміцкому він уявляється лише десь «у млі». Фатальний песимізм.

Також корисно було б поетові кинути такі речі, як:

Ви співали романс «хризантеми»,
Нагадали кохання мені...

або:

Для вас мій спів, мої поезії
І гострий рух моїх думок...
О, квіти тропику, рафлезії!
Богині ніжних мрій—квиток...

Це—нікчемне й старе; нагадує Пушкіна й старіших, а також де-кого з сучасників (по даті), як неокласиків.

Взагалі, треба сказати,—порожній «бреньк».

Автор—на шляху, але мусить ступати обережно. Перш за все треба нагнати життя в мистецтві (від нього Ведміцкий відстав років на 20). По-друге—знайти засоби навчитись будувати твори ідеологично витримані.

Є. Хоменко. Він емоціяльний (але не експресіоніст). В той час, коли Медвіцкий все ж таки прагне кинутись у вир життя, Хоменко хоче вкритись не тільки від його динамичности, а навіть від «всякого ока людського», потім роспачливо заявити:

Болить моя душа!
Розіп'ятий в стражданнях
Я—на голготському хресті.
Всі друзі кинули й втікли,
І я один!

або:

Смутку мій, мій друже вірний,
Сірий—сірий, як туман,
Оповив мене, мій смутку,
Захопив мене в полон.

Чорт-зна, чим захопився поет, і шкода, що не може вийти з отієї сантиментальщини, містицизму і не перестане виспівувати, семінарські канони та псалми, як ось:

Я востаннє прийду в мій улюблений храм
І востаннє там жертву пожру.

Не мішало б життя трохи «нажертись», а потім щось писати—це ж нікому не потрібне, навіть як «вкусний лімонад».

Залишається віднести до поета його ж власні слова:

Куриться жертовник у нім,
У нім накупчені святині,
Безглуздя й гріх панує в нім,

а потім піти далі.

Василь Гук (Станко). Його, власне кажучи, нема, і через те міркувати про творчість і робити висновки зараз було б занадто сміливо. Автор нічого не дав—це ясно—і зайшов не далі Ведміцкого й Хоменка.

Треба лише попередити, що такі речі, як:

Спиридоном—заворотом
Сонце піде—жаль облиш!
Криг сахайся! Вся з Еротом
Кров гріхом солодким тіш!... Завесній!

ні до чого гарного не доведуть, а Станко ними Єсеніна все рівно не нажене.

Резюме:

Шкода паперу,—багато пішло на дешеву «музу».

М. Щербак.

В. Павлусевич «З Пісень кохання». Київ—Відень—Львів, вид. «Українська книжка» 1921 р., 135 ст.

Т. з. «європейське» міщанство з Галичини завжди проявляло убогість своєї мислі і творчих зусиль у мистецтві. І це ось чому: революціонізм в штуці на дев'ятдесят дев'ять відсотків залежить від соціяльних настроїв, а «європейське» міщанство з Галичини навіть в епоху великих зворушень нічим другим стати не може як тільки міщанством. Правда, з цього багна вже де-хто видирається, але цих «де-хто»—небагато, і Павлусевич до них ніяк не належить. Він на 135 сторінках, як справжній «європейський» митець, проявив себе політично-аполітичним, і тільки наприкінці прорвалось:

«Ах, той їздець, отой їздець—
Гей, скільки він розбив сердець
О, Боже мій великий! (вірш «Червоний їздець»).

І от саме через те, що «Червоний їздець» розбив, а не запалив Павлусевичеве серце,—не горять його: ні творчий інтелект, ні творча емоція. Що вийшло б з Павлусевича в иншій обстановці—трудно сказати, скажемо тільки, що зараз з нього нічого не вийшло. Його книжка «З пісень кохання» не варта того гарного паперу, на якому її видано. За винятком 2-3-х віршів на народні мотиви, все останнє—триндикання, а триндикання по самій своїй суті—завжди вбоге. Дивуєшся: де були Павлусевичі та їхні видавці, коли розвивалось українське художнє слово. Базарна, лубочна література завжди була, але ж панам із «Української книжки» слід було б знати, що марка «наклад Літературного Інституту—Київ—Відень—Львів» накладає якісь обов'язки. Невже входить в обов'язки «європейців» компромітувати українську літературу перед Європою?

От приклади:

«Чуєш? В китичці святе
Почування є,
Ним втішається, цвіте
Серденько моє».

Або:

«Хай ще квіття процвітає,
Хай живе чуття святе,
Кращого ніщо немає
Над почування оте!»

І в такому дусі вся книга: китичка, кохана; кохана й китичка. Одноманітний розмір, заялозені рими. Словом, халтура, неписьменна тарабарщина.

Стефан Кароль.

Д-р Сімович. «Найголовніші правила академичного правопису».

В журналі Винниченка й Шаповала «Нова Україна» ч: 7-8 р. 1923 вміщено між иншим статтю д-ра Сімовича «На теми мови». В ній шановний автор сперечається з «Найголовнішими правилами» що до, головним чином, правопису чужих імен в українській мові. Наукову позицію авторову можна б коротко схарактеризувати яко точку погляду строго-шовіністичну, отже, на превеликий жаль, ніяк не строго наукову.

Граматика д-ра Сімовича, що ми рецензували в свій час в «Шл. М.» і «Пути Просвещения», з одного боку, дає величезний, почасти дуже цінний матеріял, з другого боку – дає часто невірне, часто цілком схоластичне того матеріялу освітлення... Отже в статті, що перед нами, маємо вже саме освітлення...

«Москвофільством» пояснює д-р Сімовіч, що ми пишемо гімназія, лагер... (не гімназія, лаґерь), отже не схаменувшися стверджує, що на нашу вимову найбільший вплив має російський правопис. Можна б, звісно, обійтися без такого, м'ягко кажучи, «парадоксу», згадавши, що хоча в нас і є «г» в своїх словах, та ми переймаючи чуже слово найрадше вимовимо його з «г» (h), от як селянин вимовляє дирехтор, почувши російське діректор, хоч в його мові є обидва ті згуки, та таке пояснення позбавило б д-ра Сімовича змоги скинути оком на «москвофільство».

«Московським впливом» д-р Сімович вважає те, що «Найголовніші правила», кажучи писати апострофа в словах, як над'їхати «з'явитися», тим часом не вимагають апострофа в словах, як от «зокрема» і подібних. «Ми так само оддїлюємо приросток, як і там»—каже д-р Сімович (курсив наш). Воно, правда, не так само, бо в першому випадкові апостроф=«ј», а в другому апостроф=павзі, воно й не з російського, бо російський апостроф багато від українського молодший, та всі ці міркування для д-ра Сімовича невигідні, отже він їх полишає на боці.

Далі д р Сімович атакує правопис г і ґ в чужих словах, невідмінність чужих слів і т. д.—все під поглядом того ж таки «москов-

ського впливу» на наш правопис. Нам не хтілось би на цьому місці багато говорити про принціпи правопису та доведеться згадати, що правопис така галузь граматики, де для того, щоб засуперечити щось, не треба нічого, крім бажання сперечатися. Адже ж ми можемо чогось вимагати: 1) під поглядом етимології слова (історичний принціп), 2) під поглядом вимови слова (фонетичний принціп), 3) під поглядом звичного вжитку («узуальний» принціп), 4) під поглядом розріжнення значінь (семасіологичний принціп). Отже ясно, що причепитися до будь-якого із названих принціпів правопису—річ надто легка; далеко важче зважити одне проти одного всі фактори правопису—тут вирішає справу найбільше просто якийсь авторитетний голос, визнане всіма чуття мови, а потім usus, usus і usus...

Ми свідомі того, що можна закинути «Найголовнішим Правилам», свідомі також того, що можна закинути будь-якому иншому правописові, та все ж таки вважаємо за потрібне керуватися «Найголовнішими правилами», гадаючи, що так робитиме кожен, хто прагне до усталення єдиного вкраїнського літературного правопису.

Бажаючи за всяку ціну відокремитись від загальновкраїнського правопису, д-р Сімович помічає, що він багато в чому сам зберігає такі риси вкраїнського правопису, що мають рацію тільки при орієнтації на російську мову. Ми кажемо про написи як «кляса», «фльота», «льогіка» і подібні. Адже ж загальновкраїнське «е» перед «о», «а», «у» акустично (хоч і не артикуляторно) як раз найбліжче відповідає європейському середньому «е». отже м'якишти його знаком «я», «ьо», «ю»—значить орієнтуватися на якусь мову з велярним («твердим») «л», тоб-то на російську (або на польську). Ми вже констатували раніше, що д-р Сімович, одірваний від української живої фанатики, цього не знає; можемо додати, яко висновок з цітованого, що він і не хоче цього знати—його завдання довести «москвофільство» Радянської Вкраїни, а перед таким завданням, очевидно, всі факти—дрібничка.

М. Йогансен.

Емиль Розенов. Против попов. Перевод с нем. А. И. Ромма, под ред. Н. Н. Попова. Ч. I, вип. II. Изд. «Красная Новь», М., 1923 г., 80 стр., 10.000 экз.

Перша частина нарисів Е. Розенова, що складається з трьох випусків, є вступ до нарисів релігійної боротьби 16 та 17-го віків. Е. Розенів викладає питання з погляду марксизму. У другому випускові він подає коротку історію папизму, далі викладає питання про святих, ченців та черничок, закінчує ж—білим духовенством, безшлюбством і таємною сповіддю. Описуючи «князей нищеты», Е. Розенов підкреслює уперте поривання папизму до одної мети—вирвати з рук свіцьких князів все церковне багатство, всю поважність церкви й підбити все під єдину владу папи. Аби осягнути свою мету, папи перетворили католицьку церкву в єдину політичну й господарську організацію, що підриває владу місцевих князів та економично уярмлює населення. Яке «чисте» життя вели папи, видко з того, що до 1648 року з 245 пап—31 було

виголошено самозванцями та єретиками, 64 вмерли наглою смертю, до чого ще 18 пап було отруєно, Стефана IV—задушено, Івана XVI—зарубано, Івана X—заколено, Бенедикта V—повішено, Григорія VIII—зачинено у залізну клітку, Целестину V-му забили гвіздка у висок. Папа Сергій III—(904 рік) улаштовував щоденні піяцтва та бенкети зі своєю коханкою Мароцією, 14 літ. 18 літній папа Іван XII (955—963 р.р.) повернув папський палац на дім роспусти, а церкви—на танцкласи, ходив по вулицях Риму зі своїми напівголими наложницями, на чолі релігійних процесій. Папа Іван XXII (1314—1334 р.) встановив таксу за «плотський гріх» духовної особи з черницею—у 67 ліврів 12 су, за відпущення мужоложства або скотоложства—у 219 ліврів 15 су, за зґвалтування дівчини священником—у 2 ліври 8 су, за відпущення «гріха» черниці, що віддавалась де-кілька чоловікам, коли до того вона має бажання стати настоятильницею манастиря—у 131 лівр 15 су, за відпущення «гріха» невірній дружині—у 87 ліврів 38 су і т. д. Цей папа хвалився, що з європейських народів він зібрав більш 50 мілійонів гульденів золотом. Папа Сікст IV (1471—1484 р.) відчинив у Римі велику кількість домів роспусти, одержував з них «платню за посесію» до 20 тисяч дукатів на рік. Папа Юлій III зарегістрував 40.000 римських проституток і зібрав з них встановлений податок. Папа Інокентій VIII з 1484 р., щоб зміцнити папизм, знищив у одній тільки Іспанії 341.000 офір,—найбільше з них—«відьом». Папа Олександер VI Борджіа (з 1492 р.—1503 р.) обернув свій дворець у гарем, де мав на утриманні постійно від 50 до 60 роспусних жінок. Він одверто знущався з ікон і наказав намалювати ікони зі своєї красивої наложниці Дулії Фарнезе у вигляді напівголої Мадонни, а у її ніг—самого папу Олександра VI, у вигляді священнослужителя. Папа Лев X, опріч свого ймення, мав ще спільного з левом те, що у нього був левій шлунок та ненажерливість лева, так що й померти йому довелось під час своїх насолод. Папа Юлій III зробив 16 літнього Інокентія Бертуччино, що раніш був за сторожа малп, кардиналом. Папські історики вірили в легенду, яка говорить, що папесса Іоанна, під йменням папи Івана VII, з 853 по 855 р., займала папський престол і один раз під час хресного ходу породила дитину на вулиці. Лютихський єпіскоп Гайнріх пригуляв від черниць і инших наложниць 63 дитини. Не диво, що князі й дворяне знаходили дуже корисне приміщення своїх капіталів, купуючи вищі духовні посади. Книга Розенова є необхідна пропагандистам-антирелігійникам, дякуючи великій кількості зібраного у ній фактичного матеріялу про «непогрішимість пап». До другого випуску приложено 15 малюнків про таємну сповідь, про попівське роздолля, манастирську роспусту і т. ин.

Даремне тільки на 32-й стор. Е. Розенів називає життєпис Ісуса—біблейським, євангельського Ісуса не було.

Ів. Сухоплюєв.

Листи до Редакції.

Шановна Редакціє!

I

В 2-му числі «Червоного Шляху» т. Грунський, обпатравши Максима Рильського, разом з тим, з неменшою насолодою скубнув і мене, мовляв ідіть до купи, більше пір'я буде.

Що Максим Рильський неокласик—так. Що Максим Рильський загруз в буржуазно-дворянській культурі—так. Що він переляканий пролетарською революцією і стоїть на ворожих позиціях до неї,—ще раз вірно. Але при чому тут я, Яків Савченко?

Охарактеризувавши Рильського відповідним чином, іменно, як поета контр-революціонера, т. Грунський, на доказ попередніх своїх тверджень про Рильського, раптом робить такий вольт:

І. Рильський цітує Якова Савченка (ст. 65):

«Мак червоний серця мого (треба: «чулого», а не мого)
Перецвівся в синій».

І тоном глибокодумного критика-філософа т. Грунський далі пророкає:

«Від червоних маків майнула українська література до синіх кольорів!!!» Et cetera.

Після таких зауважень т. Грунського, в звязку з його попередніми твердженнями про Максима Рильського, самий немудрий читач зробить цілком логичний висновок: Рильський поет дворянської культури, класово ворожий пролетаріяту. Рильський дуже споріднений з Яковом Савченком, бо він же з любов'ю цітує його. Ergo—Яків Савченко поет дворянський, ворог пролетаріятові, контр-революціонер.

Я цілком певний, що т. Грунський не мав на думці фальшувати літературні документи, і все моє «дворянство», «сині кольори та настрої» не більше, не менше, як наслідок неуцтва т. Грунського та неуважного читання книжки Рильського (де є згадана цітата) і критичної розвідки т. Коряка про неокласику.

Отже, поки що з ласки т. Грунського, я перебуваю в «дворянстві та контр-революції».

Через те дуже прошу поважану Редакцію «Червоного Шляху» зняти з мене «подарунок» т. Грунського, умістивши в черговому числі «Черв. Шляху» відповідне спростування, хоч би на тій підставі, що я ніколи не писав «мак червоний серця чулого церецвівся в синій». Автор цієї цітати хтось инший, а не я.

З цілковитою пошаною й сердечним привітом

Яків Савченко.

Через те, що т. Грунський в своїх літературних поїздках більше спирається на свою пам'ять,— йому до відому, а також для кращої літературної освіти подаю такі матеріяли:

1) Автор цітати не Яків Савченко, а Павло Савченко. Вірш цей уміщено в його збірці «Епілоги». Збірка вийшла в світ в 1913 р., друкувалася в м. Лохвиці, в друкарні Дунаєвського. Вся збірка, а особливо цітата «мак червоний серця чулого» має точнісінько таке ж відношення до контр-революції, до пролетарської революції, до «синіх настроїв дворянських», як сон білої кобили до Павла Грунського. Не більше.

2) Яків Савченко—не «дворянин», не «синій». У нього, може чував т. Грунський, є цілком пролетарські поезії: «Комуна», «Повстання», «Революція», «Сонце під голову», «Світовий Жовтень» (поема) і багато инших. Хай-но лишень т. Грунський пошукає. Яків Савченко навіть належить до об'єднання пролетарських поетів «Гарт».

Я. С.

Київ, 1/VI—23 р.

II

Вельмишановний товаришу Редакторе!

Прохаємо видрукувати цього листа з метою вияснити наше становище. Наші твори друковано в закордонних емігранських журналах, ідеологією ворожих до Рад. Влади. Ідеології тієї ми не поділяємо, і там твори наші друковано, як художній матеріял. Але, яка ж, проте, тому причина?

Умови нашого літературного життя змусили нас туди податися. А умови ці надмірна підозра, цькування й систематична відмова видрукувати наші твори. Ця підозра кожний відбиток життя повертала на контр-революцію, кожне слово, сказане не в романтичному духові, мала за доказ бандитизму, всякий глибший підхід до людської душі проголошувала містикою і за цим сипались на нас обвинувачення.

Ми заявляємо: це несерйозно, бо ми не визнаємо авторів таких памфлетів, а їхні закиди найменше видаються нам проявами пролетарської думки. Вони обвинувачують іменем пролетаріяту, а справді вони міщане, що прикрили свою міщанську дріб'язковість революційною фразою. Бурхливість подій піднесла на височінь тих диктаторів літератури, але в дешевому крамові, який вони продають, нема нічого творчого. Ще—раз ми проти осіб, а не проти ідеології — «не бійся закону, бійся законника»!

Ми говоримо про Коряка, В. Поліщука й тих, хто йде за ними. Їхню діяльність усі ми бачили й немає чого на ній докладно спинятися. А коли позначилися наслідки тієї діяльности, коли ми змушені були друкуватися закордоном, всі здивовано питають: як це так?

Дуже просто. Простіше, ніж здається тим, хто бачить у цьому змову проти Радвлади. Критика потрібна. Але ми одріжняємо критику від лайки, доносів та залякування. Хто так само почуває цю ріжницю, той нас зрозуміє.

Ми певні, що таке становище—тимчасове. Література може безбоязно прийняти в себе життя. А поки-що нам лишається тільки мовчати—до жадних журналів ми матеріялу посилати віднині не будемо. Хай радіють наші «критики»—ворог мовчить, значить, переможений.

З пошаною: *Григорій Косинка.*
Валерьян Підмогильний.
Теод. Осьмачка.

Від редакції. Даючи місце цьому листові, редакція «Червоний Шлях» мусить від себе додати таке:

1) Особисті стосунки авторів в українських радянських літературних колах нікогисько аж ніяк не обходять.

2) Кожна крамничка має свій крам, своїх споживачів і своїх критиків. З того, що автори цього листа не визнають пролетарської ідеології в т. Коряка та «іже з ним», не значить, що їхні твори були дійсно пролетарськими. Факт уміщення їх в антипролетарських часописах говорить протилежне. Нема «просто художнього матеріялу». Тим часом не пролетарський ще не значить контр-революційний.

3) Змови проти Радвлади ніхто в «скаканні в гречку» не вбачає, але й «дуже простим» і безневинним нікому це здатись теж не може. Адже маємо до діла з людьми дорослими.

4) Що до мовчання—ми бачили твори підписаних авторів у радянських часописах—ті твори, що їм там і місце, а, значить, «ворог» не мовчить. Не чули ми, щоб і критика з того сумувала.

5) Взагалі вважаємо цей колективний літературний твір за невдалий і, безперечно, «імпресіоністський».

Книжки, надіслані до редакції.

Н. Бухарин. Теорія історичного матеріялізму. Авториз. переклад **М. Ільтичної**. 1923, 8⁰, 326 стор.

А. Річицький. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцист. розвідка. 1923, 8⁰, 192 ст.

Е. Мюгзам. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад **М. Йогансена** за редакцією **О. Нитки**. 1923, 8⁰, 128 ст.

В. Коряк. Поет української інтеліґенції М. Коцюбинський, 1913 — 1923 р. Бібліотека „Книгоспілки", серія історії літератури й критики, ч. 12, Харків, 1923, 8⁰, ст. 48. З портретом М. Коцюбинського.

Ведміцький, Хоменко, Станко. Під заграво повстань. Поезії. Прилука, друкарня ім. Раковського, 1923, 16⁰, ст. 126.

В. Павлусевич. З пісень кохання. Поезії. Наклад Літер. Інст. Відень, 1921, 8⁰, ст. 136. Заголовн. малюнок Івана Крушельницького.

Спиридон Черкасенко. Казка старого млина. Драма. Київ—Відень—Львів. Видавництво „Чайка", 8⁰, ст. 138.

Спиридон Черкасенко. Про що тирса шелестіла. Трагедія. Київ — Відень — Львів. Видавництво „Чайка", 8⁰, ст. 170.

Антін Крушельницький. Орли. Комедія в чотирьох діях, друге видання. Вид-цтво „Чайка", 1922, 8⁰, ст. 266.

Антін Крушельницький. Тривога. Драма в чотирьох діях, друге змінене видання. Київ—Відень—Львів, 1922, вид-цтво „Чайка", 8⁰, ст. 132.

Антін Крушельницький. Артистка. Драма в трьох діях. Друге змінене видання. Вид-цтво „Чайка", Київ—Відень—Львів, 1920, 8⁰, ст. 124.

Антін Крушельницький. Ірена Оленська. Оповідання. Наклад Літерат. Інституту „Українська книжка" Київ—Відень—Львів, 1921. 8⁰, ст. 296.

Антін Крушельницький. Як пригорне земля. Друга частина повісти наших днів. Наклад Літер. Інст. Відень, 1920, 8⁰, ст. 300.

Антін Крушельницький. Бденний хліб. Оповідання з життя. Наклад Літер. Інст. Відень, 1920, 8⁰, ст. 282.

Антін Крушельницький. Як промовить земля. Розділ з повісти наших днів. Наклад Літер Інст. Відень, 1920, 8⁰, ст. 152.

Антін Крушельницький. Дужим помахом крил. Роман. Перший том, перша частина. В-цтво „Чайка", Відень, 1923, 8⁰, ст. 212.

Антін Крушельницький. Дужим помахом крил. Роман, перший том, частина друга. В-цтво „Чайка", Відень, 1923, 8⁰, ст. 404.

Антін Крушельницький. Змагання, Повість. Вид-цтво „Чайка", Відень, 1922. 8⁰, ст. 416.

Артим Хомик. Всесильний долар і инші новелі. Передмова **М. Шаповала**. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 188. З портретом.

Віктор Гюго. Люкреція Борджія. Три дії. Перекл. **В. О. Конор-Вілінська**. З передмовою д-ра **Остапа Грицая** В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 96.

Стендаль. Ченчі. Оповідання. Переклад з франц. **Сергія Пащенка** з передмовою д-ра **Остапа Грицая**. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 56.

Стендаль. Абатесса діКастро. Оповідання. **Пер. Серг. Пащенка.** З передм. **Остапа Грицая**. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 158.

Альфред де Мюссе. Тіціянів син. Оповідання. Переклад **Сергія Пащенка**. Передмова **О. Грицая**. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 80.

Альфред де Мюссе. Андреа дель Сарто. Драма в трьох діях, з варіянтом автора для театральної постановки. Переклад **Сергія Пащенка** Передмова **О. Грицая**. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, 92 ст.

Гюи де Мопасан. На воді. Оповідання. Перекладав **Микола Шраг**. Передмова **О. Грицая**. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, 144 стор.

Теофіль Готьє. Панна де Мопен. Роман. Перший том. Переклад **Миколи Шрага.** Передмова О. Грицая. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 262.

Лісовий царь Ох. Народня казка з мал. **Ю. Русова.** Українській дитині, ч. 1. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 24.

Злидні. Нар. казка, з мал. **Ю. Вовка.** Укр. дитині, ч. 2. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 12.

Царь Лев. Нар. байка, з мал. **О. Кульчицької.** Укр. дитині, ч. 3. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 32.

Хатка в лісі. Нар. казка, з мал. **Ю. Вовка.** Укр. дитині, ч. 4. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 16.

Царенко і Змій. Нар. казка, з мал. **Ю. Вовка.** Укр. дитині, ч. 6. В-цтво „Чайка", Відень, 8⁰, ст. 32.

Д-р мед. Є. Лукасевич. Як доглядати діток-немовляток. Поради та вказівки матерям. Накладом автора. Київ—Варшава, 8⁰, ст. 52.

The Famine in the Ukraine. Published by the Executive Committee of the Ukrainian Social Democratic Labour Party. Berlin, 1923, 8⁰, ст. 24.

В. Я. Рубашкин. История развития человека. Библиотека „Естествознания", серия „Живая Природа". Изд. „Путь Просвещения", Харков, 1923, 8⁰, 96 ст.

В. Я. Рубашкин. Происхождение пола. Библ. „Естеств.", серия „Ж. Пр." Изд. „Путь Просв.", Харьков 1923, 8⁰, ст. 122.

Проф. Н. Лебедів. Про науку Дарвіна. Бібл. „Природозн.", серія „Ж. Пр.". В-цтво „Шлях Освіти", Харків, 1923, 8⁰, ст. 36.

Проф. Н. Д. Лебедев. Организм и среда. Библ. „Естеств.", серия „Ж. пр.". Изд. „Путь Просвещ.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 56.

Проф. В. П. Воробьев. Тело человека. Устройство и работа. Библ. „Естеств.", серия „Жив. Пр.". Изд. „Путь Просвещ.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 124.

Проф. А. М. Никольский. Сообщество у животных. Библ. „Естеств.", серия „Ж. Пр.", Харьков, 192.., 8⁰, стр. 66.

Проф. Е. С. Хотинский. Металлы и сплавы. Библ. „Естеств.", серия „Неживая Природа". Издательство „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, стр. 92.

Я. П. Беркман. Уголь как вещество и как источник энергии. Библ. „Естеств.", серия „Нежив. Пр." Изд „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, стр. 90.

Проф. В. Ф. Тимофеев. Силы природы, энергия и ее превращения Библ. „Ест.", серия „Нежив. Пр." Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, стр. 84.

С. Моносов. Два восстания лионских рабочих. Библ. „Обществоведения", изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 48.

А. Малицкий. Чека и Г. П. У. Библ. „Обществовед.", серия „Советское Право". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 50.

Проф. А. М. Покровский. История земли. Библ. „Естеств.", серия „Мироведение". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 84.

Инж. Ал. Бергер. Электрификация народного хозяйства С. С. С. Р. С приложением карты-схемы. Библ. „Произв.-техн. знаний". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 44.

Г. Ф. Проскура. Скрытые силы воды. Библ. „Технич.-производ. знаний". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 80.

Р. Д. Пономарев. Как можно использовать электрическую силу. Библ. „Технических знаний". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 60.

А. Н. Бухштаб. Электричество в селе и в рабочем поселке. Библ. „Произв.-технич. знаний". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 108.

Проф М. Д. Зуев. Сахар и его производство. Библ. „Произв.-технич. знаний". Изд. „П. Пр.", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 188.

Е. Ткачева. Вечер астрономии. Библ. „Политпросветработы", клубн. вечера. Под ред. проф. **Б. П. Герасимовича.** Изд. „П. Пр.". Харьков, 1923, 8⁰, ст. 68.

Д-р мед. Э. Краземан. Мать и ребенок (в вопросах и ответах). Перевод с немецк. под ред. и с дополн. д-ра М. Б. Голомба. Изд. „П. Пр." Харьков, 1923, 8⁰, ст. 120.

Что рассказывать детям. Центральная опытно-педологич. станция. Изд. „П. Пр." Харьков, 1923, 8⁰, ст. 168.

Э. Яновская. Сказка как фактор классового воспитания. Библ. журн. „П. Пр." Харьков, 1923, 8⁰, ст. 44.

Гр. Гринько. Очерки советской просветительной

политики. Биб. журн. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 194.

Национальные моменты в партийном и советском строительстве (доклад т. **Сталина** и речи т.т. **Раковского, Скрипника** и **Гринько** на XII с'езде РКП). С прилож. резолюции с'езда по нац. вопр. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 72.

Д-р В. А. Блях. Физическое рзвитие рабочей молодежи. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, стр. 164.

А. Винтергальтер. Практический курс природоведения, елемент. учебник. Изд. „П. Пр“. Харьков, 1923, 8⁰, ст. 92.

Проф. А. М. Никольский. В стране кочевников. Рассказы для юношества. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 102.

Проф. А. М. Никольский. Мой зоологический сад. Рассказы для юношества. С 14 рисунк. в тексте. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 48.

Ник. Рождественский. Методика неорганического природоведения (построение курса по принципу исследования). Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 238.

Г. И. Вечфинский. Нужен ли нам воздушный флот? Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 38.

Н. Попов. Современная авиация. Краткий очерк разв. совр. состоян. и значения авиации у нас и заграницей Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 8⁰, ст. 40.

Марксизм и этика. Сборник первый, под ред. **Я. С. Розанова.** Меринг, Каутский, Лафарг, Квессель, Аксельрод, Бауэр, Иоффе, Ферстер, Теннис. Госуд. Изд. Украины. 1923, 8⁰, ст. 320.

Первый с'езд КП(б)У 5—12 июля 1918 года. К пятилетнему юбилею (1918—1923). Статьи и протоколы с'езда. Комиссия по истор. Октябрьской Револ. и КП(б)У. Госуд. Изд. Укр. Харьков, 1923, 8⁰, ст. 184.

Ол. Астряб. Задачник по наочній геометрії (пристосований до підручника „Наочна геометрія“). Лабораторно-індуктивний метод викладання. Держ. Вид-цтво Укр. Київ, 1923, 8⁰, ст. 144.

К. Лебединців. Лічба й міра. Аритметика в звязку з початками геометрії для трудов. школи або самонавчання. Частина перша. Видання третє, Держ. Вид. Укр. Київ, 1923, 8⁰, стр. 152.

А. А. Сухов. Экономическая география Франции. Издание второе, дополненное, переработанное. Госуд. Изд. Украины. Одесса, 1923, 8⁰, ст. 192.

С. Каган. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе. Из материалов, собранных и изученных губ. комитетом КП(б)У на Киевщине. Госуд. Изд. Укр. Киев., 1923, 8⁰, ст. 80.

Проф. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Том III. Очерки торговли и торгового капитализма гетманщины в XVII—XVIII столетиях. Госуд. Изд. Укр. Одесса, 1923, 8⁰, стр. VIII+192.

Л. Писаржевский и М. Розенберг. Электрон в химии растворов и в электрохимии. Госуд. Изд. Укр. 1923, 8⁰, ст. 138.

А. Лилиенблюм. Что такое радій. Нар. библ., № 27. Госуд. Изд. Укр., 1923, 16⁰, ст. 64.

М. де Брольи. Современное состояние теории изотопных елементов. Перевод с французск. **Е. Хотинского.** Научная библ., № 4. Госуд. Изд. Укр. 1923, 8⁰, ст. 24.

И. Гирн. Происхождение Искусства и исследование его социальных и психологических причин. Госуд. Изд. Укр. Харьков, 1923 г., 8⁰, ст. XVI+232.

Роза Люксембург. Письма из тюрьмы. Перев. и примеч. **Веры Бархиной.** Госуд. Изд. Укр. 1923, 16⁰, ст. 72.

Освобожденный труд. Общественно-литерат. хрестоматия для школ и самообразования. Составил **И. С. Рабинович** при участии **В. М. Крайнего** и **О. А. Барабашева**, с предисловием **А. Луначарского.** Изд. „Молодой Рабочий“. Харьков. 1923, 8⁰, ст. X+404.

И. Рабинович. Дети труда в искусстве. С 50-ю репродукциями. Предисловие проф. **А. А. Сидорова** Изд. „Молодой рабочий“, Харьков, 1923, 8⁰, ст. 76.

Черная страна. Сборник об угле, с 60 иллюстр. в тексте и на отдельн. стр. Под ред. **И. Рабиновича и Н. Фукса.** Библ. «Юного Коммунара». Госизд. Укр. Харьков, 1923, 8⁰, стр. 188.

Труды Всеукраинского Института Труда. Выпуск первый. С портретами и иллюстрац. Изд-ства „Путь Просв." и „Институт Труда", Харьков, 1923, 8⁰, ст. 204+X.

Ф. Р. Дунаевский. Профессиональный подбор и его социальный смысл. Методология. Отд. оттиск из выпуска 1-го „Трудов" В. И. Т. Изд-ства „Путь Пр." и „Инст. Тр." Харьков 1923, 8⁰, стр. 64+X.

Всеукраїнська Академія Наук. Звідомлення за 1921 рік. Вид-цтво української молоді. Берлін, 1923, 8⁰, ст. 76.

Бюллетень, № 5, май 1923. Госуд. Изд. Укр. Торговый отдел. Харьков, 1923, 8⁰, ст. 64.

Бюллетень Укрглавпрофобр, № 3—5. Нар. Комис. Просв. 1923.

Бюллетень Укрглавпрофобр, № 5—6. Харьков, 1923.

Учебные планы и программы курсов ликвидации технич. безграмотности для рабочих металло-обрабат. пром.— Укрглавпрофобр. Материалы отд. профобр. рабочих, выпуск VIII. Харьков, 1923.

1-й з'їзд совітів союзу ССР (стеногр. справоздання з прилож.) 1-а сесія ЦВК союзу 30 грудня 1922. Видання ЦВК СССР. Москва, 1923, 42 стор.

Постанови 1-го з'їзду совітів СССР. Видання ЦВК. Москва, 1923, стор. 14.

Музика, місяшник музичної культури, ч. 1. Київ. Видає муз. т-во ім. М. Леонтовича.

Нова Громада, двохтижневий загально-коопер., літер.-мистецький та економ.-науков. селянський журнал. Кн. 1-2. Видає Вукорада.

Нова Громада, кн. 3-4.

Нова Громада, кн. 5-6.

Нова Громада, кн. 7-8.

Заграва, орган незалежної думки, виходить кожного 1 і 15-го в місяці. Редагує колегія. Рік 1, ч. 8. Львів, 15 липня.

Знаття, щотижневий популярно-науковий і громадський журнал, ч. 2. Видання „Хазяйство Донбасу", Харків, 1923.

Голос праці, журнал для працюючого люду, місяшник. Рік 2, ч. 3. Видає „Пролеткульт", Вініпег, 1923.

Сільський Господарь, двохтижневий бюлетень Всеукр. Союзу с.-г. кооперації, ч. 1-2, 1923, Харків.

Сільський Господарь, ч. 4-5.

Сільський Господарь, ч. 6.

Сільський Господарь, ч. 7.

Путь к коммунизму, орган главполитпросвета УССР № 3-4. Харьков, год изд. третий.

Путь Просвещения, педагогический журнал (теория просвещ., методология, просветит. практика, быт). Март, 1923, № 3., год. изд. 2-ой, Харьков.

Путь Просвещения, № 5.

Путь Просвещения, № 6.

Редагує—**Г. Ф. Гринько.** Видає—**В-во „Червоний Шлях".**

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ"

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціялістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Вкраїні. Короткий начерк.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економично-соціяльної формули в історії літератури.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Радянської влади на Україні.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

10. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
11. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріялізму.
12. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
13. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
14. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
15. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС"—Берлін—Нью-Йорк.

ГОЛОВНА КОНТОРА і СКЛАД ВИДАНЬ—Харків, пр. Свідомости (б. Мироносицький), № 1.

КИЇВСЬКА КОНТОРА і СКЛАД ВИДАНЬ—Київ, вул. Леніна, № 17, кімн. 222.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

Матеріяльну силу можна подолати тільки матеріяльною силою, але й теорія обертається в матеріяльну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАІНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за редакцією Евг. Касяненка. 1922, 16^0, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16^0, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16^0, I — IX, 150 стор.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріялізм — філософія пролетаріяту. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16^0, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16^0, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріялізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8^0, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8^0.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8^0.

ДРУКУЄТЬСЯ:

9. К. МАРКС. Злидні філософії.
10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.
12. К. МАРКС. 18 Брюмера.
13. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
14. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
15. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінґ.
16. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
17. Е. ВАРҐА. Занепадання капіталізму.
18. К. А. ВІТФОҐЕЛЬ. Від пракомунізму до пролетарської революції.
19. О. АВСЕМ. Історія комуністичних наук і соціяльних воєн.
20. П. КАСЯНЕНКО. Алгебра для шкіл нормальних.
21. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
22. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята.
23. А. СІНКЛЄР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЄР. 100%.
25. А. СІНКЛЄР. Мене зовуть теслею.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 119949540